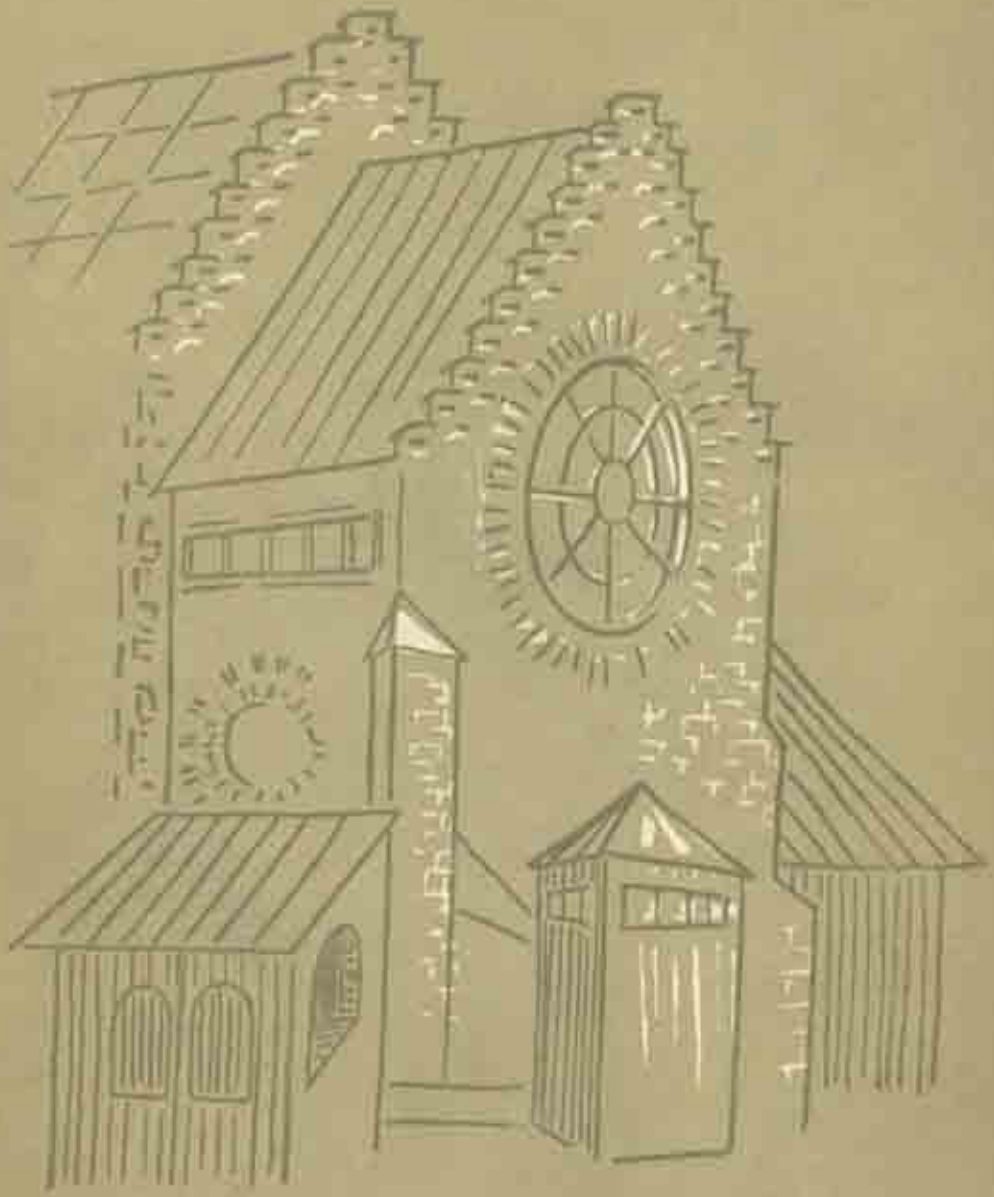

ערים ואמהות בישראל

הוצאת מוסד הרב קוק ירושלים

ערים ואמהות בישראל

ד

מצבת קודש לקהילות ישראל שנחרבו בידי
עריצים וטמאים במלחמת העולם האחרונה

חלק ראשון

ערוך בידי

הרב י. ל. הכהן פישמן

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

הוצאת מוסד הרב קוק שעל יד המזרחי העולמי
בסיוע הסתדרות המזרחי בלונדון
ירושלים תש"ו

כל הזכויות שמורות
All reights reserved

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

נדפס בארץ ישראל
Printed in Polestine
דפוס „המערב" האחים אביקסים ירושלים

התוכן

אוסטרהא	— הרב י. ל. הכהן פישמן	40— 5
אייזנשטדט	— ד"ר רפאל פטאי	79— 41
ברלין	— ד"ר יוסף מייזל	140— 80
וילנה	— ד"ר ישראל קלויזנר	175—141
וינה	— ד"ר א. זהבי-גולדהמר	289—175
לבוב	— צבי קארל	344—290
מונקאטש	— שמואל הכהן וינגרטן	371—345

הרב י. ל. הכהן פישמן

אוסטרהא

בתפוצות הגולה של האומה העברית, אנו מוצאים ערים וקהילות שקבעו לעצמן מקום חשוב מיוחד וזכו לפרסום רב בתוך דברי ימי-ישראל. כמו משפחות מיוחסות שאתה מוצא בהן דמויות קורנות ומזהירות, אישים ובתי-אבות, גדולי-ישראל ופרנסים ועסקני-הצבור בעלי-צורה, דיוקנאות מפיקים נוגה של אצילות-מופתית, אשר הטביעו חותם של יחס ועתיקות מלאה-זיו על כל המשפחה, כך אנו מוצאים גם ערים מיוחסות שבתוך תולדות אומתנו הן נזכרות לשבח ולתהלה, הודות לגדולי-חכמי-ישראל, ארזי הלבנון, אדירי התורה ונקיי הדעת והמדות אשר נתנו משכנם בתוכן, האירו את עיני העדה בתורתם וצדקתם והיו לגברשות-חשמליות לכל האומה כולה,—והם-המה שפרסמו את שמותיהן של הערים-הקהלות האלה לדורי-דורות.

מי שיורד לתוך-תוכה של התולדה העברית, מי שממצה את כל העומק שבהסטוריה הישראלית רואה ומוצא דבר פלא: גדולי-ישראל, גאוני-האומה גדלו והיו ל„אשלי רברבי" ושלחו פארות ובדים וגזעם התרחב והתעמק דוקא באלו הערים, אשר שם סבלו ביותר אחיהם, בני-עמם, מחמת המציק. רבי שמחה-בונם מפשיסחה היה אומר על הפסוק (שמות ב, יא) „ויגדל משה ויצא אל אחיו וירא בסבלותם": מה שיצא משה אל אחיו וראה בסבלותם, בדלותם ושפלותם—זאת נתנה לו הדחיפה להתגדל ולהתרומם ולהתנשא מעל לכל שפלות האנושות ואכזריותה וטומאתה. משה ראה את אחיו בני-עמו כשהם עבדים-נרצעים, שפלי-ברך ואסירי-פרך, נמקי-אופל ושדופי-רוח; הוא ראה אותם במצבם הירוד ככתוב (שם יב) „ויפן כה וכה וירא כי אין איש", בכל מקום שהיה פונה ראה „כי אין איש", אין המצרים המסואבים חושבים כלל את היהודי לאיש, הוא נחשב בעיניהם לתולעת נרמסת, זוחלת עפר, וראיה-מכאיבה זו שכווצה את כל לבו הטהור, היא שעוררה בו את השאיפה להתגדל ולהתקדש. גדולתו של משה והוד-קדושתו באו כמחאה כלפי כל אלה שהשפילו את כבודו של העם העברי, שגזלו ממנו את כוחו, את נשמתו ואת כשרונותיו וחפצו לטשטש לגמרי את צורתו האישית, האנושית. ואמנם בתורה-חסידית זו מתבלט הקו היסודי, המסמן את קלסתר פניו הרוחניים של עם ישראל. המחאה הגדולה, החריפה, המתפרצת מן הלב נגד האנושות כולה, זעקת-החמס בכל הדורות נגד הגלות, הגירושים, הרציחות והטביחות,—מתבטאות לא בצעקות ובקללות, אלא בגדלותם של אנשי הרוח והמוח שלנו, המציצים לנו מתוך חרכי השפלות והדכאון. תורתם, חכמתם וצדקתם,

מגרשים את כל העבים השחורים, את השנאה ואת היאוש, מסבים את עינינו מן האספסוף, מן השפלה, ומרימים אותנו למעלה-למעלה מכל אלה הקטנים-השפלים, הפורעים והרוצחים השואפים להשפילנו עד עפר. „וכאשר יענו אותו כן ירבה וכן יפרוץ", וכאשר ישפילו אותו כן יתגדל ויתרומם ויתקדש... הגדה אחת עברית מספרת, כי המשורר-הפילוסוף רבי שלמה בן גבירול נרצח על-ידי אחד משרי-ערב אשר קנא בו, ואת גופו הטהור טמן הערבי-הרוצח תחת אילן-תאנים אחד, חרב ועזוב. האילן גדל ופרח, ענפיו התרבו, נופיו יצאו מתחומו ופרשו סוכת-צלם על הרבה תחומים אחרים, כי האדמה רוותה מדם האדם הגדול הזה, והיא השקתה גם את אילן-התאנים מלשד-ליח עצמותיו של המשורר—החוקר העברי; וכגורל האילן-האגדי הזה היה גם גורלן של כמה „ערים ואמהות בישראל", אשר אדמתן רוותה מדם אחינו ודמעותיהם, ואדמת-דמים זאת הוציאה עצי פרי-הדר בדמות גדולי-ישראל שהיו לברכה ולתפארת לכל האומה כולה. מתוך מחשכי הגיטאות וחורבות בתי-כנסיות ובתי-מדרשות זרחה לנו שמשם של מאורי-הגולה, אשר לאורם אנו הולכים וחיים עד היום הזה.

אחת הקהלות החשובות והמיוחסות האלה—היתה גם העיר אוסטרהא הפולנית-הווהלינית.

גם קהלה-חשובה זאת שהיתה שנים רבות למרכז התורה, ושזקני-חכמי ישראל בדורות הקודמים קראוה בשם „אות-תורה" — גם היא סבלה רבות ונוראות מאת שונאינו-רודפינו. לא פעם-אחת רוותה אדמת אוסטרהא מדם קדושים וטהורים שנהרגו ונרצחו ונטבחו על קידוש-השם; כפעם-בפעם קמו חיתו-טרף בדמות פראי-אדם והרגו והשמידו רבבות יהודים שנשתרשו ונתאזרחו בעיר זו מאות-בשנים, אבל נהרות-נחלי-דם אלו השקו את אדמת אוסטרהא, הפרו והפריחו אותה לקרן בן-שמן לתורת ישראל ולמקור ברכה להיהדות כולה.

קדמות הישוב היהודי באוסטרהא

הישוב היהודי באוסטרהא הוא קדום ועתיק מאד; ואם אמנם מפני האסונות, אסונות של חורבן והרס, שעברו כמה פעמים על קהלה-יהודית עתיקה זו, לא נשארו לנו רשמים הסטוריים ברורים על-אודות קדמותה ועתיקותה, אבל כמעט ברור הדבר שעוד לפני אלף שנים ויותר היו ישובים יהודים מצויים בפולניה שגם וולין נחשבה לחלק ממנה, וקרוב לשער שהישוב היהודי באוסטרהא התחיל עוד מן הזמן שנוצר הגרעין העיקרי של ישובי היהודים בפולניה, ע"י יהודים שבאו מגבולות קווקז, ששם ישבו בין בני משפחות הכוזרים-היהודים וכמו-כן על-ידי אלה היהודים שבאו מגרמניה, בהמלטם מרדיפות נוסעי-הצלב והגזירות השונות אשר מצאום שם. לפי מקורות הסטוריים שונים, ובתוכם גם פולניים, ניתנה הרשות מאת הממשלה הפולנית ליהודים עוד בשנת ארבעת אלפים, שש מאות וששים וחמשה למספרנו (—905 למספרם), זאת

אומרת: לפני אלף ושלשים ותשע שנים—להתישב ולהתאחז בכל מרחבי פולניה, להתנהג בגלוי על-פי דת ישראל ותורתו וגם למנות להם שופטים ורבנים אשר כחם יהיה יפה לדון ולהורות לא רק בענינים שבין אדם למקום אלא גם בדיני ממונות ובכל סכסוכים ותביעות שבין איש לרעהו. הסלאוים-הפולנים בימים ההם היו עוד עובדי-אלילים אבל היו אנשים נוחים ושקטים, מכניסי אורחים, ולא היו קנאים לאמונתם. קנאת-הדת התעוררה אצל הפולנים, אחרי שקבלו עליהם את הדת הנוצרית. האגדה מספרת, כי כאשר החליטו הפולנים לעזוב את עבודת האלילים, פנה מלכם וולדימיר אל ראשי האמונות הקיימות, הזמין אליו כהני הדת הנוצרית, שייכים מושלמנים ורבנים יהודים, כדי ללמוד מהם ולהכיר ולדעת את רוח האמונות האלה ותורותיהן. כשפנה המלך אל רבני ישראל ושאל אותם על חובותיה ומצוותיה של דת היהדות, ענו לו כי המצוות היסודיות של דת ישראל הן: ברית-המילה, שמירת השבת, איסור אכילת נבלות וטרפות ובשר בהמות ועופות טמאים וכדומה. המלך שאל אותם על ארץ-מולדתם, והם השיבו לו, כי ארץ כנען שהיתה אחרי כן לארץ-ישראל, זוהי ארץ מולדת-אבותם. ומדוע לא תשבו גם אתם בארצכם ומולדתכם? — שאל המלך הפולני, עובד-האלילים. מפני חטאינו—החזירו הרבנים—גלינו מארצנו ונתרחקנו מעל אדמתנו. אם-כן, — התרגז המלך ואמר להם—איך אתם רוצים להכניס אותי ואת עמי בברית המצוות של דתכם ואמונתכם, ואתם בעצמכם אינכם שומרים אותן?...

הפולנים נכנסו אז בברית הדת הנוצרית, אבל בכל זאת, שמשה פולניה מאות-בשנים מקלט ליהודים הנרדפים, ובמשך כל ימי ממשלת מלכי בית פיאסט, תקופה שנמשכה קרוב לחמש מאות שנה, נהנו היהודים בפולניה מכל זכיות האזרחים. הכמרים הקתולים ניסו לא פעם להעיר כלפי היהודים את חמת ההמונים הפולנים, אבל המושלים הפולניים לבית-פיאסט עמדו תמיד לימין היהודים והגינו עליהם. על-פי אגדה אחת, זכרו מלכי בית פיאסט את חסדם ליהודים, כי הודות לאחד מן היהודים זכו הם לעטרת מלכות פולניה; וכה מספרת האגדה: הפולנין (שבט פולני קדום), התאספו לאחר מות פיפל מלכם — לבחור להם מלך חדש. זקני הפולנין ואציליהם לא יכלו לבוא לידי הסכמה, וחבליטו להכתיר למלך את האיש שיבוא מחר בבוקר ראשון אל מגרש השוק. למחרת היה הראשון שבא אל העיר—היהודי אברהם פרוחובניק (סוחר באבק-שריפה). אבל הוא סרב לקבל את המלוכה. הוא בקש לתת לו זמן של שלשה ימים כדי להתבודד ולהמלך בדעתו ודרש כי במשך שלשה ימים של התבודדותו לא יפריעו את מנוחתו. עברו שלשת-הימים, ואברהם עדיין סגור בביתו. ההמון התחיל להתמרמר ולהתלונן אך הבליגו על כעסם. והנה אחד מהם, זימוביט פיאסט, תפס קרדום בידו, שבר את דלת בית אברהם, ניגש אליו ודרש ממנו בכל תוקף להודיע את החלטתו. אברהם יצא יחד עם הפולני אשר התפרץ בחזקה אל ביתו, התיצב לפני כל הקהל והכריז בקול-רם: פולנים! על המלך להיות בחור בעם, חכם ואמיץ-לב אשר לא יחת מפני כל. הנה האיש הזה—

הראה אברהם על פיאסט שעמד על ידו—הוא חכם ואמיץ-לב יותר מכולכם. הוא הבין את הסכנה המרחפת על ארץ שאין לה מושל ומלך, והוא היחידי בתוככם שהרהיב עוז בנפשו להתפרץ אל ביתי ולדרוש ממני בתקיפות החלטה ברורה, ולו יאתה המלוכה. בחרו בו — יחי המלך! כה זכתה משפחת פיאסט לעלות על כסא המלוכה בפולניה, הודות להצעתו ועצתו המחוכמה של היהודי אברהם פרוחובניק. מאז הרבו היהודים לבוא ולהתישב בכל מרחבי ארץ פולניה, אשר הגליל של ווהלין נחשב לחלק בלתי־נפרד ממנה; ומשום שהעיר אוסטרהא היתה נחשבת אצל היהודים מעין „ירושלם" של ווהלין, על־כן קרוב לשער, כי עוד בימי קדמות התישבות היהודים בפולניה, נוסד ישוב יהודי בעיר זו שהיתה נקראת לפנים בשם אוסטרוג (Ostróg). ואולם, כאמור, לרגל הרדיפות והגזירות שבאו אחרי־כן על יהודי אוסטרהא, טושטשו כל הזכרונות הקדומים, הפנקסאות העתיקים נשרפו, המצבות של בתי הקברות היהודיים מימי קדם נהרסו, ונשארו רק שתי מצבות עתיקות מלפני חמש-מאות שנה בערך (שתיהן משנת ר"ה). כמו כן נמצאו תעודות על יהודי אוסטרהא בימים ההם שמורות בארכיוני הממשלה בלבוב. באחת מהן מסופר על יהודי אחד מאוסטרהא ושמו יהודה שהוליך בשנת ר"ז (1447 למספרם) שורים למכירה ועמד עליו ראש העיר וגזלו. בשנה ההיא דנו הערכאות איזו פעמים בקובלנה שבאה לפניהם על יהודי אחד פסח מאוסטרהא ואשתו דינה. כחמשים שנה אחרי כן נגזרה גזרת גלות על היהודים מאוסטרהא והם נדדו לגליציה הסמוכה. מתוך גזירה זו שאין אנו יודעים פרטים עליה מלבד מה שנזכרה באיזו תעודה ממשלתית, אנו יודעים ומבינים כי כבר היה אז ישוב יהודי חשוב וניכר באוסטרהא, אבל כפי הנראה לא נמשכו ימי גלותם זמן רב, כי כבר בשנת ש"ב בערך (1542 למספרם), נראה מתוך התעודות האלה שכבר תפשו יהודי אוסטרהא מקום חשוב בעניני מסחר, ועל ידיהם היו מיני ארג וסחורות שונות אחרות באות לפודוליה ולרוסיה ועירוני לבוב קבלו עליהם לפני המלך, שהם מעבירים את הסחורות לא דרך לבוב ומקפחים את זכותה שתשמש בתור מחסן. אבל המלך ושרי מועצת המדינה עמדו לימין יהודי אוסטרהא, וזה גם כן האות שכח קהלת היהודים בעיר זו היה כבר יפה בראשית המאה הרביעית למספרנו. הישוב היהודי הלך ונתגדל ונתרבה, משום שנתרבו עסקי המסחר עם וולכיה. אוסטרהא נחשבת אז לאחת הערים הגדולות של ווהלין ומסחרה שגשג אז והגיע עד לפולניה. ואמנם מלבד עניני מסחר ומשא-ומתן, התפתחה כבר אוסטרהא במצבה הרוחני, ומאותה המאה השלישית (למספרנו) ואילך הרי אנו מוצאים כבר הרבה זכרונות על־אודות גדולי-הרבנים שישבו על כסא הרבנות באוסטרהא, וכמו שנזכיר להלן (וראה ב„טיב גיטין" להגאון רבי אפרים-זלמן מרגליות (שמות נשים אות י) שמספר בתוך דבריו כי ראה גט שנסדר באוסטרהא בשנת רצ"ט ע"ש).

אוסטרהא – מרכז לתורה

אוסטרהא היתה שנים רבות, דורות ויובלות, ליהודי פולניה, ווהלין ואוקראינה, מה שהיתה לפנים פרנקפורט-דמיין ליהודי אשכנז ופראג ליהודים במדינת ביהם. כשעברתי בפעם הראשונה, לפני יותר מארבעים שנה את ערי ווהלין: דובנה, סדילקוב, שיפיטובקה, סלאוויטא וכהנה וכהנה, ערים ועיירות שיש בהן כדי לרטט ולהרעיד את הלב בזכרונותיהן על אנשי-קודש שחנו בתוכן, על מאורעות וקורות ישראל וסבלותם, — הרי בבואי לעיר אוסטרהא, נדמה היה לי כי דמויות צחורות ומזהירות כטהרת אילת-השחר, כלבנת הספיר וכזוהר הרקיע, מרחפות על פני ומרפרפות נגד עיני. אמנם עיני לא תשורן ואף-על-פי-כן הרגשתי כאלו נשמותיהן הגנוזות בשמי-רום מלטפות אותי, מרכינות אלי לשם נשיקה את ספרי התורה שבידן. זכורני כי נכנסתי להתפלל ב„בית-המדרש הגדול" (כפי שהיה נקרא בפי בעל ה„טורי-זהב"). בתוכו היתה צפיפות. המתפללים הלכו הנה והנה עטופי-טליתות ומעוטרי-תפילין. מהם עמדו כפופי-ראש ופרושי-כפים, מהם שלשלו את טליתותיהם על פניהם, הטיחו ידיהם בכתלים המבהיקים — וכולם שפכו את לבם לפני אביהם שבשמים, כל אחד לפי דרכו. לאורך הכתלים, לשלחנות-אלון רחבים, ישבו לפני גמרות אברכים, בחורים ונערים, ישבו בכובד-ראש ולמדו בהתמדה, מתוך נעימה מסולסלת, ספוגת-געגועים. קולותיהם של המתפללים, שרצו להסיח דעת לשעה מדאגת-הפרנסה, לנער את נשמתם מן החולין שבחיים; אנחותיהם, ספיקת-כפיהם, נעימתם החשאית, ספוגת-הגעגועים, של הלומדים — כל זה התנשא בחלל בית-המדרש. ואני, אודה ולא אבוש: קשה היה לי להתפלל מתוך כובד-ראש ורחמים ותחנונים. נדמה היה לי כי כל גדולי אוסטרהא, חכמיה, ראשי-ישיבותיה, צדיקיה וחסידיה, כולם חבויים בבית-מדרש זה וטווים מדור לדור את חוטי המסורת של תורת ישראל. איפה הוא בית-מדרש זה? האם גם בו נגעה היד הטמאה, המסואבה, האכזריה של רשעת-הגויים לחללו, לאבדו ולכלותו?... כבר הזכרתי כי אוסטרהא היתה נקראת בפי רבים מגדולי-ישראל: אות-תורה, משום שכמה מאות בשנים היתה מפורסמת בכל תפוצות הגולה על-ידי ישיבותיה ורבניה הגדולים—בתור מרכז לתורה. לפי דברי אחד מסופרי דברי-הימים לבני-ישראל (רבי מאיר שֶׁברשין ב„צוק העתים" שלו) היתה אוסטרהא עוד לפני שלש מאות שנה בערך „עיר גדולה של חכמים וסופרים, תורה וגדולה, חשובים ונבונים ואנשי סגולה, למדינת רוסיה היתה מטרפולין", ולפי המסורה היו מאתים ושמונים ושתים קהלות, גדולות וקטנות, כפופות לבית-דינה הגדול ולפסקיו והוראותיו. הרב, אב בית-דין שבאוסטרהא, היה יוצא בכל שנה שלשה חדשים בחורף ושלשה חדשים בקיץ, לסובב בכל הקהלות העומדות תחת רשותו ופקוחו, לתקן תקנות ולתהות על קנקנם של הרבנים, הדיינים והשובי"ם ושאר עניני הצבור (ראה לדוגמה בספר „דברי רב משולם" שנדפס בקורץ תקמ"ג, מה שמביא המחבר, רבי אברהם משולם זלמן (בנו של ה„חכם צבי"), מי שהיה לאב"ד ורב הגליל של

אוסטרהא, איך שהיה סובב בגליל שלו לבקר את כל הקהלות, ע"ש במקומות שונים). כמובן, שעל ידי הצרות והרדיפות שעברו כמה פעמים על עיר-תהלה זאת, לא נשארו לנו כל הזכרונות על אודות ישיבותיה ורבניה, דייניה וראשי מתיבתא שלה. אבל הראשון והקדמון לכל רבני אוסטרהא שאנו יודעים על-אודותיו, הוא — הרב רבי קלונימוס קלמן האברקשטן, ששימש ברבנות של אוסטרהא במחצית השניה של המאה השלישית (למספרנו), אשר חתנו, לוקח בתו מרת ליפקא, רבי שלמה לוריה (הרש"ל) מביאו בשאלות ותשובות שלו, שקבל מהחסיד הגדול מהריר דניאל ז"ל שהיה תלמיד מובהק ושמש מהר"ר איסרל בעל „תרומת הדשן" (ראה שו"ת מהרש"ל סימן צח). רבי קלונימוס קלמן זה היה בראשונה ראש-ישיבה בעיר לבוב, ומשם נתקבל לרב וריש-מתיבתא בעיר אוסטרהא. אחרי כן היה לאב בית דין בבריסק דליטה ומשם עלה ונתעלה להיות רבם של האשכנזים בירושלם עיר-קדשנו. בתור תלמידו של ה„חסיד הגדול" רבי דניאל, שאין אנו מוצאים את זכרו במקום אחר, יש לשער שגם הוא התנהג בחסידות, ואין כל פלא אם הארי' הקדוש נפגש אתו ואמר חדושי תורה משמו, כמו שהביא תלמידו רבי חיים ויטל בלקוטי תורה שלו (פרשת בהעלותך, והובאו הדברים יותר בארוכה ע"י רבי חיים יוסף דוד אזולאי (חיד"א) בספרו „כסא דוד" דרוש ב' וב„מדבר קדמות" שלו מערכה יו"ד מה שמצא בכתבי הקודש של מהרח"ו: אמר לי מורי (האר"י) ז"ל „כי שמע מחכם אחד גדול הדור רבינו קלונימוס" על מה שיעקב נקברו גופו ועצמותיו בארץ ישראל ויוסף—עצמותיו ולא גופו, ע"ש מה שאמר בדרך הקבלה והאר"י הוסיף על דבריו). מנוחתו כבוד בירושלם, בהר הזיתים, וישנם מחוקרי הדורות שמשערים, ואולי בצדק, שרבי קלונימוס קלמן האברקשטן רבה של אוסטרהא, זהו „רבי קלונימוס בעל הנס" הידוע בירושלם שקברו במורד הר הזיתים, ושיש עליו גל של אבנים שהיו משליכים כפעם בפעם על קברו על פי צוואתו משום מעשה שהיה, לפי מסורת-אגדה אחת, שרבי קלונימוס החיה גוית נוצרי אחד שהעלילו הגויים על יהודי ירושלם שהרגוהו, והיה זה ביום שבת קודש. רבי קלונימוס כתב אז על קלף „שמות קדושים" אחדים, ההרוג קם והודיע מי שהרגו ושב לעפרו, ומשום „חלול שבת" זה שחייבים עליו סקילה, צוה רבי קלונימוס שבמשך מאה שנה אחרי מותו ישליכו אבנים על קברו (אגדה זו מובאה בראשונה בספר „שלמי צבור" לרבי יעקב ישראל אלגאזי, שלוניקי, תק"נ). זקני ירושלם, כשהיו יוצאים לחוץ לארץ היו נוהגים לקחת עמם אבן מגל האבנים שעל קברו בתור סגולה — לחזור לירושלם, וגאון מקובל זה היה הרב וראש הישיבה הראשון באוסטרהא, שאנו יודעים על אודותיו.

עוד בחיי ר' קלונימוס-קלמן האברקשטן, כשעזב את אוסטרהא, נתקבל בתור רבה הגאון רבי שלמה לוריה, הוא הרש"ל ששלשלת יחוסו מגיע עד רש"י ומשם עד רבי יוחנן הסנדלר, שהיה דור רביעי לרבן גמליאל הזקן, נכדו של הלל הזקן שהיה חוטר מגזע ישי, כאשר כן מצאו מגילת יוחסין

בירושלים וכתוב בה: הלל מן דדוד (ירושלמי תענית פ"ד, הלכה ב', וראה בבלי כתובות סב ב. שרבי (נכדו של רבן גמליאל הזקן) הוא משפטיה בן אביטל אשת דוד ע"ש). אחד מגדולי חכמי ישראל, הוא ידידי המנוח רבי אברהם עפשטיין, כותב (בראש מחברתו „משפחת לוריא") דברים אלה: „משפחת לוריא היא המשפחה היותר עתיקה מכל המשפחות המיוחסות הנודעות לנו. יש משפחות אחרות שגם הן מתיחסות לאחד הגדולים מימי קדם, אך אין זה רק קבלה בידן ולא נוכל לדעת אם היא מיוסדת על קורות הימים או לא. לא כן בני לוריא, בידם יש כתב יחוס מאומת שהנחילו אבות לבנים במשך הרבה דורות. כל הדורות שעברו במשפחת לוריא מן הדור הזה עד מהרש"ל ורבי שמשון מערפורט ור' שלמה שפירא, כולם נקבו בשמותיהם, והרבה מהם נזכרים בספרי הקדמונים ובדברי הימים". רבי שלמה שפירא זה היה אבי הרבנית מרים, אשר לפי כתב היחס (שהיה אצל הרש"ל) תפסה ישיבה כמה שנים, ישבה באוהל, ויון היה סביבותיה ואמרה הלכה עם תוספות לכמה בחורים מופלגים. אביה קרא אותה בשם מרים כשם בתו של רש"י זקנו שהיתה אשת רבי יהודה בר נתן (ריב"ן). ממשפחה זו יצא גם רבנו שלמה לוריה, המהרש"ל, אשר אמרו עליו כי היה תקיף בהלכה כרבנו תם ולא נשא פנים לגדולי הראשונים. כשהיה מוכיח את בני עדתו היה מדבר דברים כדרבונות, וכמו שאנו קוראים בספרו „ים של שלמה" (גיטין פא, סימן יח): „לבי בוער כתנור על עם ה' שנקראו בשמותם בחורי ה', עם הקודש, שהם שותים במיני זמר, וכמה עוונות בידם: העוון הראשון, מי התיר להם להיות במחול אחד עם הבתולות? לא זו הדרך אשר הראו לנו חסידים הראשונים וכתבו ודרשו „אז תשמח בתולה במחול, בחורים וזקנים יחדו", משמע דוקא שהבחורים יהיו עם זקנים, ובתולות יהי במחול לבדן, אפילו לעתיד, קל-וחומר האידנא שהשטן מרקד ביותר והדור פרוץ בחטא, גם אמר הכתוב „בחורים וגם בתולות" ולא אמר בחורים עם בתולות כמו שאמר גבי זקנים עם נערים, אלא להשמיע לנו הבדלן — והא דסוף תענית נמי שהיו בנות-ישראל יוצאות במחולות ביוהכ"פ ובט"ו באב ואמרו: בחור שא נא עיניך וראה וכו' אל תתן עיניך ביופי כו', לא נאמר שהיו הבחורים עמהם במחול אלא שהיו עומדין ורואין אותו מרחוק, ואף זו היתה לשם-שמים, שאם תכשר בעינו שישאנה, וגם מצוה לראותה מקודם כדאיתא בריש האיש מקדש, מה שאין כן הבחורים האידנא, שכל הבטתם אינה אלא להנאתם ולשחוק אמרתי מהולל". כאלה וכאלה היו דברי תוכחתו, אבל במקום תקיפותו שם אנו מוצאים גם את מדת ענותנותו, וכשם שהוא היה מוכיח את אחרים, רצה שאחרים יוכיחו אותו, והיה לו מוכיח מיוחד, שבכל יום ויום קודם שנכנס לביח-דינו לדון ולהורות, היה בא אליו אותו המוכיח ומדבר אתו דברים כבושים, מטיף לו מוסר, מזכירו את גודל האחריות המוטלת עליו בתור רב ואב בית-דין, וכל אותה שעה היה רבי שלמה לוריה יושב לפני מוכיחו בהכנעה כתלמיד לפני רבו, פניו כבושות בקרקע והוא מכוון את

לבו ומאזין ומקשיב לדברי התוכחה (ראה „שם הגדולים" לרב חיד"א מערכת ספרים ערך „ראשית חכמה").

רב-גאון, תקיף וענו זה, היה רבה של אוסטרהא. כאשר הוא בעצמו מזכיר בשאלות-ותשובות שלו (סימן ח): „בשנת חמשת אלפים ושלש מאות וארבע עשרה למנין שאנו מונין כאן אוסטרא, מתא דיתבא על נהר וויליא ועל נהר הורינא, אשר ממנה תצא תורה לרבים"...

זכתה קהלת היהודים באוסטרהא, כי כמעט כל רבניה הגדולים שבחרה היא בהם, נתמנו אחרי-כן לשבת על כסא-הרבנות בערים יותר גדולות. גם רבי שלמה לוריה שעשה באמת את אוסטרהא למרכז התורה על-ידי ישיבתו הגדולה שיסד בתוכה—נקרא לבוא ללובלין ולשבת שם על כסא הרבנות, ובמקומו נתמנו גדולי-ישראל אחרים לשכון כבוד באוסטרהא. הם שהמשיכו את עבודתו הקדושה להרבץ תורה בעיר זו, עד שבא להתם הגאון המקובל, רבי ישעיה הלוי הורביץ בעל הש"ה ועשה את אוסטרהא לעיר-תלפיות, שכל הפיות פנו לשם לשמוע תורה מפיו וגם לקבל ממנו השפעה רוחנית של קדושה וטהרה. הרב רבי ישעיה הורביץ המפורסם בשם „בעל השל"ה הקדוש", שהיה תלמידו המובהק של רבי שלמה לוריה (הרש"ל), זכה להיות הנשיא הראשון לקהלת האשכנזים בארץ ישראל, והוא בעצמו היה חותר מגזע נשיאים אביו זקנו הרב ר' שבתי הורביץ שהיה „ראש ומנהיג ודיין הקהלה" של פרג („גל-עד" סימן עז), היה בנו של „השר והגביר רבי ישעיה הלוי נשיא עדת ישראל בעיר הורביץ", אחת הערים העתיקות בבוהמיה, והיה מתיחס גם כן למשפחת הרב אהרן הלוי (הרא"ה) ב"ר יוסף בנבנשתי מזרע הנשיאים („מגילת יוחסין" למהר"ל מפרג, ורשה תרמ"ט, וראה ב„יסוד עולם" להישראלי מאמר ד' פי"ח). אמו-זקנתו של השל"ה, מרת יוכבד אשת הרב ר' שבתי, היתה בתו של „הקצין הגדול בתורה, בעושר וביחס" רבי עקיבא כ"ץ מאובין, המפורסם בתולדות ישראל בשם „הנשיא מאובין" („מגילת יוחסין" שם). על זה האחרון מספרת המסורה כי „הוליד מאשתו שנים-עשר בנים זכרים, ושלש עשרה בנות, והתחתן עם י"ב בנותיו לכהונה", ובאחת מהן, אשר נקראה בשם יוכבד, התחתן עם רבי שבתי הלוי זקנו של הרב בעל השל"ה (ראה ענף עץ עבות, מאת ש. ז. כהנא, קראקא תרס"ג).

בתוך בני משפחת הורביץ העתיקה והמיוחסת (ראה של"ה שער האותיות ושו"ת מהר"ם מלובלין סי' לט), הצטיין ביחוד הרב ר' ישעיה הורביץ בעל השל"ה בכשרונותיו הנעלים וגם בתכונותיו הנפשיות, המשובחות. עוד בימי ילדותו הראה את כחו וחילו לאורייתא על ידי באוריו והערותיו לספר „עמק ברכה" של מר אביו, והודות למדותיו התרומיות זכה ונתקבל לרב ואב"ד בתוך הקהלות הישראליות היותר חשובות בימים ההם. אחרי שהיה שנים מעטות רב בעיר דובנה, נתקבל לאב בית דין וראש ישיבה בעיר אוסטרהא, וכפי עדות בנו רבי שפטל (בהקדמתו לספרו „ווי העמודים") היתה „יראת חטאו קודמת לחכמתו, וה' אתו בכל מקום הלכה כמותו; בלמוד התלמוד היה נוקב ויורד

עד התהום — ותפס ישיבות הרבה לשם ולתפארת... ויט שכמו לסבול סבלות משא העם הזה כרועה מעביר צאנו לנהלם על מי מנוחות... והחזיק ידי לומדי תורה, להגדילה ולהאדירה, ומימיו לא פסקו משלחנו שמונים נפשות והאכילם מטעמים, ברבורים אבוסים ופטומים, בחול ובשבתות ובמועדים, בביתו ובשלחנו היו נועדים».

אבל גם הוא, הרב השל"ה, לוקח מאוסטרהא לעיר פוזנה ומשם לפרנקפורט דמיין (ולא כמו שכתב ב„מזכרת לגדולי אוסטרהא» כי הוא נתקבל ישר מאוסטרהא לפרנקפורט). ברם, גם בשבתו בעיר פרנקפורט זכר את אוסטרהא ולא שכח אותה, וכאשר התחייבו פרנסי וראשי מנהיגי הקהל של פרנקפורט-דמיין „לקנות מאת הממשלה זכות עירונית עבור בנו הקטן יעקב וחתנו מו"ה ווייביש ואשתו נחמה כי יהיה להם זכות אזרח בעיר הזאת כשאר אזרחי העיר», התנה עמם הרב השל"ה כי אם לא תצליח השתדלותם, מחויבים הם לשלוח אותם על חשבון הוצאות הקהל לעיר אוסטרהא (ראה ב„כתב הרבנות» שנדפס בספר „עטרת הלוים»; ועל יתר תולדותיו של הרב השל"ה ועליתו לארץ ישראל, ראה בספרי „הציונות הדתית והתפתחותה» עמוד רכח—רלב). כדאי להזכיר כי לאחרי מאתים שנה בערך, כאשר נדפס ספר של"ה (שני לוחות הברית) בעיר אוסטרהא (בשנת תקס"ב) כתב אז רבה של אוסטרהא בימים ההם, בתוך דברי הסכמתו: „ישעיה דומה לבן כרך שראה את המלך, הכרך הנורא, החיבור הגדול הזה, זה ינחמנו, ישעיה כוליה נחמתא, שזכינו לזאת התורה הקדושה, אשר האירו ברקיו תבל, אור הנערב, נאה ומתקבל, חרות על הלוחות הברית אשר חבר אדוננו מורנו ורבנו, הגאון בוצינא קדישא, איש אלהים, רבן של כל בני הגולה, מו"ה ישעיה הלוי שהרביץ תורה ושימש בכתר הרבנות פה קהלתנו (אוסטרהא) ושאר קהלות גדולות בפולין ובאשכנז, ואח"כ נשיא הלוי שנתקבל למרא דארעא דישראל»...

ואמנם נראה הדבר כי כל אלה מגדולי ישראל שאוסטרהא בחרה בהם לשכון כבוד בתוכה, רבו הקופצים עליהם מתוך קהלות גדולות בישראל, כי הכירו שעיר ואם בישראל זאת יודעת במה לבחור ובמי לבחור. קהלת היהודים באוסטרהא נחשבה בימים ההם לאחת הקהלות היותר קדושות, עד שאחד מחסידי וצדיקי הדור בזמן ההוא רבי אליעזר הכהן מטוטשין, אשר במשך כמה דורות היו זקני אוסטרהא מספרים עליו נפלאות, צוה לבניו כי לאחרי פטירתו ישאו אותו מעירו טוטשין לעיר אוסטרהא להקבר שם על־יד קברי הצדיקים, ולפי המסורה היו הרבה מגדולי ישראל בערים שונות שבאו עוד בחייהם-חיותם לקנות להם אחוזת קבר בעיר אוסטרהא. האגדה מוסיפה לספר, כי רבי אליעזר הכהן מטוטשין נפטר בעש"ק, ליל יז טבת שנת שע"ב, ובבוקר נשאו אותו בניו על כתפיהם לאוסטרהא הרחוקה כחמש שעות מטוטשין, ואם כי היום היה קצר, קפצה להם הדרך והספיקו ובאו לאוסטרהא בעוד היום גדול, אספו את כל בני העיר לחלק לו הכבוד האחרון, ואחרי הקבורה התאבלו עליו עוד שעה אחת לפני קבלת שבת...

כך היה גדול כבודה של אוסטרהא בעיני גדולי האומה וקדושיה, אבל כבודה עוד הוגדל עם בואו של רבי שמואל אידלש (המהרש"א) לשכון כבוד בתוכה בתור אב בית דין וריש מתיבתא.

המהרש"א היה הראשון בתוך גדולי וחכמי אוסטרהא שאחרי שישב על כסא רבנותה, לא רצה לעזוב את העיר הזאת, למרות מה שערים גדולות וחשובות פנו אליו לא פעם אחת ובקשו ממנו כי יהיה נזר ועטרה לראש קהלתם. רבי שמואל אידלש, הידוע ומפורסם עד הדור האחרון בשם המהרש"א, היה גאון תלמודי מקורי, ובכל מלה של חדוש בתלמוד ונושאי כליו שיצא מפי עטו, אפשר היה לראות, כמה חקרה ואזנה לפני שכתב אותה על הספר. כל מלה ב„חדושי הלכות" שלו, כל ו„דו"ק" או ו„יש לישב" נדרשים כמין חומר על ידי אלה העוסקים בחקר התלמוד ופירושיו: רש"י ותוספות, — וזו היתה גאוניותו של המהרש"א, גאוניות של „מועט המחזיק את המרובה". ישנם כאלה בתוך הלומדים שהם מעיינים בדברי חדושיו ורואים רק את שטחם של הדברים ואינם מרגישים את עומק התהומות שבתוכם, אבל אלה שמתעמקים בתוך „חדושי הלכות" שלו, יודעים ומרגישים כי חדושים אלה מצומצמים במלים וניבים והם רחבים ועמוקים, וכי כדי להבינם צריך הלומד לייגע את מוחו, לרדת לתהומות או להתרומם לשיאים, ואז יתגלה לפניו הכמוס והמעורפל.

רבנו המהרש"א נולד בעיר קראקא לאביו רבי יהודה (מגזע רבי עקיבא הכהן מאובין שהזכרתי למעלה בתולדות השל"ה), גם הוא אחד מגדולי דורו, שכן מזכיר המהרש"א בעצמו הגהות וחדושים תלמודיים משמו (ראה בחדושי הלכות שלו סוכה לח. א; בבא בתרא לב. א; שם קח. א), ושלשלת יחוסו הגיעה עד רבי יהודה החסיד, שכן כתב שאר משפחתנו רבי אריה ליב מזסלב בספרו שאלות ותשובות „שם אריה" (חלק יורה דעה סימן כז): „ושמעתי מהרב המנוח מוהר"ר מרדכי מרגליות אב"ד דק"ק סטנוב שהיה לו קבלה מאבותיו אשר בזמן מהרש"א באסיפת גדולי הדור שהיו בעת ההיא ובתוכם היה הגאון מהרש"א ז"ל, דברו על אודות צוואת רבינו יהודה החסיד בעל ספר חסידים, ועמד הגאון מהרש"א על רגליו ואמר: אני מבני בניו ובצוואה הנ"ל כותב שלא יקרא איש את בניו לא יהודה ולא שמואל, ואני זה שמי שמואל ושם אבי יהודה".

וזכה המהרש"א להרביץ תורה בישראל עוד בימי שחרותו, ביסדו ישיבה גדולה בעיר פוזנה ששם ישבה חותנתו הגבירה מרת אידל, אשר החזיקה כמה שנים אותו ואת ישיבתו ותלמידיה על חשבונה, ובזכות זה נקרא הוא על שמה: רבי שמואל אידלס. אמרו כי האשה הנדיבה הזאת פתחה לפניו אוצרותיה לא רק לשם תמיכת תלמידי-חכמים היושבים ועוסקים בתורה, אלא לכל דבר שבצדקה, והוא בטוב לבו פזר נתן לאביונים ביד רחבה עד שלא היה בכל העיר—יהודי רעב ללחם. פעם-אחת היה מעשה שנכנס לבית-מדרשו אחד מן הנחתומים שבעיר כדי להתפלל בצבור. הציץ המהרש"א בנחתום זה וראה שפניו עגומות. קרא לו ושאלו:

— מפני מה פניך עצובות?

— רבי, — הביע לפניו הנחתום את צערו — יומא-דשוקא שהיה השבוע בעירנו גרם לי הפסד מרובה. הכינותי פת לשוק, ולא מכרתי כמעט כלום.

— לך והבא לביתי כל הלחם אשר ברשותך — אמר לו המהרש"א.

כשהביא את הלחם צוה המהרש"א לשלם לנחתום את דמיו, ואת הלחם חלק לעניים.

ומדה זו לא משה ממנו כל ימי חייו. ביתו היה פתוח לרווחה לכל מר נפש, ועל אבן המשקוף-העליון של ביתו באוסטרהא, היה חרות באותיות בולטות: „בחוץ לא ילין גר, דלתי לאורח אפתח". בהיותי באוסטרהא ספרו לי כמה מתושבי העיר כי עדיין הם זוכרים את הכתובת הזאת על משקוף ביתו של המהרש"א שנשרף בימינו, בשנת תרמ"ט (גם ידידי המנוח רבי מנחם-מנדל ביבר בעל „מזכרת לגדולי אוסטרהא" שישב מספר שנים באונגני, בסרביה, התחנה האחרונה שלי לרבנות, היה מספר לי כפעם-בפעם על-אודות הכתובת הזאת שראו עיניו ושהזכיר אותה בספרו עמוד מז).

עוד בימי שחרותו השתתף בועד ארבע ארצות, ואתם יחד כשנתועדו בעיר לובלין בשנת ש"נ, חתם גם הוא על האיסור שלא ישתדל שום רב בישראל להשיג את הרבנות על-ידי ממון ועל זה הוא צועק מרה גם ב„חדושי אגדות" שלו לסנהדרין (ז, ב): „חטא ואשמה זו נשתרבב עתה בקרוב בימינו, וכבר באו רבותינו כמה פעמים בהתחלת המום ואשמה זו בגזירה ובעונשין חמורים, חרמות וממון, בדבר הזה שלא יתמנה שום רב ומורה בכסף וזהב, הן ליתן ליחידים או לרבים, אבל אין איש שם על לב העונש—דעתיד הקב"ה להפרע ממעמידן"... ראויים לתשומת-לב גם דבריו ב„חדושי אגדות" לכתובות (סז, א), שהוא מתאונן כי „רבים בדור הזה שמקבצין עושר שלהם שלא באמונה ובחילול השם בגזלת עכו"ם ואחי"כ מתנדבים מאותו ממון להיות להם כבוד בכל שנה ולתת להם ברכת מי שבירך, להיות להם שם ותפארת, ואין זה אלא מצוה הבאה בעבירה ואין לעושר הזה מלח וקיום"...

כאמור, היה בימי שחרותו ראש-מתיבתא בפוזנה. אחרי-כן נתקבל לאב"ד וראש-ישיבה בעיר חעלמא. משם נקרא לשבת על כסא הרבנות בעיר לובלין, שהיתה נחשבת ל„עיר ואם בישראל" על-ידי גדולי-ישראל ששמשו בתור רבנים בתוכה כמה דורות, ומלובלין עלה וישב על כסא הרבנות של אוסטרהא, אשר בתוכה יסד את ישיבתו הגדולה. כפי שמספרת המסורה הוהלינית היו באים אל ישיבתו באוסטרהא תלמידים למאות מקרוב ומרחוק כדי ללמוד תורה מפיו, עד כי בית-הישיבה היה צר מהכיל את כל התלמידים הרבים. קהלת היהודים באוסטרהא החליטה משום-זה לבנות בנין חדש וגדול, נהדר ויפה, כדי שתוכל להרחיב גבולה בתלמידים. ביום הנחת אבן-הפינה לבנין בית-המתיבתא, כשנתאספו כל חשובי הקהלה, רבניה, קציניה ונכבדיה, התחילו להכריז על מכירת אבן-היסוד, וכל המרבה יזכה במקחו. בשעת ההכרזה—מוסיפה המסורה לספר—נגש אל השמש-המכריז אחד מן הנאספים, איש תמים וגבר-עגותן ואמר לו:

— ידוע תדע כי מוכן ומזומן אני לקנות את מצות הנחת אבן-הפינה בעד כל מחיר, אבל איני רוצה כי הנאספים ידעו מי הוא המרבה במחירה. משום-זה הריני מבקשך, כי אתה תעלה את המחיר בעדי עד חמש-מאות דינרי זהב המצויים בכיסי ושאני מוסר אותם עכשיו לידך.

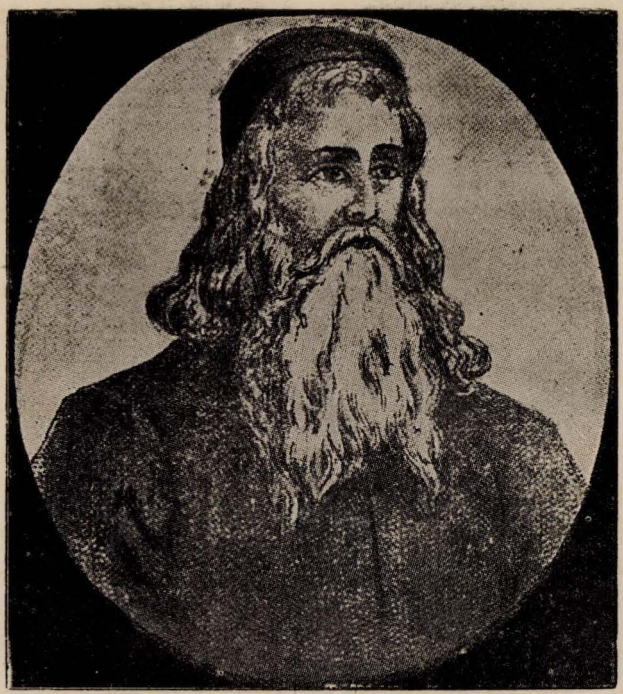
השמש עשה רצונו של הנדיב-המסתתר וכפעם-בפעם הוסיף על המחיר. היו באוסטרהא הרבה עשירים-קצינים שהתחרו בקנית מצוה זו. אחד הוסיף על השני, עד שהכריז השמש את המחיר של חמש-מאות דינרי זהב, ואותו נדיב שרצה בעלום שמו זכה במצוה זו. כל הנאספים השתוקקו לראות ולהכיר את הנדיב-המסתתר הזה, אבל הלה נגש בחשאי אל השמש ולחש לו באזנו:

— אני מכבד את המהרש"א בהנחת אבן-הפינה.

לאחר גמר החגיגה דרש המהרש"א מאת השמש להביא לפניו את הנדיב הנסתר וכשבא הלה לפניו, אמר הוא אל המהרש"א:

— רבי ומורי, אני אינני עשיר כל כך, אבל מכיון שלא זכיתי לבנים, לפיכך החלטתי לפזר כמעט את כל הוני למצוה זו ושמח אני שנתגלגלה זכות על ידי לזכות את כבוד תורתו בהנחת אבן הפינה לבית ישיבתו הגדולה. המסורה מוסיפה לספר כי המהרש"א ברך את הנדיב שיזכה לבן זכר אשר ילמוד תורה בישיבה זו — וברכתו נתקיימה.

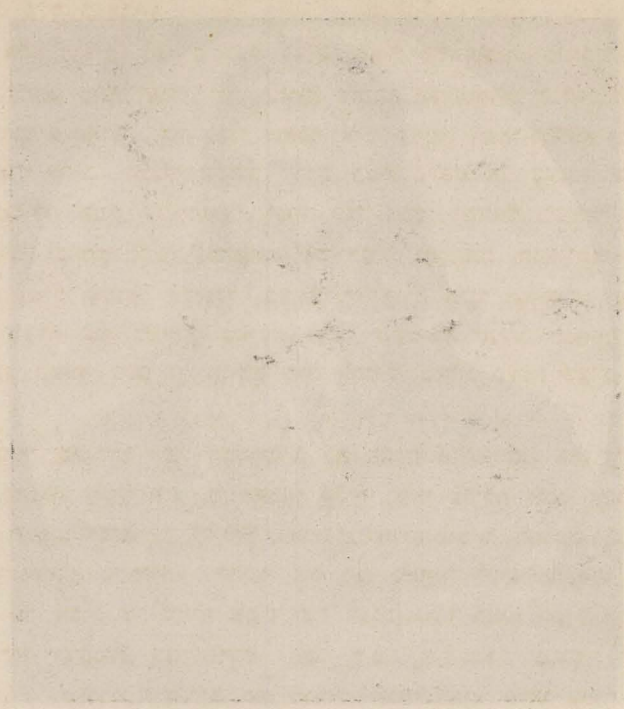
מתוך ספרו „חדושי הלכות" אנו למדים לדעת גם את דרך למודו בישיבתו. מצד אמו היה המהרש"א נצר ממשפחת המהר"ל מפרג, וכשם שהמהר"ל קרא תגר על הפלפולים המחודדים וכתב: „אותם המעמידים עיקר הלמודים על פלפולים מעשי חדודים, הם מגלים פנים בתורה שלא כהלכה, ומבלים זמן בשקר, ויותר טוב היה להם ללמוד נגרות, או אחת משאר אומניות, או איזה שחוק ידוע שבו חדוד ותחבולות" (דרך חיים למהר"ל מפרג על מסכת אבות פרק ו, וראה בספריו: „גור אריה" על התורה פרשה ואתחנן, „נתיבות עולם" נתיב התורה פ"ה, „תפארת ישראל" פנ"ו ובדרוש על התורה אשר לו), — כן גם המהרש"א, חיטר מגזעו, לא היתה דעתו נוחה מפלפולים כמו אלה וב„חדושי אגדות" שלו העיר לא פעם אחת על זה, כמו במסכת שבת (לא, א) על מה שאמרו בתלמוד שם ששואלים לאדם ביום הדין „פלפלת בחכמה", כותב המהרש"א: „דהיינו שלא יהיה אדם מפלפל פלפול של הבל, אלא שתהא כונתך לפלפל בשכל וחכמה"; וכן שם (סג, א) על מה שאמרו שם בגמרא: „אל תקרי והדרך אלא וחדדך" כתב בתוך דבריו: „דיש מחדדין עצמן בפלפול של הבל, דהיינו שלא לשמה". ביחוד ראויים לתשומת לב דבריו ב„חדושי אגדות" למסכת בבא מציעא (פה, א), כשהוא מדבר על אודות תלמודם של בני בבל ובני ארץ ישראל, הוא כותב בתוך דבריו: „ודאי דגם בני ארץ ישראל הוו מקשין ומפרקין אהדדי, — אלא דהיינו שהיו מעיינין ומתקנין כל דבר על בוריו והשמועה יוצאה לאור על ידי פלפולם כו' משא"כ בני בבל דאפשר שהיו מפלפלים דוגמת חלוקים שבדור הזה, אשר כל מי שיודע לכוין על צד היותר

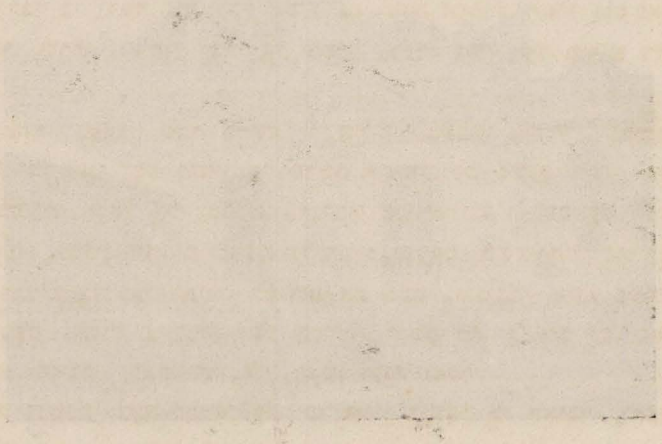

אוסטראה· המהרש"א

אוסטראה. בית הכנסת של המהרש"א

בפלפול של הבל הרי זה משובח כו' וע"י כך לא סלקא להו שמעתתא אליבא דהלכתא כו'". ע"ש בדבריו.

דבריו אלה היו לו לעינים בכל חדושי ספרו על הש"ס, כי תורת אמת היתה בפיו, — והוא שזכה להגדיל את המרכז לתורה באוסטרהא, וכשנפטר כתבו על מצבתו כדברים האלה: „פה נגנז ונאסף איש קדוש, תגא דמלכא, הוא נגר ובר נגר, מופת הדור, הצניף הטהור, הרב המופלג בחכמה, בענוה וביראה, ושמעו יצא ממזרח שמש עד מבואו, האיר לכל חכמי ישראל בחיבורו הגדול שחידש בפלפוליו ובחריפותו על גמרא, פירוש רש"י ותוספות, הגאון נר ישראל, פטיש החזק, מוה"ה שמואל אליעזר במוהר"ר יהודה הלוי זצללה"ה ונתבקש בישיבה של מעלה ומת במיתת נשיקה ועלה השמימה והיתה מנוחתו כבוד במוצאי מנוחה, ונאסף ביום א' חמשה ימים לחודש כסליו בשנת שצ"ב לפ"ק, תנצב"ה".

גם אחרי פטירתו של המהרש"א לא פסקה אוסטרהא מלהיות אות תורה ומרכז לתורה. מעיר לבוב שאמרו עליה „עיר כללת יופי משוש כל הארץ, מלאה חכמים וסופרים, גדולים בתורה ובמעשים טובים, בצדקה ובגמילות חסדים והארץ האירה מכבודם" (לשונו של רבי פתחיה לידא בהקמתו לספר עיר דוד של מר אביו, מי שהיה אב"ד של לבוב)—היו באים רבניה הגדולים לשבת על כסא הרבנות באוסטרהא, כמו רבי שמשון באך, ואחריו רבי נתן-נטע כהנא, שניהם היו מגדולי הדור ההוא שהיו אבות בית-הדין באוסטרהא. אחריהם נתמנה ונתקבל לאב"ד וריש-מתיבתא, רבנו אבי-ההוראה: רבי דוד סג"ל בעל „טורי זהב" על „השלחן ערוך". רבי דוד היה בנו של אחד הקצינים, רבי שמואל הלוי שהיה פרנס העיר לודמיר (וולין), ועוד בילדותו הצטיין בהתמדתו הגדולה בלמוד התורה — וגם בעומק שכלו, בכח זכרונו וחריפותו. עליו מספרים כי עוד בהיותו כבן שבע שנים היה בקי בעל-פה ב„שלש הבבות" (בבא-קמא, בבא-מציעא ובבא-בתרא), אבל יחד עם זה היה מבקש מאת רבו כי ילמד עמו בכל שבוע גם תורה ופירוש רש"י (גם כאשר הזקין לא סר מדרכו זו, ואז חבר את ספרו „דברי דוד" על פירוש רש"י לתורה).

פעם אחת בערב שבת פרשה וישלח, כשהוא וחבריו, תלמידים צעירים, ישבו יחד לפני רבם וחזרו על פרשת השבוע עם פירוש רש"י, עמד אחד מן התלמידים ושאל על „מדרש האגדה" שמביא רש"י שם על הפסוק (בראשית לב, טז) „גמלים מיניקות ובניהם שלשים": „ובניהם, בנאיהם, זכר כנגד נקבה"—מה הכריח את בעל-האגדה להוציא את מלת „ובניהם" מידי פשוטו?

קמוט-מצח ותפוש-הרהורים ישב המלמד וחשב מה להשיב על שאלה זו, — ולא מצא תשובה; והנה קפץ דוד הקטן וענה ואמר:

— הלא במסכת בבא-בתרא (עח, ב) אמרו בהלכה כי האומר לחברו: פרה מניקה אני מוכר לך, לא מכר לו את הולד, ומה שאמר פרה מניקה נתכוון לחלב שלה, אבל אם אומר חמור מניקה אני מוכר לך, מכר לו גם

את הסיח, כיון שחלב חמור הוא טמא ובודאי כוון במלת „מניקה" שמוכר לו גם את וָלָדָהּ; והנה גם חלב גמל הוא טמא, וכשהוא אומר „גמלים מיניקות", הרי גם הוולדות בכלל, ולמה הוסיף הכתוב גם מלת „ובניהם"? ומשום-זה דורשת האגדה מלת ו„בניהם" כמו „בנאיהם"...

בחור-צורב זה מצא חן בעיני רבי יואל סירקיס, והכניסו לתוך ישיבתו הגדולה עוד קודם שהגיע ל„בר מצוה". גם הזמין אותו יחד עם עוד אחדים מן הבחורים המצויינים לסעוד על שלחנו מדי שבת-בשבתו. ולרב רבי יואל היתה בת צעירה, רבקה שמה, יפת-תואר ולמדנית. ביחוד היתה מפורסמת בבקיאותה הגדולה בתנ"ך. מספרים, כי פעם אחת בסעודת-הצהרים של שבת קודש, כשישב רבי יואל עם יחידי-סגולה מתלמידיו ועסקו אגב-אורחא בדברי תורה, הזכיר התלמיד דוד סג"ל את דברי הרמב"ם בהלכות ספר-חורה (פרק ז, הלכה ו), שכתב שם בתוך דבריו: „נזדמנה לו (להסופר) בתוך השיטה תיבה בת עשר אותיות או פחות או יותר", ותמה אותו תלמיד ושאל:

— בתורה אנו מוצאים תיבה שיש לה לכל היותר תשע אותיות כמו (בראשית ח, יט): למשפחתיהם, או (שם לז, כז): לישמעאלים, אבל איפה נמצאת בתורה מלה בת עשר אותיות ויותר?

ענה רבי יואל ואמר:

—נקרא לרבקה ונשאל את פיה.

כשנכנסה רבקה בתו של הרב, שהיתה אז בת שתים-עשרה שנה, חזר דוד סג"ל לפניה על דברי הרמב"ם, ושאל אם היא זוכרת איזו מלה בתורה בת עשר אותיות ויותר. אודם-חכלילי כסה את פני הילדה, ומתוך ענות-רוח החזירה:

— בתורה אין מלה בת עשר אותיות, רק בנביאים (יהושע יב, כא) אנו מוצאים מלת „משפחותיהם" מלאה ו', והיא בת עשר אותיות, אבל כמובן אין לזה שום שייכות להלכה שברמב"ם בנוגע לכתיבת ספר-תורה.

היא הרהרה מעט והוסיפה:

— כמדומני שמצאתי פתרון לשאלה זו. הלא הלכה זו שעליה מדבר הרמב"ם נוהגת גם בכתיבת מגילת-אסתר, ושם (ט, ג), ישנה תיבה אחת בת אחת-עשרה אותיות: והאחשדרפנים...

עמד אביה רבי יואל סירקיס, נשקה על ראשה ואמר לה:

— בתי, חכמנית את וגם יפה כלבנה.

נענה דוד סג"ל, הצעיר שבתלמידים ואמר:

— כמדומני שכבר הגיעה השעה לקדש את הלבנה...

חיוך קל עבר על שפתי הרב, ובמוצאי-שבת נתארשה בתו רבקה לתלמידו הצעיר, מי שהיה אחרי-כן רבה הגדול של אוסטרהא, חיבר את ספרו „טורי זהב" והיה אחד מאבות ההלכה בישראל.

רבנו דוד סג"ל בעל „טורי זהב", כשהיה ריש מתיבתא באוסטרהא היה מתרעם על אלה מבחורי הישיבה שאחרי הנשואין הם מפסיקים את למודם,

מכניסים ראשם ורובם בעניני מסחר ומשא-ומתן ואינם קובעים עתים לתורה, והיה רגיל לומר בלשון בדיחה: האברכים האלה מכיון שנותנים כ ת ו ב ה לאשה, הרי הם נותנים ג ט לתורה; ואולם הוא גם לאחרי חתונתו לא מנע את-עצמו אף שעה אחת מלבוא לישיבתו של רבו-חותנו ולא פסק פומיה מגירסא; שוקד היה יום ולילה על תורתו, הוסיף אומץ בלמודים, בדבוק חברים ובפלפול התלמידים אשר למדו אז גם-כן בישיבתו של רבי יואל סירקיס בעל „בית חדש" (ב"ח); ואם כי היה עדיין צעיר-לימים, בימי חורפו, כבר בא בדברים עם גדולי הדור ההוא והיה מחליף אתם מכתבים בכל מקצועות ההלכה. ביחוד עמד בקשר עם אחיו הגדול ממנו בשנים, רבי יצחק הלוי (בעל שאלות-ותשובות מהר"י הלוי שנדפסו בשנת תצ"ו), מי שהיה מפורסם בימים ההם בתור חריף עצום, אחד מגדולי ישראל, וכאשר רבי דוד הצעיר-לימים פנה אליו פעם בעניני הלכה אחת, וחתם: „דוד הוא הקטן בן לא"א החסיד מו"ה שמואל הלוי ז"ל" — השיב לו אחיו: „דוד הוא הקטן בעיניו, וגדול הוא בכל עניניו, חסיד ועניו, ה"ה אדוני אחי חביבי, ידידי-רדידי, צמידי-חמודי, נאוה תהלה לאמרי פניניו, אב בחכמה ורך בשניו, האלוף הנעלה, לשם ולתהלה, קנקן מלא, בעיון ובפלפול כמו"ה דוד שיחיה" (שו"ת מהר"י הלוי סימן מח). בתוארי כבוד ותהלה כאלה היו רבים מגדולי דורו מכבדים אותו, בשעה שעדיין ישב כתלמיד לפני רבו בישיבתו של חותנו הב"ח, וגם חותנו בעצמו בשאלות ותשובות שלו (סימן קיג) כותב עליו: „עוקר הרים וטוחנן זו בזו בפלפולא, בהיכלו אומר כבוד כולו, קול לו קול אליו, קדוש יאמר לו". כי אמנם כגודל תורתו, כך היתה מדת צדקתו וענותנותו, וכאשר הרב שבתי כהן (בעל הש"ך) כתב השגות רבות בשם „נקודות הכסף" על ספרו „טורי זהב" לא היתה בלבו איזו תרעומות שהיא, והש"ך בעצמו מעיד כי כשנפגש אחרי-כן עם בעל „טורי זהב" — „נתכבד בו הרבה עד שנשקו על ראשו ושמח בו ממש כשמחת בית-השואבה" (ראה בהקדמתו „לנקודות הכסף").

ואמנם עוד בשחרות ימיו קיים רבנו דוד סג"ל את התורה מעוני ומתוך יסורים רבים. כשנפרד מבית חותנו קבע כנראה, ישיבתו ובית-מדרשו בעיר קראקא, והוא מספר בעצמו: „בילדותי הייתי דר בק"ק קראקא עם ביתי ובית מדרשי שהיה למעלה מבית-הכנסת ונענשתי הרבה במיתת בנים ותליתי בזה" („טורי זהב" לאו"ח סוף סי' קנא). בשנת שע"ח נתקבל לאב"ד וראש-ישיבה בעיר פאטיליצ'ה, עיר קטנה ואנשים בה מעט, ופרנסתו היתה דחוקה ומצומצמת, פעם-אחת — מספרים — בא לעיירה זו מוכר-ספרים אחד ובתוך הספרים שהביא למכירה היה גם ספר ה„אגודה" (לרבי אלכסנדר-זוסלין הכהן מפרנקפורט-דאדר, שנדפס רק פעם אחת בעיר קראקא שנת של"א), ספר חשוב מאד במקצוע ההלכה, אבל גם אז כבר היה יקר המציאות. נפשו של רבי דוד חשקה לקנות את הספר הזה, אבל מצבו הדחוק לא הרשה לו לשלם את מחיר הספר, ומשום כך בקש מאת מוכר-הספרים כי יואיל לתת לו את הספר בהשאלה ללילה אחד. מוכר-הספרים מלא את בקשתו ורבי דוד ישב כל אותו הלילה ועבר על הספר

הזה, הגדול בכמות ובאיכות, מתחלתו ועד סופו. למחרת החזיר את הספר לבעליו ואמר לו:

— קראתי את הספר כולו מראשו ועד סופו, וכמעט שאני זוכר אותו בעל־פה. בכל זאת הייתי מוכן לקנותו, אבל אין ידי משגת לשלם את מחירו בשלמות. כמו־כן איננו רוצה שאהנה בחנם מספר זה שהוא רכושך, ומשום־כך מבקש אני ממך לקבל ממני מחצית המחיר דמי הנאתי, והספר ישאר אצלך...

והיו תלמידיו אומרים כי בכל מקום שהוא מזכיר בספרו „טורי זהב" לאורח־חיים ויורה־דעה את ספר ה„אגודה", הרי כל זה ממה שלמד בו באותו לילה...

בכלל היה משים לילות כימים ועוסק בתורה שהיתה שעשועיו כל ימי חייו. מרוב התמדתו כהו עיניו, ונסע לעיר קראקא לדרוש ברופאים. חותנו הב"ח ישב אז שם על כסא הרבנות, וכמובן שהתאכסן בבית חותנו, שהראה לו חבה יתירה וטייל עמו ארוכות וקצרות בחדושי תלמוד והלכה. כשבוע ימים התמהמה רבי דוד בבית חותנו הב"ח, ובערב שבת אחר חצות מסר לידי חותנתו הרבנית סכום של חמשים אדומים בתור פקדון עד לאחר השבת. והנה בליל שבת ויומו ראה רבי דוד כי חותנו אינו מסביר לו פנים כתמול־שלשום, ממעט בשיחה עמו ואין ביניהם כל משא־ומתן של הלכה. הדבר גרם לו צער מרובה, ובמוצאי שבת שאל אותו:

— מורי־חותני, מה פשעי ומה חטאתי כי איננו מראה לי פנים מסבירות כתמול־שלשום?

— יודע אני כי מצבך דחוק מאד — ענה לו הב"ח מתוך תרעומת — ואיפה לקחת חמשים אדומים שהפקדת אצל חותנתך הרבנית? חוששני שמא נכשלת בנטילת שוחד...

דמעות נקוו בעיני רבי דוד, והוא החזיר מתוך צער וכאב:

— חלילה לתלמידו־חתנו לקבל שוחד ממי־שהוא. ממון זה קבלתי ממשפחת בית־אבא כדי לרפאות את עיני, והריני יכול לברר זאת למורי־ורבי על־ידי מכתבים שבידי.

תשובה זו שיצאה מעומק הלב, הניחה את דעתו של הב"ח, ושוב התחיל להסביר פנים לחתנו האהוב ולהשתעשע אתו בחדושי תורה.

מן העיירה פאטיליצ'ה, נתקבל לרב ואב"ד בעיר פוזנה, וכעבור שנים אחדות, כאשר שמו הגדול הלך לפניו בתור גדול בתורה ויראה, קבלה אותו עדת היהודים באוסטרהא לרב וראש־ישיבה בבית־מדרשה הגדול. שם ישב במנוחה ולמד והרביץ תורה מתוך הרחבת הדעת, כי קציני אוסטרהא שהיו מפורסמים בתור נדיבים ותומכי תורה, עזרו בידו ליסד ישיבה גדולה אשר תלמידים רבים מקרוב ומרחוק נהרו אליה, כדי ללמוד תורה והוראה מפי רבי דוד גאון־ההלכה בדור ההוא, וכאשר הוא כותב בעצמו בהקדמתו לטורי־זהב (יורה־דעה): „זה שלש שנים אשר קבלוני הקהל הקדוש דק"ק אוסטרהא להרביץ תורה ביניהם וקבעו לי בית־המדרש הגדול מקום ועד לקיבוץ חכמים ורב טוב

וחנות לקהל הנ"ל הזלים זהב מכיסם לתת לי די ספוקי וסיפוק ישיבתי הגדולה והחשובה ת"ל אשר נתקבצו אלי תלמידים חשובים קרובים ורחוקים מקצוי ארץ, מימי לא ראיתי קיבוץ ישיבה חשובה כמוה, וערכתי שלחני לפניהם, מה שזכיתי משלחן גבוה, ושמעו אמרי כי נעמו"...

בשבתו באוסטרהא זכה להוציא את ספרו „טורי זהב" ליורה-דעה (לובלין, שנת ת"ו, שאר ספריו יצאו לאור אחרי פטירתו). ספרו זה, נתפשט מיד בכל תפוצות ישראל, וכל חכמי דורו וגדולי ההוראה ראוהו ושמחו לקראתו, גם קיימו וקבלו את רוב דבריו בפסקיו והוראותיו להלכה ולמעשה. בקש רבי דוד לשבת בשלוה בעיר אוסטרהא, אשר בתוכה זכה לפרסם את ספרו הראשון וגם להרביץ תורה למאות תלמידים שזכו גם הם להיות אחרי כן למורי-הוראה בישראל, והנה קפץ עליו ועל עדתו המהוללה כמו על שאר קהלות היהודים באוקראינה, בוהלין ובפודול — רוגזם ואכזריותם של בוגדאן חמלניצקי וסיעת המרצחים שלו בשנת ת"ח, תלו, הרגו ורצחו באוסטרהא אלף וחמש מאות משפחות מבני ישראל, כשבעת אלפים נפשות, גדולים וקטנים, זקנים וילדים, אבות ובנים; והלא כה יספר רבי אברהם אשכנזי בספר-הקינה שלו „צער בת רבים". על אודות חורבנה של אוסטרהא בימים ההם: „טמאים וארורים באו לק"ק אוסטרא להתיז קנקנות גפנים, וסבבו העיר בכל דפנים, ואין מקום לנוס לא לאחור ולא לפנים, ואף לא מן הצד מפני חיות ופתנים, והיו בה הרבה צדיקים וגאונים, חכמים ונבונים, נדיבים וקצינים, ברי-לב יקרים מפנינים, לויים וכהנים, שכל ימיהם צמים ומתענים, ומרבים תחנונים, ומדברים חנונים, לפני אדון האדונים, ונהרגו כולם בחצים וכידונים, שבעת אלפים גדולים וקטנים, ובבתי כנסיות ובבתי-מדרשות המסומנים, בהמות וסוסים הכניסו לפנים, וכתבי קודש שכבו על הארץ בזדונים, וירמסו אותם בעזות פנים. חסיד אחד שמו רבי יעקב החסיד איש אמונים, הרגו אותו ולא רצו לקחת פדיונים, כי אם במיתות חמורות נדונים, ותלו על עץ אב על בנים". גם המקונן השני, סופר הזכרונות המרים מן הימים ההם, רבי שמואל איש שברשין בספרו „צוק העתים", גם הוא, כאשר יבכה לשבר בת עמו, כותב: „ק"ק אוסטרא העיר הגדולה, של חכמים וסופרים תורה וגדולה, חשובים נבונים ואנשי סגולה, למדינת רוסיה היתה מטרפולין, הסכימו לברוח למדינת פולין, והכריזו אדם בל ילין, ברחו קהל הקודש משם, והניחו אחריהם קנין רכושם, ורבים בעוונות נשארו שם, כי לא יכלו לברוח, וישארו שם ביגון ואנוח, שבעי רוגז ויגעי כח, מיד כאשר ידאה הנשר, באו הבוגדים קושרי קשר, ועשו עם העירונים פשר, ויתחברו העירונים עם הצוררים, להרוג אותם היהודים הנשארים, ויהרגו אותם במיתת אכזרים, ויחריבו את הקהלה הקדושה, והרגו בנוחלי דת מורשה, ואם על בניה רוטשה, עזרת אנשים ועזרת נשים, בית הכנסת קודש קדשים, עשו לארוות סוסים ולפרשים, וישברו החלונות ויבוזו הדלתות, ויהרסו וישברו את האשישות"...

בין אלה המעטים, שארית הפליטה של אוסטרהא אשר ל„מדינת רוסיה

היתה מטרופולין"—היה גם רבנו דוד בעל „טורי זהב" שברח לעיר אליק עיר בצורה, ולה חומה גבוהה וחזקה, אשר בראשונה לא העיז, כנראה, הצורר לעלות עליה, אבל כעבור שנה, בשנת ת"ט, העפיל לעלות גם על אליק, וכבר הצליח לפרוץ פרצות בחומה. האגדה מספרת כי כמעט שנכבשה העיר בשעה שרבנו דוד בעל „טורי זהב" יחד עם כל עדת בני-ישראל באליק עמדו בבית-הכנסת ושפכו שיח תפלתם לפני ה', ורבנו דוד אשר היה חלוש מאד מן הצומות והצער הטה את ראשו על „העמוד" אשר לפניו — ויישן. והנה שמע בחלומו קול קורא את הפסוק (מלכים-ב יט, לד): „וגנותי אל העיר הזאת להושיעה למעני ולמען דוד עבדי". הרב בעל „טורי זהב" הקיץ משנתו וקרא אל בני הקהלה ואמר: עם ה', חזקו ונתחזקה בתפלה ובתחנונים כי היום יראנו ה' נפלאות; ואמנם — מוסיפה האגדה לספר — שם בתוך מבצר העיר עמדו כלי תותח ישנים אשר נתקלקלו מרוב ימים, ופתאום השמיעו קולות נפץ שהפילו פחד ורעדה על האויב והוא וכל חילו הרוצחים נסו משם בבהלה. באגדה זו יש איזה קורטוב של מעשה שהיה. כאשר נראה מתוך ה„סליחות" שחיבר רבנו בעל „טורי זהב" לזכר הימים ההם, ושלפי מסורת זקני חכמי אליק היו אבותיהם נוהגים להתענות ביום כ"ו סיון עד חצי היום ולומר את ה„סליחות" האלה, ואח"כ התפללו מנחה ועשו משתה ושמחה לזכר הנס אשר הפליא ה' לעשות עמהם. „סליחות" אלו נדפסו על-ידי ידידי המנוח רבי מנחם-מנדיל ביבר במחברתו „ילקוט מנחם", ובראשי החרוזים האחרונים חתום שמו של רבנו: דוד הלוי:

דודי אדום וצח, חרפוך זרים ואתה בצל צח,
כגבור לא יוכל להושיע לנצח, עד אנה ה' תשכחני נצח;
ואף גם זאת עולל בעפר קרני, שכינה מה אומרת מראשי ומזרועי קלני,
פנה הודי, פנה זיוי ואור עיני, עד אנה תסתיר פניך ממני אדוני;
דם חסדיך הלא תדרשי, מדת הרחמים עלינו בקשי,
מאת פני ה' אלהי קדושי, עד אנה אשית עצות בנפשי אדוני;
הלא תזכור לי אהבת כלולי, וירדו כל עבדיך ויקבצו נדיי ויאירו אפלי,
עד אנה ירום אויבי עלי אדני.

מפחד הפרעות והפורעניות שבאו על יהודי ווהלין בימים ההם, עזב בעל „טורי זהב" גם את העיר אליק ועמה יחד את כל ווהלין, ויהי גולה ממקום למקום, נע ונד ממדינה למדינה, ענה בדרך כחו, כי כמה פעמים היה חונה עם כל בני-ביתו על פני השדה, אבל גם בדרך נדודיו היתה תורתו שעשועיו, וכאשר פנו אליו חכמי הדור לחוות את דעתו בדבר עגונה אחת, יגע ועמל ומצא כדי חכמתו ומדת בינתו להתירה מכבלי העגון, והוא כותב בתשובתו (שנדפסה בשאלות ותשובות ב"ח החדשות סימן עח) שלא היה יכול לעיין בספרי הפוסקים, מכיון שלא היה בידו שום ספר זולתי גמרא וטור — בכל זאת התיר את העגונה. הוא סבב גם את ארץ אשכנז ומעהרין, ובכל מקום בואו קבלו את פניו בכבוד גדול, אבל בכל המקומות האלה לא מצא לו מנוח ומקום

מתאים להרבצת תורה, כפי תשוקת נפשו. עד אשר חזר לארץ פולין ובא לעיר לבוב, ושם נתמנה לאב"ד וריש-מתיבתא בחלק אחד מן העיר (כי כן היתה העיר לבוב מחולקת שנים רבות לשתי קהלות, אחת בתוך העיר, והשניה— מחוצה לה. ראה „אנשי שם" לר"ש בובר, במבוא אות ט).

כדאי להביא כאן מה שמסופר ב„מצבת קודש" ח"ג, אות א, בנוגע להתמנותו של הרב „טורי זהב" בעיר לבוב, וכאלה דבריו: „הגאון בעל טורי זהב נתקבל לראש מנקר דפה (לבוב), ואז היה הגאון ה"ר מאיר ז"ק אב"ד דחוק לעיר, והגאון מוה"ר יקותיאל-זלמן אב"ד בתוך העיר, ואירע פה שאלה בבית המטבחים ופסק הגאון בעל ט"ז להכשיר, והמנקרים ידעו כי עפ"י הדין הפשוט היא טרפה, והלכו לקבול עליו אצל הרב הגאון מוה"ה מאיר ז"ק זלה"ה, שהיה אז מרא דאתרא, וישלח הגאון לקרוא את הט"ז אליו ויתן עליו בקולו מדוע הכשיר את הטרפה, וכאשר עמד הט"ז על דעתו כי על-פי הדין כשרה היא, עלתה חמת הגאון באפו, ויגזור אומר להעמידו במקום הבושת תחת מסגר של ברזל אשר עודנו היום אתנו למזכרת באולם בית-הכנסת הגדול דחוק לעיר, ותעודתו היתה להציב בתוכו כל חוטא ופושע ושלשלאות של ברזל על אצילי ידיו לאות לבני מרי, למען ישמעו ויראו, והוא הנקרא בשפת העם קיהנע; ויהי בעת עמד שם הט"ז עבר במקרה אחד הנערים לפניו ותרנגולת שחוטה בידו, וישאלהו הט"ז: למה זה התרנגולת הזאת בידך? ויענהו הנער: שאלת חכם שאלתי עליו אצל הרב הגאון דפה, וכאשר סיפר לו ענין השאלה ואמר לו כי הטריף אותה הגאון, אמר לו הט"ז: שוב אל הגאון והגידה לו בשמי כי התרנגולת כשרה. הנער מהר לבית האב"ד הגאון ואמר לו כדברים האלה, והגאון מהר"ם ז"ק באהבתו את האמת חקר שנית על אודות התרנגולת, וראה כי באמת הצדק עם הט"ז, וימהר לפתוח אותו ממאסרו, וישלח לקרוא לו, ובדברו אתו וראה כי הוא צנא מלא ספרא ורוח אלהים בו, בקש ממנו מחילה על העלבון הרב אשר עשה לו, וישלח לקרוא לפרנסי העיר ויאמר להם: דעו לכם כי האיש הזה רם ונשא הוא, וראוי לשבת בראשיכם, אך ידעתי כי לא היה אז כסא הרבנות פנוי, עשהו לראש ב"ד, וכאשר מת הגאון ר' מאיר ז"ק בשנה השניה, קבלו את הט"ז לאב"ד וריש מתיבתא".

הנה כי כן, זכתה לבוב להיות אכסניה של תורה לרבנו בעל „טורי זהב", אבל העיר אוסטרהא נחרבה כולה, פסקה ממנה תורה וישיבה, וקול יעקב לא נשמע בבתי-מדרשיה שגם הם היו לבז ולמשיסה.

פורעניות אוסטרהא ואסונותיה

כשאנו מדברים על האסונות שבאו על אוסטרהא ופורעניותיה משנת ת"ח ואילך, אלו האסונות שבאו על כל יהודי פולין ואוקראינה, אי-אפשר לנו לשכוח את המאורעות של ימי הבינים, מעשי השחיטות והאכזריות שנעשו ליהודים ביחוד בגרמניה, זו המפלצת האיומה של דורנו האחרון—

בימי מסעי הצלב ובימי המגפה השחורה. סבורים היינו, כי במעשים אלה נתגלתה במלואה כל החיה שבאדם. אין כח הדמיון שבאדם יכול לחשוב על אכזריות יותר נוראה מזו של ימי הבינים. הרגו ושרפו, הטביעו וקברו חיים רבבות יהודים, ענו וסגפו את האומללים לפני יציאת נשמתם באופן נורא ואיום. גם את המתים הרגיזו ממנוחתם בקבריהם. מה יכולים להוסיף ולהרע ולהשחית עוד? ואולם במאורעות הנוראים של שנת ת"ח ואחריה בשנת ת"ט, אנו רואים כי המוח המעוקם של האוקראינים המציא עוד ענויים חדשים, להוסיף אכזריות על אכזריות, כשם שהגרמנים של דורנו ב„ידיעותיהם הקולטוריות" המציאו מיני ענויים-אכזריים חדשים בשביל יהודי אירופה. מה שאין הפה יכול לדבר, ואין האזן יכולה לשמוע. אפילו זכרון המעשים האכזריים מזעזע את לבנו עד היסוד וממאס עלינו את העולם עם כל בריותיו השואפות לדם יהודי, לרצח ולענויים אין קץ. כשבע מאות וארבעים וארבע קהלות נחרבו בשנות ת"ח—ת"ט וכשש מאות וחמשים אלף נפש נרצחו אז בימים ההם במדינות פולניה, ווהלין ואוקראינה בענויים קשים ומרים. החורבן היה שלם, כנסת ישראל במדינות אלה, אשר עמדה על תלה ובתוכה גם אוסטרהא, שהיתה מרכז לתורה וליהדות, סמל לצדקה ולגמילות חסדים ולכל מדה נכונה — נחרבה ונהרסה. עיר-ואם בישראל זאת נתרוקנה כולה מתושביה היהודים, כפי שהשמיע בימים ההם קול קינה והספד רבי גבריאל ב"ר יהושע-השיל בספרו „פתחי תשובה":

שָׁאוּ עָרִים מֵאֵין יוֹשֵׁב וּבָתִּים מֵאֵין אָדָם,
וַיִּתְגַּדְּדוּ כְּמִשְׁפָּטָם בַּחֲרָבוֹת וּרְמָחִים עַד שֶׁפֶךְ דָּם;
וְנָמֵר שֹׁקֵד עַל עָרֵיהֶם וּמַחֲמַדָּם —
הֵכָּם אַרְיֵה מִיַּעַר וְאֵב עֲרָבוֹת יְשָׁדְדֵם.

לֹא חָמַל אֵת כָּל-נְאוֹת יַעֲקֹב הָרַס בְּעֶבְרָתוֹ,
בְּק"ק אָסְטְרָא בַּקֹּדֶשׁ עָלָה בָאֵשׁוֹ וַתֹּאכַל אַחֲנָתוֹ;
הָעָנוּי, אֲשֶׁר נָתַן לְבֶן-אָדָם בּוֹ לַעֲנוֹתוֹ —
בְּאֵהֶל בַּת-צִיּוֹן שָׁפַךְ כָּאֵשׁ חֲמָתוֹ...

אמנם אחר שנת החורבן, ניסו כמה מאות יהודים שברחו ונמלטו מאוסטרהא בימי הזעם — לחזור לעירם, אבל כגורל אחיהם שנרצחו לפני שנה, כך היה גם גורלם, וכאשר כן יספר רבי נתן-נטע הנובר בספרו „יון מצולה", כאשר ידבר ויקונן על „הגזירה השניה דק"ק אוסטרהא": „ויעשו אנשי העיר ק"ק אוסטרא בערמה, וייטיבו עם היהודים בתחלה. וכתבו ספרים בכל מקומות סביבותיהם אל היהודים מן העיר אוסטרא שישובו לביתם ולא יתיראו מפני הקוזאקין, כי המלך עשה שלום עמהם, וליהודים האביונים היתה שמחה גדולה, כי היו סבורים שהאמת אתם, ונסעו לק"ק אוסטרא לערך שלש מאות נפשות. וכאשר היו שם כשלשה שבועות מן ר"ח אדר עד יום ג' ח"י אדר שנת ת"ט לפ"ק, שלחו אנשי העיר אוסטרא אל הקוזאקין שסביב להם שיבואו מהרה לשם, כי אצלם הרבה יהודים ושרים מעם פולין, והמה יהיו

בעזרם. ויהי בחצי הלילה י״ט אדר באו כמה אלפים קוזאקין לק״ק אוסטרא והרגו שם לכל השרים והיהודים על מטותיהם ולא נמלטו משם רק שלשה יהודים"...

וכך יספר ב„צוק העתים": „וכאשר נבחר אדוננו המלך קזמירוס יר״ה, נודע הדבר למורדים מהרה, ותקעו חרבם אל התערה. כשבת המלך על כסא מלכותו, בחשון ת״ט בראשון למלכותו, אז שב המורד לאחוזתו. אנשי אוסטרא קצת הנשארים, אשר נחבאו בכרכים ובכפרים, בשדות וגנות וראשי ההרים, בשמעם שנבחר המלך בכתר מלוכה, ושלח פריצים בקשת דרוכה, לשמור העיר מחימה שפוכה, ואמרו היהודים: נחזור לבתינו, למה נמות ברעב כולנו, אולי שלום יהיה לנו, וישיבו קצת היהודים לבתיהם, ויתחברו הפריצים עם שונאיהם, ויפלו על היהודים שניהם, ויהרגו ביהודים בעיר פעמים, ודמם נגרש כאפיקי מים, ונבלתם למאכל לעוף שמים"...

כך לקתה כפלים העיר אוסטרהא, שנה אחרי שנה, ופרטי כל הרציחות האלה, אי-אפשר וגם אין אנו יודעים לספר. הבאנו כאן רק את הרשימות הקצרות של המקוננים והסופדים שסבבו על בתי הקברות, אבל אין כל יכולת ואפשרות לדעת את היקף הטראגדיה הזאת של אוסטרהא, ומי היו אלה שנרצחו על קדוש השם. אלפי נפשות אבדו לאחר שנתיסרו בענויים קשים ושמותיהן לא נרשמו. חיות טורפות בדמות פראי-אדם התפרצו לתוך קהילה קדושה זו, הרגו, רמסו וטרפו ואין מציל. הרגו זקנים ובחורים, נשים ובתולות, עוללים ויונקים — ואפילו על עובר שבמעי אמו לא חסו. אבל יהודי אוסטרהא סבלו לא רק מהמון פורעים ורוצחים אלה, ששפכו דמם של מאות אלפי יהודים בכל קהלות פולין, ווהלין ואוקראינה, אלא גם בשבתם לבטח, סבלו יהודי אוסטרהא כפעם בפעם מאת תלמידי הנוצרים הישועיים שהיה להם בית מקלט באוסטרהא. במדרש איכה רבה (פתיחתא יז) אומרים חכמי המדרש על הפסוק (תהלים סט, יג) „ישיחו בי יושבי שער" — אלו אומות העולם שהן יושבין בבתי תיאטראות (כצ״ל) ובבתי קרקסיאות; „ונגינות שותי שכר", מאחר שהן יושבין ואוכלין ושותין ומשתכרין. הן יושבין ומשיחין בי, ומלעיגין בי, ואומרין: בגין דלא נצרוך לחרובא כיהודאי [אנו שמחים משום שאין אנו צריכים לאכול חרובים כמו היהודים העניים]; והן אומרין אלו לאלו: כמה שנים את בעי מחי [כמה שנים אתה רוצה לחיות] והן אומרים: כחלוקא דיהודאי דשבתא [כמו אותו החלוק של היהודים שהם לובשים משבת לשבת]. כך היו שונאי ישראל לפנים, בימי חכמי המשנה והתלמוד, לועגים ליהודים ומבדחים את דעתם עליהם; ואולם תלמידי הנוצרים הישועיים באוסטרהא היו מתחילים בליצנות ובבדיחות כלפי היהודים — ומסיימים כפעם-בפעם ברציחות ושפיכת-דמים; לא פעם התפרצו לבתי-כנסיות ובתי-מדרשות, הוציאו את ספרי-הקודש וקרעו אותם ורמסום כטיט חוצות. גם במתי ישראל היו שולחים את ידם, והיו מוציאים מתים מקברי ישראל ותולים אותם כדי לתת את ישראל לחרפה. כאלה היו מעשיהם של תלמידי „דת החמלה והרחמים" שנתחנכו בבית-מקלט של הישועיים באוסטרהא.

ומזמן לזמן היו היהודים מוכרחים לפדות את עצמם בכסף מידיהם, אבל יהודי אוסטרהא גם לאחר שגלו וברחו ממנה לא יכלו לשכוח את כל מחמדיה, וכעשרים שנה לאחר החורבן הראשון והשני של אוסטרהא, אחרי שנשארו בתוכה רק חמשה יהודים, נתחדש שם שוב הישוב היהודי (שנת תכ"ח בערך), ושוב הפכה אוסטרהא למרכז התורה והיהדות. שנאת הנוצרים ליהודים עוד לא פסקה. כבוד היהודי גז ונעלם. גם האלפים והרבבות שנרצחו על קדוש-השם לא יכלו להציל את כבודם של יהודי אוסטרהא, אבל הם נשאו את חרפת כלימתם בשם ערכיהם הרוחניים, שיהודי אוסטרהא היו בהם למופת לשאר יהודי ווהלין ואוקראינה. כפעם-בפעם סבלו קשות מידו של עשו, אבל הם המשיכו את חייהם המוסריים. במחצית השניה למאה החמישית נועדו-נוסדו יחד הנוצרים שישבו בכפר זדייביץ הסמוך לאוסטרהא והערימו סוד להרוג את כל היהודים שבעיר זו, אבל מכיון שאוסטרהא היתה אז מוקפת חומה בצורה, ידעו נוצרי הכפר כי אם יבואו בהמון חגורים בכלי נשק, בחרבות וקרדומות לא יתנו להם נטורי קרתא מטעם הממשלה להכנס העירה, לכן חבלו תחבולות להכניס לתוך עגלותיהם את כלי המפץ, הרמחים, החרבות וקרדומותיהם, ועליהם העמיסו עצים, וכך נכנסו אל העיר ביום בוקר אחד מתוך כוונה תחלה לעשות טבח רב ביהודי אוסטרהא. הדבר היה ביום אסרו-חג של פסח, ורבים מן היהודים נגשו אל בעלי העגלות לקנות מהם עצים, אבל הללו העלו את מחיר העצים כפול שמונה. בינתים נגשה אשה יהודיה אחת אל אחת העגלות לראות אם העצים יבשים המה, והנה ראתה כי מתחתם טמונים קרדומות וחרבות לרוב. היא סיפרה זאת בחשאי לכמה יהודים, והללו פנו אל דוכס העיר בבקשה להגן עליהם מפני התנפלות אנשי הכפר. אבל הוא היה חסר-אונים להגן עליהם, כי מעטים היו אנשי-החיל שהיו אתו. אז פנו היהודים אל שכניהם התתרים שישבו מחוץ לעיר, והבטיחו להם סכום כסף גדול, פדיון נפשם, התתרים חגרו כלי נשקם, באו לתוך העיר והצילו את יהודי אוסטרהא מהרג ואבדון. שנים רבות היו נוהגים באוסטרהא להתאסף (לזכר נס זה) ביום „אסרו חג" של פסח לבתי-הכנסת והמדרשות ולומר סליחות ומזמורי תהלים עד חצות היום, ומחצית השניה של היום היה למשתה ולשמחה.

שוב נעשה נס ליהודי אוסטרהא בשנת תקנ"ב, כשנלכדה העיר על-ידי צבאות הרוסים. על-אודות נס זה מסופר ב„מגילת תמוז", שנכתבה בימים ההם בשפה מעורבת עברית ויהודית, ונוהגים היו באוסטרהא לקרותה ביום השביעי לחודש תמוז. תוכן מגילת-הנס הוא, כי כאשר צרו המוסקובים (הרוסים) על אוסטרהא שהיתה תחת ממשלת פולניה, התאספו כל היהודים, אנשים נשים וטף, לבית-הכנסת הגדול לשפוך שיחם לפני ה', אבל בית-כנסת זה שהיה בנוי כעין מבצר, נדמה לרוסים כי הפולנים מתבצרים בתוכו וכוונו אליו את כל התותחים שלהם. ברם אחד מראשי היהודים הצליח להתגנב ולבוא אל מחנה הרוסים. הוא סיפר להם, כי הפולנים ברחו מן העיר וגם הראה לו את הדרך להכנס ולכבוש את העיר בשלום — וליהודים היתה הרווחה.

הקבלה והחסידות באוסטרהא

עם התחדשות הישוב היהודי באוסטרהא לאחר שנות תי"ח—ת"ט, השתדלה קהלת היהודים בעיר זו לחדש גם את מרכזה הרוחני, התורני. אחד מגדולי הרבנים בזמן ההוא רבי שמואל שמלקי ז"ק, שהיה גם מגדולי היחש חזר ובנה מכספו את „בית המדרש הגדול", ששימש גם בתור ישיבה בימי הרב בעל „טורי זהב" ושבאו זדים וטמאוהו והחריבוהו. רבי שמואל שמלקי „הגאון הגדול, בוצינא קדישא, החזיר התורה על אכסניה (שלה) והאיר עיני כל ישראל בפלפוליו" (ככתוב על מצבת קברו), הוא שהצליח להשמיע מחדש את קולו של יעקב בבית המדרש הגדול, על ידי הישיבה שיסד על חשבונו. הוא נפטר בעשירי לניסן שנת תמ"ז, אבל גם לאחר פטירתו לא נפסקה השלשלת, ואחרי ששקעה שמשו של רבי שמואל שמלקי, זרחה שמשו של חתנו רבי נפתלי כ"ץ, מי שהיה אב"ד וריש מתיבתא באוסטרהא ומצודתו היתה פרושה על כל אוקראינה, ושהיה מפורסם לא רק בתור גאון (כאשר אנו רואים מספרו הגדול „סמיכת חכמים")—אלא גם כקדוש ומקובל ועושה נפלאות. ואמנם רבי נפתלי כ"ץ שלפי עדות עצמו באחד ממכתביו הרי אבותיו הקדושים היו „מכל הצדדים גאוני ארץ, מופלגים בתורה ובחסידות, ברית כהונת עולם בקבלה לעילא מכל ברכתא עד פנחס בן אלעזר בן אהרן הכהן"—קרהו נסים ונפלאות עוד בימי טל-ילדותו, כי תתרים פראים חטפוהו מבית הוריו, כאשר יספר בעצמו בראש ספרו „סמיכת חכמים" בלשון מליצתו: נדבות פי תרצה לשורר ישועות בי נעשו לפנים אז אשר הייתי רחוק בשבי הקדרים גאלני דודי והביאני לזה המקום מנוחה וגם פה למאוד גדלני בזה דור ונעשיתי ראש ועד מקומי ולתת הודיה רחמיו רבים פתברך צרפתי חיבורי קל הזה כן הושיעני נא זכיני לחבר לכל התלמוד הקדוש (ראשי-תיבות: נפתלי בן לא"א הרב הגדול המופלג בדורו מוהר"ר יצחק הכהן זללה"ה), וכן יספר שוב שם בשירו הנפלא שבו יתאר לנו קורות ימי חייו: „נופת תטופנה פי ושפתי שיר ושבח לה' כי פדה אותי משבי הקשה מצרות, קראתי ועניני בצר לי, יללה הגה נהי ושברים, בקול שאגותי משבי הקדרים, בשברון לב וברסוק אברים"; ואחרי אשר נפדה מידי חוטפיו השקיע את-עצמו כולו באהלה של תורה, בנגלה ובנסתר, עד שהיתה תורתו שגורה על פיו, וכפי שהוא בעצמו כותב באחד ממכתביו: „עדיין אני בן כרך דתני הלכתא, ספרא, ספרי וכולא תלמודא בעל פה". עוד בימי ילדותו נתפרסם לעלוי, ורבה של אוסטרהא נתן לו את בתו הלמדנית החכמנית מרת אסתר שיינדל — לאשה; וכאשר נפטר חותנו נתמנה הוא מטעם קהילת היהודים באוסטרהא בתור אב"ד וריש מתיבתא. כמו כל גדולי אוסטרהא, החל מרבי קלונימוס-קלמן האברקשטן ועד השל"ה והמהרש"א — היתה לרבי נפתלי כ"ץ גם יד ושם בחכמת הקבלה, ולא לבד שפנו אליו בעניני הלכה מקרוב ומרחוק אלא שכל מר-נפש, חולה ומוכה ביסורים היה בא אליו לקבל ברכה מפיו וקמיע מידו, כי הכל חשבוהו

לאיש קדוש. אבל כך היה מזלה של אוסטרהא: כל רב גדול אשר שכן כבוד בתוכה — נתנו קהלות אחרות עיניהם בו. גם רבי נפתלי כ"ץ לא נשאר זמן רב על משמרת כהונת הרבנות באוסטרהא, כי באו מנהיגי קהלת פוזנה ובחרו בו לאב"ד ור"מ בעירם, ואז נדבו הוא ואשתו הרבנית ונתנו לזכרון מנורה גדולה מנחושת-קלל לבית-הכנסת הגדול של אוסטרהא, מנורה שעמדה והאירה גם בזמננו אנו בבית-כנסת זה. על מנורה זו, מחנתו של רבי נפתלי כ"ץ, היו חרותים הדברים האלה: „ויהי בנסוע הארון, כבוד אדוננו, מורנו ורבנו ה"ה המופלג מוהר"ר נפתלי בן הרב ה"ה המופלג מו"ה יצחק כ"ץ אב"ד ור"מ פה קהלתנו „אות תורה" יע"א והגליל יצ"ו, הוא ואשתו הצנועה והחסידה, הגבירה והרבנית מרת שיינדל בת הרב ה"ה המופלג החסיד מו"ה יוסף שמואל-שמעלקא אשר היה ג"כ ר"מ ואב"ד בקהלתנו יצ"ו והרביץ תורה פה שנים רבות, נתנו זו המנורה לבית-הכנסת להעלות נר תמיד לזכרון בשנת אל מול פני המנורה יאירו שבעת הנרות" (תנ"א). כעבור מספר שנים עלה ונתעלה לשבת על כסא הרבנות בפרנקפורט-דמיין, אבל לא ארכו שם ימי מנוחתו, כי פתאום פרצה תבערה בביתו של רבי נפתלי, והאש ללהב יצאה ותאכל את כל בתי היהודים בעיר פרנקפורט-דמיין. מושל העיר חשד ברבי נפתלי שעסק בקבלה מעשית והוריד (בטעות) את השר של אש מן השמים לתוך העיר, ומשום-כך רצה להושיבו בבית-האסורים. אז מוכרח היה רבי נפתלי למלט את נפשו מפרנקפורט וחזר ובא לאוסטרהא, אשר בנו רבי בצלאל כ"ץ שמש בתוכה בתור אב"ד. אבל בנו צעיר זה, שהיה רך בשנים ואב בחכמה, נפטר באוסטרהא על פני אביו, והאגדה האוסטרהאית מספרת על הנס והפלא שנעשה אז על-ידי רבי נפתלי בשעה שהלך אחרי מטתו של בנו החביב ללוותו ולחלק לו את הכבוד האחרון. כאמור היה קיים באוסטרהא בית-מקלט של הנוצרים-הישועיים, וכמה מאות תלמידים התחנכו בתוכו. במשך שנים רבות היו היהודים מוכרחים לעבור לבית הקברות דרך בית-מקלט הישועיים, והלו הכריחו את היהודים לתת נרות של שעוה לבית מקלטם בעד הרשות שניתנה להם לעבור לבית מועד לכל חי. אם היהודים סירבו לתת את מספר הנרות בעד המת, כפי שהוטל עליהם, היו תלמידי בית-המקלט יוצאים וזורקים אבנים על היהודים נושאי מטת המת, מבזים ומקללים וגם מכים אותם מכות אכזריות. כשנפטר רבי בצלאל כ"ץ, רבה של אוסטרהא (ביום כ"א סיון תע"ז), צוה אביו רבי נפתלי שלא לתת אף נר אחד לבית-המקלט של הישועיים, ובשעה שהניחו את הנפטר על המטה עשה רבי נפתלי עגול מסביב למטה ונושאיה, וכאשר עברו דרך בית־המקלט עמדו התלמידים הנוצרים מוכנים להתנפל על היהודים ולזרוק עליהם אבנים, אבל לא ראו מאומה, לא את המטה ולא את נושאיה ומליוה, ויהי הדבר לפלא...

בימי שבתו באוסטרהא, אחרי אבלו על בנו הרב הנזכר, נתמנה ע"י קהלת היהודים בעיר־הקודש צפת להיות נשיא ארץ-ישראל. אמנם גדולי הדור בימים ההם שנתועדו ביומא-דשוקא בעיר יארוסלב הכריזו כי כל זמן ישיבתו

של רבי נפתלי באוסטרהא אין שום רשות להקהלה לקבל איזה רב שהוא בתור אב"ד של עיר „אות-תורה" זו, אבל בימים ההם זרחה שמשו של אחד מחכמי ברודי „גולת אריאל, שר וטפסר בישראל" רבי אברהם כהנא, ובשבילו מחל רבי נפתלי כ"ץ על כבודו והסכים בעצמו כי יקבלוהו לאב"ד וריש-מתיבתא באוסטרהא, וכפי שכתב רבי נפתלי בעצמו במכתבו (שנדפס בשו"ת „מים חיים" בקונטרס „אוצרות חיים" שם): „בדבר הכתב שבידי מהתוועדות-קודש יערסלב מרוזני קציני נגידי מנהיגי ארץ וגאוני רבני הארץ שכל זמן היותי פה ק"ק אוסטרהא כבודי במקומי, שאינם רשאים לקבל שום רב לרב ואב"ד. לגודל אהבה רבה וחיבה למחות' הרב המאור הגדול המופלג כבוד שמו מו"ה אברהם כהן-צדק מחלתי על כבודי נגדו, כהנא מסייע לכהנא שראוי הוא לאצטלא זו שהוא גדול, כמותו ירבו בישראל, וזה כבודי ותפארתי ומודה על הברכות שיניחו על ראשו ויאריך ימים ושנים על ממלכתו לאורך ימים ושנים אמן, באתי עה"ח יום א' ט' ניסן תע"ח. נאם המתנועע על כנפי התנועה לעזוב אדמת חוץ-לארץ להתהלך לפני ה' בארצות החיים, לנשק עפר ארץ-ישראל וללחוך רגבותיה. לקיים כי רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יחננו, נפתלי הכהן".

ואמנם עוד בשנה ההיא (שנת תע"ח) עזב רבי נפתלי כ"ץ את אוסטרהא ושם לדרך פעמיו — לארץ הקודש. הוא בא עד קושטנדינא, אשר שם בא בהסכמתו להדפסת „תקוני הזוהר" וחתם גם כן: „נאם המתנועע על כנפי התנועה לעוף בגבעות ולדלג בהרים, לעזוב את הארץ, אדמת נכר, להתהלך לפני ה' בארצות החיים". אבל כפי הנראה חלה שם על אדמת נכר ונפל למשכב, ואז כתב את צוואתו הנפלאה (שנדפסה כמה פעמים) ושמתוכה הוא מתגלה בכל צדקתו וקדושתו וטהרתו — ושם (בעיר קושטא) מנוחתו כבוד.

בינתים, הצליחה קהלת אוסטרהא והושיבה כפעם-בפעם על כסא רבנותה יחידי סגולה מגדולי ישראל ובתוכם גם את נכדו של רבי נפתלי כ"ץ „המקובל האלהי" רבי יצחק אייזיק הכהן שהיה אב"ד ור"מ בבית הכנסת הגדול של אוסטרהא. אבל האסונות שקרו ויאתיו על העיר משנת ת"ח והלאה השאירו רשמים מעציבים על המוני העיר המרכזית של ווהלין וסביבותיה. רבים השקיעו עצמם בלמוד הקבלה והיו למחשבי קצים, עד שיצאו מדעתם או מדתם. בעולם היהודי נתגלו „משיחים" שונים שלא גאלו את האומה אלא הכפילו את צרותיה, באו שבתי צבי ויעקב פרנק והעטו חרפה על היהדות ובעטים כפרו כמה יהודים בעמם והפכו לו לאויבים. תסיסה היתה במחנה ישראל, אפני החיים היו כמעט לצורות חסרות תוכן, שאי אפשר היה להן לתת יניקה ומזון רוחני לאומה. ריקנות זו היתה מורגשת ביחוד בווהלין, בפודוליה וסביבותיה, מקומות שבהן נהרגו טובי העם וגדוליו, נשתמדו אלה שגלו פנים בקבלה ובסתרי תורה שלא כהלכה, ונשארו רק המוני העם, „גוף בלא ראש ובלא לב" — ובאותה שעה נוצרה החסידות שהמתיקה ליהדות זו את המרירות שבחייה. בא רבי ישראל בעל שם טוב, מי שנולד בתוך ההמון המיואש הזה — והפיח רוח

חיים בעצמות היבשות. האדם הגדול הזה בא ונגע בעולם שהיה נתון בחשכה והדליקו — והראשון בין גדולי ישראל שהכיר את המאור שבנשמתו הגדולה של הבעל-שם-טוב היה אב-בית-דינה של אוסטרהא, הגאון החריף רבי מאיר מרגליות בעל שאלות ותשובות „מאיר נתיבים". עוד מימי ילדותו התודע רבה של אוסטרהא אל הבעל שם טוב, וכמו שהוא בעצמו כותב בספרו „סוד יכין ובועז": „מ י ל ד ו ת י, מיום שנתחברתי עם מורי ידידי הרב החסיד רבי ישראל בעל שם טוב ידעתי נאמנה שהיתה הנהגתו בקדושה ובטהרה, ברוב חסידות ופרישות, צדיק באמונתו יחיה, דמטמרין גליין ליה"...

וכך מספרת האגדה החסידית: מספר שנים קודם התגלותו, היה הבעל-שם-טוב שו"ב בכפר קשיליוויץ הסמוך לעיר יאזלוויץ (גליציה). הוא היה עדיין נחבא אל הכלים, ולבוש היה כאחד מן ההדיוטות; ובעיר יאזלוויץ שימש אז רב אחד מגדולי הדור בימים ההם: רבי צבי הירש מרגליות, אביהם של האחים הגאונים רבי יצחק ורבי מאיר מרגליות, שהיו עדיין בגיל הנוער ולמדו תורה מפי אביהם. פתאום — מספרת האגדה — התחילה לפעם בלב כל אחד מן האחים האלה איזו תשוקה בוערת לנסוע לכפר קשיליוויץ ולראות שם את השוחט של הכפר. הם התמהמהו בבית השוחט כמה שבועות ובבית אביהם הרב לא ידעו לאן נעלמו הילדים. העיר היתה כמרקחה ושלוחים יצאו לכל הכפרים שבסביבה לחפש אחריהם, עד שמצאו אותם בבית השוחט-ה„הדיוט" הזה והחזירום לבית אביהם. הם לא ספרו כלום מכל אשר ראו, שמעו ודברו בבית השוחט של כפר קשיליוויץ, אבל לאביהם הרב הגידו בלחש סודי: „אין אנו יכולים לתאר לפניך את טיבו של אותו השוחט, באשר לא ראית אותו ולא נכנסת אתו באיזו שיחה שהיא, אבל האמן לנו כי הוא חכם יותר מכל האנשים וירא-שמים יותר מכל האנשים"...

האגדה החסידית מוסיפה לספר, כי עוד זמן רב לפני פגישה זו של האחים לבית מרגליות עם מי שעתיד להיות יוצר החסידות, הכיר הבעש"ט את הצעיר שבהם, את מאיר'ל הקטן, אשר עוד בימי ילדותו נתפרסם כעלוי. מספרים, כי רבי מאיר מרגליות, זה שהיה אחרי כן גאונה והדרה של אוסטרהא, התחיל ללמוד גמרא בהיותו ילד בן חמש שנים. מלמדו, התחיל ללמדו המשנה (בבא מציעא לג, א): „אבידתו ואבידת אביו, אבידתו קודמת,—אבידת אביו ואבידת רבו, של רבו קודמת, שאביו הביאו לעולם הזה, ורבו שלמדו חכמה מביאו לחיי עולם הבא". אותו שבוע היה שבוע של פרשת במדבר, ובערב שבת חזר המלמד אתו על כל פרשת השבוע עם פירוש רש"י. ביום שבת קודש לאחר התפילה הזמין הרב דמתא לביתו את חשובי העיר יאזלוויץ וחכמיה כדי שישמחו אתו יחד בשמחת „התחלת גמרא" של בנו הקטן, וכמנהג הימים ההם העמידו את הילד על השלחן, והוא התחיל להרצות בעל פה את דברי המשנה הנזכרת מתוך הטעמה והסברה מיוחדת. פתאום שקע הילד בהרהורים, וכאשר שאלהו אביו להגיד לו במה הוא מהרהר, החזיר הילד בתמימות:

— כשחזרתי עכשו על דברי המשנה, נתקשו לי דברי רש"י בפרשת השבוע על הפסוק (במדבר ג, א) „ואלה תולדות אהרן ומשה" — ואינו מזכיר

אלא בני אהרן ונקראו תולדות משה, לפי שלמדן תורה, מלמד שכל המלמד את בן חברו תורה מעלה עליו הכתוב כאילו ילדו", והלא לפי המשנה שחזרתי עליה עכשו נראה, כי יפה כח המלמד מכח האב, כיון שהאב מביא את בנו רק לחיי עולם הזה ואילו המלמד מביא את הילד לחיי עולם הבא, ואיך זה כותב רש"י כי המלמד את בן חבירו תורה מעלה עליו הכתוב כאילו ילדו, בשעה שמעלת המלמד גדולה הרבה יותר ממעלת האב?

כל הנאספים התפלאו והשתוממו על חריפות שכלו של הילד, והנה פנה אליו אביו הרב, חבט מתוך חבה על שכם הילד ואמר לו:

— מאיר'ל, יפה שאלת בני, ואם חכם לבך ישמח לבי אם תנסה בעצמך למצוא איזו תשובה לתמיהתך זו.

הילד קמט את מצחו, הרהר שעה קלה, והנה קרנו פניו, עיניו הבריקו, והוא ענה בלי צל של מבוכה:

— חושבני כי כוונת רש"י היא אחרת מכפי שלמדני רבי. לדעתי כך היא הכוונה: „המלמד את בן חבירו תורה מעלה עליו הכתוב", מי שמלמד את בן חבירו תורה, הכתוב מעלה ומרומם אותו הרבה יותר על „כאלו ילדו" הוא בעצמו, כי המלמד עומד למעלה מן האב... האגדה החסידית מסיימת את ספורה, כי כעבור כמה שנים, כאשר הבעש"ט כבר נתגלה ונתפרסם ורבי מאיר מרגליות היה אז רבה של אוסטרהא, נזדמן הבעש"ט להתם, ובשיחה שהיתה לו עם הרב דמתא, אמר לו הבעש"ט: רבה של אוסטרהא, האם זוכר אתה עדיין אותו יום של שבת קודש שהתחלת גמרא ואמרת איזה „פשט" בדברי רש"י בפני קהל ועדה, ומה קרה אז?

— עוד היום אני זוכר את המקרה — החזיר לו רבי מאיר — כשגמרתי להגיד את הפירוש הילדותי שלי בדברי רש"י ורציתי להמשיך הלאה את שעורי בגמרא, התפרצה פתאום אמי לתוך החדר, עיניה האירו והפיקו גם תוגה. היא חטפה אותי בידיה הענוגות והורידה אותי מעל השלחן. אבי מורי הרב אשר בת צחוק נעימה רחפה על שפתיו, נבהל מעט ושאל את אמי:

— מפני מה את חוטפת את הילד והוא טרם סיים את דף-הגמרא הראשון שלמד בבית רבו? ענתה לו אמי-מורתי מתוך אנחה:

—איש אחד מן ההמונים לבוש „פעלץ" תפור מארג גס, כמו אכר מן הכפר, עומד ע"י החלון ולוטש עיניו על הילד, וחוששת אני מפני עינו הרעה...

חיוך קל עבר על שפתי הבש"ט והוא אמר לרבי מאיר:

—אני הייתי האיש שלטשתי אז את עיני עליך. כשהסתכלתי אז בפניך הילדותיים השפעתי עליך מאורה של החסידות, והשפעה זו היא שעמדה לך אז להכניס כוונה-חסידית בדברי רש"י... רב גאון זה, רבי מאיר מרגליות, שהיה אחד מגדולי החסידות הבעשטני"ת, זכה כי גם המלך האחרון של פולין, סטניסלב-אויגוסט פוניאטובסקי, חפץ ביקרו, והוא שנתן לו הורמנא-דמלכא כתוב על קלף באותיות של זהב להיות רב הגליל של אוסטרהא והמדינה, וכפי שמספרים הוציא פוניאטובסקי כתב מלכות זה משום מעשה שהיה: רבי מאיר מרגליות היה מקודם ממלא מקום אביו רבי צבי-הירש בעיר יאזלוויץ,

שהיתה נחלתו של אחד הדוכסים למשפחת פוניאטובסקי, אביו של סטניסלב-אויגוסט. פעם אחת בא הדוכס יחד עם בנו הצעיר לבקר את עיר-נחלתו, וקהלת היהודים ביאזלוויץ יחד עם הרב-דמתא, רבי מאיר מרגליות ובנו רבי שאול (מי שהיה אחרי כן רבה של לובלין) יצאו לקבל את פני הדוכס. רבי שאול עוד בימי ילדותו נתגלו בו סימנים של פקחות-מדינית, וברואתו את בנו הצעיר של הדוכס, הראה עליו באצבעו לאביו רבי מאיר, ולחש לו באזנו בלשון התלמוד (סוטה לו, ב): גנוני מלכות (סימנים וגוונים של מלכות) אני רואה בו... הדוכס הרגיש בדבר ופנה אל הרב ואמר לו: רב אתה בישראל ומובטחני שלא תרמה אותי. אמור לי: מה הראה בנך באצבעו על בני ומה אמר לך בלחש? הרב השפיל את ריסי עיניו והחזיר לו: חלילה לי לרמות את אדוני הדוכס! בני, כחכם הרואה את הנולד, אמר לי כי הוא רואה היד מלכות על פני בנך. פוניאטובסקי הצעיר שמע את דברי הרב ושחוק קל עבר על שפתיו, ואביו שמר את הדבר. אחרי שעלה פוניאטובסקי על כסא מלכות פולין, החליטה קהלת היהודים באוסטרהא למנות את רבי מאיר, רבה של יאזלוויץ, בתור רב הגליל של ווהלין ואוקראינה, וכשנודע הדבר לפוניאטובסקי זכר את השיחה שהיתה בין אביו הדוכס והרב מרגליות והמציא להרב, בתור אשור להתמנותו, כתב-מלכות מיוחד, אשר את תרגומו העברי אני נותן כאן (התעודה בשפתה המקורית, בפולנית. פרסם ידידי המנוח רמ"מ ביבר בספרו „מזכרת לגדולי אוסטרהא"):

—„הרינו מודיעים במכתבנו זה ברבים ולכל אחד ולידיעתם האישית של בני הדת העתיקה, לרבנים והקהלות של פלך ברצלב ואוקראינה כולה, שבתעודתנו זו שהוצאה בשמונה-עשר לדצמבר 1765 מנינו את הרב מאיר הרשקוביץ לרב כולל באיזור רוסיה ופלך ברצלב, בכדי למסור מרצונו הטוב את רבנותו ברוסיה ובכדי שהתפטרותו זו והוותור על זכויותיו לפי תעודתנו שניתנה בתאריך הנ"ל לא יסבו לו היזקים והפסד. במכתבנו זה ניתן הכח להרב מאיר הרשקוביץ לרשום בבית-דינו שעל יד הרבנות המרכזית שלו לאוקראינה כולה את כל המשפטים הנוגעים לרבנים וחובות ולהכריע בכל הערעורים שהוגשו לפניו. אנו ממליצים כמו-כן, שכל הרבנים והקהלות יקבלו על עצמם את מרותו של הרב הכולל המאושר במכתבנו זה. ההכנסות המגיעות לרבנות זו, מגיעות לו כשם שהגיעו לרבנים קודמיו.

הרינו מרשים בזה להרב הכולל מאיר הרשקוביץ להשתמש בתוקף תפקידו ומצוים לכל משרדינו הממשלתיים לקבל את המלצותיו.

ניתן בווארשא 21 לינואר 1776, י"א שנה למלכותי.

סטניסלב אבגוסט מלך פולין"

קרוב לודאי כי רב-מדינה זה, הגאון החריף רבי מאיר מרגליות, אשר עוד מימי נעוריו קבל מאת הרב החסיד מופת הדור מוהר"ר ישראל בעש"ט זצ"ל כוונה רצויה בלימוד תורה לשמה, לדבק את עצמו בקדושה וטהרה עם האותיות של התורה בכח ובפועל (כלשונו בספרו „סוד יכין ובועז")—**הוא שהכניס את החסידות לתוך לבותיהם של חשובי אוסטרהא**

וחכמיה. במשך זמן קצר משעה שנוצרה החסידות, הצליחה אוסטרהא להיות מרכז לגדולי החסידות, עד שגם תלמידו המובהק של הבעש"ט ומפיץ תורתו, רבי יעקב-יוסף הכהן (בעל „תולדות יעקב יוסף") רבה של פולנאה השתוקק להיות מגיד-מישרים ומורה צדק באוסטרהא, אבל דוקא אחד מגדולי החסידים: רבי צבי-הירש ברבי שמואל (או כפי שהיו זקני החסידים באוסטרהא מזכירים את שמו בחרדת-קודש: רבי הירש'קי שמואל'קס) — התנגדו לו. רבי הירש'קי זה, תושב אוסטרהא, לא היה רב ולא מגיד וגם לא עשיר. הוא היה מקיים את התורה מעוני וגדולי הרבנים והחסידים היו משכימים לפתחו, כי מלבד גדלתו בתורה היה מפורסם בחסידותו ובמדת ענותנותו. ימים-כלילות היה יושב ועוסק בתורה, וכשהיה מתקשה באיזו סוגיה או הלכה תלמודית לא היה מתבייש מלכת ולשאול אצל מי שצעיר ממנו וקטן ממנו בתורה וחכמה. פעם-אחת—מספרים—ישב ולמד בלילה לאור עששית של שמן עד חצות הלילה. והוא אז כבר זקן, בא-בימים. הוא נתקשה בהלכה חמורה אחת ובחשכת-הלילה הלך לביתו של אחד מחריפי אוסטרהא, אברך מפולפל ושנון, רבי שאול הכהן כדי לשמוע ממנו באור להלכה זו. התחילו להתפלפל שניהם יחד, זה מותיב וזה מפרק, עד שהצליח רבי שאול למצוא את הדרך הישרה להבנת ההלכה. רבי הירש'קי נפרד ממנו בלב שמח וברכת „ליל-מנוחה", וכאשר פנה ללכת, ראה והנה האברך רבי שאול הולך אחריו. רבי הירש'קי בתמימותו תמה על זה ושאלהו:

— למה זה כבוד-תורתו הולך אחרי באישון-לילה ואפילה?

— פשוט, כדי לקיים מצות לויה לתלמיד-חכם ישיש שכמותו — החזיר לו רבי שאול.

— חס וחלילה! — קרא רבי הירש'קי בקול — אני חייב לנהוג כבוד בו, שכן למדתי ממנו עכשו באור הלכה אחת, אבל מי אני ומה אני כי גדול-בתורה כמוהו ינהוג בי כבוד וילך באישון-לילה ללוות אותי?

אבל רבי שאול, שידע והכיר את גודל צדקתו וענותנותו של רבי הירש'קי עמד על דעתו ורצונו ללוותו. נשתטח רבי הירש'קי על הארץ ואמר לו, לאותו אברך חריף ושנון:

— אני לא אזוז מכאן עד שכבוד-תורתו יחזור לביתו...

זהו טפוס של אחד מחכמי אוסטרהא בימים ההם!

אבל רבי הירש'קי זה עם כל גודל חסידותו וענותנותו התנגד בכל התקיפות כי יקבלו את רבי יעקב-יוסף הכהן, רבה של פולנאה — למגיד-מישרים באוסטרהא, וכאשר שאלוהו על התנגדותו זאת, ענה ואמר: בפרשת פנחס מספרת לנו תורתנו (במדבר כז, טז) כי משה רבנו בקש מאת ה': „יפקוד ה' אלהי הרוחות לכל בשר איש על העדה", וכתב רש"י שם: אמר (משה) לפניו: רבונו של עולם, גלוי וידוע לפניך דעתו של כל אחד ואינן דומין זה לזה, מנה עליהם מנהיג שיהא סובל כל אחד ואחד לפי דעתו. ולכאורה הדבר תמוה: האם עלה בדעתו של משה כי הקדוש-ברוך-הוא יניח את עמו ישראל בלי מנהיג, עד שהיה צריך לבקש רחמים על זה? אבל התשובה היא פשוטה:

בקשתו זאת באה לאחרי שהראה פנחס את מדת הקנאות שלו, וכששמע משה תהלתו ושבחו של פנחס מפי הקדוש-ברוך-הוא בעצמו, עד שאמר לו (שם כה, יא—יב): „פנחס בן אלעזר בן אהרן הכהן השיב את חמתי מעל בני-ישראל בקנאו את קנאתי... לכן אמור הנני נותן לו את בריתי שלום"— חשש פן לאחרי הסתלקותו יבואו נשיאי העדה ויציעו למנות את פנחס הקנאי בתור מנהיג על ישראל, ומשום זה בקש: יפקוד ה' אלהי הרוחות לכל בשר איש על העדה, שיהא סובל כל אחד ואחד לפי דעתו, ולא יהיה קנאי יותר מדאי...

ורבי הירש'קי סיים: רבי יעקב־יוסף הכהן רבה של פולנאה, הוא גאון וצדיק ומקנא קנאת ה' ותורתו באמת ובלב תמים, אבל הקהלה באוסטרהא לא תוכל לסבול את מדת קנאתו היתירה...

אבל אם רבה של פולנאה, תלמידו של הבעש"ט, לא נתמנה למגיד-מישרים באוסטרהא, הרי נתמנה במקומו אחד מתלמידי המגיד ממיזריץ': רבי יעקב יוסף (בעל רב ייב"י), מי שהיה כנראה מילידי אוסטרהא, כי אביו רבי יהודה ליב, איש חסיד וענו, צדיק מפורסם, שימש כמה שנים לפניו בתור מגיד מישרים ומורה־צדק באוסטרהא, וכמו האב, כן גם הבן הוסיפו לויית-חן ועטרת-תפארה לעיר זו. התנועה החסידית שבראשית יצירתה היו לה מתנגדים רבים מתוך גאוני האומה וגדוליה הצליחה להכות שרשים באוסטרהא הודות להשפעתו של רב הגליל רבי מאיר מרגליות (כפי שהזכרנו). הוא בעצמו היה מתנהג בחסידות יתירה, ומספרים כי יום אחד לפני ערב פסח (י"ג ניסן), קודם שקיעת החמה הלך, כמנהגו שנה-שנה, אל אחת הבארות שבסביבות אוסטרהא וכדו בידו להכין „מים שלנו" בשביל אפית מצות-מצוה בערב פסח (כמנהג החסידים). הימים היו ימי הפשרת שלגים, הדרכים נתקלקלו, והוא בלכתו רגלי אל הבאר, שקע עד ברכיו ברפש ומי-מדמנה. בדרך פגע בו אחד מעשירי אוסטרהא שנסע גם הוא אל הבאר במרכבה רתומה לשלשה סוסים אבירים והלה פנה אל הרב ובקש ממנו לעלות ולהיכנס לתוך מרכבתו. החזיר לו רבי מאיר כשפניו מחייכות: מצוה גדולה כזו של הכנת „מים שלנו" יש לי רק פעם אחת בשנה ואיני רוצה למסור אותה לסוסים...

ואין כל פלא אם אוסטרהא היהודית הלכה בדרכי רבה החסיד, שהיה כרוך אחרי החסידות הבעשטני"ת, ונעשתה גם היא למרכז החסידות. רבי יעקב-יוסף המגיד שלה, שנתחנך בבית מדרשו של רבי דוב-בר, יורשו הרוחני של הבעש"ט, היה צדיק בכל דרכיו וחסיד בכל מעשיו. כמו במדרשי-אגדה שלו כן במעשיו לא נשא פני איש; ומעשה היה באחד מן העשירים הגדולים של אוסטרהא, רבי אבלי ראש משפחת הגבירים לבית זוסמן, שהיה בעצמו בר אוריין ובר אבהן, והיה לו משרת נכרי שהיה מפקח ומשגיח על סוסיו. פעם ביום השבת השכים אותו משרת גוי קודם עלות השחר וגרף את הזבל מתוך אורוות הסוסים, והוציא את הזבל בעגלה מחוץ לעיר. הדבר נודע לרבי יעקב-יוסף, וביום הראשון בבוקר הלך בעצמו לביתו של רבי אבלי

ולקח אצלו את הפמוטות של כסף שלו בתור ערבון, שישלם דמי עונש בעד „חלול שבת" כפי אשר יושת עליו מטעם בית-הדין. העשיר התנצל לפניו כי כל זה עשה המשרת הנכרי על דעת עצמו, והפציר בו כי יקנוס אותו בקנס ממון, אבל לא יכלימהו להוציא מביתו את המנורות של כסף בתור ערבון, פן יהיה לבוז בעיני הצבור; ואולם רבי יעקב-יוסף לא נעתר לבקשתו, באמרו כי במקום שיש חלול השבת אין חולקים כבוד — גם לעשיר. אדרבה, הצבור צריך לדעת כי אין משא פנים בדבר, ובגלוי הוציא את הפמוטות, נשא אותם ברחובות של העיר, ושמשו קרא לפניו: ככה יעשה לעשיר-העיר רבי אבלי, על שחללו שבת בביתו...

באוסטרהא ישב אז גם אחד מגדולי ישראל רבי יצחק מדרוהוביץ', מי שהיה מתחלה מן המתנגדים להבעל-שם-טוב ואחרי-כן נעשה לתלמידו והיה כרוך אחריו. רבי יצחק נחשב בדורו לאיש קדוש וטהור, ולפי האגדה החסידית היה הבעש"ט אומר עליו „שנתנו לו מן השמים נשמה קטנה אשר אין כמעט נשמה קטנה כמותה, והוא בתורתו ועבודתו הגביה אותה למעלת נשמת התנא רבי שמעון בן יוחאי". הוא היה יושב בתענית מערב-שבת לערב-שבת ועובד את השם יתברך בקדושה וטהרה. בשבת היה מאריך בשלחנו באכילה ושתיה, והיה רגיל לומר: אני מתענה כל השבוע כדי שיהיה לי תיאבון לענג את השבת באכילה ושתיה. והריני אוכל ושותה ומתענג בשבת כדי שיהיה לי כח להתענות בששת ימי המעשה...

חסידי אוסטרהא הזקנים היו מספרים כי רבי יצחק מדרוהוביץ', כששכב בלילה על משכבו ואמר „בידך אפקיד רוחי", היתה השינה תוקפתו לאלתר, ואם לפעמים לא היה יכול לישון, ידע כי בודאי חטא באותו יום, במעשה, בדבור או במחשבה ועליו לפשפש במעשיו ולעשות תשובה קודם השינה. באחד הלילות התהפך על משכבו ושעות רצופות לא יכול להרדם. פשפש במעשיו ולא מצא בהם שום חטא רק במה ששמע מתלוצצים על הבעל שם-טוב ולא מיחה, ומאז התחיל לנסוע להבעש"ט ונעשה לאחד מחסידיו המובהקים.

זוכרני כי בהיותי באוסטרהא שמעתי מפי זקני החסידים בעיר זו, כי רבי יצחק לא זכה לזרע של קיימא. כמעט כל שנה היתה אשתו יולדת לו בן, ערב יום-המילה היה רבי יצחק נכנס אצל היולדת ומסתכל בתינוק, ולמחר ביום-המילה מצאו את התינוק מת. כך מתו להם חמשה ילדים. כשאשתו נתעברה פעם ששית, ורבי יצחק היה אז כבר כרוך אחרי הבעש"ט, נסעה המעוברת אל הבעש"ט שיתפלל רחמים על העבור שבמעיה — שיהיה ילד של קיימא. ענה לה הבעש"ט: למה את מבקשת ממני, הלא בעלך הוא אחד מגדולי ישראל וצדיקיו, יתפלל הוא על הילד שיחיה. אבל כבר בקשתי מבעלי פעמים אחדות — אמרה האשה מתוך אנחת-כאב — ולא נענה לי. אם-כן — אמר לה הבעש"ט — אל תראי לו את התינוק עד לאחר המילה. כשילדה את הבן הששי ורבי יצחק נכנס ערב יום-המילה לראות את התינוק, סרבה אשתו היולדת להראותו, עד שיבטיח לה, כי הבן הזה יחיה ויאריך ימים. הבטיח לה רבי יצחק, וכשהראתה לו אחרי כן את התינוק, הסתכל בו ואמר מתוך צער: נשמות יפות מזו פסלתי

והחזרתין. ברם, זה ישאר בחיים ויאריך ימים, כי כן הבטחתי.

והבן הזה היה רבי יחיאל-מיכל מזלוצ'וב — שנולד באוסטרהא.

להגדיל ולהרחיב את מרכז החסידות באוסטרהא, עזרו בלי-ספק שני המאורות הגדולים של החסידים, אשר שניהם ישבו בעיר קוריץ: הגאון והמקובל רבי יצחק-אייזיק הכהן (נכדו של רבי נפתלי כ"ץ) ורבי פנחס שפירא שהיה יליד שקלוב הליטאית. הראשון, רבי יצחק-אייזיק הכהן, היה אחד מן הגאונים החריפים בדורו, אשר עוד בימי ילדותו נתגלו בו סימני גאונות ונצוצי חסידות. בהיותו כבן שמונה שנים כבר היה בקי בעל-פה בשני סדרים של גמרא: מועד ונזיקין עם פירוש רש"י ותוספות. פעם, בימי החנוכה, הביאו אביו הרב הקדוש רבי יואל (היא נהרג אחרי-כן על קדוש-השם) לפני חכמי ברודי כדי לתהות על קנקנו. מפני גילו הרך העמידו אותו בעת הבחינה על שלחן אחד גבוה, שמסביב לו היו מסובים חכמי העיר, וילד-חכים זה בעלותו על השלחן רחפה בת-צחוק קלה על שפתיו ואמר: הלא כהן אני וחכמינו אמרו (ביצה כא, א): כהנים כי זכו, משלחן גבוה קא זכו. מתוך הערה שנונה זו שיצאה מפי ילד בן שמונה שנים, הבינו חכמי ברודי כי לפניהם עומד ילד חריף, ממולח ופקח, והתחילו להקיפו בשאלות חריפות ומחודדות. הם שאלו, והוא השיב תוך-כדי שאלה — כהלכה. הוא נתפרסם אחרי-כן בספריו „ברית כהונת עולם" בהלכה ובקבלה, וכמדומני שבתוך תולדות הרבנים הוא היחידי שנתמנה לרב ואב"ד בעיר קוריץ — בהיותו כבן חמש-עשרה שנה! כעשרים שנה שימש ברבנות בקוריץ (הוא נפטר בהיותו כבן שלשים וחמש שנה) ובכל ימי רבנותו היה עוסק יומם ולילה בנגלה ונסתר והתנהג בחסידות יתירה. כידוע, היה המגיד ממיזריץ' כמעט כל ימי-חייו חולה וחלוש וקשה היה לו לעמוד על רגליו, אבל כשבא אליו בפעם הראשונה רב-צעיר זה, קם המגיד לקראתו מלוא-קומתו, ולפי מה שהיו חסידים קשישים מספרים, אמר אחרי-כן המגיד לתלמידיו: האם שמתם לבכם לרב-כהנא זה? מובטחני כי אלמלא היה בית-מקדשנו קיים, היה הוא משמש בכהונה גדולה. ואוסטרהא נתנה עיניה ברב-גאון זה לקבלו בתור ראש-ישיבה בבית-הכנסת הגדול, מקום שהתפללו והרביצו בו תורה גדולי ישראל: המהרש"ל, השל"ה המהרש"א והט"ז, אבל הוא לא רצה לעזוב את קוריץ, ורק שלש פעמים בשנה היה בא לאוסטרהא, ושם יחד עם גדולי החסידות: רבי פנחס מקוריץ ורבי יעקב-יוסף (בעל „רב ייב"י") המגיד דמתא, היו מפיצים את תורת החסידות הבעשטני"ת לעומקה ולרחבה.

אבל אם הוא, רבי יצחק-אייזיק הכהן, תלמידו של המגיד ממיזריץ', לא רצה לעזוב את קוריץ ולהתישב בתמידות באוסטרהא, הרי רבי פנחס שפירא מקוריץ שהיה תלמידו של הבעש"ט, עזב את קוריץ וכעשרים שנה ישב באוסטרהא. זקני אדמור"י החסידות כשהיו מזכירים בדחילו ורחימו את שמו של רבי פנחס מקוריץ, היו מביעים לעתים קרובות את השתוממותם, איך שחניך-ליטא זה הצליח במשך זמן קצר לחדור כל כך לתוך-תוכה של החסידות ולהוסיף עליה משלו מחשבות ורעיונות, היונקים מבארות הטוהר

והזוהר ושקדושתם — קדושת עולם. גם הוא כמו הבעש"ט, היה לבו מלא אהבה לכל הבריאה כולה, ודרכו היה לומר: בכל אדם ישנה איזו מעלה יתירה או מדה אחת יקרה שאיננה אצל חברו, ולכן אל תהי בו לכל אדם. מדת הענוה היתה אחת מסגולותיו של רבי פנחס, תכלית שנאה היה שונא את הגאוה; וכשם שהיה מתרחק מן הגאוה, כך היה מתעב את השקר. הגאוה והשקר — היה רבי פנחס אומר — הן שתי אחיות תאומות מסיטרא דמסאבותא. מי שהוא בעל־גאוה, הריהו עושה שקר בנפשו לחשוב, כי אמנם הוא אחד מגדולי־ישראל והוא מרמה גם את אחרים להאמין בגדולתו. ענותנותו של רבי פנחס, אהבתו את האמת ושנאתו את הגאוה והשקר, — מדות אלו ביחוד, העמידו אותו בשורה ראשונה של גדולי־החסידות הראשונים, והוא שעזר הרבה להגביר את השפעת החסידות באוסטרהא.

מנהגי אוסטרהא

רבים המה גדולי ישראל, גאונים צדיקים וחסידים שקבעו מקום מושבם באוסטרהא, והם־המה שעשו את העיר הזאת למרכז של תורה וחסידות, והנהיגו בה כמה מנהגים שהיו כתובים על גליון־קלף־מיוחד שהיה תלוי ועומד בבית־המדרש הגדול שבעיר. מנהגי־אוסטרהא אלו נדפסו אחרי־כן ב„סדור כל־בו" שנדפס בווילנה (עם הערותיו של רבי אליהו דוד תאומים רבינוביץ רבה של ירושלים), ואני מוצא לנכון להעתיקם גם כאן:

מנהגי ביהכ"נ הגדול בק"ק אוסטרהא

א) בכל יום אומרים מזמורי תהלים ואשרי תמימי דרך ואח"כ קדיש יתום, אח"כ את השיר של יום וקדיש יתום ומתחיל הש"ץ תפלת השחר, עם כל ברכות השחר וברכות התורה וכל הסדר עם ק"ש קטנה ומסיים בברכת מקדש שמו ברבים ומזכיר את השם בברכה זו, ואומר אתה הוא ה' כו', ופרשת התמיד ומשנת איזהו מקומן ובריית דר' ישמעאל ואין אומרים שום קדיש, רק מתחיל תיכף ברוך שאמר וגומרים כל התפלה וקדיש שלם ואומרים עלינו וקדיש יתום, אחיכ פותחין הארון ואומרים אנעים זמירות בכל יום וקדיש יתום ואין אומרים שום מזמור אפילו בחודש אלול ותשרי אין אומרים המזמור לדוד אורי וישעי, רק בעשי"ת אומרים ספר תהלים בכל יום, עד שגומרים כל החמשה ספרים.

ב) אחר תפלת מנחה שבכל יום אין אומרים עלינו אפילו בשבת ויו"ט.

ג) בכל ימות השנה מכריז השמש קודם חזרת הש"ץ בתפלת שחרית שתיקה יפה בשעת התפלה, חוץ מר"ה ויוה"כ שאז צעקה יפה.

ד) בכל שבתות השנה ובשלש רגלים אחר שאומר הש"ץ ברכת ברוך שאמר לפני העמוד ומסיים מלך מהולל בתשבחות הולך מלפני העמוד ועומד על מקומו ומתחיל הוא או אחר הודו וכו' וגומר עד לאחר נשמת ואז הולך הש"ץ להעמוד ומתחיל שוכן עד או האל בתעצומות, אמנם בראש השנה ויוה"כ והושענא רבה יתפלל הכל לפני העמוד עד תשלום כל סדר התפלה.

ה) בערב ר"ח אומרים יו"כ קטן, אמנם אם חל בע"ש או בשבת אין אומרים כלל אפילו בערב ר"ח אלול.

ו) בר"ח אומרים אדון עולם בניגון כמו בשבת.

ז) הכהנים נושאים כפיהם גם בר"ה ויוה"כ שחלו להיות בשבת ונופלים על פניהם בכורעים בר"ה ויוה"כ גם כשחלו בשבת.

ח) לובשים הקיטל בר"ה ויוה"כ כל הציבור.

ט) בעת הוצאת ס"ת בר"ה ויוה"כ אומרים י"ג מדות וכן במנחה של יוה"כ מלבד בשבת שובה אין אומרים.

י) בר"ה, בחזרת הש"ץ התפלה תוקעין למלכיות תשר"ת לזכרונות תשר"ת ולשופרות תשר"ת, ואחר כל התפלה, היינו אחר אנעים זמירות, הולכים על הבימה המקריא והתוקע ותוקעין שם שלשים קולות, וחוזרים המקריא והתוקע אל העמוד ותוקעים שם עוד שלשים קולות, ובאלו השלשים קולות אומר המקריא שברים-תרועה ביחד, וכן התוקע תוקע את השברים תרועה ביחד ומוסיפין עוד תקיעה אחת, מלבד התקיעה שבסוף תקיעת תשר"ת האחרונה ועל התקיעה האחרונה קורא המקריא תקיעה גדולה ובזה נשלמו מאה קולות בשלמות יען כי בתשר"ת האחרון שתוקעין שברים תרועה ביחד נחשבו שניהם לקול אחד ואח"ז אומר הש"ץ אדון עולם, והולכים לבתיהם לשלום.

יא) ביוה"כ שחרית מתחיל הש"ץ אנעים זמירות ואומרים קדיש יתום ואח"כ מתחילין אדון עולם וגומרים התפלות אבל אין אומרים הסליחות ואחרי כל הסדר של תפלת נעילה קורא המקריא תקיעה ותוקעין ואח"כ מתפללין תפלת ערבית ואין עושין הבדלה בביהכ"נ רק תיכף אחר תפלת ערבית אומר קדיש יתום ועלינו לשבח ונפטרים לבתיהם לשלום.

יב) בהושענא רבה לובשים הקיטל כל הקהל ומתפללין על הסדר ואומרים אדון עולם בניגון ובהוצאת ס"ת אומרים י"ג מדות רבש"ע כמו בימים נוראים שמע ישראל, קדוש ונורא, וקדושת מוסף אומרים בניגון של ימים נוראים, ואח"כ מוציאים שבעה ספרים על הבימה ומתחיל הש"ץ לומר הושענא ואומר קדיש שלם ואין כופלין לעילא בקדישים של הושענא רבה כמו בעשי"ת, עלינו, אנעים זמירות, אדון עולם.

יג) בליל שמחת תורה עושין הקפות וקורין וזאת הברכה שלש פעמים עד מעונה, אבל אין קורין לא חתן תורה ולא חתן בראשית בלילה.

יד) ביום שמחת תורה עושין הקפות, וקורין ברכה כמה פעמים ואח"כ קוראין חתן תורה וחתן בראשית ואחיכ קורין אחרון בפרשת חג הסוכות ואח"כ קורין מפטיר בס"ת אחרת ביום השמיני עצרת ומתפללין מוסף ואין הכהנים נושאין כפיהם וגומרים התפלה והולכים לבתיהם לשלום.

טו) בימי בה"ב שאחר חג הסוכות וחג הפסח וכן בכל תעניות ציבור אומרים הסליחות ואל רחום שמך בברכת סלח לנו בחזרת הש"ץ ואומרים אכינו מלכנו וגם קורין ויחל בכל ת"צ ובבה"ב, אמנם בת"צ קורין ויחל ואומרים אבינו מלכנו גם במנחה, אבל בבה"ב אין קורין ויחל וא"א אבינו מלכנו רק בשחרית לבד.

טז) בשבת הגדול מפטירין וערבה אפילו אם חל פסח באמצע השבוע, וכן הנהיג הרב המובהק הגאון משולם בהגאון חכם צבי זצללה"ה, גם בביהמ"ד דפה וככה אמר הרב הגדול המפורסם מו"ה יעקב שמשון זלה"ה שכן המנהג פה.

יז) ביום שאומרים שיר השירים או רות או קהלת אומר הש"ץ את הקדיש שאחר תפלת שחרית בניגון למען דעת שחובת היום בקריאת אחת משלש אלה.

יח) אסרו חג שאחר פסח אומרים אלו הסליחות ט. אליך נשואות. יא. אני יום אירא. יב. איה כל נפלאותיך. פזמון. יט. חנני ה' חנני. זכור וידוי בחוך ברכת סלח לנו שבחזרת הש"ץ.

יט) אומרים אב הרחמים בשבתות שמברכין ר"ח אייר ור"ח סיון ומנחם אב.

כ) בעשרים בסיון אומרים בברכת סלח לנו בחזרת הש"ץ אלו הסליחות ט. אליך נשואות עינינו: ע. אתה מקדם: קיא. אלהים אל דמי: קיב. אמוני שלומי: קא. אזון תחן, ה' ה', אל רחום, אל הר המור.

כא) בשבתות של הקיץ מתאספים לביהכ"נ קודם מנחה ואומרים תהלים עד גמר כל החמשה ספרים ואחר המנחה אומרים פרקי אבות וקדיש יתום ואין אומרים קדיש דרבנן, ובחורף ברכי נפשי וקדיש יתום [ונראה הטעם עפ"ד הרמ"א באו"ח סי' רצ"ב, שלא לקבוע מדרש בין מנחה למעריב].

כב) בכל ר"ח משימין פרוכת לבן, וכשר"ח שני ימים משימין גם כפורת לבן להתודע ולהגלות שר"ח זה הוא שני ימים ויחודש לטובה ולברכה, לחיים ולשלום.

כג) כשיש ברית מילה בביהכ"נ אין אומרים והוא רחום בב' וה' ולא תחנה של יום אבל על החתן אין משגיחין ואומרים תחנה, רק בשבת כאשר בא לביהכ"נ אין מזכירין נשמות ואין אומרים אב הרחמים.

כד) חתן היינו אחר חופתו, למקרא קודש שלו אין מונעים עבורו עדיין שום דבר.

כה) חופה בעש"ק אם הסדר קדושין קודם תפלת המנחה בביהכ"נ מקבלין שבת בביהכ"נ עם כל המזמורים ככל הסדר ואם הסדר קדושין הוא אחר קדושה של תפלת המנחה אזי לא יאמרו המזמורים רק מתחילין מזמור שיר ליום השבת.

כו) עושין חופות בשני הימים של ר"ח אייר וגם בל"ג בעומר וגם מר"ח סיון ואילך.

בתי דפוס באוסטרהא

אם אוסטרהא זכתה והיתה ל„אות תורה" ולמרכז רוחני שנוצר על ידי גאוניה, גדוליה, רבניה ואדמוריה; הרביצו בתוכה תורה בבתי מדרשיה ועל ידי ראשי ישיבותיה ובתמיכת קציניה ועשיריה שהיו למופת מאות בשנים מדור לדור, בעבודת הצדקה שלהם בכל פלכי אוקראינה, הרי זכתה אוסטרהא מימי החצי המאה הששית למספרנו והלאה להיות גם מרכז ספרותי על-ידי בתי הדפוס השונים שנוסדו בתוכה. הדפוס הראשון באוסטרהא נוסד בשנת

תקנ"ד על ידי רבי אברהם בי"ר יצחק אייזיק מקורית, ולאחרי שנתים ימים בשנת תקנ"ו נוסד עוד דפוס אחד. כעבור ארבע־חמש שנים נוסד דפוס שלישי (תק"ס) ודפוס רביעי (תקס"א), ואחרי חמש עשרה שנה בערך (תקע"ה) נתוסף דפוס חמישי. עברו עוד כתשע שנים ונוסד גם דפוס ששי (תקפ"ד). ובדפוסים האלה נדפסו לא רק ספרי חכמי ישראל שבאוסטרהא, אלא שגם ספרי הראשונים, וכמה ספרים מגדולי האחרונים שבארצות שונות נדפסו בתוכה. כשבעים ספר ובתוכם גם ספרים גדולים וחשובים, נדפסו באוסטרהא: תורה עם מפרשים שונים, פירושי התלמוד כמו המהרש"א ומהר"ם שיף, חלקים שונים מארבעה חלקי שלחן ערוך וגם ספרי חדושים ופלפולים על ה„שלחן ערוך", כמו „טורי זהב" לאבן העזר, „אורים ותומים" ו„קצות החושן" לחושן משפט; נדפסו באוסטרהא גם שאלות ותשובות שונות כמו „שו"ת הב"ח" ותשובות הרד"ך ובתוכם גם ספרים שהם עכשו יקרי המציאות מאד כמו שו"ת „איתן האזרחי" וכדומה. נדפסו שם גם ספרי הלכה ומדרש. קבלה והסידות וסדרי תפלה — וכך היתה אוסטרהא החרבה והשוממה עתה — למרכז תורני ספרותי גדול בכמה דורות, וממנה יצאה תורה לכל תפוצות ישראל.

ס פ ר ו ת

מ. מ. ביבר, מזכרת לגדולי אוסטרהא.

י. גורלנד, לקירות הגזרו בישראל.

הרב ח. נ. דמביצר, כלילת יופי.

ש. א. הורודצקי, „כרם שלמה" ו„שם משמואל".

הרב ר. מרגליות, תולדות אדם.

סדור „כל בו" ווילנה.

ש. בובר, אנשי שם.

מ א. הכהן רפפורט־הרטשטיין, שלשלת הזהב.

ש. ז. כהנא, ענף עץ אבות.

י. ל. ליפשיץ, אבות עטרה לבנים.

ס. פס־ס, עטרת הלוים.

י. ל. הכהן פישמן, שרי המאה ח"ג.

ג. בדר, שלשים דורות היהודים בפולין (יהודית).

ד"ר רפאל פטאי

אייזנשטדט

תולדות הישוב היהודי באייזנשטדט

במאות השנים הראשונות לאחר חרבן הבית השני היה כל חבל-הארץ המשתרע למערבו של הנהר דנובה כפוף לשלטון הרומיים ונקרא בשם פנוניה. על הקצה המערבי-צפוני של פרובינציה זו שמרה עיר רומית גדולה וחזקה, ששרידיה המרובים, המפוזרים על פני שטח נרחב, נחשפו הודות ליזמתו של המיצין הידוע, מר שנדור וולף [תוצאות החפירות באייזנשטדט נתפרסמו בכרך נאה שהוציא לאור ויליהלם קוביטשק בשם Römerfonde von Eisenstadt (תגליות רומיות באייזנשטדט) בהוצאת המכון הארכיאולוגי האוסטרי בווינה, 1926]. במקום אותה עיר רומית נבנתה, לאחר כיבוש הארץ על-ידי ההונגרים (בשנת 897), העיר ההונגרית קישמארטון, או בשמה הגרמני: אייזנשטדט.

על קיומה של אוכלוסיה יהודית בערים רומיות אחרות בפנוניה מעידים שרידי-מצבות שנתגלו במקומות שונים וגם בשכנותה של אייזנשטדט. בעיר שופרון (אידנבורג) גרו יהודים כבר בימי הכיבוש ההונגרי, לפי תעודה שנשתמרה משנת 1526 (הרפ"ו) [עיין מאמרו של ר. פטאי על תולדות היהודים בהונגריה ב-Jüdisches Lexicon, כרך חמשי, ערך Ungarn].

באייזנשטדט עצמה, שהתפתחה במאה הי"ד מן הכפר Weniger—Märtersdorf, כפי שהמקום נקרא מקודם, לעיר, גרו יהודים כבר באותו פרק זמן, שבו אירע מפנה חשוב זה. העיר אייזנשטדט היתה באותו זמן ברשותה של המשפחה ההונגרית האצילה קניז'אי (Kanizsai). לפי תעודה היסטורית משנת 1373 (קל"ג) כבר גרו יהודים באותה שנה בתוך חומות אייזנשטדט ואף שלמו מסים מזה שנתיים. בשנת 1388 (קמ"ח) הרשה המלך סיגיסמונד למשפחת קניז'אי ליישב יהודים מחוץ-לארץ בעיר אייזנשטדט. במאה וחמשים השנים הבאות גדל מספר היהודים באייזנשטדט לרגל התישבותם של פליטים יהודים, מאלה שגורשו בשנת 1421 (קפ"א) מווינא, ב-1496 (רנ"ו) — משטיירמארק וב-1526 (רפ"ו) — משופרון (אידנבורג).

בשנת 1564 (שכ"ד) נערכה רשימה של היהודים שגרו בקביעות או זמנית באייזנשטדט לשם קביעת חובותיהם בתשלומי מסים לחצר. רשימה זו מכילה מבין התושבים היהודים הקבועים של אייזנשטדט רק את אלה, שהיו חייבים מסים באותה שנה. בה נזכרים שמותיהן של שמונה משפחות, שעלו ביחד לשלושים נפש. נוסף על אלה נמצאו, לפי הרשימה, „בבית-הכנסת ובבית-

המדרש» עוד ששה יהודים, כולם גברים. מתוך שמונת ראשי המשפחות היושבים בקביעות באייזנשטדט, נולדו שנים באותה עיר, שלושה גרו בה זה שלושים שנה ויותר, שנים—עשרים שנה, והשמיני, אדם צעיר, מורה, נשא אחת מבנות המקום. המקצוע שבו עסקו אותם התושבים אינו מסומן ברשימה; מחוץ למורה הנ"ל נזכר עוד, שאחד היה בעל-בית, אחד זגג, אחד סוחר באריגים, ואחד, שמת ושאלמנתו מופיעה ברשימה, היה רוכל.

באותה תקופה פעלו באייזנשטדט הרבנים: רבי יעקב מרגליות, בנו של רבי יצחק אייזיק מפראג (מסביב לשנת רפ"ב); רבי שלמה ליברמן, מי שנזכר על ידי רבי מאיר מפדובה, רבי משה איסרלס ואחרים (עד ש"י); רבי מאיר בן ירוחם, שנפטר בצפת בשנת של"א; רבי אביגדור בר' משה איצמוניש, המכונה רבי אביגדור סופר מאייזנשטדט, שתרגם את המחזור לגרמנית (נדפס בקראקא, של"א), ואחר כך את סדור התפלה (נדפס בקראקא, שנ"ד) וחיבר ספר על גירוש היהודים מאוסטריה (הספר תורגם לעברית על-ידי ר"ח קראכמאל מקראקא בשנת שנ"ב, ונדפס שם בשנת שס"ט).

בשנת שכ"ט (1569) כבר גרו 81 יהודים באייזנשטדט על קרקעותיו של בעל העיר, ווייספריאך (Weisspriach), הברון מקובלסדורף. בשנה זו באה ועדה קיסרית לאייזנשטדט לשום ולהעריך את שווי העיר, ומן הדין-וחשבון של ועדה זו מתגלים לנו פרטים מעניינים על מצב היהודים באותו זמן. קודם כל למדים אנו, שעד לאותה שנה גרו אותם שמונים ואחד היהודים בשמונה בתים, היה להם שופט משלהם ואורחים רבים באו אליהם מחוץ לעיר. תמורת זכות הישיבה היה מוטל על כל אב משפחה יהודי לעבוד מדי שנה בשנה שמונה ימים בשביל הברון ווייספריאך ולהכניס לקופתו עשרה זהובים, מס-עבודה זה נקרא „רובוט». מי שלא היתה לו האפשרות לסלק סכום זה כל שנה, הוצרך למלא עבודות קטנות בארמון, כגון: הובלת מכתבים ושליחויות אחרות. מתוך קובלנותיה של המועצה העירונית, שהוגשו לוועדה הקיסרית הנ"ל, רואים אנו, שהיהודים עסקו לא רק במסחר, בקצבות וכדומה, אלא גם בחקלאות. האזרחים מתאוננים, שהצאן והבקר של היהודים נשלחו על-ידם בקבוצות גדולות לרעות בעיר וגרמו נזק רב לאזרחים. על סמך קובלנות אלו הציעה הועדה הקיסרית לקיסר שיגרש את היהודים מאייזנשטדט, ואולם הברון ווייספריאך התנגד לגירוש בכל תוקף, ורק לאחר מותו, בשנת 1572, גורשו היהודים מן העיר.

התעודה הבאה על יהודי אייזנשטדט היא משנת 1619 (שע"ט) וממנה למדים אנו, שזמן-מה קודם לכן חזרו והתישבו יהודים באייזנשטדט. בשנה זו נדרשו יהודי ווינה, ויחד עמהם יהודי אייזנשטדט ומטרסדורף, לשלם לחצר מאה אלף זהובים ואם לאו—יגורשו כולם. יהודי אייזנשטדט ומטרסדורף פנו בתזכיר אל הארכידוכס ליאופולד, ההגמון של פסאו, ובו בקשו שיעזור להם להשתחרר ממס כבד זה. וכך נאמר בתזכיר:

„הרינו מודיעים בהכנעה רבה למעלת כבוד הארכידוכס, שאנו משלמים

תמיד בלי איחור את כל המתנות הקיסריות ואת כל יתר התשלומים הכלליים המגיעים, כגון תרומות ודמי-זיון, מסי-מדינה ומסי-שריפה, בדומה לכל הנתינים האחרים, מדי שנה בשנה, נוסף על מה שמוטל עלינו בתור יהודים מטעם השלטון מחוץ לאלה; וכל פעם, כשמסדרים גיוס כללי עלינו להופיע בעצמנו או להעמיד במקומנו מישהו אחר. יהודי ווינה משוחררים לגמרי מכל הנטל הכבד הזה, ואולם אנחנו צריכים לכלכל עניים ואת עצמנו ביגיע כפינו ועל-פי-רוב בקושי גדול".

באותו זמן פעל באייזנשטדט הרב רבי אהרן שמואל ב"ר משה שלום מקרעמניץ, מחבר הספר „נשמת חיים" (נדפס בשנת שע"ז בהענא).

תקופה חדשה התחילה ליהודי אייזנשטדט, כשהעיר עברה, בשנות העשרים של המאה הי"ז, הן שנות השמונים למאה הרביעית של האלף הששי למספרנו, לרשותו של בית הרוזנים אסתרהאזי (Eszterházy). בתי היהודים, שעמדו בשכנותו של הארמון, היו שייכים לארמון וגורל היהודים היה תלוי אך ורק ביחסו של ה„פריץ" אליהם. הרוזן ניקולאוס אסתרהאזי ויורשו הנסיך פאול אסתרהאזי המפורסם, היו אנשי תרבות אצילי-רוח ותחת חסותם רווח ליהודים, ניתן להם לשמור באין מפריע על מצוות דתם ולהרויח את לחמם. בתקופה זו גדל בהרבה מספר היהודים באייזנשטדט, הקהלה התפתחה יפה, היו לה בית-כנסת וישיבה, מקוה ובית-עולם.

באותן השנים היו באייזנשטדט, הרבנים רבי דוד הלוי (מסביב לשנת ת'); רבי זכריה בר' ישראל איסרל מווינה (נפטר בשנת תכ"ד), שסבו, אשר על שמו נקרא, נולד באייזנשטדט ונפטר בווינה בשנת שפ"ו, ורבי קלמן (מסביב לשנת תכ"ה). בשנים שלפני הגירוש משנת תל"א (1671, עיין להלן) היתה אייזנשטדט מרכז חשוב לתורת הקבלה. שם חי רבי שמעון בר' אפרים יהודא מחבר הספר „חלק שמעון" (נדפס בשנת תמ"ז בפראג). כמו כן ישבו שם באותו זמן שני האחים רבי מאיר ור' משה בר' חיים למשפחת קצנלבוגן. רבי מאיר בר' חיים אייזנשטדט (קצנלבוגן) היה מקובל וחיבר כמה ספרים, שנדפסו כולם עוד בחייו: „נר למאור" (ווילמרשדורף, תל"ה); פירושים ל„ס' הגלגולים" של ר"ח ויטאל (פרנקפורט דמיין, תמ"ד); „משתה יין" (פירוש פרד"ס למגלת אסתר, פירט, תנ"ז). בס' „משתה יין" הוא חותם: „מאיר איש מבית קאצנעלבויגען מגורשי אייזנשטדט". משנת ת"נ ועד מותו בשנת תצ"ז שמש רב בשטאמפא שבהונגריה. אחיו ר' משה אייזנשטדט היה סופר ומשורר באידיש. הוא תירגם לאידיש את „אבן בוחן" של ר' קלונימוס בן קלונימוס ואת „מחברות עמנואל" של עמנואל הרומי. כל שלושת הנזכרים למעלה היו בין מגורשי אייזנשטדט בשנת תל"א (1671).

בערך באותו זמן חי באייזנשטדט השבתאי מרדכי המוכיח (אין לזהותו עם מרדכי המוכיח מפרסבורג, שנפטר ונקבר בפרסבורג בשנת תפ"ט), מי שהמשיך את מעשי התעתועים של רבו שבתי צבי והופיע מסביב לשנת תל"ח כמשיח שקר בגרמניה, בוהימיה ואיטליה.

בשנת ת"ל (1670) גורשו כל יהודי ווינה ובשנה שלאחריה יצאה גזירת גירוש גם על 330 המשפחות היהודיות, שגרו בחמשים מקומות שונים באוסטריה התחתית. אייזנשטדט, אף כי הוחזרה עוד 24 שנים קודם לכן להונגריה, הוכנסה אף היא לאזור הגירוש וב-24 באפריל 1671 (תל"א) פחות ממאה שנה לאחר הגירוש הקודם, הוכרחו יהודי העיר להצטייד שנית ב„כלי גולה" ולעזוב את מולדתם. הגולים מאייזנשטדט, בדומה לאחיהם מווינה ומיתר הערים של אוסטריה התחתית, מצאו ברובם מקלט בעדות מורביה, כגון: קרמסיר וניקולסבורג; אחרים נמלטו לגרמניה, באווארייה, פרוסיה ואף לפולניה.

ואולם הפעם לא נמשכה הגלות זמן רב. ארבעה חדשים לאחר הגירוש, באוגוסט 1671 (תל"א), הורשה ליהודי אייזנשטדט המגורשים לחזור לעיר. אמנם לא כולם השתמשו ברשות זו ויש להניח, שאלה שהגרו למקומות מרוחקים לא חזרו כלל.

כשחזרו היהודים לאייזנשטדט הקצה הרוזן אסתרהאזי מקום-שיכון חדש בשבילם. שטח זה השתרע במורד ההר מדרום לארמון. כאן בנו היהודים את בתיהם החדשים, את בית-הכנסת ובית־המדרש שלהם. לאחר זמן השתקעו בשכונה יהודית חדשה זו יהודים רבים, שבאו מווינה וממקומות אחרים באוסטריה ואף מגרמניה. הגיטו היהודי החדש כלל שלושה רחובות, ששעריהם היו סגורים בלילות וכמו כן בשבת וביום ראשון. היהודים עסקו ברובם במסחר: הם קנו את התוצרות השונות של הכפרים מן האיכרים ושלמו תמורתן באריגים שונים. כך סחרו ביין, מלח, בקר ובשר; מיעוטם עסק במקצועות תעשייתיים.

באחד בינואר 1690 (ת"נ) נתן הנסיך פאול אסתרהאזי, מי שנתמנה בינתים ל„פאלאטין", כלומר ממלא מקומו של הקיסר בהונגריה, אגרת חסות ליהודי ניקולסבורג שהגרו לאייזנשטדט והבטיח להם תנאי-חיים הוגנים בעיר. אגרת-חסות זו, שבעקבותיה גדלה ההגירה היהודית לאייזנשטדט, מכילה את שבעה עשר הסעיפים דלקמן:

1. היהודים יתקבלו לגור סמוך לארמון החיצוני המכונה „מיירהוף" ותמורת זה ישלמו מס שנתי למשרד ההכנסות. הם יקבלו עשרים בתים ועליהם להשתתף בהוצאות הבנין בסך של חמשים זהוב לכל בית. הם רשאים לעסוק במסחר בכל האחוזות. הערים והכפרים של הנסיך ובהתעסקותם זו ייהנו מהגנת הנסיך, פקידיו וממוניו.
2. הם רשאים לנהוג לפי כל המנהגים היהודיים שלהם, ויבנו להם בית-כנסת ובית-קברות וכמו כן ישכרו להם בלנים לבית-המרחץ (מקוה), רב-לקהלה, שמשים ושוחט.
3. אם יש ריב ומדנים ביניהם לבין עצמם, יישפטו לפי „המנהגים היהודיים" שלהם ואם מי שהוא נידון על-ידם לתשלום קנס, ישולמו שני שלישים מן הקנס למשרד ההכנסות של הנסיך, בעוד ששליש אחד ישולם לעדה היהודית.
4. הם רשאים לעסוק בכל עסק באמצעות האמה, המשקל, המידה

והמספרים, ו„לעשות כשר"; ואולם אסור להם למכור יין ושכר לא בפומבי ולא בחשאי, אלא רק בינם לבין עצמם. הם רשאים לשחוט בקר ולקיים אטליז ועליהם לשלם מזה לנסיך תשלום שנתי קטן. הם רשאים למכור לנוצרים בשר שאינו כשר ועליהם להודיע על כל קניית ראש בקר, כדי שאפשר יהיה לבדוק אם הבהמה בריאה. הם רשאים להיות חייטים, סנדלרים, רצענים, בורסקים, ספרים, רופאים וצורפי-זהב.

5. בעניני הלוואות עליהם לקבל את הסכמת משרד-ההכנסות של הנסיך.
6. אסור להם לקנות דברים גנובים, או לתת עליהם הלוואות.
7. עליהם לשמור על הנקיון בדירותיהם, וכמו כך ברחובותיהם וחצרותיהם. בעד הזנחת הנקיון ישלמו כל פעם שתי ליטראות פלפל למשרד הנסיך.
8. בימי ראשון בשבוע ובחגים (נוצריים) אסור להם לפתוח את חנויותיהם בשעות התפילה, היינו עד שעה עשר. העובר יהיה נקנס בשני זהובים.
9. בנוגע לתשלומי-המכס באחוזות הנסיך עליהם לבוא לידי הסכם עם פקידי הנסיך.
10. לעוברים אין הם חייבים לתת אכסניה, מחוץ למקרה של התקפה על המדינה, כי במקרה כזה אין אדם חפשי מחובת מתן אכסניה.
11. הם רשאים להשיא את בניהם מחוץ למקומות מרותו של הנסיך או בתוכם בידיעת המשרד. אם מישהו רוצה לעזוב את שטח מרותו של הנסיך, עליו לשלם מתת 15 טאלר אם הוא עשיר, 10 טאלר אם הוא בעל-אמצעים בינוניים ו-5 טאלר אם הוא עני. אם תפרוץ שריפה בארמון או במשק (הנסיך), עליהם לרוץ ולעזור; והם עצמם צריכים לשמור היטב על האש. עליהם לנקות את הארובות כל ארבעה שבועות והם אחראים על כל נזק שייגרם בגלל הזנחה בשטח זה.
12. אם ברצונם להחזיק סוסים או בני-בקר, יכולים הם לעשות זאת ועליהם להוציאם למרעה באופן שלא ייגרם נזק לנסיך.
13. אם הם זקוקים לעצי-הסקה, יוכלו לקנותם כנגד תשלום.
14. אם יהודי קונה דבר גנוב, יבוא אותו אדם, שהחפץ נגנב ממנו ויודיע לשופט היהודים, כדי שאפשר יהיה להכריז על הענין ברבים. ואם נמצא הדבר אצל מישהו חייב הלה להחזירו באותו מחיר שבו קנה אותו. ואולם אם מישהו קונה את הדבר לאחר ההכרזה, עליו להחזירו חינם אין כסף ולשלם קנס של 12 פלורין.
15. אם מת יהודי, צעיר או זקן, עליהם להודיע למשרד כדי שידעו באיזו מחלה מת. בלי ידיעת המשרד אסור לסדר חתונה. העובר על כך ישלם קנס של 5 פלורין.
16. בשופט ואזרח יבחרו לפי „מנהגיהם היהודיים" והבחירות תתאשרנה על-ידי משרד הנסיך, גם התפטרויות צריכות להתאשר שם.
17. בלי ידיעת הנסיך או משרדו לא ישתקעו יהודים בעיר, ואם נמצאים

יהודים מתאימים והגונים שברצונם להשתקע, ישלמו לנסיך דמי הגנה של 6 פלורין. יהודים עוברי אורח, שבאים לבית-הכנסת, לא יישארו יותר משלושה ימים, וישבאו לבדוק מנין

בסופה של תעודה חשובה זו מבטיח הנסיך ליהודים הגנה גם בימי מלחמה ונותן להם רשות לשרוף ולמכור יין שרף. מאגרת-החסות, שנקראה „חוזה" בגוף האגרת, נעשו שתי העתקות ונחתמו על-ידי הנסיך ועל-ידי באי-כוח היהודים.

הנסיך אסתרהאזי פרש את חסותו גם על שש הקהלות היהודיות הנוספות שנמצאו בתוך אחוזתו ושהן, יחד עם אייזנשטדט, ידועות בשם: „שבע הקהלות". שמותיהן: מטרסדורף (בהונגרית נאגימארטון), לאקנבך (בהונגרית לאקומפאק), דויטשקרויץ (נימטקרסטור), קוברסדורף (קאבולד), פראונקירכן (בולדוגאסוני), קיטזה (קיפצ'יני). בשנת 1694 (תנ"ד) נתן הנסיך אגרת-חסות דומה בתכנה לנ"ל גם לקהלת מטרסדורף.

החשובה והגדולה בין „שבע הקהלות" היתה אייזנשטדט. כבר באמצע המאה השניה לאלף הששי היה רב מיוחד לכל אחת מן הקהלות הללו. ואולם כולן נכנסו לתחום שלטונו של הרב הראשי, שמקום מושבו היה באייזנשטדט. שבע הקהלות הללו, שהודות לחסות המיוחדת שממנה נהנו, זכו לפריחה חמרית ורוחנית כאחת, היו נכבדות ומפורסמות בכל העולם היהודי גם מחוץ לגבולות הונגריה ואוסטריה. הן נתאחדו והופיעו כלפי חוץ במשא ומתן עם שלטונות עירוניים, בבקשות ובתזכירים, שהוגשו לנסיך ולחצר, כגוף אחד. המטרופולין של אגודה מדינית זו היתה אייזנשטדט, העיר שבה ישב הנסיך ושקהלתה היהודית היתה הגדולה ביותר. באייזנשטדט התאספו באי כוח שבע הקהלות, שם נקבע פעם בכל שלוש שנים המפתח, שלפיו השתתפה כל אחת מן הקהלות במסים ובתרומות לנסיך, או בתשלומים בהתאם לחוזים שנחתמו בין יהודי שבע הקהלות ובין העיר אידנבורג (שופרון). בשנת 1714 (תע"ד), למשל, חתמו שבע הקהלות על חוזה עם העיר אידנבורג, שלפיו רשאים היו יהודי שבע הקהלות לבוא לעיר לשם סדור עניניהם המסחריים והאחרים, וליהנות בזמן שהותם בעיר מהגנת „העיר המלכותית החפשית אידנבורג". תמורת זאת שלמו היהודים לעיר סך שנתי של 250 זהובים (גולדן). מסכום זה קיבלו על עצמן קהלות אייזנשטדט ומטרסדורף לשלם 55 זהובים כל אחת, בעוד שיתר חמש הקהלות שלמו את 140 הזהובים הנותרים. ברוב החוזים מעין אלו קבלה עליה קהלת אייזנשטדט את התשלום הגדול ביותר. בשנת 1717 (תע"ז) למשל, הוציאו שבע הקהלות על מתנות לנסיך ופקידיו וכדומה סך של 192 זהובים, מזה שלמה אייזנשטדט 77 זהובים, מטרסדורף — 34, ויתר חמש הקהלות ביחד עם קהלת נויפלד, שהצטרפה אליהן באותו מקרה, שלמו את 81 הזהובים הנותרים. יחס זה בין יכלתה הכספית של קהלת אייזנשטדט וזו של הקהלות האחרות, שהשתייכו לברית שבע הקהלות, נשאר קיים כמאה שנה ויותר.

שלוש שנים לאחר קבלתה של אגרת-החסות מן הנסיך אסתרהאזי פנתה

קהלת אייזנשטדט בשם כמה קהלות בארץ הגר לגדול הדור, השתדלן הידוע הרב שמשון וורטהיימר, בבקשה להיות „רב המדינה", כלומר רב המחוז. בכתב ההזמנה, שנכתב בעברית משובצת בטויים מקראיים, תלמודיים ומדרשיים ושבו נקראת אייזנשטדט בעברית „עיר ברזל", נאמר בין השאר:

„... הרב המאור הגדול מחויב ומוטל עליו לדרוש בקהלתנו דוקא, כנהוג בכל הקהלות, בשבת הגדול ובשבת תשובה. דירת הרב יהי מוכן ומזומן מדור לפי כבוד מעלתו. מתי כת"ר ירצה יעלה ויבוא לקהילתנו, לא יסור שבטו וממשלתו מקהלתנו מהיום הנרשם למטה עד כלות שלוש שנים... ואדוננו הדוכס יר"ה יתן לימ"ו כתוב וחתום שיהיה לו מקל ורצועה להלקות בו..." השטר חתום בידי שנים עשר מטובי קהל א"ש (אייזנשטדט).

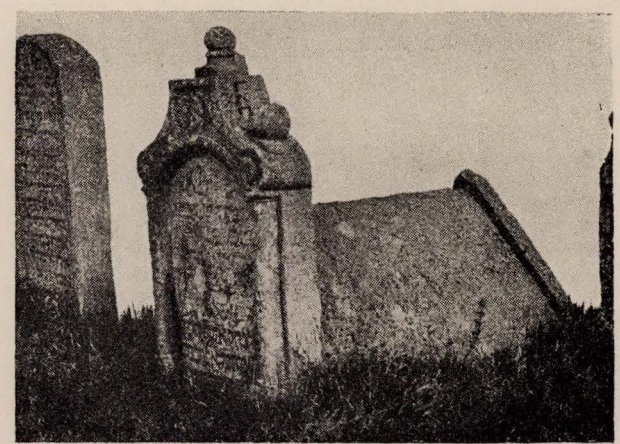
ווכשטיין מניח שהזמנה זו לכסא הרבנות באייזנשטדט שימשה יסוד למינויו של הר' שמשון וורטהיימר לרבה הראשי של מדינת הונגריה כולה עוד בשנת תנ"ה חתם הר' וורטהיימר על הסכמתו ל„ס' ויקהל משה" (דֶסאו, תנ"ח) בצירוף המלים: „חונה פה ווינא ומצ"פ (ומצודתי פרושה) במדינת. הגר ואגפיה", שמהן אפשר ללמוד, כי באותו זמן כבר נתמנה לרבה הראשי של „מדינת הגר ואגפיה".

בימים ההם, לאחר גירוש הטורקים מהונגריה ושחרורו של מבצר בודה (בשנת 1686), נקלעה ארץ הונגריה בין שתי מפלגות מדיניות מתנגדות: תומכי בית המלוכה ההבסבורגית ומתנגדיהם, ההונגרים הלאומיים, שנקראו קורוצים. בשנת 1704 הותקפה העיר אייזנשטדט כמה פעמים על-ידי פלוגות קורוצים. מפקדה הצבאי של העיר נתן פקודה להסיר את הגגות מבתי-היהודים כדי להקטין באופן זה את סכנת השריפה בשעת חירום. היהודים הגישו כתב-התנגדות נגד פקודה זו למועצת-המלחמה שבחצר הקיסר בווינה וכשהורע המצב ברחו מאייזנשטדט לעיר הקרובה ווינר-נוישטדט. הם הספיקו לקחת עמהם את רוב חפציהם, רק מלאי-יין גדול נשאר באייזנשטדט ולא ניזוק אפילו בשעה שהשריפה אכלה את כל בתי היהודים בקיץ תס"ד (יוני 1704). כשחלפה הסכנה חזרו רק מתי מספר מיהודי אייזנשטדט לעיר, אולם קודם שהספיקו לבנות מחדש את בתיהם החרבים, הותקפה העיר שוב על-ידי הקורוצים של רקוצי, בשנת 1707, ומשכנות היהודים נחרבו בשניה. בשנת 1708 נכרתה ברית שלום בין הצדדים המתנצחים, ואולם היהודים, שנתנסו ביסורים לעיתים קרובות כל כך בעיר זו, נשארו רובם ככולם לגור במקומותיהם החדשים, בווינה, בווינר-נוישטדט או במורביה. המצב הגיע לידי כך, שאותם המעטים אשר חזרו לאייזנשטדט לא יכלו לקיים את הקהלה בכוחות עצמם ולבקשתם חייב רב-המדינה, הר' שמשון וורטהיימר, את יהודי אייזנשטדט שעברו לווינה להשתתף בהוצאות קהלתם הקודמת. פסק-דין חשוב זה, שניתן בשם הר' שמשון וורטהיימר על-ידי ממלא מקומו הרב מאיר בן יצחק מפרוסניץ. מי שנתפרסם אחר-כך בשם מהר"ם א"ש, נותן תמונה בהירה ונאמנה כל כך ממצב העניינים בגבול ההונגרי-אוסטרי בתחילת המאה הי"ח, שכדאי להביא

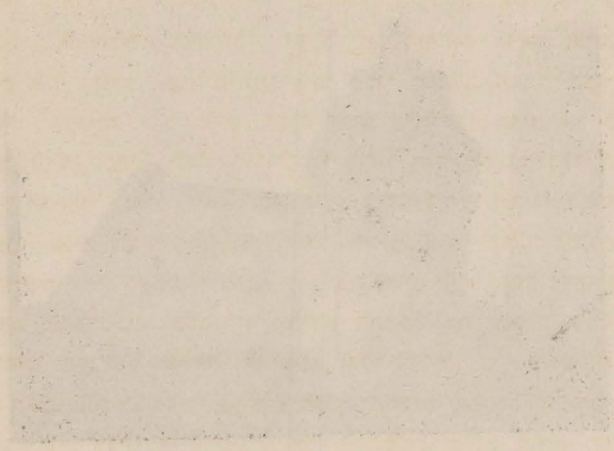
כאן כמה קטעים ממנו. קודם-כל עומד פסק-הדין על טענות התובעים בשם ק"ק אייזנשטדט: „... באשר שאיזה שנים העברו נתפרדה החבילה ונתפזרו בני הקהלה מכח רעש המלחמה אשר היא בארץ עד שכל אחד פלט לנפשו עד שלא נשאר עוד שום דורש ומבקש את העיר... ונתן [ה'] להם שארית בארץ שנתיישבו שם הנותרים בעת אשר ברחו ואשר חזרו ממערכי המלחמה של רשעות ויתלקטו אליהם אנשים לקוטי בתר לקוטי ועמדו בפרץ לגדור את אשר פרצו פריצי האויבים ברחובות ולכל דבר שבקדושה כמו בית-הכנסת ומקוה מים וכל כיוצא בזה... וגם נתנו כפי מה שהיה לצורך ליתן להשררה שלהם ע"פ הסדר הקודם... עד שכל ההוצאות הקהלה מוטל עליהם עד לא יוכלו שאת ולעמוד באלו הכבדות... הקצינים הנ"ל (היינו בני אייזנשטדט היושבים בווינה) בצירוף שארי יחידי סגולה הנ"ל העומדים חוצה המה רוב בנין וגבוהים ומעולים שבסכום ולא נתנו משך שנים העברו עד הנה שום סיוע' כאשר הי' ראוי להקל מעליהם עול המדהבה המוטל עליהם... באשר שכל בני הקהלה משותפים זה לזה ע"כ יעשו כפי השגת ידם מיד לידי". לעומת זה השיבו בני אייזנשטדט המתגוררים בווינה: „המדינה הזאת היא משובשת בגייסות והמלחמה עדיין הולך וגובר עד שכמה פעמים התרו בהנותרים יושבי ק"ק א"ש שלא ישובו אל מקומם הראשון והמה כדי ח"ו לחוב בעצמם כמי שהפיל את עצמו לגייסת... באשר המורדים נטושים על פני הארץ ונותנים עיניהם יותר על היהודים ויש לחוש ח"ו לתקלת רבים... ויותר טוב היה להם אם לא היו שמה שום בר ישראל כי על ידי זה המה לדמם יארבו לנפשותם ועליהם נשאו את נפשם לפשוט ידם בגזל והמס מטה רשע. זאת ועוד אחרת: באשר שמנהגם היה מקדמת דנא שם בהקהלה שכל יחיד ויחיד שיש לו בית שמה נותן מס הקצוב לו מהשררה יר"ה מביתו בפני עצמו, ובנתינה ההיא לא הי' להם שום חיבור או שותפת על חבירו. אמנם שארי הוצאות והנתינות הקהלה המה מעוטין ואם יתנו הדרים בעיר הזאת מן בשר ויין וכיוצא בזה דבר קצוב להקהל כאשר הי' בשנים העברו, אזי יהיו ההכנסות הללו מספיקין כמעט כל שארי הוצאות ולא יהיו עוד צריכין שום גבי' וכפי' מחמת ערך וסכום מן שארי ב"ב".

לאחר שמיעת טענות ומענות נוספות הוצא פסק-הדין הבא:

„באשר שכל הקהלות בארץ הגר כולם בגולה ומטולטלים בגולה אחר גולה עד שיש לחוש ח"ו שלא ישובו בנים הנותרים מן המחנה לגבולם ומכח שנתיישבו אנשי הק"ק א"ש הנ"ל שהיא מטרופולין של הדוכס יר"ה והיא עיקר והאחרים כולם טפילים... שכל תקומתם ומעמדם הי' בעת ישיבתן על אדמתן יושבים בטח בוטחים במעמד אנשי ק"ק הנ"ל ומכש"כ בחורבנה יהי' כולם נגררים אחריהם ירוצו להמליץ בעדם אצל הדוכס יר"ה ומושלים אשר אתו ועי"ז יהי' תקומה לכל בני המדינה וא"כ למקום יפה ברחו וחזרו מפני תקון עולם... בכן כל התושבים בעלי בתים היושבים בראשונה שם ק"ק א"ש שהי' בעיר והם כאנשי העיר... המה מחויבים ליתן לכל הוצאות ק"ק א"ש

אייזנשטדט. קברו של ר׳ מאיר א״ש (מהר״ם א״ש)

(איש) כפי ערכו דהיינו לכל הוצאות דנהיגי ולהוצאות ניתנו גם כיוצא באלו קודם המלחמה ורעש הנ"ל אף גם הוצאות שומרי העיר ונטורי קרתא מחוייבים כל אנשי הק"ק, אשר ישנו שם ואשר איננו שמה לפי שעה, ליתן איש כפי ערכו... ומעתה היושבים שמה ק"ק מחוייבים לעשות ולתקן הכנסות כמו מן בשר ויין וכיוצא בזה כאשר היה קודם המלחמה ומאותו הכנסה יקחו כפי מה שהוא להוצאות הקהלה... ובפירוש יצא מאתנו שכל שארי ההוצאות אשר יצטרכו בני הקהלה היושבים שם שלא כסדרן הן רב או מעט הן מראשי גייסות של אדונינו הקיסר יר"ה חרב של שלום אשר תעבור עליהם והן מראשי גייסות של המורדים הן בדרך עלילות ושקרים או גזל וחמס או שיבואו ח"ו לכלל שבי... אינם מחוייבים אותן יחידים הדרים חוץ לקהלה הנ"ל לשלם דרך חיוב אף פרוטה אחת כי על מנת כן התרה בהם היחידים עתה בפנינו לאמר: כל איש הירא ורך הלבב ילך ולא ישוב שמה עד עת השלום... והנה באשר שאי אפשר להיות בירה בלא מנהיג ולא יהי' עדת ה' כצאן אשר אין להם רועה הציץ עליהם בעל הבירה הוא אמ"ו אב"ד ורב המדינה הגאון מהור"ר שמשון נר"ו לראות את הנולד... שכל מי ומי אשר מבני הקהלה ורוצה בקיומו להחזיק בחזקת ישוב הקהלה ק"ק א"ש יעלה ויבא להתראות פנים אל פנים קודם חמשה עשר באב הבע"ל תס"ח לפ"ק עיר באדן דרך ממוצע ושם יעשו ערכה על כל בני הקהלה כנהוג וראוי וגם לברר ולהתמנות מנהיגי הקהלה..."

ואמנם שנים רבות המשיכו עולי אייזנשטדט בווינה לשלם את מסי קהלתם הקודמת ורק לעתים רחוקות הוכרחה ק"ק אייזנשטדט לקרוא לדין את המפגרים או המסרבים. מפסק-דין שהוצא במשפט כזה בשנת תע"ה מתגלים לפנינו פרטים מעניינים מחייה הפנימיים של הקהלה. בין ההוצאות שהקהלה דורשת בהן השתתפות מבניה היושבים בווינה, מופיעים חמשים זהובים, שהיהודים צריכים היו לשלם לעיר אייזנשטדט בכדי שתסכים לקלוט אותם מחדש; ועוד „הוכרחו ליתן חמשה מאות ועשרים ושתים זהובים לקומנדנט אחד ועוד 300 זהובים לשארי קומנדנטין שהיו שם"; ועוד „הוציאו מאה וחמשים זהובים בשביל הוצאות לשומרי העיר, עצים ונרות ואבן שרפה"; ועוד „הוכרחו ליתן חמשה ושבעים זהובים לקומנדנט שלא יהרוס גגותיהן"; ועוד „הוציאו שלש מאות ושמונים זהובים מחמת בנין בית-הכנסת וחומת בית עלמין ובית המקוה וחומה המפסקת (אולי בין בתי היהודים והגויים) ושני וגם מאה זהובים להדוכס יר"ה בשביל המנדור (Montor) וע"ה זהובים לאלמנת ר' דוד שמש ז"ל וגם ע' זהו' מחמת היזק של מלח עוד נ"ה זהו' לפאשטרייטר (דוור) וגם מסים מבית עלמין (כלומר דמי חכירת הקרקע של ב"ע) על י"ב שנים עולה ערך מאה ושמונים זהו' ונמוסים (= מסים) מן בית המטבחים מאתים וארבע וששים זהו' וגם עקסקוציאן (אקסקוציה, הוצאות לפועל) והוצאות שלוחים ושחדים העולה עד סך ארבע מאות וחמשים זהו' וסכומות (מסים) משנת ת"ע לפ"ק עד עת"ה ל' כל שנה מאתים זהובים עולה אלף זהו' וגם מה שהוציאו משך שנים הללו למשולחים לקרובים ולרחוקים לערך שני מאות זהו' וכמו כן לגראף יאזעפוס

(בנו השני של הנסיך פאול, אחיו של הנסיך מיכאל אסתרהאזי, שמשל משנת 1713) מאה ועשרים זהובים וחובות ישנים אחד וחמשים זהו' וגם שכירות לחזנים ומשרתים משנת ת"ע עד עת"ה ל' עולה אלף זהו' וגם מאה ועשרים זהו' למעות ארץ-ישראל וגם מעות לנדשטאג (דמי השתתפות בהוצאות של האסיפות הכלליות — Landtag של מעמדות המדינה) מחדש כפי קוויטונג (קבלה) שבידם שני מאות זהו' גם המזיגה (כנראה התרגום העברי של טרינקגלד, מתת-שרות) פירות וכסף להשררה ומושלים משך שנים הללו שש עשרה מאות וחמשים זהו'... עוד טענו מחמת מאה וחמשים זהו' שהיו להם מחמת קיומים (פריווילגיות, זכיונות) של שכר... גם מחמת עסק הקצבות שהוצרכו ליתן לערנים (= לעירוניים) ששים זהו', ולדוכס נתנו מאתים וששה ושמונים זהו' על החתונה. גם קלאג געלט (הוצאות משפטיות) מאתים וששים זהו'... גם ששים זהו' רווחים על החובות... גם טענו מחמת היזק הגבינה וצאן סך מאתים ועשרה זהו' גם מחמת קיומי (פריווילגיות) הקהלה עם הוצאות עולה מאתים זהו". ועוד „הוציאו מחמת השתדלות הכיפות (כלומר שכר-חנויות) להדוכס שמונים זהו". לעיר אידנבורג שלמו מאה וארבעים זהו' ועוד עשרים וארבע זהו' בעד רשות לבוא לעיר לנהל משא-ומתן. על „פלעטין" (Plett, Plette, Bollette), היינו המחאות לעניים ולבחורי-ישיבה בשביל ארוחות-צהרים אצל בעלי-הבתים שבקהלה, הוציאו „במשך השנים שעברו" 2000 זהובים. על „דולרנץ געלט", היינו מס-הסבלנות, הוציאו 750 זהו'. בימי המגיפה הוציאו על „המתעסקים בזמן הזעם" 213 זהו', נוסף על הסך של 800 זהו' שעולי אייזנשטדט היושבים בווינה נתנו לידי ר' הירש רופא לשם כסוי „הוצאות הקהל שהי' בשעת הזעם הנ"ל". לרופא אחר (?) הובטח שכר של 400 זהו' ואולם התשלום לא סודר בזמנו ולאחר דין ודברים, יחד עם דמי „לעקצקוציאן", היינו הוצאה לפועל, היה על הקהלה לשלם סך של 300 זהו'. באותו זמן שלמו 70 זהו' ל„אפטיקר", (=בעל בית-המרקחת).

הוצאות רבות אלו, שחלו בקשר לעסקיה ועניניה השונים של הקהלה, מראות, שבמשך שבע השנים, שעברו מיום שיבתן של משפחות יהודיות אחדות לאייזנשטדט בתס"ח (1708), התפתחה הקהלה בקצב מהיר ובמידה ניכרת, עד שהשיגה ידה לעבוד בתקציב של כמה וכמה אלפי זהובים, לבנות בנינים שונים ולקנות לה בכסף רב זכויות נוספות. מענין הפרט הנזכר אגב פירוט ההוצאות, שבני ק"ק אייזנשטדט נתנו 120 זהו' ל„מעות ארץ ישראל". על גודל התקציב הזה נוכל לקבל מושג נכון אם נקח בחשבון, שבאותם הימים היתה משכרתו השבועית של רב הקהלה (מהר"ם א"ש) 4 זהובים לשבוע, כלומר כ-18 זהובים לחודש, ומשכורתו של השמש הגיעה לפחות מ-4 זהובים לחודש.

בעול ההוצאות הגדולות והמרובות הללו נשאו בערך מאה משפחות. לפי רשימת היהודים שנערכה בשנת תצ"ה (1735) גרו באותה שנה 113 משפחות יהודיות, שהן 599 נפשות, באייזנשטדט. מרשימה מפורטת זו, שנעשתה לשם קביעת הסכום המדויק של המסים השנתיים, שהיהודים חייבים לשלם לאדונם

הנסיך אסתרהאזי, שומעים אנו כמה וכמה פרטים מעניינים על חייהם הפנימיים של יהודי אייזנשטדט לפני יותר ממאתים שנה. קודם-כל נראה משם שהסך-הכל של המסים ששלמו הם לדוכס עלה על 780 זהובים. רובם הגדול של בני הקהלה שלם 6 זהובים. והשאר מן המקסימום של 31 זהובים עד המינימום של 3 זהובים. אלמנות שלמו בדרך-כלל 3 זהובים. הרשימה מכילה גם את המקצועות שבהם עסקו היהודים. כאמור התגוררו כמה מיהודי אייזנשטדט בווינה. לפי הרשימה גרו בווינה 24 מתוך 113 המשפחות הנ"ל, ואלה עסקיהם: סופרים (scriba)— 6; בשרות — 4; מורים בבית-ספר — 3; מורים ביתיים — 2; ספקי-כספים—2; קצבים אצל היהודים — 2; נושא מפתחות אצל וורטהיימר — 1; נושא-מפתחות אצל היהודי שפיצר — 1; מנהל החשבונות אצל היהודי סינצנהיימר — 1; פקיד — 1; דבק בקרוביו — 1. מ-89 המשפחות הנשארות שגרו באייזנשטדט עסקו 49 במסחר ממינים שונים. עשרה מהם היו בעלי חנויות קבועות, שבהן מכרו: אריגים, רצועות וגדילים (8), סחורות שונות (1) ומצרכי גלנטריה (1). שמונה היו קצבים, 5 מהם מכרו בשר כבשים ועזים לגויים, אחד היה קצב כלי לגויים, אחד — הקצב של היהודים ואחד—קצב הקהלה. 22 עסקו במסחר בלא חנות קבועה: 4 במסחר גלנטריה, 3 בסחורות שונות, 2 בטבק וגלנטריה, 2 בשמנת ולחמניות, ואחד אחד בסחורות הבאות: אריגים ורצועות, חגורות, רצועות, צמר כבשים, אריגים וגדילים, פרוות בלתי מעובדות, פרוות כבשים, ברזל, ברזל ובגדים ישנים, שמנת, גבינה. 8 היו רוכלים, שחזרו על הפתחים וסחורתם על גבם: בעיקר אריגים, מיני בד, רצועות וגדילים. 19 עסקו באומנויות: 6 בתקון כלים (Sartor), 5 בעשייה גדילים ובקישוט גדילים, 4 בעשיית חגורות, 2 בייצור יין, 1 היה בורסקי ואחד ספר. הקהלה העסיקה 12 פקידים: רב, שלושה מורים בבית-הספר, מדריך-ילדים, שני חזנים בבית-הכנסת, סופר, שני שמשים, שמהם היה אחד גם „שולקלופפר" (כלומר מתפקידו היה ללכת בוקר וערב מבית לבית ולהזעיק בדפיקות את היהודים לתפילה), ושומר אחד ומשרת אחד בבית-החולים. שני תושבים עבדו אצל יהודים עשירים במקום: האחד היה משגיח על בית אופנהיימר, והאחד עמד בשרותו של היהודי שפיצר. ארבעה תלמידי-ישיבה („סטודנס"), עורך-דין (יוריסטא), יהודי שנתמך על-ידי אחיו מווינה ושני שפרנטתו על הנדבות משלימים את הרשימה.

בשנת ת"ק הוצאה תקנה המפרטת את תפקידיו וחובותיו של השמש וזה לשונה:

„בע"ה העתק אות באות מגוף התקנה הנעשה אצל אלופי קהל יצ"ו על אודות התו' הר"ר אברהם שמש שני יצ"ו. עלתה בהסכמה אצל אלופי קהל יצ"ו שה"ה ר' אברהם שמש שני דקהלתינו ישגיח על כל פרטי הדברים הנזכרים למטה וזה יצא ראשונה.

א. להשגיח על שול קלאפין שיהי' כפי אשר יושת עליו הזמן מאלופי קהל יצ"ו והוא בעצמו מוז דוקא קלאפין.

ב. להשגיח על הנרות בבהכ"נ בכל שבת ואם יותירו נרות להשגיח

עליהם שלא ילכו לאבוד.

ג. לקרות למערב בזמנו.

ד. לקרות לקידוש הלבנה.

ה. להשגיח על חלונות בבהכ"נ שאם יפתחו להסגירם.

ו. להשגיח על נר-תמיד להעלותו.

ז. מחמת כלי קודש ובגדי קודש שילך הוא בעצמו להביאם מבית הגבאים לבהכ"נ ומבהכ"נ לבית הגבאי.

ח. באם שיהיה ברית מילה צריך להביא הכרים השייכים לכך מבית הגבאים לבהכ"נ ולהוליכם מיד לאחר המילה וגם להעמיד הכסא על מכונו.

ט. מחמת נרות שעוה לחלק לב"ב להשגיח על זה.

י. מחמת נרות בבהכ"נ של נשים להשגיח ג"כ לראות כמה המה צריכים ושלא ילכו לאבוד.

יא. מחמת מים בבהכ"נ להשגיח ג"כ שיהי' תמיד בכיור מים בעת התפילה.

כל הנ"ל נעשה לש"ש ולמען להיות למשמרת כתבנו וחהמנו יום ה' כ"א טבת ק"ל לפ"ק באייזנשטדט.

נגד זה עלתה בהסכמה אצל אלופי קהל יצ"ו שיהי' שייך המעות מחמת המפות מהס"ת מהנשים מה שנותנין בכל ער"ח יהי' שייך להר"ר אברהם הנ"ל לראי' בעה"ח יום הנ"ל" [ר' אברהם שמש זה עמד בשרות הקהלה משנת תפ"ז עד תק"ח (נפטר תקי"א) וקיבל משכורת שנתית של 45 זהו' (פלורין)]. התקנה חתומה בידי ראש הקהל וד' מטובי-העיר.

סדרי חייהם של יהודי אייזנשטדט מתבהרים עוד יותר בעקבות מספרם של המשרתים והמורים שהעסיקו באופן פרטי. מבין 113 המשפחות היהודיות של אייזנשטדט היו ל-66 משפחות משרתים או מורים ביתיים, שמספרם הכללי הגיע ל-112. מהם: 15 מורים, 32 משרתים, ו-65 משרתות. ל-112 בעלי- המשפחות (בחור-ישיבה אחד רווק היה) היו 274 ילדים. 8 נשים היו אלמנות ו-2 תושבים היו אלמנים.

בראש הקהלה עמדו „שבעה טובי העיר" (השוה בבלי מגילה, כ"ו ע"א בסוף), היינו: ראש הקהל, ארבעה טובים ושני גבאי צדקה. ועד זה נבחר בכל שנה על-ידי בוררים והקפידו על כך, שלא יהיו בו אנשים קרובים זה לזה. נוסף על אלה היו עוד ארבעה ממונים, שהיוו ביחד עם ז' הקודמים את הועד של „י"א אנשים". בשנת תפ"א אנו מוצאים באייזנשטדט ועד של „ח"י אנשים" ועוד בתעודה משנת ת"ר מופיעים „אלופי קרו"ט (קציני ראשים וטובים) בצרוף אלופים ח"י אנשים יצ"ו הנעשים ע"י בוררים כשרים כמאז וכמקדם".

משנת תמ"ח ועד תקנ"ח (1688—1798) נתמנו על-ידי הקהלה ונתאשרו על-ידי הדוכס שופטים יהודים, שמתפקידם היה לשמור על הסדר בקהלה, לבקר את הכנסותיה והוצאותיה, להטיל את מסי הקהלה על חבריה, להיות

מתווכים בין הקהלה ובין הדוכס ופקידיו. על שופט יהודי באייזנשטדט שומעים אנו כבר מסביב לשנת ת' ובאותם הימים אם היה לנוצרי דין ודברים עם יהודי, הוצרך לתבוע אותו למשפט בפני השופט היהודי או בפני מנהל-המשק של בעל האחוזה. משפטים בין שני בעלי-דינים יהודים באו לפני רב הקהלה, שנעזר על-ידי שני דיינים. בית-דין של שלושה זה ענה גם בשעה שפנו אליו בבקשת עצה ובחתימתו ניתנו „תשובות" על שאלות.

בנוגע לבנין בית-הכנסת היו כללים מסוימים: רצפת בית-הכנסת היתה עמוקה בשלוש רגלים מן הרחוב כדי לקיים „ממעמקים קראתיך ה'". תקרתו היתה קמורה ודרך החלונות הקטנים חדר רק אור מעט לפנים. לפני שער בית-הכנסת מבחוץ נמצא עמוד-הקלון, או יותר נכון טבעת-ברזל שבה כבלו את צוארו של מי שעבר עבירות חמורות. אדם כזה נידון לעמידת-קלון במשך שעות התפילה. במאה הי"ט העבירו את טבעת-הברזל לבית-הסוהר של הקהלה.

בשנת ת"ץ, כשזכר המגפה שעשתה שמות באייזנשטדט שנים מספר קודם לכן (בתס"ט ושוב בתע"ד) עדיין לא נמחה מלב אנשי הקהלה, הורגש מחדש „שמדת הדין מתוחה" וכדי לקדם את פני הרעה הוציאו הרב מהר"מ א"ש ואלופי הקהל תקנה לשם העלאת הרמה המוסרית של בני קהלתם. מתקנה זו אנו למדים על חייהם החברתיים והמוסריים של יהודי אייזנשטדט. הדבר הראשון, שנאסר בחרם, הוא ה„רייפן רעק". היינו ה„קרינולין", שנשי אייזנשטדט לבשו לפי האפנה הצרפתית החדשה. „אפילו ילדה ונערה קטנה לא ילבשו בגד בוגדים כזה". כמו כן נאסרו שמלות מגולות „בבית הצואר ואחורי העורף כמנהג הפריצות". שנית, גזרה התקנה על הנשים, שברגע שהחזן מסיים בשבת ויו"ט „אנעים זמירות" „מיד ולאלתר יעזבו את ה„ווייבר שול", לא יתערבו נשים בין אנשים" אלא תלכנה ישר הביתה בלא לשהות ולהתמהמה ברחובות. שלישית, נאסר המנהג שהתפשט בין יהודי אייזנשטדט, ש„נערים ובתולות אנשים ונשים גיין לטייל בשבת ויו"ט חוץ לרחוב היהודים". מנהג זה יכול לגרום לפריצות ומשום כך גזר ביה"ד עליו. רביעית, אסרו לשחק בקלפים „חוץ נשים אצל יולדות... וחוץ חנוכה אפילו אנשים. אז התיר להם, אבל אנשים עם נשים או נערים ובתולות אפילו בקרובים — אסור". איסור זה חל עד להיקף של פרסה אחת מסביב לקהלה. חמישית, אסרו על בעלי-הבתים להחזיק בביתם משרתת שיש לה בעל, אלא אם כן היא „אשה בעולת בעל למניקה" (מינקת). ששית, תקנו ששום אשה או בתולה לא תלך לביתו של גוי בלי שומר, ואם איזו אשה לא תקפיד על איסור זה יכריזו עליה כעל פרוצה. שביעית, חייבים כל איש ואשה לבדוק בביתם ואם ירגישו באיזה דבר עבירה במשרת או במשרתת, עליהם לפטר אותם אפילו באמצע הזמן. „וגם שלא ילכו במחול צו טאנצן אשה או אלמנה עם איש או נערים". בסוף באה הכרזת בי"ד על תענית-ציבור ביום ה' הסמוך. למרות חרם זה נתפסו בשנת תצ"ט ושוב בתק"ד כמה מבני הקהלה בעבירה של משחק קלפים

ונענשו „באיבוד חזקתם חזקת הקהלה" ונשללו מהם „שום זכות ויפוי כוח להיותם כא' מתושבי קהלתנו". בפסק הדין משנת תצ"ט קובלים האלופים ובית־הדין על זה שנמצאים „בני עולה בין הנערים המנוערים מן המצות ה' רק הולכים לטייל ברחובות ובשווקים".

במשך עשרות השנים הבאות לא גדל, אמנם, מספרם של בני קהלת אייזנשטדט, אך היא היתה הקהילה העשירה והחשובה ביותר בכל הסביבה, בשנת תק"ט (1749) גרו באייזנשטדט 80 ראשי משפחות לעומת 105 במטרסדורף, 80 בלאקנבאך, 80 בצעלם (דויטשקרויץ) ו-45 בקוברסדורף. ואולם לפי הסכם בין חמש הקהלות הללו בנוגע לתשלום מס־הסבלנות (שנקרא „מלכה-גלד") שהוטל על חמש הקהלות יחד, שלמה אייזנשטדט לבדה 45 1/4% מן הסכום הכולל, מטרסדורף הגדולה ממנה שלמה רק 22%, לאקנבאך וצעלם, השוות לה במספר המשפחות, שלמו 12 1/2% ו-15 1/3% בעוד שקוברסדורף הקטנה שלמה רק 5%. הסכם זה בין חמש הקהלות עמד בתוקפו שלוש שנים. בקנה־מידה כזה משתתפת אייזנשטדט בכל ההוצאות המשותפות של שבע הקהלות. בתקל"ז (1777) היא מקבלת עליה לעשר השנים הבאות 34 1/2% מן ההוצאות על „מזיגה", היינו מתנות לראש־השנה, חג הפסחא ומרטיני לדוכס, משפחתו ופקידיו. ברשימה של „מזיגת שנה חדשה שלהם דשנת 1739" נרשמו: 14 ליטראות קפה; 12 אוזות; 21 „הוט צוקר"; 6 „קנדירט צוקר"; 187 לימונים; 150 „אפלזינין" (תפוחי־זהב); 48 „קרעמניצר אדומים" (דוקאטים) ועוד 33. 249 זהובים (פלורין). הסכום שבני שבע הקהלות הוציאו על מתנות אלו הלך וגדל. בשנת 1723 (תפ"ג) נקבעו לשם כך 160 זהובים; ב-1735 (תצ"ה) — 200 זהובים; ב־1739 (תצ"ט), כפי שראינו, עלו ההוצאות במזומנים בלבד ל־249 זהובים. ב־1749 (תק"ט) קבעו בועידה שנתקיימה בווינה 350 זהובים (מהם 8 1/2% 123 משלמת אייזנשטדט). בשנת 1777 (תקל"ז) נקבע סכום של 425 זהובים (מהם משלמת אייזנשטדט 34 1/2 אחוז). בקצב דומה לזה הלך וגדל הסכום שהוטל על היהודים בתור „מס הסבלנות" („טולרנץ שטויר").

רבני אייזנשטדט, לאחר מותו של מהר"ם א"ש, היו: רבי בנימין וואלף, רבי אשר לעמיל הלוי גלוגאו ובנו רבי יחיאל מיכל גלוגאו. רבי בנימין וואלף, בנו של הר' אהרן מפרסבורג, הוזמן לרבנות באייזנשטדט בשנת תק"ה ושימש רב ואב־בית־דין עד מותו, בשנת תקכ"ה. יורשו היה רבי אשר לעמיל הלוי גלוגאו (נולד בגלוגאו בשנת תס"ט), שנבחר לרב ואב"ד קודם תקכ"ה ואולם נכנס למשרה רק באותה שנה. רבי אשר לעמיל היה בעל ידיעות גדולות בהלכה ופירושיו וסברותיו הובאו בכמה ספרים, ביניהם בספר „נודע ביהודה" לרבי יחזקאל לנדא. הוא נפטר ב־תקמ"ט. את מקומו ירש בנו, רבי יחיאל מיכל, שנבחר עוד בשנת מותו של אביו לרב ואב"ד, ונפטר בשנת תקע"ח.

בשנת תקנ"ה (1795) השמידה דליקה גדולה את כל בתי היהודים באייזנשטדט, „ויצת אש בא"ש וא"ש באש נשפט" (איכה ד, יא וישעי' סו, טז)—כתוב על מאורע זה בפינקס הקהלה. נשרפו גם בית־הכנסת, בית הקהלה, המקוה, ההקדש

(בית החולים), בית המדרש וכל חדרי החברה-קדישה. מה שנשאר לפליטה מן השריפה נגנב ונגזל על-ידי שודדים שידעו לנצל את המבוכה. בראשונה חשבו מנהיגי הקהלה לשלוח שליחים שיאספו תרומות לשם הקמת הקהלה מהריסותיה, ואולם הם נמלכו בדעתם וכדי לחסוך בהוצאות הסתפקו בהדפסת „אגרת-קינה" ששלחוה לתפוצות ישראל. הקהלה נבנתה מחדש במהירות מפליאה. שנתים לאחר הדליקה (בתקנ"ז—1797) כשנתאספו באי־כוח חמש הקהלות של מחוז אידנבורג בעיר אידנבורג והחליטו לכנס פעמיים בשנה אסיפה לשם הסדרת כל העניינים השוטפים, הנוגעים לחמש הקהלות יחד, חתום על ההחלטה בראשונה „הק' יחיאל מיכל הלוי מגלוגא חובק"ק (חונה בקהלה קדושה) א"ש ואגפיה". ומן השנה הבאה (תקנ"ח) והלאה שוב נחתמו פסקי-דינים באייזנשטדט בדיני ממונות, נזקים, זכיונות וכדומה, המראים כי תוך שנתים לאחר השריפה חזרו החיים בקהלה למסלולם הרגיל. בשנת תקע"ט הוחלט לבנות „מקוה [חדשה] על הצד היותר טוב ונכון לכל המוקדם", לאחר שנוכחו שהמקוה הקיימת מזיקה לבריאות הגוף „לכל אדם ובפרטות לנשים חולשי כוח"; ובתקצ"ב הונחה אבן הפינה לבנין בית-כנסת חדש על-ידי הנסיך פאול אסתרהאזי. הבנין הושלם בתקצ"ד.

ביום ב' דחול המועד של פסח בשנת תקצ"ד נתקיימה „אסיפה משבעה ק"ק החמ"מ השוכנים כולם תחת צל אדונינו הדוכס יר"ה" ובה הוחלט לתת „מתנה הגונה לאדונינו הנ"ל", היינו לנסיך פאול אסתרהאזי לרגל כניסתו לשררה לאחר מותו של אביו הנסיך ניקולאוס. המתנה צריכה היתה לעלות כ-200 פלורין או יותר, ולהימסר על ידי „הרה"ק עם טה"ק א' מכל קו"ק („הראש-הקהל עם טובי-הקהל אחד מכל קהלה וקהלה") שיצטרכו להיות לבושים יפה בהזדמנות חגיגית זו. הסדורים נמסרו „לאקרו"ט דק"ק א"ש („לאלופי קהל ראשים וטובים דקהלה קדושה אייזנשטדט") בתנאי שההוצאות לא תעלינה על 500 פלורין. ההשתתפות של כל קהלה נקבעה לפי המפתח הבא:

ק"ק א"ש (אייזנשטדט)	—	—	—	230	פלורין
ק"ק מ"ד (מטרסדורף)	—	—	—	75	"
ק"ק לק"ב (לקנבך)	—	—	—	90	"
ק"ק צעלים (דויטשקרויץ)	—	—	—	90	"
ק"ק ק"ד (קוברסדורף)	—	—	—	65	"
ק"ק קיצע (קיטזה)	—	—	—	80	"
ק"ק פ"ק (פראונקירכן)	—	—	—	80	"
סך-הכל	—	—	—	710	פלורין

ומכיון שהסך-הכל הוא ב-10 פלורין יותר מן הסכום הדרוש, הוחלט לוותר „לק"ק ק"ד בהסכמת כולם" על 10 פל'.

באותם הימים ובמאת השנים שלפניהן היו שכיחים מאד הסכמים כאלה בין שבע הקהלות וכמעט בכולם קבלה קהלת אייזנשטדט על עצמה את חלק הארי של התשלומים.

רשימת היהודים באייזנשטדט, שנעשתה בשנת 1836 (תקצ"ו), מעידה עדות נאמנה על גידולה והתפתחותה של הקהלה לאחר הדליקה. הרשימה מונה 908 נפשות, 191 משפחות, שגרו ב-378 חדרים, 63 „קאמר"-ים, ו-154 מטבחים. ברשות היהודים היו 25 חנויות פתוחות, 16 מחסנים. כמו כן היו ברשות 61 יהודים בתים או חלקי-בתים. בשרותם עבדו 47 משרתים יהודים ו-2 משרתים נוצרים. לדוכס שלמו היהודים 1636.50 זהוב דמי-חסות. גם 40 יהודים זרים שגרו זמנית באייזנשטדט שלמו דמי-חסות לנסיך.

הלוח שלפנינו יראה את התפתחות הקהלה במשך מאת השנים מתצ"ה עד תקצ"ו (1735—1836). לשם השוואה יובאו גם מספרים אחדים מן השנים שכ"ט (1569) ו-תר"ץ (1930):

ה ש נ ה	מספר המשפחות	מספר הנפשות	סכום מס-החסות השנתי	מספר בתי היהודים
שכ"ט		81		8
תצ"ה	113	599	780 פלורין	20
תקצ"ה	191	908	1636 "	32 (*)
תר"ץ	134	560		31

בתקופה זו היה הרב ואב"ד של הקהלה רבי משה פרלס (נולד תקמ"ד בברוד, מוריביה), שהוזמן לרבנות בשנת תקפ"א. בשנת ת"ר עזב את אייזנשטדט וקיבל את המינוי בקהלת בוניהאד.

באותה תקופה התחילו בני קהלת אייזנשטדט ללחום להטבת מצבם המדיני. בסוף המאה הששית לאלף החמשי, כפי שמתברר גם מן הלוח הנ"ל, התחיל מספר היהודים באייזנשטדט להתרבות ומטעם משרד הדוכס יצאה ב-1816 (תקע"ו) פקודה, שלפיה רשאים יהודי המקום להתחתן רק על סמך הסכמה מוקדמת ממשרד הדוכס. הסכמה להתחתן קיבל רק יהודי שיכול היה להוכיח שהוא בעל בית או בעל חלק מבית. משום כך הוכרח כל אב לחלק את ביתו בין בניו או בנותיו, עד שנתהווה מצב משונה, שבו היה כל בית רכושם של עשרה ויותר בעלים. שנתים לאחר כך (1818—תקע"ח) פנו ראשי שבע הקהלות אל כמה מבעלי השפעה בקהלת אייזנשטדט בענין „שתדלנות לשנות הגזרה מנידן החתונות מהדוכס יר"ה", ובשנת 1819 (תקע"ט) „באסיפת רויט (ראשי וטובי) דשבע קהלות" הוסכם והוחלט לשגר משלחת מורכבת מבאי-כוח הקהלות לווינה בענין „פקודת הדוכס יר"ה בנידון החתונות אשר היא גזרה שאינה שוה לכל נפש ואי אפשר להתקיים". משלחת זו לא השיגה מאומה ובשנת 1835 (תקצ"ה), שנה לאחר שהדוכס פאול אסתרהאזי עלה לשלטון, התיצבה לפניו משלחת מטעם שבע הקהלות לשם אישור הזכויות (כמו שהיה נהוג כל פעם כשעלה נסיך חדש על כסא השלטון) ולשם הגשת בקשה חדשה בענין ביטול הגזירה הנ"ל.

*) ועוד 9 או 10 בתים מחוץ לרחוב היהודים.

בשנת 1821 (תקפ"א) התחילו חמש הקהלות שבמחוז אידנבורג להשתדל בדבר הקטנת מס-הסבלנות. ב-1799 (תקנ"ט) שלמו חמש הקהלות סך של 3187 זהובים מס-סבלנות, בשנת 1813 (תקע"ג) כבר הוטל עליהם סכום של 6330 זהובים, היינו כפלים מן הסכום הקודם. אז בקשו הקהלות להקטין את המס בהתחשב עם מצבן הכלכלי הירוד. השתדלות זו לא הביאה לידי תוצאות ובשנת 1825 (תקפ"ה) החליטו חמש הקהלות לכתוב כתב-בקשה „להנגיד והגביר ה' משה אולמאן בעיר פעסט ולאתו בדומה לו להראש והגביר ה' וואלף פרייזאך רה"ק דק"ק פ"ב (פרסבורג)" וגם לשלוח משלחת בת שלושה חברים שתשתדל בדבר בווינה „אצל שרי המלכות יר"ה". כמו כן חשבו לשלוח לווינה את עורך-דין-המדינה (Landesadvokat) האדון פון דוסאר. כמה חדשים לאחר החלטה זו נודע ליהודי חמש הקהלות, שהפרלמנט ההונגרי עומד להתאסף בפרסבורג ושלשם פעולה אצל אנשי הפרלמנט מתכנסת אסיפה יהודית מכל המדינה בפשט. מיד שלחו הקהלות שני צירים לאסיפה הגדולה בפשט. בספטמבר של אותה שנה שלחו חמש הקהלות את באי-כוחן לפרסבורג, כדי „לעמוד שם על המשמר" ולהשתמש בכל הזדמנות בכדי להשיג את תחנחה הנדרשת. הפעם נשאה השתדלנות פרי ומס-הסבלנות של חמש הקהלות הוקטן מ-6330 ל-3628 זהובים. על כך הביעו הקהלות בינואר 1826 (תקפ"ו) את שביעת רצונן מעבודתם והשתדלותם של באי-כוחן „לטובת הכלל הן בנידון הטאללעראנץ והן בשארי דברים הנוגעים לטובת הכלל חמש ק"ק הח"מ".

לקראת אסיפת הפרלמנט הבאה (1836 — 1832) קראה קהלת פשט לאסיפה את באי-כוח כל הקהלות היהודיות בהונגריה, בכדי ליצור אירגון שדרכו תוכל האוכלוסיה היהודית של המדינה למסור את קובלנותיה ובקשותיה לפרלמנט ההונגרי. באותו זמן פנה גם ר' אברהם הירש למברגר מפרסבורג אל קהלות הונגריה. ועד חמש הקהלות ענה גם לר' א"ה למברגר וגם לקהלת פשט; הועד הסכים להצעתו של למברגר, שלפיה ישלחו יהודי כל מחוז ומחוז בהונגריה את באי-כוחם לפרסבורג ויציגו לפני ציר המחוז את הרא"ה למברגר כבא-כוחם של יהודי המחוז. באותו יום שלח הועד את תשובתו השלילית להצעת קהלת פשט, שלפיה יש למסור את כל הענין לידי ששה או שמונה אנשים. כידוע, החליט הפרלמנט ההונגרי ב-1832 (תקצ"ב) לבטל את מס-הסבלנות, אך הצעת החוק לא נתאשרה על-ידי המלך, שלא רצה לוותר על הכנסה הגונה זו, ועל היהודים היה להמשיך ולהשתדל בדבר. ב-1839 (תקצ"ט) שלחו חמש הקהלות משלחת אל צירי המחוז לפרסבורג (ששם ישב אז הפרלמנט), כדי לבקש את עזרתם לטובת הקהלות. גם הפרלמנט של 1839 החליט שוב על ביטול מס-הסבלנות ואולם המלך לא אישר שנית את החוק. ב-1842 (תר"ב) נתאספה ועידה יהודית בפשט לדון על צעדים חדשים לשם השגת ביטולו של מס-הסבלנות ולועידה זו שלחו חמש הקהלות שני באי-כוח. ב-1844 (תר"ד) החליטו חמש הקהלות לקבל את הצעת הועידה היהודית, שיש לדרוש מן הפרלמנט ההונגרי את הסכמתו לתשלום חד-פעמי מצד יהודי הונגריה לשם

השתחררותם ממס-הסבלנות אחת ולתמיד. בינתיים הוקטן שוב סכום המס וב-1845 (תר"ה) שלמו חמש הקהלות רק 2757 זהובים. ב-1846 (תר"ו) הסכימה הממשלה ההונגרית לשחרר את יהודי הונגריה מתשלום מס-הסבלנות תמורת תשלום של 1,200.000 זהובים „דמי שחרור". מסכום זה הוטל על חמש הקהלות של מחוז אידנבורג סך של 29.931 זהובים. אופן חלוקת סכום זה בין חמש הקהלות מראה על הירידה שחלה בזמן האחרון במצבה הכלכלי של קהלת אייזנשטדט לגבי יתר ארבע הקהלות של המחוז. בעוד שבעבר שלמה אייזנשטדט עד ל-45% מהוצאות חבר־הקהלות, קבלה על עצמה עכשו לא יותר מ־8060 זהובים, היינו 26%. את הסכום הזה היה על חמש הקהלות לסלק במשך 5 שנים. עוד קודם שנגמר סלוק החוב הזה, ב-1849 (תר"ט), נקנסו יהודי הונגריה, בגלל השתתפות במרד ההונגרים נגד אוסטריה, בסכום של 2,300.000 זהובים. ב-1850 (תר"י) נקבע במקום קנס זה תשלום של מיליון זהובים לשם יצירת קרן לייסודם והחזקתם של בתי-ספר יהודיים בהונגריה. מסכום זה הוטלו על חמש הקהלות 19.000 זהובים, מהם על אייזנשטדט 5117 זהובים. בינתים נמשכו בקהלת פשט ההתיעצויות בענין שווי הזכויות של יהודי הונגריה, שהביאו ב-1867 (תרכ"ז) להצהרת האמנציפציה. בהתיעצויות אלו השתתף מטעם יהודי חמש הקהלות רבי עזריאל הילדסהיימר, רב ואב"ד דק"ק אייזנשטדט. תקופת שווי-הזכויות של יהודי שבע הקהלות, שנספחו ב-1919 לאוסטריה, נמשכה 70 שנה, עד כיבוש אוסטריה על-ידי צבאות היטלר ב 1938.

בדור האחרון היו שני רחובות היהודים באייזנשטדט כפר עצמאי, יחידה ישובית אבטונומית בלתי-תלויה בעיר אייזנשטדט, שנקראה בשם אלשוקיש-מרטונהגי (Alsókismartonhegy) או בגרמנית: Unterberg—Eisenstadt, בזמן האחרון, לפני חורבנה של הקהלה היו באייזנשטדט 560 נפשות, שהן 134 משפחות. בין התושבים 7 סוחרים בסיטונות; 3 בעלי-משק; 4 מורים; 60 סוחרים; 4 עורכי-דין; 1 פקיד צבורי; 15 פועלים; 2 בעלי-תעשיה גדולים; 5 בעלי-מלאכה; 5 רופאים; 17 פקידים; 1 מהנדס; 8 בעלי-רכוש. במלחמה העולמית הראשונה שרתו 120 מבני הקהלה בצבא ההונגרי, מהם נפלו 17 בשדה-הקרב. תקציבה של הקהלה היה 22.000 שילינג אוסטרי לשנה, שמהם הוצאו 19.000 שילינג לצדקה ומטרות סוציאליות. שני בתי־הכנסת, האחד שנבנה על-ידי הרב שמשון וורטהיימר (ראה להלן), והשני שנבנה בתקצ"ד, היו קיימים עד הזמן האחרון. הישיבה, שהייתה קיימת במשך 300 שנה, בוטלה בתחילת המאה העשרים עד הזמן האחרון היה קיים בקהלה בית-ספר עממי ובו כ-35 תלמידים. פארה של הקהלה היה בית-הנכות מיסודו של שנדור וולף, שהכיל 22 חדרים ובו המחלקות הבאות: חדר גותי, עניני הכנסיה הנוצרית, עניני אגודות מקצועיות, חדר אמפיר, עניני תיאטרון, כלי מטבח, עתיקות רומיות, פסלים, תמונות, ואחרון אחרון: שני חדרים מלאי חפצים הנוגעים לתולדות הקהלה היהודית באייזנשטדט. ליד המוזיאון היתה ספריה גדולה ובה ספרים בעלי ערך רב ממאות דפוסים עתיקים כל זה הושמד ואבד.

גדולי ישראל

רבי שמשון וורטהיימר

רבי שמשון וורטהיימר נולד בשנת תי"ח בוורמש. אביו, ר' יוסף (יוסל) וורטהיימר, שהיה אחד מטובי הקהלה, נתן לבנו חנוך יהודי מסורתי. הוא למד קודם בוורמש ואחר-כך בישיבה בפרנקפורט על נהר מיין. לאחר גמר למודיו התורניים התמחה הר"ש וורטהיימר בעניני בנקאות וכספים. כבן 26 בא לווינה עם אשתו וששת ילדיו ונכנס לעסק הבנקאי של דודו ר' שמואל אופנהיימר המפורסם, ולאחר מספר שנים נעשה לו שותף. תוך השתתפותו הפעילה בעסק בית אופנהיימר בא הר"ש וורטהיימר במגע עם משרדי חצר הקיסר. עם המיניסטרים ואפילו עם הקיסר עצמו ורכש לו נסיון רב במגע ומשא אישי עם גדולי המדינה. עד מהרה התחיל הר"ש וורטהיימר עצמו לנהל עסקים פינאנסיים עם מדינת אוסטריה והודות לזריזותו המפליאה ואישיותו המקסמת עלה והצליח בחצר. שלושה קיסרים בזה אחר זה, ליאפולד הראשון, יוסף הראשון וקארל הששי, נתנו לו זכויות מיוחדות, כאות-תודה על שרותיו החשובים, ששרת את החצר ואת המדינה. בשנת 1696 (תנ"ו) מינה אותו הקיסר ליאפולד הראשון לרב-היהודים, בעל זכויות מיוחדות, ומיד אח"כ העניקה לו קהלת פראג את תואר-הכבוד של רב-הקהלה. שמו הלך לפניו ועד ארץ-ישראל הגיע והיישוב כיבד אותו בתואר „נשיא ארץ-ישראל". גם קהלות וורמש וקראקא מינוהו לרב-כבוד. בשל הכבוד וההשפעה הגדולה שנפלו בחלקו, כינוהו בני דורו בשם „קיסר היהודים".

לחצר בווינה היו כמעט תמיד קשיים כספיים, ומתפקידו של הר"ש וורטהיימר היה להמציא כל פעם מקורות-הכנסה חדשים. הוא גם סיפק לצבא את כל המצרכים ועל-ידי כך עזר לפעולות הצבא הקיסרי בגרמניה ובאיטליה. הוא דאג לנדוניה לנסיכות מבית-המלוכה שהקיסר השיאן, ולא פעם פדה בכספו את תכשיטי-הכתר שמושכנו בשעת מצוקה כספית. הוא גם סידר את העניינים הכספיים שבין הקיסר ובין מדינת סאכסוניה ונסיכים אחרים, וכבר הזכרנו לעיל את פעולתו החשובה בסלקו את חוב הקיסר לנסיך אסתרהאזי.

בשנת 1695 נתן הר"ש וורטהיימר שתי הלוואות גדולות למדינה ובשנה שלאחריה קיבל עליו, על אף השפל בקופת המדינה, את האספקה לצבא הקיסרי בהונגריה. לאחר מותו של ר' שמואל אופנהיימר נתמנה הר"ש וורטהיימר ל„הופפאקטור" קיסרי ואחר כך גם ל„פאקטור ראשי". ב-1708, בשעת ההתקוממות של הקורוצים בהונגריה, נתן הר"ש וורטהיימר למדינה הלואה חדשה של 800,000 פל'. ב-1717 (תע"ז), עשרים וארבע שנים לאחר שהוזמן על-ידי ק"ק אייזנשטדט להיות „רב המדינה", נתמנה על-ידי הקיסר קארל הששי לרב-המדינה הראשי של ארץ הונגריה כולה.

הר"ש וורטהיימר הרבה לתמוך בספרות ובמדע. שורה שלמה של ספרים רבי חשיבות הופיעה הודות לתמיכתו ונדבנותו. נזכיר רק את הוצאת התלמוד,

ושעלתה לא פחות מ-50,000 זהובים (טאלר). את ההוצאה הזאת, שהותרה על-ידי הצנזורה רק בשנת תקי"ג, הגיה ובדק הר"ש וורטהיימר עצמו בעזרת חתניו. נשתמר בידינו כרך מרשימותיו משנות תס"ה — תע"ז, המכיל דרשות לשבתות שונות, לחגים ומועדים, הערות ופירושים למקומות קשים בתלמוד ומדרש וכדומה.

לעתים קרובות השתמש הר"ש וורטהיימר בכל השפעתו ובקשריו המצוינים כדי לעזור ליהודים במצוקתם. ב-1700 (ת"ס) פנה בשם כל יהודי המדינה בבקשה אל הקיסר ליאופולד, שיחרים את ספר־השקרים Entdecktes Judentum של צורר היהודים הידוע אייזנמנגר. כחודש ימים לאחר הגשת הבקשה כבר הוצאה הפקודה מטעם הקיסר, שאסרה את הפצת הספר. בשביל היהודים שגורשו מווינה והגרו להונגריה השיג הר"ש וורטהיימר את הזכות להתארגן בקהלות במקומות מסוימים. בעיר וֶבְּנִיץ בנה על חשבונו בית-כנסת. באייזנשטדט תמך בסכומים הגונים בבנין בית-הכנסת, ובתרומות גדולות תמך ביהודי הערים הקדושות חברון וצפת.

בשנת 1707 (תס"ז), כשיהודי אייזנשטדט הוכרחו לברוח מפני המורדים הקורוצים, דאג להם הר"ש וורטהיימר בימי גלותם בווינה וגם לאחר שיבתם לאייזנשטדט. בפרנקפורט על נהר מיין הקים ישיבה ואת חתנו ר' משה קן (Kann) מנה למנהלה. הקרנות שייסד היו קיימות עד הזמן האחרון בפרנקפורט, בווינה ובירושלים. בצוואתו תרם סכום גדול לפרנסת חמשים משפחות של תלמידי-חכמים.

למרות עסקיו המרובים והמסועפים לא הפסיק הר"ש וורטהיימר ממשנתו. בבית-הכנסת שבביתו בווינה דרש דרשה מדי שבת בשבתו. בתור אב בית-דין פנו אליו מכל רחבי תבל בשאלות וחלקו היה גדול במתן התשובות עליהן. הסכמותיו והמלצותיו נתנו משקל למספר ניכר של ספרים.

הר"ש וורטהיימר היה גם ידידם האישי של נסיכים ורוזנים. בפקודת הקיסר עמד לפני ביתו משמר של עשרה חיילים יומם ולילה. היו לו ארמונות, פלטרין וגנים בווינה, בפרנקפורט ובוורמש. לאחר שהר"ש וורטהיימר עמד במשך 40 שנה בשרותו של בית הקיסר בווינה, נפטר שם בשנת תפ"ד. הוא היה היהודי המכובד ביותר בזמנו.

קשרים אישיים מרובים קשרו את הרב שמשון וורטהיימר אל קהלת אייזנשטדט גם מחוץ למנויו כ„רב המדינה" על ידי קהלה זו. אחת מאחיותיו ובעלה, ליאופולד מארקברייטר, חיו באייזנשטדט. עד תס"ז גר באייזנשטדט גם אחי אשתו ר' עזריאל בן יצחק ברילין עם משפחתו. במשפט שיהודי אייזנשטדט עשו נגד בני קהלתם שהשתקעו בווינה, הצדיק הר"ש וורטהיימר את דרישת ק"ק אייזנשטדט בנוגע להשתתפות בהוצאות הקהל, אף כי בין הנתבעים היה גם גיסו הנ"ל. לעתים קרובות שלח הר"ש וורטהיימר דיינים לק"ק אייזנשטדט לחרוץ משפט באיזה ריב או סכסוך. הר"ש וורטהיימר בנה לו בית באייזנשטדט ובו בית כנסת ומקוה. בית זה היה תמיד מוכן לקבל את

בעליו. ואולם לרגל עסקיו וטרדותיו היה רק פעם אחת סיפק בידו לבוא לראות את ביתו וללון בו. אחרי מותו עבר הבית לרשות בנו ר' יוסף (יוסל) וורטהיימר. גם בצוואתו זכר הר"ש וורטהיימר את אייזנשטדט והשאיר סכום הגון בשביל קרן לתמיכה בבית-הספר של הקהלה ובמוריו.

רבי מאיר בר' יצחק (מהר"ם א"ש)

הודות לקשרים המתמידים של ר' שמשון וורטהיימר עם קהלת אייזנשטדט, זכתה הקהלה לכך, שידידו הצעיר, אחד מגדולי הדור, רבי מאיר ב"ר יצחק, קיבל את הזמנתה לכסא הרבנות.

רבי מאיר בר' יצחק נולד בשנת ת"ל (לערך). מקום הולדתו אינו ידוע. אחי סבתו מצד אמו היה רבי שבתאי בר' מאיר כהן, בעל ה„שפתי כהן" (הש"ך). אשתו היתה בתו של רבי משה סאכטשוור. רבי מאיר בילה עשר שנים בבית חותנו, וכך הוא כותב על פרק-חיים זה בהקדמה לכרך הראשון של שו"ת „פנים מאירות" שלו: „... כל ימי בין הכלים נחבאתי לישב בקרן זוית בהיותי בבית חמי הראש והקצין פרנס ומנהיג המדינה דגליל פוזנא כבוד מוהר"ר משה סאכטשוור ז"ל אשר זן ופרנס אותי ואת ביתי עשר שנים רצופו' מזונות על שולחנו נתן לי לחם לאכול ובגד ללבוש לי ולכל בני והייתי חבוש בבית מדרשו וחדר מעולה שבביתו בית מלא ספרים וטוב עין הוא יברך זה משה אשר ביתו היתה פתוחה לרוחה בהכנסת אורחים והרבה צדקות עשה עם ישראל וצדקתו עומדת לעד שהציל כ"ד נפשות מישראל... ועפ"ח גלגולי דברים אלה יצא נקי מכל נכסים ונכסי בניו...". לפיכך הוכרח רבי מאיר לקבל משרת רבנות וקיבל את הזמנתה של קהלת שידלווייץ, ששם נפגש לראשונה עם הר"ש וורטהיימר. זה האחרון הביא את רבי מאיר לוורמש ולאחר שנתים ימים בתס"ב הוזמן רבי מאיר, אף כאן בהשפעת הר"ש וורטהיימר, לקהלה המורבית החשובה פרוסניץ. במשך עשר שנות פעולתו כרב בפרוסניץ עמקה הידידות בינו ובין הר"ש וורטהיימר וחלק ניכר מזמן זה בילה רבי מאיר בווינה בבית ידידו. בשנת תס"ח, למשל, הוא החותם הראשון על פסק-הדין, הנזכר כמה פעמים (ראה לעיל), בנוגע לחובת השתתפותם של בני אייזנשטדט היושבים בווינה בהוצאות הקהלה, וזו נוסחת התימתו: „נאם מאיר בהר"ר יצחק ז"ל חונה בק"ק פרוסטיץ ויושב באוהל בית המדרש של אדוני מ"ו הגאון המפורסם מהורר"ש פה ווינא". בתקופה זו בא רבי מאיר במגע עם גדולי הדור וחיבר את הכרך הראשון של שו"ת „פנים מאירות" (שנדפס תע"ה באמשטרדם. במשך כל זמן הדפסתו של הספר ישב רבי מאיר באמשטרדם). בתע"א בערך חזר רבי מאיר לשידלווייץ, קהלתו הראשונה, ומשם הוזמן, שוב בהשפעת הר"ש וורטהיימר, לק"ק אייזנשטדט בסוף שנת תע"ז. מכיון שאייזנשטדט היתה בירתו היהודית של כל המחוז, היתה משמעותה של הזמנה זו כבחירתו לרב הראשי של כל שבע הקהלות. ואמנם פעמים אחדות חתם המהר"ם א"ש

בנוסח: „נאם מאיר חונה בק״ק א״ש והמרינה״. מתעודות שנכתבו בעצם ימי שבתו באייזנשטדט למדים אנו, שהמהר״ם א״ש קיבל משכורת שנתית של 215 פל׳ מקהלת אייזנשטדט ועוד 125 פל׳ מק״ק מטרסדורף. בשנת תפ״ג (1723) אירע דבר שבעטיו מוכרח היה רבי מאיר לעזוב את קהלתו. בספרו „כתנות אור״ (פרשת שמיני, ב„מאורי א״ש״, נ׳ ע״א) רמז רבי מאיר למקרה זה באמרו: „בחודש מנחם אב תפ״ג כשיצאתי באלו הן הגולין למדינת פולין מחמת מלשינים״, וגם במקומות אחרים בספריו נמצאים רמזים לצרות שבאו עליו „משפת שקר ולשון רמיה״. אין לנו ידיעות ברורות על מה שקרה; זכר הדבר נשתמר באייזנשטדט רק בצורת אגדות, שאין לסמוך על אמיתותן ההיסטורית. ביום ששי אחד, מספרת נוסחה אחת, נפל פחד פתאם וללא כל סיבה ידועה על המהר״ם א״ש, הוא ציווה להכין לו מרכבה וקם ונסע מן העיר. בערב בשעת התפילה בא פקיד הנסיך בלוויית חיילים ורצה לאסור את הרב. מישהו הוציא עליו דיבה ובא במלשינות, שהוא פגע בכבודו של הנסיך. כעבור זמן מה נתברר, שהיתה זו מלשינות-שקר, והרב חזר לקהלתו בכבוד. לפי נוסחה אחרת אירע המעשה כך: בלילה אחד, אור ליום ו׳, באה קבוצת גנבים אל הרב והודיעה לו שזה עתה בצעה גניבה גדולה בארמון הנסיך, ומכיון שאין הם, הגנבים, יכולים לבוא לידי הסכם בנוגע לחלוקת הביזה, באו אל הרב היהודי המפורסם, שהוא יעשה את החלוקה ביניהם, ואם לאו—יהרגוהו בו במקום. הרב הסביר לגנבים, שדתו אינה מרשה לו להוציא פסק על חפצים גנובים וניסה להשפיע עליהם שיחזירו את הגניבה לבעליה. לבסוף הסכימו הגנבים שלא לפגוע ברב, באם יישבע שלא ימסור אותם לשלטון. בלית ברירה נשבע להם הרב והגנבים הרפו ממנו. ואולם הרב פחד פן יוודע הדבר, שהגנבים באו אל ביתו ופן יכריחו אותו לעבור על שבועתו ולהודיע על המעשה. משום כך יצא למחרת, ביום ו׳, למקום בלתי ידוע. בינתים הרגישו בארמון הנסיך בגניבה, וכשחפשו מצאו לתמהונם, שעקבות הגנבים מובילים אל בית הרב. איש לא חשד ברב, ואולם בכל זאת משונה היה הדבר שהוא עזב את העיר ביום ששי דוקא. רק לאחר חדשים מספר נודע מה שקרה. אחד הגנבים חלה וכשהרגיש, שהוא נוטה למות, בקש לקרוא לכומר וסיפר לו על מעשה הגניבה. המעשה נמסר לנסיך, שהודיעו גם לראשי הקהלה היהודית, ורק אז יכול היה המהרי״ם א״ש לחזור בשלום לעדתו.

כבר נזכר למעלה החרם שהוציא המהר״ם א״ש בשנת ת״ץ בקשר להטבת המוסר בעדתו. רבי מאיר הוציא פסקי-דינים במספר גדול בעניינים שונים: ריבות, חלוקי-דעות, דיני-ממונות, דיני נזקין, עניני פגיעות-בכבוד וכדומה, בין אם שני בעלי-הדינים היו אנשים פרטיים ובין אם האחד מהם היתה הקהלה בשלמותה. ברשותו של הרב היה לשלול את זכות-המולדת („איבוד חזקת הקהלה״) מן העוברים על עבירות חמורות, ואולם, לפי עדות התעודות, רק במקרים יוצאים מן הכלל היה צורך להשתמש בעונש חמור זה. בשאלות מרובות פנו

אליו גם מחוץ לקהלתו, ואף מחוץ לארץ, ממקומות מרוחקים בגרמניה, טורקיה ואיטליה. את החלקים השני והשלישי של ספרו שו"ת „פנים מאירות" פרסם בשנים תצ"ג ותצ"ח בזולצבאך. עוד לפניהם, ואולם כבר בזמן שבתו באייזנשטדט, הופיע ספרו „חידושי הלכות ממסכת בבא קמא" (זולצבאך תפ"ט). ספר זה הופיע בסיוע הר' ליב בן אנשיל מרגליות יפה (שלזינגר), מי שהיה ספק כספים בווינה, ומשנת תפ"ז ועד תצ"ח חבר בועד הקהלה והחברה קדישה באייזנשטדט ונפטר בשנת תצ"ט שם. התומך השני של ספר זה ואחד המיצגים של ספריו האחרים של המהר"ם א"ש היה ר' שמעון בן אהרן זולצבאכר, אחיו של המדפיס זלמן בן אהרן בזולצבאך, שאצלו נדפסו ספרי המהר"ם א"ש (חוץ מן הראשון). ר' שמעון זולצבאכר, אף הוא מתושבי אייזנשטדט, היה מגבאי הקהלה, והיה, לפי רשימת היהודים משנת 1735 (תצ"ה), שפורטה למעלה, „מנהל חשבונות אצל היהודי סונצנהיימר בווינה".

ואולם קרובה יותר ללבו של המהר"ם א"ש מן ההתעסקות בשאלות ותשובות, היתה פעילותו כמורה וראש-ישיבה. את עבודתו זו הוא מזכיר לעתים קרובות בשאלות ותשובות, ולא פעם הוא מצטדק על האיחור שחל בתשובתו בגלל טרדותיו הרבות כמורה. למשל: „הנה כתבי דמר קבלתי ולא היה פנאי להפסיק באמצע הפרק להשיב מפני כבוד באשר שסבבוני והקיפוני ועטרוני טרדות עיונים גדר מזה וגדר מזה לחדש לתלמידי בלימוד הישיבה וכעת בימי חנוכה יומא דפגרי..." („פנים מאירות", ח"ב, מ' ע"א). הספוק שהרגיש בעבודתו באייזנשטדט ליווה אותו עד שנות חייו האחרונות. בתצ"ח, שש שנים קודם מותו, הוא כותב: „אברכה ה' בכל עת תמיד תהלתו בפי ובה' תתהלל נפשי ונפשי ברכי את ה' וכל קרבי את שם קדשו קדושתו ותהילתו מי יוכל למלל ולהלל הילולא רבא על כל הגמולות וחסדים טובים אשר גמלני ועד זקנה ושיבה לא עזבני ולמקום חשוב ד' אמות של הלכה הביאני ועל כסא הוראה וכסא המשפט לק"ק אייזין שטאט הושיבני בין נגידי נכבדי עם הם החזיקוני ללמוד וללמד עם תלמידים חשובים בעלי תריסין והרבה למדתי מרבותי ומתלמידי יותר מכולן ולנתי עמהם בעומקא של הלכה... בישיבה סמיכת חכמים חריפי לב אשר שקדו על דלתותי יום יום ידרשון ומה שעלתה מצודתי לפניהם הרצותי ודברי במאזני צדק שקלתי מה שראוי לעלות על הספר בדיו הרשום בכתב אמת רשמתי..." (בהקדמה ל„פנים מאירות", ח"ג).

המהר"ם א"ש נפטר בשנת תק"ד באייזנשטדט. על קברו, המוקף גדר, מתנוססת הכתובת הקצרה והפשוטה:

פ ה

נטמן הרב הגדול

כמהר"ר מאיר

אב"ד דק"ק א"ש

והמדינה זצ"ל

מת ונקבר ביום

א' כ"ז סיון תק"ד
לפ"ק תנצב"ה.

קשרי רבי עקיבא איגר ורבי משה סופר עם קהילת אייזנשטדט

רבי עקיבא איגר נולד באייזנשטדט בשנת תקכ"א. אביו, רבי משה בר' שמואל גינס, היה אחד מטובי הקהילה וגבאי של מעות ארץ-ישראל. הוא חתם את שמו „הק' משה ב"המנוח כה' ש"גינז"ל מרגלית יפה" או „משה מרגליות יפה מגינז". ר' משה גינז נפטר בשנת תק"ן באייזנשטדט וכן כתוב על מצבתו:

פ"נ האלוף התו' והרבני המופלג מו"ה משה בה"ר שמואל גינס ז"ל.
י"נ ונקבר ביום א' ט"ז שבט תק"ן לפ"ק.

הוי ונהי ארימה בעיר יללה
תורד עיני דמעה ולבי חללה.
נטע קודש הלא באבה אומללה
יפעת הצדיק פתאום אופלה
מהררי גבעה ירד לעמקי מצולה
משה איש אלקים גברא דבי כולה
גילה ורנן יותן לך למעלה
נשמתך גן ה' תעלה במסלה
זכר צדקתך לברכה ותהלה
תנצב"ה.

אמו של רבי עקיבא איגר, גיטל, היתה בתו של רבי עקיבא איגר הראשון, שעל שמו נקרא רבנו כן. האם נפטרה באייזנשטדט בשנת תקע"א.

עד גיל בר מצוה למד רבי עקיבא במטרסדורף השכנה אצל רבי נתן נטע שוטן וכבן י"ג שלחו אביו לברסלוי ללמוד תורה מפי גדולים. בשנת תק"ע, כשהיה רבי עקיבא איגר בן המ"ט רב בפרידלאנד, החליטה קהלת אייזנשטדט להזמינו לרב ואב"ד. וזה נוסח ההזמנה:

„בע"ה. היום הזה תאמרנה, לכה נאספה את העדרים, לחשוב מחשבות המצטרפות למעשה מעשה חייא דלא לשתכח תורה מישראל. לחזור עטרה ליושנה לחדרא בפלפולא פלפלא חריפתא וסמוכין לאורייתא להגדילה ולהאדירה, לנזר ולעטרה לקרב אלינו להיות יושב בתוכינו ה"ה מ"ו הרב הגאון אמיתי חסיד ועניו מרגניתא דלית ביה טימא קדוש ישראל מוהר"ר עקיבא גינז נ"י מילידי קהלתינו להיות לנו לראש ולעינים וזה האיש אשר ילך לפנינו ובצלו נחיה תוך ד' אמות של הלכה, ומבארו באר מים חיים של תורה אנו מתאוים לשתות אין למידין מן הכלל אלא פורטים דברינו שאנחנו מחוייבים מקהלתינו ליתן להרב הגאון הנ"ל כדי מחיתו במזומנים, מדי שנה בשנה לאריכות ימים ושנים, שלשת אלפים זהו' במזומנים, כל רביעי שנה אנדיציפאדא (= למפרע) שבע מאות וחמשים זהו' ואג' 750 פל. מיום דלמטה התחלתו מלבד דורונות

בקרבי הנייתא יותר מכדי יכולתינו לקיים הממלא לוגמיו של ת"ח כאלו מנסך יין על גבי המזבח, וכללא של דבר בחרנו שני אנשים להיות להם עינא פקיחא תמיד לגבות המעות ולמסור לאמ"ו הרב הגאון נ"י לזמנו כנ"ל ושלא יחסרו לאמ"ו הרב הגאון נ"י לפרנסתו ח"ו שום דבר, ואם מעט ואוסיפה וכו', כי כל מגמתינו שיהי' פרנסת אמ"ו הגאון נ"י ברווח בלי שום דאגה, ומה גם מחוייבים אנחנו להחזיק ישיבה מבחורי חמד שיבואו לכאן לחסות תחת צל כנפיו, ועלינו לתת ארוחתם כדי שיוכל להרבין תורה כראוי. נוסף לזה יהי' אמ"ו הר' הגאון נ"י כחד מתושבי קהלתינו ככל הלכותיו בלי שום חילוק, ולא יהי' עליו כלל הכבדה מצרכי הקהלה, הן במסים וארנוניות או לצרכי קהלה, יהי' מה שיהי' זו ואין צריך לאמר זו, שזרעו וזרע זרעו ע"ע חפשים להיות מאנשי הצבא.

כדברים האלה קבלנו עלינו ועל זרעינו דברי הברית הזאת ודברי קהל אין צריכין קנין ודי בקבלה זו שקבלנו עלינו לאשר ולקיים את כל הנ"ל לשם שמים בלי שום פניה, רק להחזיק עמוד התורה, כי היא חיינו ואורך ימינו, ויושב בשמים ישקיף בהשקפה לטובה עלינו, וישלח ברכה במעשה ידינו, ותשרה שכינתו בינינו, ויריק משפע ברכה עליונה לעדתינו, וכל זאת כתבנו וחתמנו למען תהי' ביד הרב הגאון הנ"ל לעדות ולמשמרת, והאמת לא נעדרת.

ד"א העומדים על הפקודים, פקודי בני ישראל ראשי ומנהיגי הקהלה שבעה טובי העיר עדת ישורון בק"ק אייזנשטדט יע"א מש"ק נגהי לאור יום א' ט"ו לירחא תליתאי שניתן אורייתא תליתאי לעם תליתאי תק"ע לפ"ק".

רבי עקיבא איגר רצה לקבל את ההזמנה ואולם קהלתו פרידלאנד, וכמו כן כמה מגדולי רבני אשכנז, השפיעו עליו, שישאר במקומו. במכתבו מיום כ"ה אדר, תקע"א, אל רבי אברהם טיקטין, הרב בגרוס-גלוגאו, הזכיר רבי עקיבא איגר את הענין הזה: „לאשר רואה אנכי כי הרבה נביאים מתנבאים בסגנון אחד גאוני זמנינו... שטוב יותר להשאר פה, הסכמתי בדעתי שלא לעבור על דעת רבים באם אנשי ק"ק א"ש ימחלו לי..." וגם לאחר זמן, לפני שקיבל את הזמנת קהלת פוזנא (באדר תקע"ד), הזכיר את ענין ההזמנה לאייזנשטדט במכתב אל חתנו רבי משה סופר: „אבל מה אעשה אם רבו עלי רבותי וחבירי... מרעישים עלי... וכאשר הרעישו עלי ומנעו עצמי מלילך לא"ש כן עתה בהיפך רוצים שאלך לפוזנא" (עיין רבי שלמה סופר, „חוט המשולש החדש", פ"ז, ע"א וע"ב). התוצאה המעשית מהזמנתה של קהלת אייזנשטדט בשביל רבי עקיבא איגר היתה, שקהלת פרידלאנד העלתה בהרבה את משכורתו, בכדי לקשור אליה באופן זה את הגאון.

שרה (שרל), בתו הבכירה של רבי עקיבא איגר, לאחר שנתאלמנה מבעלה הראשון, רבי אברהם משה בן ליב קאלישער, הרב משניידעמיהל, התגוררה באייזנשטדט אצל סבתה מרת גיטל. כשנה ומחצה לאחר מותה של הסבה, נישאה מרת שרל לרבי משה סופר, מי שהיה (מחקנ"ח עד תקס"ח) רב בקהלת מטרסדורף ומתקס"ח בפרסבורג. גם רבי משה סופר אלמן היה ומאשתו

הראשונה לא היו לו ילדים. החתונה נתקיימה באייזנשטדט בתחלת תקע"ג. רבי משה סופר שהיה צעיר רק בשנה אחת מרבי עקיבא איגר (נולד בתקכ"ב בפראנקפורט על נהר מיין) היה בן חמשים כשנשא את שרה בת רבי עקיבא איגר, שהיתה צעירה ממנו יותר מעשרים שנה. כשנתים ימים לאחר חתונתו פנה רבי משה סופר אל קהלת אייזנשטדט בבקשה, שיתנו לו את זכות האזרחות של הקהלה. וזהו הנוסח השלם של הפרוטוקול שבספר הקהלה על ההחלטה החיובית בדבר:

„למען יעמוד ימים רבים למשמרת, הוחרט בעט ברזל ועופרת, דבר טוב וקיים לדורי דורות, היות שהרב המאוה"ג הגאון אמתי והמפורסם אב"ד ור"מ דק"ק פ"ב כמוה' משה פ"פ (פרנקפורט) נ"י שאל נשא לנו על צד בקשה נידון הזכות וחזקת הקהלה, שמן הראוי להנתן לו שם ויד בה בזכותה דאשתו הרבנית אשר היא נצר מילידי קהלתינו, בת הרב הגאון הגדול והמפורסם כ' מהו' עקיבא עגער נ"י בן המנוח הרבני מהו' משה גינז זצ"ל מפה, וכאשר אנחנו רו"ט הח"מ נו"נ בדבר מצאנו כנים דברי הרב הגאון, ואין בפיהו נכלות שוא, ונוסף לזה שהוא חד מגאוני זמנינו המפורסמים, בכן הסכמנו כלנו רו"ט בתוקף א' שראוי להחשבו מיוצאי חלצינו ולמגותו כא' מבני קהלתינו יצ"ו ע"ז הרבנית וכל י"ח (יוצאי חלציו) וכהיום דלמטה שקבענו אותו לעיין במילי דציבורא, כתבנו להרב הגאון הנ"ל אגרת שלומים וכבדנוהו בחזקת הקהלה כנ"ל. ולראי' ולתוקף הנ"ל באנו עה"ח פה ק"ק א"ש יום א' לקימת הסליחות שנת קע"ד ל'".

בהיותו רב בק"ק מטרסדורף השתתף ה„חתם סופר" (כפי שנקרא ע"פ שם ספרו) בהוצאת פסק דין בדבר ריב, שפרץ בין קהלת אייזנשטדט ובין אחד מנכבדי הקהלה רבי חיים וואלף ואשתו פרומיטל ושנמשך יותר מעשר שנים. על פסק הדין, שיצא בק"ק א"ש ביום כ"ו אדר שנת תקס"ד, חתומים: „נאום הק' יחיאל מיכל הלוי מגלוגא חונה פ"ק הנ"ל ואגפיה יע"א. נאום הק' שלום אולמן חונה בק"ק פ"ק (פראונקירכן) יע"א. משה הק' סופר מפפ"דמיין".

בשנת תקצ"ג פנתה קהלת אייזנשטדט אל ה„חתם סופר" בשאלה שנתעוררה בקשר לבנין בית-הכנסת באייזנשטדט (ראה למעלה). הקהלה מסרה עבודות-בנין מסוימות לבעל-מלאכה נוצרי בלא לקבוע את מועד עשיית העבודה, ורבה של הקהלה, רבי משה פרלס, פסק, שאסור לקהלה להסכים, שהבנאי הנוצרי יעבוד בשבילה בשבת ובמועדים. הקהלה לא רצתה להשלים עם הנזק שהיה נגרם לה על-ידי כך, ובהסכמת המרא דאתרא פנתה בשאלה אל גדול הדור החונה בפרסבורג. תשובת רבי משה סופר נמצאת בס' „חתם סופר", ח"ו, מס' מ"ג. התשובה מכילה דברי הערצה על הקהלה ועל רבה: „לא הי' ראוי להשיב באתר דעיר הגאון אב"ד שלכם שראוי לסמוך עליו... בשגם פרמ"כ (פני רום מעלת כבודו) שברצון ורשות הגאון נ"י יצא לשאול ענות הגאון הרבני והרהיבני אבל לא צריך לדידי... יקר תפארת נגידים השואלים ורוב אהבתי מקדם לאנשי קהלתם"... גם עצם התשובה מעיד על יחסו הלבבי של בעל

ה„חתם סופר" אל קהלת אייזנשטדט. לאחר שהוא מאשר את דעתו המחמירה של רבי משה פרלס, הוא מציע, שהנזק, שלדעתו יעלה למאה זהובים לערך, יחולק בין עשרים בעלי-בתים בקהלה וכל אחד מהם יקבל עליו תשלום של חמשה זהובים לכסויו, והוא, ה„חתם סופר", מצדו, מוכן ברצון להשתתף בהוצאות אלו ולשלם את חלקו מיד. התשובה מסתיימת במלים: הכ"ד א"נ (הלא כה דברי אוהב נפשו) מאז ומעולם החותם באהבה רבה..."

רבי עזריאל הילדסהיימר

רבי עזריאל הילדסהיימר נולד בשנת תק"פ בהלברשטדט. הוא למד אצל אביו, בבית הספר של ר' צבי הירש קיסלין, ובישיבת רבי יעקב אטלינגר באלטונה. באותו זמן עסק גם בלמודים חילוניים ולאחר שעמד בבחינת הבגרות למד באוניברסיטה בהלה אצל גֶסניוס וריידיגר והוכתר ב-1844 (תר"ד) בתואר דוקטור על סמך מחקרו „על הדרך הנכונה בפירוש המקרא". בשנת תרי"א הזמינה אותו קהלת אייזנשטדט לרב ואב"ד, לאחר שכסא הרבנות של הקהלה היה פנוי במשך 11 שנה, מזמן שרבי משה פרלס עזב את הקהלה בשנת ת"ר ועבר להיות רב בק"ק בוניהאד. והרי קטעים מאגרת ההזמנה ששלח הועד של י"א אנשים מק"ק א"ש אל רבי עזריאל:

„... ונשארנו אנחנו זה יותר מעשר שנים כיתומים ואין אב, עד כי רוח ד' דבר בנו ומילתו על לשוננו, מה לכם כי נרדמתם, לכו בקשו ראו איה בית הרואה, אשר ממנו תצא הוראה... ועתה אדונינו ורבינו, היום הזה כולם נקבצו ובאו לך... ליתן לו את הוד מלכות ואת נזר העדות, עדות היא לישראל, שאותו נסכנו לנו למלך, על פיו נצא ועל פיו נבוא... ומחמת נירן משך זמן שבתו פה אנו סמוכין ובטוחין על הדברים אשר דברנו עמו בהיותינו יחד בע"מ ווין הבירה וצדיק באמונתו יחי' ואיש כמוהו לא יחל דברו ומוצא שפתיו לא ישנה, ובזכות זה יהי' נועם ד' עלינו תמיד ומעשי ידינו יכוננהו ע"ע אמן". —

לאחר דברי הקדמה אלה מפרטת האגרת את התנאים שהקהלה מקבלת על עצמה: משכורת שנתית של אלף זהובים, קמח למצות לצרכי ביתו, לחג הסוכות 10 זהובים, שבהם יקנה לו הרב „ארבעה מינים כאות נפשו היפה", וכדומה, ונוסף על כל זה התחייבה הקהלה „לפרנס עשרה בחורים מבני ישיבתו ליתן להם ארוחתם בימי החול אצל ב"ב דקהלתנו יחי' איש יום ביומו ובש"ק יותן להם פלעטטען (עיין למעלה) מגבאי צדקה יחיו".

עבודתו הראשונה של רבי עזריאל הילדסהיימר באייזנשטדט היתה לארגן מחדש את ההוראה בבית-הספר של הקהלה ולבסס בו את הלמודים במקצועות יהדותיים וחילונים על יסודות הפידגוגיה המודרנית. לשון ההוראה בבית הספר היתה גרמנית. אחר כך ניגש לייסוד בית-מדרש לרבנים שבו לימדו נוסף על מקרא, משנה, ש"ס ופוסקים — גם עברית, רומית ויוונית, ואפילו מתימטיקה גבוהה. חדושים אלה עוררו רוגז בחוגי הקנאים והם ניסו להכשילו על-ידי כך,

שהלשינו עליו בפני השלטונות בעיר אידנבורג, שעבודת-הוראה זו מסוכנת היא ליהדות ולממשלה כאחת. תוצאת מלשינות זו היתה, שהשלטונות גזרו לסגור את בית-המדרש תוך 24 שעות וגירשו את התלמידים מן העיר. ואולם עד מהרה הצליח ר"ע הילדסהיימר להוכיח לשלטונות את צדקתו ובית המדרש נפתח מחדש. בשנת תרי"ח (1858), שבה נערכו בחינות-הגמר הראשונות, הכירו השלטונות, שבאי-כוחם היו נוכחים בבחינות, באופן רשמי בבית־המדרש.

מספר התלמידים בבית-מדרשו של ר"ע הילדסהיימר היה גדול מאד. כבר בשנה הראשונה היו 215 תלמידים, ביניהם גומרי אוניברסיטאות בעלי התואר דוקטור, שבאו רובם מהונגריה ומיעוטם ממורביה, גאליציה, רוסיה, גרמניה ודניה. רבי עזריאל הילדסהיימר דאג לא רק למזון הרוחני של תלמידיו, אלא השקיע כוחות מרובים בהבטחת פרנסתם. הוא לבדו השיג על-ידי פעילותו המתמדת את כל האמצעים שהיו דרושים להחזקת בית-המדרש, ובין התורמים נמצאים הוא עצמו ובני-משפחתו לעתים תכופות ביותר. ב„תקנות חברת בחורים באייזנשטדט" שנדפסו תרכ"ו בהאלברשטאדט נמצא חומר רב הן על עבודתו של ר"ע הילדסהיימר בשדה ההוראה והן על פעילותו למען תלמידיו.

ר"ע הילדסהיימר הקדיש תשומת-לב מרובה לעניני ארץ-ישראל. הוא יסד חברה לבנין „בתי מחסה" בירושלים, והשפיע על אגודת „כל ישראל חברים", שהיה שייך אל הועד המרכזי שלה, לארגן מפעל לטובת היהודים הפלשים בחבש.

ר"ע הילדסהיימר פעל גם בשדה המדיניות היהודית בהונגריה. בשנת תרכ"א (1861) קיבל על עצמו להיות בא-כוחן של חמש הקהילות של מחוז אידנבורג באסיפה של כל יהודי הונגריה, אותה אסיפה שבה עמדו לדון על הצעדים שיש לנקוט בהם בכדי לקבל שווי-זכויות מן הפרלמנט ההונגרי.

למרות דתיותו העמוקה ויהדותו הכנה של ר"ע הילדסהיימר מצאו בו חסידי הונגריה מומים, ואחד ממנהיגי החסידים, ר' עקיבא יוסף, שלדעתו לא היה ר"ע הילדסהיימר „איין אמתדיגער יוד", שם אותו בחרם. ואולם גם צעד זה לא היה לאל ידו לגרום לכך שר"ע הילדסהיימר יצטרף אל ה„נאורים" שבין יהודי הונגריה. בקונגרס היהודי הארצי שנתקיים בהונגריה בשנת תרכ"ט (1869 — 1868), צפו ועלו הניגודים התהומיים שהיו בין האגף המסרתי וה„מתקדם". תחילה רצה ר"ע הילדסהיימר להצטרף אל הדתיים, ורק כשנוכח שדבר זה בלתי אפשרי הוא מפאת סירובם של הללו לצרפו אליהם, יסד סיעה מיוחדת בהשתתפותם של 35 מנושאי-כליו, היא סיעת „האורתודוכסים בעלי-התרבות", שמטרתה היתה לשמור על המסורת ויחד עם זה לינוק גם מתרבות העולם. בקונגרס עצמו השתתף ר"ע הילדסהיימר בפעילות רבה והיה נוכח בכל ישיבה וישיבה ובנאום מקיף, שנדפס בדין-וחשבון של 35 בני-הסיעה, פירט את עמדתו ודעתו בכמה שאלות כאובות, שעמדו על סדר היום. בהקדמה לאותו דין-וחשבון (נדפס בפראג, תרכ"ט (1869), תיאר ר"ע הילדסהיימר את הקונגרס כמאורע תרבותי־היסטורי בעל חשיבות גדולה ביותר, ואולם, לפי דעתו ומצפונו,

גם טראגי ביותר: הוא הגדיל והעמיק את הקרע בין זרמיה השונים של היהדות ההונגרית.

למרות האכזבות הרבות שבהן נתנסה ר"ע היל'דסהיימר בהונגריה, קשתה עליו ההחלטה ל'הענות להזמנתה של ברלין ול'עזוב את קהלתו, שבה עבד והורה במשך י"ח שנים. בייחוד כאב לבו על בית-מדרשו, בו תל'ה תקוות גדולות כל כך.

חייה הפנימיים של הקהל'ה בדור האחרון. חברות ואגודות.

הודות ל'ספרו המצוין של ד"ר א. פירסט ע'ל „מנהג א"ש" (בגרמנית) שנדפס עוד בשנת 1908 בשטולווייסנבורג בהונגריה, ניצלו מטמיון פרטים מעניינים ביותר ע'ל חייהם הפנימיים של יהודי אייזנשטדט בדור האחרון. כמה מן המנהגים, שהיו נהוגים בקהלת אייזנשטדט היו מיוחדים בצורתם לקהלה זו, אחדים היו מקבי'ם למנהגי מטרסדורף וקהלות אחרות. אפייניים בשביל קה'ל'ת אייזנשטדט חיי-הצבור המהודקים, שכבר נתגלו סימניהם לפנינו בסקירה ההיסטורית שלמעלה. בעלי-היכולת שבקהל'ה הרבו לייסד „קרנות קיימות" לצרכי צדקה, שהטיפול בהן הופקד בידי „קרן קיימת גבאים". רבו גם החברות בקהלה, חברה חברה ותקנותיה, גבאיה ו„בעלי תקנות" שלה. בחירת הגבאים ובעלי-התקנות נעשתה באופן הבא: מכל חברי החברה (כגון חברה קדישה) בחרו באמצעות הגרלה ב-5 „בוררים" (בוחרים) ושני „נכנסים", כלומר ממלאי-מקום, ואלה מצדם בחרו בגבאים. ה„התחדשות", כלומר הבחירה, סודרה מדי שנה בשנה, ולכל חברה היה מועד קבוע ל'„התחדשותה". לאחר הבחירות נקראו ראשיה החדשים של החברה לתורה בשבת קבועה, כך ל'משל היתה שבת פרשת פרה שייכת לחברה קדישה, שבת חנוכה ל'חברת בקור חולים, וכדומה. החברות הגדולות יותר חגגו את התחדשותן ב„חברה-סעודות", שמהן היתה מפורסמת ה„חברה סעודה" של ה„חברה קדישה", או „גמילות חסדים". סעודה זו נחוגה בכל שנה מעוברת ביום שני ש'ל שבת פרה ובה שלט—עקב קרבת פורים — מצב־רוח מרומם. לפני הצהרים צמו כל בני החברה, בצהרים סדרו את הסעודה בבית המדרש. בהזדמנות זאת הוצגו כל אוצרות החברה לראוה: הארונות היו מכוסים פרוכיות כבדות ש'ל משי וקטיפה, על השול'חנות עמדו גביעים, פמוטות, קערות־רחצה לרחיצת ידי הכהנים, הכל מכסף צרוף, כוסות זכוכיות וספלי חרסינה עתיקים מקושטים בציורים, המראים דוגמאות מפעולות החברה, וכדומה. הרב דרש דרשה ואחריה ירדו כל המסובים לבית הקברות, המשתרע מעבר ל'חו'נות האולם, לבקש „מחיל'ה" מן המתים. השעות אחר הצהרים הוקדשו לשמחה ולעליצות. על עגלה הביאו חבית ענקית—ריקה—ומאחוריה חבית קטנה מלאה יין משובח. מעל ל'חבית התנוססה חופה. העגלה קושטה מסביב בכלי קברנים, מעדר ומכוש, ובסרטים ודגלים שחורים ולבנים, את העגלה הרתומה לארבעה סוסים, נהג ה„ליברר", קברן לבוש קיטל,

שנדפסה בשנים תע"ב—תפ"ב בפרנקפורט על נהר מיין על-ידי ר' יהודה ליב שכיפה לבנה על ראשו ומסכת-מות על פניו. מימין ומשמאל לעגלה צעדו ילדים חגורים מפיות חדשות, שעברו אחר כך לרשות ה„ליברר" לשם סיפוג הידים אחר הלויות. התהלוכה התקדמה בליווי כלי-זמר ולקול שירה עליזה. כשהגיעו לבית החברה החלו קודם כל בקבלת החברים החדשים. תשלום החברים היה 9, 18 או 27 זהובים, בהתאם להערכת הגבאים. לעתים קרובות נתקבלו גם ילדים קטנים לחברה קדישה, שבעדם שלם אביהם סכום קטן יותר. את החברים החדשים השכיבו על סלים, עריבות, קרשי־רחצה של מתים, ארונות מתים, ו„מטות" (מטות-מתים) ואחרי טקסים מוזרים ומבהילים נשאו אותם על כלים אלה למעלה לאולם, ששם נתקבלו בקריאות „עלה" משולשות. את הילדים נשאו למעלה בסדינים. מי שנתקבל לחברה קדישה היה במשך שנתים „מילאצ'ה" (עוזר) ורק אחר כך נעשה חבר ממש. באולם נערך שולחן מיוחד לגבאי החברה, שולחן מיוחד לחברים ושולחן נוסף, קטן יותר, ל„מילאצ'ים". הרב והחזן אסור היה להם להשתתף בסעודה, פן יפגעו המסובים בכבודם כטוב לבם ביין, ועוד לפני הצהרים נשלחו להם — וכמו כן ל„נשים צדקניות" ולאבלים, אם היו באותה שעה—בידי ה„מילאצ'ים" קערות מלאות דגים כבושים, בשר ועוגות. ה„מילאצ'ים" והילדים הקטנים היו משרתים את המסובים. בהתאם לתקנות קראו בשעת הסעודה אחדות מתקנות החברה, פן תשכחנה במרוצת הזמנים. בערך בשש לפנות ערב ערכו את השולחנות מחדש והגבאים החדשים תפסו בסעודה שניה זו את מקום הגבאים הוותיקים. עד שעה מאוחרת בלילה נמשכה הסעודה בשירה וזמרה ודברי בדיחה.

המוסד הרשמי של הקהלה עצמה נקרא „צדקה דמתא", ומתפקידו היה לדאוג לבית הכנסת, לרב ולפקידים, לאורחים, לחלוקת ה„בולטה" (עיין למעלה) לבחורי-ישיבה עניים וכדומה.

חברת „בקור חולים" דאגה לא רק לבקור החולים אלא גם לרופא ולרפואות בשביל כל חולה נצרך.

חברת „נחום אבלים" (נוסדה בתקצ"ב) תמכה באבלים במשך שבעת ימי האבל, שבהם הם אסורים במלאכה ושלחה מנין יהודים לתפלה לבית האבל. כמעט כל בני הקהלה היו חברים בחברה זו ושלמו את דמי-הכניסה בסך של 20 כתרים.

חברת „מלביש ערומים" נוסדה בתפ"ז ותפקידה המקורי היה לספק כל שנה בחנוכה מלבושים ל-12 נערים. בזמן מאוחר יותר חלקה חברה זו ספרי למוד בין תלמידי בית הספר העממי.

חברת „חנוך נערים" תמכה בתלמידים מצטיינים של בית הספר העממי ונתנה להם פרסים. בנין בית-הספר עצמו ניתן בתרומה על-ידי ר' שמואל גינז, דודו של רבי עקיבא איגר.

חברת „תלמוד תורה" שלמה חלק ממשכרתו של ה„מלמד", שאצלו למדו המעונינים מבין תלמידי בית הספר העממי והתיכוני (4 כיתות ראשונות) עברית כל יום שעה עד שעתים.

„חברת שיעור" סידרה „שיעור" בתלמוד בשביל מבוגרים בשבת לפני הצהרים ואחרי הצהרים.

בית המדרש עמד לרשותו של כל לומד ושונה והיה תמיד מואר ומוסק. היתה בו ספריה נדולה של ספרי ש"ס ופוסקים. בשעות הערב נתאספו בו בני הקהלה יודעי־ספר ולמדו.

חברת „עץ חיים" חלקה בחנוכה ובמשך החורף עצי הסקה לעניים.

חברת „ארץ ישראל" שלחה באמצעות הגבאים שלה את תרומותיה לארץ־ישראל.

„חברת בחורים" תמכו בבחורי הישיבה.

חברת „הכנסת כלה" נתנה לכלות נצרכות 100 זהובים לנדוניה.

„חברת נשים" או „חברת תרנגולות" דאגה לכך, שלכל יולדת תהיה בכל יום תרנגולת בקדרתה.

חברת „נר שבת" דאגה לכך, שבכל שבת ידלק נר על העמוד בביהמ"ד.

„חברת סנדקאות" תמכה בעניים, כדי שיוכלו לעשות „סעודה" משלהם בשעת ברית מילה.

„חברת שוחרי טוב" נוסדה בזמנים, שבהם היתה כל קהלה חייבת להעמיד מספר מסוים של חיילים לצבא או לשלם לצעירים אחדים כדי שיחגייסו. בהוצאות אלו השתתפו כל בחורי הקהלה חייבי־הגיוס בסכומים שנתיים קטנים. כשחובת הגיוס נעשתה כללית ובאותו זמן גם הרוויחה החברה בהגרלה נהפך הענין: מעתה נתנה החברה לכל בחור מתגייס סך של 20 כתרים, ואחר השתחררותו סך של 200 כתרים כדי שיוכל לפתוח בעסק. פעולת חברה זו חדלה מזמן ובמקומה נוסדה חברת „שוחרי טוב" חדשה, שמתפקידה היה לטפח את הרוח היהודית בקרב הנוער.

בית הכנסת ומוסדות הקהלה

לבית הכנסת, שנבנה בשנות תקצ"ב—תקצ"ד בסגנון צרפתי־נפוליאוני, נכנסו דרך פרוזדור (שנקרא „פולישן"), שעל קירותיו היו תלויים דברי הברכות הנאמרות על טלית ותפלין. כאן לבשו את הטלית והתפלין ורק אחר כך נכנסו, מוכנים ומלובשים, לטרקלין—לאולם בית הכנסת עצמו. בפינה אחת של הפרוזדור היתה ה„שמות קאסטל", תיבת „השמות" שבה הכניסו את כל כתבי הקודש, סדורי התפלה, הציציות וכו' הבלויים לגניזה, עד שנקברו באדמה או נשרפו באש. מעל לכניסה לבית־הכנסת היה תלוי כדור־כסף גדול ומתוכו הציץ חוט צמר דק — חוט של ציצית שממנו רשאי היה לקחת כל מי שבלו ציציותיו. „קרן ציצית" ישנה־נושנה סיפקה את האמצעים כדי שהכדור יהיה מלא תמיד. לכל חג ומועד היתה פרוכת מיוחדת לקשוט ארון־הקודש, ואומרים, שמספר הפרוכיות שנשמרו בבית־הכנסת עלה על עשרים. כאן שמרו גם על

גביע ישן נושן, שלפי המסורת ניצל מבית-הכנסת הישן, ושבו השתמשו לקידוש בשני ימי ראש השנה, וגביע שני של המהר"ם א"ש, שבו קידשו בליל שמחת תורה בלבד. עשיר מאד היה בית-הכנסת ב„מפות-תורה", שאותן תרמו ההורים בשעה שהובילו את בנם בפעם הראשונה לבית-הכנסת. בהקפדה רבה שמרו על מפת רבי עקיבא איגר, שעליה היתה מצוירת תמונה לתיאור המאמר „הוי רץ כצבי וגבור כארי".

לא בית-הכנסת לבדו היה המקום היחידי שעמד לרשות הקהל. כנכס יקר שמרה משפחת וולף עד הזמן האחרון על בית-הכנסת של רבי שמשון וורטהיימר, שאותו הזכרנו למעלה. בית המדרש מייסודו של ר"ש גינז אף הוא נתקיים עד הזמן האחרון. בקרבתו היה ה„הקדש", הוא בית העניים ובית החולים של הקהלה, שחלונותיו פנו לבית הקברות הישן. בבית-הקברות, שאת הכתובות של 1140 המצבות שבו, פירסם ד"ר ברנהרד ווכשטיין (ווינה, 1922) נמצאת מצבתו של המהר"ם א"ש ורבות בו המצבות המצטיינות בקישוטיהן היהודיים המסרתיים ובכתובותיהן המעניינות, המפיצות אור על תולדות הקהלה. לרשות הישיבה, שהיתה קיימת כ-300 שנה, עמד „חדר-שיעור", שגם בו, כמו בבית-הכנסת, התפללו מדי יום ביומו בוקר וערב.

כבר צטטנו למעלה, מתוך תעודה ישנה אחת, את חובת השמש ללכת מבית אל בית ולהקיש על כל שער בכדי לזרז את בני הקהלה לבוא לתפלה. מנהג ישן זה נתקיים עד הזמן האחרון. בכל ימות החול בוקר וערב עשה השמש את דרכו ברחובות היהודים ודפק שלוש דפיקות על כל שער בפטיש-העץ אשר בידו. ואם נשמעו רק שתי הקשות במקום שלוש, ידעו בני הקהלה שמישהו מת. ומשהגיע השמש, עם תום הסיבוב, אל שער בית-הכנסת, דפק בפטישו שלוש פעמים על השער ורק אחר כך פתחו. בשבת ובמועדים, וכמו כן בתשעה באב, שהוא עתיד להיות חג, נשמעה במקום הדפיקות קריאת השמש „אין שול"! — „לבית-הכנסת!". בדורות שעברו הלך השמש מבית לבית הלוך וקרוא, ואולם בזמן האחרון הסתפקו בקריאה אחת ברחוב לפני בית-הכנסת.

בערבי שבתות עבר השמש שעה אחת קודם התחלת השבת לאורך הרחוב וקרא: „צו קבלת שבת!" וכששמעו קריאה זו הפסיקו בני הקהלה את עבודתם והתחילו להתכונן לקבלת שבת מלכתא. חנויות ובתי-מלאכה נסגרו וגם הרחוב היהודי כולו, שהיה, כפי שהזכרנו, אבטונומי ועצמאי, נסגר משני עבריו, שער-ברזל מזה ושרשרת-ברזל מזה. עם כניסת השבת הופיע ה„שבת-גוי", הוא שומר בית הקברות הנוצרי, שמתפקידו היה לכבות את האורות בבתים בליל שבת ולהדליק את האורות בבית-הכנסת בשבת אחרי הצהרים.

שליח-הצבור וכמו כן כל בעל-בית אם עבר לפני התיבה, חייב היה לחבוש „היבנבריעטל" על ראשו, מעין באריט מבד שחור עבה. לשעבר חייב היה גם כל מי שנקרא לתורה לחבוש כובע מיוחד זה, ואולם בדור האחרון תפסה את מקומו המגבעת הגבוהה המכונה „צילינדר".

אין כאן המקום לפרט את כל ההבדלים והחילוקים שהיו מיוחדים לסדר התפלות בקהלת אייזנשטדט. נביא רק תפלה מיוחדת אחת, שנאמרה בכל יום שני וחמשי לאחר קריאת התורה, משולבת בתוך ה„יהי רצון" הרגיל. תפלה זו, שיש לראות בה זכר למעשה המלשינות המגונה שאירע בימי המהר"ם א"ש (עיין למעלה), זה לשונה:

„יהי רצון מלפני אבינו שבשמים שתעקר ותשבר את כל שורש פורה ראש ולענה בישראל, ולא יהיה פורץ ברחובותינו, הם המוסרים והמזיקים את ישראל בלשונם, והמהרסים מעמדי ומצבי הקהלות ומצירים את אחיהם להתגולל עליהם ולהפילם: הקב"ה יציל את ישראל מידם, והחטאים ופושעים האלה יכרית מארץ זכרם, ויבדילם ה' לרעה מכל שבטי ישראל ולא יהיה להם חלק באלהי ישראל ולא יהיה להם לא נין ונכד ושאר בישראל. רק ימחה שמם מתחת השמים. ועמך ישראל הנקיים מחטא הזה ושומרים את פיהם ולשונם ופורשים את עצמם מן הרשעים האלה ומרחיקים אותם. מעונה אלהי קדם ישמרם שלא יצא מהם פורץ וחוטא עד סוף כל הדורות ויזכו לראות בנחמות ישראל ובתשועתם ונאמר אמן".

חגים ומועדים

ראש השנה הצטיין בשורה של מנהגים, שכונתם להבטיח חיים טובים וארוכים לעושיהם. מנהגים אלה כיתר המנהגים של קהלת אייזנשטדט, שנזכירם כאן, א"כ ברובם הגדול אינם שונים מהמנהגים המקובלים בכל תפוצות ישראל המבוססים על מקורות ראשונים, יש בהם גם הרבה מהחידוש והמקוריות. מראש השנה ועד שמיני עצרת הרבו לאכול דבש מתוק כדי שהשנה תהיה מתוקה. החלות מראש השנה ועד שמיני עצרת נאפו רק בקליעה עגולה כדי להראות על הגלגל החוזר של השנה. נשים זריזות נהגו לקשט את החלות בכתרים קטנים, צפרים או ידי-כהנים פרושות לברכה—כל אלה סמלים לטובה. במרק שמו אטריות ארוכות ועדינות, כדי שהשנה תהא ארוכה ו„עדינה". הרבו לאכול ראשי דגים ועופות, כדי שיהיו לראש ולא לזנב. מכל הירקות העדיפו כרוב מתוק („האפערל"=ראש כרוב) וגזר („מערען"), כדי שהרכוש („האב") יתרבה („מערען"). לעומת זאת לא אכלו ברווזים („ענטען") כדי שהחיים לא ייגמרו („ענדען") בלא עת. לא אכלו מאכלים חריפים ולא הכניסו בבצק מלוי כהה כגון פרג או שוקולדה, כדי שלא לסבול ממזל-רע. ואף כי „שנה בשבת תענוג"—הרי בשני ימות ראש-השנה לא הרשה לעצמו בעל-הבית החרד לנמנם אחר הארוחה, פן יבלה את השנה בשינה („דעם יאר פארשלאפען"), אלא הלך לבית הכנסת ואמר שם תהלים—כדי שלא יעלה על פיו דבר רע, שיוכל להשפיע לרעה על מולו במשך כל השנה.

קודם יום הכפורים הרבו לתת צדקה. הילדים, בני האמידים, נשלחו לבתי העניים עם מתנות-כסף ארוזות בחבילות קטנות. גם חלק מן ה„כפרות"

נתנו במתנה לעניים. לאחר שנשחטו ה„כפרות" היו רגילים לזרוק את ראשיהן ואת רגליהן מעבר לגגות, וגם את הקיבות לא אכלו, שמא נמצא בהן דבר גנוב. בערב יום־הכיפורים הכינו את נרות הנשמה ואת ה„אפפעלרעדל", עוגות־תפוחים קטנות עגולות למזון לילדים ביום הצום. אחרי הצהרים הובילו לבית־הכנסת את נרות־החג הארוכים וסדרו אותם בפמוטות שהותקנו במיוחד לשם כך. בתפלת המנחה נהגו בעבר, שתלמידי חכמים ואנשי מעשה נתנו לידידיהם או לשמש להלקות אותם, ובשעה ש„ט מכות הרצועה ירדו על גבם אמרו ווידוי תוך בכיה ויבבה. בזמן האחרון בוטל מנהג זה ובמקומו נהגה ועדת המסים של הקהלה להתיישב בפרוזדור של בית־הכנסת ולתת לבעלי־הבתים מקום־תפילה רק לאחר שהללו סילקו את המסים שהיו חייבים לקהלה.

אנשי מעשה רגילים היו לשבת ערים כל הלילה ולהתפלל כמעט ללא הפסקה 24 שעות. תפקידם של הילדים בבית הכנסת היה להגיש להוריהם וקרוביהם את החבושים המשובצים צפרנים („נעגלעך") ריחניים ואת הלימונים. במוצאי יום הכפורים לקח כל בעל־בית נרו הדולק הביתה והבדיל עליו.

עוד באותו לילה התחילו בבנין הסוכה. בבתים מרובים היו חדרים שאת גגותיהם אפשר היה להסיר ובמקומם לשים ענפי אורן. הגג נפתח בשתי כנפי דלת מאוזנות כלפי מעלה ואם התחילו גשמים יורדים אפשר היה להוריד אותו ולכסות את הסוכה בין רגע. בערב חגג סגרו את ה„וויבערשול", עזרת־הנשים, כדי שהנשים תשבנה בסוכה ותשמורנה על הנרות שבסוכה מסכנת שריפה. בימי החג היו הילדים משחקים משחקי אגוזים: „דארגעס" — שבו זורקים אגוז על פירמידה של ארבעה אגוזים, או „בכורי־עס"—שבו דוחפים אגוז מועמד בראש שורת אגוזים נחים. הילדים היו משחקים ב„הקפות" במשך ימי הסוכות: כתבו מגילות קטנות, הלבישו אותן במפות ובמעילים ונשאו אותן בהקפות בסוכה תוך שמחה וצהלה.

בליל הושענא רבא ישבו ערים עד חצות. עסקו בקשירת ה„הושענות" („שיינעס") בסוכה לאור נר־יום־הכפורים, שהספיק גם להזדמנות זו. הנשים ההרות, שרצו בבן זכר, נשכו את פיטם האתרוג ביום זה, כי לפי האמונה העממית היתה זו סגולה בדוקה לכך. ביום שמיני עצרת בצהרים אכלו „רעגענווירמער" (תולעי־גשם) במרק, היינו בצק בעל צורה מארכת, לזכר תפילת הגשם. אחר הצהרים הלכו „הנשים הצדקניות" בלוויית השמש לבית הכנסת והכינו וקישטו את ספרי התורה לקראת החג. לגברים אסור היה באותה שעה להכנס לבית־הכנסת. בערב בשעת התפלה היו מוכרים כל מיני תפקידים למשך כל ימות השנה. המרבה לשלם קיבל את הזכות לספק לבית־הכנסת את תצרוכת היין לכל השנה, או להדליק את הנרות וביחוד את „נר התמיד" וכדומה. בלילה ובמשך כל היום של שמחת תורה רבו ותכפו השמחות, ההלולות, המשחקים והשעשועים בין הילדים והגדולים כאחד—ואין כאן המקום להאריך בהם.

שמונת ימי חנוכה עמדו באייזנשטדט — הקהלה שבה חל איסור על

משחק הקלפים זה מאות בשנים (עיין למעלה) — בסימן של משחק הקלפים ומשחקי-מזל אחרים. לאחר שימי ההיתר נסתיימו ולאחר שגם חג המולד וה„רייצישע ניטל" (6 בינואר) עברו, הכריזו בשעת קריאת התורה בבית-הכנסת: „המשחק שוב אסור כמקדם".

פורים היה חג השמחה. קלות-הראש, המסכות, הרקודים, „הקשת-המן" („המן-קלאפען"), העוגות („קינדל"), משלוח-המנות, ואחרון אחרון: ה„פורים-שפיל".

מבין מנהגי הפסח המרובים, שהיו מיוחדים לקהלת אייזנשטדט, נזכיר רק שניים. במוצאי השמיני של פסח רגילים היו ילדי הרחוב היהודי להתאסף ולעשות בובה מקש. את הבובה קשרו בראש מוט ארוך ונשאו אותה מסביב תוך קריאות: „חמציגער ברכי". יש אומרים שבעבר אף שרפו את הבובה. מנהג ישן שני: באחרון של פסח תפסו הילדים את תיש הקהל — זה התיש הבכור התמים שאסור לפי הדין לשחטו ושבכל קהלה וקהלה היה מצוי ברחובות או בבית הקברות — הלבישו לו בגדים, שמו כובע על ראשו וקשטו אותו בסרטים וכדומה, והריצו אותו תוך קריאות ומצהלות דרך הרחובות.

את הלילה הראשון של חג השבועות בילו לא בבית-הכנסת המקושט ירק ריחני, אלא בבית-המדרש. בעלות השחר התפללו שחרית ובבוקר התישבו לארוחת הבוקר כמו „גוי", היינו בלא להתפלל לפני הארוחה, שהמנה העיקרית בה היתה ה„צוואכדעלקעל", עוגת-נבינה, שניתנה רק למי שספר את ספירת העומר במשך כל 49 הימים ללא טעות.

זמן מה לאחר חג השבועות חלה תקופת תמוז. לפי אמונה ישנה, הרווחת בעדות יהודיות מרובות, נופלת בשעת התקופה טיפת דם מן השמים ארצה. אם דם זה נופל לתוך כלי, יכול הוא להביא סכנה לאדם. באייזנשטדט היה נהוג, שיום קודם התקופה הלך השמש מבית לבית והודיע לנשים: מחר בשעה זו וזו תפול התקופה („פעללט די תקופה"), ועקרות הבית מיהרו לכסות כל מזון נוזל, בייחוד שומן ופירות כבושים, שלא היו בכלי-ברזל, בסכין או כף-ברזל, כי הברזל מרחיק את הדם.

מנהגי החיים הפרטיים

לידה. אשה שעמדה ללדת הביאו לה „בריפל", כלומר דף-נייר שעליו כתובות סגולות נגד שדים ורוחות. אשה שקשתה לילד פתחו בביתה את כל הדלתות, ארונות וכדומה — כדי שגם רחמה ייפתח. לאחר הרחיצה השניה או השלישית של הילוד, כשנפלה שארית קנה-הטבור, זרקה הסנדקית מטבע כסף או זהב למי האמבט. מטבע זו נקראה „דמי טבור". הכסף היה שייך למילדת ומשמעות המנהג היתה, שהילד „יטבול" תמיד בעושר ושפע. ביום ו' הראשון לאחר הלידה נתאספו הקרובים והמכרים ל„זכר", כיבדו אותם באפונה או בשעועית מנופחות וזרי-פלפל — הכל סמל למזל ההפכפך וגם זכר לחרבן. את „ליל השמירה" („וואכנאכט") בילו רוב האורחים במשחק קלפים, ורק המוהל

ואחדים משומרי המצוות למדו משניות. קודם חצות קראו קריאת שמע והניחו את סכין המוהל מתחת לכר היולדת או ליד הילוד, שאסור היה להוציאו ממיטת אמו עד למילה, כי הסכין מגרש את השדים. את המילה סדרו בבית הכנסת. כשהגיעו עם הילוד אל שער בית-הכנסת זרקה אשה אחת אגוזים על האדמה והילדים התחילו מתחרים בתפישתם. הסנדק היה יושב עם הילוד על ספסל מיוחד לשניים, שהמקום הריק שבו היה שמור לאליהו. בפדיון הבן השכיבו את הילוד על קערה כשהוא מוקף מטבעות כסף ותכשיטי זהב. במשך 33 ימי הטהרה לא הוציאו את הילוד מן הבית. אחר כך, בביקוריו הראשונים, נתנו לו למתנה ביצים.

חתונה. בשעת כתיבת התנאים נהגו לשבור ספל-חרסינה יקר בקריאות „מזל טוב". את שברי הכלי, שנקראו „כלה—שערבען", נתנו לנערות צעירות, כי אם היו לנערה שבע חתיכות, האמינו שתנשא לאיש עד מהרה. בשבת לאחר ה„תנאים" סדרו את „סעודת הקנס" (קנס מאל"). שבוע החתונה החחיל ב„פארשפיל" שבאותה שבת, בו נפרדים הידידים מן הזוג. אגודת הבחורים שלחה משלחת אל החתן כדי לגבות ממנו את ה„שאצגעלד", הסכום שבו קנה החתן את שחרורו מן הנוער. שבוע החתונה נקרא בפי העם „מאסטוואכע" כי בו היו מפטמים את החתן והכלה בכל מיני מגדנות וממתקים. את החופה העמידו ברחוב לפני בית-הכנסת, ארבעה צעירים החזיקו בארבעה מוטות החופה. את הכלה כיסה („בעדעקען") הרב בלווייתה הברכה המסרתית „אחותנו את היי לאלפי רבבה", וקודם שהוליכו אותה לחופה שמו בכיסה ביצה קשה — סמל לפוריות. בינתים הלבישו בבית החתן את החתן ב„קיטל" (מתנת הכלה) וזרו לו אפר על ראשו — זכר לחורבן. את החתן הוליכו אל החופה בלוויית כלי-זמר, שנגנו שירי-לכת הונגריים, ולאור נרות דולקים. השושבינים („אונטערפירערינס") הביאו את הכלה, לשעבר נהגו גם לרקד לפניה בנרות דולקים, והשמש נשא לפני התהלוכה מקל-כלות („סערווערשטעקען") שהיה מקושט בסרטים צבעוניים ובפרחים. תחת החופה הקיפה הכלה שלוש פעמים את החתן. לאחר החופה, כשהזוג בא הביתה, הכניסו אותם ל„ייחוד" ונתנו להם לאכול מרק ותרנגולת („חתן-העגדל"). ייחוד זה נקרא „הינדל פאפען". לסעודה הזמין השמש את הקרואים, הוא עבר ברחוב וקרא: „אללע געבעטענען לייט זאלען קוממען צור חתונה!". לשעבר היה נהוג שהמוזמנים הביאו עמהם את כלי-האוכל שלהם. ליד השולחן הערוך שירת והגיש את המאכלים ה„ליבערער", הקברן, כדי שידע לא רק על מקרי האבל שבקהלה. בשבת אחר החופה היה ה„שולפירען": אנשי הקהלה הובילו את הזוג הצעיר, שעד אותו יום לא יצא מביתו, לבית-הכנסת. את החתן קראו לתורה, כיבדו אותו ב„אחד יחיד" והעניקו לו את התואר „חבר" או „מורינו". שנה תמימה מיום החתונה היה הבעל הצעיר פטור מהשתתפות בלוויות והתפלל בימים נוראים בלא „קיטל".

מחלות, סגולות. עין הרע אורבת לתינוק בשנות חייו הראשונות. ילד שבכה הרבה, ליקקו את עיניו — אם היה להן טעם מלוח, סימן שעין

הרע פגעה בו. או הטילו גחלת בכוס מים, אם המים נעשו עכורים, שוב סימן, שהילד „פערשריין", ואז מהרו ושפכו את המים על ציר הדלת. כהגנה נגד עין הרע קשרו מסביב לצוארו ולידו של הילד סרטים וחוטים אדומים, או אלמוגים, שעברו בירושה במשפחה מדור לדור כנכס יקר. לבכור היו רגילים לנקוב את האוזן הימנית ולשים בה נזם זהב קטן — תרופה נגד עינים חלושות. אורח שעזב את הבית, הראו לו „תאנה" („פייגע צייגען") וכל פעם שהזכירו שפני הילד טובים הוסיפו לשם זהירות את המלה „אונבערופען". בדרך כלל מיעטו להראות ילדים בפומבי, ועד שנה אחת אסור היה לגזוז את שערותיו ואת צפרניו של הילד, לצלם אותו או לתת לו להסתכל בראי. ואם בכל זאת פגעה עין הרע בילד רחצו אותו ב„מי-עין-הרע" („פערשרייוואסער"), שהיו עשויים מ„עשבי-עין-הרע" („פערשרייקרויט") או, בימים קדומים, משתן; אחרי הרחיצה העמידו את המים מתחת למיטה. נגד מחלות, שבאו לרגלי עין הרע, השתמשו גם ב„מים שתוקים" („שטייל שווייגעדיגע וואסער"), שאותם הביא ידיד טוב מן הבאר באופן שאסור היה לו לדבר אף מלה לא בדרכו לבאר ולא בדרכו חזרה.

נגד תולעים נתנו לילדים עשבים ומרקחות שונים שעליהם היה לקחתם במחצית השניה של החודש העברי, כשהירח הולך וכלה — כן יכלו התולעים. סגולות סימפאתיטיות רווחו הרבה: לנערות שסבלו מחוורון נתנו חרוזי-אלמוגים; נגד צהבת — חוט משי צהוב או תכשיטי זהב; נגד אדמת (סמוקה, Rotlauf) החזיקו תורים (מין יונים) בבית. אם חלה מישהו מחלה אנושה נתנו את בגדיו מתנה לעניים. גם מכרו את החולה האנוש לנערות עניות: הקונה נתנה בעדו סכום קטן וטפלה בו כאילו היה החולה שלה. גם „שנוי השם" ו„פדיון הנפש" היו נהוגים. בבית-הכנסת פתחו את ספר התנ"ך ונתנו לחולה את השם הראשון שמצאו בו. פדיון הנפש נעשה באופן שזרקו לתוך ארון הקודש מטבעות ישנות או זרות וחלקו את שווין לעניים. גם התפללו בעדו על קברי הורים וקרובים ובמקרים קשים או בשעת מגיפה. השתטחו על קברו של המהר"ם א"ש, המוקף גדר-עץ.

מיתה וקבורה. כשחולה התחיל גוסס קראו את אנשי החברה קדישה. לאחר יציאת הנשמה החזיקו נוצה לפני פיו, כדי להווכח אם נפסקה הנשימה, ואחר כך פתחו חלון שהנשמה תוכל לצאת, שפכו את כל המים שהיו בכלים בבית המת ובשלשה בתים שכנים, כיסו את המראות, הורידו את המת ממיטתו („אבהעבען") והשכיבוהו על הרצפה על מעט קש. מתחת לראשו הונחה לבנה, את סנטרו קשרו ואת שתי בהונות-רגליו קשרו זו אל זו בקש. את הגוף כיסו בשמיכה שחורה. למראשותיו העמידו מנורת-שמן בוערת, ואם היה הנפטר מנכבדי הקהל, עשו מסביבו שבע הקפות. ראש החברה קדישה עמד מצד הראש של המת עם קופסה בידו, ולאחר כל הקפה זרק כל אחד מטבע לקופסה. בני החברה התחילו בחפירת הקבר, הם נסרו את קרשי הארון, שהורכב מסביב למת רק לאחר שהלה כבר הונח בקבר. מתחת לראש המת

שמו שקית עם עפר ארץ ישראל, בידיו נתנו שני מזלגות-עץ קטנים („געפעלאך") ואת עיניו ופיו כיסו בשברי כלי-החרס שזרקו אחריו בשעת הוצאת המת מן הבית. הגברים שהתפללו בחייהם כל שבת ב„הויבלברעטל" על ראשם, נקברו בכסוי-ראש זה. עם תלמידי חכמים נקברו ספריהם שכתבו, ועם בעלי-צדקה — הקבלות על תרומותיהם ששלחו לארץ-ישראל. ל„טהרה" (רחיצת המת) השתמשו בכלי-הכסף, שהיו ברשות החברה קדישה. לאחר הלוויה חזרו האבלים לביתם ואכלו סעודת הבראה, שהוגשה להם על-ידי ה„ליבערער": לחם, ביצים ויין. ליד נר-הנשמה העמידו כוס מים ומגבת — לנשמת המת. ביום השנה הראשון הלכו האבלים לבקר בפעם הראשונה את הקבר ואז העמידו עליו את המצבה. בשבעת ימי האבל העמידה חברת „נחום אבלים" שתי קופסאות בבית האבל. האחת היתה פתוחה והכילה מספר-מטבעות שונה בהתאם למצבם הכספי של האבלים, השניה, שהיתה סגורה, היתה לה צורת „רבנים-הויזל", כעין בניין קטן שאותו היו רגילים להקים מעל לקברי רבנים וצדיקים. האורחים שבאו לנחם אבלים זרקו בקופסה הסגורה את תרומתם לחברה קדישה. האבלים, אם היו אמידים, העבירו את המטבעות מן הקופסה הפתוחה לקופסה הסגורה, ואם היו זקוקים לכסף לקחו לעצמם את הסכום הזה. באופן זה לא יכלו אנשי החברה לדעת אם לקחו האבלים את הכסף לעצמם ואם לא — שזו בעיקר היתה מטרת הסדור הזה עם שתי הקופסאות, כדי שלא לבייש את פני העניים.

ס פ ר ו ת

א. עברית

אשכול, אנציקלופדיה יהודית. ברלין.

גולדברגר איזידור, מקורות לקורות היהודים בהונגריה, בודפשט, 1923.

גרינוואלד יקותיאל יודא, קורות היהודים בהונגריה, אונגוואר, 1913.

— — קורות התורה והאמונה בהונגריה.

— — לקורות השבתאות בהונגריה, ב„הצופה מארץ הגר", ב', ע"מ 150.

רבי שלמה סופר, אגרות סופרים.

שווארץ, שמות הגדולים מארץ הגר.

ב. לועזית

Bernstein, Béla, Az 1848/49 magyar szabadságharc és a zsidók.

Encyclopaedia Judaica. Berlin.

Fürst, Dr. A., Sitten und Gebrauche einer Judengasse, Székesfehérvàr, 1908

— — , in „Mult és Jövö", Budapest, 1912.

Grunwald, Dr. Max, Mattersdorf, in Jahrbuch fur Jüdische Volkskunde 1924-25, pp. 402 sqq.

Jewish Encyclopedia,

Jüdisches Lexicon, Berlin.

Kaufmann, David, Samson Wertheimer, Wien, 1888.

— — ,Urkundliches aus dem Leben Samson Wertheimers Wien, 1892.

Klein, Dr. Samuel, Einiges über die Tätigkeit Dr. I. Hildesheimers in Ungarn, in „Jeschurun", VII, /1920/, pp. 256-270.

Kohn, Samuel, A zsidók története Nagyarorszagon, Bupadest, 1884.

— — ,in „Magyar Zsidó Szemle, XV, 125,210.

Magyar zsidó lexikon, Budapest, 1929.

Magyar zsidó oklevéltàr, vols. ii-iii. Ed. B. Mandl, Budapest, 1937.

Markbreiter, Moritz, Beiträge zur Geschichte der Jüdischen Gemeinde Eisenstadt, Wien 1908.

Patai, Raphael, Ungarn, in Jüdisches Lexicon, vol. V.

Pollàk, Miksa, A zsidók története Sopronban, Budapest, 1896.

— — ,A nagymartoni zsidók multjából, IMIT Evkönyve, Budapest, 1900.

Richtmann, Mózes, A régi Magyarorszag zsidósaga. Budapest, 1913.

Stein, M. Magyar rabbik.

Venetiànar, Lajos, A magyar zsidósàg története, Budapest, 1922.

Wachstein, Bernhard, Die Grabschriften des alten Judenfriedhofes in Eisenstadt, Wien, 1922.

— — .Urkunden und Akten zur Geschichte der juden in Eisenstadt, wien u. Leipzig 1926.

Wolf, Sandor, Die Kunst im Eisenstadter Ghetto.

— — , in „Mult és Jövö", Budapest, 1912.

ד"ר יוסף מייזל

ב ר ל י ן

I מיסוד הקהלה הראשונה בברלין עד קהלת היהודים החדשה בברנדנבורג (ה'תל"ב—1671)

1 הקהלה הקדומה (ה'נ"ו—של"ג, 1295—1573).

היהודים נמנים על התושבים העתיקים ביותר בכפרי הדייגים קאלן-ברלין, שהם התאים הקדומים לבירתה של גרמניה ושהתאחדו בשנת 1307 (ה'ס"ז) לעיר אחת. יתכן שכבר בשנים הראשונות לאלף הששי באו היהודים הראשונים לגבולות שני הכפרים האלה ע"מ להשתקע בהם. אולם בפעם הראשונה נזכרים הם בתוך אגרת העיר ברלין לאגודת אורגי-צמר מיום 28 באוקטובר 1295 (תחילת נ"ו), שבה נאסר להמציא חוטים ליהודים. יש לשער שהראשונים מבין יהודי ברלין באו רובם ככולם מגרמניה.

אם כי לא היה קיים רובע יהודים מטעם הרשות, התרכז הישוב היהודי — לפחות בזמן הראשון — בגבול הצפוני-מזרחי של העיר, והמרכז הזה על שעריו, שנסגרו בלילות ושלפניהם הועמדו משמרות, היה לו אופי של גיטו. מתחילה היו היהודים גרים בתשעה „צריפי היהודים" (Judenbuden), שהוקמו ב„חצר היהודים הגדולה" (Grosser Judenhof) מאחורי „רחוב היהודים" (Judenstrasse) מס' 16—49 והכניסה היתה בין הבתים מס' 46—47. בזמן מאוחר יותר נתווספה לחצר זו „חצר היהודים הקטנה" (Kleiner Judenhof) ואליה שתי כניסות: אחת מן ה„גאקהול" (Geckhol) בסוף רחוב המנזר ושניה מן הרחוב „מאחורי חומת המלך". צריפי היהודים הוקמו-לרוב בידי אמידים—גם מחוץ לחצרות, כגון: שני צריפים של היהודי שלמה במקום בלתי ידוע (רס"ה—1505), צריפים בשוק החדש (ש"ג—1543), של היהודי מיכאל ברחוב המנזר (ש"ט—1549), של אותו מיכאל (שכ"ז—1567), של היהודי יעקב ברחוב קאנגיסר (ש"ל—1570), ברחוב „מול המנזר האפור" (של לוציה, אחותו של מיכאל הנ"ל), ברחוב שטראלאו (של יהודי מבוהמיה) ו„במולקן-מרקט" (ביתו של ליפולד על יד ה„זאלצ-האלי"). שלשה בתי-כנסיות נזכרים בתעודות: הקדום בחצר היהודים הגדולה; השני, שנמכר בשנת 1507 (רס"ז) ע"י מועצת העיר לקלאוז ואגיר; והשלישי, שנבנה בשנת 1564 (שכ"ד) ברחוב המנזר תמורת תשלום שנתי בסך 800

זהובים לקורפירשט ושנהרס בשנת 1571 (של"א). היה גם „הקדש" בין הרחובות גולומב ולנדוויהר. מתי היהודים הובאו לקבורה בעיר שפנדאו (Juden-Kever, Juden Kiever), אולם אחר שנת 1543 (ש"ג) הוקם בית־קברות בברלין גופא ברחוב לנדוויהר, במקום שבו נבנתה בשנת 1866 ארוה.

בעל „זכות היהודים" היה המרקגרף. אולם עקב חולשת משטר המרקגרפים התאמצו העיריות, שהיו מעוניינות בהכנסות מ„זכות היהודים", לקבלם תחת חסותן. ב-5 באפריל 1317 ויתר המרקגרף ואלדימאר על שיפוט היהודים בדיני נפשות לטובת מועצת העיר, ב־1320 מסרה אגנס, בתו של המרקגרף, את היהודים העניים לרשות העיר, ב-1323 נתמשכנו לה כל היהודים, העשירים והעניים. אבל בשנת 1354 עברה שוב סמכות השיפוט לידי המרקגרף וב-19 בפברואר 1363 הסכימה מועצת העיר לחחזיר את זכות היהודים למרקגרף בתנאי, שהיהודים ישארו במקומות מושבם תחת חסות המועצה שתמלא—בענין זה—אחר פקודות המרקגרף. כך נשארה למעשה הבעלות על היהודים, בידי העיר, שגבתה את המסים. בכלל לא היה המצב המשפטי של יהודי ברלין שונה מזה של שאר היהודים בימי הבינים, וכמותם היו גם הם נתונים בידי המושלים, שעשו בהם כאדם העושה בתוך שלו, בהתאם לאינטרסים השונים שלהם. התקנות, שחלק מהן נרשם בפנקס עירית ברלין, כוללות פרטים על: דיני ממונות בין היהודים ובינם לבין הנוצרים, דיני נפשות, משכונות, רבית מופרזת, שבועת היהודים, שנזכרה בשנת 1297 בפעם הראשונה, איסור להתהלך ברחובות מחוץ לבית-הכנסת בלא „כובע בעל קרנים" (Judenhut) על ראשם ועוד.

נוסף על המסים הכלליים, שהוטלו על היהודים גם בשאר המדינות בימי-הבינים, שלמו יהודי ברלין כעין מס קרקע, הנקרא מס הצריפים (Budenzins), היינו 15 שילינגים לרבע שנה על כל אחד מתשעה הצריפים הנ"ל ו-8 שילינגים לרבע שנה על שני צריפים קטנים יותר. בסך הכל עלה זה ל-572 שילינגים לשנה, כלומר למעלה משליש הסכום הכולל של המס שהוטל על האוכלוסיה כולה. היהודים, שהיו גרים מחוץ לצריפים אלו „עשירים" או „שישבו מחוץ לשער" שלמו כל אחד חמשה שילינגים לרבע שנה. מס שנתי (Annus census). בסך שיק אחד (=60 מרקים ו-13 גרושים לשנה) שולם גם עבור הרשות לעסוק במסחר־בשר ותמורת השחיטה וכמו כן עבור שימוש בבית הקברות. למסים האלה נתווספו מסים חד פעמיים, כגון: מכס על העברת גוויות דרך האזור העירוני בשפנדאו, מסים מכל קבורה, חתונה, ברית מילה, יין, עבור קבלת כל יהודי חדש כתושב ברלין, וכו' וכו'.

היהודים עסקו בחלפנות, שולחנות, רוכלות, סחר צאן, בשר ועוד כמה צרכי אוכל. מסחרם לא היה בעל היקף, אם כי גם עסקים גדולים נזכרים כפעם בפעם. יחידים וכן ערים לוו כסף מאת היהודים. וכדי למנוע בעד התרוששותם של בעלי-החוב הנוצרים הוצאו תקנות להגבלת שער הרבית. בברלין, כבערים אחרות, נתקלו היהודים בהתנגדותן של אגודות האומנים, ער שנאסר—לשם שמירה על המונופול של אגודת החייטים — מישכון בגדים

שלא נשלמה תפירתם, או—לטובת המונופול של הסנדלרים—מישכון נעלים בלי מסמרים וכיוצא בזה. היהודים נאשמו גם בזיופי מטבעות, דבר שהיה נהוג באותם הימים (בתעודה אחת מ-30 בספטמבר 1319). ההתחרות בין היהודים לבין אגודות האומנים הגיעה לשיאה בריבם עם הקצבים, עד שמועצת העיר אסרה על היהודים לקנות את הבשר ליד השער במקום בשוק הכללי ועל הקצבים — למכור ליהודים חתיכות קטנות מרבעים שלמים וכו' (תקנה מ-7 באפריל 1343). אין הוכחה שיהודי ברלין הגיעו בימי הבינים לאמידות, ושני היהודים העשירים, הנזכרים בתעודה מ־22 ביוני 1343: מאיר ומאכי (=מאגנוס, אולי מרדכי), לא היו אלא יוצאים מן הכלל. בראשית המאה הט"ז השתפר מצבם הכלכלי במקצת, אך שוב ירד אחר הקאטאסטרופה בשנת 1510 (ר"ע) ולא נשתנה לטובה עד הגרוש 1571 (של"א).

הפורענות של ה„מגפה השחורה" (1348—1351) פגעה גם ביהודי ברלין. הבתים בחצר היהודים נשרפו והיהודים נהרגו או גורשו מן העיר. בשנת 1350 (ק"י) ניתנו בית הכנסת וצריפי היהודים הנשארים לדקאן הכנסיה הסולדינית בתורת מתנה. בשנת 1354 (קי"ד) קיבלו שש משפחות יהודיות רשיון להשתקע בקאלן ואליהן נלוו במרוצת הזמן תושבים חדשים. המרקגרפים מבית ויטלסבך ולוכסמבורג, והחל משנת 1411 הקורפירשטים מבית הוהנצולרן. התיחסו אליהם בסבלנות. פנקס עיריית ברלין מתרץ את העמדה הזאת באמרו, כי הנוצרים עשו זאת מתוך הכוונה המפורשת, שעל היהודים להתנצר בטרם בוא יום הדין. חייהם בתוך סביבה נוצרית נועדו להעלות את זכר עינויו ויסוריו של ישו הנוצרי „ועל ידי כך מתקיימת אמתת אמונתנו". כמאה שנה לערך כמעט שלא הופרעו חיי היהודים בברנדנבורג — חוץ ממקרה פחות-ערך אחד — אבל ב-17 בדצמבר 1446 (ר"ו) נאסרו לפתע בפקודתו של הקיסר פרידריך השלישי כל יהודי ברנדנבורג ובתוכם גם יהודי ברלין, רכושם הוחרם והם גורשו מגבולות המדינה, למרות מחאתו של האפיסקופוס בודיקר מברנדנבורג, אך כעבור שנה לערך שבו למקומות מושבם. מאז נתמעט והלך מספרס במדינה, אם כי הותר להם לגור בה ללא הגבלות ניכרות.

בפנקס האזרחים הברליני נרשמו בשנות 1454 — 1475 כמה מקרי התאזרחות של יהודים: בשנת 1454—6; 1474—5; 1455, 1471—3 בכל שנה; 1458, 1475 — 2 בכל שנה; 1461 — 1. התאזרחות זו מעידה על בטחון גדול יותר, על זכויות מסוימות במסחר ובהתישבות במקומות שונים לזמן מה, אבל לא על שווי-זכויות. עם שיפור מצבם של היהודים בסוף המאה הט"ו ובראשית המאה הט"ז גברה התנגדות המעמדות. בשנת 1503 (רס"ג) יצאה פקודת גירוש נגד היהודים מאת הקורפירשט יואכים הראשון (1499 — 1535), אך לא ידוע אם היא הוצאה לפועל. כעבור שש שנים נתקבלו כמה יהודים אמידים במרק ברנדנבורג, אבל האופוזיציה של המעמדות גרמה לקאטאסטרופה בשנת 1510 (ר"ע). כשנגנבו כלי קודש מוזהבים ושתי חלות קודש מהכנסיה שבכפר קנובלאוך (מחוז האבל), האשים האפיסקופוס הברנדנבורגי הירונימוס את היהודים בפשע הזה, הגנב

האמיתי, הפחד פאול פרום, הודה תחילה באשמתו, אבל לאחר שנמסר לעינויים, חזר בו מעדותו ואמר, כי בלע אחת מחלות הקודש ואת השניה מכר ליהודי שלמה משפנדאו. במשך ארבעה שבועות נאסרו ונחקרו 111 יהודים, ובסוף החקירה נשארו רק 51, ששמותיהם ידועים לנו. מסבת הענויים מתו עשרה מהם. פרום יחד עם שלשים ושמונה יהודים נשרפו ביו"ב אב ר"ע בככר השוק החדש, שבו הוקמה „כנסית מרים". שני יהודים, יעקב ויוסף, שהמירו את דתם, „הומתק" דינם להתזת ראשיהם בחרב, רק רופא עינים, שגם הוא התנצר, זוכה. כעבור חדשים מספר גורשו כל היהודים ממחוז ברנדנבורג. בזמן מאוחר יותר השתמשו במצבות שעל קברי הקדושים לבנין חומת המבצר.

בשנת 1532 (רצ"ב) נפתחו שערי ברנדנבורג שוב, אך רק בפני יהודי פולין. השתדלן ר' יוסף איש רוסהיים קיבל על עצמו להוכיח לעולם, כי היהודים, שנהרגו על קידוש השם בשנת ר"ע, היו חפים מפשע ופיליפ מילנכטון, ההומניסט והריפורמטור הדתי הדגול, גילה בפני אספת המושלים בשנת 1539 בפרנקפורט דמיין, כי פרום הודה לפני כומר אחד, שטפל על היהודים אשמת שקר, וסוד הווידוי הזה נשמר ע"י הכומר—בפקודת האפיסקופוס הברנדנבורגי — עד שהלה המיר דתו לדת הפרוטסטנטית. אז יצא צו — למרות התנגדותו של לותר—מאת הקורפירשט יואכים השני (1535—1571) אל הערים הגדולות, כי תרשינה ליהודים לסחור במדינה. מקודם, אמנם, הותר הדבר בלי זכות להתישבות של קבע, אך לאחר זמן קצר נתקבלו היהודים ללא הגבלות תמורת תשלום של 42000 ר"ט (=רייכסטהאלר, 1543—ש"ג). כעבור שלש שנים השתקעו בברלין תשע משפחות יהודיות חדשות.

רק חצי יובל שנים בערך ישבו היהודים בברלין בשלווה יחסית. שוב דרשו המעמדות את גרושם. בשנת 1567 (שכ"ז) פרצו מהומות בברלין ויהודי אחד נהרג. בימים ההם היו בברלין שני יהודים אמידים, שפעולתם השפיעה על גורל אחיהם במידה ניכרת. אחד מהם, מיכאל יודא מדרנבורג ע"י הלברשטדט („מיכל העשיר"), היה יועץ הכספים בחצרות הקורפירשט ושרים אחרים. הוא גר מקודם בפרנקפורט דאודר ואחרי כן בברלין. שם היו לו שני בתים: אחד, שהוקם בשבילו ב„שוק" בפקודת הקורפירשט והשני ברחוב המנזר. האגדה מספרת, כי לא היה יהודי אלא אביר מסתחר, רוזן, שחייו, פעלו, מאסרו, בריחתו ומותו עוררו לא מעט את דמיון העם. היהודי השני היה סוכן החצר ליפולד, שבא למדינה כנער עני ועלה לגדולה הודות לכשרונותיו. בשנת 1556 (שט"ז) הופקד מטעם הקורפירשט כממונה על יהודי ברנדנבורג בעניני כספים, כלכלה וביחוד מסים. כעבור עשר שנים נמסרה לידיו הנהלת בתי יציקת המטבעות וההשגחה על אספקת הכספים, שהיהודים היו חייבים להמציא לקופת הקורפירשט. אדם זה היה עבד נאמן לאדונו, אולם יחד עם זה חומד ממון, שניצל ללא חששות ופקפוקים את תושבי הארץ, והשניא עצמו על כולם. למרות כל התלונות, שהובאו נגדו לפני הקורפירשט, החזיק ליפולד מעמד בחסד אדונו, שהיה זקוק לממונאי הערום

והפיקח הזה. אך יום לאחר מותו של הקורפירשט יואכים השני (2 בינואר 1571) צוה בנו ויורשו יוהן גיאורג (1571—1598) לשים את יהודי פרנקפורט דאודר במאסר ולסגור את שערי ברלין. פרצו מהומות בעיר, בית הכנסת נהרס ובתי היהודים נשדדו. ליפולד, שמיהר לבוא מערש מותו של הקורפירשט בקאָפניק לברלין, ניסה לשוא להימלט. הוא נאסר, ובמשך שנת 1571 (של"א) גורשו כל היהודים מברנדנבורג. החקירה הממושכת גילתה, כי ליפולד חף מפשע וקופת הקורפירשט היתה חייבת לו סכום עצום, אך בחקירת משנה האשימוהו במעשה כשפים, ואחרי עינויים נוראים הומת ב-28 בינואר 1573 (של"ג). עם התמוטטות היסודות הכלכליים של חצר הקורפירשט נפל כקרבן הראשון היהודי, שהיה אחראי למשק החצר.

אלה תולדות ההתישבות היהודית הראשונה בברלין. הקהלה היתה קטנה בכמות וכמעט שלא נשאר לה זכר בקורות עמנו, ביחוד במה שנוגע לחייה הרוחניים.

2. הפרק שלאחר הגרוש בשנת של"א (1571) עד יסוד הקהלה החדשה בברלין.

גם אחרי הגרוש לא היה המרק ברנדנבורג „יודנריין" אלא להלכה. יהודי פולין יכלו לסחור במדינה בהתאם לרשיון משנת 1570, רבים מהם נמנו על המבקרים הקבועים של היריד בלייפציג. כמו כן התגנבו יהודים אחרים לערי הגבולות ומזמן לזמן קיבלו יחידים רשות כניסה גם לברלין לשם סידור עסקיהם. בשנות 1620-1623 — אותם הימים היו החלפנים נוהגים לחתוך את המטבעות ולהציע במקומן מטבעות קלות יותר — נפוצו שמועות בברלין, כי שני יהודים מחזרים על הפתחים ומוכרים פרוטות מזויפות („Böse Groschen") ואחרים באו מיתר גלילי ברנדנבורג לשם מו"מ — ותבעו אותם לדין לפני בית המשפט העירוני. בזמן מאוחר יותר פקדו, שיש לשפוט את היהודים אך ורק ע"י שחנר ביתו של הקורפירשט (Hausvogt) ולא ע"י השופט העירוני. מכל זה יוצא שכמה יהודים התישבו בעיר בקביעות. אולם כל עוד שהפוליטיקה הכלכלית של המדינה היתה אסורה בכבלים דתיים ומסורתיים, לא חל שנוי לטובה במצב היהודים.

הקורפירשט הגדול, פרידריך וילהלם (1640 — 1688), איש רב פעלים ובעל יזמה נועזה, שביקש לבנות מחדש את מדינתו לאחר המכות הקשות, שהוכתה במלחמת שלשים השנה, החליט להזמין גם יהודים כעוזרים בהגשמת תכניותיו, לאחר ששמע על פעולתם הפוריה בהולנדיה הסמוכה. אך נוכח התנגדותם של המעמדות לא יכול היה להגשים את תכניתו אלא בהדרגה. כשנתחדש הרשיון הנ"ל של יהודי פולין (1650 — ת"י), ניתנה יחד עמו גם זכות לישיבת קבע, חרות המסחר והתעשיה ותנועה חפשית בכל הארץ לעשר משפחות יהודיות בהלברשטדט. כמו כן קיבלו יהודי קליווא אגרת-חסות,

זכה סוכן החצר אהרן ישראל ברשיון להשתקע בברלין (1663 — תכ"ג), ובשנות 1664—1678 (תכ"ד—תל"ח) כיהן היהודי יוסט ליפמן—יהודה ברלין—בכהונת בוחן מטבעות (Wardein) בקרוסן ובברלין. וגם יהודים אחרים, לרבות הקרובים לחצר הקורפירשט, באו לברלין, בידיעת הרשות ושלא בידיעתה.

3. קבלת היהודים במרק ברנדבורג בשנת תל"ב (1671).

אחרי גירוש יהודי וינה (25 בפברואר 1670 — ת"ל) הביע הקורפירשט את נכונותו לקבל ארבעים או חמשים משפחות יהודיות אמידות בארצו. המו"מ נמשך שנה בערך ובו יוצגו יהודי וינה ע"י ברוך ב"ר מנחם רוסטיץ (Benedikt Veit), אברהם בר' מאדל סג"ל מווינה (Abraham Ries) והירשל (הירש) לאצארוס. כתוצאה מכן הוצא הרשיון מיום 21 במאי 1671 (תל"א), שלפיו הורשה לחמשים ראשי אבות, ששמותיהם נפרטו ברשימה, עם משפחותיהם להשתקע במחוז ברנדנבורג ודוכסות קרוסן. כיהודי־חסות של הקורפירשט ניתן להם חופש פעולה במסחר, אך אסור היה להם להחזיק בתי־כנסיות אלא להתפלל בצבור בבית פרטי של אחד מבני הקהלה, מבלי שהדבר יפגע בקדשי הנוצרים ובפרט ימנעו מכל גידוף ונאצה לגבי הדת הנוצרית. הם הורשו להחזיק שוחט אחד, ומועצות הערים הוצרכו לפנות להם בית הקברות תמורת תשלום מתאים. על היהודים הוטל לשלם דמי חסות בסך 8 ר"ט לשנה מכל משפחה, זהוב א' מכל חתונה, „האקציז" ואיפה כפולה (איפה פרוסית=3,435 ליטראות) ושאר המסים בהתאם לחוזים עם מועצות הערים. אולם פטורים היו ממכס־הגוף (Leibzoll). דיני ממונות בינם לבין עצמם הוצרכו להביא לפני בית־דין הרבנים, אך דיני ממונות בינם לבין נוצרים ודיני נפשות — לפני בית משפטו של הקורפירשט. בתקנות נוספות מ־6 בספטמבר 1671 נקבע, שעל היהודים היוצאים את המדינה לשלם את הסך הכפול של דמי החסות. מחמת התערבותו של ישראל אהרן הנ"ל, שפחד מפני התחרות היהודים הווינאים, לא נסתיים המו"מ בדבר מתן של אגרות־החסות הראשונות (ישראל אהרן, ריס ופיט) אלא ב־14 בספטמבר ובו יצא הצו, שלפיו היו אברהם ריס ובנדיקט פיט הנ"ל רשאים להשאיר אצלם את אבותיהם, אבות נשותיהם ושארי בשרם עם נשיהם וטפם נוסף על שני שליחי הווינאים האלה וישראל אהרן היו גם מרדכי מאדל ריס, נפתלי הירש ריס, בנימן מירלש ומרדכי גומפרכט עם משפחותיהם מיסדי קהלת ברלין החדשה, שיום הוסדה חל ב־14 בספטמבר 1671 (יום הכיפורים תל"ב). בשנים הבאות באו לברלין עוד יהודים מאוסטריה, גרמניה, בוהמיה, ליטא ופולין ורובם ככולם נתקבלו כיהודי־חסות. בימי הקורפירשט הגדול עלה מספר תושבי ברלין מ־6000 ל־20000 נפש, ובתוכם היוו היהודים 2½% לערך.

II. הקהלה החדשה מהיוסדה בשנת 1671–תל"ב
עד מתן האמנסיפציה בשנת 1812 – תקע"ב

1. המצב הפוליטי והמשפטי.

בראשונה נתקבלו רק אמידים כבעלי חסות והם מכונים „בעלי קיומים" (Vergleitete). היהודים השכילו להבריח לתחומי העיר גם מספר מסוים של מחוסרי חסות הנקראים „מחוסרי קיומים" (Unvergleitete), כדי להבטיח שלא יתגנבו אלמנטים בלתי רצוים פקד הקורפירשט, שכל יהודי העומד להתקבל „מחויב להביא תעודה כתובה וחתומה בידי כל היהודים הגרים בקאלן, ברלין ופרידריכסווארדר, שהוא איש ישר ואמיד, וכלל היהודים ערב לכך". אך בכ"ז הוסיפה שאלת מחוסרי קיומים להטריד את השלטונות, שערכו כל מיני חקירות, איימו בגרוש הבלתי-לגאליים וגרשו גם אחדים מהם.

הקורפירשט פרידריך השלישי (1688–1713, ואחרי הכתרתו למלך בשנת 1701 — פרידריך הראשון) ניצל את היהודים ככל האפשר כדי לכסות את הגרעון בקופת המדינה בחרומותיהם. בשנת 1688 הוטל על יהודי פרוסיה לשלם 20000 ר"ט עבור חידוש אגרות-החסות. הסכום הזה הורד אחרי כן ל-16000 ר"ט ומהם הוצרכו יהודי ברלין לשלם 5000 ר"ט. הפקודה ליהודי ברלין מ-24 בינואר 1700 הטילה על כל „בעלי הקיומים" הגרים בעיר הבירה מס קולקטיבי בסך 3000 ר"ט זהב לשנה, שהומתק ע"י התקנון מ-7 בדצמבר 1700 ל-1000 דוקטים. מחוסרי-קיומים שלמו את הסכום הכפול של דמי-החסות. למס היסודי הזה נתווספו: בשנות 1700 בעד גיוס גדוד רגלים וזיונו 20000 ר"ט (על יהודי ברלין הוטלו 5000); 1704 — 10000 דוקטים בשל עבירה על התקנון משנת 1700 וכן „שרירות לב, חובות ישנים, מעילות ואי-משמעת פלילית", שהיו צריכים לשלם בטרם הורשו לנסוע ליריד בלייפציג; 1706— 1100 דוקטים עבור קבלת ילדים כ„בעלי-קיומים"; תרומות מיוחדות לאקציזה, 8000 ר"ט „בעד ביטול הצעת תקנון חדש ותו חדש" (1711), 100 ר"ט לשנה לקבלת המלך בעיר, 6% בעד ביקורת ספרים עבריים, 100 ר"ט לשנה בעד המנין בבתי המשפחות ריס ויודא ברלין (ראה להלן), 100 ר"ט, ששולמו ע"י ראש הפרנסים אחרי בחירתו, דמי קבלה עבור יהודים זרים, 200-300 ר"ט לשנה דמי לידה ונשואין ועוד. בימי מלחמת הירושה הספרדית (1701-1713) שוב נדרשו מאת היהודים 60000 ר"ט וכתמורה הובטחו להם 200 רשיונות חדשים לתושבי המדינה או לזרים ו-200 קונצסיות לבתים.

היהודים אינם זכאים לחסדו של הקורפירשט—טענו יועצי הסתרים וגם חוגים אחרים הסכימו להם—כי הראו במלחמה יחס אי-פטריוטי, וחוץ מזה הם עוסקים בגניבות, מכירת גניבות, מעילות ועבירות על דיני ממונות. אם כי מספר הפושעים היהודים בברלין היה קטן מאד, הוגזם כל מקרה כדי לעורר שנאה וקנאה. ואם גם לא ביקשו השלטונות לרדוף את היהודים, בכ"ז

קנסו אותם על שנאת הנצרות וחילול קדושתה בפרהסיה. קשה היה לשלטונות שלא להגיב על ההאשמות האלה ומכאן העונשים והקנסות על היהודים, שחגגו את חג הפורים בפומבי, ביחוד ביום תענית הנוצרים וכיו"ב. מכאן גם התוצאות שנבעו מהלשנותיהם של יהודים מומרים (פרנץ ונצל, כריסטיאן כ"ץ ועוד), שהסבו את תשומת לב השלטונות אל המשפט המצוי—לפי דבריהם—בתפילת „עלינו": „ואנחנו כורעים ומשתחוים, אולם לא לפני ישו התלוי", שאמנם לא נמצאו בשום סידור אלא במקומו יש מקום חלק כעין „נ. ב.", כדי להזכיר למתפללים לרקוק לאות של גועל-נפש ולקפוץ ממקומם קמעה. על סמך מלשינות זו יצאה ב-28 לאוגוסט 1703 פקודת המלך, שלפיה מחויב החזן — והמסרב יגורש מהעיר—לקרוא את תפלת „עלינו" בקול רם ועל המתפללים לחזור עליה ג"כ בקול רם. מפקחים מיוחדים השגיחו על מלוי הפקודה הזאת, שבה נאסר השימוש במלים החשודות, הן בבית והן בכל מקום אחר, ונאסרה הוראתן לילדים. הפקודה נתחדשה עוד ארבע פעמים, והמנהג להתפלל תפלת „עלינו" בקול רם עמד בתקפו בבית הכנסת הישן שב„היידידוטרגאסה" עד ימינו. פחד המלשינות נפל על היהודים ובא לידי בטוי בתלונתם, כי „שנואים הם עד שאינם יכולים להיות בטוחים בחייהם לא בערים ולא בכפרים". ועוד דבר אופייני להלך הרוחות באותו זמן: כשביקשו יורשיו של צורר היהודים הידוע יוהן אייזנמנגר להוציא מחדש את האנציקלופדיה לשנאת היהודים של המנוח „היהדות המוסרית", שהוחרמה ע"י פקודת הקיסר ליאופולד הראשון, התיר המלך הפרוסי את הדפסת המהדורה החדשה בברלין, אך על שערה ציונה כמקום הדפוס קניגסברג שבפרוסיה, כי לשם לא הגיעה ידה של הצנזורה הקיסרית (1711).

כמרים אדוקים היו כמעט היחידים, שהעיזו ללמד זכות על היהודים מתוך התקוה לעשות נפשות לכנסיה. אבל מספר המשומדים היה קטן עד מאד. בעיקר התנצרו קבצנים כדי להתחמק מרדיפות הרשות. לפי פקודת המלך נשלחו המומרים האלה, ומשנת 1704 גם כל היתומים היהודים שעתידים להתנצר, ל„בית העבודה".

הנהלת עניני היהודים נמסרה מקודם לידי ה„אמטקמר" של הקורפירשט, אך ההוצאה לפועל היתה בידי שחנר בית הקורפירשט (Hausvogt), שהיה ממונה על כל ענייני המשטרה של היהודים, על דיני ממונות והיה גם המפקח על מעמדם ורכושם ואחראי למסיהם ולגרוש מחוסרי־קיומים. משלא היה ביכולתו למלא תפקידים מרובים כל כך, נמסר השיפוט בענייני היהודים לידי הקמרגריכט (1681). אולם בזה נתרבו הקשיים, כי נחלקו דעות הגורמים השונים בדבר הסמכויות. אז נתמנה אחד מיועצי הסתרים כממונה על ענייני היהודים, בשנת 1708 הורכבה „ועדת היהודים" כמוסד קבוע. על הוועדה הוטל לערוך תקנון חדש, מספר היהודים הנסבלים נקבע ל-100 משפחות וקבלת יהודים זרים הותרה רק תמורת פיקדון בסך 4000—6000 ר"ט. הוועדה היתה מוסמכת לדון בין יהודים ונוצרים ובין היהודים עצמם בתנאי שהסכום הנתבע לא יעלה על

100 ר"ט. שוב היתה שאלת מחוסרי-הקיומים אקטואלית. בשנת 1709 נפסק מתן רשיונות חדשים אם כי מספר המשפחות היהודיות בעת ההיא לא עלה על 96, אך ב-1711 שוב ניתנו רשיונות חדשים, אף הותר למחוסרי-קיומים, הגרים כבר 3—4 שנים במדינה, להשאר בה בתנאי, שבני הקהלה יקבלו על עצמם את כלכלת העניים. אך כשהסכומים שנקבצו לתכלית זו לא הספיקו, יצאה בשנת 1712 פקודה חמורה נגד מחוסרי קיומים וקבצנים, ועדת היהודים פעלה עד שנת 1750.

פרידריך וילהלם הראשון (1714-1740) לא סלח ליהודים את מעשי ספק המטבעות לוין פיט, שהניח אחרי מותו חוב של 100000 ר"ט, שנשאר חייב למלך, ולא היה ביכולתם של יורשיו לסלק את החוב. הפקודה (אדיקט) מיום 20 למאי 1714 גזרה, כי מספר הנסבלים בברלין לא יעלה על 120 ראשי משפחות (וגם המתים בכלל, כי רשיונותיהם לא עברו לבאים אחריהם). להבא לא יתקבלו בעלי קיומים אלא אם יהיו בידיהם תעודות הפרנסים על התנהגותם הטובה וחוץ מזה עליהם להשליש פיקדון כדי להבטיח שיש בידיהם הון של 10000 ר"ט לפחות. אגרת חסות של יהודי, שמלא אחרי התחייבותו, אפשר להעביר אחרי מותו לאלמנתו תמורת תשלומים מסוימים, כמו כן תעבורנה זכויותיו לבן הראשון או לבת הראשונה ללא תנאים, לבנים או לבנות השניים רק תמורת תשלום של 50 ר"ט ואם הם בעלי הון-של 1000 ר"ט, ולבנים או לבנות השלישיים—תמורת תשלום של 100 ר"ט ואם הם בעלי הון של 2000 ר"ט. שאר הילדים אינם רשאים להתישב בברלין אחרי חתונתם. אבל אם יתחתנו במקום אחר, יהיו רשאים להתגורר בבית הוריהם עוד שנה נוספת תמורת תשלומם של דמי החסות, ועל הוריהם לקבל את האחריות, שילדיהם יעזבו עם תום המועד את העיר. היהודים יכולים לעסוק במסחר ובמלאכה ולרכוש להם בתים ודירות. בוטלה האחריות של הכלל לדמי החסות, אך מס הגלגלת הושב על כנו. השלטונות השתדלו לפרש את התקנות האלה לרעתם של היהודים והכניסו הגבלות נוספות. כן ניתנה הוראה, שאם יפקד מקום משפחה אחת מן המשפחות הנסבלות לא תתחדש הפריבילגיה שלה. נעשה נסיון לאסור על היהודים לעסוק במסחר, או לפחות להגבילו, ולא להרשות להם להחזיק למעלה מ-16 חנויות פתוחות מאלה שהיו בידיהם כבר בשנת 1690, וכן לאסור עליהם לרכוש בתים ועוד. כל מחוסרי-הקיומים היו צריכים לעזוב את העיר עד שנת 1724, וכשנתגלה בשנת 1728, כי מספר בעלי-הקיומים עולה כבר ל-180. יצאה פקודה אל עדת היהודים להפסיק מתן אגרות חסות חדשות.

בימים ההם דנו השלטונות בהצעה לחוק יהודי חדש. בידי היהודים עלה לעכב את פירסום ההצעה, אבל הוטל עליהם תשלום מידי בסך 4800 ר"ט וההצעה הומתקה מעט. התקנון הכללי (General-Reglement) מיום 29 לספטמבר 1730 הגביל שוב את מספרם של בעלי-הקיומים הנסבלים ל-100 אם כי למעשה היה מספרם גדול מזה בהרבה. אם בעל הזכות לא השאיר בנים אחריו,

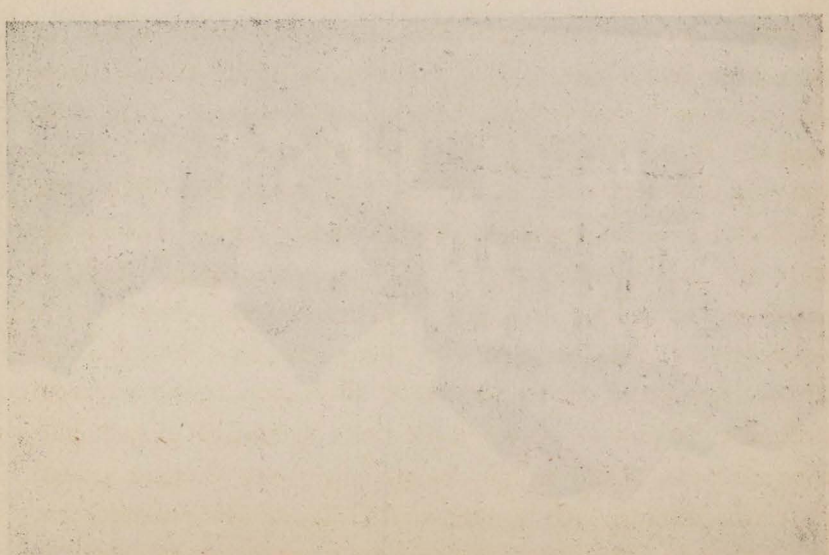

ברלין. חצר היהודים הקטנה

ברלין. בית הכנסת העתיק (משנת תע"ד)

אפשר להעביר את אגרת-החסות לאלמנתו בתשלום מחציתם של דמי החסות. רק לשני הבנים הראשונים מותר להתישב בברלין אחרי חתונתם, בעוד שלפי תנאי הפקודה משנת 1714 הותרה גם לבן השלישי. יהודים בעלי קונצסיות רשאים: להחזיק חנות פתוחה אחת וצריפים במקום מושבם או בירידים; להעסיק משרת אחד ושתי משרתות או שני משרתים ומשרתת אחת; לסחור בכספים, במרגליות, בגדילים (Tressen) ממשי, כסף, או זהב, ברבדי זהב וכסף, באריגים יקרים ובשנצות, בבגדים מרוקמים, בשטיחים יקרים, בכותן ברבנטי וסכסוני, בחריל ובכותן לבן, בנוצות, בעור מעובד, בעורות עגל וכבש גלמיים, בקפלטים, בשערות גמלים וסוסים, בצמר-גפן, בחוטים מחו"ל, בחלב, בדונג, במעשי פרווה, בסחורות פולניות שמוחר להכניסן, בתה, בקפה, בבד ובאריגי צמר מתוצרת הארץ. אך אלה שאינם בעלי קונצסיות רשאים לסחור רק בבגדים ישנים, חפצים פחותי ערך וגרוטאות וכמו כן לעסוק בחלפנות ובסחר-סוסים. אסור ליהודים להחזיק סודניות בירה ומשרפות יין, לעסוק ברוכלות ובשאר אומניות, חוץ מפתוח חותמות, רקמת זהב וכסף ושחיטת בהמות. שער הרבית נקבע ל 12% להלוואות לזמנים קצרים, 8% להלוואות בסך 500 ר"ט ולמעלה לזמנים ארוכים, פרוטה אחת מכל ר"ט לשבוע להלוואות על משכון, שערכו פחות מ-10 ר"ט ו12% אם ערכו גדול מזה. על כלל היהודים במדינה הוטלה ערבות הדדית לדמי החסות והטירונים, ואיימו עליהם בביטול התקנות, אם לא ישלמו את המסים במועדם. לפי בקשת היהודים ניתנו להם כמה הנחות. כגון: הרשות לסחור בטבק ובכלי מיני צבעים, העברת אגרות-החסות לבנות בהעדרם של בנים, אם ישנו הון של 100 ר"ט ברשותן או ברשות בעליהן. ועוד הוסכם, כי כל היהודים שנמצאו אותה שעה בברלין יהיו רשאים להשאר, אפילו אם מספרם עולה על המכסה הקצובה. למעשה גרו אז בברלין 180 משפחות בערך, ולכמה עשירים נתנו רשיונות מיוחדים מחוץ לגבולות התקנון. בשנת 1737 נקבע מספר המשפחות הנסבלות ל-120=953 נפשות ו-43 משפחות של „פקידי" הקהלה=243 נפשות, ועל שאר היהודים=584 נפשות נגזר הגרוש, מהם עזבו 387 את העיר.

גם פרידריך השני, הגדול (1740 — 1786), הלך בעקבות אבותיו. אף הוא שאף להקטין את מספר היהודים, אבל עם זה משך אמידים, כדי להוציא מהם מסים במידה האפשרית. בשנות 1747 ו-1749 תוקן, כי זכות הישיבה בברלין לא תעבור אלא לבן הראשון. על אף כל ההגבלות ישבו בברלין באמצע המאה הי"ח 350 משפחות יהודיות או 2188 נפשות. ב-17 לאפריל 1750 הוצאה „פריבילגיה כללית מבוקרת ותקנון ליהודים", שעמדה בתקפה עד לשנת 1812. החק הזה הודה בזכותן של 203 משפחות מן המנין ו-63 שלא מן המנין. רק בני הסוג הראשון יכולים להיות סוחרים העומדים ברשות עצמם בעוד שבני הסוג השני ישמשו כמשרתים. המסחר הותר במסגרת החקנון משנת 1730, אך הוצא מזה המסחר ביין, בשמים, טבק וכמה צרכי אוכל וסחורות לוקסוס, כמו כן נאסר על היהודים, בהתאם לתקנת חברות

האומנים, לעסוק בכמה ענפי מלאכה; המלאכה המותרת היא: פיתוח חותמות, ציור, אופטיקה, ליטוש זכוכית, יהלומים ואבנים טובות, רקמת זהב וכסף, תפירת לבנים, כביסה ועוד. לפתיחת בית חרושת הוזקק היהודי לרשיון מיוחד. שאר סעיפי החוק נוגעים באיסור חיתוך מטבעות, איסור השחיטה שלא לצרכי היהודים (ואף זו בבתי הנוצרים), איסור להחזיק בברלין יותר מ-40 בתים ובערים אחרות יותר מבית אחד לכל משפחה חמישית, שער הרבית, משכנות, האקציזה, שהיהודים הזרים שלמו בימי הירידים, תקנות בדבר פשיטת רגל, קבצנים יהודים, איסור ליהודים זרים להכנס לברלין אלא דרך שערי פרנצלאו והאלי ולעשות בעיר למעלה מ-24 שעות, חיוב בעלי־קיומים לגור במקום מושבם בקביעות (ואם יפקד מקומו של מישהו יותר משנה אחת בלי רשיון לכך מתבטלת אגרת-החסות שלו), פיקוח על רשימת היהודים, מסי היהודים, ערבות הדדית של כלל היהודים ואירגון הקהלות. לפי בקשת היהודים, שחששו מתוצאות החוק העלו לפגוע במעמדם נדחה פירסומו עד לשנת 1756.

החל משנת 1750 (תק"י) גדלה האוכלוסיה היהודית בברלין. בשנת 1754 נמנו 2510 נפשות, 1777 — 4245, אך ב-1786 — רק 2480. אחת הסיבות לירידה זו היתה, לפי שלא נתנו למתישבים החדשים זכויות ישיבה העוברות בירושה לבני הבית ולבאים אחריהם. אפילו מנדלסון קיבל אגרת-חסות רק בתנאי זה. ברם המדיניות לגבי היהודים היתה מחוסרת כל עקביות. מצד אחד ביטל המלך כמה רשיונות חדשים לילדים הראשונים, אך מצד שני כיבד כמה יהודים אמידים ברשיונות, שלפיהם הם וצאצאיהם יכלו להתחתן ולהתישב במדינה כולה, לקנות להם בתים ומגרשים ולהנות מזכויות הבנקאים הנוצרים. בשנת 1763 בוטל על פי הצעת קהלת ברלין איסור התישבות לילדים השניים בתנאי, שיהיו „מסוגלים במידה יתרה לתעשיה ולמלאכת-יד" תמורת תשלום בסך 7000 ר"ט. מחמת סירובם של היהודים בערי השדה להשתתף בתשלום הזה, היו יהודי ברלין נאלצים לשלם את הסכום כולו כמפרעה, וגם אחרי גבית חלקם של שאר היהודים, חל עליהם חלק הארי. נגזרו כמה הגבלות כלכליות. שער הרבית נקבע ל-7% ובמשכון—ל-6% ומחצית פרוטה מכל ר"ט בהלוואות של 10 ר"ט או פחות. כשנתברר, כי ברשות היהודים עומדים 70 בתים בעיר במקום 40 המותרים להם, ואחדים נמצאים גם מחוץ לתחום, שבו היו נוהגים להתגורר, טענו החזנים והמורים של „המנזר האפור", כי התישבות היהודים באיזורים החדשים האלה עלולה לקפח את הכנסותיהם, ומשום כך הוטל על היהודים לשלם להם 165 ר"ט לשנה במשך 20 שנה (1766). מעתה צמצמו השלטונות את הזכות לרכישת בתים ומגרשים ע"י היהודים. הוחמר הפיקוח על מקרי פשיטת רגל, כדי לאפשר את ביטול אגרות-החסות של פושטי-רגל וכמו כן על החלפנים, על שטרות היהודים, על האיסורים במסחר, וכו', וכו'.

חלקם השנתי של יהודי ברלין בסכום הכללי של המסים, אשר חלו על יהודי פרוסיה, גדל משנת 1735—1784 מ-1/5 ל-1/3. אך גרוע מזה היה הנסיון לכלול את היהודים באונס בשיטה המרכנטילית, שגרם להם הפסדים עצומים.

הם הוכרחו, תמורת רשות הישיבה לילד השני, למכור בחו"ל סחורות מתוצרת האו"ץ בסך 1500 ר"ט; להחזיק את בתי חרשת בטמפלין על חשבונם הם. ובשנות 1769—1788 הוצרכו, תמורת ההנחות בהתישבות הילדים הראשונים והשניים, לקנות בתים ולקנות ולמכור בחו"ל כלי-חרסינה מתוצרת בית-חרשת המלכות לחרסינה. לבסוף נתנה רשות ההתישבות לילדים השניים בתשלום חד פעמי בסך 70000 ר"ט. בימי מלחמת שבע השנים השתתפו יהודי ברלין בקונטריבוציות, שנגבו בידי האוסטרים והרוסים בזמן כיבוש העיר. אין פלא, כי במסיבות הללו הלכו וגדלו חובות הקהלה. בשנת 1763 היתה הקהלה חייבת 44250 ר"ט; ב-1786 — 140000 ר"ט והרבית השנתית עלתה ל-7000 ר"ט בערך.

ע"פ הצעת ראשי הפרנסים ופרנסי קהלת ברלין מ-25 בדצמבר 1786 (תקמ"ז) ו-6 בפברואר 1787 הורכבה ועדה מטעם הממשלה לשם דיון על תיקון המצב המשפטי והפוליטי של היהודים. כבאי כח קהלת ברלין השתתפו בועדה ליפמן בן מאיר לוי (טויסק), יצחק בן דניאל איציג ודוד פרידלנדר. כל התזכירים, שנציגי היהודים הגישו אל הועדה, הם פרי עטו של פרידלנדר, שפרסמם בשנת 1793 (תקנ"ג) בתוך חיבורו „תעודות בדבר תיקון הישובים היהודיים שבמדינת פרוסיה", הכולל תאור מפורט של מצב היהודים בפרוסיה בימים ההם. ה„גנרל-דירקטוריום" ניסה לדחות את העניין לזמן בלתי מוגבל ע"י חקירות ממושכות ורק ב-10 ביולי 1789 מסרה הוועדה דו"ח, שהיתה בו מעין פשרה בין הניגודים, שנתגלו בשעת הדיונים. נדרשה קודם כל העלאת הרמה המוסרית של היהודים, ע"י צמצום השפעת הקהל והרבנים, תיקונים ברוח ההשכלה, אך גם הקלת העול הכספי ע"י ביטול האחריות ההדדית, הרחבת התחומים הכלכלים והחברתיים ע"י מתן רשות להתעסקותם בחקלאות, במלאכה, באומנות, במדעים וכו'. עוד בזמן ההתעצויות בקרב הוועדה יצאו חוקים מקומיים וכלליים, שפגעו ביהודים קשה, אך מצד שני בוטל ב-31 בדצמבר 1787 „מכס הגלגלת" ליהודים נתיני פרוסיה וב-4 ביולי 1788 — ליהודים זרים הבאים לירידים בפרנקפורט דאודר. ב-12 לפברואר 1788 בוטל ענין ה„חרסינה היהודית" (ראה לעיל), וע"י הפקודה מ-9 ליולי 1788 הוכרה „האומה היהודית" כאחת הדתות הציבוריות הנסבלות במדינה, אבל עצם ענין הרפורמה לא זז ממקומו, בפרט לאחר שנציגי היהודים דחו את הצעת ה„גנרל-דירקטוריום" לקבל על עצמם בשם כלל היהודים חובות נוספות, ביחוד עבודת הצבא. עוד קודם שיבוצעו התיקונים העיקריים (22 בפברואר 1790), שוב באו הגבלות חדשות או חודשו ישנות ורק במתן רשיונות כלליים ליחידי סגולה הראו השלטונות נדיבות מה. דניאל איציג היה הראשון, שזכה בפאטנט התאזרחות (2 במאי 1791).

שאיפות היהודים להטבת מצבם מצאו להן הד בספרות, אך הסופרים חשדו בהם במזימות לא טהורות לגבי המדינה ודרשו מהם לפחות הוכחה ברורה שהם ראוים להאזרחות. דעות כאלה, שהיו בולטות גם בקרב הפקידות,

גרמו שלא הושגו אלא הקלות חלקיות, כגון: ביטול האחריות הקיבוצית של היהודים למסים תמורת תשלום חד-פעמי בסך 13500 ר"ט (5 ביוני 1792) ועוד. רבה היתה האכזבה בין נציגי היהודים, ואחדים מהם, ובראשם דוד פרידלנדר, היו מוכנים לשלם מחיר יקר עבור האמנסיפציה. ב„אגרת אל הוד מעלתו היועץ הראשי בקונסיסטוריה הכומר טלר מאת אחדים מראשי המשפחות בני הדת היהודית" (1799) הציע פרידלנדר לא פחות מאשר את נכונותם של היהודים להתקשר עם הנוצרים בקשר אמיץ מתוך הודאה בכל עיקרי הנצרות, ובלבד שלא יהיו חייבים לקבל את הטבילה כסמל הנצרות אלא כצורה פורמלית גרידא. טלר דחה את ההצעה, באמרו כי ככהן נוצרי אינו יכול לוותר על הודאה בסוד הטבילה, בסעודת הערב ובאמונה בישו הנוצרי. הוויכוח מסביב ל„אגרת", שבו השתתפו נוצרים ויהודים, לא הביא כל תועלת להתקדמות הרפורמה הפוליטית.

בראשית המאה הי"ט טרם נראו סימנים, כי השלטונות מוכנים באמת להעניק ליהודים שווי זכויות. שוב הסתפקו במתן הקלה חלקית ע"י ביטול אחריות הקהלות לגנבות והעלמות (1 ביוני 1800), אבל יחד עם זה החמירו התקנות בדבר יהודים הבאים מחוץ ופיקוח על החשודים בכלל ומשרתים יהודים בפרט (18 ביולי 1800). הפולמוס הספרותי בשנות 1803—1804, שבו היתה ידם של שונאי היהודים (גראטינאויר, פאלצוב· בוכהולץ ועוד) על העליונה, לא היה בו כדי לעודד את הפקידים, שבידיהם ניתן עניין הרפורמה, שיעשו צעד נמרץ קדימה. השנוי בא אחרי תבוסתה של פרוסיה בשנות 1806—1807. בוטלה עבדות האיכרים, נשתנתה חוקת העיריות ונכנסו תיקונים במנגנון הצבאי. בנקאים יהודיים עזרו למדינה. בני קהלת ברלין השתתפו במפעלי הצדקה לטובת הצבא והאזרחים. חוקת העיריות מ־19 בנובמבר 1808 הקלה על התאזרחות היהודים. מאות יהודים ברלינים נעשו לאזרחי העיר, רבים נכנסו לגדוד האזרחי. לאספת מורשי עירית ברלין נבחר שלמה פייט, ודוד פרידלנדר נתמנה ליועץ העיר.

שתי דעות היו נלחמות זו בזו בקרב הפקידות. האחת, זו של פון שרֶטֶר (המכונה „המן היהודים") וסיעתו, היתה, שיש לתת שוויון ליהודים רק קמעא קמעא, לאחר תיקונים יסודיים בחייהם הפנימיים, והשניה, של וילהלם פון הומבולדט, המליצה על מתן זכויות מידי מתוך התקווה, שזוהי הדרך לגשר את התהום הרובצת בין היהודים והנוצרים. ראשי קהלת ברלין פנו במשך שנת 1810 (תק"ע) שלש פעמים אל המלך וקנצלר המדינה הרדנברג, אולם רק ע"י הפקודה (אדיקט) מ־11 למרץ 1812 (תקע"ב) נעשו היהודים אזרחי פרוסיה וכל הגבלות התישבותם במדינה, לרבות מסיהם המיוחדים, בוטלו.

2. המצב הכלכלי.

בנסיונם להשתרש בחיים הכלכליים נתקלו היהודים מיד לאחר שנתקבלו למדינה (1671—תל"ב) בהתנגדות: נשמעו קולות, שהם עומדים

להרוס את המסחר של הסוחרים הברלינים ולקפח את הכנסותיהם, וזה משום שאינם מוגבלים בפעולתם על ידי תקנות האגודות המקצועיות. הם סוחרים בצמר ובאריגים, במשי, בבד, בנעלים, בבגדים ובכל מיני סחורות; שוחטים ומוכרים בשר ללא השגחה והערכה; הולכים לערים ולכפרים, רוכלים ומטרידים את התושבים, מוכרים להם סחורות, ברובן נושנות ומקולקלות, במחיר זול; מושכים אחריהם בערמה ומרמה את הקונים, ביחוד איכרים, ושוללים מהם ומשאר התושבים את מחיתם. ומשום כך יש לבטל את רשיונותיהם ולפחות להעמיד את היהודים תחת פיקוח האגודות המקצועיות. לדעה זו הסכימו פחות או יותר הפקידים הגבוהים, בעוד שהקורפירשט היה בטוח שמסחר היהודים מביא תועלת רבה לארצו. אך לאחר שבשנת 1674 התנפלו המונים על יהודי ברלין, נוכח הקורפירשט לדעת, כי קשה יהיה לעמוד מנגד ל„דרישות העם". בשנות 1680—1685 הוגבל מסחר היהודים בעורות, בסחורות פרווה, בכסף ומטבעות וכו', וגרועים מזה היו הנסיונות לאסור עליהם להחזיק צריפים פתוחים וחנויות. המגמה היתה להוציאם מהמסחר הקמעוני מחוץ לירידים. בשנת 1692 נקבע שהם רשאים להחזיק רק בחנויות, שהיו קיימות לפני שנת 1690. אך כעבור זמן מועט שוב נפתחו החנויות שנסגרו על ידי המשטרה, גם נתווספו חדשות עד שלא קל היה למצוא רחוב בברלין, אשר בו לא היו כמה חנויות יהודיות מלאות כל מיני סחורות. המצב לא נשתנה בהרבה גם אחרי החזרה על האיסור הזה בשנת 1696 ו-1700, כי למרות האיסורים וההגבלות השונות החזיקו היהודים מעמד במסחר.

בין הסוחרים היהודים שהצטיינו ביזמתם וטפלו גם באספקה לחצר המלך, תפש מקום בולט יודא ברלין בר' אליעזר ליפמן (יוסט ליפמן), בן למשפחה עניה, שעלה לגדולה ונמנה על העשירים ביותר בזמנו. שלמה בר יצחק היה חלוץ התעשיה הפרוסית והקים בשנת 1703 בית חרשת לרקמות. כבעלי מלאכה ואומנים הצטינו „פתוחי חותם" יוסף ומיכאל בר אברהם. מיתר האומנים נזכרים במקורות שוחטים, מנקי-נוצות, ספרים, מדפיסים ועוזריהם, כובשים, עושי-יין וי"ש וסודנים, כמו כן רופא אחד, זמרת אחת ומספר קטן של „משרתים ציבוריים", בעיקר פקידי הקהלה לסוגיהם.

השיטה המרכנטילית עם שאיפותיה לאוטרקיה לאומית בקשה לפתח את החקלאות והתעשיה ולצמצם את ערך המסחר. מכאן ההגבלות החוקיות, שפגעו בראש ובראשונה במסחר היהודים והוצאתם—בצד רוצחים, מחללי השם, גנבים וכו'—מאירגון הסוחרים האשכנזים והצרפתים (1716). מכאן גם הדרישות הבלתי פוסקות להכניס איסורים והגבלות חדשים ותקנות הבורסה מ-25 באוקטובר 1739, שאסרו על היהודים לעסוק בסרסרות וכיו"ב, וקבעו להם מקום נפרד בבורסה, שממנו לא יכלו לזוז אלא אם סוחר נוצרי מבקש לדבר אליהם. ברם אי אפשר היה לממשלה להענות לכל דרישות הסוחרים הנוצרים, כי על ידי כך היתה סותמת את המקור, שממנה שאבה את המסים. לכן נתנו ליהודים להרחיב את גבולותיהם בכמה שטחים ובראש וראשונה בעסקי כספים. דוגמת

צורפי הזהב הותר גם להם חיתוך משנה של זהב וכסף. על יד בית המסחר של ספליטגרבר ודאום, תפשו מקום נכבד בעסקי-כספים לוין פייט הנ"ל, בני משפחות פרנקל—מירלש מווינה, פירשט מהמבורג ועל כולם „הסוכן הראשי בחצר לענייני המלחמה" משה לוי גומפרץ (משה קליווא), שפתח בשנת 1719 עם בנו אליה בית-חרשת לטבק, שהתקיים רק זמן קצר, ובשנת 1723—בית-מסחר למטבעות.

עם התפתחות התעשיה הפרוסית גדל גם חלקם של היהודים בה. אחרי נסיון שלא הצליח אלא במעט, שנעשה ע"י לוי אולף ובנו משה, שיסדו בית-חרשת לשנצות, העסיק דוד הירש פרגר החל משנת 1720 צמרים וקיבל על עצמו את הנהלת בית־החרשת, שהיה קיים על ידי בית-העבודה שבשפנדאו. בשנת 1730 ניתן לו מונפול ליצירת קטיפה בפרוסיה כולה לזמן של 12 שנה. בשנת 1739 החזיק כבר 100 נולים, ב-1743—144. הוא ושמואל בר בנדיט הקימו בית אריגה למשי וקבלו תמורתו בתים ואגרות-חסות. כן יסדו בתמיכת הממשלה משה בר טוביה, ברוך בר אהרן ומשה ריס מפעלים תעשיתיים שונים. הילל בר אפרים ומשה קליווא חכרו את בית־האומן שעל יד בית היתומים בפוטסדם ובו העסיקו בתוצרת סלסלות ברבנטיות במשך זמן לימודים של שבע שנים, 200 יתומים, שמספרם עלה עד ל-351.

שנה אחת לפני פרוץ מלחמת שבע השנים (1756—1763), נמסרה חכירת המטבעות, לאחר שהסוחרים הנוצרים הססו לקבל על עצמם את הסיכון הכרוך בעסקים כאלה, לידי הבנקאים „אפרים ובניו" תמורת רווח של 5—8%, אם יספקו את המתכת למטבעות המלכותיות ולא יעברו על השער החוקי. נוסף על כך הרויחו החוכרים מהפרש הוואלוטה. לפי החוזים בין המדינה והשותפים: פייטל בר אפרים, גיסו משה קליווא, דניאל איציג וגיסו משה בר יצחק אייזיק משינפליס טבעו מקודם בסכסוניה ואחרי כן גם בפרוסיה מטבעות זהב וכסף קלות, בפרט מפורסמות אלה, שעליהן ישנה חותמתו של בעל המטבעות הסכסוניות EC (ארנסט דיטריך קרול), אך הבריות קראו ר"ת אלה „אפרים אונד קונסורטין" (שותפים) וכינו את המטבעות „אפרימיטין". החוכרים השכילו להפחית את ערך המטבעות בכל מיני אמצעים, ובארץ ומחוצה לה העדיפו את הכסף קל המשקל על המטבע הרגילה. הבקורת שנמתחה הן על החוכרים, שהתעשרו בדרך זו, והן על המלך, שהסתיר את החוזים מפני הקהל ולא הגן על שותפיו כנגד המבקרים, החטיאה את מטרתה, כי קלקול המטבעות לא היה אלא אמצעי הכרחי לפי תנאי הזמן.

בימי המלחמה התרחבה פעולת החרשתנים היהודים הבאים: יצחק לוין, בעל בית החרושת לרקמות, יצחק ברנהרד, בעל בית-חרושת למשי, שבו היה משה מנדלסון מקודם פנקסן ואחרי כן שותף, בנימין וולף ובנו יצחק בנימין וולף, בעלי בתי חרושת לכותנה ועוד. אחרי המלחמה כפה המלך על חוכרי המטבעות להשקיע חלק מרווחיהם במפעלים תעשייתיים. פייטל בר אפרים, שנסיונותיו הראשונים בתוצרת סלסלות בפוטסדם לא הוכתרו בהצלחה, הקים

בברלין בית-החרושת לשידות, בו עבדו במשכרת פעוטה ילדים יהודים ונוצרים במשך 2—3 שנים ויחד עם זה קבלו השכלה אלמנטרית. אחרי כן קנה מאת דניאל איציג בית מלאכה לצריפת כסף. שם הוקמו ששה כורים, מכונות חדישות ומשוכללות, מעבדה ובית-מקבות לעיבוד הסייגים. מלבד זה היתה לו מפחה משלו. בכל המפעלים האלה העסיק פייטל למעלה מ-80 פועל מחו"ל, גם בנה בשבילם בתים בברלין ופוטסדם, שעלו למעלה מ-70000 ר"ט. ארמונו ברחוב הדואר 16, שבו הוקם בית החרושת לטבק של יועץ המסחר אולריצי, נמנה על הבנינים היפים בעיר. תוצרות בית החרושת לרקמת זהב וכסף, שפייטל בר אפרים קנה מבית היתומים בפוטסדם ושבו השקיע בשנה הראשונה למעלה מ-400000 ר"ט נמכרו בכל העולם עד הודו. בשנת 1783 עלו ההכנסות ממכירה זו ל300000 ר"ט. 800 פועלים עבדו במפעל הזה. אחרי מותו של פייטל (1775) המשיכו בניו יוסף, אפרים ובנימין את פעולות אביהם.

גם בתעשית משי וקטיפה עמדו יהודים בראש: יצחק בנימין וואלף, משה ריס ומאיר בן בנימין הלוי, שהחזיקו עד ל-200 נולים; דור פרידלנדר, שהיה אחד מהחלוצים הלוחמים לחופש המסחר ואחרים. כמו כן היה חלקם של היהודים גדול בתעשית חוטים, צמר גפן וכו'. דניאל איציג ניסה כוחו בתעשית עור ופיתח את בית יציקת הברזל ובית החרושת לפח, שקנה מאת הממשלה. רק אחדים מבין התעשיתנים היהודים התעשרו במידה ניכרת, כי השיטה הפרוטקציונית והמונופולית הביאה נזקים עצומים לתעשיה. רבים הפסידו כספים והיו נאלצים לסגור את מפעליהם, אך במקרים אחדים כפה המלך עליהם לקיים את בתי החרושת בכל מחיר.

פייטל בר אפרים היה גם מן הראשונים, שהשקיע מרץ רב בפיתוח המסחר הסיטוני, מקודם בימי המלחמה ע"י אספקה לצבא ולאזרחים, ואחרי כן ע"י רכישת ובניית ספינות, שהפליגו משטטין לבורדו ולקושטא. אמנם אגודות האמנים ניסו — אף הצליחו במדת מה — לשים מכשולים בדרכו זו. היהודים החזיקו גם את המחסנים הגדולים, שמהם יצאו הסחורות לשווקים ולירידים.

בסוף המאה הי"ח גדלה השפעתם של היהודים בעסקי הכספים. אז היו בברלין 30 בנקים יהודים לעומת 22 נוצרים. בשנת 1795 נוסדה ע"י בני משה מנדלסון, יוסף ואברהם, הפירמה „מנדלסון ושו"‟, ובשנת 1803 התחיל שמואל בלייכרודר, שהצליח מקודם לכן כסוחר זריז, לעסוק בבנקאות. הם ושאר הבנקאים היהודים, כגון: בנימין בן פייטל, איציג בן דניאל איציג ועוד היו הראשונים, שטפלו בבנקאות כענף בפני עצמו, בעוד שהפירמות הנוצריות הותיקות צרפו עסקי בנקים למסחר סחורות ולהובלה עד כדי כך, שרק חמש מהן נחשבו כבנקים במלוא מובן המלה. עד שנת 1805 לא ניתנה לסוחרים „בני האומה הישראלית" דריסת רגל בוועד הבורסה. נציגיהם הראשונים היו יעקב הרץ בער, אביו של הקומפוזיטור מאירבער. וראובן שמואל גומפרץ. עם מתן החופש הכלכלי חדרו היהודים לתחומים, שהיו עד כה חסומים בפניהם, כגון: מסחר ספרים ועוד. בראשית המאה הי"ט ירד מצב התעשיה. רבים ממפעלי היהודים סבלו

קשה, אחדים מהם נסגרו לגמרי. עד שנת 1804 התנגדה עירית ברלין לקבל יהודים כפועלים חניכים במלאכה, אבל מאז, וביחוד החל משנת 1808, התירו השלטונות, למרות סירובה של העיריה, את כניסת היהודים כשוליות לאומנות הסנדלרים והסכינאים. באופן יחסי גדול היה כבר בימים ההם חלקם של היהודים במקצועות החפשיים. מרדכי בלוך, האיכטיולוג המפורסם, מרדכי הירץ, שיצאו לו מוניטין גם כפילוסוף, ירמיה וואלף, דוד אופנהיים ועוד, נחשבו בין הרופאים המצוינים בברלין.

המשבר הכלכלי לאחר מפלתה של פרוסיה בשדה הקרב משתקף במצב הקהלה. בשנת 1809 קבע דוד פרידלנדר, כי חוץ מ-4-6 משפחות יהודיות בברלין הפסידו כל האמידים בקהלה שליש או רבע מרכושם. בתוך כך הלך ורב עול המסים. בני קהלת ברלין היו מפגרים בתשלום המסים ובשנת 1809, נשארו חייבים בעד דמי-חסות ואספקת כסף בלבד 45000 ר"ט. על 170 משפחות חל חוב בסך 35000 ר"ט, 100 משפחות שילמו את חובותיהם בשעורים קטנים ורק לאחר שהורדו הסכומים לחצי. מספר הנצרכים מקבלי התמיכה הלך ועלה משנה לשנה.

3. ראשית ההשכלה וההתבוללות.

עקבות ההשכלה בברלין ניכרים כבר במחצית הראשונה של המאה הי"ח. עם חדירת היהודים לחיים הכלכליים באו הם ובניהם במגע עם העולם החיצוני, שממנו היו נבדלים ע"י חוקים והגבלות. אי אפשר היה שתרבות הסביבה לא תשפיע עליהם, לפחות על האמידים ועל חלק מן האינטלגנציה, עד שהתחילו לסגל להם מדות הגויים, ללמוד את הלשון הגרמנית. אך מבלי שנתערערו עם זאת יסודות היהדות. בין חלוצי ההשכלה נמנה אהרן בן שלמה זלמן אמריך (תפ"ג — תקכ"ט), רופא לפי מקצועו, ותלמידו ר' ישראל זאמושץ, מכובד וחביב על יהודים ולא יהודים, מחבר הביאור לפירושו של אבן-עזרא לחמש המגילות ועוד. הוא היה רבו ומורו של משה מנדלסון והקדים במדת מה את דעותיו של תלמידו זה. הוא היה מדקדק במצוות כל ימיו, ואפילו החרדים לא ראו אותו כפורץ-גדר, אם כי הצטערו, שבעל כשרונות כמותו הקדיש את מיטב כוחותיו ללימודים חיצוניים. השפעתו על חיי היהודים לא היתה ניכרת, בפרט לאחר שהופיע מנדלסון.

בן י"ד שנים היה משה בן מנדל סופר סתם מדיסאו, נין ונכד להרמ"א, כשהתחיל לחפש לו דרך חדשה בחיים. הוא סיגל לעצמו את הלשון הגרמנית, שפתחה לפניו את שערי התרבות ואחרי חמש שנים של סבל מצא גם בסיס לקיומו בביתו של התעשייתן ברנהרד. בהדרכתו של הרב דוד פרנקל רכש לו ידיעות מקיפות בספרות ישראל. עיקר עניני בפילוסופיה ישראלית בכלל וב„מורה נבוכים" להרמב"ם בפרט. מיתר מוריו: אהרן אמריך, ד"ר אברהם קיש ור' ישראל זאמושץ למד לשונות, פילוסופיה כללית, הנדסה, גיאומטריה וכו'. מידידו ג. א. לסינג, הסופר והמבקר הגרמני המפורסם, שגילה כי הבחור הצנוע הזה עתיד להיות „כבוד עמו", קיבל את הרגשת הלשון. אחרי טיול קצר בפרדס הספרות העברית, עם הוצאת כתב-העת העברי „קהלת מוסר", נכנס מנדלסון

לטרקלינה של הספרות הגרמנית. מחקריו הפילוסופיים הראשונים עוררו תשומת לב כללית ואחרי הופעתו של „פידון" הביעו אף הגדולים שבין הסופרים הגרמנים את התפעלותם. הפומוס בין מנדלסון והכומר הנוצרי לאוואטר, שניסה לפתותו שיסיק מסקנות מהכרתו הפילוסופית, וסירובו לקבל את הנצרות, הראו לעיני העולם כולו את דבקותו בדתו ובעמו. אין זה מקרה, כי זמן קצר לאחר האינצידנט הנזכר ענה מנדלסון על שאלה בדבר הקמת מדינה יהודית בא"י, כי על אף פקפוקיו באפשרות זו, „אין הדבר מן הנמנעות, בשעת מלחמת עמים גדולה בין כל המדינות". אך משפט זה בודד הוא ואין לו חבר אצלו. ברורה ואפינית יותר בשביל מנדלסון היא הצהרתו בסוף חבורו „ירושלים", שיש בה משום התוית-דרך לדורות הבאים: „ועוד היום אי אפשר ליעץ עצה טובה מזו לבית-ישראל. התרצו למנהגי העמים ולתחוקת המדינה, שבה אתם מתגוררים אך תחזקו גם באומץ-לב בדת אבותיכם. שאו שני משאות ביחד כפי מיטב יכולתכם!". עם זה ידע מנדלסון, כי אין להימלט מצרות הכלל. הוא, הסופר והוגה הדעות הנכבד בעיני העמים, צריך היה לשלם בגבולות סכסוניה מס-גלגלת בדיוק כפר המובא מפולין. ההכרה בחיי הבלימה של עמו, בסבל ובאי הבטחון הרודפים אחריהם, היא שהמריצה אותו לעזור לאחיו. הנה הוא מחבר לשמוש המעשי בבתי-הדין היהודיים והכלליים אוסף של הלכות ירושה, צוואות, אפטרופסות ועניני נשואין בלשון הגרמנית („דיני היהודים ומשפטם"), מטפל בתקון שבועות היהודים, משתתף ביסוד בית-הספר היהודי „חינוך נעורים", וספר המקרא הגרמני הראשון לילדי ישראל, שהונהג בו, הוא בחלקו חיבורו של מנדלסון. מנדלסון חלם חלום של טיפוס יהודי חדש, שנתגרמן בגרמניה, נתאנגל באנגליה וכו', אך עם זאת נשאר, כמנדלסון עצמו, נאמן למסורת עמו.

מתוך כוונה לקשר את דורו במורשת האבות קשר בל-ינתק, ניגש אל תרגום התנ"ך, הוא התרגום הגרמני הראשון שנעשה בידי יהודי. ברם המפעל הגדול, שנתן „היהודי מברלין" לעמו, היו לו תוצאות מרחיקות לכת.

לא מעטים מתלמידיו סרו מן הדרך שהראה להם מורם. התחילו להתנגד ללשון העברית, להתרחק מן המצוות המעשיות, להתאים הליכותיהם ל„רוח הזמן", בקיצור: להטיף להתבוללות על כל מסקנותיה. לא שכבות האמידים, חוגי האינטליגנציה, סופרים ועסקנים בלבד אלא גם בני המעמד הבינוני הגיעו למסקנה תבוסנית זו, שהכריעה הן בחיים הפנימיים והן בעמדת היהודים בין העמים. אותם היהודים, שהורחקו במשך מאות שנים מפוליטיקה ומהשתתפות פעילה בעניני הציבור הכלליים, נשתקעו בחיים החברתיים של זולתם. הם, בני אחת האומות השמרניות ביותר שבעולם, לא מצאו חוץ ממתי-מספר יוצאים מן הכלל, מקום לעצמם בתוך השמרנות האירופית, אלא בתוך הליברליזם דוקא. מכאן התהום העמוקה בין היהדות והגרמניות, שקרבנה הראשון היה הפובליציסטן הברליני שאול אשר (תקכ"ז—תקפ"ב). הלוחם הנועז ב„טויטומניה" של הימים ההם, שפעולתו נתקלה במחאה נמרצת על התערבות היהודים בעניני גרמניה. אכן קול האזהרה שנתבטא במחאה זו לא נשמע, והיהודים המשיכו במאמציהם

להשתרש בחיים החברתיים של ברלין, בספרות, בעתונות ובאמנות הגרמנית. עד היכן הגיעה השפעתם של אישים יהודיים על החיים החברתיים בסוף המאה הי"ח וראשית המאה הי"ט, מעידים הטרקלינים של: הנריטה הרץ, בתו של רופא הקהל בנימין דילימוס ואשת הרופא מרדכי הרץ, שהתנצרה תחת השפעתו של שליירמאכר בשנותיה המאוחרות; רחל לוין, אחרי טביליתה—פרידריקה רוברט, זוגתו של קרל אוגוסט ורנהגן פון אנזי; דורותיאה (ברנדל) בת משה מנדלסון, מקודם אשת הסוחר שמעון פייט, ולאחר שילדה לו ארבעה ילדים—אהובתו של הסופר פרידריך שלגל, גם היא המירה את דתה. בטרקלינים אלה, שריכזו חלק ניכר מהאינטליגנציה הברלינית, סופרים אמנים ומדינאים, מצאו את אשר אי-אפשר היה למצוא בשום חוג חברתי אחר: רוח הבקורת החפשית, יחסים חפשיים בין אדם לחברו, וכוח חפשי ללא משפט-קדום על בעיות פוליטיות, ספרותיות, פילוסופיות, וכו'. היו עוד בתים יהודיים, כגון בית משפחת איציג, שגם הם היו מרכזים לתרבות והשכלה, אך הללו לא השפיעו על מהלך החיים אלא במעט. הפגישות בין אנשי-רוח גרמניים ובין האצילות הרוחנית של היהודים, גררו אחריהן תוצאות: את הגרמנים החפשיים הביאו להכרה, שאין למנוע שויון מן העם, שמתוכו יצאו אישים בעלי שאר-רוח כאלה הנפגשים בטרקלינים. וביהודים החדירו שאיפה לפנות עורף לאחיהם, „החיים עדיין באפלה". בין תקס"ג או תקס"ה עד תקע"א התנצרו בברלין מ-405 משפחות יהודיות, 22 ראשי אבות עם צאצאיהם ו-18 רווקים. בארזים אחזה שלהבת — התנצרו ילדי דוד פרידלנדר, יוסף מנדלסון ועוד. החלק העשירי של יהודי ברלין המיר את דתו, מהם עשירים רבים. ויחד עם המרת הדת הומרו שמות המשפחה. כן הפכו משפחות לוי, אפרים, דודסון, סלומון, בנדיקס, מוזיס—למשפחות דלמר, דלפון, אברס, אברטי, ליטקה, ליפסקי, סלינג, בנדמן, מוסנר וכו'. במדת מה נתאכזבו המשומדים. בתי נוצרים רבים נשארו חסומים בפניהם כשם שהיו סגורים בפני היהודים עד כה, אך ניתנה להם דריסת רגל לחברות, שבהן לא נתקבל מקודם לכן אף יהודי אחד.

4. חיי הקהלה.

לרגל הפקודה משנת 1671 (תל"א), שאסרה על היהודים לבנות להם בית-כנסת, בכדי שלא יהא לכלל היהודים בנין צבורי, ערכו אברהם ריס ובנדיקט פייט את המנין הראשון בבתיהם. המנהיג הרוחני של הקהלה היה הרב מאדל ריס, רבה ומורה של קהלת שנייטך ודיין בוינה לשעבר, איש פעיל ופיקח, למדן מופלג, אך כשבא לברלין כבר היה חולני ומוטל במטתו, ועליו אמר הקורפירשט: „לו היו רגליו כראשו, לא היה כמותו בעולם". בבית הרב הזה התאספו טובי הקהלה ממשפחת איטינגן-ריס ופרנקל-מירלש: בניו קאפל והירש, רבי זלמן מירלש, מי שהיה בזמן יותר מאוחר מרא דאתרא בקהלות אה"ו, ר' בנימין מירלש ועוד. הם היו נכונים להסתפק במנהיגם בלי בחירת רב הקהלה, אך כשהממשלה עוררה — בקשר עם הסדר משפטי היהודים — את שאלת הרב, התערב בדבר ישראל אהרן הנ"ל ובהשתדלותו נבחר רבי שלמה קיים קדיש, הרב

בנוימרק, שעליו אין אנו יודעים דבר. אבל האוסטרים לא הכירו בהרב הזה ובהתאם לפקודה מ-20 במאי 1672 (תל"ב) הוצאו מבית דינו. זה החליש את עמדתו של הרב במידה ניכרת. אך נראים הדברים שסוף כל סוף השלימו גם האוסטרים עמו.

הודות להתאמצותם של רבי מאדל ריס ובנו אברהם, בנדיקט פייט וחותנו מרדכי גומפרכט אשכנזי נקנתה קרקע לבית הקברות (תל"ב). הקרקע נרשמה בפנקס הקרקעות כקנין החברה קדישא וגבולותיה נתרחבו בשנות 1673—1693. בשנת 1714 וותרו היהודים על חלק הקרקע לטובת „כנסית סופיה" הסמוכה. בשנת 1744 קנתה הקהלה עוד מגרש לצרכי בית הקברות במחיר של 4050 ר"ט, והחוב הזה נפרע במשך 40 שנה. רק בשנת 1787 נרשמה בעלות הקהלה על בית העלמין בפנקס הקרקעות. במשך זמן מה נקברו שם גם יהודי פוטסדם ושפנדאו, ובשנת 1827 נסגרו שערי בית הקברות הזה.

„חברא קדישא גומלי חסדים וקברנים ומבקרי חולים" הנ"ל נוסדה בשנת תרל"ו ע"י זלמן ובנימין מירלש, קאפל והירשל ריס, ירמיה הלברשטדט, משה מהלמשטדט ואחרים. פנקס החברה הוא הדוקומנט העתיק לתולדות קהלת ברלין העברית.

ארגון הקהלה התחיל עם מנוי ראש או ראשי הפרנסים, שהיו כעין מתווכים בין הקהלה לבין הממשלה. הם השתתפו בכל הישיבות והדיונים ובלא ידיעתם אי אפשר היה להחליט איזו החלטה שהיא. בכל עת ובכל שעה היו הם רשאים לעיין בפנקסי הקהלה ובכל המיסמכים. הראשונים שכהנו בכהונה זו היו: ר' יודא ברלין (יוסט ליפמן) ובנדיט לוי ואחרי כן וולף בן תנחום (וולף פרלהפטר) ואהרן בר שלמה. מריבות והתחרות בין ראשי הפרנסים גרמו שהמשרה לא היתה חביבה על הבריות. מרדכי דיסוי (מגנס), אחד מראשי הפרנסים (ראה להלן), היה שנוא מחמת קפדנותו. הפרנסים, שהיו מקודם גם גבאי־בהכ"נ וגבאי צדקה, חלקו את המסים לפי הערכה של שלשה סוגים: עשירים, בינונים ועניים. להם נמסר הפיקוח על הגנבות, המשכנות ועל מחוסרי הקיומים. הבחירות בשנת תנ"ח הפרידו את הקהלה לשני מחנות. השלטונות התערבו ולפי דרישת האופוזיציה התקיימו בחירות חדשות בהשתתפות הרשות. מאז נקבע שהבחירות טעונות אישור מלכותי וכי הנבחרים אינם יכולים להסתלק מהתחיבויותיהם אלא בהסכמת השלטונות ולפי תקנה נוספת — תמורת תשלום של מאה ר"ט לקופת הצדקה. לפי הפקודה מ-24 לינואר 1700 (ת"ס) והתקנון מ-7 לדצמבר 1700 (תס"א) נכללו בסמכות הפרנסים: גבית דמי החסות, ההשגחה על כתבי-הקיומים והזרים, עיבוד תקנון חדש לפרנסים, הכרעה במריבות הנוגעות לביהכ"נ ודיני ממונות, שערכם אינו עולה על 5—6 ר"ט, מפקד היהודים והרשמתם בתוך רשימה מיוחדת, דאגה לבחירת הפרנסים במועד ועל כולם — הערכת בני הקהלה, שממנה הוצאה רק משפחת ר' יודא ברלין. ההערכה הזאת נעשתה על ידי ועדה מיוחדת (שמאים) בת ה' חברים. כפקידי הקהלה בימים ההם נזכרים בתעודות: גבאי צדקה, שמשים, מורים, מלמדים, כלי-זמרים וקברנים. הם היו

פטורים ממסים, בתנאי שלא יעסקו במסחר.

נוסף על עבודת ה' שהתקיימה כאמור בביתם של אברהם ריס וברוך בענדיט, נערך מנין מיוחד אצל ר' יודא ברלין, בקומה העליונה שבביתו והקומה התחתונה היתה מיועדת לצרכי בית-המדרש. הממשלה דרשה שיהיה בית-כנסת יחיד ומרכזי וגם חלק מן הקהל תמך בדעה זו. למרות זאת נתווספו לשני המניינים הנ"ל עוד שנים: זה של וולף בן זלמן מירלש וזה שבביתו של בישיץ ברחוב היהודים, אך רק שני הראשונים נהנו מכל הזכויות. נסיון להפוך את בהכ"נ מיסודו של ר' יודא ברלין לביהכ"נ המרכזי לא הצליח. לא זו בלבד שאלמנתו אסתר התנגדה לכך אלא גם תעמולתו של מרדכי דעסוי להקמת בית-כנסת חדש לקהלה עמדה לשטן בביצוע הרעיון הזה. אחרי מריבות ממושכות נקנתה סו"ס קרקע מאחורי בית-דין המדינה ברחוב היידרויטר ובג' באייר תע"ב הונחה אבן-פנה לבית-הכנסת של הקהלה. אך אסתר ליפמן השכילה לקבל את פקודת המלך להפסקת הבנין, וביהכ"נ שלה הוכר כביה"כ של הקהלה. אולם המלך פרידריך וילהלם הראשון (1713—1740) התיר את המשכת הבנין ובר"ה תע"ה התפללו יהודי ברלין בפעם הראשונה בבהכ"נ שלהם. ביום 20 באפריל 1715 (תע"ה) ביקר המלך בביהכ"נ וכיבד את הקהלה במתן פרוכת נהדרה. נסגרו המנינים של ר' יודא ברלין ודוד ריס, האחרון תמורת פיצויים בסך 200 ר"ט.

אחרי פטירתו של הרב שלמה קיים קדיש, נתמנה רבי יצחק בנימין וולף בן אליעזר ליפמן אשכנזי המכונה וולף ליפמן, אחיו של ר' יודא ברלין, מתלמידי רבי יצחק ב"ר אברהם אב"ד בווילנה ופוזנה, בע"מ „נחלת בנימין" (אמשטרדם תמ"ב), מקודם אב"ד בלנדסברג ע"נ ווארטה ואולי גם בפומרניה— לרב המדינה במחוז ברנדנבורג. הוא הוסיף לגור בלנדסברג עד שנתקבל בשנת תמ"ז לאב"ד בלוצק וכנראה נפטר שם. אחריו ישב על כסא הרבנות רבי שמעיה ב"ר אברהם יששכר בער, שפעל בראשונה בפולין הגדולה ואח"כ בפרנקפורט דאודר ונבחר בקיץ תמ"ז לרב ואב"ד בקורמרק ומחוז ברנדנבורג. משנת תנ"א ישב בברלין ומאז התאחדו הרבנות הברלינית ורבנות המדינה איחוד של קבע, וע"י כך היתה ידה של קהלת ברלין על העליונה בתוך שאר הקהלות שבמחוז ברנדנבורג. כשהגיע רבי שמעיה לימי זקנתו נתמנה כממלא מקומו רבי אהרן בר יצחק בנימין וולף, דודו וחתנו של ר' יודא ברלין, מקודם רב בבית הכנסת של חותנו וראש הישיבה מיסודם של ר' יודא ברלין ורעיתו. אחרי מותו של רבי שמעיה (אחרון של פסח תס"ט) נבחר רבי אהרן לאב"ד בברלין ולרב כל הקהלות היהודיות והישובים שבמחוזות אלט-מיטל-נוי-מרק. לאחר שחותנתו נחלה תבוסה בעניין בהכ"נ של הקהלה, לא יכול היה רבי אהרן לקוות שיתמנה לרב הקהלה ואז עקר מקום מושבו לפרנקפורט דאודר, שם נתקבל כרב העיר ונפטר בר"ח אב תפ"א. במקומו נבחר גיסו רבי מיכל חסיד (ראה להלן).

הממשלה לא הביטה בעין יפה על סמכות הרבנות לדון בדיני היהודים

ואם כי היתה מעונינת בהכנסות מקנסות, שהוטלו ע"י ב"ד הרבנים, שמהן נשתלמו שתי שלישיות לקופת המדינה ושלישית אחת לקופת הצדקה של הקהלה, השתדלה להגביל את פעולת הרבנים ככל האפשר.

נמוכה מאד היתה רמת ההשכלה של יהודי ברלין בימים ההם. כמו כן לא היתה קהלת ברלין אכסניה של תורה. מפרי רוחם של הרבנים הראשונים כמעט שלא נשארו אלא כמה הסכמות. בבית הדפוס העברי הראשון בברלין, שנוסד בשנת תנ"ז ע"י הפרופסור והמטיף דניאל ארנסט יבלונסקי ושהתנהל בזמן יותר מאוחר ע"י ר' יהודה ליב בן דוד נוימרק (לוין דוד, ליב הינא), ר' וולף בן זלמן מירלש וברוך בוכבינדר, נדפסו ס' התהלים, חלקי התנ"ך עם ה„ביאור" ובלעדיו, מהם חמשה חומשי התורה עם מגילות והפטרות (תס"ה), תפלות, הגדות, ספרי מוסר, וכו'. בשנות תס"ב—תס"ג יצאו לאור בברלין ארבעה ה„טורים". בין יהודי ברלין היו כמה נוטים אל תורת הקבלה. קרוב לודאי, כי יעקב אשכנזי, מחסידי שבתי צבי, שהובא לברלין אחרי כיבוש העיר אופין בידי חיל-העזר הברנדנבורגי, הפיץ כאן את תורתו והכין את הקרקע לפעולתו של נחמיה חיון, שגר בשנת תע"ג נבדל מן הבריות בבית נוצרי אחד והוציא לאור את חיבוריו: „עוז אלהים" ו„דברי נחמיה", האחרון בהסכמתו של הרב אהרן בן יצחק בנימין וולף. גם לרבנים ר' שמעיה בן אברהם יששכר בער ור' מיכל חסיד היתה זיקה לתורת הקבלה.

בדיקת פנקסי הקהלה, שנעשתה ע"י ועדה ממשלתית בקשר לבנין בית הכנסת, גילתה אי-סדרים: בזבוז על תקציב הבנין, שימוש במסים למטרות אחרות מן הנועד מראש, מתן הלוואות מהכסף שנאסף בין בני הקהלה, דחית הבחירות ללא הסכמת הרשות, וכו'. כתוצאה מכן הודחו הפרנסים אהרן בן יצחק, הירש בן בנימין פרנקל ומאיר יעקב מכהונתם (תע"ז), נדונו לקנס בסך 10000 ר"ט, שהומתק ל-6500 ר"ט, והנהלת הקהלה נמסרה לידי ראשי הפרנסים מרדכי דיסוי ומשה קליווא.

„אי-סדרים, רשלנות, קטטות ומריבות" המריצו את השלטונות להתערב בעניני הקהלה ולהוציא את „התקנון לראשי הפרנסים ושאר הפרנסים של יהודי ברלין" מיום 16 במרץ 1722 ותקנון שני מפורט יותר מ-15 בפברואר 1723. שני אלה ואחריהם תקנות הרשיונות משנת 1730 ו-1750, התקנות הנרשמות בתוך פנקס הקהלה והמנהגים המקובלים—מהווים את היסוד לארגון הקהלה. ואלה הם „בעלי התמנויות": ראשי הפרנסים, שנתמנו על ידי המלך וניהלו את ענייני הקהלה תחת פיקוח ועדת היהודים יחד עם ה„פרנסים" (בדרך כלל 5). ראש ועד הקהלה היה הפרנס „שבו החודש", „פרנס החודש" או „פרנס המאסף", שכינס לישיבות את הרשאים להשתתף בהן. כעין סגני פרנסים היו ה„מנהיגים" (בדרך כלל 2, שנקראו „טובים" ו-2 שנקראו „עיקורים"). מלבד זה היו: 4 „גבאי הצדקה" שטפלו גם בצדקה וגם בענייני בית הכנסת, לפחות בשנים הראשונות; 2-4 „גובים"; 2-4 „גבאי דת"ת", שדאגו ביחוד ללמודי ילדים עניים; 2 „גבאי דבדק הבית"; 1-2 „גבאי דנר תמיד"; 2 „גבאים

דאי״י» (ז. א. קופה לעניי א״י); 1 «גבאי דחברון» (לפי הסכם מיוחד עם שליח חברון לעניי קהלה זו); 1 «גבאי דהקדש» לעניים חולים בבית-החולים של הקהלה; 1 «גבאי דמתן סתר»; 5 רואי חשבונות»; «ועד הפיקוח»: ה«ממונים משגיחים על האורחים ועל המשרתים המתגוררים פה קהלתינו»; «השמאים» (ועדת הערכה) ועוד. זולת ראשי הפרנסים, שקבלו במקרים מסוימים משכורת, היו בעלי ההתמנויות פקידי כבוד. ל«בעלי התמנויות הראשיות» (ראשי הפרנסים, המנהיגים, גבאי צדקה) נצטרפו מזמן לזמן ועדות בנות ט״ו, י״ח או ל״ב חברים. לפי סעיף 29 של הרשיון משנת 1750 נבחר הרב—ואחת היא אם הוא ראב״ד או אב״ד—ע״י ל״ב אנשים, שהוגרלו ע״י ה«כשרים» משלשת הסוגים של משלמי המסים: העשירים, הבינונים והעניים. מאותם סוגים הוגרלו באספת בני הקהלה שבעת ה«כשרים», שבחרו את «בעלי התמנויות הראשיות» (ראה לעיל), בעוד ששאר פקידי הכבוד נבחרו ע״י הפרנסים או «בעלי התמנויות הראשיות» וה«כשרים». הבחירות היו טעונות אישור המלך.

פקידי הקהלה היו: הרב (אב״ד, ראב״ד), שהיה גם רב המדינה ורב בפרנקפורט דאודר ולקח במידת מה חלק בהנהלת הקהלה; שני חזנים: חזן דמתא וסגנו, שמלא גם תפקיד של שמש דמתא; שני בחורים, עוזרי החזן (באס וזינגר); שמש דמתא, שהיה לפעמים גם נאמן; נאמן (סופר ונאמן, סופר השטרות ונאמן); שוחטים, קברנים, שמשים ומשרתים שונים. הפקידים קיבלו משכורת קבועה ובחדשי תשרי, ניסן וסיון—תוספת שווה למשכרת של חודש אחד, חצי חודש ושבוע אחד. ההוראה לפרנסים מיום 28 במרץ 1755 הכניסה שנוי חשוב באירגון הקהלה ע״י צו הרשות להקים רגיסטרטורה לשם סידור התעודות, שהיו נשמרות עד אז בידי הפרנסים. מקורות הכנסותיה של הקהלה היו המסים, שנגבו מרכוש בני הקהלה, בהתחשב עם הכנסותיהם, כגון: מס הבשר, מס ארוסין, נשואין, קברות ועוד.

מחוץ לבית הכנסת המרכזי נערכו שוב, על אף האיסור, מנינים. בית-מדרש של הקהלה טרם היה קיים, אך ר׳ מרדכי טאקליס, דיין הקהלה משנת תפ״ב וראב״ד משנת תפ״ד, עשה את ההכנות הראשונות להקמת מוסד כזה. הקהלה פעלה גם בשטח העבודה הסוציאלית ובעזרתה או ביזמת יחידים נוסדו כמה חברות צדקה.

בימים ההם עוד ישב על כסא הרבנות רבי מיכל חסיד בן הרב יהודה לייב דרשן מפראג. הוא היה מקודם רב בפולין ובקהלת זלאווטא, ואחרי כן רב בבית-המדרש מיסודו של רבי יודא ברלין; חיבר הגהות לפירוש «יפה מראה» של רבי שמואל יפה על הגדות ירושלמי בשם «יופי מכלל» (ברלין תפ״ה), כמו כן ביאור לירושלמי מס׳ מגילה ור״ה (שם, תע״ד ותפ״ג) ולכמה מסכתות אחרות, שעודן בכתובים. היה מקודם נוטה לקבלה ואת ספריה החשובים ביותר העתיק בעצמו, אך לבסוף הסתלק ממנה. בנו ליפמן, שהמיר את דתו ונקרא אַלויז וינר פון זונענפלס, היה אביו של המלומד והמדינאי האוסטרי יוסף פון זוננפלס. שנה אחרי מותו (י״א אדר תפ״ח) ניסה המלך לכפות על

הקהלה את האב"ד של לייפניק (מורביה) רבי משה בן אהרן מלבוב, אך בגלל ההתנגדות לבחירתו לא יכול היה להשאר בברלין אלא כשנה אחת בלבד. הותר לקהלה לפטרו תמורת תשלום של 1500 ר"ט לקופת המלך. הוא נבחר לדיין בניקולסבורג עד שנת תק"ד. לבסוף היה רב בפרנקפורט דאודר ונפטר בשנת תק"ח. במקומו נתקבל כרב הקהלה רבי יעקב יושע פאלק בעל „פני יהושע" למועד של ד' שנים, אך כבר בשנת תצ"ד התפטר ונתמנה לאב"ד במיץ ומשנת תק"א פעל בפרנקפורט דמיין. בזמנו הוצאו תקנות נגד הלוכסוס בחתונות ובשאר החגיגות והסעודות (י' כסלו תצ"ד). אחריו נבחר לדיין רבי נפתלי הירץ מפילא ואחרי מותו של ר' מרדכי טוקליס הנ"ל (כ' סיון תק"ג) — נתמנה רבי דוד פרנקל (י"ד אב תק"ג), אב"ד ור"מ בק"ק דיסוי, בעל „קרבן מנחה" (ביאור לירושלמי), שהסתפק כאיש אמיד במשכורת של 150 ר"ט לשנה במקום 240 ר"ט. היות ובכתב הרבנות שלו הותנה, שלא ידין לקרוביו, שמספרם היה רב בקהלה (אפילו לא שלישי לשלישי), נתמנה עוד דיין אחד, הוא רבה של אוסטרליץ רבי יואל ב"ר יקותיאל זקש מגלוגא.

הימים ימי ראשית ההשכלה וההתבוללות, והמשכילים ביקשו להשפיע על מהלך החיים ע"י הספרות והתיקונים בחינוך. הסופרים העברים, שפעלו אז בברלין: יצחק סטנוב, ישראל זאמושץ, שלמה דובנוב, הרץ הומברג, נפתלי הרץ ויזל ועוד, שרובם ככולם נמנו על חוג ה„מאספים", לא עוררו למעשה תנועה עממית. הם פעלו בתוך חוג מסוים ומוגבל. אך בשטח החינוך רבה היתה השפעתם. שאיפותיהם לתיקון החינוך, שהיה עוד בראשית המאה הששית לאלף הששי בעל אופי מסורתי בהחלט—חוץ ממקרים יוצאים מן הכלל—מצאו להן הד בין האמידים. ראשי הציבור היהודי, שילדיהם התחילו ללמוד בבתי-ספר הכלליים. אחרי בית הספר לעניים הנ"ל מיסודו של פייטל בן אפרים, נוסד בשנת תקל"ח בית ספר בשם „חינוך נעורים" (Jüdische Freischule) ע"י יצחק בן דניאל איציג ודוד פרידלנדר, לפי תכניתם של מנדלסון וויזל, בתרומות נדיבים. בתכנית הלימודים נכללו: כתיבה, חשבון, פנקסנות, שרטוט, עברית, גרמנית, צרפתית, גיאוגרפיה. מקורות ההכנסה של המוסד היו, נוסף על תרומות בעלי צדקה, שכר הלימוד, לכל היותר 2 ר"ט לחדש, שרק חלק מן התלמידים שלם ובראש וראשונה הפדיון של „בית-הדפוס המזרחי" ובית המסחר לספרים, שהוקמו בשנת תקמ"ג על יד בית-הספר. מספר התלמידים עלה בשנת תק"מ ל-73, בתקמ"ו—ל-80. מבוגרי בית-הספר עברו רק מעטים לבתי-ספר גבוהים, רובם היו מורים וסוחרים. המוסד שמש מופת לבתי-ספר, שנוסדו בקהלות אחרות.

בין ראשי הקהלה באותה תקופה בולטים שלשה אישים: פייטל בר אפרים, שעקר בשנת תק"ג דירתו מהמבורג לברלין והיה אחד מראשי הפרנסים עד יום מותו בשנת תקל"ה; דניאל איציג (דניאל ברלין, דניאל יפה), שנולד בשנת תפ"ב בברלין ושימש משנת תקכ"ב, לאחר מותו של משה קליווא, בכהונת פרנס ואחרי-כן כראש הפרנסים עד פטירתו (תקנ"ט); ויעקב צבי (יעקב מוזיס), נין ונכד לעסקנים ידועים, שנבחר בשנת תקכ"ח לפרנס הקהלה

ונתמנה אחרי התפטרותו בשנת תקל"ה לראש הפרנסים. אליהם נילוו עסקנים ועסקניות במספר ניכר, רבים ממשפחות עניות, שעלו במרוצת הימים לגדולה ונדבו סכומים עצומים לצדקה וליתר צרכי הקהלה. אך אחדות לא שררה בקהלה. פרצו מריבות בדבר הבחירות בשנת תק"י (1750), ואחרי כך—בדבר חלוקת הקמח לעניים. לבסוף נקבע בהוראה הנ"ל מ-28 במרס 1753, שיהיו ששה פרנסים וראשי הפרנסים בכלל. תקנות שונות, שנרשמו בתוך פנקס הקהלה, הכניסו שינוים בבחירות. החשובה בהן היא משנת תקכ"ב, שקבעה, כי על ה„כשרים" לבחור בשנים עשר עשירים מבני הקהלה, „הנושאים כ"א „ערך" מסך 4000 ר"ט ולמעלה. הגרים לפחות 12 שנים בתוך הקהלה ויהיו נשואים, שהתנהגותם בלי דופי" ושאינם קרובים קירבה פוסלת לבעלי התמנויות הקהלה ע"פ התקנות. שמותיהם של 12 האנשים הללו יירשמו על פתקאות, יושמו בקלפי וחמשת הראשונים, שיוצאו ע"י „ינוקא דלא חכים ולא טיפש", יהיו הפרנסים. באותה הדרך יבחרו מבין 12 בעלי בתים של הקהלה, הגרים בה לפחות 10 שנים ו„נושאים כ"א „ערך" מסך 2500 ר"ט ולמעלה", שני „טובים" ושני „עיקורים". ואח"כ ייתמנו שאר בעלי ההתמנויות הראשיות כרגיל.

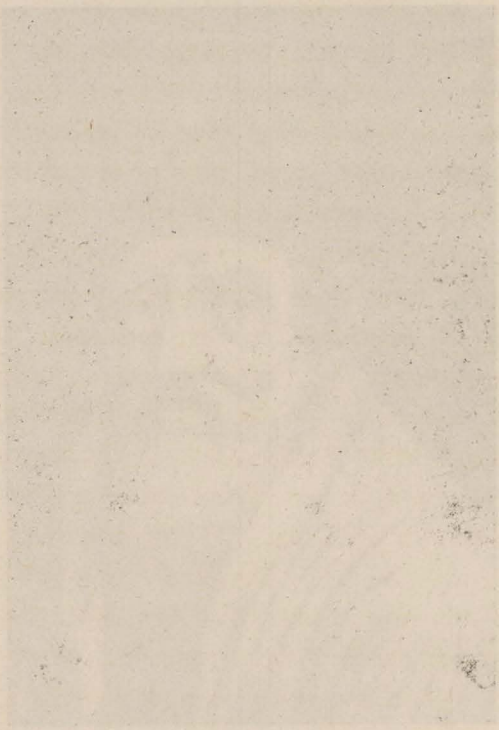
בקושי קיבלה הקהלה, ביחוד בימי המלחמה, את האמצעים הדרושים. על אף רבוי מספרם של משלמי המסים, שעלה מ-170 בשנת 1723 ל-317 בשנת 1748 ול-480 בשנת 1789. ההערכה, שנעשתה ע"י ה„שמאים", הודות לסמכות המיוחדת שנתנה להם מאת השלטונות, היתה מבוססת כקודם לכן הן על הרכוש והן על ההכנסה. כמס שנתי נחשבה הכפלת התרומה החדשית, הנקראת „ערך", מקודם פי 12 ואחרי כן פי 20, 22, 24, 40, 42, 44. גם הסיכום הסופי של כל הערכה והערכה נקרא „ערך". למסים הרגילים נתווספו מסים יוצאים מן הכלל כגון: מס הבשר, מס הקרקעות וכו', שרובם ככולם היו קיימים כבר בתקופה הקודמת. אבל כל המסים לא הספיקו לכסוי התקציב, וחובות הקהלה רבו מדי שנה בשנה. הערבות ההדדית של כלל ישראל למקרי גנבות הקשה על תפקידי הפרנסים במדה ניכרת ורק אחרי השתדלויות ממושכות הוסר מעליהם העול הזה.

פעולת הקהלה היתה בולטת באופן מיוחד בשטח הסוציאלי. בשנת תקי"ג הוקם במקום ההקדש, שבו שמש במשך ארבעים שנה הרופא ד"ר בנימין דילמוס, אביה של הנריטה הרץ, כרופא הקהלה—בית חולים חדש ומשוכלל. רב היה מספר החברות והמוסדות, שנוסדו ביזמה פרטית: „הספקת אביונים", „אהל-ישרים". „מלביש ערומים", „לחם בחורים", „סנדיקין", המכון לחנוך נערים עניים מעזבונה של דינה צדוק-נאוין, „הכנסת כלה" (תקל"ט) ועוד.

אחרי מותו של רבי דוד פרנקל (י"ב ניסן תקכ"ב) נבחר לראב"ד רבי אהרן ב"ר משה צבי, מחבר ההערות „מנחת אהרן" לספר של זקנו רבי שבתי כהן „ס' הארוך" (תקכ"ז). אחרי בחירתו לאב"ד בק"ק שוואבאך ואנסבאך (תקל"א) הוזמן לשבת על כסא הרבנות רבי צבי הירש בר' אריה

ברלין, ר׳ צבי הירש לוין

ליב, נצר ממשפחות המהרי"ו, מהר"ם פדואה, מהרש"ל והרמ"א, שהיה מקודם רב בלונדון, הלברשטדט ומנהיים. ידוע מאמרו: „בלונדון היו לי מעות ולא יהודים, במנהיים — יהודים ולא מעות ובברלין אין לי לא מעות ולא יהודים". בכל זאת נשאר בברלין עד יום פטירתו (ד' אלול תק"ס). הוא הסכים להוצאת „התרגום" ע"י מנדלסון, אך נפשו דאבה למראה תוצאותיה של ההשכלה והתנכרות היהודים לעמם.

תגובה על קלקול המדות בעקב השאיפות לטמיעה יש לראות ביסוד „חברת הרעים" ע"י יוסף מנדלסון, אייכל, בן-זאב וחבריהם (תקנ"א), שסיסמתה היתה „לבקש אמת, לאהוב את היופי, לדרוש טוב ולעשות טוב". החברה, שהיתה כבר מראשית קיומה חשודה בעיני החרדים, נתקלה בהתנגדותם הנמרצת, כשהתעוררה נגד המנהג לקבור את המתים מיד לאחר יציאת נשמה ואף ניסתה להקים אולם-מתים מיוחד בשביל חבריה. כתוצאה מריב זה נשתנו כמה ממנהגי ההלויה בברלין, בעיקר ההיתר להוביל את המתים בעגלות. אך מאז חדלה „חברת הרעים" להתערב בעניני הקהלה והסתפקה בטפול במעשי צדקה. רוב המיסדים, או לפחות הבאים אחריהם, התנצרו. חברה זו בנתה אב לחברות רבות, כמו, „מגיני רעים", „חברת אחים" ועוד. בשנת תקמ"ו החל ה„מאסף" להופיע בברלין, בעריכתם של אייכל, ברי"ל ובן-זאב. אם כי גם הוא נעשה קיצוני יותר, בפרט תחת השפעת הידיעות על המהפכה הצרפתית, הלכה ונתמעטה השפעתו. בשנת תקנ"א פסק מלהופיע בפעם השניה, ואם כי נתחדש בזמן מאוחר יותר, ברור היה כי ימיו ספורים. צדק שלמה הכהן בדבריו שכתב בה„מאסף" תקס"ט: „מפלת לשוננו הקדושה ההולכת ודלה באין דורש ובזויה באין מבקש, עד יום יום ימעטו שוחריה...". ועוד פחות מזה יכלו החיבורים הבודדים בלשון משונה, מין בליל של אידית וגרמנית, שהופיעו אז בברלין, למשוך את לב ההמונים.

פרק חדש בארגון הקהלה פתח התקנון הנקרא „נאָרם" מיום 25 בנובמבר 1792, שלפיו נמסרה ההשגחה על הנהלת הקהלה לידי „ועד ההשגחה". תפקידו העיקרי היה לצמצם את ההוצאות ככל האפשר ולא להרשות לפרנסים או לשאר מנהלי המחלקות להוציא כספים על דעת עצמם שלא מן הקרן בת 400 ר"ט, שהועמדה לרשות הפרנסים. הרכב הנהלת הקהלה נקבע כדלקמן: 2 ראשי פרנסים, 3 פרנסים. 2 טובים, 2 עיקורים, 14 גובים, 4 רואי חשבונות ו-3 חברי „ועד ההשגחה", שנבחרו על ידי 7 הכשרים. מלבד פרק ה' של ה„נארם", הכולל את הסעיפים הנוגעים לפרעון החובות, שנתאשר בידי המלך ב-31 בדצמבר 1794. היו התקנות בעלות אופי פרטי גרידה, והן עמדו בתקפן עד הוצאת החק מ-23 ביולי 1847.

בתקופה זו נתרבה שוב מספר המנינים. כ-22 נתקיימו על יד בית הכנסת והחשוב בהם הוא שנוסד בשנת תקס"ט ע"י ליפמן בן מאיר וולף (טויסק), שנקרא בזמן מאוחר יותר בשם „בית-הכנסת ליפמן טויסק". הניגודים בין החרדים והמתקנים היו כבר אז בולטים בקהלה, רק בעניני הצדקה באו שני

הצדדים לידי שיתוף פעולה. מנהיגי הדור הישן ירדו מן הבמה. הרב רבי צבי הירש בן אריה ליב פנה באגרת ממקום בלתי ידוע אל עדתו ובה אמר מתוך יאוש, כי רצונו לעלות לא"י ושם „לא אחדל מלהתפלל בעדכם ובעד זרעכם...". ראשי העדה הצליחו, אמנם, להטות את לב רבם לשוב לכהונתו, אך כעבור זמן קצר מת. השלטונות דרשו שייבחר רב־מדינה חדש, אבל הקהלה התנגדה לכך, ולכן נבחר רבי מאיר שמחה ווייל מילידי ליסא רק לרב"ד. למעשה מילא גם הוא את כל התפקידים, שהיו מוטלים על רב המדינה, ובש' תקס"ט (1809) במלאת חצי יובל שנים לפעולתו כדיין (והוא כבר בן ס"ו שנה) נמסרה משרה זו לידיו באופן רשמי. הוא היה איש רב השפעה וחביב על הבריות. אחרי הוצאת החוק משנת 1812 צומצמה פעולת בית דין הרבנים במידה ניכרת. כתוצאה מן המשבר הפנימי הורע מצב בית הספר „חינוך נערים". מחוסר אמצעים לקיומו ואף מחוסר תכנית ברורה ומחמת נסיונות להכניס בו תיקונים, קשה היה להמשיך בעבודה, ולא פעם נתעוררה השאלה, אם יש עוד מקום למוסד כזה. בכל זאת נתקיימו עוד כמה בתי־ספר פרטיים, והחשוב בהם היה זה, שנוסד ע"י משה הירש בוק, שבו נתחנכו גם ילדי אצילים.

III במבחן האמנסיפציה. מן הפקודה בשנת 1812 – תקע"ב עד עלייתם של הנאצים לשלטון בשנת 1933 – תרצ"ג

1. המצב הפוליטי והמשפטי

אחרי מלחמת השחרור (1813 — 1815), שבה השתתפו מתנדבים יהודים, בפרט מברלין, הודחו נציגי המשטר הליברלי מכסאותיהם. ראשי המדברים בפקידות העליונה טענו, כי לא ניתנה ליהודים אמנסיפציה אלא רק האפשרות לכך, בתנאי שיסתלקו מיסודות היהדות. פה ושם נשמעו כבר אז קולות שיש להרחיק את היהודים מהעם הגרמני מטעמים של טהרת הגזע. אף המתונים, כביכול, לא הסכימו אלא לסבול את היהודים כאזרחים ממדרגה שניה במדינה שאופיה נוצרי טהור. התחילו לחסום בפני היהודים את הפתח למשרות ממשלתיות, אף כי בלאו הכי נתקבלו רק מעטים לפקידות, כגון שלמה זקש המפקח על הבניה או מנו בורג ה„יודן־מיור", שהצטיין במלחמה כמורה באקדמיה המלחמתית. נוסף על המשרות הממשלתיות ואחרי כן הציבוריות בכלל נחסמו גם המשרות האקדמיות בפני היהודים, שלא היו מוכנים להתנצר. לשוא השתדל חכם המשפטים אדוארד גנז להתקבל לפני טבילתו כמורה בפקולטה המשפטית בברלין. בדיונים על שאלת היהודים בלנדטג הברנדנבורגי (1825—1828) נדרשו הגבלות נוספות. עד המהפכה הצרפתית בשנת 1840 לא פסקה הריאקציה לחתור תחת יסודות הקיום האזרחי של היהודים. בכל האמצעים ניסו פרנסי הקהלה היהודית בברלין, בשיתוף פעולה עם הלוחם מלחמת מצוה למען אחיו, גבריאל ריסר, לקדם את

הרעה. הסכנה היתה בזה, שהשלטונות יסתפקו בביטול הגבלות בודדות, וע"י כך עלול להידחות הפתרון הכללי של בעית היהודים לארך ימים. אמנם החק מ-23 ביולי 1847 הכריז על עקרון שוויונם של היהודים לשאר נתיני המדינה בחובות ובזכויות, אבל בכל זאת נכללו בו כמה הגבלות. חשיבות מיוחדת היתה לסעיפי החק הדנים על אירגון הקהלות בפרוסיה.

במהפכת מרץ (1848) לקחו גם יהודי ברלין חלק פעיל, הן כלוחמים בבריקדות (ד"ר לוינשטיין, מנהיג גדוד הסטודנטים, לוין ווייס, אהרן ברנשטיין, הסופר הידוע ואחד ממיסדי „קהלת הריפורמה" ועוד) והן כחברי „המשמר האזרחי" (ביניהם מוריץ קירשטיין, שהיה אחרי כן מורה-דת בקהלת ברלין). מוריץ לאצארוס, הפילוסוף המפורסם, שהיה אז סטודנט, היה עורך הבטאון של „המשמר האזרחי". בין הנואמים באספות העם היו גם יהודים כמוריץ פייט, ליפמן צונץ ועוד. ועד הקהלה הטיל על ועד מיוחד בראשותו של צונץ את התפקיד להסביר את המצב לבני הקהלה. בקרבות הרחובות נפלו 6—9 יהודים, בהלווית הקרבנות (22 במרץ) במעמד קהל של 20000 איש, הספיד את החללים אחרי נאומי הכהנים הנוצרים, גם מיכאל זקש.

ב„תחוקה הארעית" מ-6 באפריל נקבע שהשמוש בזכויות האזרחיות אינו תלוי בדת. בבחירות לאספה הלאומית הפרוסית והגרמנית כיהן צונץ כהונת בורר באחד מאיזורי הבירה, ובין הצירים לאספה הלאומית בפרנקפורט דמיין נבחר מוריץ פייט מברלין. גם בתחוקה מ-5 בדצמבר 1848 הובטח שוון מוחלט לכל הפרוסים, אך לא ארכו הימים ושוב היתה ידה של הריאקציה על העליונה. בשנת 1849 בוטל באופן זמני החוק הנ"ל משנת 1847 והתחוקה המתוקנת מ-31 בינואר 1850, קיפחה את זכויות הבלתי-נוצרים. בה בשנה בוטלה גם חוקת העיריות. נוצר מצב משפטי, שלפיו לא היו היהודים רשאים לבחור או להבחר לכמה גושים ציבוריים, להיות שופטים, עורכי-דין, מורים בבתי ספר וכו'. אמנם הממשלה לא הראתה עקביות במידה יתרה, פעם הקילה ופעם החמירה, אבל האוירה שהיתה שוררת בעירית ברלין היתה הרבה יותר ליברלית. בעוד שהממשלה הרחיקה ככל האפשר את היהודים ממשרות משפטיות עבדו שני יהודים: זיגמונד מאיר והרמן מקובר, שעתידים היו להיות מנהיגי היהודים בברלין, בבית-המשפט העירוני. במשך 19 שנים בערך נפתלו יהודי פרוסיה, בהשתתפותה הפעילה של קהלת ברלין, נפתולי האמנסיפציה השניה, שהושגה ע"י החוק מ-3 ביולי 1869 הקובע, כי „כל הגבלות בזכויות אזרחיות ומדיניות הנובעות מהבדל הדת נתבטלו". אכן, להלכה היו היהודים אזרחים שווי-זכויות, אבל בצדה של הלכה כתובה זו נתקיימה גם תורה שבע"פ, מסורת פרוסית, ששמרה בקפדנות על האופי הנוצרי של המדינה („תורת המדינה הנוצרית"), וזו לא נתנה דריסת-רגל לשום יהודי, קודם שהמיר דתו, למשרות גבוהות בפקידות ובצבא. אמנם כמה יהודים, שנבחרו ברשימות המפלגות הגרמניות, היו חברי בית הנבחרים הפרוסי, הרייכסטג, ובפרט היתה עמדתם איתנה בתוך עירית ברלין, שהיתה כבר זמן רב לפני הרפובליקה מעוז

הליברליזם והסבלנות (ראה להלן). כמו בכל מלחמות גרמניה הקודמות השתתפו גם במלחמת העולם הראשונה (1914-1918) יהודים הרבה. מבין 143975 יהודי ברלין גויסו 19835 (13.78%), מהם היו 3309 (16,68%) מתנדבים. 79,23% מן המגויסים לחמו בחזית, 11,76% נפלו בקרבות או כתוצאה מן המלחמה, 35,17% קיבלו אותות הצטיינות, 22,39% עלו לדרגות גבוהות יותר, מהם היו 1,97% לאופיצרים. לא היה גבול לפטריוטיות של היהודים. גם רבים מאלה שלא שרתו בצבא בפועל, התנדבו לעבודות־עזר, השתתפו במעשי צדקה וכו'. ולטר ראטינאו אירגן מטעם הממשלה את אספקת חמרי הגלם למאמץ המלחמתי בראשית המלחמה. המיפקד על השתתפות היהודים במלחמה, מיום 11 באוקטובר 1916 („ספירת היהודים"), שנערך בפקודתו של מיניסטר המלחמה, נחשב בצדק כפגיעה קשה בזכויות האזרחיות של היהודים וולזוֹן בכבודם. עם כיבוש פולין וליטא ע"י הגרמנים נתעוררה בעית יהודי ה„מזרח", בפרט לאחר שרבים מהם נשלחו לגרמניה לעבודה. האנטישמים ניצלו את המצב הזה למזימותיהם ויהודים פטריוטים, אף ציונים, יסדו את „ועדת המזרח" בברלין, שמגמתה היתה לעמוד לימין הממשלה בפתרון שאלת היהודים במזרח אירופה, ע"י מתן אבטונומיה תרבותית וכו'. בהקבלה לפעולה מדינית זו פתחו ציונים גרמנים במאמץ לשכנע את הממשלה שתשפיע על טורקיה בת בריתה להתיחס בחיוב לגבי התישבות היהודים בא"י.

במהפכה שלאחר המלחמה ובהסדר המשטר הריפובליקאי היה חלקם של יהודי ברלין גדול מאד. בכל הגושים הממשלתיים והציבוריים השתתפו יהודים במספר רב. ב„מועצת מורשי העם" היו אוטו לנדסברג והוגו האזי; ב„מועצת מורשי העם הפרוסי" — פויל הירש וקורט רוזנפלד; במיניסטריון הכספים — אדוארד ברנשטיין; במיניסטריון המשפטים—אוסקר כהן וכו'. וכמובן היתה להם יד במרד הספרטקיסטים. לממשלת המדינה לא נכנס מתחילה אף יהודי אחד, אולם בקבינט שיידמן השתתף כמיניסטר הפנים הוגו פרויס, יוצר התחוקה הווימרית, שסוף סוף בערה את שארית הפליטה של הגבלות היהודים, ואוטו לנדסברג כמיניסטר המשפטים. בשנת 1928 שימש ר. הילפרדינג מיניסטר הכספים. מנובמבר 1918 עד מרץ 1920 עמד היהודי פויל הירש בראש ממשלת פרוסיה. בפקידות תפשו כמה יהודים מקומות בולטים כגון: הרמן באדט והנס גוסלר במיניסטריון הפרוסי; ב. ווייס כסגן ראש-המשטרה ועוד, אולם לא ארכו הימים ועלית הנאצים לשלטון שמה קץ לכל.

2. המצב הכלכלי

עם התפתחותה של ברלין כמרכז למסחר ותעשיה הלך וגדל חלקם של היהודים בחיים הכלכליים. בכמה וכמה שטחים היו הם בין החלוצים. בעסקי הבנקים היו יהודים מדריכים ויוזמים. יוסף מנדלסון, הבנקאי הגדול, יסד בשנת 1823 את הבנק הציבורי היחידי שהיה אז בברלין, השפיע על ייסוד הבנק הפרוסי, שעל ידו הוקם בזמן מאוחר יותר הרייכסבנק ופיתח עם אחיו אברהם את הבנק שלו לאחד המפעלים הכלכליים החשובים בברלין, שנחשב אפילו

לאחר ירידתו לסמל היציבות וההגינות במובן הכלכלי. בראש עסק זה עמדו בזמן מאוחר יותר עוד מנהלים בעלי שיעור קומה, רובם מומרים, בני אותה משפחה מפורסמת. למרות מה שהלו הרחיקו כל כך מתחומי היהדות,—הם היו ברלינים, פרוטסטנטים, קתולים,—בכ"ז השתדכו עפ"ר בינם לבין עצמם. ואף גם זאת: אחרון המשפחה, פרנץ פון מנדלסון, נשיא לשכת המסחר והתעשיה בברלין וגבאי בכנסיה פרוטסטנטית, הרגיש בסתר לבו אהבה והערצה למוצאו ותמך ביד רחבה גם במוסדות היהודיים. השפעה גדולה עוד יותר היתה לבנק בלייכרידר, ששמש, החל משנת 1820, כסוכנו של בית רוטשילד, והגיע לשיאו בהנהלת בנו של המיסד „בנקאי החצר" גרשון בלייכרידר, שעמד בקשרים עם אילי התעשיה, ביחוד תעשית אשלג ומלט ומילא תפקיד חשוב כמתווך בהסדר הלוואות למדינה ולחוגי האצילים. אך אם לקח גרשון בלייכרידר חלק מה בחיי היהודים, הנה היו הבאים אחריו ושותפיהם ממשפחת שוואבך רובם ככולם משומדים. על יד שני הבנקים הותיקים האלה היו עוד הרבה בנקים פרטיים מיסודם של יהודים, כמו: האחים פייט, נ. הלפט, שוורץ, גולדשמידט ושו', הרדי ושו', גולדשמידט-רוטשילד, האחים ארנהולד ועוד. בשנת 1875 היו מ-580 בנקים או פירמות, שטפלו בעסקים דומים—370 בידי יהודים, ב-1928 היו מ-283—175. היהודים השתתפו ביסוד הבנקים הגדולים: „חברת הדיסקונט", „בנק למסחר ותעשיה", „דויטשה בנק", „דרזדנר בנק" וכו', ובין מנהלי הבנקים היו שמות יהודיים ידועים בכל גרמניה ומחוצה לה, כגון: לודוויג במברגר, בני משפחות סלומון וגוטמן, אוסקר וסרמן, קרל פירשטנברג, יעקב גולדשמידט ועוד. גם ב„רייכסבנק" לא יכלו לוותר על עזרתם של בנקאים יהודים.

תפקיד חלוצי מלאו היהודים גם במסחר הקמעוני והסיטוני ובפיתוח שוקים למסחר בחו"ל. כשהתחילה גרמניה לחדור למסחר העולמי, לא היו לה עוזרים נאמנים ומומחים יותר מן יהודים, שעמדו מכבר בקשרים מעבר לים. רוב מחסני כל-בו הגדולים בברלין—טיץ, ורטהיים, איזראל, ינדורף —היו בידי יהודים, וכמו כן מסחר התבואה והמתכת. תעשית טכסטיל והלבשה, שערכה לפיתוח השוק הברליני היה גדול לאין ערוך, נוצרה אך ורק ע"י יהודים, ובמשך זמן רב היתה עמדתם בשטח זה בעלת אופי של מונופול. ולנטין מנהיימר, שבא ב-1830 לברלין, היה הראשון, שפתח בית חרושת ויחד עם זה בית-מסחר לשמלות. המפעל הזה, שהניח יסוד לתעשית ההלבשה בברלין, היה לדוגמה למפעלים דומים, ששאפו לרכז את ייצור הסחורה ומכירתה באותן הידים. עד שנת 1870 נפתחו 132 מפעלים כאלה בעיקר במרכז העיר, מהם היו 75 בידי יהודים. הראשון למשפחת ליברמן בברלין, בנימין ליברמן, התגאה שהוא „גרש את האנגלים מן היבשה", כלומר שתעשית הכותנה הגרמנית, אשר הוא היה אחד מחלוציה, כבשה את השוק הגרמני והאירופי, שבו היו מקודם האנגלים השליטים היחידים. בית החרושת לזיון שבראשו עמד לודוויג לוה, חבר מועצת העיר וציר בלנדטג ובריכסטג, היה לאחד המפעלים המפוארים

בשטח זה. יהודים תפסו מקומות ראשונים באלקטרוטכניקה — כאמיל רטינאו מיסד „חברת החשמל הכללית" (A. E. G.) ואחריו ולטר רטינאו ופליקס דויטש; בבניה—כיוליוס ברגר; בתעשית קטרים וקרונות רכבת — כאורנשטיין וקופל; בתעשית בירה, ברזל ופחם, בתעשיה חימית ועוד. כמו כן יש לזקוף במדת-מה לזכותם של בעלי יזמה יהודים את פיתוח התחבורה הברלינית, ההובלה ועוד הרבה.

אכן מסחר ותעשיה הם המקצועות שהיהודים הברלינים העדיפו על שאר ענפי הכלכלה, אם כי גם במקצועות החפשיים היה חלקם ניכר. בשנת 1861 עסקו 53,17 % מכל יהודי ברלין במסחר; 17,3 % בתעשיה ומלאכה; ב-1895— 47,31 % במסחר ו-29,63 % בתעשיה ומלאכה; ב-1910 — 41,61 % במסחר ו-35,16 % בתעשיה ומלאכה. בגלל משקלם הכלכלי ומומחיותם, שהוכרה גם על ידי מתנגדיהם, נבחרו יהודים במספר רב לגופים הרפרזנטאטיביים של הסוחרים והחרשתנים. יוסף מנדלסון היה, החל משנת 1820, סגן יו"ר ב„אגודת הסוחרים" ומ-1830 — יו"ר שלה. וילהלם הרץ כיהן בשנות 1902—1913 כנשיא לשכת המסחר. לודוויג מקס גולדברג עמד משנת 1892 בראש „אגודת הסוחרים ובעלי התעשיה" בברלין, ובבורסה, שבה היו זכויותיהם של היהודים מוגבלות, אפילו זמן מה לאחר הפקודה משנת 1812, הלכה וגדלה השפעתם עד לידי כך, שסוף סוף היו הם השולטים בה.

במלחמת העולם הראשונה מצאה לה יזמת היהודים כר נרחב לפעולה בחברות כלכליות, שנוצרו בקשר למאמץ המלחמתי. רבים התעשרו, אך הפסידו שוב בימי האינפלציה. כמו בימי הפריחה אחרי המלחמה הגרמנית-צרפתית (1870—71) השכילו יהודים אחדים להבנות מן הקוניונקטורה אחרי מלחמת-העולם הראשונה. לא מעטים הסתבכו במערבולת הספיקולציה, התעשרו, הפסידו ושוב עלו; אחרים, כיעקב מיכאל, שהראה כשרונות גאוניים בכלכלה, יסדו קונצרנים ענקיים, לפרקים מנופחים, שהתנדפו במהרה; אחרים. שבידיהם היו מטבעות חו"ל, הוציאו מידי גרמנים, שירדו מנכסיהם, בתים במחירים נמוכים מדאי, וכיוצא בזה. על חשבון התופעות המוזרות האלה, שלא היו אלא תוצאות המלחמה, שבה הפסידה גרמניה, יש לזקוף את התמונה המסולפת והמזויפת מפעולות היהודים בכלכלה, שאותה הציגה ההסתה האנטישמית. ברם תופעות אחרות לגמרי היו אופייניות יותר למציאות. יסודות המעמד הבינוני נתערערו לחלוטין, וקשה היה לסוחר ולחרשתן האמיד מהתקופה שלפני המלחמה להסתגל לשיטות הדור, שביקש להפוך את הקערה על פיה. הוא נתדלדל והתקרב לדרגת הפרו-ליטריון. כמעט שלא היתה תקופה שבה אירעו כל כך הרבה מקרי פשיטת רגל בין יהודי ברלין. דלדול המוני היהודים, בפרט של אלה שישבו ברובע היהודים, ברחובות גרנדיר, דרגונר וכו' („שויננפירטל") הלך וגדל, ורבים מבין המהגרים ממזרח אירופה, שבאו לברלין מתוך תקוות מופרזות, כמעט שלא מצאו מחיתם.

3. היהודים בחיים הציבוריים ותגובת החברה

בעוד שבראשית התקופה היה חלקם של יהודי ברלין בחיים המדיניים צנוע מאד, ושום יהודי, חוץ מן המומר יוליוס שטאהל, אחד הלוחמים לעיקרון „המדינה הנוצרית" ומנהיג המפלגה השמרנית, לא תפש מקום בולט, חדרו היהודים אחרי מהפכת 1848 גם לשטח זה. החל מתקופתו של ביסמרק ועד הריפובליקה הווימרית השתתפו מדינאים יהודיים בלנדטג, רייכסטג ובראש וראשונה בעירית ברלין. אדוארד לסקר ולודוויג במברגר נמנו על המדינאים הגדולים בזמנם. ד"ר שטרסמן כיהן במשך זמן רב כנשיא אספת מורשי העיריה. הוא. אוסקר קאסל והוגו היימן היו אזרחי כבוד של ברלין, פויל זינגר נבחר לרייכסטג כציר אחד האיזורים של ברלין וכמוהם רבים. בכל המפלגות היו יהודים, אמנם בין מפלגות הימין רק בודדים, רובם ככולם נלוו לשמאל, החל מן הליברלים, ה„פורטשריטס-פארטיי" ועד הקומוניסטים. מן העתונות הברלינית היה רק החלק החמישי בערך בידי יהודים כמו"י וכעורכים, אבל דווקא אותם העתונים, שהשפיעו על החיים המדיניים במידה ניכרת ותפוצתם היתה גדולה. הראשון שיסד סוכנות מודיעין לעתונות בברלין היה ברנהרד וולף והיא הפכה בזמן מאוחר יותר לסוכנות חצי רשמית בשם „לשכת טלגרמות וולף" (W.T.B.). „ברלינר טגבלט" מיסודו של רודולף מוסי, שעורכיו הראשיים היו ארטור לוינזון ואחריו תיאודור וולף; „פוסישה צייטונג", שהוצא על ידי בית אולשטין בעריכתו של גיאורג ברנהרד; „ברזן-קוריר", ה„צוקונפט" של מכסימיליאן הרדן, ה„סוציאליסטישה מונטסהפטה" בעריכתו של יוסף בלוך והדומים להם,— רבה היתה השפעתם על המדיניות בגרמניה גופא. אך גם בחו"ל נשמע קולם. שם נחשבו כנציגי הפוליטיקה הגרמנית הרבה יותר מן העתונות הימנית, אם כי זו היתה קרובה יותר לחוגים השליטים. יהודים ישבו כמעט בכל מערכות העתונים, יצאו רק מכלל זה בטאוני הימין הקיצוני והאגף האנטישמי. אך העתונאים היהודים יותר משהשפיעו על כיוון העתון היו מושפעים מסביבתם ועל כל פנים השתדלו להסתיר את מוצאם ככל האפשר. בכ"ז טענו האנטישמים, כי העתונות היא למעשה מקצוע יהודי.

גם בכל יתר שטחי-התרבות הגרמנית תפשו יהודים עמדות חשובות ובולטות: בספרות (מ. ג. סאפיר, ברתולד אוירבך, אהרן ברנשטיין, מכס רינג; ומבני זמננו: אמיל לודוויג, אלפרד קאר, גיאורג הרמן, ליאון פויכטוונגר, ועוד); בתיאטרון (ליאופולד יסנר, מכס ריינהרדט ועוד); במוזיקה (פליכס מנדלסון — ברתולדי, ג'יאקומו — יעקב מאירבער, בלאך, קלמפרר, שאָנברג ועוד); בציור (מכס ליברמן, לסר אורי ועוד). האמנות „הזעירה", והתיאטרון הפוליטי היו כמעט בבחינת „המצאות יהודיות". בפילם, בראדיו, בסוכנויות הקונצרטים, בביקורת האמנות, בטכניקה של הריקלמה ואף בייצוגה של התרבות הרשמית היתה ידם של היהודים על העליונה. צדק הסופר מוריץ גולדשטין באמרו, שהיהודים מנהלים תרבות זרה להם. זאת ועוד אחרת. כמעט לא היה מקצוע מדעי, שבו לא היו היהודים מראשי המדברים, והוא הדין במקצועות

חפשיים. בין המשפטנים והרופאים, שמספרם היחסי היה גדול מדאי, היו חוקרים רבים בעלי שיעור קומה וכמו כן אנשי מעשה, שיצאו להם מוניטין. אמנם רק מתי מספר כמו: הרופא לודוויג טראובה והיוריסטן לוין גולדשמידט, נתקבלו כפרופיסורים מן המנין באוניברסיטה הברלינית. רובם היו צריכים להסתפק בפרופיסורה מחוץ למנין, כגון: ההיסטוריון פיליפ יפה, הרופאים אדולף בגינסקי, יוליוס הירשברג, הרמן מונק, הרמן סנטור, הפילוסוף חיים שטיינטל ועוד הרבה. כמובן לקחו היהודים חלק פעיל בהסתדרויות הרופאים, המשפטנים, הסופרים והאמנים ובכמה חוגים נמסרו המשרות הראשיות לידיהם. העבודה הסוציאלית מחוץ לכותלי המפלגה הסוציאל-דמוקרטית ורבים ממוסדות החינוך לפועלים ולסוחרים נוצרו בחלקם בכספם של נדיבים יהודים ובמאמציהם של עסקנים יהודים.

אם נתקבל עוד בימי הקיסרות הרושם כאילו היהודים הם השליטים בחברה הברלינית ולעומתם בטלה השפעתם של החוגים, שהם למעשה עמודי התווך של כסא-המלכות והכנסיה — בריפובליקה עם חופש-הדיבור שלה, סבלנותה ואפשרויותיה הבלתי-מוגבלות על אחת כמה וכמה. והתגובה לא אחרה לבוא. התקפתו של הפרופיסור להיסטוריה באוניברסיטה הברלינית היינריך טרייטשקה, שהתחילה כבר לפני מהפכת 1848, על „ספרות חצי יהודית משונה זו", על אי רצונם של היהודים להתבולל והתעקשותם להוות דוקא מדינה בתוך מדינה ולבסוף: ביקרתו החריפה על זרם הבחורים „מוכרי המכנסים" הזורם ממזרח-אירופה לגרמניה, שמשו במשך תקופה ארוכה דוגמה לספרים וכתבי פלסתר לאין-ספור, שכוונתם היתה להבאיש ריחם של היהודים בעיני העם הגרמני. ספרות זו מעידה גם על כך, שהיהודים לא הוכרו מעולם כשווי זכויות על ידי החברה הגרמנית, על אף האמנסיפציה החוקית-פורמלית. בשנת 1874 יסד הכומר אדולף שטאקר, מטיף בחצר המלך, את „התנועה הברלינית", ששאפה לארגון העזרה הסוציאלית ברוח הדת הנוצרית, אך יחד עם זה הסיתה את ההמונים נגד היהודים כנציגי הקפיטליזם, שליטי העתונות, מקלקלי מדות הגרמנים, נושאי הרקבון וכיו"ב. אוגין דיהרינג ואחרים ניסו משנות 1880 ואילך לבסס את שנאת היהודים על עקרון הגזע. אבל הם והתועמלנים הקיצונים: אוטו גלאגוי, וילהלם מארר, הרמן אהלווארדט „רקטור כל הגרמנים" ועוד, היו מתונים לעומת ההסתה של הנאצים עם צמיחת תנועתם בימי הריפובליקה, המכונה על ידיהם „רפובליקה של יהודים". הם תארו את השפעתם של היהודים בכלכלה כסכנה לגרמניה— ולא מעט עזרו לתעמולה זו המשפטים נגד האחים ברמט, קוטיסקר וסקלרק, שבהם נתגלתה שחיתות שלא היתה דוגמתה בחיים הציבוריים של הבירה,— הם עמדו על סילוף האופי של התרבות הגרמנית בידי יהודים ודרשו הפרדה גזעית. בחיבוק ידים ובאפס מעשה עמדו השלטונות הריפובליקאים וראו כיצד חודר הרעל האנטישמי לכל תאי החברה הגרמנית באמצעות אספות-עם, עתונות וספרות. על רקע המלחמה בין הנאצים לבין הקומוניסטים התנהלה המלחמה נגד היהודים. אחרי הרצח של קרל ליבקנכט ורוזה לוכסמבורג (1919), נשמעו

ברחובות ברלין קריאות: מות ליהודים! ב-24 ביוני 1922 נרצח בעצם היום מיניסטר החוץ של גרמניה, היהודי ואלטר ראטינאו, ע"י קנאים מהימין הקיצוני, מתוך הטענה שהוא, היהודי, המיט אסון על העם הגרמני. ההפיכה של קאפ בחדש מרץ 1920, שאמנם לא האריכה הרבה, הכריזה בגלוי על מגמתה האנטיהודית, כלומר אנטי-ריפובליקאית; ב-5 בנובמבר 1923 (חשון תרפ"ד) חדרו נאצים לשכונות היהודים ברחובות גרנדיר ודראגונר, הרגו עוברים ושבים ושדדו רכוש יהודי, אך התערבות המשטרה, שלא באה במועדה, מנעה מהחפשטות הפרעות בעיר. כעבור שלש שנים נתמנה מטעם המפלגה הנאצית יוסף גיבלס לגוילייטר של ברלין, והודות להסתתו נעשו ההפגנות של „פלוגות הסער" בליווי שירי רצח לתופעה שכיחה בברלין. בערב ראש השנה תרצ"ב (12 בספטמבר 1931) התנפלו קבוצות נאצים, שאורגנו ע"י הרוזן וולף היינריך הלדורף, ראש משטרת ברלין ברייך השלישי, על יהודים ששבו מבתי-כנסיות בקורפירשטנדם, הרסו בתי-קפה של יהודים ובטעות גם של לא-יהודים, וגם באיזורים אחרים פרצו מהומות ונגרם נזק-מה. תגובת היהודים על התגברות האנטישמיות היתה חלשה מאד. רבים השלו את נפשם בתקווה, כי בעולם הנאור לא תחזיק האנטישמיות מעמד זמן רב. זאת היתה גם הדעה של כמה מחסידי אומות העולם, שיסדו את „האגודה להתגוננות נגד האנטישמיות" וקוו לעקור את שנאת-היהודים מן השורש ע"י סניגוריה על היהודים. אך לא הם ולא האפולוגטיקה שהתנהלה ע"י אירגוני היהודים, גם לא שאיפתם להתבוללות מוחלטת ולא ריבוי נשואי-התערובת ואפילו השמד—כל זה לא הועיל. אובדי עצות ראו היהודים, שחשבו את עצמם גרמנים לכל דבר, את חלום האמנסיפציה, שחלמו עליו דורות שלמים, גז ואינו.

4. הקהלה וארגוני היהודים

בברלין ישבו בשנת 1811 (תקע"א)—3292 יהודים, 1819 (תקע"ט)—3610, 1828 (תקפ"ח)—4427, 1840 (ת"ר)—6456, 1852 (תרי"ב) — 11840, 1861 (תרכ"א) — 18953, 1871 (תרל"א) — 36015, 1880 (תר"ם) — 53917, 1890 (תר"ן) — 79286, 1900 (תר"ס)—108044, 1910 (תר"ע)—143975, 1925 (תרפ"ה)—172672 יהודים. יוצא מזה, כי במשך המאה האחרונה עד המהפכה הנאצית בערך גדל מספרם פי חמישים ומעלה. בעוד שחלקם בתוך כלל האוכלוסיה הברלינית לא עלה עד לשנת 1840 על 2% בערך, הגיע הוא לשיאו בשנת 1890 (5,02), מאז ירד ב-1900 עד ל 4,35% ב-1910—ל-3,86% ובשנת 1925 עלה שוב ל 4,29%. ממספרם הכללי של יהודי גרמניה ישבו בברלין בשנות 1811—1828 1,4%, בשנת 1871—7,03 ובשנת 1925—30,6%. ומכלל יהודי פרוסיה—2,7%, 11,1%, 42,74%. אחד הגורמים לרבוי התדיר של יהודי ברלין היה בלי הספק ההגירה מערי השדה, אף מערים גדולות בערך, לעיר הבירה. אלמלא ההגירה, בפרט ממחוז פוזן וממזרח אירופה, שהביאה לברלין משפחות יהודיות מטופלות בדרך כלל בילדים רבים, לא היה רבוי כזה אפשרי כלל וכלל, כי הרבוי הטבעי של יהודי ברלין שעלה ב-1816 — 1820 (תקע"ו—תק"פ) — ל-1,3 (החשבון ל-1000 נפשות) והגיע

לשיאו בשנות 1881—1890 (תרמ"א—תר"ן) (6.7), הלך וירד ולבסוף פסק לגמרי. השנים 1915—1917 (תרע"ה — תרע"ז) מונות גרעון של 3.2% — ושנת 1927 (תרפ"ז) של 4.8%. באותו כיוון פעלו גורמים נוספים: המעטת מספר הנישואים בכלל (מ-1000 יהודים בשנת 1915—1918 (תרע"ה—תרע"ח) — רק 3,1, אך ב-1925—1927 (תרפ"ה—תרפ"ז) — 5,1); המספר הגדול של נישואי-תערובת (1881—1928 (תרמ"א—תרפ"ח) — 16502 לעומת 30237 נישואים יהודיים); השמד, שהיקפו אינו ידוע במלואו (ב-1812—1846 (תקע"ב—תר"ו) עברו לכנסיות נוצריות 1492 מיהודי ברלין; ב-1880—1924 (תר"מ—תרפ"ד) לכנסיה האוונגלית בלבד 5245), אין לכלול במונח „שמד" את הפרישה מן היהדות, שלא החכוונה תמיד לשמד אלא ליציאה מכלל ישראל בלי המרת הדת (דיסידנטים) וכמו כן את „הפרישה מן הקהלה" מטעמים דתיים, שאיפשרה לפורשים לעבור לקהלה האורתודוכסית, „עדת ישראל" (ראה להלן). מספר הראשונים היה גדול (1873—1906 (תרל"ג—תרס"ו) — 1529, 1910—1923 (תר"ע—תרפ"ג) — 1488) מן השניים (1910—1923 (תר"ע—תרפ"ג) — 620). ברם גם פרישה מן הציבור כזו היתה מורגשת לא מעט. ישוב היהודים, שהיה מרוכז תחילה במרכז העיר הנקרא „אלט-ברלין", התפשט במאת השנים האחרונות למערב: טירגרטן, שרלוטנבורג, שאֶניברג, וילמרסדורף ועוד. בשכונות העתיקות נשארו רק מתי מספר מן הדור הישן, ובעיקר גרו שם יהודי מזרח אירופה בצפיפות רבה.

פקודת האמנסיפציה משנת 1812 (תקע"ב) לא שנתה את הבסיס המשפטי של הקהלה. זו הוסיפה להיות חברה „נסבלת", שזכויותיה היו פחותות לגבי הכנסיה הפרוטסטנטית והקתולית. באותן השנים שופר מנגנון הקהלה. לוועדות שעמדו בראש המחלקות, נתווספו חדשות ובפרט שוכללה מחלקת המסים, שהתנהלה בידי ועדת-שמאים. לפי ההוראה משנת 1813 (תקע"ג) נתבססה ההערכה על הכנסות הנערך או על קרן השווה 5% מרכושו. כמס הקהלה נגבו 1/3% או 8 „גדולים טובים" מכל 100 ר"ט לשנה. באמצע המאה שלמו 1400 ראשי-משפחות (בין 8243 נפשות) — 25371 טלר מס הקהלה. חובות הקהלה עלו בשנת 1812 (תקע"ב) ל-60600 טלר ו-2471 טלר רבית, 1848 (תר"ח)—2700 טלר בזהב 16100 בכסף. מן העודף של הקרן לפרעון החובות נקנתה הקרקע לבית הקברות החדש (ראה להלן).

שינויים גדולים חלו בשטח החינוך. כבר בשנת תקע"ו, עשר שנים לפני סגירת בית-הספר „חינוך נערים", שנגרמה מחמת המחסור באמצעים וגם בגלל כשלון האכספרימנטים הפדגוגיים של מנהלו אליעזר בן-דוד (חינוך משותף של יהודים ונוצרים, שנאלצו לעזוב את בית-הספר בפקודת השלטונות וכו'), התחילה הקהלה לתכן תכניות להקמת בתי-ספר בהדרכתו של צונץ. הרב ווייל, שהלך בדרכו העצמית בעניני החינוך, לא השתתף בפעולה זו וביזמתו נעשה הנסיון הראשון להקים בית-מדרש למורים בברלין (תקפ"ה). כעבור שנה נפתח בית-ספר לנערים של הקהלה, שבראשו עמד צונץ עד שנת תקפ"ט. תכנית-הלימודים היתה דומה לזו של בתי-הספר הכלליים, בין המורים היו גם נוצרים. בתקפ"ט

נתאחד בית-ספר זה עם מכון ה„תלמוד-תורה", אך בעשרים השנים הראשונות לקיומו לא התקדם כראוי ומצבו נשתנה רק אחרי היבחרו למנהל של הפדגוג המעולה אהרן הורוביץ, שהכניס שינויים יסודיים (תר"ט). בשנת תקצ"ד נפתח בית-ספר לנערות, בשנת ת"ר סמינריון למורים של הקהלה בהנהלתו של צונץ. חוץ מזה נתקיימו כמה בתי-ספר פרטיים, אף הוקמו חדשים. מהם החשובים אלה, שנוסדו ע"י ירמיה היינמן. בתקצ"ב פתח ברוך אוירבך בית-יתומים, ששמו נקרא עליו. באותה תקופה נוסד מושב הזקנים הראשון של הקהלה ברחוב גרוסי המבורגר 26 (תקפ"ט). העזרה הסוציאלית, שהיתה כבר אז מפותחת באופן יחסי, החלה להתנהל לפי שיטות חדשות. נתכוננה „ועדה לעניי קהלת ברלין" בראשותו של קרל היימן, שטפלה גם בצדקה וגם בעזרה פרודוקטיבית. קרנות מיועדות לצדקה, שהתנהלו בחלקן ע"י הקהלה ובחלקן ע"י מוסדות פרטיים, וכמו כן חברות במספר רב, עזרו לא מעט לפיתוח העזרה הסוציאלית.

עוד בסוף המאה הי"ח דרשו השלטונות מאת הקהלה להקים, מחמת הצפיפות בבית העלמין הישן, בית קברות חדש מחוץ לכותלי העיר. מסביב לשאלה זו פרץ ריב בין הקהלה ובין החברה קדישא, שהיה בו משום תקדים לנפתולי הריפורמה. החברה קדישא, שהיתה למעשה בעלת בית הקברות הישן ניסתה להוציא את העניין מסמכות הקהלה מתוך שחששה, שמא יכניסו עם פתיחת בית-הקברות החדש תיקונים במנהגי הקבורה. אך כשרצתה להרחיב את בית-הקברות הישן, בלי רשיון רשמי, רכשה הקהלה מגרש במרחק חצי ק"מ בערך משער שֶׁנהאוזר במחיר 5800 טלר ובו נפתח בשנת תקפ"ז בית-העלמין החדש. מנהגי הקבורה נשתנו במקצת ולאור סירובה של החברה קדישא לקבל עליה את מרותה של הקהלה, היה צורך למצוא מתנדבים לשרותי הקבורה. כשהרב איטינגר נשא בטקס פתיחת בית-העלמין נאום „גרמני" וקרא תרגום גרמני של „צדוק הדין", התערבה המשטרה מתוך טענה, כי התיקונים מתנגדים לקו השמרני, שנקבע בפקודת המלך בדבר המנהגים הדתיים של היהודים (ראה להלן). איטינגר הצטדק בזה, שהוא „גרמני מגלוגא" ולכן מבטאו שונה מהמבטא המקובל של בני דתו הפולנים. לבסוף התפשרו החברה והקהלה. החברה הקציבה את הסכומים הדרושים לבית-קברות מקרנותיה, והעודף הוקדש ל„מושב זקנים" הנ"ל. התקנות החדשות נתפרסמו בהסכמת שני הצדדים בשנת תקפ"ח.

בפקודה מ-11 במרץ 1812 לא תוקנו שום תקנות „בדבר המצב דתי של היהודים ותיקון למודיהם". בהתאם לסעיף 39 נדחה הדיון על השאלות האלה לזמן מאוחר יותר והובטח, ש„יהודים מומחים וישרים" ישתתפו בהתיעצויות אלה. בבחירות למומחים הללו השתתפו בברלין 322 בני הקהלה, מהם הצביעו 230 בעד השמרנים ורק 92 בעד המתקדמים. אבל האחרונים, עם דוד פרידלנדר בראשם, היו פעילים מאד. פרידלנדר הגיש עוד בשנת 1812 (תקע"ב) למלך כתב בעלום שם „בדבר התיקונים הנחוצים לאור הסידור החדש של היהודים במדינת פרוסיה", ובו דרש, על סמך הפקודה החדשה, אחוד בעבודת ה', ביטול הלשון העברית בתפילות, כמו כן ביטול כל התפילות, שיש בהן רמז למשיח.

בעוד שהקנצלר הרדנברג השתדל להשפיע על המלך שיסכים לריפורמות המוצעות, דחה הלה את כל התיקונים בדת ובחינוך היהודי, המתנגדים למהות דת ישראל ועקרונותיה. בכל זאת נעשה מיד אחרי מלחמות השחרור נסיון חדש ע"י ישראל יעקבסון שהעתיק דירתו לברלין. הוא ערך בחג השבועות תקע"ה בדירתו תפילה במעמד משכילי הקהלה ואורחים נוצרים, ובה הכניס את בנו נפתלי, שהתנצר לאחר זמן והיה לכהן קתולי, למנין הקרואים ו„ברך אותו בברכת הקונפירמציון" כמנהג הגוים. מאז התקיימה התפילה בכל שבת, וכשנתרבה מספר המתפללים, הכין יעקב הרץ בער לצרכי התפילה אולם רחב בביתו ברחוב שפנדאו 72. נשמטו מסדר התפילות חלקים מסוימים או תורגמו לגרמנית, הושרו שירים גרמניים, הוכנסו עוגב והדרשה הגרמנית—יעקבסון שימש כהן ודרשן ראשי כאחת והשתמש בתפילות ובקריאת התורה במבטא ספרדי—זולתו דרשו אדוארד קלי, ק. ש. גינסבורג, יצחק לוין אוירבך וליאופולד צונץ, ומפעם בפעם נקראו גם נאומי פרידלנדר באזני הקהל. „שום אופי דתי או תוכן או קדושה להשראת הנפש"—כתב יוסט על תפילה זו. אולם המלך פקד, כי לפי הפריביליגיה משנת 1750 אין להתיר תפילה פומבית מחוץ לכותלי בית־הכנסת של הקהלה ולכן יש לאסור על המנין, שנערך ע"י יעקבסון-בער (דצמבר 1815, ינואר 1816).

ביטול פקודת המלך לא הושג, אך הרמז של הרדנברג, כי הפרנסים יכולים לעשות אי אלו צעדים כדי לאפשר לבני הקהלה שאינם בקיאים בשפת עבר להבין את התפילות, נחשב בעיני המתקדמים כאות אהדה לשאיפותיהם, אבל לאור האופוזיציה בקרב הקהלה לתיקונים, לא יכול היה ועד הקהלה שלא להתערב. אם כי כל חבריו, זולת שלמה פייט, תמכו פחות או יותר בריפורמה. העניין גרם לפרוד בקהלה ולחילוקי דעות בקרב הממשלה. בשנת 1817 (תקע"ז) הותר לקהלה מחמת הצפיפות בבית הכנסת—בשביל 3600 נפשות היו 1200 מקומות בלבד—להקים אולם ליד בית הכנסת לתפילה בגרמנית, בתנאי שלא יחולו שום שינויים בסדר העבודה בבית הכנסת עצמו. בית-הכנסת נסגר לזמן הבניה ובתוך כך הורשה להתפלל בשלשה בתים פרטיים, מהם ביתו של הרץ בער, ונוסף לכך נתקיימו עוד לפחות 8 מנינים. כשנכשל הנסיון להביא את בעלי הריב לידי הסכם במו"מ, שהתנהל לפני ועדת הקונסיסטוריה הפרוטסטנטית, הפסיקו פרנסי הקהלה את בנין האולם ואח התיקונים בבית הכנסת עצמו, בטענם שתיקוני הבית תלוים בתיקוני התפילות, שהממשלה תסכים להם. שני הצדדים פנו אל הממשלה, והאדוקים התפללו מבלי ליטול רשות לכך בתוך הקירות, שהוקמו בשעת הבניה, כדי שלא תהיה הפסקה, שתאפשר להכניס שינויים בתפילה. הממשלה דחתה את טענות שני הצדדים. הרדנברג התרגז ביחוד על שהאדוקים הסתמכו על הצהרת 42 רבנים נגד היכל הריפורמה בהמבורג ומתח ביקורת חריפה על „בורות" הרבנים. כשהפרנס ראובן שמואל גומפרץ העיז לקבוע בתוך חוות דעתו על סמכות הרבנים, שנדרשה ממנו, שהם אינם אלא „שומרי כשרות", הכניסה הממשלה את הדעה הזאת לתוך אחת

מפקודותיה. מאחורי הויכוח על שאלת התיקונים פעלה בלי ספק ה„חברה להפצת הנצרות בישראל", ששללה את הריפורמה מתוך תקווה, כי המתקדמים, כשיווכחו שאין סיכויים לשאיפותיהם, יהיו מוכנים יותר להמרת הדת. גם טענותיו של ר' מאיר שמחה וויל, כי השמוש בגרמנית בתפילה מתנגד לדין, עשו רושם מה על כמה מחברי הממשלה. העניין נגמר בפקודת המלך מ־23 בדצמבר 1823, שעל היהודים להתפלל אך ורק בבית-הכנסת של הקהלה לפי מנהג הקדמונים ללא חידושים בלשון, במנהגים, בנוסח ובנעימות. המנינים נסגרו ותיקוני בנין בית הכנסת, שבוצעו אז, שינו את צורתו במדה ניכרת.

„ריפורמה של היחדות" היתה גם מגמתו של „חוג עברי", שנוסד בשנת תקע"ו ע"י צעירים, ביניהם יוט"ל צונץ ומ. יוסט, שחשבו, כי אפשר להגיע לסינתיזה של היהדות והגרמניות ע"י הקירת היהדות. זו תמנע את טובי הנוער מלעזוב את עמם ודתם, ויחד עם זה תתן לעולם כולו תמונה אמיתית ממהות היהדות. צונץ, שפירסם בשנת תקע"ז את מאמרו, „דברים אחדים על אודות הספרות הרבנית", כעין הקדמה לחכמת־ישראל החדשה, קיווה לעשות את חכמת ישראל לקנין העם היהודי כולו, כשם שהיה למוד התלמוד במשך מאות שנים, ועל ידי כך יכירו היהודים בזכות קיומה של היהדות והגוים יודו בתועלת הרבה שהפיקה תרבותם מהשתתפותם של היהודים בה. נסיון כזה נעשה ע"י „אגודת מרבי התרבות ומדע היהדות בישראל" (תקע"ט), שבה השתתפו חוץ מצונץ ויוסט, גם אדוארד גנז, היינריך היינה, עמנואל וולוויל, לודוויג מרקוס ואחרים. מתחילה היתה בהרצאותיהם ונאומיהם של ראשי האגודה נעימה לאומית ושאיפה מדומה לתחית האומה, אף יחס של אהדה לרעיון תקומת ישראל בארצו (אליעזר סיני קירשבוים), אבל בעמקי לבם היו רובם נתונים לרוח פסימית, עד שהתיאשו מסיכויי קיומה של היהדות. נשיא האגודה גנז המיר את דתו, האגודה נתפרקה, ונשאר רק אוד אחד מוצל מאש הוא צונץ, אביה של „חכמת ישראל", ששב לעסוק בה לשמה, בפרט לאחר התבדות תקוותו, שהריפורמה עתידה „להפיח רוח חיים" בנפש העם.

שני הרבנים, שפעלו בקהלה אחרי מותו של רבי מאיר שמחה וויל (תקפ"ה) היו: רבי יעקב יוסף איטינגר (תקמ"ו — תר"ך) — מילידי גלוגא ומתלמידי רבי צבי הירש זאמושץ ורבי אברהם גדליה טיקטין, החל משנת תק"פ דיין ומשנת תקפ"ו ראב"ד—והדיין רבי אלחנן רוזנשטיין (תקנ"ו—תרכ"ט). שניהם היו יראי-שמים, מתונים ונוטים לפשרה, אך לא שלטו בשפה הגרמנית כהוגן, ועל כל פנים לא יכלו לייצג את הקהלה, שבקשה לה רב רפרזנטטיבי, המחונן ב„כח לעמוד במקום גדולים". שמונה שנים בערך נמשך המו"מ ולבסוף לאחר שר' זכריה פרנקל, שנבחר לרב הקהלה, דחה את המינוי, נתקבל מיכאל זקש לדיין שלישי ומטיף (תר"ד). הוא היה שמרני, אך לא דחה ריפורמות מתונות. אמנם ע"י בחירתו לא נפתרה השאלה, שכן עברו בעלי הריפורמה למעשים. כבר בשנת תי"ר עוררה „חברת התרבות" השניה מיסודו של הפדגוג והסופר זיגיסמונד שטרן תסיסה בקרב הקהלה, בפרט לאחר ששטרן הכריז על

סיסמתו: להקים במקום היהדות המסורתית „כנסיה גרמנית — יהודית". הוא והסופר אהרן ברנשטין יסדו באביב תר"ה „חברה לריפורמה ביהדות", שערכה תפילה פומבית בימים נוראים תר"ו במעמד 450 מתפללים. רוב התפילות תורגמו לגרמנית בקיצורים ונמחקו בהן כל הזכרונות הלאומיים. כחזנים ובעלי קריאה (בהברה הספרדית) שמשו שטרן וברנשטיין, ולודוויג פיליפזון דרש דרשות. התפללו בקלות ראש, עזרת הנשים בוטלה, גברים ונשים ישבו באולם אחד, הגברים מצד שמאל, הנשים מצד ימין. מקודם נערכו התפילות גם ביום השבת וגם ביום א', לבסוף, כשלא באו מתפללים בשבת—רק ביום א'. באותה שנה (תר"ו) נפתח בית-הספר להוראת-הדת ובשנת תר"ז נבחר שמואל הולדהיים לרב האגודה.

התפתחות חברת הריפורמה הדאיגה את פרנסי הקהלה, כי היה ברור שמטרתה הסופית היא לפרוש מן הציבור ע"י יסוד קהלה נפרדת. כדי לקדם את פני הרעה, לפחות במקצת, החליטה הקהלה לבנות בית-כנסת חדש, שבו יכניסו כמה תיקונים בתפילה. רשיון לבנין ניתן ב-2 בפברואר 1846 (תר"ו), אך כשנתברר כי התכנית לא תבוצע במהרה, הסתפקו לפי שעה בהרחבת בית-הכנסת הישן ע"י הוספת מספר מקומות ובאי אלו תיקוני תפילות ומנהגים, שהוצעו ע"י מיכאל זקש, כגון: השמטת פיוטים ויוצרות והוספות מזמן מאוחר יותר, העברת קידושין, שהיו נוהגים להתקיים תחת כיפת השמים, לבית-הכנסת עצמו וכו'. הדרשות של זקש, שנמנה על המטיפים המצוינים בזמנו, ושיפורים יסודיים בחלק המוזיקלי של עבודת ה', שנעשו בהצלחה רבה ע"י המנצח והקומפוזיטור לואיס לבנדובסקי, משכו קהל רב לבית-הכנסת, אך לא עלה בידי הפרנסים לחתור תחת יסודותיה של תנועת הריפורמה.

משבר חדש עבר על הקהלה אחרי הבחירות בשנת תר"ט. בחירות אלו לא נתאשרו ע"י ראש המשטרה, שדרש כי תתקיימנה לפי הפריבילגיה משנת 1750 ולא לפי החוק מ-23 ביולי 1847 (תר"ז), שתקפו פסק באופן זמני. בתרי"א התקיימו הבחירות החדשות, אבל רק בשנת תרי"ד נבחרו, בהתאם לסעיף 41 של החוק משנת 1847, 21 מורשי הקהלה ו-10 סגנים, שבחרו בוועד הקהלה (7 חברים ו-3 סגנים). באספת המורשים קבלו המתקדמים (ליברלים) 13 מקומות, חברי אגודת הריפורמה—9, השמרנים („ניאו-אורתודוכסע")—7 והשמרנים הוותיקים („אלט-אורתודוכסע")—2. מאיר מאגנוס נבחר לראש ועד הקהלה ושלמה פייט—לנשיא אספת המורשים. באותו זמן נספחו לתחום הקהלה כמה פרוורים. בשנת 1860 (תר"ך) נתאשר ע"י הרשות תקנון הקהלה החדש. להלכה הוותה הקהלה גוש אחיד ומאוחד, אולם שלום לא הושג, הואיל וידו של האגף הקיצוני באגודת הריפורמה, שנטלה לה בשנת תר"י, כסמל לשאיפותיה, שם חדש „קהלה יהודית לריפורמה בברלין", היתה על העליונה. מנהיגו של אגף זה היה הולדהיים, חניך ישיבת קמפן, תלמודי מובהק, שלא ידע גרמנית על בוריה, הוא ביטל את ברית המילה ודרש את ביטולן של המצוות המעשיות באופן, שמכל היהדות לא נשתיירו אלא כמה סמלים מרמזים. הוא וסיעתו לא נרתעו

מלאיים על הקהלה בפרישה אם לא תימלאנה דרישותיהם, ומנהג זה קיבלו כל הבאים אחריהם עד ימינו. בשנת תר"ט, כשהמו"מ בין הקהלה וקהלת הריפורמה נכשל, הפסיקו האחרונים את תשלום המסים לקהלה. כתוצאה מזה נגרם גרעון בתקציב הקהלה, שעלה ל-6599 ועד לשנת 1851 (תרי"א)—ל-13865 טלר, ומזה סבלו בראש וראשונה מוסדות הצדקה. נסיונה של קהלת הריפורמה, שהשלטונות יכירו בה כקהלה עצמאית, לא הוכתר בהצלחה. אך ב-10 בספטמבר 1851 (תרי"א) חגגה ברוב פאר את חנוכת בית-הכנסת שלה ברחוב יוהאניס 11a. שש שנים אחרי כן מת הולדהיים. זקש התנגד בתוקף לקבורתו ב„שורת הכבוד" המיועדת לרבנים, אך ר' יעקב יוסף איטינגר התיר זאת משום מה וזקש הציע התפטרותו, שלא נתקבלה. בגלל פסק-דין זה נחשב איטינגר כמטורף בעיני החרדים.

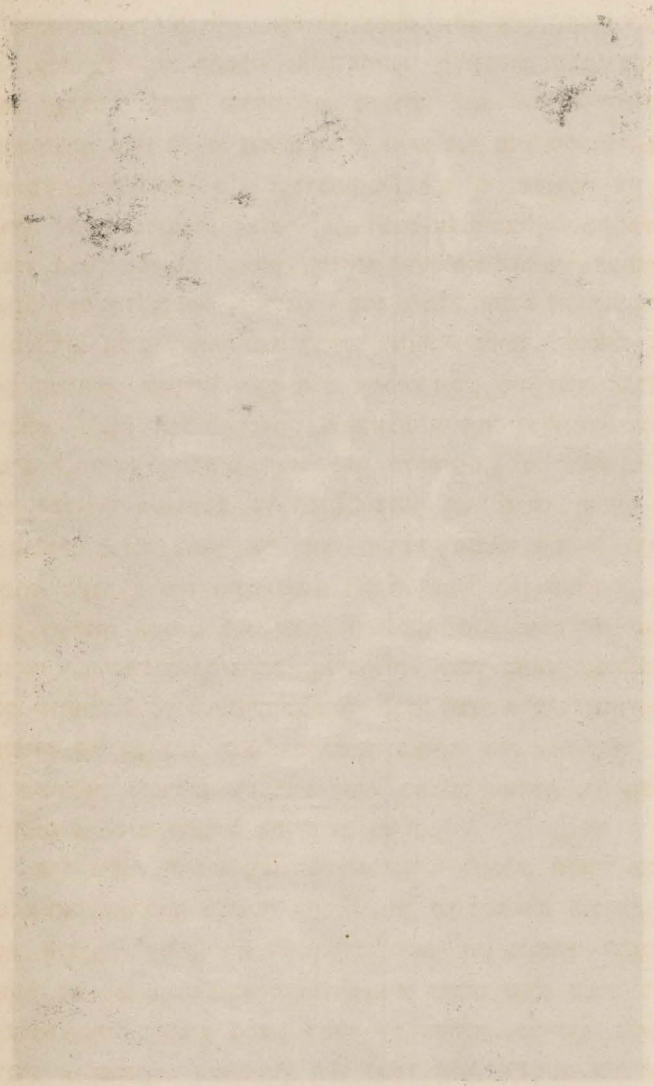
עוד בשנת תר"י נפתח בית כנסת ארעי בבנין-עץ, שבו התפללו במועדים וחגים תחת פיקוח שני גבאים של בית-הכנסת הישן. סדר התפילה היה דומה לזה של בית-הכנסת הישן, שבו הכניס זקש שנויים נוספים: הושמטו עוד כמה פיוטים, במה מדליקין, יקום פרקן והמגילות בשלש רגלים; במקום „הנותן תשועה" הונהגה פרפרזה בגרמנית; לא קראו את הקרואים לתורה בשמותיהם העבריים, הוסר האלמימר ועוד. הריפורמות הללו עוררו סערה במחנה החרדים, שפנו אל המינסטריון ופירסמו הודעות נגד ועד הקהלה וזקש בעתונות, ועליהן הגיבו הנתקפים. הריב עבר לחדרי הקהלה. 1695 מבני הקהלה דרשו להנהיג יחד עם תקוני התפילות גם עוגב בבית הכנסת החדש, שבשבילו נקנתה קרקע ברחוב אורנייגבורגר 30. ועד הקהלה הסכים, אך באספת המורשים נתקבלה ההצעה רק כעבור שתי שנים (תרכ"ג). ב-5 בספטמבר 1866 (תרכ"ו) נתחנך בית-הכנסת החדש במעמד אורחים נכבדים, ביניהם ביסמרק. בית-כנסת זה, שהכיל למעלה מ-2000 מקומות, מעשי אדריכלים לא-יהודים, אדוארד קנובלאוך ואחרי כן גוסטב שטילר, היה אחד מן הבנינים המפוארים בעיר הבירה.

אחרי מותם של הרבנים איטינגר (כ"ב חשון תרכ"א) וזקש (תרכ"ד) נתיתמה הרבנות הברלינית עד כדי כך, שהקהלה נאלצה לבקש מאת מנואל יואל בברסלאו שיספיד את הקומפוזיטור מאירבער, שמת באותה שנה. לרב בבית הכנסת החדש נבחר יוסף אויב (Aub) ממיץ, שערך את הסידור שהונהג שם. אולם המתקדמים דרשו את בחירתו של אברהם גייגר, שנבחר, אחרי וכוחים סוערים בקהלה ומחוצה לה, בשנת תרכ"ט. באותה שנה נתקבל, מקודם כמטיף ומשנת תרמ"ה כרב, רפאל (רודולף) אונגרליידר, יליד הונגריה, לפני כן רב בגינס וראביטש. בכל המחנות נחשבה בחירתו של גייגר כסמל להתפתחות הכיוון הריפורמי בקהלה. המנהיג הדגול של החרדים, הרב רבי עזריאל הילדסהיימר, הסיק את המסקנה ויסד עוד בשנת תרכ"ט את קהלת „עדת ישראל", שהוכרה בשנת תרמ"ה ע"י השלטונות כקהלה עצמאית ונפרדת מן הקהלה הראשית. בכתב הרבנות של גייגר הותנה, שבברלין יוקם מכון למדעי-היהדות, במטרה

לחנך מועמדים לרבנות בערים הגדולות שבגרמניה. דרישה זו נתמלאה ע"י ייסוד „בית־המדרש לחכמת ישראל" בברלין (תרל"ב). כעבור שנה פתח ר' עזריאל הילדסהיימר את „בית־המדרש לרבנים" לחנך רבנים חרדים.

שמונים שנה בערך היו הליברלים שליטים כמעט מוחלטים בקהלת ברלין, הם התוו את קו הפעולה והחליטו עד כמה יש להענות לדרישות השמרנים, שהשפעתם היתה חלשה מאד. פרישת האורתודוכסים מן הקהלה היה בה משום אזהרה לסכנה הנשקפת לכלל היהדות הגרמנית מפירוד והתנוונות. הכרה זו וכמו כן ההרגשה, שאין להפליג בהישגי האמנסיפציה לאור התפתחותה של התנועה האנטי־יהודית, המריצו את מנהיגי היהדות הגרמנית לנסות ולארגן את בני־דתם באירגונים מרכזיים לשם עזרה וצדקה וגם לצורך התגוננות. בפעולה זו מלאו יהודי ברלין תפקיד חשוב, כי עיר הבירה היתה ממילא מרכז האירגונים האלה. באותה שנה, שהאמנסיפציה הושלמה כביכול, לפחות באופן פורמלי, והפירוד בתוך הקהלה הברלינית פרץ בגלוי, נוסדה בלייפציג „ברית קהלות גרמנית־ישראלית", שעברה משנת תרמ"ב לברלין. הארגון הזה, שבראשו עמדו שמואל קריסטלר (עד תרנ"ו), מרטין פיליפסון (עד תרע"ב) ושלמה קאלישר (עד תרפ"ד), לא היווה את הנציגות של היהדות הגרמנית, אבל בכ"ז ישבו בו נציגי כל הזרמים בכפיפה אחת לשם שיתוף פעולה ועזרת גומלין בצדקה, חינוך, תמיכת קהלות קטנות, הכשרת מטיפים ורבנים, הגנה ואף במידת מה שיפור המצב המדיני והאזרחי. איחוד כזה הושג על ידי כך שטפלו רק בעניינים המשותפים לכל יהודי גרמניה, בעוד שכל השאלות העלולות להפריד ביניהם, הוצאו מכלל תכניתו של האירגון. עיקרון זה הונהג ברוב האירגונים המרכזיים, כגון: „איגוד יהודים גרמניים", שנוסד ע"י ב. ברסלאויר, מ. הורביץ, מ. פיליפסון וא. פוקס, שגם הוא פעל לטובת המצב המדיני והאזרחי; „בני ברית" ועוד. לעומת זאת לא הצליח האירגון הגדול והמסונף ביותר של יהודי גרמניה, הוא „אגודה מרכזית של אזרחים גרמניים בני דת משה", שנוסד עוד בשנת תרנ"ב ע"י א. פוקס, ה. מאיר־כהן, מ. הורביץ, י. ברודניץ, ל. הולנדר ואחרים, להגיע לידי איחוד מלא. אגודה זו שאפה למלחמה באנטישמיות ע"י אמצעים משפטיים, תעמולה בכתב ובע"פ וכדומה. רק במקרים בודדים קלעו האמצעים האלה למטרתם. כמה צוררי יהודים נשפטו ע"י תביעתה של האגודה, הושגו פה ושם הנחות חוקיות פחותות ערך, אבל לא הצליחו לרסן את התעמולה האנטישמית, והשוויון נשאר לקוי כמקודם. בראשית פעולתה נתקלה האגודה בהתנגדות החרדים, שאמנם השלימו אתה בזמן מאוחר יותר. ברבות הימים היתה האגודה כעין נציגות של היהודים הליברלים והחרדים, שהתנגדו לציונות. אך לא הציונים בלבד אלא גם רבים, שראו את הדברים כהויתם, נוכחו לדעת, כי עם כל זכויותיה של האגודה, אין להתעלם משגיאותיה הפאטאליות, שנבעו ישירות משיטתה. שלא ככל האירגונים הנ"ל, אשר ריכזו פעולתם בתוך גבולות גרמניה, היתה „חברת עזרה של יהודי גרמניה", מיסודם של ג'יימס סימון, פאול נתן וא. לנדאו (תרס"א). זו קבלה על עצמה תפקידים סוציאליים ותרבותיים, שנבעו

Eugh! Eu odeio mal

ממצב היהודים הנדדפים במזרח אירופה וטיפלה כמו כן בענייני הגירה. בשנת תרס"ז עבר סניף חברת כי"ח מפרנקפורט דמיין לברלין.

עם התעוררותה של תנועת „חיבת ציון" נשמעו גם בברלין הדי התחיה הלאומית. אחדים מבין אנשי שלומו של ר' עזריאל הילדסהיימר, והוא בראשם, תמכו בידי חובבי ציון ואחרי אספת קאטוביץ שאפו אלה האחרונים להקים את מרכז התנועה בברלין, אך לא נמצא אלא אחד (זיגמונד זימל), שהיה מוכן לקבל עליו את התפקיד הזה. אירגוגי סטודנטים, שבהם פעלו ל. מוצקין, ויקטור יעקבסון, נחום סירקין, גם היינריך לֶוֶה ואחרים היו חלוצי הרעיון הציוני. חברת „עזרה" שנוסדה בתרמ"ג היתה כעין סניף של חיבת-ציון בגרמניה. ב„יודישע פרעסע" של ר"ע הילדסהיימר; ב„ציון" שעורכיו היו וילי במבוס, היינריך לוה וברנהרד לאזאר וב„זלבסט-אמנסיפציון" של נתן בירנבוים, שהופיע במשך זמן-מה בברלין, התנהלה תעמולה לישוב א"י, בעוד שה„אלגמיינע צייטונג דעס יודנטומס" (בעריכת גוסטב קרפלס ואחריו לודוויג גייגר), בטאונם של היהודים הליברלים, התנגד לרעיון הלאומי בתוקף. מראשי המדברים בין „רבני המחאה", שהכריזו כעין חרם על הציונות, היה הרב הברליני זיגמונד מאייבוים. בשנת תרנ"ז נוסדה „התאחדות ציונית ברלינית" ובתרי"ס התחיל להופיע ה„יודישע רונדשאו". עוד לפני מלחמת העולם הראשונה היתה ברלין, הודות לפעולתו המאומצת של הסופר שאול (ש"י איש) הורוין, כמין מרכז של סופרים בזעיר אנפין, אך ראשי הקהלה ומנהיגי היהדות הגרמנית נלחמו בציונות. בשנת תרס"ז הודח מטיף הקהלה אמיל כהן ממשרתו, משום שהעיז להביע רעיונות ציוניים לפני מנהל הגמנסיה, שבה הורה דת ישראל. ה„אגודה מרכזית" ו„ההתאחדות היהודית הליברלית" עמדו בראש „מלחמת מצווה" זו, לאחר שוועידתה של ה„אגודה מרכזית" קבלה בשנת תרע"ג הצהרה נגד השאיפות הלאומיות של הציונים, יצאו הם ממנה. באותה שנה פתח „ועד אנטי ציוני", שבו השתתפו ליברלים ושמרנים יחד, בהסתה חריפה נגד הציונים, שאינם פטריוטים גרמניים ומפרים את שלום הבית.

החל משנת תרס"א ניסו הציונים לחדור לקהלה. אלפרד קלי יסד אגודה לשם אירגון המלחמה במשטר הקהלה, אך פעולתה לא הוכתרה בהצלחה, כי שיטת הבחירות עמדה לה לשטן. בכל זאת היו לבסוף לתעמולת הציונים תוצאות לא קטנות. גם פרנסי הקהלה הוכרחו להכיר שאין מפלט מדמוקרטיזציה. בתרע"א התחיל להופיע בטאון רשמי של הקהלה „גמיינדע בלאט דעה יודישן גמיינדע צו ברלין", שמתפקידו היה לקשר קשר אינטימי בין הנהלת הקהלה ובין הקהל הרחב. המפנה בא אחרי המלחמה. הונהגה שיטת-בחירות יחסית ובבחירות שנתקיימו ב-20 ביוני 1920 (תר"פ), נבחרו 4 נציגים מ„המפלגה העממית היהודית" (קואליציה של ציונים, מזרחי, אגוד יהודי המזרח ו„אגודת הקהלה") ו-1 מ„פועלי ציון" בין 21 חברים של אספת המורשים. לועד הקהלה נכנסו 2 ציונים, אחד כחבר ואחד כסגן, 4 ליברלים ושמרני אחד כחברים, ועוד ליברלי אחד ושמרני אחד כסגנים. בתרפ"ג נבחר לועד הקהלה עוד ציוני אחד. בפעם הראשונה

נכנסו לטרקלין הקהלה אישים, שדגלו בשם הציונות והליברלים אבדו את הרוב של שני שלישים, שהיה נחוץ להכרעה במקרים מסוימים. בבחירות מ-16 במאי 1926 (תרפ"ו) השתתפו בפעם הראשונה נשים. הליברלים קבלו 23101 קולות (10 מורשים ו-5 סגנים), „המפלגה העממית" 16330 (7 מורשים ו-4 סגנים), מפלגה חדשה בשם „מיטל-פארטיי"—5541 (2 מורשים וסגן אחד), השמרנים—2901 (מורשה אחד) ו„פועלי ציון"—2141 (מורשה אחד). ארבע המפלגות האחרונות התאחדו ל„גוש" אחד נגד הליברלים. אלפרד קלי היה סגן אספת המורשים ובשנות תרפ"ט — תרצ"א עמד גיאורג קארסקי בראש ועד הקהלה (3 ליברלים, סגן אחד; 2 ציונים, סגן אחד; שמרני אחד וסגנו; „מפלגה אמצעית" 1). בבחירות האחרונות לפני עליתו של היטלר (30 בנובמבר 1930), שוב היתה ידם של הליברלים על העליונה. לאחר שמספר המורשים הועלה ל-41, נבחרו 24 ליברלים, 14 מ„המפלגה העממית" (ציונים) ועוד 3 ממפלגות קטנות, ולוועד הקהלה נכנסו 7 ליברלים, 3 ציונים ושמרני אחד. השפעת הציונים בקהלה היתה עצומה, בפרט בשטח החינוך. אבל עם זה נתרחבה התהום ביניהם לבין יריביהם. באגף הקיצוני של החזית האנטי ציונית היו מכס נאומן וסיעתו שדחו שיתוף פעולה עם יהודים לא-גרמנים ודרשו לשלול מן הציונים את האזרחות הגרמנית ולהתיר להם לשבת בגרמניה כזרים גרידה.

ראשי יהדות גרמניה חלמו, שיעלה בידיהם לארגן את היהדות, ללא הבדל מפלגה, בהסתדרות מרכזית, כנציגות כלפי חוץ ופנים. אמנם ב-23 בינואר 1921 (תרפ"א) הוחלט בוועידת „ברית הקהלות" לפי הצעתו של איתמר פרוינד להפוך את הברית להסתדרות כללית של יהודי גרמניה, אבל הגשמת התכנית נתקלה בקשיים, שאי אפשר היה להתגבר עליהם. ב-25 ביוני 1922 (תרפ"ב) התכנסו ביזמתה של קהלת ברלין צירי הקהלות היהודיות בפרוסיה ונוסד „איגוד ארצי לקהלות יהודיות פרוסיה", שאליו נכנסו 655 קהלות, כלומר 96% מכלל האוכלוסיה היהודית בפרוסיה. לועידת האיגוד (1925)—תרפ"ה נבחרו 70 ליברלים, 31 מ„המפלגה העממית", 17 שמרנים ו-6 מהמפלגה האמצעית. בשנת 1923/4 הקציבה הממשלה הפרוסית בפעם הראשונה תמיכה לקהלות שאין ביכולתן לגייס את הכספים הדרושים למלוי תפקידן. בשנת 1930 עלתה התמיכה ל-200,000 מרק לטובת הרבנים ו-400000 מרק לשם הוראת הדת. באירגון זה היתה לקהלת ברלין השפעה מכרעת: נציגיה—ובראשם הציונים—לא פסקו מלדרוש שהממשלה תכיר בה כנציגות של כל יהודי גרמניה. אולם דרישתם נתמלאה רק ב„רייך השלישי", כשאי אפשר היה למנוע מכן.

עליתה המהירה והמתמדת של קהלת ברלין — החל משנת תר"ץ בערך עד שהפכה לאחת הקהלות הגדולות והחשובות בתפוצות ישראל—היתה תופעה מיוחדת במינה. ריכוז דומה של כוחות אמידים ואינטלקטואלים, שלקחו חלק פעיל בחיי היהודים, קשה היה למצוא במקום אחר. משברים מרובים עברו על הקהלה, ובמשך זמן מה היתה סכנה צפויה לקיומה מחמת מיעוט הילודה, פרישה ממנה, שמד ונשואי תערובת, אך היא התגברה על כל זאת כמתואר לעיל.

קיום קהלה שניה, נפרדת, היחידה שפרשה מהקהלה הראשית, לא היה בו כדי לסכן את התפתחותה של האחרונה, כי מעולם לא עלה מספר חבריה של „עדת ישראל" על 250—300. 1500 חברי הקהלה הראשית תרמו מרצון טוב לתקציבה, שבשנת 1932 (תרצ"ב) הגיע רק לחצי מיליון מרק בערך, ז. א. לסך הכולל של תקציב הקהלה הראשית בשנת 1875 (תרל"ה), שגדל מדי שנה בשנה. הוא עלה ב-1891 (תרנ"א) ל-2,743,000, ב-1900 (תר"ס)—ל-3,294.000, ב-1914 (תרע"ד)—ל-5,759.000, ב-1928 (תרפ"ח)—ל-9,908.000, ב-1930 (תר"ץ)—ל-11,684,000 מרק ובשנת 1932 (תרצ"ב) ירד ל-9,265,000 מרק. בשנת 1875 שלמו מסים 7000 חברי הקהלה ובסוף התקופה 70000 בערך. הפקעת כל הערכים אחרי מלחמת העולם הראשונה פגעה בכספי הקהלה במידה ניכרת. נתמעטו קרנותיה ויכולתם של משלמי מסיה, בעוד שצרכי הכלל נתרבו. למשך זמן מה צמצמה הקהלה פעולתה, הפסיקה את הופעת עתונה הרשמי, ואלמלא עזרת המדינה וה„רייכסבנק" שדאגו בימים ההם לקיום כל המוסדות הציבוריים ללא הבחנה, לא היה ביכולתה של הקהלה להחזיק מעמד. אך גם לאחר שהמצב חזר ליושנו, לא נמצאו בנקל האמצעים הדרושים להמשכת הפעולה.

בין שנות תרמ"א—תר"ץ הוקמו 8 בתי-כנסיות גדולים בידי הקהלה, מהם בית-כנסת ברחוב פוזנן, אחד מבתי הכנסיות היפים בעולם, שבנינו עלה 1,300.000 מרק. מחיר המגרש—650,000 מרק. בחנוכת הבית (1912. 8. 26—תרע"ב) השתתף בא-כח הקיסר הגרמני. היתה זאת מגמת הקהלה שיהיה לה ברוב הפרוורים בית-כנסת אחד ומשום כך קנתה עוד 6 בתי-כנסיות, שנבנו בידי חברות או יחידים, מבעליהם. ב-16 בתי-הכנסיות, שעמדו ברשות הקהלה בשנת תרצ"ב, היו 22000 מקומות בערך. בימים נוראים נערכו תפילות מטעם הקהלה באולמים (עד 32 ובהם 28000 מקומות בערך). נוסף לכך תמכה הקהלה ב-30 חברות דתיות, וביניהן קהלת הריפורמה ובית-הכנסת של הספרדים. ל„עדת ישראל" היו שלשה בתי-כנסיות. רק ב-7 מבתי-הכנסיות של הקהלה התפללו לפי „מנהג ישן", כלומר בז'רגון ברליני ובלא עוגב. אך היו גם הבדלים, לפעמים גדולים מאד, בנוסחי התפילה ועם פתיחת בית-כנסת חדש הונהג בו סדר עבודה שונה מזה של בתי כנסיות קודמים. שררה ערבוביה נוראה. אך ברוב החברות הנתמכות התפללו לפי מנהג פולין המקובל, חוץ מקהלת הריפורמה ו„בית הכנסת הליברלי", שהיה כעין סניף שלה.

אחרי אברהם גייגר ואונגרליידר פעלו בקהלת ברלין עוד 29 רבנים (אחדים מקודם כדיינים או מטיפים), מהם גם כאלה שיצאו להם מוניטין כמלומדים, כגון: חוקר הקראים פינחס פריץ פרנקל (תר"ח—תרמ"ז), ז. מאיבוים (תר"ד — תרע"ט), מחבר ספרים על הומילטיקה, ויבדלו לחיים ליאו בק, חוקר הפילוסופיה הדתית והמדרש ומנהיגה האחרון של היהדות הגרמנית (עתה בטרזינשטדט), יהודה ברגמן (ירושלים) ומ. ויינר (ניו-יורק). 12 מן הרבנים השתייכו לשמרנים, והאחרים היו ליברלים, או שנקטו בעמדה פשרנית. כרבה של „עדת ישראל" כיהן, אחרי מותו של ר' עזריאל הילדסהיימר, עזרא מונק. עמדתם של הרבנים

בקהלת ברלין היתה רופפת מאד. אמנם לפי החק ותקנות הקהלה לא יכלו ועד הקהלה ואסיפת המורשים להחליט במקרים מסוימים מבלי לשאול את דעת הרבנים, אך דעתם לא היתה מחייבת את הקהלה ובזמן שלטונם הבלתי-מוגבל של הליברלים אירע לפעמים, שועד הקהלה לא שם לב לחוות דעתם של הרבנים. גם חופש הדעות והדיבור לא ניתן לרבנים, והרב שנפלטה מפיו איזו מימרה, שלא מצאה חן בעיני מי מהגבאים או מהפרנסים, הוזמן מיד למשרדי הקהלה ונדרש להצטדק ולפעמים אף נערו בו בנזיפה. בשנות תר"ע ותרע"א נתפרסמו מטעם „התאחדות היהדות הליברלית", בהסכמת כמה רבנים, כמין „עיקרים" חדשים ברוח של ריפורמה מתונה, אך ועידת הליברלים לא העיזה לקבלם בצורה מחייבת מפחד הפירוד. בכל זאת נתגשמו פחות או יותר „עיקרים" אלו בתוך קהלת ברלין ועוד כמה קהלות גדולות בגרמניה. הסכמת הרבנים הליברלים ל„עיקרים" גררה אחריה תגובה חריפה מצד חבריהם החרדים, שפסלו את פסקי-דינם של הראשונים. אז יצאה קהלת ברלין בצרוף 13 קהלות אחרות בהצהרה פומבית, שמטרתה היתה להגן על הרבנים הליברלים ולעשות שלום בישראל.

החזקת בתי-ספר כלליים לא נכללה בסמכות הקהלה, בכל זאת הוסיפה זו מרצונה הטוב לכלכל, גם בימי השלטון המוחלט של הליברלים, את שני בתי-הספר הקיימים ואף לשכללם. בית-הספר לנערים, שעבר לבנין חדש ברחוב גרוסי המבורגר 27, התנהל ע"י אהרן הורוויץ (עד תרמ"ב), מיכאל הולצמן (עד תרע"א) ויוסף גוטמן. מספר התלמידים הגיע לשיאו בשנת תרי"ל (670) וירד אחרי כן ל-400. בבית הספר לנערות ברחוב קיסר, שבראשו עמד משנת תרכ"ט עד תר"ן הביבליוגרף המפורסם מוריץ שטיינשניידר ואחריו יוסף גוטמן (עד תרע"א) ומאיר שפאניר, בקרו בממוצע 350—400 תלמידות. בשנת תרי"ט נפתח בית-מדרש למורים בהנהלתו של אהרן הורביץ, שהתקיים עד לשנת תרפ"ה. כמעט כל התלמידים והתלמידות בשני בתי-הספר הנ"ל באו משכבות העניים, כי יהודי ברלין ברובם העדיפו בתי-ספר כלליים על בתי-הספר של הקהלה, גם לאחר שהשלטונות העלו אותם לדרגת בתי-ספר תיכוניים (1910). עם הגברת השפעתם של הציונים והשמרנים בקהלה אחרי מלחמת העולם הראשונה נכנעו הליברלים, בניגוד לעמדתם הפרינציפיונית, לדרישות להרחבת רשת החינוך ובסוף התקופה עמדו ברשות הקהלה שני בתי-הספר התיכוניים הנ"ל, שלשה בתי ספר עממיים ועוד בית ספר עממי בן ארבע כתות בבית-היתומים השני בפנקוב. בשנת תרפ"ה עבר לרשות הקהלה „בית המדרש לעברית" מיסודה של אגודה ציונית. קהלת „עדת ישראל" החזיקה בית-ספר עממי וגימנסיה ריאלית. באופן מיוחד דאגה הקהלה להוראת הדת. בית-ספר כזה נוסד בשנת תרי"ד ע"י דוד רוזין, שנתמנה בשנת תרכ"ו למרצה לספרות עברית בבית-המדרש לרבנים בברסלאו. בשנת-תר"ן היו 19 בתי-ספר להוראת הדת, 23 קורסים ועוד 7 בתי-ספר כאלה של חברות שנתמכו על ידי הקהלה. בגמנסיות הוקדשו שתי שעות בשבוע להוראה זו, והממשלה או העיריה נשאו בהוצאות. ברם לימוד הדת בצורות כאלה לא הספיק לתת לתלמידים אלא מושג

קלוש מאד מן היהדות, ויותר לא דרשו ההורים.

בשנת תר"מ נפתח בית-קברות שלישי של הקהלה בווייסנזי. כמו כן היה לקהלת „עדת ישראל" בית-קברות משלה.

בית-החולים החדש של הקהלה נפתח בשנת תרכ"א והועבר בשנת תרע"ד לבנין מפואר. מוסד זה, שבו פעלו רופאים מפורסמים כג'ימס איזראל, הרמן שטראוס, פאול רוזנשטיין ועוד, נמנה על בתי-החולים המשוכללים בגרמניה. הבנין והריהוט עלו למעלה מ-3½ מיליונים מרק. היו בו 230 מטות. ל„עדת ישראל" היה בית-חולים קטן. בזמן מאוחר יותר נפתחו פוליקליניקות במרכז העיר. מוריץ וברתה מנהיימר יסדו בית-מחסה לזקנים וזקנות חולים ברחוב אורנייענבורג ע"י תרומה בסך 354.000 מרק, ובו נתקבלו 100—93 גברים ונשים (תרל"ו). אותו מצנאט תרם 302.400 מרק לקופת „מושב הזקנים השני" בשאָנ-האוויזר-אלי (תרמ"ה). מושב זקנים שלישי הוקם על מגרש, שעירית ברלין העמידה לרשות הקהלה בעזרת תרומתה של ארנה פאקשר (200.000 מרק), ובין שאר התורמים לקרן המוסד היתה גם הקיסרית הגרמנית. במושב-הזקנים השני גרו בקביעות 86 גברים ונשים ובשלישי — 114 בערך. אחרי המלחמה נוסד בפרוור שמרגנדורף מושב-זקנים חדש ל-180 זקנים וזקנות, ועוד מוסד כזה, אך קטן יותר בפרוור קאָפאָניק, עבר לרשות הקהלה. חוץ משני בתי-יתומים ותיקים — אחד ע"ש דינה נאוין (תקמ"ג) והשני ע"ש ברוך אוירבך (תקצ"ב) כנ"ל — הוקם בשנת תרל"ב במתנתם של מוריץ ושרה רייכנהיים (135.000 מרק לבנין, 115.000 לקרן) בית יתומים (רייכנהיימשיס וייזן-האויז) ל-70 חניכים. בשנת תרמ"ב הביא העסקן הברליני הרמן מקובר, ראש „ועדת הפליטים" לטובת קרבנות הפוגרומים ברוסיה, מהעיר ברודי לברלין 39 נערים שנתחנכו בדירה ארעית להגירה לאמריקה. מכון חנוכי זה עבר, לאחר זמן מה, לבית בפרוור פנקוב, שנרכש בשנת תר"ן ע"י הקהלה, ומאז נקרא בשם „בית-היתומים השני של קהלת ברלין", שבראשו עמד במשך 37 שנה איזידור גרונוולד. נתקיימו עוד 7 בתי-חינוך ליתומים או לילדים עזובים. „ברית הקהלות" וחברות פרטיות יסדו מוסדות לעורים, לחרשים-אילמים, לחולי-רוח, לחינוך אחיות רחמניות, לתינוקות, וכו' וכו'.

אולם פאר פעולתה של הקהלה היתה בלי ספק העזרה הסוציאלית. המנגנון הכביר, שנתארגן כבר לפני המלחמה בידי ראשי „ועדת העניים" מרטין סימון ווילהלם פיילכנפלד עם ועדות מיוחדות לכל ענף וענף, „מכון מרכזי למוסדות הצדקה" למתן אינפורמציה על מצב הנתמכים והתמיכות, שקבלו ממוסדות או יחידים, „ברית מוסדות הצדקה היהודית" כמרכז לעניני הצדקה נתרחב והוקם אחרי המלחמה על בסיס חדש לגמרי לפי תכניתו של אבגניוס קספרי, פסל ממקצועו, אך מחונן בכשרון ארגוני מיוחד. ב-24 איזורי העיר הוקמו ועדות, שפעלו תחת ידו של המשרד המרכזי ברחוב רוזן 2—4. הוקמו מוסדות-הכשרה לעבודה סוציאלית ובית-ספר לביטוח ומשק בית. המחסן לבגדים ורהיטים, שהתקיים כבר קודם לכן, נתרחב, נפתחו בתי-תמחוי חדשים וכו'.

עירית ברלין השתתפה בהוצאות הקהלה לעבודה סוציאלית, שהיוו, עם החמרת המצב החמרי של האוכלוסיה, לא פחות מ-30,6% בערך של התקציב. לא מעט הקילו על העזרה הסוציאלית של הקהלה הקרנות, האגודות והאירגונים, הבנקים, הקואופרטיבים ומשרדי האירגונים הבין-ארציים (אורט, אוזה, ג'וינט וכו'), שפעלו ביחד עם מוסדות הקהלה. מובן מאליו, שהעבודה בשטח הסוציאלי נעשתה ברובה ע"י מתנדבים שלא על מנת לקבל פרס.

ברלין היתה גם מרכז „לחכמת ישראל". ב„בית המדרש לחכמת ישראל" ובסמינריון לרבנים ע"ש ר"ע הילדסהיימר הורו מלומדים מובהקים כאברהם גייגר, דוד קאסל, חיים שטיינטל, יואל מילר, א. באנעט, א. אלבוגן, ל. בק, ר"ע. הילדסהיימר, דוד הופמן, יעקב בארט ועוד. בשנת תרמ"ה נוסדה ע"י „ברית הקהלות" ועדה היסטורית לדברי ימי ישראל בגרמניה, שאליה נכנסו מ. קריסטלר, מ. לאצארוס, ח. שטיינטל, ה. ברסלאו ולודוויג גייגר וגם חוקרים נוצרים כגון אוטו שטוֹבֶּה, אוטו פון גירקה ועוד. פירסומי הוועדה (עתון לתולדות יהודי גרמניה ומקורות מארכיונים) פתחו פרק חדש בשיטת החקירה ההיסטורית. בשנת תרס"ב נוסדה ביזמתו של מרטין פיליפסון „חברת תומכי חכמת ישראל". בה בשנה נפתחה ברחוב אורנייבורג 60—63 ספרית הקהלה, שעברה בזמן מאוחר יותר לבית הקהלה. בשנת תר"ץ עלה מספר הכרכים ל-50000 בערך ומספר כתבי היד ל-450. בפרוורי העיר הוקמו 7 סניפים לספריה. ב„אולם הקריאה" שבבנין בית-הכנסת ברחוב פוזנן היתה עוד ספריה ובה 12000 כרכים בערך. לבתי-המדרש הנ"ל היו גם כן ספריות עשירות וברשות „בית המדרש לחכמת ישראל" נמצא ארכיונו של צונץ, בעוד שספרייתו נמכרה אחרי מותו לאנגליה. „ברית הקהלות" ו„בני ברית" יסדו בשנת תרס"ה בהשתתפות קהלת ברלין וקהלות יהודיות אחרות את ה„ארכיון הכללי ליהודי גרמניה" (בהנהלתו של אבגניוס טויבלר) לשם שמירת תעודות וכתבים של קהלות, הסתדרויות, חברות וקרנות של יהודי גרמניה. אחרי המלחמה הוקמה בברלין „האקדמיה לחכמת ישראל", שאמנם נתפרקה אחרי שנים מעטות מחוסר אמצעים. במשך זמן מה פעל בברלין סניף של „יוא". „אגודה להפצת ידיעות בדברי ימי ישראל וספרותו" מיסודו של גוסטב קארפלס (תרנ"ב) היתה לדוגמה ל-200 אגודות דומות בערי השדה של גרמניה. ב־תרס"ד יסדו ארתור רופין, יעקב טהון ואחרים „משרד לסטאטיסטיקה של היהודים" ובתרע"א יסד אוטו וורבורג „חברה לחקירת א"י". לפני המלחמה הקודמת גרו בברלין סופרים עברים במספר לא רב (שמעון ברנפלד, ש. א. הורודצקי, י. מ. ברדיצ'בסקי ועוד) ובזמן מאוחר יותר מלאה בירת גרמניה תפקיד של אכסניה ארעית לספרות העברית, בה הוציאו לאור ביאליק, שטיבל ואחרים ספרי הוצאותיהם. המצנאט אלברט וולף מדרזדן הניח אחרי מותו (תרס"ז) אוסף של תמונות, ציורים, מטבעות, חותמות, עתיקות היהודים וכו', שהיווה יסוד לאחד ממפעלי התרבות החשובים של קהלת ברלין, הוא ה„מוזיאון היהודי" שהיה מקודם מסונף לספרית הקהלה, אך משנת תרפ"ז נתקיים כמוסד נפרד בהנהלתו של

קרל שוורץ (עתה מנהל המוזיאון בתל-אביב).

זו היתה התמונה הכללית של קהלת ברלין בפרוס עליתו של היטלר לשלטון.

IV בריך השלישי

1. 1933—1938 (תרצ"ג—תרצ"ח)

כבר בתקופה הראשונה לשלטון הנאצים בוצע חלק מתכניתם, שהיתה מכוונת להוצאת היהודים מהחיים הפוליטיים, החברתיים, הכלכליים והתרבותיים של גרמניה בדרך חוקית. רבים מבין היהודים לא האמינו, כי תנאי החיים בברלין, ביחוד היחסים הכלכליים המסובכים יאפשרו מזימה זו. ועוד קיוו, כי בעלי בריתם של הנאצים ה„גרמנים-לאומיים" (הוגנברג), אם אמנם יסכימו לאי אלו הגבלות, לא יסכימו לאמצעים, שיביאו בסופם להשמדת היהודים. אך לא ארכו הימים, והאופטימיסטים נוכחו לדעת, כי טעו. עוד קודם שהוצאו החוקים האנטי-יהודיים כבר פוטרו פקידים גבוהים מזרע ישראל או נאלצו להתפטר, פרצו סטודנטים לאולמי הרצאות, הפסיקו הרצאות של פרופסורים יהודים, אף מחו נגד פרופיסורים אריים, החשודים באהבתם ליהודים. נעשו הצעדים הראשונים ל„טיהור" החיים התרבותיים, גורשו יהודים אזרחי חוץ, פלוגות הסער חדרו לדירות יהודיות, עצרו יהודים בקסרקטין, אלצום לשחות שמן קיק, לחזור על שירים אנטישמיים, ששרו לפניהם, הכום באכזריות, ולבסוף שחררום לאחר שחתמו על הצהרה, שלא אונה להם כל רע. גם ברחובות לא היו היהודים בטוחים. כמו כן נופצו חלונות הראוה בחנויות יהודיות. אז יצאה פקודה מאת המיניסטר גרינג לשים קץ למעשי אלמות ובפרט לא לנפץ חלונות, משום שחברות ביטוח צריכות לשלם בעד הנזק. ברם, אותו מיניסטר אמר כעבור כמה שבועות, שאין זה מתפקידה של המשטרה להגן על בתי-עסק יהודיים. בימים ההם נתפרסמה בעתונות אזהרה, שנשלחה גם לקהלה ולמוסדות יהודיים, ובה נאמר, שאם תפול שערה משערות ראשו של היטלר או מנהיגים אחרים, יהיה הדבר הזה בנפש היהודים. ועד הקהלה פנה אל הקהל שלא לתת אמתלה לצד שכנגד. אחרי שריפת הרייכסטג והבחירות לרייכסטג ולנדטג ולעירית ברלין גברה המתיחות. המנדטים של הקומוניסטים בוטלו ולנאצים היה הרוב המכריע. ברגע זה שאף מכס נאומן, מנהיג היהודים הגרמניים-לאומיים, להתמנות בעזרת „ידידיו" מהמפלגה הגרמנית-לאומית ל„מנהיג היהודים". אולם הנאצים, שהיו פחות או יותר בקיאים במה שנעשה במחנה ישראל וידעו על התנגדותו של נאומן לכל „דיסימילציה", הפרו את התכנית הזאת.

הכרזת החרם על תוצרת גרמניה בשוק העולמי הדהימה את הנאצים, שקמו מיד לנקום ביהודים. ב-29 במרץ הסתובבו בחוצות אלפי נושאי מודעות וכרוז המפלגה בידיהם, שבו נאשמו היהודים בתעמולת זוועה, אשר בגללה החליטה מפלגת הנאצים להכריז חרם על חנויות, בתי-מלאכה, משרדים וכו' של

יהודים החל מיום 1 באפריל. „אל תקנו בחנויות ובתי עסק מקצועיים של יהודים! אל תפנו לעורכי דין יהודים! סורו מרופאים יהודים!" ארגוני היהודים קיוו עוד לקדם את פני הרעה ע"י הכרזה על „לויאליות" כלפי הממשלה. נציגות היהודים הצהירה „על הודאת השתייכותנו לעם הגרמני, להשתתף בתחיתו ועליתו היא חובתנו הקדושה ביותר, זכותנו ומשאלתנו ועליה אנו מתגעגעים בכל לבנו!". ועד הקהלה פנה אל קהלות ואישים באנגליה, אמריקה וצרפת בדרישה לעצור את „תעמולת הזוועה". כמו כן הודיע ועד הקהלה שהיהודים מתנגדים לקומוניזם הרודף את הדת, ועל פקידי הקהלה שהם חברי המפלגה הקומיניסטית, להתפטר מיד. יהודים במספר רב בקשו מאת ידידיהם בחו"ל להרגיע את הרוחות הסוערות בארצם.

בראש אירגון החרם עמד יוליוס שטרייכר. ב-31 במרץ הודחו בדרישת המון רב, שחדר לבית המשפט „ברלין מיטע" ו„לנדגריכט 1", השופטים היהודים ובראשם נשיא ה„לנדגריכט" המומר זאלינג ויצאו יחד עם עורכי-הדין היהודים מן הבית. העתונות הנאצית יצאה מכליה חוץ משני עתונים—„דויטשה אלגמיינה צייטונג" ו„פוסישה צייטונג" שהורשו, כנראה, בהסכמת הרשות לכתוב נגד החרם. אך בתוך הקאבינט היו חילוקי דעות. כל חברי הממשלה, שלא היו נאצים וגם מנהל הרייכסבנק שאכט, התנגדו לחרם. אבל אחרי התעמולה ההרסנית אי אפשר היה לבטל את ההפגנה לגמרי, ומשום כך נכנעו הנאצים רק במקצת. בהכריזם על חרם מוגבל ביום א' באפריל, שיפסק ביום ד' בבוקר, אך אם לא תפסק „תעמולת הזוועה וההחרמה" ימשך ביתר עוז „עד שתוכרע היהדות". לא מעט גרמה למפנה זה פניתו האישית של מוסוליני אל היטלר וגם התערבותו של האפיפיור. מטעם ועד קהלת ברלין נסע אז גיאורג קארסקי לאיטליה, ומנהיגי היהודים שם השפיעו בעזרת נוצרים על החוגים הרשמיים בארצם. גם מעצמות אחרות רמזו לממשלת גרמניה, שלא להפריז על המדה.

בפרוס החרם הופיע ב„יודישה רונדשאו" מאמר ראשי בשם „שאוהו בגאון את הכתם הצהוב!". דוקומנט נצחי שלא ישכח לעולם. בשבת א' באפריל הודבקו ע"י פלוגות הסער בחלונות הראווה ובמקומות אחרים פתקאות ועליהן כתובות: „מות ליהודים"! „ימח שמם של היהודים"! וכדו', הועמדו משמרות ליד פתחי חנויות ובתים, שהזהירו מפני כניסה וצלמו את הנכנסים. על גגותיהם של הטראם התנוססו דגלים לכבוד חגיגת היום. חנויות היהודים היו סגורות ברובן ובכמה מהן נראו מודעות מסוג זה: „זה שכרי על שרותי בצבא בזמן המלחמה!". הוצא מן החרם רק הרובע הדיפלומטי „אונטר דען לינדן". עוברים ושבים גרמניים הסתכלו בשתיקה על המחזה המוזר. ונוצרים אחדים נכנסו לחנות יהודית פתוחה לאות מחאה והביעו לבעלי החנות השתתפות בצערם. פחד נפל על היהודים, אחדים שמו קץ לחייהם וה„אגודה המרכזית" יצאה בכרוז אל הקהל היהודי נגד מגפת ההתאבדות, בפרט בשעה זו הדורשת אומץ לב מיוחד. מיד אחרי החרם התחילו הנאצים בחיסול האמנסיפציה בהדרגה. כבר בשלב הראשון שנמשך מ־7 באפריל 1933 עד 10 בספטמבר 1935 (חוקי

נירנברג) הורדו היהודים לכעין מעמד ה„מתאָקים" באתונה העתיקה, אך בכ"ז ניתנה להם אפשרות מה, לפחות לחלק מהם, להמשיך לחיות. הגזרה השווה בחוקים, שקבעו את מעמדם, היה הסעיף הארי, היינו העקרון שיש לשלול זכויות מסוימות מכל אזרח גרמני, שאחת משתי השושלות של הוריו היתה יהודית עד הדור השלישי. מכלל זה יוצא מי שפעל לפני המלחמה העולמית בתור רופא, עורך דין, מורה וכדומה ומי שהיה בחזית או שאחד משארי בשרו הקרובים ביותר נפל במלחמה. הנוסח המקורי הזה לא היה, אמנם, אחיד בכל החוקים, ואף נשתנה במהרה לרעה. החוקים פגעו בעיקר בבעלי מקצועות חפשיים ובפקידים, כגון: פקידים אזרחיים, עורכי עתונים, עורכי-דין ושופטים לסוגיהם, מעריכי-מסים, פקידי-כבוד בשטח הסוציאלי והמדיני, רופאים וטכנאי שנים, פרופיסורים, מורים, תלמידים באוניברסיטאות ובבתי-ספר תיכונים וכו'. הסעיף הארי חל גם על הכנסיה האוונגלית העתיקה בפרוסיה ועל עבודת הצבא ושירות העבודה חוץ מימי מלחמה. ביחוד טראגי היה מצבו של הצד היהודי בנישואי תערובת.

מתחילה לא נתמלאו הדרישות הקיצוניות של אירגוני הנאצים, שבקשו חיסול מוחלט ומידי. בין 3890 עורכי-דין בברלין — 1892 אריים, 1998 בלתי-אריים—נתנו ל-1203 בלתי-אריים רשיונות חדשים. מן הנוטארים שרדו רק אי-אלו, שהשתתפו במלחמה. עורכי דין, שבעורקיהם נזלו יותר מ—$12^{1/2}$% של דם זר הוצאו מאירגוני עורכי-הדין, אבל זכותם להופיע בבית-המשפט לא פקעה. היהודים הודחו מלשכת הרופאים, שבראשה עמד היהודי ד"ר רודולף לנהוף, מהנהלת בתי-חולים ויתר שרותים רפואיים צבוריים, ובפרט קופת חולים. אך רוב הרופאים (2617 בברלין) המשיכו לעבוד כרופאים פרטיים. כשנוסד בעזרת קהלת ברלין „מכון התיעצות לרופאים יהודיים", הלשינו רופאים אריים עליו כעל אירגון מרכסיסטים, קומוניסטים ואנרכיסטים. בבוקר לא עבות חדרו רופאים נאצים בלוויית שוטרים לדירות של שלושים רופאים יהודים ואסרו אותם באשמת תעמולת זוועה, בגידה במולדת וכו'. כעבור ימים מספר ואחרי ענויים פחות או יותר קשים, שוחררו.

כסמל ל„טיהור" התרבות נשרפו ב-10 במאי 1933 בטקס חגיגי, בהנהלתם של מיניסטר החינוך רוסט ומיניסטר התעמולה גיבלס, בככר פרנץ יוסף כ-50000 ספר מפרי עטם של מחברים יהודים. הוקמה „לשכת התרבות של הרייך" והורחקו היהודים מן העתונות, הספרות, הרדיו, התיאטרון, הקולנוע, המוסיקה ויתר סוגי האמנות,—בין המגורשים הישיש מכס ליברמן, גאוני-מדע: אינשטיין, הבר, ורבורג, ועוד, הודחו מורים ותיקים, הונהג נומרוס קלאוזוס בבתי-ספר התיכונים והגבוהים, אך לא בבתי-הספר העממיים. ילדים יהודים בבתי ספר כלליים סבלו רדיפות קשות, הושיבו אותם על הספסלים האחרונים והעליבום בכל הזדמנות. ב-1 במאי נאסרה השחיטה לפי דיני ישראל. ה„טרור הלבן" התפשט. השלטונות סרבו ברוב המקרים להעמיד לרשות הקהלה גופות של קרבנות, והנהלת בית-הקברות היהודי נצטוותה שלא לתת שום ידיעות על יהודים שהומתו או

התאבדו והובאו לקבר ישראל. רק בשטח הכלכלי לא הונהג לפי שעה באופן רשמי הסעיף הארי, אך בכ"ז לא התנגדו השלטונות כבר אז ללחץ על סוחרים וחרשתנים יהודים למכור עסקיהם, לפטורי בנקאים, לסגירת הבורסה בפני יהודים, לאיסור לפתוח בתי-מסחר יהודים חדשים, וכו'.

עם מותו של נשיא הרייך הינדנבורג (2 באוגוסט 1934) הוסר המכשול האחרון מדרך שלטונם המוחלט של הנאצים. בחורף 1934—1935 הוגברה התעמולה האנטי-יהודית. אלפרד רוזנברג הוציא אז בברלין עתון חדש, דוגמת ה„שטירמר", „דער יודנקנר", בטאונה של ה„ברית העולמית של הלאומיים", שאליה נכנסו חברי המפלגה הנאצית וגם המהגרים מרוסיה מה„מאה השחורה", המנוסים בעריכת פוגרומים. כמו כן הוציאו חוקים חדשים בנוגע לרוקחים, אפיטרופסים ועוד, ובכלל הקלו בכמה פסקי-דין על שימוש ב„סעיף הארי". נתחדשה עלילת הדם, נאסר על כמה עסקנים יהודים לשאת נאומים בפומבי ועל עתונים ואירגונים יהודיים לצרף לשמותם את התואר „יהודים גרמנים", אלא במקומו „יהודים בגרמניה", וכו'. בחודש יולי 1935 הוצג באחד מבתי הקולנוע בקרבת הקורפיר-שטנדם סרט אנטישימי, שעורר, לפי העתונות הנאצית, ביקורת מצד היהודים, והללו מחו באולם נגד ההצגה. „היהודים לא יפגינו שוב בברלין", כתב ה„אנגריף" של גיבלס. ובאמת התנפלו כמה מאות פרחחים ב-15 ביולי בערב על בתי-קפה יהודיים, האורחים הוכו, הרהיטים נופצו, וב„הודעה רשמית" של המשטרה הוטלה האשמה „על התנהגותם המחוצפת של היהודים", ויחד עם זה נאמר, שלא הנאצים אלא „אלמנטים שמאליים" היו מעוררי המהומות. הפגנות דומות אירעו גם בשבועות הבאים.

חוקי נירנברג מיום 15 בספטמבר 1935, שנועדו ליצור — לפי הגדרתו של היטלר — „יחסים שאפשר לסבלם" בין הגרמנים והעם היהודי, לא היו אלא פתיחה להפרדה המוחלטת או „דיסימילציה" של היהודים מן העם הגרמני. שלשת החוקים קבעו: א) נתין המדינה, שנהנה מכל הזכויות, יוכל להיות רק בעל דם גרמני או קרוב לגזעו; ב) נישואין בין נתינים בני העם הגרמני לבין יהודים, זקיקה מינית בלי חופה וקידושין ביניהם והעסקת נשים נתינות המדינה בנות דם גרמני בגיל למטה מן מ"ה שנה במשק בית של יהודים — אסורים; ג) נאסר על היהודים להניף את דגל המדינה (צלב הקרס) ולהציג כסמל את צבעי הרייך, אך הותרה להם הנפת הצבעים היהודיים (תכלת-לבן). כתוצאה מהחוקים האלה פוטרו הפקידים היהודים, שנותרו עוד בשרות המדינה עד סוף דצמבר 1935, והועברו לפנסיה. נציגות היהודים ומרכזי הארגונים היהודיים בברלין הגיבו בהצהרה ראויה לכבוד: תנאי ראשון ליחסים נורמליים בין ממשלת גרמניה והיהודים הוא הפסקת הזלזול בכבוד ישראל, הפסקת החרם על היהודים, מתן אפשרות לקיום מוסרי וכלכלי והסדר חיי היהודים ע"י הרכבת הנהגה אבטונומית. נציגות היהודים רואה את עצמה מוסמכת לכך. להלן עומדת ההצהרה על פרטי הסדר החיים הפנימיים בבחי-ספר, הגירה — ביחוד לא"י, עבודה תרבותית, סוציאלית, וכו'. בערב יום הכפורים הוקראה בכל בתי

הכנסת תפילה מטעם נציגות היהודים, בה הכריזו המתפללים, מבלי להזכיר בפרוש את הגזרות שגזרו עליהם, על זכותם להתקיים בגרמניה, על רצונם להלחם על קיומם גם להבא, מחו על העלילות הנפוצות בעם והבליטו בגאון את התרומות הרוחניות שהיהדות העניקה לאנושות. בגלל החוצפה הזאת נעצר נשיא הנציגות אוטו הירש ולאחר זמן נאסר גם הרב אמיל כהן, לאחר שהלשינו עליו, שלעג באחת מדרשותיו לחוקי נירנברג.

זולת הקלה פורתא בימי האולימפידה, שהתקיימה בשנת 1936 בברלין, כשהממשלה הגרמנית מצאה לנחוץ להסתיר ככל האפשר את האמת בדבר מצב היהודים בפני האורחים מחו"ל, התקדם הטיהור בקצב מהיר. רק דחיקת רגלי היהודים בחיים הכלכליים הואטה במקצת לעומת הוצאתם משאר השטחים, עד כדי כך שהאופטימיסטים חשבו, שסוף סוף יסתפקו הנאצים בהרחקת היהודים מן התרבות והחברה הגרמנית ולא יפגעו בקיומם במידה יתרה. ואמנם בשתים או שלש השנים הראשונות של המשטר הנאצי הרויחו סוחרים סיטונאים וחרשתנים יהודים שלא כרגיל. על אף האיסור קנו ארים בבתי-מסחר יהודיים, ביקרו, אפילו במדים, אצל רופאים יהודים ולחרשתנים יהודים נמסרו, כמובן בעקיפין, הזמנות לאספקת בשר לצבא. הפרוצס של ה„אריזציה" לא היה מן הדברים הקלים והיו אחדים מבין בעלי הפירמות החדשות, שנוכחו לדעת, כי לא יעלה בידם להתחרות בהצלחה עם הפירמות הוותיקות בעלות הנסיון הרב, ומכאן הרצון, אף הדרישה, להמתיק את חוק האריזציה, ועל כל פנים להתנהג בזהירות. אבל לאחר שגרמניה הצליחה להתגבר על חוסר העבודה, השתרשה הדעה, כי אפשר לתקן את החיים גם בלי השתתפות היהודים, ולכן יש לגשת מיד וללא רחמים להגשמת התכניות האנטי-יהודיות במלואן. סימן מובהק למפנה הקיצוני יש לראות בסגירת מאה ושלש לשכות „בני-ברית", שבאה, כנראה, כתגובה על התקפותיו של ראש עירית ניו-יורק לאגארדיה נגד הפוליטיקה האנטישמית של הנאצים (בסוף הסתיו של 1937). רכושן של הלשכות ומוסדותיהן הוחרמו, ונאסרו כאלף חברי „בני ברית", שנאשמו בתעמולה „קומוניסטית".

מעתה, ובפרט בשנת 1938, גברה ה„אריזציה" של בתי-מסחר, וביניהם מחסני יהודים. היהודים נתבעו להודיע לשלטונות על הונם העולה על 5000 מרק (26.4), הצעד הראשון להחרמת רכושם בזמן מאוחר יותר. נאסר עליהם למכור מפעליהם התעשייתים בלא רשיון ומפעלי-מלאכה שלהם נרשמו (14.6). הם לא היו פטורים, כמו הארים, מלשלם בעד בתים ודירות פנויים. הם הוצאו ממסחר הקרקעות, מן הסרסרות, מההשתתפות במפעלים המיועדים לאינפורמציות וחקירות מסחריות, ואסור היה להם לסחור או לבקש הזמנות מחוץ למקום מגורם (8.10). הם לא יכלו לעסוק בשדכנות (מלבד בין יהודים) ולהיות מדריכי תיירים. וכדי למנוע קניות אצל יהודים תוקן, כי העברה על איסור זה תיחשב כנימוק לגירושין. אך אחת הגזרות החמורות ביותר היתה ביטול הרשיונות של הרופאים, שנקראו מאז „מטפלי-חולים" („קראנקן-בעהאנדלר"), החל מ-30 בספטמבר 1938 ושל עורכי-הדין, מעתה „יועצים" („קונסולנטן")—החל מ-30

בנובמבר. רשיונותיהם של רופאי שיניים, דנטיסטים ורופאי-בהמות בוטלו מ-31 בינואר 1939. נותרו רק רופאים מעטים ו-72 עורכי-דין בכל המדינה, שהורשו להמשיך בפעולתם אבל רק בין יהודים, והאחרים יצאו בדימוס. בתוך כך נגזרו גזרות אחדות, שמגמתן היתה להבאיש ריחם של היהודים בעיני הגוים, ואחרות, שהיתה בהן פגיעה קשה לעתיד. נשתנו שמות יהודיים של רחובות בברלין. בגני ברלין, בראשונה בוילמרסדורף, הורשו היהודים לשבת אך ורק בספסלים המיועדים להם ומסומנים במיוחד. לפי הפקודה מ־22 ביולי 1938 הונהגה, תעודת זהות („קאֶן-קארטן") מיוחדת בשביל היהודים נתיני גרמניה בגיל שלמעלה מ-15 שנה וב-5 באוקטובר 1938 תוקן, שיש לסמן את דרכיות היהודים באות J (=יודע, יהודי). פקודה אחרת מ-17 באוגוסט 1938 מחייבת כל יהודי, שאין לו שם יהודי או שלא ישנה את שמו לאחד מן השמות המותרים לפי הרשימה הרצופה, להוספת השם „ישראל" או „שרה" על שמו. בדרך כלל שמרו הנאצים, חוץ ממקרים בודדים, על סדר חיצוני, והנה פרצו פתאום ב־14 ביולי 1938 מהומות בברלין, שנמשכו כמה ימים, נגרם נזק לחנויות יהודיות, ביחוד לבתי-מסחר לרהיטים, נעלים ורפואות. נאסרו כמה מאות אנשים. בפרוור טאֶגל נצטוו היהודים לחסל עסקיהם ולצאת מן השכונה תוך ד' ימים. אחרי כן הוארך המועד, אבל ההתנפלויות לא פסקו, ובעלי חנויות יהודיות נכלאו במאסר-מגן. בברלין המערבית חדרו אנשי פלוגת-סער לתוך חנות יהודית והבריחו את הקונים ממנה. קבוצה של צעירים, כמאה בערך, הסתערה על בית-הספר היהודי למלאכה בפרוור פאנקוב, נגרם נזק לבנין ותלמידים אחדים הוכרחו ללכת חלונות-ראוה בבתי-מסחר יהודיים שבסמוך בסיסמאות אנטישמיות. גיבלס הצדיק את המהומות כתגובה על מעשי־פשע של יהודים, בפרט מהגרים מערי-השדה, שבאו בחדשים האחרונים לברלין. כשנודע, כי ממשלת פולין עומדת לשלול את האזרחות מכל נתיניה בגרמניה, שלא היו בפולין במשך 5 השנים האחרונות, נאסרו ב-28 באוקטובר בברלין ובערים אחרות אלפים מיהודי פולין והובאו בקרונות סגורים לגבול פולין, שם דחפום לעבר הגבול ועזבום. האומללים נדדו ער שחלק מהם הותר להכנס לפנים הארץ, וחלק נשאר על הגבול באוהלים, קסרקטינים או רפתות.

יתכן, כי גרוש זה המריץ את הרשל גרינשפאן, בן הי"ז, שהוריו היו בין המגורשים, לירות ב-7 בנובמבר במזכיר השלישי של הצירות הגרמנית בפאריז ארנסט פום ראט. כתגובה „ספונטאנית" על מעשה יאוש זה נערכו אחרי מותו של פום ראט (10.11) הפגנות בברלין ומחוצה לה ובמשך שעות מעטות נופצו חלונות ראוה של בתי-מסחר יהודיים, בפרט במערב העיר, ורבים נהרסו ונשדדו. המשטרה העלימה עין מהן. בלילה שבין ה-10 וה-11 נשרפו כליל או ניזוקו קשה 15 בתי כנסיות (לפי ידיעה אחרת 9). הנזק נאמד לעשרים מליון מרק, ששולם בכספי היהודים, ופיצויי חברות הביטוח הוחרמו ע"י הרייך. על כל היהודים הוטל קנס קיבוצי בסך מיליארד אחד, שצריך היה לפרוע בד' שיעורים (20% מן הרכוש), בלי עזרה מחו"ל. השעור הראשון נגבה ב-15

בדצמבר במזומנים ואת היתרה נטלו השלטונות בעצמם בצורת החרמת פקדונות נירות ערך, תכשיטים וכו'. אלפי יהודים וביניהם מנהיגים חשובים נאסרו בימים אלה, הובאו למחנות רכוז ושם נהרגו אחדים. מוסדות יהודיים, בתי-כנסת, בתי ספר, עתונים נסגרו, משרדים אחדים נשדדו ונהרסו. משרדי הקהלה נפתחו אחרי זמן מה. הורשה גם להתפלל ב-4 בתי כנסיות. גם "חברת התרבות" וחברות אחרות, בפרט אלה שהיה להן קשר להגירה, המשיכו לעבוד, אבל הותר רק עתון אחד ברייך לכל היהודים והוא "יודישעם נאכריכטן-בלאט", שהיה במדת-מה שופרו של הקומיסר לענייני תרבות היהודים, הינקל. ב-12 בנובמבר נפתחה בברלין התערוכה בשם: "היהודי הנצחי" וב-20 בנובמבר התקיימו 1500 אספות תעמולה נגד היהודים. ליד איסורים קלי ערך (על נשיאת נשק חם ומדים, גם לחיילים משוחררים), באה הוצאת היהודים מכל שטחי הכלכלה, שנותרו להם עוד, בפרט ממסחר קמעוני, מסחר קומיסיון, מלאכה וכו', גירוש הילדים מכל בתי-הספר ללא אבחנה, ועוד ועוד. ראש המשטרה בברלין הוציא ב-5 בדצמבר 1938 פקודה, שלפיה כל אזרחי גרמניה, יהודים או מחוסרי נתינות, אינם רשאים, אלא אם יש בידיהם רשיון מיוחד, לבקר בקונצרטים, תיאטראות, מקומות שעשועים וספורט וכיו"ב, לעבור בכמה רחובות (רחוב וילהלם מרחוב לייפציג עד "אונטר דען לינדן" וככר וילהלם ועד בכלל; רחוב פוס מרחוב הרמן גרינג עד רחוב וילהלם; ה"רייכס-אֶרן-דנקמל" והמדרכה ב"אונטר דען לינדן" מן האוניברסיטה עד בית-הנשק). בקיצור, הנאצים הפגינו לעיני העולם כולו, כי נמנו וגמרו להשמיד את היהודים לגמרי.

2. הסדר החיים הפנימיים והקהלה עד שנת 1938

מספר היהודים בברלין ירד מ-172,569 (4,3%) ל-140,000 בערך בשנת 1937 (תרצ"ג). בשנת 1934 (תרצ"ד) נצטרפו לקהלה יהודים רבים מערי השדה, חברי קהלת "עדת ישראל" (200 בערך) וקהלת שפנדאו (596). היו גם מקרים של שיבה ליהדות, אך לעומת זה המירו אחדים, בפרט מהגרים, שקיוו להקל בדרך זו על השתרשותם בארצם החדשה, את דתם, כמו כן עזבו אריים או אריות מנשואי-תערובת את היהדות וכדומה. מספר העוזבים היה: 1933—1410, 1934—521, 1935—698, 1936—641, 1937 — 542. נוסף על הגורמים, שפעלו מזמן רב, כגון עודף התמותה על הילודה (בחשבון ממוצע 1500 בשנה) על אף רבוי מספר הנישואין, ו"הזדקנות" (רק 9,45% בגיל 6-14 שנים), גרמה ההגירה להתמעטות האוכלוסיה היהודית. עד סוף 1937 (תרצ"ז) הגרו מברלין 13500 יהודים ויהודיות, בעיקר לאירופה התיכונה והמזרחית (חזרו למקום מולדתם), לאוסטרליה, לברזיליה, ובמספר קטן ביחס לארצות הברית של אמריקה ולא"י (לא יותר מ-12%).

היהדות הברלינית היתה מחולקת בעיקר לשני חלקים: גוש ציוני מלוכד

פחות או יותר וקבוצות מתבוללים מפוררות. תגובת הציונים על המאורעות היתה טבעית, אולם קשה היה למתבוללים למצוא מוצא מן הסבך. נעשה נסיון ליסד אגודת פשיסטים יהודיים בברלין, אולם האגודה נעלמה מהר וכאילו לא היתה. מכס נאומן, ובפרט הנוער שבסיעתו, השלו את נפשם בתקוות, כי הנאצים יקרבו לפחות את הטיפוס המיוצג על ידם, והצהירו, שרק הם רשאים לדבר בשם היהדות הגרמנית. בדברי חנופה מחו בפני „מנהיגם" היטלר על ההחלטות האנטינאציות של הקונגרס היהודי העולמי בניו-יורק, דרשו שימוש ב„סעיף הארי" כלפי היהודים הזרים, הפגינו בפומבי במדים ודגלים נאציים נגד ה„פאן-יהודים" וכו' עד שהשלטונות שמו קץ לשערוריה זו, פרקו את האגודה, החרימו את רכושה, ונאומן נכלא במאסר-חסות. גם לליברלים קשה היה להשלים עם המצב החדש. אך הם הוכרחו לוותר במדה מסוימת. נציגות היהדות הגרמנית הצטרפה לקרן היסוד, וקהלת ברלין, שסרבה עוד לפני זמן קצר לתמוך בבנין ארץ-ישראל, לקחה חלק פעיל במפעל הציוני. אולם השיבה ליהדות של יהודי ברלין התבטאה בעיקר בשטח הרוחני ובעבודה התרבותית. לא היו זמנים שבהם היה הביקור בבתי כנסיות גדול כל כך כבאותם הימים. בארבעה מהם הותר להתפלל, והרבנים הוזהרו ע"י המשטרה, כי זה נעשה על אחריותם הם, והיתה כמין צנזורה על הדרשות. מעולם לא הופיעו ספרים יהודיים רבים כל כך בגרמניה וגם נקראו. הספריות כמעט שלא יכלו לספק את הביקוש. מהדורות העתונים היהודים עלו על המשוער: שופרה של „האגודה המרכזית" „C. V. צייטונג" — 40000, עתון הציונים „יודישה רונדשאו"—37800, „יודישעס געמיינדעבלט", בטאון הקהלה, שהפך מירחון לשבועון—51000 טפסים וכו'. למוד הלשון העברית המדוברת נכנס לתכנית הלימודים בכל בתי-הספר היהודיים. העבודה התרבותית רוכזה ב„אגודת התרבות" שנוסדה בשנת תרצ"ג בחסותו של הינקל, הממונה הנאצי על עניני התרבות היהודיים, ערכה הצגות, קונצרטים, הרצאות, אירגנה שעורים עבריים, קורסים לשפות לועזיות, וכו' וכו'. גם מחוצה לה הוקמו מפעלים תרבותיים, כגון „יודישעס לאהראויז", בית-מדרש הרמב"ם, בית מדרש ביאליק, וכו'. ב„בית המדרש לחכמת ישראל" נפתחו שעורים למדעים כלליים, והמרצים היו פרופיסורים שפוטרו ממשרותיהם. אף כי בנינם התרבותי של יהודי גרמניה לא יכול היה להיות בעל אופי מקורי, בכ"ז נתן סיפוק רב והיתה בו משום הצלת נפשות לבני האומה הנרדפת.

אסיפת מורשי הקהלה הורכבה בשנה הראשונה למשטר הנאצים מ-24 ליברלים, 12 מ„אגודת העם" (מקודם „מפלגה עממית יהודית"), 3 מן „הפרקציה הציונית" (שנפרדו מ„אגודת העם" מטעמים עקרוניים), 1 בלתי-מפלגתי, 1 מהמפלגה האמצעית. השמרנים לא היו מיוצגים. נשיא האספה היה הליברלי הייניריך שטרן (סגנו אלפרד קלי). בוועד הקהלה (יו"ר וילהלם קלימן, ליברלי) ישבו 7 ליברלים, 3 ציונים ושמרני אחד. חילופי אישים היו בפרט בשנים האחרונות, כשגברה ההגירה והיתה לתופעה שכיחה. כבר בשנת תרצ"ג נבחר הייניריך שטאהל לנשיא הקהלה. מחמת צרכי השעה לא נתכנסו במשך זמן

מה חברי ועד הקהלה לישיבתם השבועית כרגיל, ועניני הקהלה התנהלו בידי „דירקטוריום". בסוף שנת תרצ"ג לא התקיימו בחירות, ותוקף המנדטים הוארך לזמן של שנתים. דרישתם של הציונים להגדיל את חלקם בהנהלת הקהלה, לאור שנוי הערכין בחיי יהודי גרמניה, נתמלאה להלכה, על אף התנגדותם הקודמת של הליברלים, תחת לחץ נציגות יהודי גרמניה, שקבעה עיקרון חמשים-חמשים כמפתח למספר היחסי בין הציונים והבלתי ציונים. למעשה היו החלטות משנת תרצ"ו, בוועד קהלת ברלין — אחרי הפחתת מספר חבריו מ-11 ל-7,—3 ליברלים, 3 ציונים ושמרני אחד ובאסיפת המורשים—20, 20, ואחד. החוק מ-1 בינואר 1938, שהוצא לפועל החל מ-31 במרץ, נטל מקהלות היהודים את האופי של גוף בעל משפט פומבי. מאז לא היו אלו אלא חברות, הנקראות „התאחדויות פולחן" (Kultusvereinigungen) ונרשמות ברשימת הממשלה, ופקידיהן חדלו מלהיות פקידים בעלי זכויות של פקידי ממשלה או עיריה אלא הוכרו רק כעובדים פרטיים. ההחלטות הבאות הוצרכו אישור הרשות: הקמת החברות ואיגודיהן, שינוים ופירוקם. מכירה או שינויים עיקריים במצבם של חפצים בעלי ערך היסטורי, מדעי או אמנותי, ביחוד ארכיונים או חלקיהם. לשלטונות ניתנה זכות ויטו נגד בחירת מורשים ופרנסים. מאז לא יכלו הקהלות לגבות מס חובה, שנגבה בדרך אדמיניסטרטיבית מחבריהן, ותרומתם היתה תרומה מרצון טוב. כחברה פרטית הוכרחה הקהלה לשלם מעתה מסים, כגון מס קרקעות וכו'. אחת השאלות הבוערות, שהטרידה במיוחד את קהלת ברלין, היתה נציגות יהודי הרייך. אמנם נתקיימה כעין נציגות שלתוכה נכנסו באי כוחם של האיגודים הארציים בפרוסיה, אבל מחמת חילוקי דעות בדבר הרכב הנציגות, השפעת הקהלות הגדולות בה ועוד, לא נוסדה אלא בשנת תרצ"ח התאחדות כללית בשם „רייכספרבנד דער יודן אין דויטשלנד", ובה השתתפה גם „אגודת ישראל". איחוד היהדות הגרמנית היה שלם. עיקר העבודה הפנימית היה מוטל על קהלת ברלין, ולגביה היו שאר הקהלות בבחינת סניפים. ה„רייכספרבנד" (בזמן מאוחר יותר „רייכספראיניגונג") טיפל באירגון הצדקה ואמצעי החינוך העלולים להקל על ההגירה. לצרכי ה„רייכספרבנד" נגבה מס גלגלת בסך 1,5 מרק לשנה, בברלין 2 מרקים. האיגודים הארציים, ביחוד בפרוסיה נתפרקו.

תקציב הקהלה עלה בשנת תרצ"ד ל-11,731,000 ובשנת תרצ"ח ל-14 מיליונים בערך. מדי שנה בשנה נערכו מגביות לטובת הנצרכים ולבנין החיים החדשים. תמיד עלו התוצאות על כל המשוער. עד שנת 1935 (תרצ"ה) היה ליהודים חלק בסיוע החורף הכללי, ומאז הוקם מפעל מיוחד כזה על ידי הקהלה. לבסוף נתאחדו כל הקרנות והמגביות והמפעלים הסוציאליים לאירגון מרכזי בשם „ברית לעבודה הסוציאלית היהודית". גם אחרי ביטול הבסיס החוקי לגבית מסים, הוסיפו כל חברי הקהלה בגדר יכולתם, לשלמם ולתרום תרומות לצרכי הכלל ביד רחבה. מקור הכנסה חשוב היווה המס שנגבה בהסכמת הרשות ממהגרים בעלי רכוש. אך עם זה לא היתה

הקהלה יכולה להחזיק מוסדותיה, אלמלא היתה מקבלת סיוע מחו"ל, בפרט מאמריקה.

3. המערכה האחרונה

החל משנת 1939 הפכו יהודי הרייך לקיבוץ הנתון פחות או יותר לאבטלה מכל עבודה ופרנסה. אפשרויות לעבודה היו מצומצמות מאד בעסקים המעטים, שנשארו עוד ליהודים ובראש וראשונה במוסדות היהודים ובקהלה עצמה, שמנגנונה היה מנופח במידה גדולה. גם שארית הרכוש, שנותרה ל-91000 היהודים שהיו בשנת 1939 בברלין, נגזלה מהם קמעא קמעא. מחודש מאי 1938—מרץ 1939 בלבד עברו 388 בתי עסק זעירים של היהודים, 120 בינונים ו-117 גדולים, שערכם היה שווה ל-57 מיליונים מרק, לידי ארים. היהודים לא יכלו לרכוש נכסי דלא ניידי, למכור בתיהם בלי רשיון מאת ראש עירית ברלין, ובכלל לנהל את רכושם בלי הסכמת הרשות. בפברואר 1939 יצאה פקודה, שלפיה נתחייבו היהודים למסור את כל האבנים הטובות, הזהב, היהלומים והתכשיטים שברשותם במחירים שיקבעו על ידי המיניסטריון לכלכלה. ספרית הקהילה העשירה הוחרמה והועברה, כנראה, ל„מכון לחקירת שאלת היהודים" במינכן, והמוזיאון היהודי או חלק ממנו נמכר ע"י הנאצים לחו"ל (קרוב לוודאי לדרום אמריקה), כדי להמציא ואלוטה לרייך. נחשול של פגיעות מכל הסוגים הציף את היהודים. נאסרו יהודים למאות ולאלפים, ששוחררו אמנם בחלקם אחרי עינויים. בחדש ינואר 1939, כשנורו יריות על הצירות הגרמנית בהאג ועל בית הקונסוליה הגרמנית באמשטרדם, שוב הושמו בכלא יהודים במספר רב בברלין ובערים אחרות. במאי באותה שנה הוכרחו יהודים להתהלך ברחובות ברלין וערים אחרות ומודעות בידיהם, שעליהם כתוב: „לנקמה במדיניות המצור של אנגליה וצרפת!". בודדים ומובדלים ישבו היהודים בדירותיהם ומיעטו ככל האפשר להופיע ברחובות, בפרט בימי חגיגות כגון יום הולדתו של היטלר וכו'. בקפדנות שמרו השלטונות, שיהודים לא יכנסו לאיזורים אסורים (ראה למעלה). פעם כשעגלת מתים של החברה קדישא עברה דרך תחום אסור, הוטל על הקהלה קנס בסך 100,000 מרק. בשנות 1941 ו-1942 נאסר על היהודים להשתמש בתחבורה הציבורית (חוץ מרופאים, אחיות רחמניות ואינוולידים), להתהלך סתם ברחוב, לשאת מקל בידים, להסתכל בחלונות הראווה, לדבר איש אל רעהו בפומבי, לחזיק כלבים וחתולים ועוד. לעתים תכופות קיבלו יהודים צו פינוי במשך זמן קצר מאד, כדי לפנות דירותיהם לארים, ועל הקהלה היה לדאוג להעברת הדיירים לבתים שעוד היו בידי יהודים. רבים עשו זאת מרצון טוב. עירית ברלין הוציאה פקודה, שאין היהודים רשאים לגור באיזורים מסוימים. בשנת 1941 הועברו יהודים רבים מאד מהמעמד הבינוני, בפרט כשהיו בידיהם דירות טובות, מפרוורי שטגליץ, פרידנאו, דאהלם, גרונוולד, שרלוטנבורג ווילמרסדורף לבתים רעועים וצריפים, שהוקמו לשם כך, באיזורים מטונפים. הוטל עוצר על היהודים שלא

לצאת מבתיהם בחורף משעה 8 ובקיץ משעה 9 בערב עד הבוקר. אפילו במקלטים ציבוריים בשעות התקפות אוויר נבדלו היהודים בספסלים מיוחדים, והקהלה הקימה מספר „מקלטי גיטו". טלאי היהודים הונהג ב-1 בספטמבר 1941 לכל בני שש שנים ומעלה ללא הבדל מין. החל מ-15 באפריל 1942 הוטל על היהודים להדביק בכניסה לדירתם מגן דוד שחור על רקע לבן.

מיום ליום גברה ההסתה. זו הניחה כמובן, שהמלחמה באה באשמת היהודים. הם שחתרו תחת יסודות הרייך ע"י קשריהם עם האויב. עם פרוץ המלחמה בין גרמניה ורוסיה טיפלה ההסתה במיוחד בבולשביקים היהודיים. ועידת האנטיקומינטרן שהתקיימה בנובמבר 1941 בברלין, קיבלה החלטות אנטי יהודיות. במאי 1942 נפתחה בברלין תערוכה בשם „גן עדן סובייטי". קבוצת צעירים יהודים הטילה פצצות על ביתן התערוכה, שנמצא באיזור האסור ליהודים ב„לוסטגרטן". נאסרו 500 יהודים בערך, מחציתם הובאה לקסרקטין בליכטרפלדה ושם המיתום, ומחציתם נשלחה למחנה ריכוז בסכסנהאוזין, שם מתו מדלקת-הריאות, כביכול, או הוגלו לאחת מתחנות ההשמדה בפולין. העתונות הגרמנית הסתירה את המאורע הזה, שנודע רק בחו"ל. זמן קצר אחרי כן נשלחה אזהרה לקהלת ברלין, שאם יהודים ינסו לגרום נזק לגרמנים, יוצאו להורג 5000 יהודים בכל אחת מן הערים ברלין, וינה ופרג.

עוני, יאוש, אף רעב שררו בקרב יהודי ברלין. ליהודים היו כרטיסי-מזון, אך מנתם היתה קטנה הרבה מזו של אריים. הותר להם לקנות בשעות 4—5 אחה"צ באחת החנויות המיועדות לכך 1500 גרם לחם שחור לשבוע, ד' ק"ג תפוחי אדמה, חצי ק"ג כרוב, מקצת ריבה וסוכר, אך נאסרו עליהם לחם לבן, בשר, דגים, ביצים, שמנים, ירקות, פירות, עוגות, ממתקים, קפה, קקאו וטבק. לא היה להם חלק בתוספות, שהוקצבו מעת לעת לאוכלוסיה האירית. תינוקות יכלו לקבל רבע ליטר חלב רזה ליום. יהודים חולי סכרת לא יכלו לקבל את צרכי האוכל הדרושים להם. רפואות יכלו לקנות, אם היו מצויות, רק משעה 9—10 בבוקר. רק סנדלר אחד עבד באופן רשמי בשביל יהודים ועוד ספר אחד או שנים. נתקיימה מאפיה יהודית אחת וחנות לאספקת מצרכים לבית החולים היהודי.

עמדת השלטונות לגבי ההגירה נשתנתה מזמן לזמן. קולם של המעטים, שתמכו בעליה לארץ-ישראל, נידון לשתיקה, ותכניתו השטנית של אלפרד רוזנברג לרכז אחרי נצחונה של גרמניה את כל היהודים באי מדגסקר, שם יהנו מאבטונומיה תחת פיקוח הגרמנים, נתקבלה כתכנית המפלגה, שקיוותה לבצעה בעזרת הסוכנות היהודית לא"י ויהודי אמריקה. אך עם זה לחצה הגיסטפו על הקהלה והנציגות של היהודים להחיש את ההגירה. פעם נאלצה הקהלה למסור במשך זמן מה בכל יום רשימה של 100 יהודים המוכנים לעזוב את גרמניה בהקדם, פעם סחבו יהודים לא אבחנה למשטרה ושם הוכרחו לחתום על הצהרה שהם יהגרו מרצונם הטוב, וכיו"ב. על דלתות המשרד הא"י וחברת „עזרה" היו צובאים יום יום יהודים שבקשו דרך לצאת. אבל האפשרויות היו מצומצמות,

בפרט לאחר שלא הותר למהגרים לקחת אתם חפצים וכסף אלא מעט. הקרנות הציבוריות לא היו מספיקות לתמוך במהגרים. נוסף על כך אסרו הנאצים על כל המוכשרים לעבודה בגיל מסוים לעזוב את הארץ בכלל. יש והנאצים עצרו עסקנים כבני־תערובות ולא נתנו להם לצאת. זה קרה ליו"ר קהלת ברלין היינריך שטאהל.

את המוכשרים לעבודה או חלק מהם ניצלו הנאצים לעבודות כפיה לסוגיהן. כפו על יהודים ויהודיות לנקות את הרחובות אחרי ירידת שלג או הפצצת אויר, אך השתמשו גם בזריזות ומומחיות של היהודים כפועלים בתעשיה בימי המלחמה. מספר עובדים נשלח גם למזרח אירופה. אך האפשרויות לקבל עבודה בתעשיה היו מוגבלות. תנאי העבודה היו קשים מאד בפרט בשביל היהודים. אמנם השכר הספיק בערך לצרכי האוכל המותרים לפי כרטיסי־המזון, אבל הפועל היהודי צריך היה לעזוב את ביתו בשעה 4.30 בבוקר ושב הביתה בשעה 6.30 בערב, כי 7 ק"מ מדרכו היה חייב ללכת ברגל ורק הלאה מזה הורשה לנסוע בעמידה. לבעלי עבודה קבועה הותר לקנות בחנות־מכולת משעה 6.30—7 בערב, אך לפעמים היתה החנות כבר ריקה בשעה זו.

החיים הפנימיים של הקהלה היו נידונים בהדרגה לשיתוק. בבתי־הכנסיות התפללו עוד עד ראשית שנת תש"ג. בבתי הספר היו בשנת ת"ש לכל היותר 2900 תלמידים ותלמידות. סדרים בפסח לא נערכו אלא בבתים מעטים מפחד או ממחסור במצות. קריאת מגילת אסתר בפומבי היתה אסורה. הורשו רק 6 אנשים להתכנס בפורים ובפסח בדירה אחת. „אגודת התרבות" הפסיקה את הצגותיה ב־19 בדצמבר 1941, לא היה צורך בהן. ה„יודישעס נאכריכטן־בלאט" חדל להופיע ב־1 ביוני 1942. ה„רייכס־פראייניגונג" והקהלה היו עסוקות לא בבנין אלא בפרוק.

בקיץ 1939 נערך גירוש חדש של נתיני פולין. האווקואציות התחילו בפברואר 1940 מקודם ל„רֶזֶרבט" במחוז לובלין ואחרי כן החל מספטמבר 1941 קמעא קמעא לפולין, לתחנות ההשמדה. „אבהולונג", „אויסזידלונג" היתה נקראת הפרוצדורה הזאת. על פי רשימה שנערכה בהסכמת הגסטפו קיבלו המועמדים לגרוש צו לפנות את דירתם, לערוך אינוונטר של חפציהם, שנמכרו אחרי כן במכירה פומבית, ועוד רשימה של אי אלו דברים, שהותר להם לקחת בדרכם האחרונה. הם, יחד עם אלה שהובאו ממוסדות כגון מושב־זקנים, בית־יתומים, בית־חולים, בית־סוהר וכו' או שנתפשו בדירותיהם, ברחובות וכו' נתאספו מקודם בבית־הכנסת ברחוב לֶבֶצוב, אחר־כן במושב זקנים ברחוב גרוסי המבורגר ובבית־החולים ומשם הובלו לתחנת הרכבת. לא מעטים העדיפו התאבדות על גירוש, שפרושו פסק דין מוות, באוקטובר 1941 התאבדו ביום אחד 280 יהודים. זמן מה לא חל הגרוש על עובדים בקהלה ו„ברייכס־פראי־ניגונג" ועל פועלים יהודיים בתעשיה. אבל גם משרדי המוסדות פונו לאט לאט, ובהתאם לכוונתם של הנאצים, כי ברלין צריכה להיות „יודנריין" עד 31 למרץ 1943 הוצאו בשבת 27 בפברואר 1943 ע"י אנשי ס. ס. 10.000

פועלים יהודיים מבתי חרושת בברלין. בערך 8000 מהם הובאו. על אף מאמציה של המחלקה להתעשיה הכבדה לבטל את הגזירה, למחנות-מוות בפולין ושלזיה, העילית, והשאר הועסקו עוד זמן מה בעבודת-פרך. ממנהיגי היהודים הומתו אחדים במחנות-ריכוז, והם: אוטו הירש, יוליוס זליגסון ועוד. אחרים, כליאו בק ויו"ר הקהלה היינריך שטאהל, רבנים, עסקנים ובראש וראשונה לוחמי-חזית, הוגלו לטרזין בצ'כוסלובקיה. עוד ב-1 ביולי 1943 מצאו השלטונות לנחוץ להוציא חוק, שלפיו מעשי פשע, שבוצעו ע"י יהודים, אינם נתונים לסמכות בתי המשפט אלא לשיפוט המשטרה בלבד. אכן, אלמלא כך, לא היתה הרחקת היהודים מחיי גרמניה שלמה. ממקורות נאמנים נודע, כי באביב 1944 היו בברלין בערך 7000 יהודים שחיו בנשואי תערובות ועוד 2000 שהצליחו להסתתר במחבואים שונים, אולם אירגון מוסרים רשמי רדף אחריהם. להלכה התקיימה עוד ה„רייכספרייניגונג", אולם לא היה לה תפקיד אלא לפרק מה שניתן עוד להתפרק.

ס פ ר ו ת

א. עברית

אליעזר ליזר לאנדסהוטה, תולדות אנשי שם... ברלין תרמ"ד;
סדר בקור חולים מעבר יבק ספר החיים... ברלין תרכ"ז, בסוף הספר: ציוני מצבות בברלין
פנקס קהלת ברלין, תפ"ג ואילך (כ"י);
פנקס חברא קדישא... תרל"ו ואילך (כ"י).

ב. לועזית

Das Berlinische Stadtbuch ed. P. Clauswitz (1883) p. 20, 42, 44, 68, 80 f. 165; Fidicin, Histor. Diplomat. Beitraege zur Geschichte der Stadt Berlin (1261—1550), 1837: I p. 28, 55 f., 67, II p. 7, 17, 19, 32, 54, 202, III p. 53, 168-198, 202, 217, 238, IV p. 15, 38, 40; Riedel, Codex diplomaticus Brandenburgensis, 1838—69; Koenig, Annalen der Juden in den preussischen Staaten.. Berlin, 1790, p. 8 sequ; Nicolai, Beschreibung der kgl. Residenzstaedte Berlin und Potsdam, 1779, I p. 26, 28; Das aelteste Buergerbuch 1453—1700 (Quellen und Forschungen zur Geschichte Berlins I) ed. Peter von Gebhardt (Index s. v. Jude) Kayserling, Der reiche Michel, Monatsschrift 1861, 1865; Salfed, Martyrologium p. 69, 247, 287; Sello, Der Hostienschaendungsprozess vom J. 1510 in "Forschungen zur brandenburgischen und preussischen Geschichte" IV I (1891) p. 121—135; Ackermann, Der maerkische Hostienschaendungsprozess von J. 1510, Monatsschrift 1905; idem, Geschichte der Juden i. Brandenburg a. H., 1906, p. 4, 33-61, 183; idem, Muenzmeister Lippold, Jahrbuch der Juedisch-Literarischen Gesellschaft, Frankfurt a. M. 1910; Lichtenstein in Zeitscrift für Gesch. d. J. in Deutschl. 1932; L. Davidsohn. Beitraege zur Sozial und Wirtschaftsgeschichte der Berliner Juden vor der Emanzipation, 1920; Werner Heise, Die Juden in der Mark Brandenburg bis zum Jahre 1571, Berlin, 1932; Ludwig Geiger, Geschichte der Juden in Berlin, 2 vols, 1871; idem, Berlin 1688—1840 I p. 219 sequ, 380 sequ; II p. 127 sequ. 394, 430; idem, Zeit-

schrift für gesch. d. J. in Deutschl. III p. 185–233; IV p. 29–65, 283–286, 289–300, 370 — 372; idem, Gemeindeblatt der Jued. Gem. 1912 No. 3,8; David Kaufmann, Die letzte Vertreibung der Juden aus Wien 1889, p. 206 — 221; Mylius, Corpus, Constitutionum Marchicarum II Th. I 354, V Th. Abt. III p. 121 sequ. 167, 186 sequ; David Friedlaender, Aktenstuecke die Reform der Jued. Kolonien in den preuss. Staaten betr., 1793.; Jeremias Heinemann, Sammlung der die buergerliche und die religioese Verfassung der Juden betr. Gesetze und Verordnungen, 1831, p. 96ff, 364–370, 379, 394–400; Julius Rubo, Die Rechtsverhaeltnisse der juedischen Gemeinden... 1844; Roenne-Simon, Die frueheren und gegenwaertigen Verhaeltnisse der Juden... 1843, p. 93; Acta Borussica, Muenzwesen I–V, Seidenindustrie I–III; Wilhelm Freund, Zur Judenfrage I p. 196 sequ.; Lesser, Chronik der Gesellschaft der Freunde, 1842; Ismar Freund, Die Emanzipation der Juden in Preussen, 2 vol. 1912; Selma Stern, Der Preussische Staat und die Juden 1925; Moritz Stern, Jeschurun 1919, 1926, Soncino-Blaetter II, Mitteilungen des Gesamtarchivs der deutschen Juden VI, Juedische Familienforschung I No. 1–2, Jahrbuch der Juedisch-Literarischen Gesellschaft XIX; Meisl, Monatsschrift 1927, 1928, Soncino-Blaetter II; Jacob Jacobsohn, Israelitisches Familienblatt 1927, No. 1, 2, 11, 19, 33; idem, Juedische Trauungen in Berlin 1723–1759, Berlin, 1938; S. Moses Gemeindeblatt der juedischen Gemeinde 1912 No. 8, 1913 No. 11, 1915 No. 8, 1919 No. 6, 1922 No. 11, 1927 No. 6; Kaufmann-Freudenthal, Die Familie Gomperz, 1907, p. 82, 109 sequ, 225 sequ; S. Holdheim, Geschichte der Entstehung und Entwicklung der juedischen Reformgemeinde in Berlin, 1857; Ritter, Die juedische Reformgemeinde zu Berlin, 1902; Die Israelitische Synagogengemeinde (Adass Jisroel) zu Berlin (1869–1904); J. Gutmann, Festschrift zur Feier des 100–jaehrigen Bestehens der Knabenschule der juedischen Gemeinde zu Berlin, 1926; M. Holzman, Geschichte der Lehrerbildungsanstalt der juedischen Gemeinde in Berlin, 1909, 1927; Lisco, Das wohltaetige Berlin 1846; Zur Geschichte der Krankenpflege in der Juedischen Gemeinde, Berlin, 1887; Handbuch der juedischen Gemeindeverwaltung und Wohlfahrtspflege 1924/25; Fuehrer durch die juedische Wohlfahrtspflege in Deutschland, 1928; Juedisches Jahrbuch fuer Gross–Berlin, 1926–1932; Reichsgesetzblatt 1933 sequ.; Jüd. Gemeindeblatt Berlin, 1933–1938; The yellow spot, London, 1936; B. D. Weinryb, Jewish Emancipation under attack, New-York (The American Jewish Committee), 1942; Hitlers Ten–Year War on the Jews, New-York, 1943; Contemporary Jewish Record I–VII.

ד"ר ישראל קלויזנר

ו י ל נ ה

תולדות הקהלה

קהילת וילנה נוסדה בסוף המאה הרביעית לאלף הששי. בשנת ה' שנ"ב קיים בוילנה בית-כנסת והרחוב שעל-יד ביהכנ"ס נקרא „רחוב היהודים". קיימת אמנם מסורת, שבית-העלמין נוסד בשנת ה'רמ"ז, אולם אין הוכחות בכתב שתאשרנה מסורת זו. בטרוקי ישבו היהודים כבר בשנת ה' קמ"ח (1388), ווילנה, הסמוכה לה, שנוסדה בסוף המאה השלישית לאלף הששי, צריכה היתה למשוך אליה מתישבים יהודים כשם שמשכה גרמנים ורוסים. העירונים הנוצרים השתדלו והשיגו כתבי זכויות שהפריעו ליהודים להשתקע בעיר. בשנת 1527 קבלו העירונים מהמלך זיגמונט הזקן כתב-זכויות, שאסר על היהודים לגור בעיר ולסחור בה. היהודים לא יכלו לוותר על מרכז מסחרי כוילנה. הם השתמשו בעזרת האצילים, שהלכו והשתלטו במדינה ושברו את כוח העירונים. היהודים התישבו בבתים של האצילים, שהיו פטורים משיפוט בית-הדין העירוני וממסי העיריה. באחד הבתים האלה יסדו בית-כנסת. קיימת מסורת הקרובה לאמת, שביהכ"נ בוילנה נוסד בשנת של"ג. העירונים בראותם, שהיהודים חודרים העירה, בונים להם בית-כנסת ופותחים חנויות, ואין בידם למנוע זאת ע"י החוק, נקטו באמצעים בלתי חוקיים. ביום ה-7 במאי 1592 התנפל המון עירונים על בית-הכנסת, הדירות והחנויות ברחוב היהודים. בראש המתנפלים עמדו חברי העיריה. היהודים השתמשו בהתנפלות זו כדי להשפיע על המלך, שיאשר את ישיבתם בעיר וב-3 ביוני שנת 1593 קבלו מאת המלך זיגמונט ה-3 כתב זכויות. שלפיו הותר להם לגור בוילנה בבתי הפרעות בבתי אצילים, בבתים שישכרו או יקנו מידי האצילים. ליהודים הותר גם לעסוק במסחר בעיר, כמו נתינים אחרים של הנסיך הליטאי (שהיה גם מלך פולניה). מלבד כתב-זכויות זה נתן המלך ליהודי וילנה עוד כתב-זכויות, בו הרשה להם ליסד את המוסדות הצבוריים הדרושים לקהילה יהודית: בית עלמין, מקולין, בית מרחץ. המלך הרשה ליהודים להשפט ביניהם בבית דין יהודי בעניניהם הפרטיים, הוא אישר גם את בעלותם על בית הכנסת ועל הבתים שרכשו להם. משנת ה'שנ"ג ואילך קיימת איפוא הקהילה בוילנה ברשות החוק.

התנגדות העירונים הנוצרים לסוחר ולבעל המלאכה היהודי לא פסקה במשך דורות. הישוב היהודי הלך וגדל בעיר ויחד עם זה רבו השטחים, בהם הרגישו הסוחרים ובעלי-המלאכה הנוצרים את התחרות היהודים. העירונים הנוצרים

היו חרדים על זכויותיהם ורק אחרי מלחמה עקשנית הסכימו לווחורים. העירונים היו תובעים את היהודים לעתים קרובות למשפט ולפעמים היו עושים דין לעצמם והיו עורכים התנפלויות על רובע היהודים.

יהודי וילנה ידעו, שכתבי-הזכויות הראשונים שהם השיגו מהמלך זיגמונט ה-3 אינם מספיקים. בעיות רבות בשטח המסחר והמלאכה נשארו סתומות. ראשי הקהל השתדלו לכן להשיג כתבי-זכויות נוספים, שיקבעו את מעמדם החוקי של בני הקהלה. כשעלה על כסא המלוכה ולאדיסלב ה-4 השיגו יהודי וילנה כתבי-זכויות, שהניחו את היסוד למעמדם החוקי.

בכתב-הזכויות מיום ה-19 בפברואר 1633 אישר המלך את זכויות היהודים הקודמות. הוא שחרר את היהודים מתשלום מסים מבית-העלמין ומהמקוואות. הותר להם לעסוק בכל מלאכה, ביחוד במקצועות שאין בהם חברות של בעלי-מלאכה נוצרים; לחייטים יהודים מותר לתפור רק בגדי יהודים; לסוחרים יהודים מותר להחזיק בחנויות פתוחות בדים, מרבדים, סחורות מתורכיה, בשמים, כלי זכוכית וברזל, כסף, זהב ותכשיטים; מותר להם לקנות עורות-שער מעובדים, לגזור ולתפור אותם ולמכרם בכל מקום, בבתים או ברחוב; מותר להם להתקין משקאות ולמכרם; מותר להם לקנות בהמות בעיר רק לצרכיהם שלהם ולא למכירה או להוצאה מחוץ לעיר; מותר להם להשתמש במאזנים העירוניים; משכונות שלא נפדו מותר להם למכור כעבור שנה ושבעה שבועות ללא הודעה. הותר להם להשתמש בצינור המים העירוני, שהיה מספק מים ממעין לבתים.

מלבד זכויות אלה הכניס כתב-זכויות זה הגבלה, שלא הייתה קיימת עד אז בליטא, והיא: צמצום השטח שבו מותר ליהודים לגור בעיר, כלומר: קביעת גיטו. תקנה זו נעשתה כאילו לטובת היהודים, כדי שלא ישבו מפוזרים במקומות שונים בעיר וכדי שיהיו בטוחים בפני התנפלויות. אולם יהודי וילנה לא קבלו את הגזירה הזאת והיא לא נתגשמה. לפי התקנות המדוברות חייבים היו היהודים לעבור במשך חמש-עשרה שנה לגור בשלושה רחובות קטנים, רחוב היהודים ושני רחובות סמוכים לו. על היהודים לקנות במשך זמן זה את הבתים שבתוך השטח שהוקצה להם ואחרי כן אסור יהיה להם לגור מחוץ לשטח המוגבל. חיהודים היו משיגים אח"כ בכל פעם ארכה וכך נשארה גזירה זו על הניר בלבד.

יהודי וילנה לא הסתפקו בזכויות שקבלו והשתדלו להרחיב את מסגרתן. בשנת 1633 הצליחו שנים מחשובי קהלת וילנה להשפיע, שתתקבל בועד המדינה (סיים) החלטה, הנקראת „על חופש המסחר בליטא". בהחלטה זו נאמר, כי בשים לב ליוקר המאמיר בליטא והמזיק לאזרחים בקשו כל חברי ועד המדינה, שיורשה ליהודים, וביחוד בעיר הבירה וילנה, לעסוק בכל מסחר בחנויות ובבתים. החלטה זו מראה את שאיפת האצילים להחליש את העירונים ולסייע בידי היהודים. המלך עשה את רצון האצילים והבטיח לסדר את הענין לאחר שיבוא בעצמו לוילנה. עם קבלת ההחלטה לא הוכרז עדיין על חופש המסחר. היה צורך לקבוע מחדש, מה הן זכויות היהודים וזכויות העירונים.

כעבור זמן קצר בא המלך לוילנה והודיע לשני הצדדים, ליהודים ולעירונים, שעליהם להופיע לפני בית־דין החצר ולהביא אתם את כתבי זכויותיהם. היהודים דרשו להשאיר את הכתבים בתקפם, כנגד זה טענו העירונים, שלפי כתבי הזכויות שלהם מזמן קדום אסור ליהודים לעסוק במסחר בעיר. בית־הדין לא רצה להכריע והחליט למסור את הענין להכרעת המלך. המלך מינה ועדה שקבעה תקנות („אורדינציה") אלה:

א) בשים לב לצרכי האצילים ניתנת רשות ליהודים לפתוח 12 חנויות, שפתחיהן יוצאים לרחוב היהודים. בחנויות אלה מותר יהיה ליהודים לסחור בכל מיני סחורות. רשות זו ניתנה לעשר שנים. המסחר באי-אלה מצרכים הוגבל. מכירת יי"ש, שכר ומי"ד לנוצרים הותרה רק בסיטונות.

ב) כל מלאכה, שקיימת בשבילה חברת בעלי-מלאכה נוצרים, אסור ליהודים לעסוק בה בשביל נוצרים. במלאכות, שלא היו להן עדיין חברות בעלי מלאכה נוצרים, מותר ליהודים לעסוק. בשביל לקוחות יהודיים מותר להם לעסוק בכל מלאכה.

ג) גבולות הגיטו הורחבו במקצת. נאסר על היהודים לקנות ולשכור בתים מחוץ לתחום המיועד למושבם. מחוץ לתחום הורשה להם לגור רק בבתים, שהיו שייכים להם או שגרו בהם בזמן פירסום האורדינציה.

היהודים שוחררו ממסים עירוניים, פרט למסי המדינה, ולעומת זאת הוטל עליהם תשלום חד־פעמי בכל שנה בסך 300 זהובים (בזמן מלחמה—500).

אורדינציה זו עוררה התנגדות מצד העירונים. היהודים מהרו והודיעו למלך, שהעירונים אינם נוחנים להם לסחור והם מאיימים בהתנפלויות. המלך שלח מכתב אזהרה לעיריה. תגובת העירונים היתה חריפה. בראשית שנת 1634 וכן כעבור שנה ערכו התנפלויות על בית-העלמין, בית הכנסת ובתי יהודים, הכו, שדדו וטמאו ספרי תורה. המלך מינה בראשית שנת 1636 ועדה, שתחקור ותדון בדבר ההתנפלויות. הועדה לא הטילה את האשמה על כל העירונים, אלא על המתנפלים האלמונים. הועדה חפשה דרכים, שלא תחזורנה פרעות כאלה ורצתה לתת פיצויים ליהודים מבלי להטיל קנס על העירונים. הועדה תקנה את התקנות הבאות:

א) היהודים רשאים לבנות שערים בפינות הרחובות שהוקצו לישיבתם.

ב) העיריה חייבת להגן על היהודים. בנוגע לפרעות שקרו, חייבת העיריה וכן שר המבצר והבישוף, לחקור מי היו הפורעים ולהענישם.

ג) כדי לתת פיצויים לאלה שסבלו נזקים, מרשה הועדה ליהודים למכור משקאות חריפים בעשרים בתים.

ד) התשלום השנתי לעיריה הוגדל לסך 600 זהובים.

בכל יתר הענינים השאירה הועדה בתקפן את התקנות משנת 1633. האורדינציה הנ"ל ביחד עם תקנות הועדה הם כתבי הזכויות היסודיים של היהודים בוילנה. למרות ההגבלות, משאירות הן שדה פעולה רחב לסוחר ולבעל המלאכה היהודי.

בתקנות הועדה משנת 1633 הורשה ליהודים להחזיק חנויות פתוחות ברחוב היהודים במשך עשר שנים. לפני גמר זמן זה פנו היהודים אל המלך וקבלו ארכה לעוד עשר שנים. העירונים מחו נגד זה. הם טענו בפני בית-דין המלך, שהיהודים התחייבו למכור את סחורותיהם יותר בזול מאשר העירונים הנוצרים, אבל לא רק שאינם רוצים למכור בזול יותר, אלא גם אינם יכולים לעשות כך מכיון שהם קונים סחורות בדאנציג, טהורן ומוסקבה באמצעות נוצרים, כי אסור ליהודים לשהות בערים אלה; בערים לשם נוסעים היהודים בעצמם, כמו בקניגסברג, גניזנו ויארוסלאב, אין נותנים ליהודים סחורות בהקפה ולכן הן עולות ביוקר; הם גרים ברחובות מחוץ לתחום שהוקצה בשבילם; הם לא בנו שערים בקצות תחום מושבם והם מחזיקים בתי משקה יותר מאשר בעשרים בתים וגורמים למהומות בעיר על ידי מכירת משקאות בלילה; ההגנה על היהודים קשה לעיריה מכיון שיש עוד רשות (יוריסדיקציות) בעיר ואת האציל אי אפשר לשים במאסר; העירונים דרשו לבטל את האורדינציה, לגבות מהיהודים פיצויים בעד הנזקים שגרמו לעירונים בסך חצי מיליון זהובים ולהטיל על היהודים קנסות.

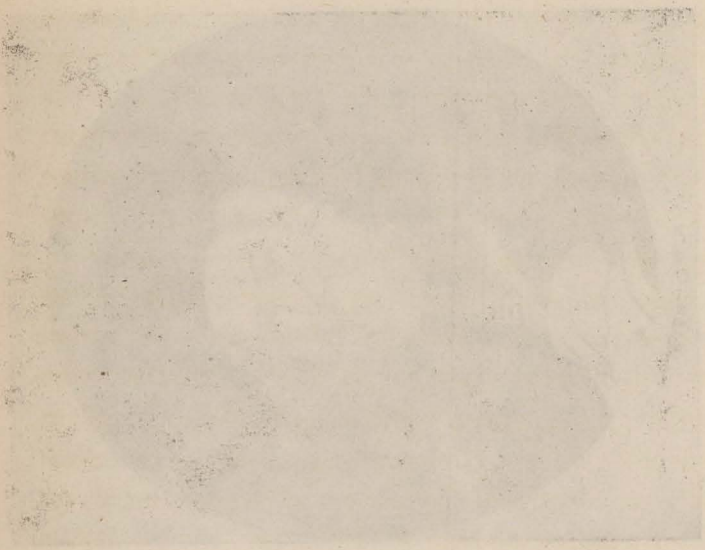
לעומתם טענו היהודים, שהם לא התחייבו כלל למכור יותר בזול, אם כי הם מוכרים בזול יותר מפני שהם מסתפקים במועט. הם קונים בעצמם ישר במוסקבה, דאנציג וקניגסברג ולא מיד שניה, אם-כי הם משתמשים בבאי-כח נוצרים. הם אינם בונים שערים, מפני שבתוך התחום שהוקצה ליהודים גרים עדיין נוצרים, המוכנים למכור את בתיהם רק במחיר מוגזם. המהומות קורות לא בגלל בתי-המשקה, אלא בגלל חוסר הגנה על האוכלוסיה היהודית מצד העיריה. חברות בעלי-המלאכה הנוצרים מקבלות עליהן את מרות העיריה וביכלתה למנוע מהומות.

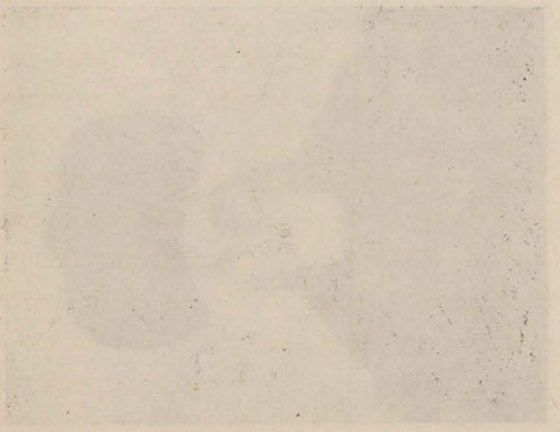
בית-דין המלך קיצר את הארכה לחמש שנים. כעבור זמן זה מותר יהיה ליהודים לסחור רק בחנויות סגורות מבחוץ. בבתי המשקה של היהודים מותר יהיה למכור משקאות חריפים רק עד תשע בערב. בעניני מלאכה צריכות חברות בעלי-המלאכה לתבוע לדין את היהודים ולא העיריה. מותר ליהודים לגור מחוץ לתחום הגיטו במספר בתים שווה למספר הבתים בגיטו שלא נפדו מידי נוצרים, את השערים חייבים (ולא: רשאים) היהודים לבנות במשך שלש שנים. על העיריה למנוע בעד התנפלויות על היהודים, הרשויות של המבצר והבישוף חייבות לעזור בזה לעיריה.

בשנת 1645 העבירה העיריה בקורת של הבתים הנמצאים בתחום הגיטו. ראשי העיריה וחבריה עברו מבית לבית ורשמו את הבתים השייכים ליהודים, את העומדים למכר להם ובאיזה גרים יהודים. באי-כח הקהל לא השתתפו בפעולה זו. לפי הבקורת היו בידי יהודים מ- 32 בתים רק 21. מחוץ לגיטו היו בידי בעלים יהודים 17 בית. המדובר כאן בשטח שהיה שייך לרשות העיריה ולא ברשויות של המבצר והבישוף. הפוקדים מנו 262 משפחות. אפשר להניח שהמספר הכללי של היהודים בעיר הגיע אז קרוב לשלושת אלפים נפש. מספר העירונים היה

ዘመነ ሰማዕታት

ዘመነ ሰማዕታት

אז כשנים-עשר אלף. העירונים רצו לדחוק את היהודים לתוך הגיטו, אולם היהודים שאפו לבטל את הגזרה. התקנה, שליהודים מותר לגור מחוץ לגיטו במספר בתים שווה למספר הבתים שלא נפדו בגיטו, גרמה למסירת בתים ברובע היהודים למלוים נוצרים במשכון עפ"י שטר של „מכירה חוזרת" (Wiederkauf). המלך רצה להגשים את תכנית הגיטו ולכן הוציא בשנת 1646 תקנה, בה נאסר על הנוצרים לגור בגיטו, גם אם יעברו לרשותם בתים בשטח זה. כל ההתאמצויות לדחוק את היהודים לתוך תחום-מושב מוגבל לא הועילו. בשנת 1783 בטל בית-דין המלך את התקנה בדבר גיטו, אבל לא הרשה ליהודים לגור בשני רחובות ראשיים בעיר. בשנת 1861 בוטלו גם הגבלות אלה.

מלחמה קשה וממושכת נהלו היהודים עם חברות בעלי-המלאכה הנוצריות. ליהודים הותר לעסוק באופן חפשי במלאכות, שלא היו קיימות בשבילן חברות נוצריות. אולם נוסדו חברות חדשות והן הכניסו לתקנותיהן איסור ליהודים לעסוק במלאכות. בכל פעם התחילה איפוא האבקות בענף מלאכה חדש. בעלי המלאכה היו עוברים למעשי אלימות והיו מתנפלים, מכים ובוזזים בעלי-מלאכה יהודים. חברות בעלי-המלאכה הנוצריות היו לפעמים זוכות בדין, אולם אח"כ ראו שעליהן להתפשר עם היהודים והן היו עושות חוזים והסכמים עם בעלי המלאכה היהודיים. למרות הרדיפות וההגבלות שבהסכמים הלכה המלאכה היהודית וכבשה ענפים חדשים. בעלי-המלאכה היהודיים התחילו להתארגן במחצית השניה של המאה הי"ז בחברות משלהם. מספר החברות היהודיות הולך וגדול והנוצריות הולך וקטון. בשנת 1776 מודיעות חברות בעלי-המלאכה הנוצריות, שעשר מהן בטלו בגלל המסחר והמלאכה היהודיים בעיר. בשנת תקמ"ג (1783) פסק בית דין חצר-המלך, שליהודי וילנה מותרת כל מלאכה. מכאן ואילך שלטת המלאכה היהודית ברוב הענפים. במאה הי"ט עוברים המסחר והמלאכה כמעט לגמרי לידי היהודים.

גזירות ת"ח לא פגעו בוילנה באופן ישיר. שואת יהודי פולניה הדרומית והמזרחית פגעה במידה ידועה במצבה הכלכלי של קהילת וילנה. פליטים רבים באו לוילנה ובקשו עזרה ותמיכה. מספר המבקשים פרנסה בעיר גדל. היהודים, שהיו קודם מלוים, הפכו ללווים. כסף רב לוו אז היהודים מהכמרים הישועים ונתנו להם במשכון בתים ואפילו חזקות על מקומות בביהכ"נ.

השואה עברה על קהילת וילנה בשנת תט"ו (1655). כשנודע ליהודי וילנה על התקרבות צבא רוסיה לעיר, ברחו כמעט כולם. ר' משה ריבקה"ש, מראשי הקהל ועשיריה, מספר בהקדמה לספרו „באר הגולה": „ויהי כאשר קרב האויב אל העיר ק"ק וילנא ביום ד' כ"ג לתמוז שנת תט"ו, נמלטו על נפשם ויצאו מן העיר כמעט כל הקהל כאחד; את אשר הכינו להם סוסים ועגלות, יצאו טעונות עם נשותיהם, בניהם ובנותיהם וקצת מנכסיהם, ואשר לא הכינו, יצאו ברגליהם ומשאר"ותם בניהם הקטנים על כתפיהם". הבורחים פנו לזאמוט ומשם אל גבול פרוסיה, אבל שם פגש אותם חיל השוודים, שסחט מהם כסף —

„עורנו מעלינו הפשיטו בנתינות גדולות" — מספר ר' משה ריבקה'ש. היהודים צדקו בברחם מהאוייב, כי בשעה שזה נכנס לעיר ערך בה טבח והצית אותה. השרפה נמשכה 17 יום וגם רובע היהודים נשרף.

העירונים הנוצרים שלחו משלחת אל הצאר הרוסי ובקשוהו, שיאסור על היהודים לגור בתוך העיר כי אם רק מחוצה לה, מעבר לנהר ויליה, במקום שנמצא שם בית-עלמין היהודי. הצאר מילא את בקשת העירונים.

עם שיחרור העיר ע"י צבאות פולין וליטא בראשית שנת 1661 התחילו היהודים לחזור העירה ולהקים בה את ההריסות. המלכים סייעו בידי היהודים לשוב לאיתנם, נתנו להם הנחות במסחר ובתקנות בדבר תחום מושב, שחררו אותם למשך שנים מהתשלום השנתי לעיריה ונתנו ארכה לקהל לתשלום חובותיו.

קהילת וילנה לא יכלה לשוב לאיתנה במשך דורות אחדים, מפני שבעיר, וכן גם בכל המדינה, אירעו מאורעות שזעזעו את יסודות הקיום. מלחמות פנימיות בין אילי המדינה ומלחמות עם אויבים מבחוץ, רעב, מגפות ושרפות הפילו חללים והחריבו במידה מרובה את העיר. בראשית המאה הי"ח פרצה „מלחמת הצפון" והקהילה סבלה מהרוסים והשוודים. מחמת המלחמה פרץ רעב כבד בארץ בשנים 1708 — 1710 ובעקבותיו באה מגפה בשנת 1710. חללים רבים נפלו בעיר, בתוכם יהודים רבים. למרבית האסון קרו לעתים קרובות שרפות גדולות בעיר, בתוכן גם כאלה שהקיפו את כל רובע היהודים (בשנים 1737, 1748 ו-1749). ניזוקה בהן גם חצר בית-הכנסת עם בתי-הכנסת והמוסדות הצבוריים האחרים שבה. בתקופה המדוברת נדלדלה הקהילה ונכנסה לחובות מרובים וגדולים. לאחר תקופה קשה זו, החל ממחצית המאה הי"ח, התחיל שינוי לטובה במצבה הכלכלי של הקהילה.

למרות מצבם הקשה של יהודי וילנה לא הפסיקו העירונים את מלחמתם ביהודים. הסוחרים ובעלי-המלאכה הנוצרים לא רצו להשלים עם עובדת החדירה של היהודים למקצועותיהם, אולם מוכרחים היו לפעמים להתפשר עם היהודים ולהסכים לזכויות מצומצמות עבורם. כך, למשל, טענו הקצבים הנוצרים שלפי תקנות חברתם מותר לעבוד בעיר רק לששה קצבים יהודים. בית-דין חצר-המלך אישר בפסק-דינו בשנת 1667 את ההגבלה הזאת במספר הקצבים היהודים. חברת הפחחים ועושי המחטים הנוצרית הסכימה בשנת 1673 שבעיר יהיו 4 פחחים יהודים. לפחחים היהודים מותר יהיה להעביר את זכותם בירושה. בשנת 1720 הרשתה חברת החרטים הנוצרים, שבמלאכה זו יעסוק גם יהודי אחד. היהודים פרצו למעשה את הגדרים והשתלטו על שטחים רבים של המלאכה והמסחר. הסוחרים ובעלי-המלאכה ניסו להלחם ביהודים בדרך חוקית, על-ידי תביעה למשפט, ובדרך בלתי חוקית, בכוח הזרוע. חיי היהודים הופרעו לעתים ע"י מלחמה זו, אולם בסוף נצחו היהודים.

בשנת 1713 קבלה העיריה פסקי-דין נגד היהודים. באי-כח הקהילה בקשו להתפשר, אולם לא הגיעו לידי פשרה. המשפטים נמשכים. העיריה מקבלת פסקי דין נוספים והקהל אינו נותן להוציאם לפועל. כך נמשכת ההיאבקות שנים

רבות. העיריה משתמשת באמצעים בלתי הוגנים כלפי היהודים. בשנת 1734, בשעה שנכנסו לעיר גייסות רוסיה נתנה העיריה הוראה לקהל לפרנס את הגייסות. היא גם הלשינה על היהודים בפני המפקד הרוסי, שהיהודים הוציאו גופות של קוזאקים שנקברו בבית-העלמין היהודי וזרקו אותן לנהר. היהודים מצאו סעד והגנה אצל המלכים, שרי-הצבא והבישופים הפולנים-ליטאים. בשנת 1738 קבלו יהודי וילנה מהמלך אוגוסט ה-3 אישור על כל זכויותיהם וארכה של עשרים שנה על הרשות להחזיק חנויות פתוחות, למכור משקאות חריפים וכו'. העירונים החליטו ללחום נגד הישגים אלה של היהודים בכל תוקף. העיריה תבעה את הקהל לבית-דין של חצר-המלך. היא טענה, שהיהודים הטעו את המלך. העיריה רצתה, שהיהודים יתנהגו לפי התקנות מלפני מאה שנה. היהודים חרגו כבר מזמן ממסגרת מיושנת זו שלא הלמה את צרכי הזמן. בשנת תק"א יצא פסק-דין, שלפיו צדקו העירונים הנוצרים. פסק-הדין מתחשב אפילו בכתב הזכויות משנת 1527 האוסר על היהודים לגור בתוך העיר. היהודים עזבו את בית-הדין לפני גמר המשפט ויתכן שבגלל זה יצא פסק-דין חד-צדדי זה. האוכלוסיה היהודית בוילנה עמדה אז בפני סכנת גירוש מהעיר. העירונים התחילו לרדוף ולהציק לסוחרים ולבעלי-המלאכה היהודיים. שר-המחוז בא לעזרת היהודים והוא מינה ועדה, שתדון בטענות שני הצדדים ותפשר ביניהם. התחיל משא ומתן ממושך ומיגע. יד העיריה היתה על העליונה והקהל ראה את עצמו אנוס לחתום בשנת 1742 על חוזה של פשרה בתנאים קשים. על ידי הפשרה השיגו היהודים את דחיית ההוצאה לפועל של פסק-הדין משנת 1740. בחוזה נאמר, שבמקרה שהקהל לא יקיים את תנאי החוזה תהיה העיריה רשאית להוציא בעצמה לפועל את פסק-הדין משנת 1740. צויין, שאין הקהל אחראי בעד עבירות על סעיפי החוזה מצד יהודים בודדים. החוזה פגע קשה במסחר היהודי. בחוזה השיגו הישגים חשובים בעיקר הסוחרים הנוצרים. בעלי-המלאכה הנוצרים עשו אח"כ חוזים מיוחדים עם בעלי המלאכה היהודים. לא תמיד הגנה העיריה על הדרישות של חברות בעלי-המלאכה הנוצריות. בין ראשי העיריה, שהיו סוחרים עשירים והיוו את ה„פאטריציאט", המעמד העליון השולט בעיר, ובין בעלי-המלאכה, שהיו ה„המון", היו ניגודים וחיכוכים פנימיים. לפעמים היו ביניהם חיכוכים בגלל היחס ליהודים, כל אחד מהם דאג לעניני מעמדו ודרש מהיהודים את שלו.

היהודים היו חייבים למלא את תנאי החוזה משנת 1742, אולם קשה היה לשעבד את החיים לכתב. בהתאם לחוזה הכריז הקהל חרם על אלה שישאו ברחובות למכירה פרוות וסחורות אחרות, אבל ללא הועיל. היהודים פתחו חנויות עם פתחים הפונים החוצה לאו דוקא „קטנות", כפי שנקבע בהסכם. הם סחרו בכל ועשו כל מלאכה. הם הרחיבו גם את גבולות תחום מושבם. העיריה נוכחה, שהיהודים אינם מקיימים את ההסכם, וחידשה את מלחמתה כנגדם.

היהודים התכוננו להגנה על עמדותיהם. בראשונה רצו שלא יבוטל ההסכם, כי הם חששו שמא תדרוש העיריה את קיום פסק-הדין משנת 1740, שאיים גם בגירוש. אולם אח"כ עברו היהודים להתקפה.

בשנת 1756 התקיים משפט בבית-הדין של חצר-המלך. העיריה דרשה לבטל את החוזה משנת 1742 ולחזור לתקנות משנות 1633, 1636, 1644. היא דרשה להעביר את היהודים לתוך גבולות הגיטו, לסגור את החנויות הקטנות הפתוחות של היהודים ולהרשות להם להחזיק רק 12 חנויות שפתחיהן אינם פונים לרחוב, לא להרשות לבעלי-מלאכה יהודים לעסוק במלאכות שבשבילן קיימות חברות בעלי-מלאכה נוצריות וכו'. בית-הדין פסק כפי שדרשו היהודים והוא השאיר את ההסכם משנת 1742 בתקפו.

היהודים זכו בדין, אולם הם לא רצו להשאר מוגבלים בתנאי החוזה משנת 1742. המלחמה נמשכת. העיריה מעוררת את חברות בעלי-המלאכה הנוצריות להגיש קובלנות על היהודים. החברות דורשות לאסור על היהודים לעסוק במלאכה. באותו זמן בטלו בגלל ההתחרות של המסחר, שהיה מביא מחוץ-לארץ סחורות מעובדות יפה, ובגלל התחרות בעלי המלאכה היהודים, החברות הנוצריות של פרוונים, פַּיְפים, רוקמים בזהב, רוקמים, זגגים, פחחים, כורכים, עושי פריפות ועוד. האיחוד בין העיריה ובעלי-המלאכה הנוצרים נגד היהודים לא היה בר-קיימא. בשנת 1776 יצאו החברות נגד העיריה באופן חריף. הן דרשו לבטל את החוזים, שנעשו בין העיריה ובין הקהל. כעבור חדשיים חבעו החברות את העיריה ואת הקהל גם יחד לדין. הן האשימו את העיריה בלקיחת שוחד מהקהל. החברות הציגו דרישה אחת: לגרש את היהודים מהעיר.

בשנת 1783 עמדו העיריה, חבורת הסוחרים, חברות בעלי המלאכה הנוצריות והקהל לדין בפני בית-הדין של חצר-המלך. הצדדים עשו כל אשר ביכלתם כדי לזכות בדין. מצד הקהל פעל הרבה השתדלן ר' אריה-לייב מייטעס. דרישות היהודים לביטול ההגבלות לישיבתם בעיר ולחופש המסחר והמלאכה מצאו אוזן קשבת אצל סגן-הקנצלר יהויכין (יואכים) חרפטוביץ', שהיה איש משכיל ומתקדם. בית-הדין שמע את הטענות ועיין בכתבי-הזכויות והחוזים שעליהם הסתמכו הצדדים והוציא פסק-דין ברוח ההתקדמות והחופש.

פסק-הדין ביטל את התקנות בדבר הגיטו. בית-הדין ראה שאי-אפשר לדחוק את כל היהודים שבעיר, שמספרם גדל במשך הזמן, אל תוך שלשת הרחובות הצרים, שהוקצו בשבילם לפני 150 שנה. בית-הדין מצא שמן הצדק להרשות ליהודים לגור ולקנות בתים בכל העיר ופרבריה. מהכלל הוצאו רק שני רחובות (מהשער „אוסטראבראמה" עד הכנסיה הקתדרלית, ומהשער הטרוקאי עד הכנסיה ע"ש יוחנן). גם בשני רחובות אלה ישארו הבתים, שנרכשו כבר ע"י יהודים, בידי בעליהם, אולם אם ירצו לבנות שם בתים חדשים, עליהם לקבל רשיון לכך מהעיריה. בית-הדין הוסיף, שכדאי לה לעיריה להרשות ליהודים לבנות גם בשני רחובות אלה, כי הדבר יגרום לייפוי העיר.

היהודים הושוו במסים העירוניים מהבתים ליתר העירונים. המס השנתי בסך 600 זהובים בוטל.

בית הדין הכריז על חופש המסחר והמלאכה. בית-הדין ציין, שהחוזה

משנת 1742 התאים יוחר לזמנו ותנאיו אינם יכולים להשאר לנצח. כל אדם שירצה להתחיל לעסוק במלאכה, חייב יהיה להבחן בפני ועדה מעורבת מיהודים ונוצרים שתתמנה ע"י העיריה.

בית-הדין שאף לסייע בתקנותיו לפרודוקטיביזציה של האוכלוסיה היהודית ולכן פסק, שחובה על הקהל להשגיח שלא יהיו בעיר הולכי-בטל ועליו להכריח אנשים כאלה שיעסקו באיזו שהיא עבודה.

פסק-הדין נחשב כנצחון גדול ליהודי העיר במלחמתם עם העירונים במשך דורות. על מצבת השתדלן ר' אריה לייב מייטעס רשמו אח"כ: „הוא אשר עשה התשועה הגדולה בישראל בשנת תקמ"ד ומלט את העיר בחכמתו". ואמנם מסיים פסק-הדין את הפרשה הארוכה של מלחמות יהודי העיר על זכותם לחיות בעיר, לעבוד ולסחור בה. פסק-הדין אישר באופן חוקי את המצב הקיים של התרחבות והתגברות המסחר והמלאכה של היהודים. הוא סילק גם מכשולים להתפתחותם החפשית.

בשנת 1788 התכנס הסיים „הגדול" והתחיל לעסוק בתיקונים במדינה, שהיתה במצב של יוידה פנימית ובסכנת התערבות מתמדת של המדינות השכנות. נתפרסמו אז בדפוס הצעות רבות ושונות על תיקונים במדינה, בתוכן גם על תיקונים במצב היהודים. גם קולו של יהודי וילנאי נשמע בויכוח זה על מצב היהודים. בסוף שנת 1789 פירסם אחד העסקנים הציבוריים החשובים ביותר בקהילת וילנא, ר' שמעון בן וואלף, חוברת בדבר הצורך בריפורמה של היהודים. ר' שמעון בן וואלף נלחם בראשי הקהל התקיפים והם רדפוהו וגרמו למאסרו. ר' שמעון הציע לבטל את הקהילה ואת בית-הדין היהודי, מבצרי השלטון האוטונומי היהודי, אבל דרש לא לנגוע במוסדות הדת. הוא דרש להטיל על היהודים בעניינים האזרחיים את החוקים הכלליים של המדינה ולבטל את המס המיוחד, מס-הגולגולת, שהיהודים חייבים היו לשלם למדינה.

הצעה אחרת לתקונים בחיי היהודים נתחברה אז ע"י יהודי וילנאי. הרופא שמריה בן יצחק פוליונוס דרש בשביל היהודים חופש המסחר והמלאכה ורשות לעבודת האדמה כאנשים חפשים. הוא דרש זכויות אזרחיות בשבילם, בשביל המשכילים מיד ובשביל היתר כעבור 12 שנה. לעומת זה רצה לקרב את היהודים לעם הפולני ע"י הקניית ידיעת השפה הפולנית ליהודים, ע"י שינוי התלבושת שהיתה מקובלת אצל היהודים וכד'. הוא מוכן היה לקחת על עצמו את תרגום סידור התפלות לפולנית.

הדיונים בסיים ובוועדה המיוחדת לתקון מצב היהודים לא הביאו לתוצאות ממשיות. כנגד זה הועמדו היהודים במצב קשה ע"י החוק על הערים, שנתקבל ע"י הסיים בשנת 1791, ובו נאמר, שלאזרחי העיר ייחשבו רק הנוצרים. כל תושבי הערים, פרט לאצילים, הועמדו תחת שיפוט העיריה. היהודים נתחייבו איפוא להשפט בבית-הדין העירוני בה בשעה שלא הגו לו אימון וחששו לקיפוחים מצד העירונים. ראשי הקהילות בליטא פחדו בפני ריפורמות. הם באו במשא ומתן עם מזכיר המלך פיאטולי ועם המלך בעצמו בדבר הטבת מצב

היהודים, אבל תיקונים לא הושגו. ראשי קהל וילנה הגישו בקשה לועדת-הפוליציה בדבר שחרור היהודים מבית-הדין העירוני והחזרתם לשיפוט בית-דין המבצר. אולם הועדה דחתה את הבקשה.

יהודי וילנה הראו בכל זאת את נאמנותם למדינה בזמן מרד קושצ'יושקו. הקהל נשבע אימונים לממשלה הזמנית. הד"ר פולונוס נאם נאום נלהב ביום השבת (17.5.1794), כנראה בביהכ"נ, וקרא את יהודי וילנה לעזור למתקוממים. הקהל תרם סכום גדול לטובת המרד. בסביבות וילנה התגורר ברק יוסלביץ (בֶּר בן יוסף), שיצר גדוד עברי במחנה קושצ'יושקו. יהודי וילנה השתתפו בהגנת העיר.

בזמן כיבוש העיר ע"י הרוסים נהרגו גם כשלושים יהודים בפרבר זארצ'יה ועל יד השער (ביומים כ"א וכ"ב בתמוז תקנ"ד). היהודים היו נתונים במצור, יחד עם כל העיר, במשך שלשה שבועות ופחדו פחד רב, אולם הקהילה לא נפגעה יותר ולזכר המאורע הזה תקנו בקהילה למשך שמונה שנים, שכל אחד יתן פדיון לטובת הח"ק „בקור חולים" וקבעו את יום ט"ו באב, יום גמר הקרבות, כיום תפלה והודיה.

הרוסים רצו למשוך לצדם את היהודים ולכן היה בהתחלה יחסם טוב במדה ידועה. ראשי הקהל הוילנאי והגרודנאי פנו בראשית שנת 1795 אל הנסיך רֶפְּנִין בבקשה, שישחררם מבית-דין העיריה ויקל עליהם את עול המסים. הנסיך הרוסי פסק, שהיהודים צריכים להשאר במצבם החוקי מלפני המרד ואין להתחשב בהחלטות „הסיים הגדול". כנגד זה דחה את הבקשה בדבר הקלה במסים.

בשנת 1795 קנו גבאי הח"ק „בקור חולים" שני בתים לשם ייסוד בית-חולים. הם פנו אל השלטונות בדבר שחרור הבתים האלה ממסים. בקשה זו נתמלאה מיד. כשנגשו לבנות את הבתים החדשים, בשנת 1805, תרם הקיסר אלכסנדר ה-1 3000 רובלים לצרכי הבנין ואח"כ ניתנה הוראה להקציב מאוצר המדינה בכל שנה 2500 רובל לצרכי החזקת המוסד.

הממשלה הרוסית שאפה עוד מימי ייקאתרינה ה-2 לצרף את היהודים למעמד העירונים. בשנת 1780 ניתנה ליהודים הזכות להשתתף בהנהגת העיר כבוחרים וכנבחרים בעיריות ובבתי-הדין העירוניים. כשנכבשו פלכי ליטא ע"י רוסיה, לא ניתנה הוראה להרחיב את הזכות הזאת גם על גלילות אלה. רק בשנת 1802 נשלחה לוילנה פקודת הסינאט בדבר בחירת יהודים בתחום המושב לעיריות. הגוברנאטור הצבאי נתן הוראה לערוך בחירות חדשות לעיריה ומיניסטר-הפנים אישר את ההוראה. העירונים הנוצרים הביעו ההנגדות נמרצת לפקודה. ראשי העיריה הנוצרים פנו ב-1 בפברואר 1803 אל הקיסר בבקשה לבטל את הבחירות. הם עוררו, כנראה, גם את ראשי העיריות בקובנה ובגרודנה שיגישו מחאות כאלה. ראשי עירית וילנה כתבו בבקשתם לקיסר, שהכנסת יהודים לעיריה תגרום צרה ובושה לבירת ליטה, כי היהודים אין להם „שום מושג מוסרי ודרך חינוכם אינו מכשירם למשמרת שופט, ובכלל כל אומה זו אינה

מתקיימת אלא בנכלים"; „מן הנוצרים ניטל החשק לשרת בקהל בשעה שניתנת רשות ליהודים למשול בהם". ראשי העיריה הנוצרים לא יכלו לתאר לעצמם איך יוכלו יהודים להשתתף בשלטונות העיר, הם ראו את היהודים מובדלים ומרוחקים מהם הן במעמדם והן בדתם. טענות ראשי העיריות הנוצרים בוילנה, קובנה וגרודנה השפיעו על לבות השליטים בפטרסבורג ופקודת הסינאט בדבר היהודים בעיריות בליטא בוטלה.

בעית ההשתתפות של היהודים בעיריה בוילנה עלתה שוב על הפרק בשנת 1816. הגוברנאטור הציע לשתף את היהודים בעבודת העיריה. בשנת 1817 נבחרו שני יהודים לעיריה. כמחאה נגד זה הודיעו 7 מחברי העיריה, שלא ישתתפו בעבודה יחד עם היהודים. המסרבים הועמדו למשפט ע"י השלטונות. היהודים נשארו בעיריה עד שנת 1820. לפי בקשת התושבים הנוצרים הפסיק הסינאט את השתתפות היהודים בעיריה. הבעיה עמדה לדיון במשך זמן רב עד שיצאה בשנת 1836 פקודה, שבוילנה לא יוכלו היהודים, באופן יוצא מהכלל, להשתתף בעיריה. במשך כל הזמן שהשלטון נשאר בידי הרוסים לא ניתן ליהודים להשתתף בעבודת העיריה. לפי החוק משנת 1892 היו מתמנים יהודים אחדים למועצת העיריה, אולם לא ניתן להם להשתתף בפועל בעבודתה ובועדותיה.

האיסור לגור בשני רחובות לפי פסק-הדין משנת 1783 נשאר בתקפו גם תחת שלטון הרוסים ובוטל רק בשנת 1861.

כבוש העיר ע"י הצרפתים בשנת 1812 גרם לדלדול יהודי וילנה. הצבא תפס לא רק דירות, אלא גם בתי-כנסת לאיכסונו. את בית העלמין, שהיה גדור היטב, הפך הצבא למכלאה לבקר וצאן והרס הרבה מצבות. היהודים עזרו לצבא הרוסי נגד הפולשים.

היהודים קיוו שהקיסר אלכסנדר ה-1, שידע על התנהגותם של יהודי רוסיה בזמן המלחמה עם צרפת, יקל על מצבם. בשנת 1818 נתקיימה בוילנה ועידה של 22 צירים יהודים מ-11 פלכים, בה נבחרו 3 באי-כח ושלשה ממלאי-מקומם, שעליהם היה לייצג את היהודים בעיר-הבירה. בין הנבחרים היה ר' שמואל אפשטין מוילנא. הנציגות פעלה במשך שבע שנים והשתדלה הרבה לבטל גזירות, אולם לא ניתן לה להשתתף בדיונים להטבת מצב היהודים.

התקוות שתלו היהודים באלכסנדר ה-1 נתאכזבו. רע ומר יותר היה מצבם בתקופת הקיסר ניקולאי ה-1. הגזרה בדבר גיוס ילדים לצבא פגעה קשה ביהודים. על הקהל הוטלה החובה להמציא את מספר המגוייסים הדרוש בכל שנה. מכיון שאף יהודי לא רצה למסור את בניו ל-25 שנה ומעלה לצבא, נעשה הקהל שנוא על האוכלוסיה היהודית, כי בשמו פעלו ה„חוטפים" ובידיו היה להחליט מי יגוייס ומי ישוחרר. בוילנא קמה בהלה גדולה, כשנודע על הגזירה. ראשי הקהל הכריזו על תעניות. חבורות, חבורות הלכו להשתטח על קברי אבות וצדיקים. דכאון רב השתרר בקהילה לאחר פירסום הגזירה. העם ראה בגזירה עונש על עוונות והגביר את התעניותו ותמיכתו בלימוד התורה. מכיון שראשי הקהל היו חסים על בני תורה והיו לוקחים לצבא בני עניים

בורים, התחילו רבים מבני העניים לשקוד על לימודי התורה. הגזירה גרמה איפוא להגברת השקידה על התורה. בשנת 1850 יצאה גזירה על הבגדים הארוכים, שהיהודים היו רגילים מדורות ללבוש בפולניה, על הפיאות של הגברים והפיאות הנכריות של הנשים. באופן כזה רצתה הממשלה לעשות את היהודים דומים גם בחיצוניותם לעמים האחרים במדינה. האוכלוסיה היהודית בוילנה התנגדה ברובה לגזירה, אולם מוכרחה היתה להשלים ובמשך הזמן התרגלה לאופנה החדשה.

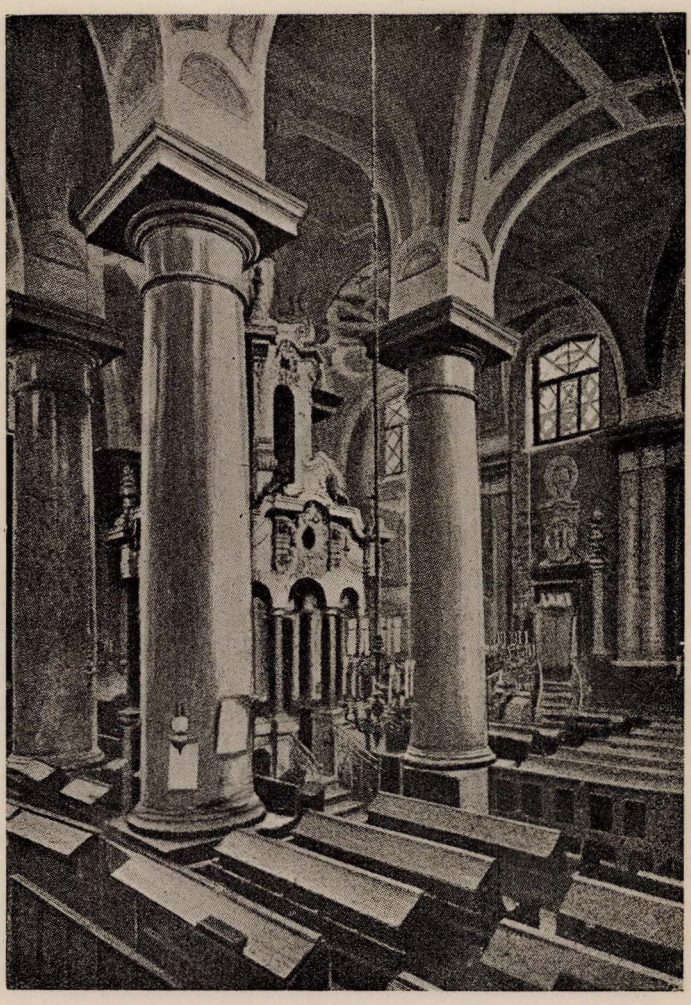
בשנת 1844 ביטל השלטון הרוסי את הקהל, השלטון העצמי של היהודים, ובמקומו באו גבאי בתי-הכנסת, שעליהם הוטל לדאוג לצרכים הדתיים ולעזרה הסוציאלית. גבאי ה„צדקה הגדולה", שהיו גבאי בית-הכנסת הגדול, תפסו את מקום ראשי הקהל. ואמנם מילאה ה„צדקה הגדולה" במידה ידועה את תפקיד הקהל והאוכלוסיה היהודית ראתה בגבאי ה„צדקה הגדולה" את ראשי הקהל.

המצב החמור של יהודי רוסיה הניע את משה מונטפיורי לנסוע בשנת 1846 לרוסיה, כדי להשתדל בפני הקיסר שיבטל את גזירותיו. הוא ביקר אז בוילנה ונתקבל בכבוד מלכים ע"י האוכלוסיה היהודית. הוא שוחח עם ראשי העדה, חקר את מצב אחיו היהודים, קיבל תזכירים על המצב כתובים בידי משכילי וילנה, ביקר בבתי הכנסת, הישיבות, בתי-הספר „תלמוד תורה", בתי העלמין וכן בבתים הפרטיים של ראשי העדה. את פרשת בקורו של מונטפיורי בוילנא תאר אז בספר מיוחד הסופר אייזיק-מאיר דיק („האורח", 1846). למרות הכבוד שהראו שליטי רוסיה לגבי מונטפיורי, לא הוקל מצב היהודים לאחר השתדלותו.

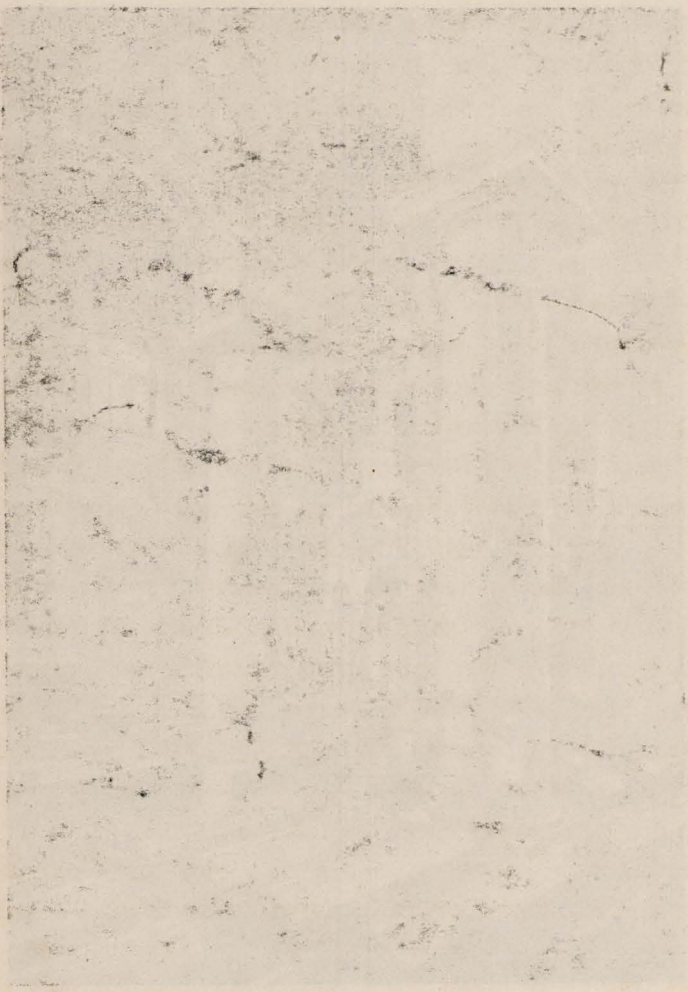
הקלה במידה ידועה באה רק לאחר פטירתו של הקיסר העריץ ניקולאי ה-1. באה הקלה בגיוס לצבא, באפשרות לעזוב את תחום המושב. השלטונות הראו נטיה לשים לב לדרישות היהודים. הגנרל-גוברנטור הוילנאי נאזימוב קרב את הרב הווילנאי (המו"צ) ר' יעקב ברי"ט ובהשתדלותו של הרב נעשו הקלות ליהודים.

בזמן התקוממות הפולנים בשנת 1863 נקטו יהודי וילנה, כמו כל יהודי ליטא, בעמדה כפולה: מצד אחד הצהיר הרב הוילנאי שלוסברג את נאמנות היהודים לרוסיה ומאידך תמכו היהודים בחשאי במתקוממים.

נזק רב גרם ליהודים המומר יעקב בראפמאן. תושב מינסק, בא בשנת 1866 לוילנה ופרסם בעתון „וילנסקי וייסטניק" (ברוסית) מאמר, שבו הוא טען שהיהודים מהוים מדינה בתוך המדינה, והכח הזה המזיק למדינה הרוסית מסתתר בשלטון העצמי של היהודים המרוכז בחברות. מאמר זה עשה רושם חזק בחוגי השלטון. ביחוד התחיל לסייע בידי בראפמאן מנהל מחלקת החינוך בגליל וילנה קורנילוב. בראפמאן מסר לגנרל-גוברנטור הוילנאי קאופמאן תעודות שאסף מתוך פנקסי קהלות, וראש-השלטון הרוסי בחבל הצפוני-מערבי מילא את ידי המומר להמשיך באוסף תעודות של הקהילות, כדי להוציאן לאור בצירוף תרגום לצרכי השלטון. תפקיד זה הרעיש את דעת הקהל היהודי ור'

בווילנה· בית הכנסת הגדול

יעקב ברי"ט הציע לגנרל-גוברנטור ליצור ועדה בהשתתפות יהודים לשם בדיקת האשמותיו של בראפמאן. הגנרל-גוברנטור הסכים להצעה ובועדה השתתפו ר' יעקב ברי"ט והסופר ל. ליוואנדה. יחס הועדה ליהודים היה, כנראה, בראשונה די טוב. בשנת 1867 נתמנה גנרל-גוברנטור חדש, באראנוב, וזה שלח חוזר אל כל הגוברנטורים שבחבל וביסודו הונחו הרעיונות של בראפמאן. הנחות אלה שמשו עכשו יסוד לפעולות הועדה. כעבור שנה בא גנרל-גוברנטור חדש, פוטאפוב, והמצב שופר. לועדה סופחו עוד באי כח של היהודים. באי הכח התנגדו לכל התערבות והשגחה מצד השלטונות בכל מה שנוגע לענינים הדתיים של היהודים. כנגד זה הציעו לתת הקלות מרחיקות לכת ליהודי המדינה. הועדה הסכימה להצעות חבריה היהודים בנוגע להקלות במצב ומסרה עם גמר פעולתה בשנת 1869 תזכיר ברוח זו לגנרל-גוברנטור. ר' יעקב ברי"ט הצליח להוכיח לחברי הועדה, שההאשמות של בראפמאן כוזבות. בראפמאן המשיך בכל זאת לפרסם מאמרים ותעודות והוציא לאור בסיוע השלטונות את „ספר הקהל". כתב-פלסתר זה המבוסס על תעודות מפנקסי הקהילות, שהוארו באור בלתי נכון, נתקבל ברצון ע"י השלטונות. הספר נשלח למשרדי הממשלה ברוסיה כולה ושימש מקור מוסמך לפקידי הממשלה על ארגוני היהודים ויחסם למדינה.

בשנת 1831 ובשנת 1871 פרצה בוילנה ובסביבה מגפת החולירע.

בוילנה לא השתוללו פרעות בשנות תרמ"א—תרמ"ב כפי שקרה בדרום רוסיה ובווארשה. הגנרל-גוברנטור טוטלבן אמר למשלחת היהודית, שבאה לבקשו שיעצור בעד הפרעות, שלא יכתים את שערות ראשו המלבינות בדם היהודים. ואמנם קיים את דברו. הוא הכריז מצב מיוחד ובעיר שרר שקט.

בתקופת הריאקציה, שהתחילה עם עלותו של אלכסנדר ה-3 על כסא המלוכה, היתה וילנה היהודית פעילה מאוד במלחמת יהודי רוסיה להשגת שויון זכויות. מווילנה יצאו גם מהפכנים רבים. בשנת 1902 התנקש הירש לקרט, סנדלר, בן 22, בחיי הגוברנטור הווילנאי פון-ואהל על שהתיחס באכזריות למפגינים בחגיגות ה-1 במאי. הגוברנטור נפצע והמתנקש נידון לתליה. הסוציא-ליסטים היהודים בוילנה היו פעילים מאוד בשנת 1905. באותה שנה התקיימה בעיר ועידה, שיסדה „אגודה להשגת שויון זכויות לעם ישראל ברוסיה". ל„דומה" (הפרלמנט) נבחר בשנת 1906, ביחד עם עוד 11 צירים יהודים, הד"ר שמריהו לוין, ממנהיגי התנועה הציונית, שישב אז בוילנה ושימש מטיף בביהכ"נ לנאורים „טהרת הקודש".

יש לציין את מקרה עלילת הדם, שקרה בוילנה בשנת 1900. הנאשם דוד בלונדס יצא זכאי, הודות לפעולתו הנמרצת של עורך-הדין הידוע גרוזנברג.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה והתקרבות החזית לוילנה התחילו לבוא לשם פליטים, שגורשו מהגלילות המערביים הקרובים יותר לחזית. השלטונות הצבאיים הרוסיים התיחסו בחשדנות ליהודים. מפקדי צבא בורים ראו בעירוב חוטי טלפון סודיים וכדומה. שלטונות הצבא רצו לבנות על בית-העלמין הישן אורוות לסוסים. הודות להשתדלויותיו של הרב ר' יצחק רובינשטיין בוטלה

גזירה זו. הוסבר לשלטונות מה דינו של עירוב ובוטלו גזירות הגירוש של היהודים ממחוזות טרוקי, גרודנה וסוקולקה וגירוש הפליטים מערי פולין בוורשה ובוילנה.

כשגייסות הגרמנים התקרבו לוילנה ברחו מהעיר רבים מתושבי העיר ומהעסקנים, בתוכם הרב ר' חיים־עוזר גרודזנסקי.

עם כיבוש וילנה ע"י גייסות גרמניה ביום הכיפורים שנת תרע"ו התחילה תקופה קשה לתושבי העיר בכלל וליהודי וילנה בפרט. הדוחק במזונות, חוסר עבודה, איסור התנועה בדרכים, שיתוק המסחר והתעשיה גרמו לדלדול איום ולרעב. אפשר היה לראות ברחובות העיר אנשים גוועים ברעב. מספר פושטי היד גדל במידה מבהילה. מספר המיתות גדל פי חמשה מאשר בזמנים רגילים. נוסדו בעיר מסעדות צבוריות וניתנה תמיכה למספר רב של זקוקים. גזירת הגיוס לפלוגות עבודה, שיצאה משלטונות הכיבוש, פגעה באופן קשה באוכלוסיה היהודית. תנאי העבודה היו קשים ביותר. השלטונות התחילו לחטוף אנשים ברחובות לעבודת הפרך. ביום ה־6 בנובמבר 1916 יצאה פקודה שעל כל הגברים בגיל 17—60 להופיע לשם הרשמה לעבודה. אנשים שישלמו 600 מרק במטבעות זהב, ישוחררו מחובת העבודה. הגזירה לא חלה על רבנים, בחורי ישיבה, רופאים, רוקחים ומורים. מנהיגי האוכלוסיה המקומית, היהודית והלא־יהודית, החליטו לקרוא את האנשים לא לציית לפקודה, לא להופיע להרשמה ולא לתת כופר. ברחובות הופיעו כרוזים, שהכילו מחאה נגד הגזירה. אנשים התחבאו ולא צייתו לפקודה.

הגרמנים הטילו על העיר קונטריבוציה בסך מיליון מארק. על היהודים הוטל לתת את חלק הארי של הסכום הזה. התחילו לפעול ועדות הערכה מבאי כח ארגונים ציבוריים שהוטל עליהן לחלק את המס הזה לפי יכולת התושבים, אולם מצב האוכלוסיה היה כל כך רע, שאי אפשר היה למלא את הפקודה. השלטונות דרשו להמציא להם את רשימות ההערכה, אולם הן לא נמסרו. הד"ר יעקב ויגודסקי נאסר ונשלח למחנה שבויים בגרמניה, בו ישב למעלה משנה.

בעיר הונהגו „כרטיסי מזון" ללחם. תפוחי־אדמה וגריסים. טיב הלחם היה גרוע ביותר. „בשוק השחור" היו המחירים גבוהים מאוד. רבני וילנה ניסו להלחם בשוק השחור ובעשית י"ש מדגן ע"י הכרזת חרם, אולם ללא הועיל. הרבה נעשה אז ע"י החברה „עזרה ע"י עבודה", שנוסדה עוד לפני המלחמה, בהפצת המלאכה בין יהודי וילנה. החברה „מפיצי השכלה" יסדה קורסים לטכניקה, בהם קבלו הכשרה מקצועית בראשונה רק חשמלאים, אולם אח"כ התפתחו הקורסים לבית־ספר טכני סדיר. הרב הצבאי הד"ר לוי סייע להכשרת 50—60 צעירים לעבודה חקלאית בסביבות וילנה. מספר לא גדול של תושבי וילנה הספיק להגר לארצות הברית לפני כניסת אמריקה למלחמה.

בסוף שנת 1918 פינו הגרמנים את העיר לאחר ששלטו בה למעלה משלש ורבע שנה. ב־1 בינואר 1919 קבלו הפולנים המקומיים את השלטון לידם, שלטונם ארך רק ארבעה ימים. ב־5 בינואר נכנס העירה הצבא

האדום. שלטון הקומוניסטים ארך שלשה חדשים וחצי. במשך זמן זה הספיקו לשתק את המסחר ואת התעשיה. חוסר העבודה גדל. התחילו בהחרמת רכוש ועסקים. המצב הכלכלי של יהודי וילנה ירד מאד. רק מספר מסוים של סוציא-ליסטים יהודים, שהצטרפו למפלגה השלטת. או אנשים שהפכו לאוהדי השלטון לשם קבלת משרות, השתלטו במשרדי השלטונות. בתי הספר האידישאיים קבלו תמיכה מהשלטונות, ששאפו לרכז בידיהם את כל מוסדות התרבות ולתת להם כוון ברוח המפלגה השלטת.

ביום ה-19 באפריל 1919 נכנסו שוב הלגיונרים הפולנים לוילנה. כניסתם היתה מלווה פרעות ביהודים. בפרבר ליפובקה ובמקומות אחרים נורו בימים הראשונים כשמונים יהודים. החיילים התעללו ביהודים ושדדו את רכושם. ועד הקהילה, שנבחר בסוף שנת 1918 וחידש את פעולתו עכשיו, קבל החלטת מחאה חריפה נגד הפרעות בישיבתו מיום ה-6 במאי 1919. ועד הקהלה יסד לשכה לרישום פרוטוקולים מעדויות הנפגעים, תעודות אלה שימשו אח"כ לועדות החקירה, שנשלחו ע"י ממשלות ארצות הברית ובריטניה (הנרי מורגנטוי, וסיר סטוארט סמואל) והאינטרציונל הסוציאליסטי השני, אם כי ועדות החקירה לא מיצו את חומר המצב. סיוע ניתן ליהודי וילנה ע"י „ועד הסיוע היהודי" (יעקאפא) ואח"כ התחיל לזרום כסף מארצות הברית, מה„ג'וינט" ומקרובים.

ראש הצבא הפולני פילסודסקי פירסם בוילנה כרוז, שהצבא הפולני שיחרר את העיר, כדי לתת לתושביה את האפשרות לנהל את ענייניהם לפי רצונם החפשי. סודרו בחירות דימקרטיות לעיריה ונבחרו 34 פולנים ו-14 יהודים. היה זה הישג חשוב ליהודים, בהשואה למצב בתקופת שלטון הצארים להכנס לעיריה בבחירות דימוקרטיות. ברם היה צורך להלחם לקבלת החלק המגיע ליהודים מהקצבות העיריה לצרכי האוכלוסיה.

לאחר שהפולנים שלטו בעיר במשך שנה ורבע חזרה ונכבשה העיר ביום ה-14 ביולי 1920 ע"י הצבא האדום. כעבור יום נכנסו גם הליטאים העירה. הרוסים מסרו את השלטון לידי הליטאים בסוף אוגוסט 1920. הליטאים נתנו ליהודי ליטה אוטונומיה לאומית-תרבותית ומיניסטר לעניני היהודים ישב בקבינט הליטאי. יהודי וילנה התחילו להתכונן לקראת החיים במדינה דימוקרטית זו, התחילו ללמוד ליטאית וכו', אולם צבא פולני תחת פיקודו של הגנרל זליגובסקי כבש שוב ביום ה-9 באוקטובר 1920 את וילנה ויצר את מדינת „ליטא המרכזית". בראשית שנת 1922 סופחה „מדינה" זו גם להלכה לפולניה.

וילנה הפכה תחת שלטון פולניה המחודשת לעיר-ספר מנותקת משטחי מחיה נרחבים, ששימשו קודם שוק לתוצרת התעשיה הוילנאית. תעשיות שונות, שפרחו לפני מלחמת העולם בוילנה, כמו תעשית כפפות, בגדים, עור וגם המסחר בעצים וכו', לא חזרו לקדמותם. חסרו השוק הרוסי וגליל ליטא. הגבול הסגור של ליטא לא נתן גם להעביר סחורות לגרמניה. המצב הכלכלי של יהודי וילנה נשאר ירוד. השלטונות הפולניים שאפו לתת לעיר צביון פולני בולט, הם ייפו אותה, חידשו בה את האוניברסיטה הפולנית והשתדלו להגדיל את

האוכלוסיה הפולנית בה. כנגד זה הלך זרם הגירה בלתי פוסק של יהודים מוילנה. רבים עלו לארץ-ישראל, רבים הגרו לארצות אחרות.

מדינת פולין, שקמה לתחיה, לא למדה מתקופת השעבוד והתיחסה למעוטים הלאומיים כדוגמת הכובשים הזרים לעם הפולני בזמן שעבודו. הצורה הדימוקראטית של השלטון המחודש לא מנעה בעד דכוי המיעוטים ע"י הרוב. נציגי היהודים בעירית וילנה והצירים לסיים נלחמו בעד זכויות היהודים, אולם היו משיגים בקושי הנחות קטנות.

בעית „זרים" חמורה עלתה בתקופה הראשונה על הפרק. אלה היו אנשים שלא יכלו להוכיח את אזרחותם הפולנית והם עמדו בפני סכנת גירוש. הצירים לסיים הרב יצחק רובינשטיין והד"ר יעקב ויגודסקי השתדלו הרבה והצליחו לאחר פעולה שנמשכה שנים להקל על מצבם של „זרים" אלה.

היהודים השתתפו בעבודת העיריה באופן פעיל. לאחר מאמצים רבים הסכימה העיריה הוילנאית להשתתף גם בתקציבי בתי-הספר בשפת ההוראה העברית או האידית ע"י תשלום שכר-הדירה. אולם אח"כ, בשנת 1939, ביטל הרוב הפולני שבמועצת העיריה את הסיוע הזה. כדי להגדיל את מספר הנציגים הלא-יהודים ולתת צביון פולני מובהק יותר לעיר, צרפו הפולנים לעיר שטח כפרי ניכר מסביבות העיר.

יהודי וילנה שאפו להקים ועד-קהילה בעל שטח פעולה רחב. הם רצו לחדש את המסורת של הקהילה בליטא ופולין בתקופה הקודמת וחלמו על הרחבת המסגרת עד כדי אוטונומיה לאומית רחבה. החוק הפולני משנת 1919 צמצם את פעולות הקהילות לשטח הדתי. יהודי וילנה התנגדו לצמצום זה, אולם הוכרחו למלא אחרי החוק. הקהילה בוילנה הלכה והרחיבה את פעולותיה, קבלה לידיה את ה„צדקה הגדולה" על כל רכושה שנצטבר במשך דורות, העבירה לרשותה מוסדות תרבות ומוסדות לעזרה סוציאלית, תמכה בבתי ספר, בעולים לארץ-ישראל וכו'. באופן כזה הפכו יהודי וילנה את הקהילה למה שרצו הם ולא למה שדרש החוק.

הממשלה הפולנית שאפה להפיץ את ידיעת הפולנית בקרב היהודים ויסדה בתי ספר עממיים ליהודים בשפת ההוראה הפולנית. הממשלה דרשה להנהיג בבתי הספר, שהתנהלו בשפת ההוראה העברית או האידית, לימודים בשפת ההוראה הפולנית. מצד שני הגבילה את מספר היהודים המתקבלים בבתי ספר פולניים, בעיקר באוניברסיטה ובבתי-ספר טכניים. למרות ההגבלות התפתחה רשת בתי-ספר עממיים ותיכוניים רחבה בשפת ההוראה העברית והאידית. התקיימו בתי-מדרש למורים, בית-ספר טכני. התפתחו העתונות והתיאטרון. באוניברסיטה בוילנה למדו למעלה מאלף סטודנטים יהודים. זמן קצר היה קיים על-יד האוניברסיטה לקטורט לעברית.

בשנים האחרונות לפני פרוץ מלחמת העולם השניה התגברה האנטי-שמיות במדינה בכללה וגם בוילנה. הסטודנים הפולנים התחילו להציק לחבריהם היהודים, הם דרשו הגבלות נוספות ליהודים, הם לא רצו לשבת ביחד עם

היהודים על ספסלי אולמי ההרצאות, אלא שהיהודים ישבו מצד שמאל והם מצד ימין, הם סדרו „יום בלי יהודים" ואם סטודנט יהודי העיז להופיע באותו יום באוניברסיטה היה סופג מכות. הסטודנטים היהודים התגוננו בראשונה בעוז, סטודנט פולני אחד נהרג ע"י צעיר יהודי בזמן מהומות שסדרו הסטודנטים האנטישמיים. גרועות ביותר היו קבוצות ה„נארא" (לאומיים רדיקליים), שהיו עורכות התנפלויות ברחובות על עוברים ושבים. הממשלה ניסתה לעצור בעד ההתנפלויות, אולם גם הממשלה לא ראתה מוצא אלא בהגברת הגירת היהודים מהמדינה, כדי לפנות את העמדות הכלכליות לפולנים.

רוסיה הסובייטית לא השלימה, למרות חוזה השלום עם פולניה, עם סיפוח שטחים ליטאיים, ביאלורוסיים ואוקראיניים לפולניה. עם פרוץ המלחמה האחרונה של גרמניה בפולניה, השתמשה רוסיה בשעת הכושר לכבוש חלק ניכר של השטחים הרצויים לה. את וילנה מסרה רוסיה בחודש אוקטובר 1939 שוב, כמו בשנת 1920, לליטא.

תחת שלחון ליטא הדימוקרטית נשמו יהודי וילנה לרווחה. פליטים רבים מפולניה הדוויה מצאו להם מפלט בוילנה. כאן מצאו עזרה וסעד, הן מצד המוסדות המקומיים, הן מצד מוסדות עזרה יהודיים מחוץ לארץ. אח"כ הגבילה הממשלה את הרשות לפליטים לקבל עבודה, לנהל עסקים ולהשתתף בעניינים מדיניים. כאן התרכזו חלוצים רבים, שחפשו דרך לעלות לארץ-ישראל. רבים מיהודי וילנה מהרו לקבל אזרחות ליטאית. הפולנים המקומיים סדרו כמה פעמים הפגנות והתנפלויות על היהודים. השלטונות הליטאיים דכאו את הפרעות. בכרוז שנתפרסם באידית הבטיחו השלטונות הליטאיים ליהודים שיון זכויות. יהודי נתמנה לסגן ראש-העיריה. הציר הליטאי במוסקבה השתדל, שיוחזרו לוילנה יהודים חשובים מתושבי וילנה, שהוגלו ע"י השלטונות הסובייטיים מהעיר. תקופת השלטון הליטאי הדימוקראטי היתה תקופת דמומים לפני השקיעה. תקופה זו היתה קצרה. בחודש יוני 1940 סופחו ליטא, לטביה ואסטוניה לרוסיה הסובייטית.

השלטון הסובייטי לא הנהיג מיד את כל הסדרים שהיו קיימים ברוסיה הסובייטית. הוא נהג בזהירות ופעל בהדרגה. רבים מבעלי העסקים, התעשיה והמסחר, נושלו, אבל רבים מצאו פרנסה במפעלים ובמשרדים ממשלתיים. קשה ביותר פגעה יד השלטון במוסדות החרבות העברית. דגמנסיה העברית נאלצה להפך לאידישאית. כל ההסתדרויות הציוניות נסגרו. העתונים שהופיעו באידית נסגרו, כדי לפנות מקום לבטאון המפלגה הקומוניסטית. רק מעטים הצליחו אז לעזוב את וילנה ולעלות לארץ-ישראל או להגר לאמריקה. עסקנים ציבוריים וסופרים מספר, ציונים וחברי מפלגות אחרות, נאסרו ונשלחו לרוסיה. כמה אלפים יהודים, בעיקר נוער, הסכימו מרצונם הטוב לעבור לפנים רוסיה.

פלישת הגרמנים היתה כה פתאומית ומהירה, שהרוסים הספיקו בקושי לסגת. רבים מיהודי וילנה, בעיקר מבין הנוער, ברחו בעקבות הצבא האדום הנסוג. הרוסים הציאו פקודה, שאסור לתושבים לעבור את הגבול הרוסי

הקודם. רק מעטים הצליחו לעבור את הגבול ולברוח יחד עם הצבא הנסוג. רבים מאלה שיצאו את וילנה נרצחו בערי השדה ובדרכים על־ידי האוכלוסיה המקומית, הפולנית והליטאית. אכרים הזדיינו בכל הבא ביד וארבו לפליטים בדרכים.

בשעה שהגרמנים כבשו את וילנה נשארו בה כששים אלף יהודים. אולם רבים מיהודי העיירות שבסביבה ברחו לוילנה בגלל הפרעות שערכו בהם הגרמנים והאוכלוסיה המקומית ולכן גדל שוב מספר יהודי וילנה עד כשמונים אלף נפש.

בימים ראשונים לכיבוש נתנו הגרמנים מנוח ליהודים. בלב יהודי וילנה התעוררה התקוה, שהגרמנים לא ינהגו בשטחי הכיבוש החדשים כמו בפולניה. הגרמנים ציוו לסדר רשימה של האוכלוסיה היהודית. הם הסבירו זאת ברצונם, שהתושבים היהודים יקבלו את מצרכיהם אצל חנוונים יהודים בלבד, כך שההרשמה לא עוררה כל חשש. כעבור שלשה שבועות לשלטונם הנהיגו הגרמנים את הסימן היהודי, אסרו על היהודים ללכת במדרכות, אסרו עליהם לצאת לרחוב אחרי שעה שש בערב.

התחילו גם חטיפות של אנשים. המשטרה הליטאית התחילה לחטוף יהודים „לעבודה". את האנשים הובילו למקום בלתי ידוע. אח״כ נודע, ששולחים אותם לפונארי שבסביבת וילנה ושם הם נרצחים ביריה. כך נרצחו כבר בזמן הראשון לכיבוש כעשרת אלפים יהודים.

יהודי וילנה חיכו למנוי „יודענראט" (מועצת זקנים), שתוכל להסדיר את משלוח אנשים לעבודה. אולם הגרמנים לא מיהרו למנות את ה„יודענראט" ולכן יסדו היהודים בעצמם מועצת זקנים עם הד״ר יעקב ויגודסקי בראשה. לפי שמועה שנמסרה ע״י פליטה, שחיתה בוילנה בשנים 1939-1944, הלך הד״ר ויגודסקי בזמן החטיפות אל הגיסטפו, כדי להודע לאן שולחים את החטופים. משם לא חזר הישיש, בן 84, לביתו. גם יתר חברי המועצה נרצחו ע״י הגרמנים. אם כי לכתחילה קבלו את שרותה. הם מינו מועצה אחרת, שגם גורלה היה דומה לגורל הראשונה.

הגרמנים הנהיגו עבודת כפיה. בעזרת מועצת הזקנים נוצרו פלוגות עבודה, שעבדו בשביל השלטונות הגרמניים. אם כי לא שלמו כלום בעד העבודה, נרשמו אליה היהודים ברצון, כי קבלו תעודות עבודה, שרבים קיוו על ידיהן להיות מוגנים בפני חטיפות ברחובות. הגרמנים בזזו את רכוש היהודים והתעללו באוכלוסיה היהודית. ברחוב נובוגורוד סדרו פרעות, שבהם נרצחו אי-אלה יהודים. אחרי זה באה תקופה קצרה של שקט יחסי, אולם חטיפות גברים נמשכו. הגברים נשלחו „לעבודה" וכל ידיעה מהם לא באה.

בראשית ספטמבר 1941 נגשו הגרמנים ליצירת גיטו. הם התחילו מפרובוקציה. הם הפיצו שמועה, שיהודי הרג גרמני ברחוב האשכנזים, אח״כ הקיפו חלק גדול של הבתים שמסביב לרחוב זאוואלני והוציאו את כל היהודים מהבתים. הנאסרים, כשמונת אלפים איש, נשלחו ביחד עם מועצת הזקנים. לפי השמועה

נרצחו כולם בפונארי. „פעולה" זו נעשתה, כפי שנתברר אח"כ, לשם פינוי דירות בשביל „הגיטו", שנוצר בסוף החודש הנ"ל. הגרמנים הקיפו בחשאי את כל השטח הזה בגדר. שום הודעות מוקדמות על הגיטו לא היו. לפתע פתאום הופיעה המשטרה הליטאית בבתי היהודים ודרשה לעבור במשך שעה אחת לגיטו. התושבים גורשו לרחובות ומשם לגיטו. נוצרו 2 גיטאות: אחד בין הרחובות רודניצקי וסטראשון, בתוכם רחוב האשכנזים, לגיטו זה הוכנסו בעלי מקצועות; השני בסביבות רחוב היהודים. בכל גיטו היתה מועצת זקנים מיוחדת. לא כל אלה, שגורשו לגיטאות, הגיעו אליהם. בדרך נאספו רבים, הובלו לבית המאסר בלוקישקי ומשם הובלו לטבח לפונארי. לגיטאות הוכנסו כארבעים אלף איש. מיד עם יסוד הגיטאות הוצא מהם רחוב לידה. כל היהודים תושבי הרחוב הזה הוצאו לטבח בפונארי.

בגיטאות היתה צפיפות איומה. שרר בהם רעב. חסרו גם עצים להסקה. הגרמנים ערכו שלש „פעולות". העקירה הגדולה ביותר מהגיטו הגדול היתה ביום הכיפורים תש"ב. באותו יום הובלו לפונארי כמחצית תושבי הגיטו. יהודי וילנה ידעו אז כבר מה משמעותה של העברה כזו. עד סוף שנת 1941 חיסלו הגרמנים לגמרי את הגיטו הגדול. בגיטו לבעלי מקצועות נשארו כשש עשר אלף יהודים.

אלה שנשארו בחיים עבדו למען הגרמנים. בגיטו זה התחילו להתרקם חיי תרבות, אם כי הכל נעשה בחשאי. בגיטו היתה מיליציה יהודית. תקופה זו של שקט יחסי בגיטו נמשכה עד ספטמבר 1943. בראשית שנת 1942 נוצר ארגון להתגוננות בהשתתפות כל המפלגות הציוניות והקומוניסטים. ה„בונד" היסס תחילה, אולם אחר כך הצטרף גם הוא. לארגון היתה תחנת שדור חשאית והוא הוציא עתון חשאי בפולנית „שטאנדאר וולנושצי" („דגל החרות"). הארגון הוציא לפועל מעשי חבלה. הוא השיג נשק ויצר נשק. השלטונות הגרמניים דרשו להסגיר לידם את ראש הארגון. כדי לא לגרום לענשים קשים לאוכלוסיה, מסר את עצמו לידי הנאצים המפקד יצחק ויטנברג.

בחודש אוגוסט 1943 ערכו הגרמנים בגיטו „פעולה". הם לקחו גברים ושלחו אותם לעבודת כפיה בלטביה ואסטוניה. מהגברים שנשלחו נתקבלו מכתבים, שהם עובדים. הם הזמינו את בני משפחתם אליהם ואמנם התחילו לשלוח אליהם את נשיהם וילדיהם.

ביום ה-1 בספטמבר 1943 ערכו הגרמנים ביחד עם המשטרה הליטאית „פעולה" גדולה. במשך ארבעה ימים חטפו אנשים. מתוך אלה שנחטפו נשלח חלק לטרבלינקה. חברי הארגון היהודי הלוחם התגוננו עם נשק ביד. חברי הארגון יצאו אח"כ ליערות שבסביבה ופעלו כפארטיזאנים.

אחרי „הפעולה" האחרונה נשארו בגיטו נשים וילדים בלבד. ביום ה-23 בספטמבר חוסל הגיטו לגמרי. מעטים הצליחו להתחבא ב„בונקרים" (מחפרות). בשעה שהצבא האדום שחרר את וילנה, יצאו מהמחפרות וחזרו מהיערות

בסה"כ כשבע מאות יהודי וילנה. אליהם נצטרפו עוד כ-1300 יהודים ממקומות אחרים.

השרידים נגשו לריכוז החומר ההיסטורי שניצל ויסדו מחדש מוזיאון. הם החלו גם לגבות עדויות על מעשי הזוועה של הנאצים.

סטטיסטיקה

בשנת 1645 הגיע מספר היהודים שחיו בוילנה ברובע היהודים, ל-1310 נפש בקירוב. גם מחוץ לרובע היהודים גר כמספר הזה, יחד 2630 יהודים לעומת כ-12000 נוצרים.

אחר חורבן הקהלה בשנת תט"ו החלו היהודים לחזור לעיר. בשנת 1662 חיו בחלק העיר, שהיה שייך לשיפוט העיריה, רק 415 יהודים

בשנת 1690 חיו כבר ברובע היהודים 227 משפחות של יהודים. כמספר הזה ואולי יותר מזה, חי מחוץ לרובע היהודים.

לפי המפקד משנת תקכ"ה (1765), שנעשה לשם קביעת מס הגולגולת, חיו בוילנה ובשני פרבריה שניפישוק ואנטוקול 3887 נפשות, מזה בעיר עצמה 3399. בשנת 1800 חיו בעיר עצמה 5692, ויחד עם שני פרבריה 6971 נפשות, האוכלוסיה הכללית, יהודים ולא-יהודים 17351 נפש.

בשנת 1832 הגיע מספרם של היהודים ל-20706, לעומת 15216 תושבים נוצרים, כלומר: בוילנה היה אז רוב יהודי מוחלט.

בשנת 1897 היו בוילנה לפי מפקד ממשלתי 154532 תושבים, בתוכם 63996 יהודים (40,9 %).

בשנת 1916 היו בוילנה 148840 תושבים, בתוכם 61263 יהודים (43,5 %).

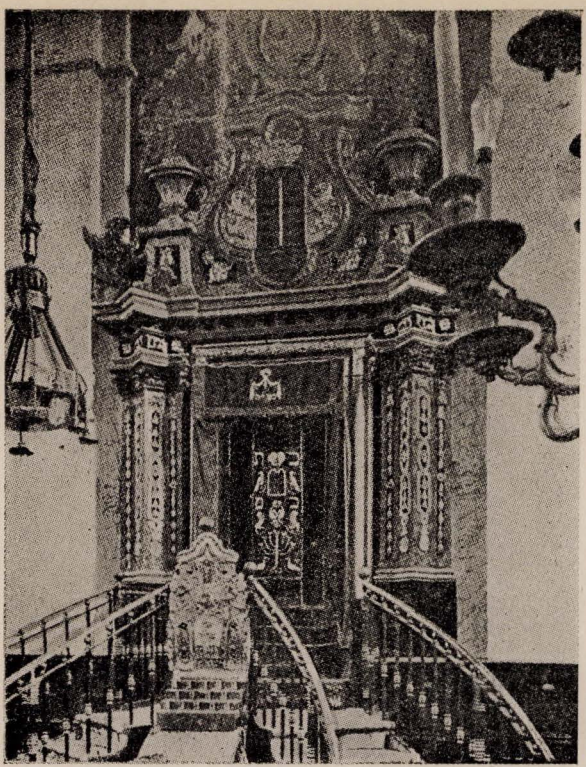
בשנת 1923 היו בוילנה 167454 תושבים, בתוכם 56168 יהודים (33,5 %).

בשנת 1931 היו וילנה 193337 תושבים, בתוכם 55007 יהודים (28,5 %).

יש להביא בחשבון את צרוף הכפרים מהסביבה ל„וילנה המוגדלת", שהגדיל את מספר הלא יהודים בעיר. אולם מספר היהודים הלך ופחת בעיר.

הארגון הפנימי

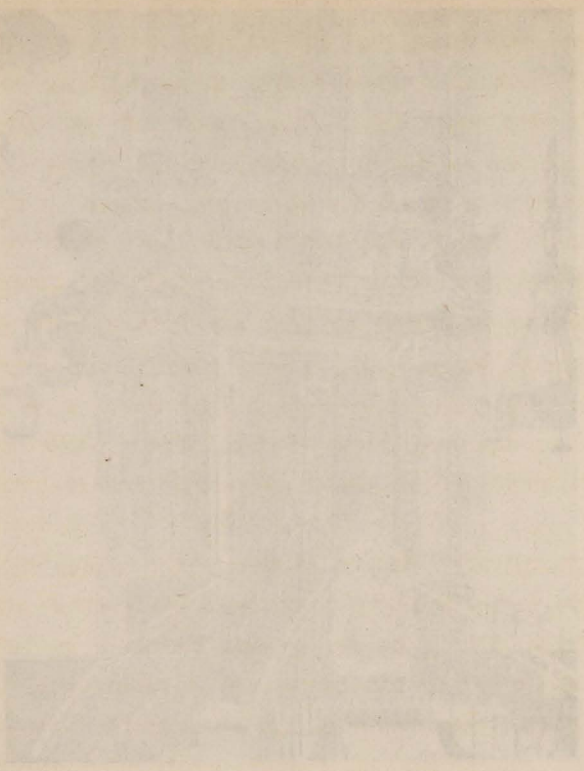
היהודים בוילנה, כמו ביתר הקהילות בפולניה וליטא הקדומות, נהנו מאוטונומיה שלימה בעניניהם הפנימיים. לקהל היה שלטון נרחב על בני הקהילה, הוא ייצג אותם בפני השלטונות, גבה ושלם מסים לממשלה, שפט, דאג לנקיון ברובע היהודים, לבריאות, לחינוך וכו'. פקידי הווייבודה, סגן-הווייבודה, ממלא מקומו או הפודסטרוסטה, התערבו רק מעט בעניני הקהילה. הקהילה ובית הדין של הקהילה שאפו לכך, שיהודי לא יפנה לערכאות של גויים. לכך נחוצה היתה רשות מיוחדת מראש הקהל. דייני הקהילה היו נבחרים בכל שנה כמו ראשי הקהל, אולם

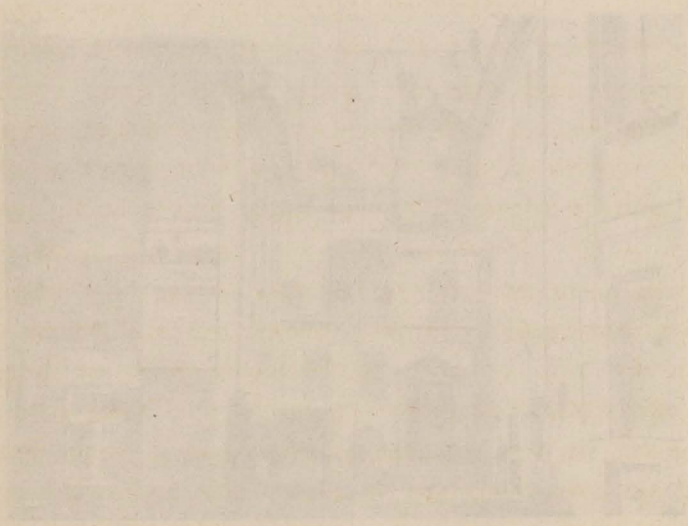

ווילנה· ארון הקודש בבית הכנסת הגדול

ווילנה. חצר בבית הכנסת (שולהויף)

היו גם דיינים קבועים. לטיפול בעניים היתה בוילנה מחלקה על יד הקהל בשם „צדקה גדולה". גבאי הצ"ג היו גבאי בית הכנסת הגדול. הם היו נבחרים כל שנה יחד עם הקהל. מחלקה מיוחדת היתה קיימת להנהלת הבתים של הקהל, לתיקון בדקי בית הכנסת הגדול, לטיפול בנקיון בחצר ביהכ"נ ורחוב היהודים וכן לאספקת מים לרובע היהודים והוצאת מי השופכים ע"י תעלות. גבאי מחלקה זו, שנקראה „בדק הבית", היו מתמנים ע"י הקהלה לשלוש שנים. לחנוך הדור הצעיר דאגה חברה מיוחדת „תלמוד תורה". ח"ק זו התפתחה כנראה ממחלקה של הקהל. ח"ק „תלמוד תורה" היתה מחזיקה בית ספר בשביל בני עניים ויתומים. היא היתה גם משגיחה על כל המלמדים בעיר. לטיפול בחולים עניים היתה קיימת ח"ק „בקור חולים", שהחזיקה „הקדש", בית חולים, שנבנה מחדש בסוף המאה הי"ח ובראשית הי"ט בקנה מידה גדול. הח"ק היתה שולחת רופאים גם לבתי החולים והיתה מחלקת תרופות. היא שלמה משכורת ל„אסיא דק"ק", רופא הקהלה. לקבורת המתים ולבית העלמין דאגה ח"ק גחש"א.

כדוגמת האמנים הנוצרים התאגדו גם בעלי המלאכה היהודים. על חברת הפנָפים (ח"ק שמוקלר) בוילנה יש לנו ידיעה משנת תל"ד. כשבנו את בית הכנסת הגדול, תרמו החייטים בשנת ת' את הסכום שהיה דרוש לדלת-ברזל מוצקה. יש להניח שבשנה זו היתה קיימת ח"ק של חייטים. במחצית הראשונה של המאה הששית קיימות כבר הרבה חברות של בעלי מלאכה יהודים. כך יש ח"ק צורפים ועושי מנורות (לייכטרמאכר), עושי כובעים, זהבים, פרוונים, פחחים, זגגים, קצבים ומנקרים. באותו זמן היו כנראה מאורגנים גם המנגנים והפועלים, שעבדו אצל החייטים. במחצית השניה של המאה הששית וגם שנים רבות אח"כ נתרבה מספר החברות של בעלי המלאכה.

קהילת וילנה הוכרה כקהילה ראשית, המשתתפת בועד מדינת ליטא, רק בשנת תי"ב. במשך הזמן תפסה קהילת וילנה מקום ראשי בועד-המדינה, כי היא נמצאה במטרופולין ועליה היה להשתדל ולהגן בפני בתי הדין הגבוהים של המדינה בעניני עלילות שקר וכד'. לקהל וילנה לא היה גליל גדול שסר למשמעת הקהילה הראשית. היחסים עם הקהילות שבפרברים שניפישוק ואנטוקול הוסדרו לפי חוזים מיוחדים.

בקהל שלטו האמידים והלמדנים. שיטת הבחירות, שהיתה נהוגה בקהל, גרמה, שנבחרו רק למדנים ועשירים. במשך הזמן, כשמצב הקהל היה דחוק, נעשתה רכישת דרגות, שאיפשרו להבחר להתמנויות, נחלת עשירים שרדפו אחרי הכבוד. בקהל היתה התחרות בין ראשים תקיפים, ששאפו להשיג משרות והתמנויות בשביל קרוביהם ומקורביהם. במצב של ירידה כזו נמצא קהל וילנה במחצית הראשונה של המאה הששית. על רקע כזה התחוללה בקהילת וילנה מחלוקת גדולה בין ראשי קהל תקיפים ובין האב"ד ר' שמואל בן אביגדור. בזמן מחלוקת זו התפרץ גם ההמון, בעיקר בעלי המלאכה, נגד ראשי הקהל

וסדריו. דברי ההמון דרשו אפילו את ביטול שלטון הקהל וצמצומו לעניני דת וצדקה.

לאחר סערה זו באה סערה אחרת: מלחמת החסידים במתנגדים. גם בזמן מלחמה זו פנו שני הצדדים לשלטונות וגרמו להתערבותם בענינים הפנימיים. החסידים השתלטו בקהל וילנה בעזרת השלטונות לזמן מה. בגלל המחלוקות האלה ירד ערכו של הקהל ולא שב עוד לקדמותו.

תקופת שלטון הרוסים (תקנ"ה—תרע"ו) היא תקופת ירידה לקהל. עם הנהגת גיוס חובה של נוער יהודי בשנת 1827 והטלת החובה להמציא את המכסה הדרוש על הקהל, נעשה הקהל שנוא ביותר על המוני העם. בשנת 1844 ביטלו השלטונות הרוסיים את הקהל והשאירו רק „הנהלות בתי הכנסת", שהיה להן תפקיד לנהל את העניינים הדתיים ועניני הצדקה. בוילנה עבר השלטון לידי גבאי ה„צדקה הגדולה", שהיו גם גבאי בית הכנסת הגדול. למעשה המשיכו גבאי „הצדקה הגדולה" את הפעולות, שהיה ממלא לפנים הקהל, והם שמשו נציגים של האוכלוסיה היהודית כלפי פנים וכלפי חוץ.

בסוף המאה הי"ט ובראשית המאה הכ' נעשה נסיון מצד עסקנים מקומיים ליצור מסביב ל„צדקה הגדולה" מרכז, שישמש כעין קהילה בעלת תפקידים אוטונומיים רחבים. מכיון שאסור היה לחדש את הקהילה, התארגנו טובי העסקנים, ובתוכם גם גבאי ה„צדקה הגדולה", בחברה שנקראה לשם הסוואה „אהבת אחים" (ברוסית). חברה זו, שמילאה את מקום הקהילה, התקיימה במשך שנים אחדות, אולם כשהתחילו ברוסיה להתפתח המפלגות בתקופת המהפכה של שנת 1905, עברה הפעולה המדינית לידי המפלגות והועדה המדינית שעל-יד החברה-הקהילה הנ"ל נתבטלה.

עם פרוץ המלחמה נוסד „ועד סיוע", שמילא תפקיד חשוב יותר מאשר ה„צדקה הגדולה" בתקופת המלחמה. הוא שימש מרכז לכל פעולה ומילא תפקיד של הקהילה. בראש הועד עמד הד"ר יעקב ויגודסקי, שלחם בעד דרישות היהודים בתקופת הכיבוש הגרמני הקודרת במלחמת העולם הראשונה. אם כי השלטונות הגרמניים התחשבו בועד הסיוע כנציג האוכלוסיה היהודית בוילנה, לא הסכימו להכירו רשמית כקהילה. רק לפני נסיגת הגרמנים מוילנה בסוף שנת 1918 הרשו לערוך בחירות דימוקרטיות לקהילה.

השלטונות הפולניים דרשו לצמצם את פעולת הקהילה לצורה הדתית, שניתנה לקהילות בפולין על ידי פקודת פילסודסקי משנת 1919. יהודי וילנה שאפו להרחבת המסגרת עד כדי אוטונומיה רחבה, אולם לאחר שנים של התנגדות מוכרחים היו לקבל (בשנת 1928) את הצורה, שהוטלה עליהם. ועד הקהילה הרחיב בכל זאת את שטח פעולותיו בתקופת השלטון הפולני המחודש. הוא ריכז תחת הנהלתו וחשגחתו מוסדות תרבות (ספריות, מוזיאון, בתי ספר) בריאות (בתי חולים), עזרה סוציאלית (בתי-יתומים וכו') ועוד. ה„צדקה הגדולה" על כל רכושה הרב עברה לרשות הקהילה בשנת 1931. תקציב הקהילה הגיע לשמונה מאות אלף זהובים לשנה.

בבחירות לקהילה המחודשת השתתפו כל המפלגות. מקום חשוב תפסו גם

אירגונים מקצועיים וכלכליים בהנהלת הקהילה. בבחירות הראשונות, בסוף שנת 1918, קבלו את מספר המנדטים הגדול ביותר הציונים וה„בונד". בבחירות משנת 1928 קיבלו הציונים והמזרחי מ־25 מנדטים 5, הבונד 3, בעלי המלאכה 4, הסוחרים 3, „אחדות" (חרדים בלתי מפלגתיים) 3, הדימוקרטים (אידישאים) 2, סוחרים זעירים 2, אגודת ישראל 2 ובעלי בתים 1. הארגונים הכלכליים התאחדו עם הציונים והיוו רוב בהנהלה. בבחירות בשנת 1938 נבחרו יותר מהמפלגות השמאליות ובא־כח „פועלי ציון" נבחר כיושב ראש ועד הקהלה.

לפי החוק צריכה היתה הקהילה לבחור ברב הקהילה. רבני וילנה (המו"צ וכו') התנגדו לסדר כזה ורצו שבעיר יהיו רבנים אחדים. ועד הקהילה וגם הממשלה התנגדו לשינוי החוק. כרב רשמי של הקהילה שימש זה שנים רבות הרב ר' יצחק רובינשטיין, שפעל רבות למען הקהילה בעיקר בתקופת מלחמת העולם הראשונה ואחריה. אחרים נטו לבחירת הרב ר' חיים עוזר גרודזנסקי, שהיה גדול בתורה ומזקני הרבנים בעיר. בשנת תרפ"ח סודר ענין הרבנות בקהילת וילנה ע"י בחירת שני המועמדים כרבני הקהילה. השלטונות הסכימו לסידור יוצא מהכלל הזה.

עם פרוץ מלחמת העולם השניה עברו על הקהלה שנויים מהירים, שנגמרו בחורבן שלם. מימי התפתחות וגאות בפעולת ועד הקהילה בתקופת ליטא הדימוקרטית עד צמצום רב בתקופת הסיפוח לרוסיה הסוביטית ועד הוצאה להריגה של „מועצת הזקנים" תחת שלטון הנאצים.

החיים הרוחניים

קהילת וילנא תפסה מהר מאוד מקום חשוב בין קהילות ליטא כמרכז לתורה. בראשית המאה החמישית לאלף הששי ישב על כסא הרבנות בוילנא הרב ר' משה בן יצחק יהודה לימא, מחבר הספר „חלקת מחוקק", ביאור על שו"ע אבן העזר (נדפס בקראקא, ת"ל), שנתקבל בכל תפוצות ישראל. ר' משה לימא היה בעל סברה ישרה, שכל חריף ועמוק. הוא נתפרסם בין חכמי דורו כאחד הגדולים בתורה. חברי בית הדין שלו בוילנה היו ר' אפרים בן אהרן בעל השו"ת „שער אפרים" (נדפסו אח"כ בזולצבאך, תמ"ח); הש"ך, הוא ר' שבתי כהן, בעל „שפתי כהן" על יורה דעה (הש"ך הדפיסו בקראקא בשנת ת"ו והוא אז בן כ"ד), על חושן משפט ועוד ומחבר שירים, בתוכם קינות על גזרות ת"ח; המהרש"ק, הוא ר' אהרן שמואל בן ישראל קאידאנובר, מחבר של הגהות ובאורים על הש"ס, שו"ת, דרושים וכו'; ר' הלל בן נפתלי הרץ, בעל „בית הלל" (בדיהרנפורט תנ"א נדפסו חידושיו על יורה דעה ואבן־העזר). באותו זמן חי בוילנה ר' משה ריבקה'ש, בעל „באר הגולה", ציוני המקורות של פסקי הדינים ב„שולחן הערוך" ביחד עם באורים קצרים (אמשטרדם תכ"א).

עם חורבן הקהלה בשנת תט"ו גלו למדניה למדינות המערב. רבים נשתקעו בארצות הללו ורק מעטים חזרו. בין החוזרים היה ר' משה ריבקה'ש,

שהשאיר בוילנה בזמן בריחתו ספריה עשירה, „אוצר כלי חמדה בית מלא ספרים, הן מירושת אבי מארי ז"ל (הוא ר' נפתלי הירש, סופר דק"ק פראג), הן מאשר זכני ה' לקנות". קהלת וילנא המדולדלת התחילה להקים לאט לאט את הריסותיה ורק כעבור דורות אחדים, בראשית המאה הששית לאלף השישי, חזרה התורה לאכסניה שלה.

מן הרבנים והמחברים החשובים שבתקופת מעבר זו יש לציין את הרב ר' משה, המכונה ר' משה קרעמער, אבי משפחת הגר"א; את חתנו ר' יוסף, בעל „ראש יוסף", חדושים בהלכות ואגדות (ברלין, תע"ו); הרב ר' ברוך כהנא רפפורט, שנקרא ר' ברוך חריף; המדקדקים ר' עזריאל בן משה ושני בניו ניסן ואליהו. בוילנה ישבו גם רופאים יהודים, שאיחדו בקרבם ידיעות במדעים חיצוניים עם מדעי היהדות. משפחת רופאים כזאת, שישבה בעיר במשך דורות רבים, החל מהתקופה המדוברת עד הזמן האחרון, היא משפחת הד"ר אהרן גורדון. יקותיאל גורדון, שנסע לפאדובה ללמוד שם רפואה, הושפע מהרמח"ל, הפייטן והמקובל (בשנת תפ"ט).

בראשית המאה הששית לאלף הששי מלאה וילנה למדנים ומחברים. אולם על כולם עלה והעמידם בצל בזהרו הרב ר' אליהו „חסיד", „הגאון מוילנה". לא רק תופסי משרות בקהלה, כמו דיינים, מו"צ, מ"מ, שתדלנים, סופרים ושמשים, אלא רבים מהתושבים היו בקיאים בתורה. נציין כאן אחדים מהלמדנים המופלגים באותה תקופה. ר' שואל שיסקעס, מחבר ספר „שביל הישר", פירוש על הלכות רב אלפסי; ר' דוד בן שמעון ברודא, סו"ד הקהילה, היה ידוע כחריף; ר' דוב-בר בן יהודה טריווש, סו"ד הקהילה, מחבר ספר „רביד הזהב" על התורה; ר' לייבלי רומשישקער, מחריפי וילנה; ר' אריה-ליב בן יוסף בלאך, היה ידוע כחריף ובקי; ר' נח בן הרב ר' אברהם ליפשיץ, שנקרא ר' נח מינדעס, מחבר הספרים „פרפראות לחכמה" ו„נפלאות חדשות", פירושים לתורה; המו"ץ ר' אברהם שמעון בן צבי הירש, תלמיד ר' יהונתן אייבשיץ, ועוד ועוד.

רבי אליהו בן שלמה-זלמן הצטיין כבר בילדותו בכשרונות נפלאים. בניו ותלמידיו מרבים לספר על התפתחותו המהירה וכשרונותיו. על ידי לימודים עצמיים התפתח הילד יותר מאשר ילדים אחרים בזמן ההוא. הוא פילס לו דרך עצמאית בלימודים. הוא הקדיש תשומת לב רבה לתנ"ך ולדקדוק השפה העברית, חזיון לא נפרץ בדורו. הוא אהב את הפשט ושנא את הפלפול ו„דברי חידודין". הוא קנה לו ידיעות רחבות בכל הספרות העברית המסורתית והקדיש זמן גם ללימוד הקבלה. יחד עם הפשט אחז גם בדרכי הדרש והסוד. הוא התענין בחכמות חיצוניות, בעיקר בתכונה, והתנגד בחריפות להכנסת שיטות פילוסופיות לביאור התורה. בחכמות החיצוניות ראה לימודי־עזר לצורך הבנת הספרות המסורתית ולכן עסק בעצמו ועודד גם אנשים אחרים לעסוק בחכמות חיצוניות ולתרגם לעברית ספרים חשובים במקצועות אלה.

בהיותו כבן י"ח ערך „גלות" וביקר בקהילות חשובות בפולין ובגרמניה.

עם שובו לוילנה השתקע בה והתמסר שוב ללימודיו, שלא פסק מהם עד יומו האחרון. הוא לא תפס שום משרה רשמית בקהלה, כי אם קיבל סיוע מקופת הקהלה ומקרן משפחתית, מעזבון ר' משה ריבקה"ש. שמו הטוב של הלמדן „החסיד", שישב סגור בד' אמותיו ועסק רק בלימודיו, הלך והתפשט בכל תפוצות הגולה. „הגאון מוילנה" רכש לעצמו השפעה רוחנית רבה גם מחוץ לתחומי עירו ואף בקהילות רחוקות. ר' יהונתן אייבשיץ, שפנה אל ר' אליהו החסיד בשנת תקט"ו, שיצא להגן עליו, כתב עליו בספרו „לוחות העדות" (אלטונה תקט"ו, דף ע"א): ...„ביחוד שמעתי בתוך חכמי עיר יש א' מיוחד, החסיד, קדוש וטהור, מאור ישראל, כליל כל החכמות, חריף ובקי ולו עשר ידות בנסתר מהור"ר אלי' יצ"ו אשר נודע תהלתו בכל פולין, ובברלין וליטא, מקום שעבר החסיד הנ"ל יספרו ממנו גדולות". ברם השפעת הגר"א הלכה וגדלה אחרי שנת תק"כ, אחרי שהתחיל להרביץ תורה בין תלמידים מובהקים והתחיל להגיב על תופעות חשובות בחיי הציבור.

מסביב לרבי אליהו „הפרוש" התלקטו למדנים מובהקים, ששתו בצמא את דבריו. הם באו מליטא ומרוסיה הלבנה לוילנה והצטרפו לחוג המצומצם של תלמידי הגר"א, שהיו יושבים ב„מנין" שלו ולומדים בקביעות. הגר"א לא היה רושם את חידושיו בצורה המתאימה לפירסום בחיבור, אלא היה רושם בקיצור נמרץ את הערותיו. הגר"א לא הוציא לאור אף ספר אחד בחייו. תלמידיו, שרשמו מפיו את תורתו, בניו, חתנו ונכדיו הוציאו לאור את חידושיו בתורה ואת יתר חיבוריו. הגר"א הקיף שטחים נרחבים וחיבר פירושים על התורה („אדרת אליהו", ביאור על התורה, דוברובנה תקס"ד); ביאורים לנ"ך, בתוכם על ספר משלי בשלימות. הספר הראשון של הגר"א שנדפס, שקלוב, תקנ"ח; „צורת הארץ ותבנית הבית", ביאורים על הגבולות של ארץ ישראל לפי ספר יהושע ועל בנין בית המקדש, שקלוב תקס"ב ומהדורות מאוחרות יותר עם תוספות. הוא גם שירטט מפה של ארץ ישראל בתקופת המקרא. פירושים על המשנה, מדרשי הלכות, תוספתא, התלמוד הירושלמי והבבלי, הפוסקים („השולחן הערוך", הרמב"ם והרא"ש), מדרשי אגדה וחכמת הקבלה (פירושים על ספר יצירה, ביאור על ספרא דצניעותא, באור גדול על הזוהר, פירוש על ההגדה של פסח בדרך הקבלה, נרשם ע"י תלמידו ר' מנחם-מנדל, ששמע את הפירוש מפי הגר"א בליל פסח, ונדפס על ידו בשנת תקס"ו, ועוד פירושים שנשארו בכתב-יד). הגר"א חיבר גם ספר „דקדוק אליהו" (נדפס בוילנה תקצ"ג), ספר „איל משולש" בחכמת הגיאומטריה (משולשים), האלגברה והתכונה (וילנה תקצ"ד) וחיבורים בתכונה ועל תקופות ומולדות, שנשארו בכתב-יד.

הגר"א היה לא רק בקי עצום אלא גם חריף ומחדש גדול. הוא היה משוה נוסחאות שונות וע"י תיקון טעות דפוס או שיבוש של מעתיק היה הורס סברות ובאורים בלתי נכונים, שנצברו מסביב לנוסח המשובש, והיה מעמיד את הדברים על אמתם. כשהיה רואה שהקודמים לו טעו, היה דוחה את סברותיהם ולא היה מתחשב באוטוריטה שלהם. הערותיו הקצרות, שלא היה

רושם את ההוכחות להן, היו תמיד קולעות. הן היו תוצאה של מחקר מעמיק ומקיף בהגיון רב. הוא נטע בלב תלמידיו את חיבת הפשט, חיבת התנ"ך והדקדוק, דבר שהיה בגדר חידוש רב בדורו. הוא הגביר את השאיפה ללימודים בכללם וגרם לכך שווילנה וכן מקומות אחרים, שבהם פעלו תלמידיו, כמו ליטא, רוסיה הלבנה וארץ ישראל, הפכו למרכזים ללימוד התורה.

הגר"א ראה את קיום המצוות כמטרת חיי האדם. הוא סבר כי „תכלית ועיקר עסק התורה הוא כדי לידע הדרך הכבושה והישרה לילך בה לעבודה". הנהגותיו של ר' אליהו החסיד בחיי יום יום נתקבלו בבתי כנסת וקהילות רבים.

מתלמידיו של הגר"א יש לציין את ר' סעדיה בן-נטע, שעמד בראש הלומדים הקבועים ב„מנין" הגר"א; את גיסיו ר' זלמלה ור' חיים מוולוז'ין, הראשון הפליא את כלם בגאונותו והיה דומה בהרבה לרבו, אלא שנפטר צעיר, בן ל"ג (בשנת תקמ"א), ולא הספיק לתפוס את מקומו (ביוגרפיה שלו חיבר המ"מ הוילנאי ר' יחזקאל פייבל מדרצ'ין בשם „תולדות אדם", דהרנפורט, חלק א' בתקס"א וחלק ב' בתקס"ט), השני יסד את הישיבה המפורסמת בוולוז'ין, שהפיצה תורה בתפוצות ישראל ברוח הגר"א; את ר' משה-שלמה, מ"מ ומ"ץ בוילנא; את ר' צבי-הירש מסמיאטיץ'; את ר' מאיר בן אליעזר מוילנה; את ר' חיים בן טוביה כ"ץ, שעלה אח"כ לארץ ישראל; את קבוצת התלמידים המובהקים מרוסיה הלבנה, משקלוב וממוהילב: האחים שמחה בונם ומנחם מנדל משקלוב, בעיקר השני, שעלה לארץ ישראל ויסד בית מדרש על שם הגר"א בצפת; ר' ישראל משקלוב, שעלה גם הוא לארץ ישראל והיה ממחדשי הישוב העברי בירושלים; ר' בנימין זלמן ריבלה"ס משקלוב ור' שלמה ממוהילב. השפעתו של הגר"א היתה גדולה בזמנו וגם בדורות הבאים אחריו. הוא חידש את פני היהדות המסורתית וחיזקה מבפנים.

הגר"א יצא להלחם בזרמים אחרים שקמו ברחוב היהודים, בחסידות ובהשכלה. ומכיון שבסביבתו של הגר"א נמצאו משכילים, שהיו קשורים למסורת, ומכיון שהגר"א חיבב גם הוא את דרך הפשט ואת דקדוק הלשון העברית והתענין גם הוא בחכמות חיצוניות, לא ראה מצד המשכילים סכנה ליהדות. אולם נגד משכילים, שרצו להכניס דעות חדשות ביהדות, נלחם בתקיפות. מלחמה קשה נלחם גם בחסידות, שהתחילה להתפשט אז גם ברוסיה הלבנה ובליטא. בהשפעתו של הגר"א נעצרה במידה מרובה התפשטות החסידות בליטא ורוסיה הלבנה.

בוילנה הצטרפו לתנועת החסידות אנשים חשובים, אם כי לא רבים. בוילנה נוסד „מנין של קארלינער", שהושפע ממרכז החסידות בקרלין שעל-יד פינסק, ואח"כ נוסד מנין של אנשי חב"ד, שהושפעו מהרבי ר' שניאור זלמן מלוזנא. בין החסידים ה„קרליניים" בוילנה היה המ"מ דמתא ר' חיים; בין חסידי חב"ד—ר' מאיר בן רפאל, אחד מחשובי הקהילה, ור' משה בן מרדכי מייזל, שמש הקהל, ממשכילי העיר ולמדניה.

בראש הלוחמים בחסידות עמד הגר"א. ראשי הקהל ובית-הדין בוילנה

נלחמו בתנועה הזאת ע"י חרמות, קנסות ורדיפות אחרות. המלחמה התלקחה ביחוד לאחר פטירתו של הגר"א, כי מסרו שהחסידים שמחו על הסתלקות מתנגדם הגדול. החסידים ענו על הרדיפות בהתקפה על הקהל. הם פנו אל השלטונות הרוסיים. החסידים התאוננו על רדיפתם ויחד עם זה מסרו, שהקהל נוטל מסים יתרים בהסתר מהרשות ומוציאם לא לצרכי הציבור. החסידים רצו להכשיל את הקהל ולהחליש את ה„מתנגדים" והשתמשו גם באמצעים בלתי הוגנים. גם המתנגדים נקטו בדרכים כאלו ובגלל מלשינות נאסר ר' שניאור זלמן מלוזנא. בגלל מלשינות מצד החסידים ביטל הגנרל-גוברנטור הוילנאי בראשית שנת 1799 את ההתמנויות של ראשי הקהל והדיינים. במקומם „נבחרו" בעזרת פקידי השלטון המקומי חסידים לקהל. באופן כזה השתלטו החסידים על הקהל. ברם הם לא יכלו להחזיק את השלטון בידם זמן רב, כי הם היו מיעוט בקהילה. המחלוקת הסבה נזק רב לקהילה. שני הצדדים עייפו והשלימו ביניהם. המתנגדים נתנו לחסידים להחזיק „מנינים" ובתי-כנסת בוילנה וחדלו לרדפם.

באותו זמן התחילה להתפשט גם ההשכלה בוילנה. הסוחרים שהיו נוסעים לקניגסברג, דאנציג וערים אחרות בגרמניה, וכן למדנים, שנסעו להדפיס ספרים בחו"ל, הושפעו ממשה מנדלסון ותלמידיו. השפעה זו לא היתה עמוקה. משכילי וילנה חיבבו את הלשון העברית, התעניינו בדקדוקה ומצאו ענין ב„ביאור" ובמאספים. על הביאור לתורה חתמו בוילנה 14 איש מחשובי העיר. ר' שלמה דובנא, עוזרו הראשי של משה מנדלסון בעריכת הביאור, נתקבל בוילנה בכבוד רב ומשכיליה תמכו בו בחומר וברוח, כדי שיוכל להוציא לאור את החומשים עם ביאור עברי ותיקון סופרים. טפוסי בשביל משכילי וילנה הראשונים הוא הסופר הוילנאי יהודה ליב הלוי הורביץ. רופא לפי מקצועו, נדד הרבה בארצות המערב, ישב זמן מה בברלין והתידד עם מנדלסון. הוא החשיב את הפילוסופיה ובעיקר את הרמב"ם ונשאר נאמן להשקפות המסורתיות. הוא כתב ספר „עמודי בית יהודה" (אמשטרדם תקכ"ו), שזכה להסכמותיהם של מנדלסון ווייזל ביחד עם הסכמותיהם של רבנים רבים. הוא כתב משלים ודברי מוסר, חרז חרוזים ותרגם פואימות מגרמנית. הוא כתב „ספר מגילת סדרים" (פראג תקנ"ט, נכתב בתקנ"א), בו מופיעים באי כח שלשת הזרמים הרוחניים, החסיד, המתנגד והמשכיל. המשכיל ש„למד אצל חכמי הרפואה וההגיון, ינק משדי הפילוסופיה", חזר מלימודיו ברוח נבוכה, אולם אחיו תהו על קנקנו ונוכחו, שהוא מעדיף את התורה על חכמת מוריו ונשאר ירא אלהים. השקפות אלו מזדהות עם השקפות המחבר והן אופיניות בשביל כל משכילי וילנה הראשונים.

בשנות השלושים והארבעים של המאה הששית עבר משבר קשה על הרבנות בוילנה. המחלוקת בין ראשי-קהל תקיפים ובין הרב ר' שמואל בן אביגדור, גרמה לבזיון הרבנות כלפי פנים וכלפי חוץ והתרה תחת האוטונומיה היהודית. אחד מראשי הקהל רצה לתפוס את המשרה בידיו ור' שמואל בן אביגדור הורד מכסא הרבנות. המלחמה היתה דרמטית וערערה את יסודות הקהילה. יש מסורת, שלאחר מחלוקת קשה זו הוחלט לא לבחור יותר באב"ד

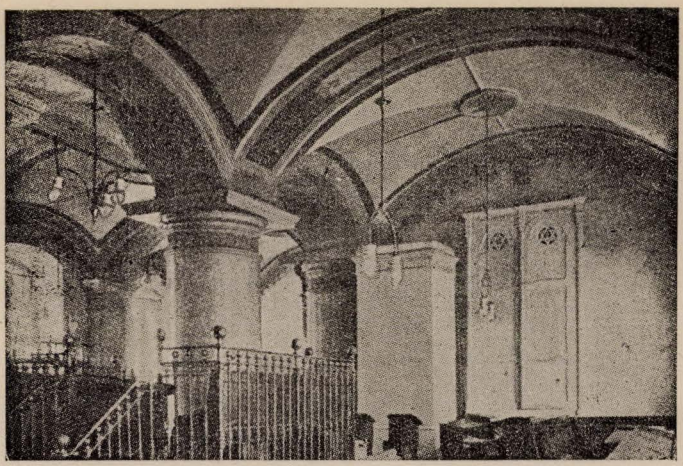
בוילנה. ואמנם לא נבחר אב"ד בוילנה במשך דורות רבים. יש להטיל ספק אם נתקבלה החלטה כזאת, כי בשנת תקצ"ו פנו ראשי הקהל אל ר' עקיבא אייגר, שיבוא לווילנה ויהיה אב"ד ורב של הקהילה.

מחשובי הרבנים במחצית השניה של המאה הששית ובמאה השביעית, ששימשו כראב"ד, מו"צ ומ"מ יש למנות את המ"מ ר' יחזקאל פייבל מדרצי'ן, מחבר הספר „תולדות אדם", ביוגרפיה של אחיו הגאוני של ר' חיים מוולוז'ין ר' זלמלה (דהרנפורט תקס"א, תקס"ט) ר' אבלי פוסוולר, ר' שאול קצנלנבויגן, ר' ישראל זארעצ'ער, ר' בצלאל הכהן ואח"כ בנו ר' שלמה, ר' יעקב ברי"ט, ר' חיים עוזר גרודזנסקי ור' מנחם קראקובסקי.

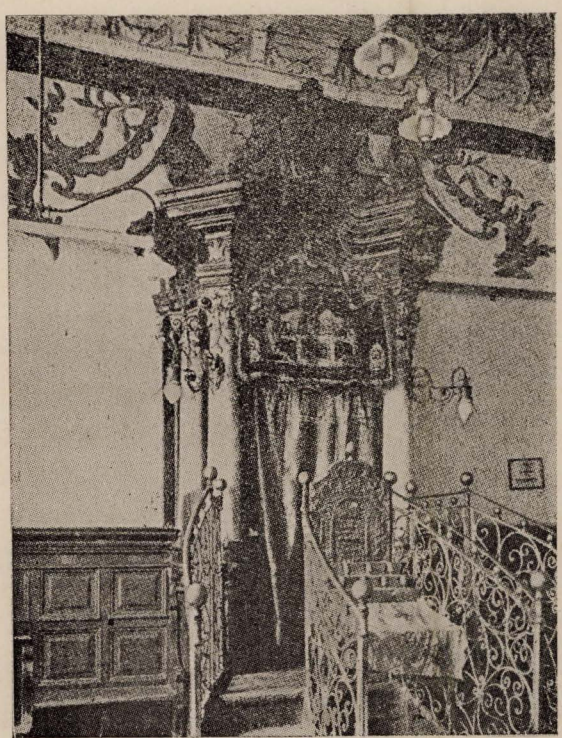
גם לאחר תקופת הגר"א, אולם הודות להשפעתו, נשארה וילנה במשך זמן רב מרכז לתורה. בבתי המדרש שלה ישבו ולמדו בשקידה לא רק בני המקום, אלא גם רבים מהסביבה ואפילו ממקומות מרוחקים. בני הקהילה תמכו בלומדים ואפילו מעוטי היכולת שבקהלה ראו חובה לעצמם לתת ארוחות „ימים" קבועים בשבוע ללומדים זקוקים. בעיר היו הרבה חברות ללימוד מקרא, משניות, מדרש „וחיי אדם", חיבורו של ר' אברהם דאנציג איש וילנה (הספר נדפס בראשונה בווילנה, תק"ע). ידיעת התורה היתה נפוצה בין ההמונים. גזירת חובת הצבא משנת תקפ"ז גרמה גם היא להגדלת מספר הנוער הלומד. באותו זמן נוסדה ישיבת ר' מיילא, ששימשו בה כראשיה רבנים מפורסמים כר' ישראל סלנטר ור' מרדכי מלצר. אז נתארגנה גם קבוצת „הארבעים" ללימוד התלמוד. רבים מחבורה מובחרת זו נתפרסמו אח"כ כלמדנים וסופרים. בתוכם ר' מרדכי מלצר, ר' יעקב פיעסקין, ר' צבי הירש קצנלנבויגן, אד"ם הכהן לבנזון.

בסוף המאה הששית ובראשית המאה השביעית הפכה וילנה למרכז ספרותי עברי חשוב. ההשכלה, שהתחילה בווילנה להתפשט כבר במחצית המאה הששית, הכתה בה שרשים רק בסוף המאה הזאת. אז קמו בוילנה, מילידי העיר ומסביבותיה וגם ממקומות מרוחקים יותר שהתישבו בעיר, סופרים וחוקרים, שהיו ממניחי היסודות של הספרות העברית החדשה. מהסופרים החשובים יוחר ידועים: אד"ם הכהן לבנזון ומיכ"ל בנו, מרדכי אהרן גינזבורג וקלמן שולמן, שמואל יוסף פין ויהודה ליב גורדון, מתתיהו סטראשון ויצחק אייזיק בן-יעקב, יהושע שטיינברג וא. י. פאפרנה. גם מאפו שייך במידה ידועה לסופרי וילנה. באותה תקופה חיו בוילנה עוד סופרים ומשכילים פחות ידועים, שהשפיעו גם הם במידה ידועה בזמנם, כמו חיים הירש קצנלנבויגן, שלמה זלקינד, משה רייכרסון, דוד משה מיצקון ועוד. בעברית ובאידית כתבו ושרו הסופרים העממיים אייזיק מאיר דיק, מיכל גורדון ואליקים צונזר. את ההומור העממי התוסס ייצגו מוטקה חבד ושייקע „פייפער". את סופרי וילנה בכלל מציינת חיבת הלשון העברית, התנ"ך וארץ ישראל ובמידה מרובה גם הוקרה לקנייני המסורת.

להפצת ההשכלה בוילנה סייעה במידה מצומצמת האוניברסיטה הוילנאית. כבר בסוף המאה הי"ח למדו יהודים בבית הספר הגבוה הליטאי (אח"כ נקרא אוניברסיטה). הסטודנטים היהודים הראשונים, שגמרו את מחלקת הרפואה

וילנה. בית המדרש (הקלויז) הישן

וילנה. ארון הקודש בבית הכנסת של ח"ק גחש"א

רחבה. בית הארון (מקדש) מזרח

רחבה. אולם מקדש בצורת הכיסא. צד ש"ע למזרח

באוניברסיטה הוילנאית היו יוסף רוזנסון (לשעבר רב בפייסקי אשר בגליל גרודנה, גמר את לימודיו באוניברסיטה בשנת 1812, חיבר דרמה בעברית „תקות ענוים", שנשארה בכ"י), י. קושלבסקי ויצחק זייברלינג. האוניברסיטה, שדאגה להשכלה וחינוך בליטא כולה, יסדה בוילנה בשנת 1808 בית ספר חילוני לילדי ישראל לחנך בכוונה מורים לבתי ספר כאלה שיווסדו בעתיד במספר רב. בית־הספר; שמוריו היו לא יהודים, התקיים רק חצי שנה. המאמצים לחדשו לא הצליחו. בשנת 1830 יסדו משכילי וילנה בית-ספר, אולם גם הוא לא התקיים זמן רב. בשנת תר"א (1841) יסדה קבוצת משכילים עם ניסן רוזנטל בראשה שני בתי ספר, בהם למדו גם למודים כלליים. בין המורים נימנו ר' ש.י. פין וזאב טוגנדהולד, ששימש צנזור רשמי. קבוצה זו סייעה לפעולות הועד שנתמנה על-ידי הגנרל-גוברנטור לשם הכנת תכנית לחינוך רבנים משכילים (1840). קבוצה זו באה בחליפת מכתבים עם הד"ר מ. לילינטל, שהוזמן ע"י מיניסטר ההשכלה הרוסי אובארוב להפיץ השכלה בין יהודי רוסיה. לילינטל ביקר בשליחותו בוילנה בראשית שנת 1842. הוא כינס את חשובי העיר לאסיפת הסברה ושמע מפיהם חששות בנוגע לכוונות האמתיות של הממשלה, אם אין היא זוממת להעביר את בני ישראל על דתם ע"י יסוד בתי ספר והשכלה. לילינטל הבטיח להתפטר, אם ירגיש שיש לממשלה כוונה כזאת. ואמנם התפטר אח"כ, בשנת 1845. לפי פקודת הממשלה משנת 1844 נוסד בווילנה בשנת 1847 בית מדרש לרבנים. בית-מדרש זה, שהפך בשנת 1873 לבית-מדרש למורים, לא שימש להכשרת רבנים לתפקידם, כמו ששימש להפצת ידיעת הלשון הרוסית והשכלה כללית בקרב הנוער העברי. בין מורי המוסד הזה היו: הרב ר' צבי־הירש קצנלנבויגן, ר' ש.י. פין, אד"ם הכהן לבנזון, ר' מרדכי פלונגיאן, שלמה זלקינד. בין תלמידיו: ד"ר י.ל. קאנטור, בעל העתון היומי העברי הראשון „היום", המשורר והלכסיקוגרף ד"ר שלמה מנדלקרן, המבקר א.י. פאפירנה, הסוציאליסטון א.ש. ליברמאן, בעל „האמת", ההיסטוריון א.א. הרכבי, הבלשן יהושע שטיינברג, הרב החוקר ח. י. גורלאנד, ואחיו יעקב גורלאנד, אב. קאהאן (כהן), עורך ה„פארווערטס", ל. לייוואנדה, הסופר היהודי-רוסי ועוד.

גורם חשוב ליצירת מרכז רוחני יהודי ב„ירושלים דליטא" היה ייסוד בתי דפוס עבריים בעיר. בשנת תקנ"ט (1799) עברו שני בתי-דפוס פולניים, שהיו בהם מחלקות לעברית, מגרודנה לווילנה. בבתי-דפוס אלה עבדו יהודים כפועלים וגם היו שותפים בעסקים בבית-הדפוס, שהיה שייך לנוצרי יוזף (יוסף) זאוואדסקי, ניהל את המחלקה העברית ר' מנה (עמנואל) בן ברוך, שקיבל את שם המשפחה ראם. ר' מנה השתמש, כנראה, ברשיונו של זאוואדסקי והיה מדפיס ספרים בעצמו. משנת תקס"ב יש ספרים, שרשום עליהם שנדפסו אצל ר' מנה ראם. בשנת תק"פ (1820) בערך פתח בית-דפוס בווילנה ברוך נייאמן. בשנת תקצ"ה התחיל בית דפוס ראם להדפיס בשותפות עם כמה מעשירי העיר את הש"ס. באותו זמן התחילו להדפיס את הש"ס בסלאביטה

ובין המתחרים פרץ ריב קשה. הרבנים שנבחרו למפשרים, בתוכם ר' אבלי פוסבולר, פסקו לטובת ראם. מדפיסי סלאביטה לא קיבלו עליהם את הדין ופנו אל בית-דין הממשלה. בי"ד זה פסק להושיב את מדפיסי סלאביטה בבית-הכלא. משפט זה גרם שהממשלה סגרה את כל בתי-הדפוס העבריים בכל המדינה, פרט לבית־דפוס ראם ובית-דפוס בקיוב, ולחומרות בבקורת על ספרים עבריים. היא מינתה בשנת תקצ"ז רב אחד, שיבקר את כל הספרים הישנים, שהיו ברשות היהודים, וימחוק את כל המלים, שאינן מתאימות להשקפות הממשלה. לאחר שבידי בית-הדפוס ראם היה כמעט מונופולין על הדפסת ספרים עבריים התרחבה מאד פעולת בית-הדפוס הזה. בשנת תר"א פרצה שרפה גדולה בבית-דפוס ראם. בשנת תרכ"ג (1863) נפתח בית-דפוס של ר' ש. י. פין ורוזנקראנץ ואח"כ בתי דפוס רבים, כמו של ר' יהודה לייב מ"ק, ר' אברהם-הירש קצנלנבויגן, דוורז'ק, קריינס, אפל וגארבר, קלצקין, קובלסקי, רוזנטל ועוד. ספרות רוסית הדפיס והפיץ בית הדפוס ובית-מסחר הספרים הגדול של סירקין. בתי הדפוס היו במידה ידועה גם מוציאים לאור בעלי יזמה. בית-דפוס „האלמנה והאחים ראם" הצטמצם במשך הזמן בהוצאת ספרי הלכה ורומ"ל, שנפוצו בכל קצוי תבל.

בסוף המאה הי"ט תפסה כבר וילנה מקום כמרכז ספרותי. נוצרו מרכזים אחרים, באודיסה, ווארשה ועוד, שבהם השתתפו יוצאי וילנה וסביבותיה. וילנה שימשה מקום מרכזי לתנועה הלאומית והסוציאליסטית, שקמו אצלנו בתקופה החדשה. תנועת חבת-ציון והציונות צמחו בוילנה מקרקע, שהוכשר על ידי סופרי וילנה, שהיו מלאים געגועים לציון וחיבה לשפת עבר. בשעה שהתחילה תנועת חיבת-ציון, נוסדה בוילנה אחת האגודות הראשונות בשם „אוהב ציון" (תרמ"ה), אליה נצטרפו הסופרים, כמו ר' ש. י. פין וי. ל. ליבאנדה. וילנה תפסה מקום חשוב בתנועת חבת-ציון, בה התקיימה בשנת תרמ"ט אחת האסיפות של באי-כח כל אגודות חובבי-ציון ברוסיה. לשכת „עזרא" של אגודת „בני-משה" עמדה זמן-מה בראש פעולת האגודה הזאת. חובבי-ציון בוילנה היו ממיסדי חדרה. בוילנה נמצא בשנים תרס"ה—תר"ע הועד-המרכזי של ההסתדרות הציונית ברוסיה. בשנת תרס"ב התקיימה כאן ועידת היסוד של ה„מזרחי" וכאן הופיע הירחון „המזרח" בעריכת ר' זאב יעבץ. בוילנה נמצא זמן מה (בשנת 1906) גם מרכז מפלגת „פועלי ציון" וכאן נדפסו ספרים ועתונים של תנועת „פועלי ציון". התנועה הציונית על כל זרמיה הכתה שרשים עמוקים בקרב יהודי וילנה וסביבותיה ורבים מהם עלו לארץ-ישראל ופעלו למען בנין הארץ. ביקורו של הד"ר הרצל בוילנה בסוף שנת תרס"ג הפך להפגנה רבתי של ההמונים. יהודי וילנה הגישו לו במתנה ספר-תורה וחילקו לו בזה את הכבוד הגדול ביותר שמחלקים לגדולי ישראל.

גם התנועה הסוציאליסטית הכתה שרשים במקום. מלבד חוגי אינטליגנציה שנתרכזו מסביב לבית-המדרש לרבנים (משנת 1873—למורים), נצטרפו לתנועה במשך הזמן המוני פועלים. את מקום הארגונים הקודמים של בעלי המלאכה,

הח"ק בע"מ, תפסו במשך הזמן אירגונים מקצועיים ומפלגתיים של פועלים.

בוילנה נוצר בשנת 1872 המרכז הראשון לפעולת חוגים סוציאליסטיים יהודים. מקרב תלמידי בית-המדרש לרבנים (ומורים) יצאה הקבוצה הראשונה של מהפכנים יהודים, שפעלו בתנועה המהפכנית הרוסית ובתנועה הסוציאליסטית היהודית: יעקב אבא פינקלשטיין, ולאדימיר יוכלסון, אהרן שמואל ליברמאן, בעל "האמת", אהרן זונדלביץ ועוד. וילנה לא חדלה מאז להיות מרכז לסוציאליסטים יהודים, שפעלו בראשונה בוילנה ואח"כ עברו למרכזים יהודיים אחרים ופעלו שם, כמו בווארשה ובניו-יורק. בוילנה ניסו הסוציאל-דימוקרטים היהודים להתקרב להמוני העם והתחילו לפנות אליהם לא ברוסית אלא באידית. כאן נוסד ה"בונד" כמפלגת ס. ד. יהודית, כאן נתכנסה ועידת היסוד שלה בשנת 1897. בימי המהפכה הרוסית של שנת 1905 היו הס. ד. היהודים בוילנה פעילים מאוד. מפלגת ה"בונד" ניהלה מלחמה בתנועה הציונית ובתרבות העברית ותמכה בתנועה האידישיסטית.

פעולות המפלגות הטביעו את חותמן על החיים הרוחניים של יהודי וילנה בדור האחרון בצורה בולטת. המפלגות הקימו מוסדות לתרבות ולתעמולה, יסדו בתי-ספר, עתונים, הוצאת ספרים וכו'. הניגודים בין הזרמים השונים נתחדדו והיתה קיימת התחרות קנאית.

בראשית המאה העשרים נוצר לזמן קצר שוב מרכז ספרותי בוילנה. הועד המרכזי של ההסתדרות הציונית ברוסיה, שמקום מושבו היה באותו זמן בוילנה, העביר לשם את "העולם" מקלן. זמן מה הוציאו בוילנה הציונים שבועון באידית "דאס יידישע פאלק" (1906-1907) בעריכתו של הד"ר יוסף לוריא. כאן הופיע גם בשנים (1904-1915) העתון העברי היומי "הזמן", שבו השתתפו בן-ציון כ"ץ, י. ח. טביוב, י.א. טריווש, ש. ל. ציטרון, הלל צייטלין, י. ברשדסקי, ש. טשרנוביץ, בן-אליעזר וי. ד. ברקוביץ'. הופיעה גם ספרות עברית לילדים, כמו השבועון "החיים והטבע" בעריכת י. ב. לבנר, "החבר" בהשתתפות אליהו הלוי לוין ועוד.

עתונות באידית נדפסה בוילנה על ידי ה"בונד" ואחרים. בוילנה הופיעה העתונות הליגלית של ה"בונד": "דער וועקער", "די פאלקסצייטונג" והופיעה גם ספרות בלתי ליגלית של ה"בונד". פ. מרגולין, מויל "הזמן" הוציא לאור את העתון היומי באידית "דער פריינד" (1914-1915). נ. ול. באביצקי הוציאו עתון בלתי מפלגתי "דאס פאלק" (1915). הופיע אז גם העתון "ווילנער טאגעבלאט". לוילנה הועבר מפטרסבורג הירחון "די אידישע וועלט" בעריכת ש. ניגער. עתון לילדים הופיע בשם "גרינינקע ביימעלעך" בעריכת פ. הלפרין. עתון זה התקיים עד הזמן האחרון בעריכת ש. באסטומסקי.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה התחילה ירידת העתונות העברית ועלית האידית בוילנה. בעברית הופיעו בזמן המלחמה קבצים "מעת לעת" (1918) בעריכת ש. ל. ציטרון ואח"כ "שאלות החיים" בעריכת הבלשן מ. ב. שניידר. בשנת תר"ץ נעשה נסיון ע"י מ. ב. שניידר להוציא לאור בוילנה

שבועון „זרמים", אולם עתון זה לא התקיים זמן רב. נסיון דומה נעשה ע"י המשורר מ. טשודנר, שהוציא את ה"גלים", אולם גם עתון זה לא התקיים זמן רב.

לעומת זה התפתחה העתונות באידית. בזמן הכיבוש הגרמני הופיע העתון היומי „לעצטע נייס", אולם בראשית 1919 נפסק העתון לרגל פלישת הצבא האדום לוילנה. עתון יומי ציוני הופיע אח"כ (1919-1920) בשם „אידישע צייטונג", „אונזער פריינד" (1921-1922) ואח"כ „די צייט. החוגים הדימוקרטיים-האידישאיים הוציאו לאור את „דער טאג" בעריכת זלמן רייזין. הופיעו גם עתונים יומיים אחרים, כגון עתון הערב „אוונט קוריער" בעריכת הסופר גרודזנסקי, ווילנער ראדיא, ווילנער עקספרעס ועוד. הופיעו גם שבועונים של מפלגות שונות, כמו „אונזער עתיד" של צעירי-ציון, „דאס פאלק" של המזרחי (1920), עתונים מקצועיים ומדעיים, כמו „פאלקסגעזונט", „ייוא-בלעטער", „שול און היים" ועוד.

בית-הספר העברי המודרני הלך והתפתח בוילנה, נוסדו חדרים מתוקנים בשיטת „עברית בעברית". בשנת תרנ"ג נוסד גם בית-ספר לבנות „יהודיה", שהפיץ את ידיעת העברית בין הבנות במשך עשרות שנים. לאחר שהרוסים יצאו את העיר ניתנה הזדמנות ליסד בתי-ספר תיכוניים ואחרים בעברית ובאידית. אז נוסדה בוילנה, ע"י הד"ר יוסף אפשטיין, הגמנסיה העברית הראשונה בגולה. מפני חוסר מורים עברים במידה מספיקה התפתחו באותה תקופה בתי הספר באידית, שנתמכו ע"י ה„בונד" ואידישאים אחרים. לשם הכשרת מורים נוסדו אח"כ קורסים פדגוגיים, שהפכו אח"כ לבתי-מדרש למורים. בוילנה היו קיימים בתקופה האחרונה שני בתי-מדרש למורים עבריים, אחד של „תרבות" ואחד של הד"ר ש. י. טשרנא. התקיים גם בית-מדרש למורים אידי. היו קיימים בתי ספר תיכוניים אחדים בעברית ואחדים באידית והשאר ניהלו את לימודיהם בראשונה ברוסית ואח"כ בפולנית. השכלה תיכונית שהיתה לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה נחלת מעטים נפוצה בזמן המלחמה ובעיקר לאחריה במידה רבה. הנוער, שקבל השכלה תיכונית, שאף לבתי ספר גבוהים, והגר במספר ניכר לחוץ-לארץ. סטודנטים יהודים רבים שקבלו תעודות בגרות מוכרות ע"י הממשלה הפולנית, למדו באוניברסיטה בוילנה. במשך זמן קצר היה קיים על יד האוניברסיטה בוילנה לקטורט לעברית. השכלה טכנית תיכונה הפיץ בין הנוער הטכניון היהודי, שנוסד בזמן מלחמת העולם הראשונה כ„קורסים לטכניקה" והתפתח לאחריה.

מקום תורה והשכלה שימשו הספריות בעיר. ר' מתתיהו סטראשון, שהיה אוסף ספרים עברים במשך כל ימי חייו, ציווה את ספריתו היקרה בשנת תרמ"ו בשביל הקהל ונפתחה בשנת תרנ"ב בחצר בית-הכנסת. ספריה זו התעשרה מעזבונות ר' ש. י. פין; ר' ח. ל. מרקון, מעוזריו של ר' ש. י. פין בעריכת „הכרמל"; ר. דוב בר ראטנר, בעל „אהבת ציון וירושלים" על הירושלמי ועוד. ספריה זו שימשה מרכז לחוקרים וסופרים.

ספריה גדולה יסדה בוילנה בשנת 1910 חברת מפיצי השכלה. ספרית

השאלה זו סיפקה את דרישת המתלמדים והמשכילים. בשנת 1909 נוסדה ספריה מיוחדת לילדים.

פעולת כינוס של תעודות לקורות היהודים בוילנה בזמן הכיבוש הגרמני במלחמת העולם הראשונה, נעשתה ע"י ועדה על-יד חברת „מפיצי השכלה" בשנת תרע"ט, כשהסופר ש. אנסקי בא מרוסיה לוילנה, יסד חברה להיסטוריה ואטנוגרפיה. חברה זו יסדה מוזיאון וארכיון ואספה דברי אומנות ותעודות חשובות. החברה הוציאה לאור „פנקס" לתולדות וילנה בזמן הכיבוש הגרמני (באידית, 1922) המכיל חומר עשיר. פעולת החברה הזאת שותקה אח"כ ובשנת 1924 נוסד בוילנה, ע"פ יזמת נחום שטיף ואידישאים אחרים, „מכון מדעי יהודי" (אידישער ווייסנשאפטליכער אינסטיטוט). קבוצת מורים, עתונאים ועסקנים אידישאיים התמסרה להקמת המוסד הזה, שצריך היה לשמש דרגה עליונה לבתי הספר העממיים והתיכוניים באידיש. היוו"א עשה תעמולה רחבה והצליח לרכוש גם תמיכת חוגים לא אידישיאיים. הוא אסף חומר עשיר לתולדות הספרות האידית. יסד ספריה ומוזיאון משלו. המחלקות שלו פירסמו ספריס וכתבי-עת מדעיים. הוא כינס ועידות בוילנה. המכון ייוו"א גרם, ביחד עם מוסדות חינוך ותרבות אידישיאיים אחרים בעיר, שוילנה נעשתה למרכז לאידישאיים.

וילנה היתה מקום מושבם ומקום מוצאם של אמנים יהודים רבים. מהפסלים המפורסמים יש לציין את מרדכי אנטוקולסקי, אליהו גינסבורג ואברהם אייזנברג. רב היה מספר הציירים בוילנה: מ. לייבובסקי, בן-ציון צוקרמן, זלקינד, שר ועוד. וילנה היתה מפורסמת בחזניה: יואל-דוד לונשטיין, הידוע בשם „דער ווילנער בעל-הבית'ל", גרשון סירוטא, מרדכי הרשמאן ואחרים. גם מוסיקאים ושחקנים מפורסמים יצאו מוילנה, ליאופולד גודובסקי נתפרסם כקומפוזיטור ופסנתרן, ישה חפץ ככנר. בזמן מלחמת העולם הראשונה התפתחה הלהקה „די ווילנער טרופע". נעשו נסיונות ליסד גם תיאטרון עברי בוילנה. בה היו קיימות, בעיקר בתקופת השלטון הפולני המחודש, אגודות לתרבות והשכלה, כמו „תרבות", ווילבי"ג (ווילנער בילדונגס געזעלשאפט), אגודות סופרים ועתונאים, אגודות אמנים ואגודות שוחרי המדע והאמנות (חברה מדעית עברית, אגודת שוחרי האוניברסיטה העברית, פריינט פון ייוו"א), אגודות מורים, אגודות לאספורט („מכבי" ועוד), לידיעת הארץ וכו'.

בתקופה הקצרה של שלטון המדינה הליטאית הדימוקרטית בוילנה התפתחו חיי התרבות בעיר. השלטונות תמכו בבתי הספר ונתנו מקום להתפתחות חפשית של העתונות. עם סיפוח ליטא לברית המועצות שותקה הפעולה התרבותית העברית. בתי הספר העבריים והחדרים נסגרו ונתמכו רק בתי הספר האידישאיים.

הפעולה התרבותית נמשכה במידת-מה גם תחת הכיבוש הנאצי. לפי עדותו של המשורר הצעיר א. סוצקבר נוסדה אז אגודה ספרותית בראשותו של ג. קלמנוביץ, שעלה בידה לערוך 53 נשפים ספרותיים. בגיטו יצא לאור עתון „ידיעת הגיטו" באידית, נערכו הצגות ומסיבות. המנגנים, שנשארו לפליטה

לאחר השחיטה הגדולה. היו מביאים את כלי הנגינה שנטמנו והוקמה תזמורת סימפונית. היו שתי מקהלות בגיטו. נערכו תחריות ספרותיות. נוסדו בתי ספר בשפת ההוראה העברית והאידית כל זה נעשה בחשאי, במחתרת.

הנאצים שאפו לא רק להשמדת האוכלוסיה היהודית, אלא גם להשמדת כל זכר ליהודים. להשמדת אוצרות התרבות שלהם. לוילנה נשלח לשם זה הד"ר פול, מנהל המוזיאון לחקירת עמי המזרח בפרנקפורט. מחצית הספרים של ספרית סטראשון שלח כפסולת של נייר לעיבוד בבית-חרושת לנייר. כך עשה גם לאספי „המכון המדעי האידי" (ייוו"א) והארכיון והמוזיאון של החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה ע"ש אנ-סקי. חלק מאוצרות התרבות נשלח לגרמניה. כך עשו הנאצים גם עם ספריות ומוזיאונים של הפולנים והרוסים. בידי קבוצת יהודים, שנלקחה ע"י הגרמנים לעבודת „מיון" התעודות, עלה להסחיר הלק מהספרים, התעודות לדברי האמנות. משרידי אוצרות התרבות שניצלו, נוסד בוילנה לאחר שיחרור העיר ע"י הצבא האדום מוזיאון חדש בהנהלתו של א. סוצקבר.

לא ידוע עדיין מה עלה בגורלו של בית-הכנסת הגדול ומוסדות דת ותרבות אחרים, אם נשארו או נחרבו. בתי העלמין ידוע, שנהרסו כמעט כליל. המצבות הנהדרות משיש נשלחו לגרמניה לסלילת כבישים. בכל אופן החורבן הוא כה גדול ואיום, שאין לדעת אם תוכל קהילת וילנה להקים פעם את הריסותיה במידה כל שהיא.

ספרות

א. עברית

ש. י. ספין: קריה נאמנה, וילנה תר"ך (מהדורה ב' תרע"ה).

ת. נ. מגיד: עיר וילנא, וילנא תר"ס.

ישראל קלויזנר: קורות בית העלמין הישן בווילנה, וילנה תרצ"ה; תולדות הקהלה העברית בווילנה, חלק א', וילנה תרצ"ח; וילנה בתקופת הגאון, ירושלים תש"ב.

ווילנער זאמלבוך, 2 כרכים, וילנה תרע"ז-תרע"ה.

פנקס פאר דער געשיכטע פון ווילנע אין די יאהרן פון מלחמה און אקופאציע, בהוצאת החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה ע"ש ש. אנ-סקי בווילנה, 1922.

אויף די הורבות פון מלחמות און מהומות, פנקס פון געגנט-קאמיטעט „יעקאפא" אין ווילנע בעריכת משה שליט, 1931.

ווילנע, א זאמלבוך, בעריכת י. ישורין, ניו-יורק 1935.

ערך „וילנה" באנציקלופדיה היהודית ברוסית, כתוב בידי ד. מגיד.

אליעזר אלי הורידמן: ספר הזכרונות, תל-אביב תרפ"ו.

יהודה אפל: בתוך ראשית התחיה, תל-אביב תרצ"ו.

יצחק ברוידס: וילנה הציונית ועסקניה, תל-אביב ת"ש.

פרופ' יוסף קלוזנר: תולדות הספרות העברית, כרך ג', ירושלים תרצ"ט.

פ. קאהן: די התחלה פון יידישן דרוק-ווען און די ערשטע יידישע זעצער אין גראדנע און וילנע, וילנה 1936.

אב. קאהן: בילדער פון מיין לעבן, כרך א', ניו-יורק 1926.

ד"ר ש. אייזנשטדט: פרקים בתולדות תנועת הפועלים היהודים, תל-אביב תש"ה, 2 כרכים.

דוחו"ת הקהלה בוילנה, 1919—1920, 1928—1933.

עדויות של פליטים ואנשים שהצליחו להמלט מוילנה בתקופת הכיבוש הנאצי.

ב. לועזית

Pinchas Kon: Dawny Uniwersytet Wilenski a Zydzi Wilno 1926 (תדפיס מה„אתנאום הווילנאי" בפולנית).

Vilna, by Israel Cohen, Piladelphia 1943.

ד"ר א. זהבי-גולדהמר

וינה

מראשית הקהלה עד ל„הגזרה הגדולה"

וינה שוכנת על שפת אחד הנהרות הגדולים ביותר שבקצה האלפים הצפוני-מזרחי המחבר את מזרח-אירופה עם מערבה ובמסילת התנועה הטבעית החשובה שבין הצפון לדרום, תנאים שהפכוה כמעט מימי ראשיתה לצומת רבת-ערך ביותר ולשוק העברת סחורות ממקום אחד למקום שני בקונטיננט. הסחר בין שוקי ספרד ואיטליה לשוקי ארצות סקנדינביה ורוסיה מצד אחד ובין צרפת לגרמניה מצד שני עבר כמעט כולו דרך וינה. נבין איפוא, שעיר זו לא נשארה בשביל היהודים רק מקום מגורים, אלא נעשתה לאטה מרכז לפעולה תרבותית יהודית בעלת גון מיוחד, מרכז בו השתקפה מזיגה בין מהותו של האופי האשכנזי במערב אירופה ובין מהותו של האופי הספרדי בדרום ובמזרח־אירופה. אין להטיל ספק בעובדה, שאבני הפנה הראשונות לבנין „תרבות יהודי וינה" הונחו על ידי יהודים, שהם בעצמם או לכל הפחות אבותיהם, נשמו עוד אוירם של עמקי והרי ארץ־ישראל ושל עריה וכפריה. אפילו אם לא נסכים להשערותיו של גוידו לִיסט, המלומד הקאטולי הידוע, שקהילת וינה נוסדה בשנים בין 15 ל-65, וגם אם נניח, שאלברט קַמֶסִינָה טעה בכתבו בספרו על „תולדות וינה" (1877), שקיים רובע יהודי עצמאי ורחב בתוך גבולות עיר הקלטים וינדובונה, אשר היתה אחר-כך לרומאים למבצר-ספר חשוב בכל ימי שלטונם בגלילות אלה, שבו מת בשנת 180 הקיסר המפורסם כפילוסוף, מרקוס אוֵרֵליוס — יש בכל זאת להודות, שמומנטים שונים מעידים על כך, שיחד עם הצבאות הרומיים יצאו יהודים או כלגיונרים או כספקי הצבא או כסוחרים סתם, אשר הביאו אתם את מוצרי התעשיה הרומית. כמומנטים אלה יכולים להחשב: מצבות שנתגלו לעתים על קברי חיילים יהודים; החוק הרומי על העקרון של חופש התנועה לכל אדם, הן לאזרח והן לנתין חו"ל והעובדה, שקיסרי רומא נהגו לשחרר את היהודים, שגורשו מארץ-ישראל או שנשבו שם והובאו לרומא, להושיבם בשוקי הספר. גם תעודות מהמאה הרביעית והחמישית לספירתם אינן מטילות ספק בדבר, שיהודים התגוררו בקַסטֶלום וינדובונה, אשר השתרע אז בסביבת „שוק גבוה" של ימינו. שפתם של יהודים אלה היתה רומנית ולכן כתבו את שם העיר הזאת בצורה הנהוגה בשפה ההיא: וִיֶנה או וִיֶנא. רק היהודים דוברי אשכנזית, שהשתקעו בה במאות הבאות הנהיגו את הצורה וִינָא.

ברם, פרטים על גורלם ועל אורח חייהם של היהודים בימים ההם לא נשתמרו, כשם שאין לנו שום ידיעות מוסמכות על גורל העיר וינה עצמה אחרי שעזבוה הרומיים במאה החמשית. היא נעלמה מעל במת ההיסטוריה, כי השבטים הפראים של גרמנים, סלבים (אשר שנו את שם העיר מוינדובונה לְווידֶן הנהוג אצלם עד היום הזה), וֶנדים, הונים ואַברים שהסתערו על אירופה, החריבו את המושבות אשר התקיימו לפניהם, מבלי להשאיר להן אפילו זֵכר. וינדובונה נהפכה במשך מאות אחדות עיי מפולת דוגמת ערים אחרות. רק במאה הי"ב החלו מופיעים מקורות היסטוריים על וינה ואתם הולך וגדל גם מספר התעודות המוכיחות על חיי היהודים בעיר זו, אם כי ניתן לשער, שכבר „תקנות המכס" מרַפֶלְשטֶטן (904) התכוונו גם ליהודי וינה.

דוכסי אוסטריה מבית בַּבנברג עמלו לשפר את מצב הסחר והתחבורה באוסטמרק וביחוד בוינה. זה הביא לידי כך, שהעניקו לסוחרים זרים, אשר באו מארצות מפותחות יותר, רשיונות מרחיקי לכת ודרשו מהם להתישב בתחומי הארצות, בהן שלטו, בכדי לשמש לאוכלוסיה שם מורים ומדריכים במקצועות הזרים לה. לשאיפתם זו של השולטים שחקה השעה, שדוקא היהודים, אשר קבלו במשך גלותם חנוך מעשי מצוין בסחר ובמקצועות אחרים שהיו דרושים אז עד מאד, כגון מלאכת כסף וזהב, הוחרדו „חרדה מקומית וסוציאלית" בעטים של הפרעות האנטי-יהודיות, שפרצו אחרי שני מסעי הצלב הראשונים (1096—99, 1147—49) כמעט בכל ארצות הקונטיננט, חוץ מאוסטריה. היהודים נענו איפוא בחפץ לב להזמנתו של הדוכס ליאופולד החמישי ולא פקפקו להסכים לפריביליגיון שלו מ-9 ליולי 1192, אשר ליאופולד הששי אחריו אִשֵר להם ואשר נראה להם עלול לחזק את עמדתם. יצרו איפוא פרנסות טובות והביאו תועלת לרובה של האוכלוסיה ולמדינה כולה. אבל לא הבינו אז, כי „זכות-המחסן" (שְטַפֶלְרֶכט), אשר הדוכס הזה נתן לעיר וינה ב-18 לאוקטובר 1221 ואשר נתרחבה עוד יותר ע"י הדוכס פרידריך השני ב-2 לאפריל 1237, תכריח את הסוחרים היהודים הגדולים לחלק מרווחיהם לשועי העיר ושעל ידי זה לא יוכל המסחר היהודי הגדול להחזיק מעמד.

מאז המאה הי"א חיו היהודים בכל תחומי הלשון הגרמנית כמעט בתנאים שווים, דבר אשר הביא לידי כך, שגם אורח החיים השתוה בכל מקום, ברב או במועט, זה לזה. לכן יכולים אנו, במקרה שאין לנו על וינה תעודות מפורשות, לשער בלי היסוסים, כי מצב היהודים בעיר זו התאים למצבם בקולוניה, בטרֶיר או בשפיריה. אם מצבם כאן היה טוב, הרי מצב היהודים בתחומי אוסטריה עלה בזמן ההוא תמיד וללא שעור על זה של יהודי מערב אירופה. הצורך הנפשי של יהודי וינה לחיות לפי דת משה וישראל, להקדיש לתורה לא רק את עצמם אלא לחנך גם את ילדיהם ברוח התורה, זה גרם שישובם קבל במהרה צורת השתכנות מרוכזת ואחידה. הסכמת הדוכסים לחיי היהודים לפי טכסיהם ושיצרו קהלה משלהם על בתי המשפט ושופטים משלהם,

היתה בשבילם נכס רב-ערך, היות והרגישו שדוקא בשל הטכס הזה השנאו כבר אז על כל העולם. אולם גם הדוכסים ראו בעין יפה החזקת אוטונומיה מסוימת בין היהודים, הואיל וצורה זו אפשרה לדוכס למסור לראשי היהודים חלק מהענינים הנוגעים בשלטונו על הקהל היהודי, כגון עריכת רשימה נכונה ושלמה על תנועת האוכלוסיה ע"י לידות, נשואין, תמותה וע"י יציאה את העיר; בקורת נאמנה על העברות רכוש מבעל לבעל, שהיו תמיד קשורות בפרעונות לקופת הדוכס. הקהלה היתה איפוא היחוד הדתי והרוחני. מכיון שכבר בזמנים ההם ידעו היהודים המנוסים בצרות ובסבל, שבידי כל אחד ניתן להזיק להם ושגם המגן המטיב ביותר נכנע לפעמים ללחשי עבדיו, ושמצב רוחו ועמדתו כלפיהם נשתנתה מפעם לפעם ע"י גורמים כאלה, היתה דוקא האוטונומיה האמצעי המתאים ביותר להתגונן מפני עלית מספר התושבים הבלתי רצויים, כי מי שרצה להצטרף כחבר הגוף היהודי ברובע העיר, היה עליו לעמוד לבחינה מדויקת מטעם הקהלה הקיימת בה. כך נוצרה לאט לאט על השטח הנקרא בימינו „ככר היהודים", מתוך אגוד בודדים, קהלה מתוכנת ומסודרת על כל ענפיה השונים, בה יוכלו היהודים לעסוק במקצועותיהם באין מפריע. המקצועות החשובים ביותר, בהם עסקו היהודים אז בוינה, היו שחיטת בהמות וסחר בשר, מסחר בכל מיני סחורות הטעונות שקול ומדוד, מלאכת צורף זהב וכסף, חייטות, סנדלרות, פרואות, מספרות, וטפול רפואי. אמנם את רוב המקצועות האלה היו רשאים לבצע רק בין היהודים ורק בתוך תחומי הישוב, אולם יש גם ראיות מפורשות, שבזמן ההוא מצא חלק ניכר מהיהודים את מחיתו גם בשדות ובכרמים. אחדים אפילו התעשרו ורכשו להם עמדה סוציאלית ומדינית מכובדת מאד ועמדה בולטת בתוך קהלתם הם. כן נמסר בתעודה משנת 1195 שמו של טובע המטבעות שלום (שלמה), שרב את ריבו עם המנזר פורמבך בדבר הכרת בעלותו על שדות וכרם, שאחד מתושבי וינה הנוצריים הנחיל למנזר בשנת 1190. מהתעודה הזאת יוצא מלבד העובדה על אמידותו של שלום, גם דבר נוסף, שהותר אז ליהודים לשרת במשרות צבוריות ולרכוש אחוזות כפריות. תעודה אחרת מ-30 לפברואר 1204 מצינת את מקומם של מגרשים מסוימים בקרבת הכנסיה על שם סטיפן (סטפנסדום) ומזכירה, שהם נמצאו „מיד שמאל סמוך לבית-הכנסת היהודי (יודנשולה) במדרון לדאנובה" ושהיו מקודם גם כן רכושו של היהודי שלום. בזה הוכח, שבעת ההיא לא סודרו התפילות בוינה בדירה פרטית, כי אם בבנין מיוחד שהוקדש למטרה קדושה זו. מהעובדה, שבשנה האחרונה של המאה הי"ב נשתמרו אפילו שמותיהם של רבנים אחדים, כגון ר' טוביה ור' יונתן, יכולים להסיק על קיום רבנות מסודרת בוינה.

את מקומו של שלום כבנקאי בחצר הדוכס הוינאית, תפס אחריו היהודי ההונגרי טיקא, שמבצע בשביל הדוכס ליאופולד ה-5 מפעלים כספיים גדולים. למשל, בשנת 1228 לוה לו 2000 זהובים, שערכם מגיע למאתים אלף מרקים גרמניים, כדי שהדוכס יוכל למלא את חובתו כלפי מלך הונגריה אנדריאס.

היהודי טָבָנוס מופיע בתעודות כ„שר האוצר ונאמן של הדוכס". בזמן שלטונו של המלך אוטוקר היו שני אחים לְבלין ונָקולו „רוזני הקמירה של הדוכס". היהודים הלוו אז את כספם על אפותיקאות או על ערבונות מטלטלין. בכלל יש לומר על הזמן ההוא שהיהודים לא הוצאו לא מרכישת אחוזות ולא ממשרות צבוריות; שהם גרו בדומה לשָלום ולטֶקָא בין הנוצרים, ושהורשו אפילו להחזיק אצלם משרתים נוצריים, ועסקו במיוחד בסחר ולא נמנעו מלקיים מצוות דתם. התחוקה המכונה „פריביליגיון מינוס" מ-17 לספטמבר 1156, שהבטיחה להם את זכויותיהם הנ"ל בהעמידם תחת שפוט הדוכסים, הם מנעו, הודות לכח שלטונם הגדול, מלהתהוות בוינה תחוקה מלכותית של הגנת היהודים כשם שעתידה להתקיים ולהתפרסם ברבים בשם „עבדות־קֶמֶרה" (קאַמֶר־קנֶכטשַפט), כן גרמה ההגנה הכבירה של דוכסי אוסטריה לכך, שיהודי וינה נצלו בזמן מסעי הצלב הראשון והשני מגירושים, בזמן ששד הפאנאטיזם דרש קרבנות יהודים כמעט בכל ארצות אירופה וביחוד בגרמניה. העובדה שהבנקאי שָלום נהרג ע"י צלבנים ושביתו נהרס עד היסוד על ידיהם בעזרת המשרתים הנוצריים והמון העם המשתולל—נשאר מקרה בודד, שנסתיים בפסק-דין מות מוצדק, שנחרת ע"י הדוכס על שני צלבנים. גם את המקרים הנזכרים ב„אור זרוע" וב„עמק הבכא" אין לראות כתופעות כלליות, כי החרמת רכושו של היהודי העשיר לוי, שנפטר בזמן שהות בנו ויורשו בחו"ל לשם לימודים — ההחרמה הזאת, הנזכרת ב„אור זרוע" היתה מקרה יוצא מן הכלל. כן גם המקרה שעליו מספר „עמק הבכא": אז ניסו אנשים אחדים לשוא להעליל על יהודי וינה עלילת דם, כאשר נמצאו שלשה נערים נוצריים, אשר טבעו בדאנובה בזמן שבה שטו סדני-קרח.

היות ולא נמנע מהיהודים לבחור להם בתוך חומות העיר מקומות, בהם רצו לגור, בחרו לשם זה כמובן בחלקי העיר העתיקה העליונים והבריאים ביותר; ומכיון ששאפו להחזיק גם בעת ובעונה אחת מעמד כלכלי מובטח ומבוסס, הקימו לעצמם מרצונם החפשי ובאין הכרח חוקי באיזור של „ככר היהודים" של ימינו, בין „השוק הגבוה" לבין „החפירה העמוקה", רובע מיוחד, בו חיו כמעט לחלוטין מבודדים מעל שכניהם הנוצריים. בזה סללו בעצמם את הדרך להקמת גיטו חוקי, שבו היו רשאים לגור. נוצרה אוטונומיה רחבה, שעל ידיה סודרו זכויותיהם של היהודים וחובותיהם כלפי הממשלה והעיריה לא כזכויות וחובות יחיד, כי אם כזכויות וחובות של הכלל. האוטונומיה הזאת מצאה את בטויה הבולט בפריביליגיון האנושי והליברלי עד מאד של הדוכס האוסטרי פרידריך השני משנת 1236. אפילו את בקשתם של היהודים לוותר על כוונתו למנות עליהם יהודי כפקיד פיננסי מילא הדוכס הזה בשנת 1237. המלחמה שניהל הדוכס בקיסר פרידריך השני הטב את לב האחרון, לעלות עוד על הדוכס ולהעניק ליהודים בפריבילגיום משנת 1238 הנחות מרחיקות לכת עוד יותר. כן נתן להם את הזכות לקנות אפילו נכסים גנובים מבלי להיות מחוייבים לשאול למוצאם.

העליה המהירה של היהודים היה בכוחה לעשות עינים גדולות לקנאה ולהמציא חומר הסתה לתעמלנים ולשמש „הוכחות" על שאיפתם של היהודים „לתפוס הכל". נוסף לזה השתדלו הדוכסים להרים את קרן המעמד של האזרח הנוצרי ע"י התפתחותם במקצועות שונים ויחד עם זה לנצל רחב את כשרונותיהם של היהודים לצרכם התמידי של הדוכסים בכסף. כל הדברים האלה הביאו לידי כך, שהיהודים הורחקו קמעה קמעה מעמדתם המונופולית בסחר והלכו ונדחקו לסחור בכסף, סחר שעדיין נטפח בעיקר ובקנה-מדה גדול ע"י מנזרים והקדשים. הרי התפתחות של מעמד מיוחד לסוחרים לא-יהודיים פירושה היתה ביקוש מוגדל לכסף במזומנים, שנמצא בתקופה ההיא של מחסור בהון, בדרך כלל, כמעט רק בידי היהודים. ברור איפוא שלא עבר זמן רב והיו אלה לא רק בנקאי הדוכסים והאצילים, כי אם מלוי הכסף של האזרח והאכר ויחד עם זה בעל כרחם גם מעמד המלוים בנשך. ההנחות שנעשו ליהודים בפריבילגיונות הנ"ל הגבירו את השפעתם על אנשי הממשלה, אולם הביאו גם, בגלל התחרותם במסחר ובגלל כח כספם, לסכסוכים עם האוכלוסיה הלא-יהודית, שהלך-רוחה הנרגז עליהם הלך וגדל והיה ליסוד להאשמות ודבות נגדם.

ב-10 פסקאות קבע „תקנון היהודים" של הקיסר פרידריך השני משנת 1238 בעיקר את הנקודות האלה: 1) על היהודים בתור „עבדי הקַמָרָה קסריים" (קיְזַרליכֶה קַמֶרקְנֶכטֶה) להיות תחת חסותו של הקיסר עצמו ולא של הדוכס, באופן כזה, שגם כל הקנסות הנזכרים בתקנון יזרמו לקופת הקיסר; 2) בתי היהודים שוחררו מכל כפות אכסון לטובת הצבא; 3) חפצים שנמצאו אצל יהודים ומוצאם מגנבות, יוחזרו על ידיהם לבעליהם — אבל בתנאי שהבעלים ישיבו להם את מחיר הקניה, ששלמו ואשר הוכח על ידי שבועתם; 4) ההתנצרות של יהודים מאונס נאסרה. העובר על האסור הזה, או מי שחוטף בכח בני הורים יהודים ובנותיהם, עליו לשלם 12 פונד בזהב לקופת הקיסר. מי שרוצה להשתמד מרצונו הטוב, ניתן לו מועד של שלשה ימים לשיקול דעתו. עליו היה לקבל גם את ההוצאה מצעד זה, כלומר אבוד זכות הירושה כלפי משפחתו היהודית; 5) נאסרו המרות מאונס של עכו"ם שהשכירו את עצמם בתור עבדים ליהודים; 6) במשפטים בין יהודים לבין נוצרים הורשה הצד היהודי להצטדק לפי חוקותיו, כלומר לפי חוקי ישראל; 7) לצד היהודי יש כח-עדותי, אבל רק אם נשבע לפי דת ישראל; 8) במקרה של המרת יהודי או הריגתו יש לחייב גם את המסית וגם את הרוצח לתשלום של 12 פונד זהב כל אחד לקופת הקיסר, הואיל ובעל החסות הפסיד „עבד הקַמָרה". במקרה של פציעות הופחת קנס זה לפונד אחד בזהב; 9) חריצת פסק-דין בעניני יהודים בינם לבין עצמם היתה בידי פרנס היהודים, משרה שנוסדה כנראה עוד לפני שנת 1238, כי שום דבר דוּבָּר בתקנת היהודים של שנה זו על משרה זו כמוסד חדש.

כתוצאה החשובה ביותר מהסכסוכים בין הקיסר לבין הדוכס יש לראות איפוא ראשית כל, שהקודיפיקציה הראשונית של המשפט היהודי באירופה

בוצעה באוסטריה, אם גם באופן מעשי אף פעם לא הוצאה לפועל. השלטונות פעלו בדרך כלל בעניני היהודים לפי רוחו של החוק הזה, ואלו אחרי התפייסותו עם הקיסר צרף הדוכס פרידריך השני את חלקי הפריבילגיון הקיסרי לפריבילגיון, שהוציאו ב-1 ליולי 1244. מטרת „תקנון היהודים" החדש הזה, היתה להסדיר בקפדנות את כל תנאי החיים של היהודים. ביחוד שאפו להחזיר את היהודים מהשתייכותם לנכס המלכה הקיסרית לנכס הדוכס, כלומר: כוונתו של הדוכס היתה לא רק להגן על היהודים מפני התקפות האויבים והשונאים שלהם, אלא לעשותם למכשיר מושלם, המכניס מסים גבוהים יותר. ההבדלים העיקריים בין התקנון הזה לבין התקנון משנת 1238 הם: 1) תקנון זה החשיב את היהודים כמעט אך ורק כסוחרים, בעוד שהחוקק משנת 1244 ראה לפניו כמעט רוב של מלוי כסף. הרי דנים לא פחות מ-13 סעיפים מבין 30 סעיפי התקנון החדש על עניני הלואות, ורק סעיף אחד מזכיר באופן צנוע למדי את עמדתם הקודמת של היהודים כסוחרים; 2) מבין יתר הסעיפים דנים 11 לעומת 3 של הפריבילגיון הישן בהבטחת החסות ליהודים, אולם אף מלה לא נאמרה על החוק העברי העתיק; עניני הדת, דיני נשואין, משפחה וירושה אינם נזכרים כלל וכלל; 3) התקנות על המרת הדת הנכללות בפריבילגיון הישן נשמטו כאן כליל. כמו כן נעדרה כל הוראה בנדון צורתה של „שבועת היהודים" וכן בדבר היקף תפקידו של פרנס היהודים. בכל אופן יוצא, שיהודי וינה היו בימים ההם, כיהודי מרבית ערי אירופה, מתקימים בחסדי חסדים ממש. המלך נטה חסד למספר אילי-כסף יהודים, מלוים ברבית, ובחסדם של מתי מספר אלה, היו מתקיימים שאר אחיהם היהודים קיום רשמי למחצה. חסד זה הוא שהגן עליהם מחמת שנאה של ההמון, שראה בהם „עכברים השוכבים על דינרים". כמו כן רשאים אנו להקיש מכל הדברים הנ"ל, שכל העניינים הדתיים והפרסונליים נמסרו כולם להסדר אוטונומי ע"י קהילת היהודים עצמה על כל עסקניה ופקידיה.

פְשֶמיסל אוטוקר, מלך בוהימיה, שנעשה ב-21 לדצמבר 1251 שר אוסטריה, קבל על עצמו לפעול לפי תקנון היהודים של קודמו. הוא הרחיב אותו אפילו באופן אדיב ע"י פקודותיו מ-29 למרס 1254 ומ-8 למרס 1255, דבר שאפשר להבינו מתוך צרכו המוגדל בכסף. בכדי להראות דוגמא לשפורים אלה, כדאי להזכיר, שאסור היה להפריע ליהודים במנוחת חגיהם ע"י פרעון משכונות. הואיל ואוטוקר ידע לרכוש את לב האזרחים הלא-יהודים, לא התאוננו חוגים אלה על זכויות יתר של היהודים.

פקודות אלה משנות 1254—55 אפשרו את התהוותו של רובע היהודים הראשון על אדמת וינה. הן גרמו לכך, שמאז מדובר גם במקורות לתולדות וינה על מחוז מסוים שקראוהו „בין היהודים" (אונטֶר דֶן יודן). מתוך הדברים האלה יוצא, שגם יסודה של הקהלה היהודית הראשונה בוינה כולל על כן את המוֹמנט ההוא, בו אנו נתקלים בזמן יצירת כל קהלה אשכנזית: יהודים אשכנזים משתדלים להשיג את האישור לקהלתם כשלעצמה רק ברגע,

כשמספרם גדל עד כדי יצירת ארגון צבורי עירוני. ואילו הספרדים טורחים להגיע לסטטוס חוקי עוד לפני השתקעם במקום (דרך אגב: גם למקרה זה נתנה וינה בזמן המאוחר יותר דוגמא מצוינת, כאשר נתהותה בה אחרי מלחמות הטורקים בשנת 1718 הקהלה האיספניולית או כפי שנקראה גם כן— הטורקית), כן הושפע מבנה הקהלה האשכנזית הזאת, כמו קהלות אשכנזיות אחרות, שהוקמו באירופה המרכזית, השפעה חזקה ע"י עקרונות הארגון המוניציפלי היוני-הרומי. אולם השפעתו של החוק הגרמני היתה רק מועטת, כי המושגים החוקיים, הארגון האדמינסטרטיבי על מוסד הפרנסים ו„שבעה טובי העיר", התידדו רק במועט עם מושגי הסביבה הגרמניים וארגונה. אבל הרוח אשר שררה בקהלה זו היתה אז וכמעט עד לימים האחרונים רוח עברית עתיקה, כמובן מעוצב ומושפע ע"י התנאים ההסטוריים המיוחדים, שבהם התפתחה גם המסורת הדתית העברית. רוח זו, אותה מכנה מומסן „ריטוס יודאיקוס" היתה נזקקת לצורת ארגון אוטונומי, כלומר: לפי צורה זו, אסור היה לאדמיניסטרציה המדינית והעירונית להתערב בחוק־ישראל העתיק ובפסקי־דינם, שיסודם אך ורק בתורה שבכתב ושבעל פה. ברור שלא תמיד נמנע סכסוך וסבך, שפרצו ע"י כך שהרוח של ה„ריטוס יודאיקוס", שבה נהלו את עניני הקהילה עמדה לעתים בסתירה גמורה לעקרון המקובל „דינא דמלכותא דינא". סכסוך זה התבטא לא פעם כלפי חוץ בצורת יריבות הנהלת הקהלה לבין הדרכת הרבנים.

לבית-המדרש, שעליו מדובר כבר ב-1204 הוסיפו ב-1244 את בית העלמין ב„גרויט", שטח שנמצא לפני הקרנטנרטור, בין גטהשטרסה לבין האופֶרנ־רינג מהיום. בקרבתו, מחוץ לתחומי הגיטו איפוא, נבנה אז בית-מרחץ. אחרי זמן מה הוסיפו גם לזה בית־מרחץ שני הנקרא „צו דן רָן". במקום, בו עומדים כיום הבתים ויפלינגרשטרסה מס' 13 ויודנפלץ מס' 9 נבנה במאה הי"ג בית-חולים, בו השתמשו אחרי גרוש או, יותר נכון, אחרי השמדת היהודים הוינאים ב-1421 למטרות שונות ורק ב-1883 נהרס לגמרי, ולבסוף בנו בית-מטבחיים „פליישהוף". ברור שגם האורגן המיועד בעיקר למתן עזרה, ה„חברה קדישה", לא חסרה. היא נמצאה בפנים הגיטו, בבית-המרחץ השני, אשר חלק ממנו היה רכושה.

הגיטו הוינאי בזמן ההוא לא היה מוקף חומות. לעתים קרובות נבנו בתי היהודים כתוספת לבתי-הנוצרים. בכל זאת אפשר היה לסגור מבואות הרחובות הצדדיים בשערים. שני השערים הראשיים, אשר הוליכו לתוך הרובע היהודי, נמצאו בכניסת הויפלינגר שטרסה וביציאתו ונקראו „שערי-היהודים". האחד מהם הצטיין גם ע"י מגדל, ששמו היה „מגדל-היהודים".

שלקהלת וינה היה כבר פרסום בזמן ההוא, אפשר לראות מזה, שאיש מפורסם ובעל ידיעות יסודיות ועמוקות כר' יצחק בן משה בעל „אור זרוע" לא היסס לקבל עליו את התפקיד להיות רבה של קהילת וינה. הוא נולד בבוהמיה, למד אצל ה"ר יעקב הלבן ור' יצחק בן

יעקב הלבן. אחרי-כן המשיך בלמודיו בישיבות המפורסמות ביותר שבגרמניה ובצרפת, שבראשן עמד ר' יהודה בן שמואל החסיד ברגנשפורג, ה"ר יעקב בן מאיר בפרוֶנס, ה"ר שמשון בר שמשון בקוסי והר' אליעזר בן יואל הלוי בוירצבורג, והלה מנה את ר' יצחק בן משה לדיין בעיר זו. כאן למד אצלו ה"ר מאיר בן ברוך מרוטנברג בעודו נער. ר' יצחק בן משה נפטר ב-1260 בוינה. במו עיניו ראה את רדיפות היהודים בצרפת ובגרמניה. כמו כן רכש לו בזמן כהונתו בבוהמיה ידיעות מדויקות על כל הארצות הנ"ל. חבורו „אור זרוע" מכיל איפוא חומר רב על גורלם של יהודי מרכז אירופה במאה הי"ג, ונוסף על ערכו התלמודי-הלכותי הכביר הוא מהוה גם ספר מקורות לתולדות התרבות היהודית, מכיון שהוא משתמש במלים צרפתיות, גרמניות וצ'כיות, כדי לבאר את דברי התלמוד, שאינם ברורים למדי, הרי חשיבותו מבחינה הבלשנית גדולה מאד. ספר רב-היקף זה נשאר זמן רב בלתי מודפס. רק בשנת תרכ"ב נתפרסמו בז'יטומיר החלק הראשון והשני, ואת החלק השלישי והרביעי הוציא י. מ. הירשֶנזון בתרמ"ז—תר"ן. גם לבנו ר' חיים בן יצחק, הנקרא חיים אליעזר, יצא שם של למדן מובהק. חבורו „סמני אור זרוע" או „אור זרוע קטן" הוא אמנם רק תמצית מספרו של אבא. ר' חיים אליעזר בעל ה„דרשות" סדר בהן את מנהגי החגים. הוא חבר מספר רב של תשובות, אשר חלק מהן פרסם ר' מרדכי מיכאל יפה בשנת תר"ך בליפסיה, ר' חיים אליעזר היה קודם רב בוינר-ניישטט ובקלן ואחרי כן בוינה, בה הלך לעולמו. הוא לא היה יורשו של אביו בכסא הרבנות הוינאית, כי אם אביגדור בן אליהו הכהן, חתנו של ר' חיים בן משה מוינר-ניישטט. כתלמידו של ר' אליעזר בן שמואל מֶרוֹנָה ושל ר' שמחה משפיר היתה לו ההזדמנות לרכוש ידיעות יסודיות, אשר הכשירו אותו לעמוד בראש רבני אוסטריה. הוא אשר סידר את החיים הדתיים בוינה ומחוצה לה בכל ארצות אוסטריה. הודות לפרסומו עלה בידו לבטל את המנהג הנושן שהיה קיים באוסטריה במשך דורות, להוסיף לנוסחאות המזוזות סמלים ושמות מלאכים, הוא השאיר פירוש לתורה ול„חמש המגילות". פירוש זה מכיל דינים לפי ההלכה, מסודרים לפי הסדרה ומושלמים ע"י באורים לדברי רש"י. ידועות הן תשובותיו, כי לבעל בית יהודי אין זכות על כסף, אשר אבד לא-יהודי בביתו של היהודי; ושרק מסורת ומנהג יכריעו, אם על יהודי פלוני, אשר השתקע בעיר אחרת לשלם בה מסים כבר בשנה הראשונה. גם ר' מאיר בן ברוך נמנה על תלמידיו הרבים והמפורסמים.

במחצית השניה של המאה הי"ג גרו אלף הנפשות שבקהילת וינה בערך ב-70 בתים, אחד בעל קומה אחת, 6 בני שתי קומות, 53 בני שלוש קומות, אחד בן ארבע קומות ואחד בן חמש קומות. היות והבתים עמדו על שטחים קטנים מאד ולכן לא היו לפניהם גינות ולרוב גם לא גינה בחצר או שטחי ירק אחרים. ואם נקח בחשבון, שבחלונות היו מודבקים נירות טבולי-שמן במקום שמשות ושהם היו תמיד סגורים, נבין, מה מעט היה האור והאויר אשר חדרו

לתוך הכתים שברחובות היהודיים. נוסף לזה היו כמעט כולם בתי-עץ, לכל היותר בתים מעץ ומאבן. מזה מתברר, מדוע פרצו כל כך תכופות שרפות ברובע היהודי ומדוע תושביו היו נאלצים לבנות מחדש את בתי-מגוריהם כל כך תכופות. לעתים קרובות התאספו מעל לראשיהם לא רק עניני שרפה, כי אם גם עננים אחרים, אשר בישרו צרה ואסון, שהלכו והתקרבו לחומות הגיטו, דהיינו איום ולחץ על היהודים מטעם האזרחים הנוצריים ומטעם השליט. אף על פי כן חיו היהודים בשלוה ולעתים אפילו חיים של לוקסוס. ישנן תעודות המעידות גם על סעודות צנועות ועל משתאות בשפע. גם החבה להתהדר בלבושים לא היתה זרה ליהודים בזמן ההוא. מקומות השעשועים הכלליים היו פתוחים גם להם. לידות וחתונות היו הזדמנויות רצויות למתן צדקה. במקרי מות ואבל השתמשו תושבי הגיטו להתפלל בעד הכלל היהודי בעיר ובכל העולם. אם גם לא היה באפשרותם לצייד את דירותיהם בכלי-בית מפוארים בגלל צרותן, השתדלו לצבור תכשיטים וכספים, כי רדיפות אחיהם בגליות ובארצות השכנות השפיעו עליהם להשקיע את הונם בראש וראשונה במטלטלים ובמרוכז. דוקא דברים אלה והעובדה שהורחקו מן המסחר בסחורות שונות והוכרחו לעסוק במסחר בכסף ובספסרות היו להם לרועץ והשניאו, אותם שנאת מות על סביבתם.

יש להזכיר, שהכנסיה אסרה מתן רבית ואיימה בעונש קשה על עבירה זו ושגם היהודים לא יצאו מכלל זה. אבל לאיסור זה היה רק ערך עיוני גם מצד היהודים וגם מצד הנוצרים, כי גם היהודים וגם הנוצרים לא שמרו עליו. אפינית למצב המציאותי היא אמרתו של הכומר ברנהרד די קַרבו (1146), כי מעשי הספסרים הנוצריים הם גרועים יותר ממעשי היהודים. כמו כן ידועים דברי האפיפיור אינוצנץ השלישי, כי הוצאה לפועל של העונשים כלפי הספסרים הנוצריים פירושם סגירת הכנסיה.

העובדה, שבכל זאת נתנה ליהודים הזכות (פריבילגיום מ-1244 והבאים אחריו) להלוות ברבית, אפילו בהבטחת כל יתר הסכומים ע"י משכונות, מלמדת אותנו שתפקיד זה אשר הוטל על היהודים היה בראש וראשונה לתועלתם של שליטי המדינה ועוזריהם. היתה גם הסיבה לכך, שהרחיבו את הזכות הכלולה בפריבילגיום מ-1238 בנוגע לקנות מוצרכים שנחשבו כמפוקפקים על המשכונות הנתנים ליהודים למרות שהיו גנובים או גזולים. הרשו להם אפילו לקחת רבית דרבית, אם נוצרי פרע את חובו מבלי לשלם במשך חודש ימים את הרבית, אף על פה שהרבית היתה בלאו-הכי די גבוהה, הרי נבעה מהתנאים הכלליים והכלכליים ששררו אז, דהינו המצב הגרוע של הלווה וסכון המלוה מצד אחד, ומצד שני הדעה המשפטית המוטעית מאז, שהרבית מהוה כעין מחיר ההלואה. החל מאותו זמן היה אפשר גם לקבל משכנתאות על נכסים דלא ניידי בצורה של שטר משכנתא. ואם הפריבילגיום מ-1244 מרבה בדברים על חסות „בית-המדרש היהודי" („יודנשול"), פירושם לא להגן על „בית-הכנסת היהודי", כי אם על הכסף שלפניו, כי עליה התקיימו

המשפטים. ההלואות המרובות בכסף הביאו לידי כך, שנמנו „שופטי-יהודים" (יודנריכטר) מיוחדים נוצריים. ואילו בתי-המשפט היהודיים בגיטו היו מורכבים משלשה פרנסי הקהלה ונאמן אחד נוצרי שייצג את שליט המדינה.

*

אחרי התמוטטות השלטון של אוטוקר השני משושלת הפשמישלידים שלט רודולף לבית הבסבורג בכל הארצות ההן, אשר סופחו שוב לקיסרות בהרכבן ובמספרן כפי שנקבעו בחוזה השלום מש' 1276. גם הוא היה במבוכה כספית קשה, ונאלץ איפוא לא רק להטיל על האוכלוסיה הכללית מסים גבוהים, אלא גם לנצל את כוחם המשקי של היהודים במדה עצומה. כאות תודה בעד התשלומים המרובים והגדולים, שהכניסו היהודים לקופתו נתן להם הקיסר ב-1277 זכויות-יתר על הזכויות הכלולות בפריבילגיון של פרידריך השני מ-1244. נציין רק הבדלים אחדים הקיימים בין הפריבילגיון הקודם לשני: א) הקיסר רודולף נתן את הפריבילגיון בתור „רומנורום רֶקס", ז"א שהיהודים היו מעתה ואילך לא „עבדי הקַמֶרָה" של הדוכס, כי אם של המלך. היות ובהקדמת הפריבילגיון התכוון לדוכס פרידריך השני יוצא מזה, שאושרה זכותו של האחרון להיות המחוקק של חוקים בנוגע ליהודים הנמצאים בארצו ולהיות בעל החסות שלהם; ב) לפי הפריבילגיון הישן היה כל הרכוש בקרקעין ובמטלטלין של מי שרצח יהודי לרכושו של הדוכס, במקום זה קבע רודולף, שרק המטלטלים יוחרמו לטובת הדוכס; ג) גם הקיסר רודולף כמו אוטוקר צוה לכבד את חגי היהודים ולמנוע מלפרוע בהם את המשכונות. כמו כן נתקבלו פקודותיו, שאסור יהיה לחייב יהודי בעד מעשה, אם אין על כך עדות של ישראל. הוא פסל בסעיף מפורש את הנכרי לעדות בריב עם ישראל וקבע, שאין תוקף לכתב-האשמה על יהודי לא הוכחת המעשה או העבירה לכל הפחות ע"י עדות משפטית של יהודי. כן הסכים לאסור מסירת משרות צבוריות ליהודים. בכלל יש לומר, שהיהודים נהנו בימי שלטונו בלי הפרעות ממתחריהם ויכלו לעסוק במקצועותיהם ולחיות לפי מנהגיהם המסורתיים והדתיים בשלוה.

בכל זאת לא נפל בחלקם ליהנות זמן רב מעליתם הכלכלית והתרבותית בשלוה, כי כבר בהתחלת מלכותו של בנו אלברכט הראשון (1282) השתנה קודם כל מצבם של היהודים בארצות אוסטריה ולא בוינה עצמה. הנטיה נגד היהודים, אשר התקיימה מזמן, אם גם בסתר, עקב המונופול היהודי, כביכול, לספסר את האוכלוסיה ע"י קבלת רבית מופרזת, הלכה וגדלה. ההפרזה התמוהה בלוקסוס, שבה היו מצטיינים היהודים לעתים קרובות, החמירה את מצב הקהל היהודי. אולם בכל זאת לא העיזה הקנאה, שפעמה בלבם של שונאי ישראל, להתבלט ולהתבטא כלפי חוץ. מה שברור היה ליהודים נבונים כגון להרב הגאון ישראל איסרלין (מהרי"א) מוינר-ניישטט, בעל „תרומת הדשן", שהיהודים ברובם מתפרנסים אמנם מהספסרות, אבל „הכל, מה שדורשים מהם שרי המדינה, דורשים הם מתוך ידיעה מראש ומתוך אישור הספסרות על ידיהם", לא היה ברור לנוצרים—אשר ראו רק את מצוקתם הם—עד כדי שיֵדעו מי הם האשמים האמתיים, אבל הרגישו ההמונים, שהשליט עבר באדישות שלמה

ולעתים אפילו בסלחנות על רגשותיהם אלה, שתחילתם בהיסוס ובסתר, וסופם התפרצות השנאה והקנאה גם כלפי חוץ. אמתלה לזה היתה עלילת-שוא שהעלילו תושבי קרֶמס הנוצריים על יהודי עיר זו, וערכו ב-1293 בפעם הראשונה פרעות רגילות. זמן מה אחרי כן היו מהומות בוַא, אשר עברו בלי קרבנות, בגלל „חלול הלחם הקדוש", כפי שאמרו. היות וזמן קצר אחרי המאורעות האלה חודש בפקודה מ-1296 האיסור למסור ליהודים משרות צבוריות, מן ההכרח שהאוכלוסיה הנוצרית חשבה שהדוכס הסכים לדעתם על היהודים.

יורשי הדוכס אלברכט הראשון היו הדוכסים פרידריך היפה ואלברכט השני. אחרי הרצחו של אביהם קבל אלברכט השני את השלטון על ארצות אוסטריה גם בשמו של אחיו פרידריך היפה. כעבור זמן מה נפל לידיו השלטון. אלברכט השני סלח עוד יותר לאלה, אשר ערכו מהומות-שנאה כלפי היהודים. הוא הכניס גם שיטה חדשה להשגת הכספים הדרושים לו. בעוד שעד עתה נקבע גובה „כספי החסות" (שוצגלדר) מפעם לפעם, צוה הדוכס שעל כל יהודי אוסטריה לשלם סכום קבוע וכולל כ„מס-יהודים" ושהחלוקה על הקהילות תֵעָשה על ידי פרנסי היהודים (יודנמייסטר), באופן זה אופשר משק כספי מסודר, כי לא רק הדוכס ידע מראש, מהו הסכום שיעמוד לרשותו, אלא היה יכול להשאיל ולהחכיר את זכותו זו. מובן שלמס היהודי הזה נתוספו עוד תשלומים מיוחדים, אם הדוכס חשב, כי הזמנים הם יוצאים מן הכלל.

הזדמנויות מיוחדות לסחיטות חדשות היו בזמן השלטון המשותף של האחים פרידריך היפה ושל אלברכט השני ויורשיו של פרידריך, אלברכט החכם ואוטו העליז. הפרעות התחילו ב-1398 בבוהמיה ובמוריביה ואחרי כן בערים רֶן, הורן ואֶגֶנבורג שבסביבתה של וינה. אלברכט השני הצליח להבטיח לו מהתחלת שלטונו, שבכל ארצות אוסטריה ובוינה ישאר כוח-הפקוד על היהודים כעבדי-קמרה, גם מבחינה החוקית-פורמלית, אך ורק בידו. שהדוכס העריך את הכח המשקי של היהודים הערכה נכונה, אפשר לראות מתוך „ספר היהודים על השֶפגֶסָה", כעין ספר הטאבו, שהחלק הגדול מהקרקעות בוינה היה ממושכן ליהודים, ולכן הגן עליהם הדוכס בפני מהומות. מתוך הכרת תודה בעד העזרה הזאת התחייבה הקהלה מרצונה הטוב, ע"י שלשת הפרנסים שלה, בכתב ביום 19 למרס 1338, לתת לאזרחי וינה, בלי הבדל אם הם אמידים או עניים, הלואות זולות, כלומר: הם הקטינו את הרבית מ-$173^1/_3$ % ל-65 % לשנה. שלושת הפרנסים העשירים ביותר מבין היהודים, היו הַדגין בן אליעזר, סעדיה הדגין בן גַנְיאור ומשה בן האלוף גמליאל.

המגפה הנקראת „המות השחור", אשר דרשה ב-1349 במרכז אירופה קרבנות של אלפי נפשות, הביאה גם על היהודים בארצות אלה צרות רבות ויסורים נוראים, שסופם היה כרגיל גרוש הנשארים בחיים. לעומת זאת לא קרו דברים ליהודי הערים באוסטריה כולה, חוץ מקרֶמס. גם יהודי וינה לא סבלו מהתושבים הנוצריים שום סבל במשך המגפה האיומה הזאת, אף על פי שבימים אחדים הגיע מספר הקרבנות ל-500 איש, וביניהם לא קטן היה מספר

המתים היהודיים. הכהן הנוצרי נונרד פון מֶגֶנבורג כתב אז: „זאת אני אדע אל נכון, כי מספר היהודים בווינא רב יותר הרבה מבכל הערים האחרות, שבאשכנז, וכי רבים מהם מתו במגפה הזאת עד שנדרשו לקנות עוד שטח נחלאות להרחיב בית קברותיהם". אולם לא רק הודות לעובדה זו, אשר שמשה לסופר אחר בתקופה ההיא נמוק מוזר, שהיהודים הפקירו את עצמם כדי שיחשבו הנוצרים, שהם חפים מפשע, כי אם גם הודות לתשלומים גדולים חדשים לקופת הדוכס לא סבלו ממהומות ורדיפות. יוסף הכהן בעל „עמק הבכא" צדק איפוא בכתבו, שרק היהודים, אשר חיו בווינה ובערי אוסטריה האחרות „לא שמעו את קול הנוגש מפני רחמי השמים".

בכל זאת לא עלה בידי יהודי וינה. למנוע מהם את המכה הקשה, אשר הכה את היהודים בגלילי אוסטריה רודולף הרביעי יורשו של אלברכט השני, ע"י בטול חופש התנועה ממקום למקום.

אכן אישר הקיסר קרולוס הרביעי את כל זכויותיהם, אשר קבלו כבר בעיקר לסדר את ענייני הירושה והמשפחה לפי חוקי ישראל ורק לפני שופטיהם, הרי החוזה בינו לבין רודולף הרביעי ב-12 לדצמבר 1360 קבע, שאין ליהודים הרשות לצאת משטח הקיסרות ולעבור לשטח הדוכסאות ולהפוך בלי הסכמת הבעל, שאליו שייך השטח, ממנו יצא. יתכן שהסעיף הזה הוסכם, כדי לא להזיק לשליט הארץ שנעזבה ולא לגרוע מהכנסותיו וגם לא לגרום נזק ללווים אצל היהודים, כי לאלה היתה הרשות לדרוש מהלווה את סידור החוב ברגע, בו עזבו את המקום. אבל פירוש הדבר הוא בטול הזכות לשהות במקום, בו בחר לו כל אחד. על ידי כך נתקשרו היהודים לארץ דוגמת האכרים קשורי-רגב. אם לא העדיף להקריב את הונו ולהגר. אפילו כאשר עמדו ב-29 ליוני 1389 היהודים אברהם טרויר, אליהו ואלך ואברהם לנדסהוט לנסוע לארצות „הולישיות" ז"א לאיטליה לשם קנית אתרוגים, היו נאלצים לבקש רשיון מיוחד מאת הדוכס ליציאה מן הארץ. חובה זו שמשה לדוכס רודולף הרביעי גם לאמתלה, ליטול לעצמו זכות יתר, דהיינו לבטל על דעת עצמו חובות ליהודים ושטרי חוב ולהשתמש ביהודים כאילו היו חפצים ממש.

בכל זאת הגיעה יהדות וינה דוקא בזמן שלטון הדוכס הזה לפריחה גדולה, כי הדוכס פיתח את הכלכלה, התרבות והאמנות בארצו ובעיקר בבירתו בוינה. הוא ייסד כאן את האוניברסיטה הראשונה באוסטריה, שקבלה את שמו „רודולפינה". דברים אלה הביאוהו לידי כך שהצורך בכסף הלך וגדל כמעט מיום ליום. בכדי שיוכל למלא את כל הדרישות הכספיות, הרשה ליהודים, שיצאו בהכרח מבתיהם ומאחוזותיהם בגרמניה ובצרפת עקב האשמה בגרימה למגפה החדשה של „המות השחור" משנת 1350, וכן גם לאלה שלודויג הגדול, מלך הַמַגְיָרים גרשם—להשתקע בווינה. לא השתמשו כלפי יהודים באמצעים של אחיו אלברכט השני וליאופולד השני במצוקתם הכספית, שעשו כמקדימי הנאצים של ימינו, כגון הכלאות תכופות של כל היהודים והחרמות רבות של נכסיהם. ניתן ליהודים, אפילו בזמן הדוכסים האלה וגם בזמן יורשיהם

אלברכט הרביעי ווילהלם, לחיות במנוחה.

יחס היהודים לאזרחים ומצבם הסוציאלי

אם כי העיר וינה כשלעצמה היתה קיימת ללא קשר עם קהלתה היהודית ולכן הוותה קהלה זו כעין גוף זר בקרב האוכלוסיה הנוצרית, מעין „מדינה בתוך המדינה", חיו בכל זאת שני חלקי אוכלוסיה אלה ביחסים ידידותיים. אחרת אין להבין שדוקא הקונציליון בווינה (1287) דרש בתוקף אולם לשוא, שהיהודים ישובו ויחבשו את „הכובע בעל קרנים" שנועד להם, כפי שחבשהו שופט היהודים אַיְזֶר לפי התמונה הנמצאת ב„ספר היהודים על רחוב שֶׂף". כן דרשו לשוא איסור הבקור במרחצאות הנוצרים ובאכסניותיהם, ועל הנוצרים נאסר להזמין יהודים לשלחנם, לסעוד על שלחן היהודים. אולם יחסם הטוב לא הרחיק לכת עד כדי כך, שיהודי יוכל להשיג תעודת אזרח בעיר וינה. על פי מסמכים יש רק להוכיח, שיהודי וינה מלאו תפקידי-אמון שונים אצל שליטי המדינה והכנסיה. כן נקרא היהודי טֶכַנוס „מנהל הכספים והנכסים של הדוכס" ושני היהודים אחים לובלין ונֶקוֹלוֹ—„אלופי הממלכה של הדוכס". אין ספק, שגם לָבמַן, שֶׂנְמַן וּשְׂוֶרצַלַין, שהלוו כסף בסכומים גדולים, מלאו תפקידים חשובים למען הדוכס; תפקידים, שעל ידיהם עלו בדרגתם החברתית מעל זו של אחיהם. על דוד שְׂטוֹיס, ראש משפחת העשירים ביותר שבקהלת וינה הראשונה, ספרו לפי מסמך מ-3.5.1364, שהתמכר בנאמנות ובמסירות לעניני החשמן יוחנן מבְּרַקסָן ורכש לו על כן את „ידידותו המיוחדת" עד כדי כך, שאפילו הדוכס מאוסטריה נכון היה לערב לפרעון ההלואה הניכרת, שנתנה לחשמן ע"י שטויס. גם להגן על הבית, אשר בניו של דוד שטויס, הֶנדלַין ויונה קנו מידי איסרלין מנוֶינבורג לקח הדוכס על עצמו, אולם יסוד המכללה על ידו הביא לידי כך, שלרופאים יהודיים אסור היה להלכה לטפל בחולים נוצריים.

שחרור היהודים מכל המסים האזרחיים, שנבע מעמדתם המיוחדת, כלומר מהעובדה שבתחילה היו נכס המלך ואחר כך למעשה ולהלכה נכס הקמרה של הדוכס ושעליהם היה משנת 1338 לשלם לקופת הממשלה רק את מס היהודים, נראה לתושבי וינה הנוצריים, כאלו הועלו היהודים על האחרים ללא צדק. הם לא יכלו ולא רצו להבין, שהדוכס לא נתן לשום איש לצמצם את זכותו לנצולו המלא והרחב, ככל האפשר, של נכס היהודים. גם גידול מספר היהודים אשר בא מהגירתם מארצות הגריש ובעקבותיה פריחת מלאכת מחשבת, כלכלה ותרבות של היהודים הגבירו את קנאת הנוצרים ושנאתם וגרמו אפילו להערתו הלגלגנית של מחבר כרוניקה אחת: „וינה הנה העיר המובטחת והמבורכת של היהודים".

המצב הרוחני

עליתה המספרית והכלכלית של קהלת וינה גרמה כמובן גם לפריחת

המדע היהודי ולהתקדמות ניכרת באופי העברי. שורת הלמדנים המובהקים, והנקראים „חכמי אוסטריה" שאותה פתח הגאון ר' יצחק בן משה, בעל „אור זרוע" באמצע המאה הי"ג, נתפסה ביחוד ע"י רבני וינה. הם ואלה מוינר-ניישטט וקרמס מלאו את מקומם הקודם של רבני שפיר, וורמיזה ומגנצא. בוינה היו אז, כבערי אוסטריה האחרות באותו זמן, שני רבנים שמלאו את תפקידיהם על הצד הטוב ביותר מבלי שהאחד ידרוש בשבילו יותר זכויות מאשר השני זכה להם: הר"ר מאיר בן ברוך הלוי „הנשר הגדול מלא התורה ומופלג בחכמה" — במלים אלה הספידו הריב"ש — השיב לאלה שעוררוהו לאסור את ההוראה לרב אחר שנכנס בגבולו וקפח את פרנסתו: „מי נתן או הוריש לי הגבול שלא ישיגו אחר". לכן נכוון בנקל שפעל יחד עם הר"ר אברהם קלוזנר. כדאי לציין כאן שכפי הנראה היו הר"ר מאיר בן ברוך הלוי והר"ר אברהם קלוזנר רבני וינה הראשונים שנתמנו על פי בחירות. הרי בימי קדם בכלל לא היו חכמים מיוחדים ממונים או נבחרים, כדי להורות ולנהל את החיים הדתיים של הצבור היהודי. הלמדנים שנמצאו במקום הורו ודנו לא על מנת לקבל פרס, כי את פרנסתם מצאו חכמים אלה מאחת המלאכות או מאחד המקצועות המחיים את בעליהם. ולכן היו בזמן ההוא ראשי הקהלות ומנהליהן הרוחניים אנשים מכל השכבות והמעמדות. רק בראשית המאה הי"ד התחילו בוינה להביט על הרבנות כעל משרה חשובה שמתן שכרה בצדה. משום כך תקן הר"ר מאיר בן ברוך הלוי תקנה חדשה ולפיה על כל אחד אשר רצה לעמוד לבחירה בתור רב היה לו להוכיח, שרכש לו את „כתב-הסמיכה" ואת התואר „מורנו". תוצאת התקנה הזאת, שהישיבות בוינה נתפרסמו ע"י מנהליה במדה כזו, שגם ממקומות אחרים של „הממלכה הרומית של הלאום הגרמני" זרמו אליהן תלמידים, שהפיצו ברבות הימים בלמדנותם ובחייהם הצנועים את שם הקהלה הוינאית בכל קצות העולם ונרשמו גם כן בתולדות עמנו.

יורשו של בעל „אור זרוע" ובנו רבי חיים היה רבי אביגדור בן אליהו הכהן, נודע כבעל „שערי מוסר", אשר נזכר כבר במסמך משנת 1240 כרבה של קהלת וינה. אחריו באו בכהונה זו אחיו רבי אליעזר בן אליהו הכהן ורבי ניסים גוטמן, שכיהן בשנים 1318 עד 1337 והוריש את המשרה הגבוהה הזאת לרבי משה בן ר' גמליאל אחריו.

תקופה חדשה בתולדות הרבנות בכלל נפתחה ע"י הר"ר מאיר בן ברוך הלוי המכונה גם וינאי. הוא היה המאור בין רבני אשכנז בזמנו. נולד בשנת 1320 לערך בפולדה, למד בישיבות מפורסמות קודם בעיר מולדתו ואחר כך בערי אשכנז אחרות ורכש לו ידיעות כה עמוקות שר' ישראל איסרלין (מהרי"א) מוינר—נייישטט אמר עליו ב„פסקים וכתבים" שלו, שידע את כל חוקי הדת ואת כל המנהגים שבהם נהגו במחוז הרינוס על בורים. ידיעה זו העלתהו בזמן כהונתו בוינה בעיני כל רבני אוסטריה לבר-סמכא העומד מעל כולם. ר' מאיר הלוי, שנשא לאשה את בתו של היהודי העשיר ביותר בוינה,

דוד שטויס, לבו נמשך בכל זאת אחרי הקהלות המפורסמות פרנקפורט על נהר מיין ונורדהוזן, כדי להשתלם בלמודיו. רק בשנת 1349 החליט בפעם הראשונה להענות להזמנתה של קהלת וינה, בה נולדה אשתו. ברם כעבור שנים אחדות יצא את וינה בכדי לקבל לזמן מה את הרבנות בקהלת נירנברג המכובדת. בראשי השנים התשעים חזר לוינה ונשאר בה עד יום פטירתו. את פרנסתו הוציא ביחוד מהלואות כסף. כהונתו כרב הקהלה לא היתה בשבילו משלוח-יד ומקור פרנסה. בכל עניני הקהלה פנו אליו אנשי המקום ובקשו ממנו את פסק־דינו. הוא לימד תורה וחינך את תושבי הרובע היהודי להתנהגות מסורתית. אליו פנו בשאלות דתיות והוא הוציא תשובות בלי לדרוש או לקבל שכר. מכיון שבתקופה ההיא כבר החלו הישיבות באשכנז לרדת מגדולתן ובתוך הישיבות לא שמו עוד את לבם לעמק ההלכה בלמוד התורה לשמה, החזיק הוא בעצמו ישיבה, אשר רכשה לה במהרה שם טוב. הוא קבע סוף סוף שבבחירות-הרבנים ישתתפו כל המעלים את מסי הקהלה. ר' מאיר הלוי כיהן בד־בבד כשופט יהודי וכעסקן הקהלה. עסקיו עלו לגדולות. המסמכים מוכיחים את בעלי החובות הבאים של הר"ר מאיר בן ברוך הלוי: ההגמון מוירצבורג היה חייב לו 400 פלורין והמנזר לַנקהַלם 600 פלורין. כאשר יהודי נירנברג הוכרחו בשנת 1335 לפדות את עצמם מגרוש בכופר ניכר של 3000 פלורין, שנדרשו מהם, תרם הר"ר מאיר לשם זה סך של 800 פלורין. היות ובזמן כהונתו הלכה והתפתחה הרבנות למשרה החשובה ביותר בקהלה, היה מן ההכרח, שתפרנס גם את המכהן בה. אז קבע הריר מאיר הלוי מה שהזכרנו כבר, ובעקבות תקנתו נסה אפילו המלך רופרכט בשנת 1467 ליחס לכהונה זו חשיבות רבה יותר על ידי הענקת רבנות ראשית לכל ארצות אוסטריה. הוא מינה את ר' ישראל מקרמס לרב הראשי הראשון במדינתו, אולם התנגדו לו הקהלות וביניהן גם וינה והריר ישראל נאלץ היה להתפטר ושם קץ לסערה שקמה נגדו.

יחד עם ר' מאיר הלוי ואחרי פטירתו כיהן כרב וכשופט היהודים משנת 1388 עד 1407 הר"ר אברהם קלויזנר, נצר ממשפחת למדנים ידועה באוסטריה. חבורו המפורסם ביותר, שלא פעם נזכר בכתביו של מהרי"א, שמו „מנהגים". הוא קבץ מנהגים, שטעמיהם וצורותיהם מובאים על ידו באופן בהיר מאד. מהדורה חדשה של חבור זה הופיעה בשנת 1929 והוצאה ע"י ח. י. אֶרנרייך בְּרָנָא. אף הוא נזכר ב„ספר היהודים על רחוב שֶף" כמלוה כסף גדול, מקצוע שהמשיכו בו אחרי פטירתו גם אשתו וגם בנו שאול קלויזנר, אשר כיהן גם בכהונת כבוד זו. הר"ר שאול קלויזנר שיתף א"כ בתפקידי משרתו את אחיו לייזר עד אשר הגזרה משנת 1421 שמה קץ לחייהם ללא עת. ראוי להזכיר גם, כי הר"ר יֶקל מאֶגֶר והריר אהרן, תלמידו של הר"ר מאיר הלוי, תרמו יחד עם האחרים תרומות רבות להרמת כבודה של קהלת וינה. זכותם הבולטת ביותר של כל המלומדים נשארת שהם, אשר קבעו את המנהגים של יהודי אשכנז בתתם להם את הצורה ההיא, שנשתמרה עד היום.

היסורים האיומים שעברו על יהודי אשכנז במשך המאה הי"ד לעתים קרובות מאד—אסונות כאלה נגזרו ברבע הראשון של המאה הט"ו גם על האוכלוסיה היהודית באוסטריה בכלל ובתוכה ביחוד על יהודי וינה. אדרבא, האחרונים נאלצו לטעום את אסונם במדה עוד יותר חריפה מאשר האחרים, על אף ההכרה בפריבילגיון שלהם ועל אף ההבטחות המחודשות להגנתם ע"י שר-המדינה לא נשמרו היהודים בזמן ההוא בפני התפרצויות תכופות של איבת האוכלוסיה. הסבל הזה הופיע בתחלה באור בלהות של השרפה, שפרצה בבית-הכנסת ב-5/11.1406. בעוד שבעל הכרוניקה הנ"ל, ר' יוסף הכהן, מציין את תוצאות השרפה הזו, שהפכה את כל בתי-היהודים שבסביבת בית-הכנסת לעיי מפולת, בכתבו: „כל העיר התרגזה על היהודים", הפכה את בתיהם לבזה ו„שלחה יד בהם כמעשה הכורם באשכול"—תיאר הסטוריון נוצרי בימים ההם את השרפה במלים צניעות כאלה: „ביום הששי שאחרי „יום הקדושים" (אלרהיליגנטג) בשעה ש„פעמוני הבירה" צלצלו בוינה, החלה שרפה ברובע-היהודים והאספסוף קם ולקח מהיהודים את כל אשר מצאו: תכשיטים, כלי-בית, יין, קמח וכו'. השוד נמשך גם בכל יום השבת וע"י כך נגרם נזק רב במעוטו ליהודים ברובו לנוצרים, שמשכונותיהם הלכו לאבוד". שגם יהודים אבדו את חייהם בשרפה עצמה או עקב הפצעים, שנגרמו להם ע"י הנוצרים, היה בעיני ההיסטוריון בעל „שאר-רוח" זה פחות חשוב מאשר הריסת המשכונות, שבעליהם היו נוצרים. היהודים הסתתרו במשך שלושת ימי השרפה והפרעות במרתפי הבתים, ששרדו. באופן כזה יכלה האוכלוסיה הנוצרית ובראשה הסטודנטים, שזרמו מתוך בניני-האוניברסיטה הסמוכה כדי לעורר את חבריהם לשוד, לקחת אתם ללא הפרעה את כל הגזל, שערכו עלה ליותר מ-100.000 פלורין, סכום כביר לפי מושגי הזמן. אמנם דרש בדיעבד הדוכס, באיום ענשים חמורים ביותר, את החזרת החפצים הנשדדים. הוא פקד אפילו על חפושים בחדרי-הסטודנטים, אבל אלה השתמשו בזכותם להשתחרר מחפושים ע"י שבועה, שבחדריהם אינם נמצאים חפצים כאלה, ותוצאות הפקודה והחפושים היו שהוחזר רק חלק זעום מהדברים שנגנבו ורק חפצים פעוטי-ערך.

בית-הכנסת, בו פרצה השרפה, נהפך לעפר ואפר ומאז לא הושב למצבו הקודם. זה משום שנהרס חלק הבתים בשרפה, שנשדדו ונגזלו היהודים ע"י האוכלוסיה ושנאבדו הרהיטים בעלי-ערך ותכשיטי זהב וכסף. כוחם הכלכלי של היהודים, שהוחלש ע"י זה, לא איפשר איפוא להם, לרכוש להם מחדש את הסכום הדרוש לבדק בית-הכנסת. הם לא באו אפילו אחרי השרפה הזאת בחשבון כמלוי-כסף. כך פחתה התעניינותם של הדוכס והאצילים, ושל האזרחים והכנסיה ביהודים. אדרבא, אומץ רוחם של האזרחים לקום נגדם בגלוי הלך וגדל. כחם המשקי הנחלש הזה של יהודי וינה היה בעוכריהם.

הדוכס אלברכט החמישי (1439—1411), שהגיע למלכות אחרי מותו של ליאופולד הרביעי, ראה במו עיניו את הנחיצות להמציא לא רק את הסכומים הדרושים לכסוי ההוצאות של משק חצרו המוגדל, אלא גם את ההוצאות

לחסול מעשי השודדים, שהתפשטו באופן מבהיל. זאת ועוד: הוא ראה את עצמו נאלץ, בתור קתולי קנאי, להחזיק חיל-מצב למלחמה בתנועת ההוסיטים, ששכרו בלע גם כן הון-כסף. ולכן ניסה ראשית כל בשנת 1411 להסיר את המחסור הזה באמצעים על ידי מס יהודי מיוחד בגובה של 6000 פלורין. על שלושת היהודים: יעקב איש ויטרה, שהיה בעל בית בוינה, יונה בן דוד שטוים והשל איש פרכט הולדסדורף, הטיל לתת לו מפרעות על המס הזה ולגבותו בדיעבד אצל היהודים. בשנת 1414 לוה שנית מלוה אצל היהודים והפעם פי כפלים מאשר בפעם הקודמת, וסוף סוף דרש ב-1417 שוב 6000 פלורין. את הסכום הזה לא יכלו היהודים להלוות מתוך כספיהם הם והיו נאלצים ללוותו אצל „נוצרים אחדים". עד כדי כך נדלדל כחם הכלכלי של היהודים.

המחסור התמידי בכסף אצל הדוכס וגם שנאתם הגדלה של הנוצרים ליהודים בעטיה של תנועת ההוסיטים, הגבירו את תאוותם של הדוכס ושל האצילים והאזרחים, להעביר את רכוש היהודים לידיהם.

אף המחלקה לתיאולוגיה במכללה הוינאית עיינה בשאלה זו, אם היהודים עמדו בקשרי בגידה עם ההוסיטים והוַלְדֶנסים. הפרופסורים „גלו" בהזדמנות זו ש„מספר היהודים גדול מדי, שהם חיים חיי מותרות וקוראים בספרים איומים הנמצאים אצלם ותכנם כלימת בוראם, קללת כל הקדושים וגדוף כל הגוצרים". חוות דעתה זו של המכללה גרמה להגברת האנטישמיות בקרב הסטודנטים. תופעות שנאה אלה בישרו סערה ההולכת ומתקרבת, בנפש כל יהודי פעם הרגש, שמן ההכרח שכל גורם ואף הזעום ביותר יביא שואה בלתי־צפויה ליהודים. כל ההתאמצויות למנוע בעדה היו לשוא, כי הנוצרים ראו בשואה הבלתי נמנעת את ההזדמנות הטובה ביותר להשתחרר מהיהודים ואתם גם מכל חובותיהם והתחיבויותיהם כלפיהם.

בתוך אוירה הרת־אסונות זו נפוצה לפתע בין האוכלוסיה ידיעה איומה, כי היהודים באֶמס חללו את „הלחם-הקדוש". האשימו יהודי „בעל הון עצום" ושמו ר' ישראל, שקנה אחרי חג הפסחא ב-1420 מאת אשת השמש של הכנסיה חלקים רבים מהלחם ההוא ומסרם לבני דתו, שישמשו להם דברי-לעג. ר' ישראל, אשתו ומספר יהודים אמידים באֶמס נאסרו והובלו לוינה. ביום 23 למאי 1420, בשעה שמונה בבוקר נעשה ציד על היהודים, שנמצאו אז בערי אוסטריה ובכפריה. נכסיהם הוחרמו, הנכבדים נכלאו בבית־סוהר בוינה, והעניים הוטענו על סירות אחדות מחוסרות משוטים, שעגנו על חוף הדנובה. אחרי שגזלו מהמגורשים אפילו את לחם הצידה היבש, נדחפו הסירות מהחוף וכך נתנו להן להפליג במדרון הזרם, אשר „נשא אותן לארץ הונגריה". חלק מהיהודים האלה, שהפכו אביונים ופושטי־יד הלך ברגל על כבישי המדינה למוריביה, אחדים לאיזור הריינוס, אחרים השתקעו בערי איטליה או בארצות השולטן, אבל מספר ניכר בחר בוינר-ניישטט למקום מגורם, אשר הודות להשתדלותו של הר"ר ישראל איסרלין היתה עוד פתוחה לפניהם. היו גם

בודדים, שקבלו על עצמם את הסבל לחיות חיים של „אדם אילגלי" ונשארו בוינה. דבר היוצא מהעובדה, שהרופאים והרקחים פנו ב-1438 אל הפקולטה לתורת הרפואה שבאוניברסיטת וינה ובקשו ממנה להפעיל את שלטונות העיר, שיאסרו בכל חומר הדין על הרופאים והרוקחים היהודים העוסקים באופן בלתי מוסמך במקצועות אלה.

הנאסרים היו במצב של יאוש ורבים מהם התאבדו. נשים החניקו את עצמן, גברים פתחו את עורקיהם, אחרים הפכו את כתונותיהם לחבלים שבהם תלו את עצמם, אבל אפילו מקרי-התאבדויות אלה לא מנעו בעד השלטון מלהוסיף מעשים אכזריים, כגון: הילדים נפרדו מאמותיהם, הנשים מבעליהן והכריחום לעבור על מצוות התורה ואפילו להמיר את דתם. במצוקה זו של אחיהם פנו רבני-איטליה אל האפיפיור מרטין V בבקשה, להמליץ עליהם בפני זיגמונד קיסר, חותנו של הדוכס אלברכט החמישי, שירחם על יהודי אוסטריה. אולם להשתדלויות אלה היתה רק הצלחה להלכה: האפיפיור הקנה ליהודים ב-23.12.1420 את הזכות, שאיש מהם לא יוכל להיות נאלץ לטבילה ושהעובר על ההוראה הזאת יוצא מהכנסיה. אף על פי כן הובאו כל הילדים שנלקחו באונס מזרועות הוריהם למנזרים ונטבלו בעל כרחם. את היהודים, אשר היו נאסרים בבית-הכנסת בוינה ואשר סרבו להתנצר, המית אחד אחד ר' יונה, שעליו נפל התפקיד האכזרי הזה לפי ההגרלה; הוא סידר אחרי-כן את הגויות אחת מעל השניה, שפך עליהן שמן, הדליקן ואיבד סוף סוף את עצמו לדעת. 120 הנשים ו-92 הגברים שהיו כלואים בבית-הסוהר ברח' היימלפפורטה, אשר שימש עד אז רק לקליטת פושעים פליליים, נסחפו משם אל הדשא שעל יד הדנובה שבאַרדבֶרג ונשרפו חיים על המוקד. הדוכס בכבודו ובעצמו ואנשי לויתו נוכחו באוטודַפֶה הראשון הרשמי הזה בוינה. לזכר הלפיד הזה מגופי יהודים חיים, הותקן על חומת הבנין ל„יורדן הגדול" הנמצא בככר היהודים והנושא סמל המתאר את טבילת-ישו בירדן—סמל, אשר תפקידו היה להעיד לדורות הבאים, שב-12.3.1421 נעשה בוינה בפעם הראשונה המעשה „התרבותי" ההוא.

גורל הספריות הפרטיות המרובות והישיבות כגורל בעליהן. אף הן נשרפו בחלקן ובחלקן נהפכו לניר פסולת ושמשו חומר לכריכת ספרים. אלה ששרדו הובאו למכירה בקהילות אחרות ונשאלה איפוא שאלה לפני בעל „תרומת הדשן", אם מחוייבים קוני הספרים להחזירם לבעליהם הקודמים. כך נהפכה על פיה הקערה היהודית המלאה עמל וזועה ודם של דורות, הקערה שנצטברו בה כוחות של דורות וירושה של דורות, ועמה יחד נחרבו אוצרות של כוחות ועמל יהודי וינה וקהלתה הקדושה.

תקופת המעבר מגיטו לגיטו

אחרי המאורעות הנוראים של שנת 1421 ניסו היהודים להטיל חרם על אוסטריה ולחייב את בני ישראל בהשבעות חגיגיות ובנדויים, שלא ישתקעו עוד בארץ זו. גם הדוכס ליאופולד הראשון נדר נדר כביכול בפני נציגי הכירה לא להרשות בשום אופן ליהודים להשתכן מחדש בעיר עצמה ובסביבתה ולא לתת להם אפילו ללון בה. בכל זאת לא חדלה ההשתדלות במשך מאתים השנים שעברו מאז חורבן הגיטו הראשון על אדמת וינה והריגת שארית היהודים על זקניהם, נשיהם וטפם, עד שהצליחו, אחרי האבקות ענקית של מספר אמידים, להקים במאה הי"ז את הגיטו השני המסודר לפי חוקה חדשה. גם מצד השליטים התחילה תנועה מקבילה לשאיפות שיבת היהודים האלה מיד אחרי גרושם. הם הבטיחו להם גדולות ונכבדות, בהחזירם להם את זכויותיהם הקודמות — אם גם מקוצצות במקצת ומוגבלות יותר, משהיו קודם.

משלשה טעמים לא יכול היה להיות מספר השבים למקומות מגוריהם הקודמים גדול יותר: א) רכוש היהודים באוסטריה בכלל ובוינה בפרט ירד עקב הגזל והשוד המתמיד, שנערכו בהתאם לחוקים כביכול ולעתים תכופות בנגוד לחוק, גם מצד השליטים וגם מצד המוני-העם. ברור שהחוגים האצילים והאזרחיים, ששלטו אז באוסטריה, לא היו מעונינים בגורלם של יהודים מחוסרי-הון; ב) השתדלויות תושבי וינה התמידיות, שנמשכו ללא הפסקה כמעט בשיטתיות, לאסור על היהודים לשוב; ג) הקיצוניות הדתית של שליטי המדינה הלכה וגדלה בה במדה שכתות דתיות חדשות קמו ורבו, בעיקר כאשר אש-המפכה הדתית התלקחה בכל קצוי-הארץ. נוסף לאלה התקרבה יותר ויותר סכנת הפלישה של התורכים ועוררה בנפשם של מפקדי הצבא חשד-שקר, שהיהודים יתאחדו עם האויב לשתוף פעולה נגד המדינה. נמוקים אלה השפיעו על הממשלה היסוס מיושב וזהירות רבה בהחלטותיה וצעדיה בנדון זה.

בכל אופן היו כבר בתקופת המלכות של אלברכט החמישי יחידי-סגולה, אשר ידעו לקנות להם במחירים גבוהים מאד את זכות הישיבה בוינה ואת חסותו של הדוכס האוסטרי. כבר שמענו על איסרלין, אשר קבל מהדוכס מגן בכל ארצותיו וחופש-תנועה בתוך גבולותיהן. גם יורשו של הדוכס אלברכט החמישי, לדוסלאוס פוסטהומוס (1440—1457) הלך בעקבות מדיניותו של אביו כלפי היהודים. בפקודותיו מ-1453 ו-1455 נעל את שערי וינה בפני היהודים לגמרי, הן בפני התישבותם והן בפני רכישת קרקעות בה. הוא ביטל אפילו את חובות תושביה, אשר היו חייבים ליהודים, שגרו פעם בעיר זו. חובות ליהודים במקומות אחרים, הוחרמו לטובת שר-המדינה. בכל זאת הוציא גם הוא אחדים מן הכלל. בעיקר היו לו סכויים ליתרונות כלכליים או לעזרה רפואית. אחרת אין להבין, שרופאי וינה התלוננו לפניו ב-1444, שיהודי אחד קבל את הרשות מטעם הממשלה „לעשות כרצונו הוא בתורת הרפואה ולמסור לחולים תרופות", אף-על-פי

„שממילא היו בעיר 11 רופאים ואין לכן בהחלט מחסור בהם".

יורשו, אשר נהג כבר את עניני הממלכה כאפיטרופסו של אחיו, הדוכס פרידריך מסטיריה (1493—1556) שמר על העקרונות במדיניות כלפי יהודים כקודמו, ואסור היה באופן עקרוני ליהודים להתישב בוינה. מכיון שהדוכס פרידריך היה איש בעל רגשות הומניים חזקים, והיות ולתכונות אלה הצטרף הצורך התכוף והדחוף בכסף, אשר נתעורר על ידי המעמס הכבד בחובות, שקודמו השאיר לו ועל ידי המלחמות הממושכות, היה הדוכס פרידריך קפדני יותר במספר מכתבי-ההגנה. כקאתולי אדוק היה עליו לסלק קודם כל עכוב חשוב בדרכי המדיניות שלו כלפי היהודים. כידוע היתה הנמקת האמצעים והפקודות האנטי-יהודיים מאז שנות 22—1420, שהיהודים אשמים היו בפשע נגד הדת הנוצרית, לכן היה על הדוכס להשתחרר קודם כל מתוצאות עבירה על דיני כנסיה אלה. לשם כך השיג מהאפיפיור בשנת 1452 בעדו ובעד נתיניו הנוצריים את השחרור מכל התוצאות הנזכרות, ואת הזכות לנהוג בכל ארצותיו כלפי יהודים בלי הבדל המין ככלפי סתם בני-אדם. הורשה לו כמו כן לקבל את היהודים במלכותו כתושבים קבועים ותמידיים, הודות ל„בולה" זו עלה בידו לשבור את התנגדותם של המעמדות ושל עירית וינה, של אותם החוגים, אשר רשאים היו לפי התחוקה הקיימת להשתתף במובן ידוע בהנהלת עסקי הממשלה. חוגים אלה, כמו הכנסיה, היו מוכרחים, אחרי האבקות קשה במשך 16 שנה, להבין, שלא יצליחו להרחיק את היהודים באופן מוחלט וסופי מגבולות המדינה. הכנסיה נסתה אפילו ללחוץ על השופטים המקצועיים ועל שופטי העם ועל המזכירים שבבתי הדין לסטות מדרך הצדק והיושר בפסקי-דינם ולהקשות על ידי זה, שהיהודים יוכלו לחיות בוינה בשקט ובשלוה, אבל כל הנסיונות עלו בתוהו, כי ידו של הדוכס היתה על עליונה. בהשיגו אצל האפיפיור פאול השני צו „שגם ליהודים יהיה צדק".

כבר עובדה זו, שהשליט התנהג כלפי יהודים אחדים בעין יפה, עוררה עוד יותר את שנאתם של אזרחי וינה, שהיתה כל כך חזקה, שהם דרשו ממלך ההונגרים מתיה קורבינוס, אחר נצחונו על הקיסר פרידריך, שלא „ירשה מטעמי הכבוד ולפי המסורת" ליהודים להתישב בעיר, כדי לפתח שוב חיי מסחר וכלכלה. השנאה מצאה את בטויה גם בחבורים ללא ספור. במיוחד, הצטיינו שני סופרים עלומי שם, שהאחד מהם נסה להוכיח מתוך התלמוד, שלפיו מחוייבים היהודים לבוז לדת הנוצרית, ליוצרה ולקדושיה וללגלג עליהם. הוא הציע לאחוז באמצעים, שפרושם היה השמדת היהודים הגמורה, אם לא יעדיפו להמלט באופן חגיגי לתוך חיק הכנסיה. והשני חיבר שיר-לעג מקושט פתוחי-עץ, אשר תארו יהודי שבידו שק-כסף וכורע ברך בפני עגל-זהב על עמוד.

רק בנו ויורשו של הקיסר פרידריך, הקיסר מקסימלין הראשון (1493-1519) בנה את מדיניותו כלפי יהודי אוסטריה בכלל וכלפי יהודי וינה בפרט על עקרונות חדשים לגמרי. הוא היה לפי אפיו הפוכו של אביו: בעוד שהלה

נגש להחלטותיו ולמעשיו אחרי שקול דעת קפדני ובהסוס רב. היה מקסימיליין מחונן במזג לוהט, קבל החלטות במהירות רבה ולא נרתע אפילו מפני מעשים נועזים. הוא ידע לעמוד על דבריו—תכונה לא כל כך מצויה אז—אפילו אם היה בהם הבטחה טובה ליהודים. הודות לתכונה זו נקרא „האביר האחרון". ראוי לציין שלמרות השפעתו העזה על אביו לטובתם של היהודים בזמן שלפני עליתו על כסא המלכות, הושפע הוא בעצמו ע"י המעמדות, אשר תרמו סכום ניכר לקופתו ואשר הבטיחו גם להבא לשלם, מה ששלמו היהודים עד כה, לרעתם של היהודים. ב-1494 נתן לפי עצתם של המעמדות, פקודת-גרוש לכל היהודים, בהתאם להבטחתו של פרידריך, אשר עירית וינה קבלה בשעתו ממנו. אבל עד מהרה הבין, שזוהי אולת להחליף מקור הכנסות קבוע ומתמיד, כפי שהיהודים הוו אותו בהכנסה חד פעמית ממקור חלש. כפי שהיו המעמדות. לכן לא הוציא לפועל את פקודת הגרוש. אדרבא, הוא הרשה, אמנם רק ליהודים, שנמצאו כבר בוינה או שבאו באופן אינדיווידואלי ולזמן מוגבל, לגור בעיר ולעסוק בעניני הפרנסה שלהם ללא הפרעה. פקודתו מ-1499, אשר נתן תחת לחץ הכנסיה והמעמדות ואשר הטילה על היהודים לצאת מוינה במשך שנה אחת, נשארה על הנייר ומעיד על העובדה, שהם השתכנו שם זמן רב יותר מאשר הורשה להם מתחלה. גם פקודותיו מ-1511 לרוזן נִיקלַס סַלם שעליו היה לדאוג, שהיהודים הגרים מחוץ לעיר יהיו קשורים בסדור הלבושים כמו היהודים בתוך חומותיה, מוכיחה את המצאם של יהודים בוינה ומחוצה לה.

המלחמות, אשר מקסימיליין נלחם בצרפת ובוֶנֶציה, היו גורמים נוספים לזה, שמספר היהודים „הסבילים" הלך וגדל עד כדי כך שהמעמדות התלוננו בתזכירם מ-1518, שבנגוד לפקודת הקיסר, שניתנה בקלן „יהודים מתישבים בוינה, מלוים כסף ברבית גבוהה ומתנהגים כאלו היתה להם מאז ומתמיד הרשות להשתקע שם". הקיסר ענה אמנם על התלונה הזאת, שבשום אופן לא נתנה ליהודים רשות ההתישבות בקביעות—זולת ליהודי הירשל מציסטרסדורף, היות וחבו לו סכומים עצומים. על דעתו זו הוא חוזר גם בפקודת הגרוש מאותה שנה, אבל להוצאה לפועל של הפקודה לא הגיעו. תפקידה של מדיניות היהודים היה אז לענות אמנם בחיוב על תלונותיהם של עירית וינה ושל ראשי המעמדות, להוציא פקודות גרוש על היהודים. על ידי מדיניות זו נתהוה מצב לאַבִּילי, אשר גרם לזה, שהיהודים היו נאלצים מפעם לפעם להכניס סכומי-כסף גדולים לקופת הדוכס.

פרדיננד הראשון (1522-1564) חשב קודם, שיוכל להמשיך בדרכי קודמו מקסימיליין ולהשתמש במדת מדיניותו כלפי היהודים. גם הוא נתן רק מזמן לזמן ולמטרות מסוימות למספר מצומצם של יהודים במדינה ובחוצה לה הנחות מיוחדות, אבל הוא צעד מראש צעד קדומה בתתו לאחד אולשני את רשות ההשתקעות בקביעות בבירתו. גם הוא שם את לבו לדרישתם של המעמדות והאזרחים, שמספר ה„סבילים" לא יגדל ולמנוע בעד זה, שבנפש היהודים תתעורר התקוה, להקים במהרה ובקרוב קהלה מסודרת חוקית. במלים אחרות:

היהודים היו זקוקים לחסדם של השליטים ולקנותו בקרבנות, אשר עלו לפעמים על יכלתם האמתית. הם ידעו, שגם קרבנות אלה דיים רק, כדי להבטיח להם לזמן קצר יחסי שהות ופרנסה. בהתאם למדיניות השליט, נכלל בסדר-היהודים מ-1536 סעיף, שהיה כנראה עלול להגן על העיר ועל תושביה מפני נצול וספסרות מצד היהודים דרך הפחתת שנות שהותם בעיר ועל-ידי בקורת מספרם הקפדנית מאד. לבקרת זו חשבו להגיע על ידי קביעת אכסניות מסוימות ליהודים זרים ועל ידי הטלת החובה עליהם לענד את סימן גזעם „כתם צהוב" לעין כל. ב„סדר-היהודים" זה נוצר סוג חדש של יהודים „משוחררי-החצר", אשר עליהם היה מעתה לשלם את כל מסיהם ותשלומיהם האחרים אך ורק לקופת ה„אוברמרשלאמט". כי הם הועמדו תחת שפוטו. נלקח איפוא מהעיריה כל כח-שפוט על היהודים.

פרדיננד הראשון צוה אמנם, שעל היהודים לענוד את הכתם הנזכר לעיל אך ורק בעיר ולא מחוצה לה ובאופן זה אופשר להם לנסוע בעניני עסקיהם לתחומים מעבר לגבולות וינה באין מפריע. עבירה על הפקודה נענשה עונש חמור. צורת ה„כתם הצהוב" הזה, קטע ארג צהוב עגול וקוטרו החיצוני 5 צנטימטר והפנימי 2,2; היהודים היו מוכרחים לענוד את הסמל על השרוול השמאלי באופן כזה, שכל אחד יכול היה לראותו. הפקודה היתה כעין מעשה תגמול של השליט כלפי אזרחי-וינה, שלא הוציא לפועל את פקודתו מ-1543, שלפיה אסור היה ליהודים להופיע בירידי העיר בלי „מכתב-דרכיה" ולעסוק במקח ובממכר, ושלא גרש אותם מוינה ב-1544, בהתאם להבטחתו. אדרבא היהודי משה, שנזכר במסמך אחד מ-1542, היה חביב מאד על אנשי החצר, כמו כן הרופא לזרוס מגינסבורג, הנזכר במסמך אחר מ-1547, אשר עליו צוין, שהוא, מוסר ברצון רב ובחפץ לב לכל אחד את שרותיו בתורת הרפואה ואפילו את התרופות".

הדבר שפרדיננד הטיל על היהודים לגור אך במעונות ידועים שבוינה עורר בלבו של מקסימיליין השני (1563-1576) את המחשבה לכלול את כל תושבי וינה היהודיים בבית אחד מחוץ לחומותיה ולהרשות להם רק במשך היום את המסחר בתוך העיר. שבע המשפחות, להן מסר השליט החדש את זכות הישיבה בבירתו, רצה ליישב ב-1571 ב„ורד התחתון", כלומר בחלק ההוא של חצי-האי בדנובה אשר איכסן במרוצת הימים את הישוב היהודי, שלפי מספרו היה הגדול ביותר בקיסרות האוסטרית, ב„ליאופולדשטט". כאן רצו למסור להם בית אחד בן שבעה חדרים. בדרך זו קוו ביתר קלות להשגיח על הדיָרים שלא יעזבו במשך הלילות את דירותיהם או שיכניסו לתוכן יהודים זרים. היות והחדרים בבית הנועד לקליטת היהודים היו כל כך קטנים וצרים הספיקו להשיג מהשליט לשנות את פקודתו ולהרשות להם להשתכן בתוך העיר בבית חדש אחד, שנמצא באיזור ההוא הנקרא היום „הימלפפורטגסה". גם בית זה היה בן שבעה חדרים, אבל הם היו רחבים יותר מאלה שב„ורד התחתון". פעולה זו לא מנעה בעד פרדיננד להשמע לדברי המעמדות הדוחקים

ולפקוד על כל היהודים לעזוב את העיר. האמידים ביניהם היו מוכרחים לחדש להם בסכומים עצומים את זכות הישיבה, אבל מעוטי-היכולת היו נאלצים ב-1575 להתחיל שוב בנדודיהם. ב-1582 פִּטֵר רודולף השני (1576—1612) את היהודים שנשארו בוינה מלענוד את ה„כתם הצהוב". כדי לקבל מושג על גובה הסכומים, שהאמידים שלמו, נביא רק לדוגמא מספרים אחדים: אחרי מו"מ ממושך שולם ב-1596 סכום של 600 פלורין, ב-1598 סכום של 11.000 פלורין במקום ה-20.000 שנדרשו מהם, וב-1599 נדרשו 30.000 פלורין מ-31 המשפחות בעלות־בתים, שגרו בשנה זו בוינה. היות ולא היה ביכלתם לשלם סכום זה, הציעו לממשלה, בהתחשב שהם רק 31 משפחות והם שלמו מהתחלת המלחמה 9260 פלורין מסים רגילים ו-8000 פלורין בתור הלוואות, לשלם להבא מס שנתי בגובה של 1 פלורין לגולגולת לשנה. מהתשובה להצעה זו יוצא, שהממשלה ידעה את הכח המשקי של היהודים, אחרת לא היתה מקטינה את הסכום הנ"ל ל-10.000 פלורין, אולם היא קשרה בתשלום זה מועד את הגרוש. כדי לתת לתנאי זה הדגשת-יתר דרשה שיעשה מפקד סטטיסטי מדויק על כל היהודים והונם. בסוף עלה בידם של היהודים תחת שלטונו של הקיסר מתתיה השני (1612—1619), ששלט על וינה כשהיה כבר דוכס אוסטריה, הודות למאמציהם המתוכנים והמכוונים וללא לאות במשך חצי יובל, דהינו מ-1573 עד 1599 קודם כל להעלות את מספר המשפחות האמידות מ-7 ל-31 ולהתקרב יותר ויותר להגשמת חלומם הסופי: ליצור שורה של מוסדות, וביסודם של מתי מספר אלה היו אחרי כן תחת מלכותו של פרדיננד השני (1619-1637) מתקיימים קיום רשמי למחצה ובסוף קהלה חוקית מוכרת.

רודולף השני היה בתקופה האחרונה לשלטונו משתמש בזכותו למנות יהודים „משוחררי החצר" במדה רחבה יותר, בעיקר כשמצבו הכספי של המועמד איפשר לו לשלם תמורת ההנחות הנתנות לו סכומים בגובה מתאים. בפריבי-לגיה ממין זה, שגם עכשיו נתנה רק ליחידים, היו כרגיל נכללות זכויות אלה: שחרור ממסים ארציים ועירוניים, שחרור מענידת „הכתם הצהוב", זכות להלוות כסף ברבית, זכות לסחור בלי הפרעה במצרכים מסוימים, שבהם לא עסקה האוכלוסיה הנוצרית, כמו כן לאכסן „חברי-לחם" (ברוטגנוסן) בדירתם. למעשה היתה קיימת כבר אז כעין אוטונומיה שנוצרה על ידי היהודים בעצמם, אבל רק מבפנים, כי כלפי חוץ חסרה לה הכרתה החוקית. מבין מוסדות אלה כדאי לציין: א) בית עלמין מיוחד של כלל ישראל ב„ורד העליון", באיזור ההוא שקבל אחרי כן את הכנוי „רוסאו", בית הקברות על כל קברותיו של אישים מפורסמים שנשאר קיים עד היום וידוע לכולם בשם „בית-הקברות הישן בזאֶנסה". עד רכישתו נקברו המתים בקהלות השכנות; ב) בית-כנסת מרווח, אם גם רק בביתו הפרטי של אחד הפרנסים; ג) בית-מרחץ ומקוה ועל ידו הקדש לקבלת אורחים עוברים ואולם רקודים. אם לא נשארו מסמכים רשמיים, הרי בכל זאת מתברר מתוך מכתבים, שנכתבו אמנם כמעט בסוף התקופה הזאת, שאין שום ספק, שהקהל החזיק במשך כל שנות קיומו, ולא

קהלה חוקית, „חדרים" וישיבות. כי גם בוינה כמו במורביה השכינה היה נהוג שעל קהלה, שיש בה לא פחות משלושים בעלי בתים הנושאים בעול הצבור, להחזיק אב-בית-דין עם ישיבה, שיהיו בה לא פחות ששה בחורים וששה נערים. המכתבים הם משנת 1619 הנ"ל, אשר ההיסטוריון של יהודי וינה, דוב וואכשטיין, גילה בספריה הלאומית האוסטרית. אלו הם מכתבים, אשר יהודים מפראג שלחו בסתיו 1619 לבני משפחתם, לידידיהם ולמכיריהם בוינה ואשר מטעמים בלתי ידועים לא הספיקו להגיע לידי האדרסאטים. מתוך מכתבים אלה בולט היחס העמוק של ראשי המשפחה לחנוך בניהם בתורה ובמעשים טובים. במכתבים אלה ישנן אפילו ידיעות על משכורות ה„מלמדים", שנקראו עדין בפי חלק מהעם גם בשם „רבנים", ושהיו „חדרים" עם פנימיות, שבהם נמצאו הילדים כל ימות השבוע ולנו בהם והביתה באו רק משבת לשבת. שכר למוד ב„חדר" ממין זה הגיע לכ"א שוק ל„זמן" בעד ילד אחד (ושוק שוה ששים גרושן). השכר בחדרים אחרים עלה מ-9 עד 15 פלורין. ראוי לציין שהמתלמדים למדו ב„חדר" לא רק את למודי היהדות, כי אם גם קצת מתימתיקה, גיאוגרפיה ובעיקר כתיבת מכתבים באידית ובעברית.

מכיון שהוצאות יסודם והחזקתם של מוסדות אלה היו מונחות קודם כל רק על שכמם של היהודים „משוחררי-החצר", השתדלו הללו אחר כך להקל מעל עצמם את הנטל התמידי של תשלומיהם למטרה זו ולקופת השליט. הם קבלו, כמובן בהסכמתו של השליט, לשורותיהם יהודים חדשים בעלי יכולת משקית גדולה וחייבו אותם אפילו להשתתף בהשקעות, שנעשו כבר במוסדות הקיימים, ובהוצאות החזקתם. בפקודה מ-1598 הרשה הדוכס מתתיה, אשר לווה מהיהודים זמן לא רב לפני זה הלואה בסכום של 11.000 פלורין למאמץ המלחמה, ליהודים „משוחררי-החצר" הותיקים לדרוש „מהיהודים האחרים הזרים, אשר בכל יום עברו לוינה לתוך חרויות מרובות" תשלומים, כי „אף על פי שלא השתתפו בהוצאות, בכל זאת נהנים מבית הכנסת, מהמקוה ומבית העלמין ומכל מיני שרותים אחרים", בדיוק כמו הותיקים. שהדוכס זיכה את הזכויות האלה לא רק בגלל ההלואה הנזכרת, כי אם מתוך האינטרס החזק, שהיה לו בתשלומים העתידים להכנס—מתבלט מתוך דו"ח שמסרה לו „לשכת הַקַמָרָה" ב-1601. היא מודיעה שראש עירית וינה בקש ממנה לקבוע „מהו מספר היהודים בוינה ומה הוא משלוח ידם, מקצועותיהם ומלאכותיהם", היות והיהודים סרבו לתת לו אינפורמציה בנדון זה. הם אמרו, ש„לראש העיריה אין זכות-שפוט על היהודים" ולכן אינו יודע כמה יהודים גרים בוינה, מהו הגיל והמין שלהם, במה עוסקים הם ומנין מקבלים הם את הכסף הדרוש לשם מחיתם ומי שוכן אצליהם. הרי „דוקא בימי חרום אלה, שבהם סכנת הבגידה גדולה עד מאד" חשוב לברר את כל הפרטים המובאים לעיל. זוהי גם הסבה שחסרים „פרטים על כחם הכספי". לדו"ח זה צורפה רשימה, המאפשרת ידיעת-מה על הנעשה ועל הנשמע בפנים ועל רמתם התרבותית של יהודי וינה בזמן ההוא, אף על פי שרק 13 משפחות, בנות 80 נפש ויותר, ענו על השאלונים. ראשית

כל. רואים אנו, שהיהודים דרו בשנים האחרונות של המאה הט"ז ובעשרים השנים הראשונות של המאה הי"ז בעיקר בשני רובעי הבירה, ברובע ה„שטוּבֶן" וה„וידֶמֶר", אלו הם הרובעים שנכללו אחר כך ברובע „אונטר דֶן טוכלאוּבֶן". במכתב של חברי הלשכה הוינאית לקַמֶרה בפראג, אשר צורף גם הוא לדו"ח הנ"ל מודגש, שהתעסוקה המרובה, המביאה הכנסות טובות ביותר, הוא המסחר בקטיפה ובמשי. אבל גם המסחר בארג, בתבואה וביין פרח. ברבע הראשון של המאה הי"ז עלה המסחר ביינות עד כדי כך, שהלשכה של החצר ניצלה הזדמנות זו לגבות מס-יין מיוחד. רשימה של הכמויות של יין, שנעשתה ביולי 1623, מראה לנו, שכמות היין שנמכר כבר מהתחלת השנה היתה 1828 דלי ושהכמות שעדין לא נמכרה היתה 8771 דלי, בס"ה, איפוא: 10.599 דלי, אשר ביחד הכניסו לקופת הדוכס את הסכום הניכר של 7950 פלורין בתור מס-יין. מספר יהודים „משוחררי החצר" אחרים המציאו כבנקאים את הסכומים הדרושים לכסוי הוצאות המלחמה. וכך נעשו גם בוינה היהודים עבדים נאמנים של השליט, בנקאי, מוכס, טובע המטבעות ורופא שלו.

בראש אנשי הכלכלה היהודים החשובים ביותר עמד שמואל פייבוש לעמלין בן משה אהרן, ידוע בשם פייט מונק. הוא היה הראשון שנתמנה כפרנס היהודים „משוחררי החצר" בתקופת מעבר זאת. הוא נֶצר למשפחה המפורסמת תיאומים מפראג וכמו רבים ממשפחה זו עמל אף הוא בתורה, בחכמה ובהרבה מצוות. על המצבה שעל קברו רשום גם תוארו „פרנס-המדינה". אפשר להניח שהיה קיים אז כעין „ועד ארצי באוסטריה" ושחברו היה גם פייט מונק. הוא כלכל את עסקי הדוכס ברב מרץ והיה מליץ יושר לבני-עמו בצר להם. גם אחיו משולם זלמן הצטיין בשפע ידיעותיו בתורה שבכתב ובעל פה ורכש לו גם כן עמדה מכובדת בהנהלת עניני הקהל. שניהם קרובים למשפחה ההיא, אשר הועלתה בשנים הראשונות של המאה הי"ט למעמד האצילים ואשר אחד מבניה יסד אחר כך בירושלים את בית הספר על שם שֶמֶל הידוע עד היום הזה. חתנו של פייט מונק, ר' מיכאל יחיאל בן אהרן, הנקרא מיכאל שֶלֶסינג או שֶלֶזינגר, מופיע ב-1614 בין איליההון שבקהלת וינה. חתנו של שלזינגר היה האלוף המרומם יקותיאל קאופמן, דיין בבית דין, שראשו היה הלמדן ר' מנחם מנס. הבנקאות, בקנה מדה גדול, שהיה רגיל באיטליה, העביר ר' יעקב הלוי משולמים (דל באנקו) בהתחלת המאה הי"ז, מעיר מולדתו ויניציאה לוינה. הוא השתמש באיטלקית כשפתו היום-יומית ולכן נקרא גם „וֶלִיש". הוא היה כנראה המיסד של הבית המפורסם שנשא שם זה. כבר בימי נעוריו חדר לתוך תוכה של חורת ישראל—במשך שנות למודיו המרובים בישיבות איטליה המפורסמות ביותר. הוא היה בזמנו אחד מ„שופטי היהודים". בשטחי המצאת כסף לדוכס, אם כי לא כבנקאי אלא כסוכן טבוע-מטבעות, עסק ר' ישראל אורבך, שנמנה ב-1616 בין משלמי המסים הגבוהים ביותר. אביו שמעון בן דוד לינץ-אורבך נולד בפרנקפורט ע"נ מאין ונתמנה בשנת 1598 „יהודי החצר" של מתתיה השני בוינה. גורלו של ר' ישראל אורבך הוא טפוסי לגורלם של

משפחות יהודיות רבות לא רק בימים ההם, כי אם במשך כל הגולה: לאחר שרכש לו ב-1632 על אדמת משפחת הַפנֶר שבתוך השטח של הגיטו השני ב„אונטרן וֶרד" את אחוזתו השניה בגודלה ולאחר שהכנסותיו הלכו וגדלו, ירד פלאים ובשנת 1639 הוכרח לעבור לבית, שנערך ב-1660 ל-40 פלורין. לא פחות מכובד מפייט מונק היה ר' דוד לַזרוס, או דוד הלוי בן פנחס הורוביץ. אביו ר' פנחס הורוביץ נולד עוד בפרג, חי אחרי-כן בקראקא ונבחר, הודות לידיעותיו היסודיות והרחבות, ליושב-ראש של „ועד ארבע הארצות". דוד לזרוס קרוב גם למשפחות מונק והֶלֶר, היה מנהיג הקהלה לשם ולתהלה במשך שלושים וחמש שנה רצופות. בנאמנות טרח תמיד בצרכי הצבור והשתדל להגן עליו בימי החרום המרובים. היו גם בעלי מלאכה, שעלו לגדולה לרגל אמנותם וידיעותיהם בתורה, במשנה ובגמרא, וביניהם בראש וראשונה ר' מרדכי יהודה לעב צורף, כרופא הדוכס הצטיין ר' אליהו בן ר' אבא מרי חלפן, שהיה כנראה אחד מהיהודים „הספרדים" הראשונים, שהשתקעו בקהלת וינה. ספרו בשבחו, שהצטיין לא רק בידיעות מעמיקות בתורת הרפואה, אלא גם בעומק למדנותו בשטח ההלכה והאגדה. אליהו בן אבא מרי חלפן נולד בשנת שכ"א בפרג. בשנת שנ"ח זיכה אותו הקיסר רודולף השני בכתב-חרות (פרייבריף), שלפיו היה יכול „להנות מאמנות הרפואה, שרכש לו, מחופש-תנועה בבטחון ואם ברצונו כך, לעבור ולהשתכן בעירנו וינה". הוא היה אפילו רשאי לשרת שרותים חשובים כרופא-הצבא של הקיסר. סבו ר' מנחם אליהו חלפן — אליהו מפרוג'יה שבאיטליה היה ידידו של משיח-השקר שלמה מלכו. מוצאו של ר' אליהו חלפן הלוי ממשפחה מיוחסת, מבני בניהם של גדולי תורה וחכמה, שיצאו בראש גולי צרפת ונשתקעו בווינה ושבו אחרי גרוש היהודים מכאן בשנת 1670 לצרפת. אחד מנכדיו ושמו גם כן ר' אליהו חלפן הלוי נולד אמנם בפיורדה על-יד נירנברג שבגרמניה, חי בפאריז ושימש בה חזן וסופר הקהלה. היה משורר בחסד עליון והשאיר „אחד השירים היפים והנעלים ביותר, שנתחברו בראשית ימיה של ההשכלה" וזהו שיר-השלום, שחבר לאחר שאוסטריה פרשה מן הברית נגד צרפת בשנת 1801. כשמת הרופא אליהו חלפן הלוי נתמנה במקומו ר' אהרן מאור קטן — לוצַרנָה, שיצאו לו מוניטין כלמדן, בעל צדקה ושתדלן נאמן. הוא קנה את בית-המדרש, שנוסד על ידי יששכר צורף, אביו של יצחק צורף, בעל „מאזני צדק" ו„אבני צדק".

את התפקיד של מטיף בקהלה מלא הר"ר שמעון דרשן, שעליו נאמר אחרי פטירתו, ש„הרב הגאון" הזה „דרוש דרש טוב לעמו" וש„הזהיר והורה יראת ה' ותורה, דברים מתוקים, סתומים וחמוקים ממים עמוקים, היה חסיד, היה עניו שוקל וסופר". גם לאחיו זלמן פלק ולבנו של אחיו, שלמה פלק, יצאו מוניטין כתלמידי חכמים מובהקים וסניגורי עמם ודתם. את שמותיהם של כל הרבנים, שכהנו במשך המאה הט"ו ובמחצית הראשונה של המאה הט"ז אי אפשר לקבוע, כיון שתקופה זו היא בכלל, וביחוד בנידון זה, מעורפלת קצת. ידוע לנו רק שר' אברהם הלוי, שנפטר בשנת של"ב, אבי

המשפחה המזהירה מירלה — הָאָר—נְרשטיין, היה ראש הדרשנים בווינה. אחריו, ואפשר עוד בהיותו בחיים, כיהן כאב-בית-דין ר' יצחק יום טוב בן אורי אורבך, שמת בשנת ש"נ. אחד האישים המובהקים, שהצטיין בלמדנות יוצאת מן הכלל בשטחי המדע העברי ובידיעות כלליות מצוינות, בעיקר בתורת האסטרונומיה ואשר הועמד בשורה אחת עם ר' יהושע פאלק הכהן, היה ר' מנוח הנדל בן שמריהו, בעל „מנוח הלבבות" ו„חכמת מנוח". רק זמן קצר לפני פטירתו השתתף עם ר' יהושע פאלק הכהן, שבא למטרה זו לווינה, במתן גטין, דבר ששימש סיבה לפילוג לשני מחנות בתוך הלמדנים מאז ואשר הועמד אח"כ על סדר היום של ועידת „ועד ארבע הארצות" בשנות 1611—12 בירוסלב. ר' מנוח הנדל היה כנראה הלמדן הראשון, אשר עבר מן הארץ הקלסית של רבנים-למדנים, מפולין, לקהלה קטנה — ביחס למספר תושביה, לווינה. האישיות השניה שבאה מארץ זו היה ר' אברהם חיים בן אברהם מאפטא. עליו נאמר, שלא „השאיר כמוהו אחרי מותו". השפיע השפעה כבירה על אנשי סביבתו בתכונותיו הרוחניות הנשגבות ואפיו האציל. הוא ישב ראש גם בדברי הפוליטיקה החיצונית ועניני ההנהלה הפנימית. ר' אברהם מאפטא היה חתנו של אחי הגאון המפורסם ר' משה איסרלש מקראקא. לפני בואו לווינה בשנת 1610, היה רבה של קהלת ניקלשפורג המפוארת, אותה עזב אחרי הפורענות הנוראות, שפרצו מיד אחרי התחלת המלחמה שנמשכה שלושים שנה.

*

מגמתה של קהלת וינה בתקופה זו היתה מכוונת לעצמאות פוליטית מוכרת בחוקה. ואם פרושה של אוטונומיה זו היתה אמנם התבדלות מהשכנים הנוצרים במדה ידועה, הרי בכל זאת שמשה בסיס לחברה יהודית מיוחדת, שיסודותיה במושגי הדת והתרבות העברית המקורית, אשר רובם ככולם עדיין לא היו נתונים לערעור. ראשי הקהל מאז התאמצו איפוא לשמור ביעילות הגדולה ביותר על כל נכסי המסורת הלאומית. חדורי רוח של אהבת הבורא ואהבת הבריות יצרו את המוסדות המיועדים לעבודת הבורא ולעזרת הברואים, הראשונים—בקרבנות כסף עצומים ששלמו ל„לשכת החצר" (הופקמר). והאחרונים—ביד נדיבה. צביעות הממשלה בולטת ביחוד מתוך הנמקתה למתן זכות לבנית בית הכנסת ובית המדרש לפייט מונק בשנת 1603: „אמנם מתלוננים האזרחים בעיר על שהתרבו היהודים מאז העדרו של הוד מלכותו מוינה עד כדי כך שכמעט רבע התושבים בעיר הם יהודים". אבל הללו „שלמו מרצונם הטוב קונטריבוציות בשפע והלוו לשלטונות סכומים ניכרים לצרכי המלחמה". בכדי להשיג תשלומים גדולים יותר ממליצה היא לזכות להם אפילו זכויות יתר. גם מוסדות הצדקה היו מסונפים, הם דאגו לאלמנה וליתום, להכנסת־כלה ולהכנסת אורחים, לבקור חולים ולנחום אבלים.

שנים היו המאורעות, שתוצאותיהם הכריעו את גורל היהודים ברבע

הראשון של המאה הי"ז: א) המלחמה שנמשכה שלושים שנה, אשר מסרה ליהודים תפקיד מיוחד, בהעלותה את חשיבותם כמלוי כסף, כספקי הצבאות וכמנהלי עניני המטבע, למעלה מזו שהיתה להם בתקופות הקודמות; ב) עליתו של פרדיננד השני על כסא המלכות, אשר כקתולי קיצוני נהג אמנם באכזריות-ברזל כלפי „הבוגדים בדתם", בכל זאת התנהג בעין יפה עם היהודים, כדי להגביר את כוחם המשקי. תוך עמדתו זו מתברר, מדוע לא הוציא לפועל אף גרוש אחד, אף על פי שאיים באמצעים אלה לעתים קרובות. הוא נתן אפילו בשנת 1615 למספר יהודים מכתבי חרות, שלפיהם היו זכאים היהודים בעלי הפריבילגיה לגור בוינה ללא הפרעה, לעתים לכל ימי חייהם. לעומת זאת נאסר עליהם לעסוק בפומבי באיזו אמנות אזרחית שהיא. גם פריבילגיות אלה ניתנו באופן אינדיבידואלי, כלומר בכל מקרה רק למשפחה אחת. התחדשותן של הפריבילגיות או מתן זכויות חדשות היו תמיד לפרדיננד השני הזדמנויות רצויות להגדיל את דרישותיו כלפי היהודים בקונטריבוציות ובהלוואות. ב-1617 הודיע לעירית וינה, שאמנם לא יוציא לפועל את פקודת גרוש היהודים של קודמו מ-1614, לעומת זאת העניק לה את הרשות, לגבות מהם מסים. סחיטת הכספים המתמדת התישה את כוחם של היהודים וגרמה לכך, שהודו לפני הקיסר, כי „אפילו באר שממנה שואבים יותר מדי, מימיה מכזיבים".

שנות המאה הט"ז והרבע הראשון של המאה הי"ז היו ליהודי וינה, כפי שראינו, שנות יסורים רבים ויוצאים מן הכלל: אי-בטחון של חייהם בכל יום ויום, איומים תמידיים בגירוש, שחלקם הוצאו לפועל, מצוץ אכזרי ומתמיד מצד המגינים — אלה הם הדברים המציינים את מצבם בתקופה זו. האמצעי המועיל וההכרחי ביותר למנוע מהם את הגורל של אחיהם במקומות אחרים היה, איפוא, שוב — הכסף. הילכך התאמצו לחטוף נכס זה כמה שהיה אפשרי, ולקנות להם בערמה ובחכמה את חבתו של בעל החסות. קל להבין, איפוא, שלבעלי נכסים אלה היתה עמדה סוציאלית חשובה יותר בתוך הקהלה. וכמו כן שאם אחיהם לא מסרו להם מרצון טוב את ההשפעה הדרושה, ידעו לכבוש, אותה בכוח, דבר שהוא אופייני לזמן ההוא. בעלי הון היו יכולים במידת מה לראות את עצמם בצדק כמנהיגים בה' הידיעה, כי רק בפניהם היו דלתות האדירים פתוחות ורק הודות להם סבלו גם את האחרים. ומכיון שבעיקר בשכבות רמות-מעמד אלו שררה החבה וההוקרה ללמדנות עברית, עמודי התווך של העדה השנואה לעולם כולו, מובן מאליו שדוקא מתוכן גדלו האישים, אשר מפאת רגשי המוסריות העמוקים גינו בביטויים חריפים את הלהיטות אחר כבוד. דוגמת האישים הקנאים והקיצוניים, אשר גדלו בתקופה זו, הוא פייט מונק: הוא שאב מאותם מעינות הנפש, שהיו מקורות יצירה לדורות הקודמים, אולם נכנע קצת להשכלה החילונית; בעל רצון ומרץ ובעת ובעונה אחת גם תמים כילד ואמונת צדיק.

*

הקונטריבוציות המרובות, ההלוואות הרבות ונטל־המסים, הרגילים והמיוחדים, הביאו לידי כך, שחטותו של הקיסר פרדיננד השני נגד „חיל המצב השרוי בעיר" ונגד „המכות והפעולות האחרות, אשר האספסוף חלק ליהודים" — כך הגדיר הקיסר את מעשי הבריונים — התגברה גם כן. היא אמצה אפילו את היהודים לבקש ממנו בהזדמנות ראיון־ברכה להכתרתו, שעמדה להעשות, ולהשיג הקמת קהלה חוקית, אשר היתה קיימת למעשה במלוא הרכבה. את תוכן הפריבילגיון הזה על כל פרטיו, כפי שניתן להם כיחידה שלמה שוב אחרי זמן רב כל כך, מגלים כתב־בקשתם מ־29.2.1620 ופקודתו של פרדיננד השני מ־25.7.1620. כתב הבקשה, לפי צורתו החיצונית התכוון רק לקבל את הרשיון לבנות בית־כנסת, אבל דרך אגב נדרש גם אישור של כל ההנחות והחרויות שהקהל היהודי קיבל אותן עד כה בצורות הנחות לפרט זה או אחר בתור יחיד—כפריבילגיה לקהלה כשלעצמה. בנוגע לבית הכנסת נאמר, ש„אמנם קימים למעשה שני בתי־כנסיות, אבל רק שכורים ובבניני אזרחיים פרטיים. ואם בנינים אלה עוברים הן על ידי מכירה או באופן אחר, מבעל אחד לחברו, עולה אז לא רק שכר־הדירה עד מאד", היהודים מוכרחים אפילו „לעבור לבית אחר ולהחליף את המקום לעתים קרובות". הם הציעו, איפוא, לתת להם את הרשות לקנות בית, משוחרר ממסים, למטרה זו, נגד התחייבותם לשלם 500 פלורין לשנה במשך מספר שנים מסוים. הבית נמצא בקינמרקט מס׳ 11, ז״א בשטרנגסה מס׳ 11. לבקשתם זו נענו בחדשים הראשונים של שנת 1622 בחיוב ובתנאי, שבית־הכנסת לא „יקבל לחוץ צורה של כנסיה או סינגוגה ושלא ישלב מקום רחב יותר משטח אשר דרוש היה לשלוש חנויות, הנמצאות כעת בבית הזה". ואף על פי שהעיריה ערערה על החלטה זו והתלוננה בזמן בניתו של בית הכנסת, שהיהודים „מעיזים לבנות כמעט סינגוגה", נגמר הבנין בסוף שנת 1622. בכל זאת נמנה ב־1622, בהתאם לדרישות הממושכות של העיריה, „ועד קיסרי", שמתפקידו היה לבדוק, אם התלונות נגד היהודים מוצדקות הן או לא. העיריה ניסתה על סמך העובדה הנזכרת להעמיד את הממשלה בפני עובדה גמורה, באסרה על האזרחים הנוצרים להשכיר ליהודים אחרי מכאליס 1623 מקומות למטרה זו בבתיהם. הקיסר צוה, איפוא, שעד גמר החקירה לא ישתנה המצב הקיים במאומה. בסוף שנת 1623 הגיש הועד דו״ח, שלפיו לא היה שום יסוד להאשמות, שהיהודים הזניחו את חובתם, או עברו על זכויותיהם. לעומת זה נקבע, שיהיה גם לתועלתם של היהודים, אם ימסר להם איזור מסוים לישיבתם בקביעות, בלא שום הבדל, אם מקום זה יהיה בתוך חומות העיר או מחוצה להן. וכיון שרחוב הימלפפורט, ששם גרו עד כה היהודים, לא הספיק בין כך ובין כך לאיכסונם, התחילו מחפשים קרקעות מתאימות מעבר לגבולות העיר. בעיני האב ווילהלם ג׳רמן למרמן, שנתמנה ב־1624 אב־הודוי של הקיסר, מצאה חן התכנית למסור ליהודים שטח מיוחד (הוא בא מרומא לוינה וברומא הרי ראה במו עיניו את הגיטו עם כל היתרונות שלו למען הקיסר והכנסיה, הנובעים מן הצורה המיוחדת

של שכון היהודים) ולכן המליץ על שטה זאת של התישבות היהודים. הוא היה גם היוזם ליצור ב„אונטרן ורד" גיטו ממש. „המועצה לעניני המלחמה ע"י החצר", שעליה מוטל היה התפקיד למצוא מקום־התישבות מתאים, הציעה, בהתאם לדעתו של למרמן, על ידי יושב־ראש שלה, הפלדמרשל רוזן רינגלדו קולאלטו לבחור בפרבר הנזכר, אף על פי שתושבי האזור ההוא, כמעט רובם ככולם דיגים, שייטים וגננים, מחאו בכל תוקף נגד ההחלטה. הם נמקו את מחאתם גם בזה, ששחרורם מהחובות הנרשמים על הבתים כמשכנתאות יביא לסכסוכים וסבוכים ביניהם ולבין היהודים, אבל הקיסר פרדיננד השני עמד על דעתו וצוה ב־17.8.1624 שפקודתו תוצא תיכף ומיד לפועל.

נתגשם החלום בן מאתים השנה. חזונם וגעגועיהם של תושבי וינה היהודים במשך הזמן הארוך מלא-הצרות והיסורים נתמלאו סוף סוף, אם גם בצורה לא נעימה ובלתי מבוקשת.

בגיטו השני

ההתנגדות, אשר תושביו הקודמים של חצי האי הנקרא „ורד התחתית" בטאוה במחאותיהם הנמרצות, הפכה מן היום שבו הוקם הגיטו, לאיבה גלויה לתושביו החדשים. האזרחים היו נאלצים לצאת מבתיהם, שחזרו ובנאום לאחר שנחרבו במלחמות הממושכות הקודמות ולעקור אל „העולם החדש". כך כינו את אזור שיכונם לא רק משום שהמקום היה בשבילם חדש, אלא גם משום שהיה שמם, דומה לארצות מעבר לים. ברור גם, שהחיים החדשים של יהודי הגיטו היו מלאים עבודה מאומצת, חיי עמל ותלאה, רגזה ודאגה. לולא חסד הקיסר, שעלה להם ביוקר רב, ודאי לא היו יכולים להתקיים זמן רב. אולם ניתן להם ליהודים לעסוק בעסקיהם ב„עיר הפנימית", וזאת בימי פרדיננד השני (1619־1647) בבטחון יותר מאשר במאתים השנים הקודמות ולא היו צריכים לענוד אפילו את „הכתם הצהוב". שוב ניתן להם לשבת בבתיהם הם, הבנויים על על אדמותיהם, שרכשו להם במחיר 39.000 פלורין; שוב ניתן להם, לעצב את חייהם הדתיים בהתאם לתורה הכתובה והמסורה ולמנהגי ישראל, ועם זאת יכלו למלא את הדרישות, שדרשו מהם הקיסר, שלטונות המדינה והעיריה, דרישות שלא היו צנועות כלל. בין השאר היה על היהודים לשלם שנה שנה 10.000 פלורין, 6000 פלורין לעיריה ו־4000 פלורין לבית-החולים האזרחי בעל האדמות ב„ורד־התחתית". ומלבד „תמידים" אלה „כסדרם" — „מוספים כהלכתם": קנסות (קונטריבוציות בלע"ז), מלוות כפיה ושלמונים לקיסר ולפקידיו ועל כל אלו נוספו ההוצאות המרובות הכרוכות בהנהלת הקהלה, בהקמת מוסדותיה והחזקתם.

נתברר, שהשטח המוקצה ליהודים בפקודת פרדיננד קיסר מ־17.8.1624 אינו מספיק, הואיל וכמעט 110 בתי אבות, שהם כ־500 נפש, נועדו להעתיק

את דירתם מפנים העיר אל הגיטו. לכן פקד הקיסר להגדיל את שטח הגיטו, במענה להשתדלותו של „יהודי החצר" אברהם ריס, שהיה ידוע גם מעבר לגבולות וינה ואוסטריה. על 14 בתי מקנתם הראשונים נוספו, איפוא, עוד 15 בית ומספרם גדל עד כדי 106 בשנת 1632. 29 הבתים הראשונים היו רובם דירות בנות חדר אחד, שאך בקשי שימשו מחסה מקור ומגשם; ואילו הבתים החדשים היו מרווחים יותר ונוחים יותר. ממפקד שנערך לצרכי המס בשנת 1660 נמצאנו למדים, כי אותה שנה היו בגיטו 120 בית ומהם רק 20 נטו ליפול ו-23 היו בתי-עץ. מן ההערכה של בתים אלה אפשר להסיק מסקנות לגבי טיב הבנייה והציוד, על אצילות הסגנון של הבנינים והדורם. ההערכה הגבוהה ביותר היא 7.200 פלורין; ואילו שני הבתים שערכם הוא הנמוך ביותר הוערכו ב-40 פלורין כל אחד. הערך הכולל של 111 בתי המגורים (להוציא 3 בתי-כנסיות, בית-הקהל, בית-החולים וכיו"ב) היה 137.290 פלורין. עם גרוש היהודים מוינה, נפקדו 136 בתי-מגורים של 500 משפחות או 2000 נפש בקירוב.

הגיטו כלל 8 רחובות ראשיים ורחבה גדולה. מבקשת היהודים לאשר את זכויות המסחר והמלאכה שלהם מיום 37.1.1625 יש ללמוד, כי הגיטו היה מוקף חומה גבוהה בצורת עגול, לבטחון תושביו, ובה שערים אחדים, שהיו נסגרים בלילות ובשבתות וימים טובים. משמר מיוחד הופקד, כדי להבטיח את שלום היהודים מפני אויבים מחוץ ומחרחרי-ריב מבית ובני השכונה היו משלמים מס חדשי של 100 פלורין להחזקת חיל השומרים, שבשבילם הוקם גם בנין מיוחד. התנאים הסניטריים היו תחילה גרועים ביותר, בגלל הבצות שבמקום, לרגל השטפונות הנגרמים לעתים קרובות ע"י הדונאי ויובליו ומחמת רוע הציוד של הבתים הישנים והצפיפות. בעזרת הרשות, שנענתה תמיד להצעותיהם של ראשי-הקהלה, שופרו התנאים במקצת, אלא שלעולם לא היו משביעים רצון. ברשימות הנפטרים משנות 1648-1669, שנתקימו בידינו, בולטת תמותת הילדים הגבוהה מאד, לרוב מחמת מגפות של אבעבועות, מחלת הנפילה, שחפת, הידרקון, אוכלא וגזזת. רב הוא מספר המתות מקדחת-היולדות (כמו אצל הנוצריות). לעומת זה מרובים הגברים, שחיו 70 שנה, לא מעטים חיו גם 80 ויש אף למעלה מזה. כמה רופאים מצוינים, כולם גם בעלי-תורה, נלחמו במחלות הבאות בעיקר לרגל התנאים הסניטריים הגרועים. לדוגמה יזכר התנו של פייט מונק, ר' אהרן בן משה מאור קטן, שמספר דורשיו, יהודים ונוצרים, בפראג היה עוד בשנת 1619 רב כל כך, שלא הספיק לבקר אותם ברגל ונזקק לסוס. יחד אתו עסק ברפואה אחיו, ר' יהודה ליב מאור קטן, אשר קבל בעד עבודתו בבית-החולים של הקהלה משכורת קבועה בסכום של 300 פלורין לשנה. אף הוא הצטיין בידיעת התורה והיה מוקיר רבנן וראיה לדבר, שבחר בר' עזריאל הדיין לחתנו. יזכרו לטוב גם ד"ר יצחק ליאונל ווינקלר ור' יעקב ווינקלר אחיו. שניהם מכובדים בעיני יהודים ונוצרים כאחד בשל כשרונותיהם המקצועיים ומדותיהם התרומיות. ד"ר יצחק ווינקלר עמד בקשרי ידידות עם המלומד הנוצרי יוהן

כריסטיאן וואגנזייל והלה ביקר אותו כמה פעמים בביתו בגיטו. שני האחים הגרו, לאחר הגרוש מוינה, לפולין: האחד השתקע, בתוקף כתב-חסות, שקבל מאת המלך יאן סוביסקי, בפשמישל, והשני בפוזנא.

הקהילה דאגה גם לאישפוזם של החולים שהיו זקוקים לכך. זמן קצר לאחר שהשתקעו היהודים ב„ורד התחתונית", נבנה במרכזה של „עיר היהודים" בית חולים מרווח ומלבדו הוקם בית חולים לחולי-דבר עם גן-הסגר מחוץ לחומות הגיטו, על מגרש שנרכש בשנת 1655. בשנת 1634 קרו מקרים אחדים של דֶבר, אלא שבזמן קצר ביותר נעצרה המגפה. נסיון זה הראה בעליל, שיש צורך בבית חולים מיוחד למחלות מדבקות. דרך אגב יזכר כאן, כי ביום כט אדר שני שצ"ד (1634) נאמרה בבית הכנסת בוינה סליחה, שחיברה ר' שמעון אורבך בר' משולם פישהויף, מתלמידי ר' נתן שפירא בקראקא, על פי תפילה שתיקן ר' משה בר' ישעיה מנחם מקראקא בשעת מגפה בעיר ההיא.

מופלא הדבר, שדוקא הקיסר פרדיננד השני, האדוק באמונה הקתולית, הוא שיצב את מעמדם של היהודים והניח את היסודות, שעליהם יכלו להקים את בנין האוטונומיה שלהם לתפארת, משאת נפשם של יהודי פולין, בוהמיה ומוריביה. יהודי הארצות האלה נמשכו לוינה לא בשעות חירום בלבד, אלא גם בימי שלוה לכאורה. ביחוד נתגלגלו רבים מיהודי פולין לוינה בשנות ת"ח—ת"ך (1648—1660), בזמן גזרת חמילניצקי ומלחמות הרוסים והשוודים בפולין. בין הבאים היו ר' אברהם בוכנר, ראש ישיבת קראקא, שהעתיק את ישיבתו לוינה, ור' השיל מלובלין, ושניהם הגדילו תורה והאדירוה בקרב יהודי וינה. והנה משחק ההסטוריה: בני משפחתו של הראשון שבו, אחרי גרוש היהודים מעיר זו ב-1670, לפולין. אחד מבני-נכדו ששמו כשם סבו, אברהם בוכנר בעל כשרונות וידיעות עמוקות, היה המורה הראשי ללשון העברית ב„בית המדרש לרבנים" של המתבוללים שנוסד ב-1826 בוורשא. חיבר ספר בגרמנית נגד התלמוד, שנדפס בדפוס המיסיון בווארשא 1848.

יחסי הגומלין הודקו עוד במשך הזמן ואם קודם היו בני טובים מוינה נשלחים לפראג, לניקלשפורג וביחוד לקראקא ע"מ ללמוד תורה שם בישיבות הרמ"א, ר' נתן שפירא ור' יואל סירקיש, התחילו עתה בני העשירים מפולין ומארצות אחרות באים לוינה לשקוד בה על תלמודם. ואם קודם היו שועי קראקא משיאים את בנותיהם לבחורים מוינה, נישאו עתה בנות וינה לתלמידים יוצאי פולין. אולי יש לבקש כאן אחד הגורמים הנכבדים ביותר להתרבותם המהירה של דרי הגיטו השני בוינה.

ההסדר הראשון — וכנראה גם הטוב ביותר — של עניני היהודים נעשה ע"י פרדיננד השני ב„פַּטֶנט" מיום 8.3.1635. ליהודים הותר להמצא ב„עיר הפנימית" בשעות העסקים הרגילות ולעסוק במסחרם בשמונה עשרה חנויות ב„קינמרקט", שנשכרו על ידיהם. כמו כן הותר להם לעסוק במקצועם בפנים חומות הגיטו, כמעט ללא הגבלה לשעות מסוימות או למקומות מסוימים.

נאסר עליהם המסחר בצרכי המזון, בעצי-בנין והסקה, אלא שאיסור זה לא העיק עליהם ביותר. האיסור להגיש לנוצרים ארוחות או לאכסן אותם באכסניות יהודיות היה בו כדי להסיר חשד של העלמת חפצים גנובים. בימי פרדיננד השלישי (1637-1657) לא חל שנוי בתקנות אלו, פרט לשנות 1637-1645, שבהן בא שינוי לרעת היהודים. נאסר עליהם לסחור ב„עיר הפנימית" ולשמור משכונות בחנויותיהם פרט לשתים, ואחר כך פרט לארבע, אולם בשנת 1645 שוב בוטלו כל ההגבלות האלו ואף ניתן להם לעסוק במסחרם בכל מקום שרצו. ההלואה ברבית פסקה כמעט לחלוטין, מתוך שתי סבות: א) הקיסר אסר על היהודים לקחת רבית קצוצה; ב) היהודים חסרו המזומנים הדרושים, כדי לעסוק בעסקי כספים גדולים. לעתים קרובות היו היהודים עצמם מוכרחים ללוות כספים מנוצרים, ביחוד ממנזר הכרמליטים וברבית גבוהה עד מאד. בזה מסתבר יחס ה„מעמדות" אל היהודים, כי היה להם ענין בקשרי מסחר אתם. בחוות דעתם מיום 29.8.1639 הם מציינים: „אין היהודים עוסקים בשום מלאכה, אין להם נכסי דלא ניידי ואין הם מסוגלים למלא שום תפקיד זולת המסחר והלוואת כספם הם וכספים שהם לווים מנוצרים". ואמנם, אסור היה ליהודים לשאת משרה עירונית או ממלכתית ולעסוק במלאכות, חוץ מאותם המקצועות שמטעמים דתיים אך ישראל רשאי לעסוק בהם, כגון שחיטה ואפיה. קשי הפרנסה, וביחוד הסיבות הנזכרות בחוות דעתם של ה„מעמדות" גרמו לכך, שיהודים רבים עברו על האיסורים הנזכרים למעלה וכתוצאה מכך — תלונות של בעלי תחרותם הנוצרים עליהם. כך התלוננה, למשל, אגודת החייטים בוינה ביום 8.4.1640 על חיטים יהודים, העוסקים במקצוע ללא נטילת רשות ועל אחרים התופרים בגדים לא לפי הזמנה אלא על מנת לחסון אותם. מכאן פקודתו של פרדיננד השלישי: „הואיל ויש גם מבין היהודים אוחזים במקצועות פשוטים, כגון חיטות, פרונות וכיו"ב, יורשה להם לעסוק במקצועות אלו בשביל עצמם ובשביל אנשי שלומם".

מתעודות שונות נמצאנו למדים, שבשעת בטול הגיטו היו בו מלבד הסוחרים בסחורות שונות 1-2 סוחרי סוסים, גם 3 חיטים, 3 קצבים, 4 חורזי-פנינים, 2 צורפי-זהב, טובע מטבעות אחד וחלפן אחד, סוחר בכלי-ברזל אחד, עושה-חבלים אחד ופונדקאי אחד. אולם יש להניח שאין רשימה זו שלמה, כי לא נוצרים בלבד, אלא גם סוחרים יהודים התלוננו על משיגי-גבול, המשתמטים אפילו מלשאת במסים ובארנוניות. לכן הגישו היהודים ב-1632 בקשה ליקיסר לתקן את המצב והזכירו בין השאר בבקשתם, כי נוסף על יהודים מערי-השדה, שאין להם זכות ישיבה בוינה, גם יהודים מתושבי העיר „מתחילים לתת כתף סוררת, וכמו כן מתגוררים יהודים זרים כאן, לא אצלנו, אלא בבתי נוצרים, והם כורתים לחם מפינו". כתוצאה מבקשה זו, תיקן הקיסר ב-1632 את המצב הקיים מאז הפקודה שלפיה, מ-1624 היה כל שיפוט אסור על היהודים ומסור אך ורק בידי ה„אוֶבֶרסטהוף מֶרשלאַמט". עתה ייפה הקיסר את כוחם של ראשי-הקהל לאיים על המפגרים בתשלום המסים במאסר, במכירה

פומבית של נכסיהם ובהפסקת מסחרם או מלאכתם, כדי לכפות עליהם את מלוי חובתם. כמו כן נמסר לראשי הקהל השיפוט בכל דיני ממונות ובדיני נזיקין קלים בין יהודי ליהודי ואין צריך לומר במקרים של עבירה על דיני התורה ומנהגי ישראל, פסקי הרבנים ותקנות בתי הדין והפרנסים, בית סוהר מיוחד יוקם בגיטו; ואילו משפטים פליליים חמורים יתבררו לפני בית-דין הקיסר, אף אם הנפגע הוא יהודי. כן הוצא מסמכותם של בתי-דין של ישראל הטיפול בעזבונות ומתן תוקף לצוואות.

מצב זה נשתנה עם עלות פרדיננד השלישי לשלטון. בפקודתו מ-1638 22.5 פקד כי היהודים יזקקו להבא לבתי-הדין העירוניים בדיני ממונות, אישות ונפשות (אן רֶבּוּס רֶאַכְּיבוּס, פֶּרסונַכְּיבוּס אֶט קרימינַכְּיבוּס) — כלומר נתונים לשבט ולחסד לשיפוט שונאיהם. מובן, שהיהודים לא חשכו עמל כדי לבטל גזרה זו. מקץ שלוש שנים, בשמיני לנובמבר 1641, עלה הדבר בידם והמצב הוחזר לקדמותו. בפקודה מ-1646 הוסדר שיפוט היהודים הֶסדר סופי. פקודה זו מצוינת בכך, שהיא קובעת בפעם הראשונה מטעם הרשות בחירות למשרות השונות של הקהלה, קובעת את שטת הבחירה וכך הנהיגה בפעם הראשונה מעין משטר דמוקרטי בקהלה. בשתי הקהלות הקודמות — ובכלל בקהלות האשכנזים שנתקימו אך על יסוד של כתבי חסות הניתנים ליהודים או למשפחות מספר — היתה ההנהגה ענינה של משפחה אחת, העשירה ביותר או המכובדת ביותר בעיני השלטונות העירוניים והממלכתיים. מזה נבעה התופעה המעניינת, שלא אחת היו ראשי הקהל במשך כמה דורות כולם בני משפחה אחת (די להזכיר את משפחות מונק ולצרוס בווינה); ואילו בקהלות, שבהן ניתנו כתבי-זכויות לכלל היהודים היתה אפשרות לאותן המשפחות שלא העמידו פרנסים על הצבור להעמיד מועמדים בשעת כל בחירה ובחירה; בזה לפחות הונח יסוד, שעליו יכול להתפתח משטר דמוקרטי. אמנם למעשה היה בדרך כלל הפרנס גם הנדבן ולכן ממילא אחז בשלטון והחזיק בו, אף אם ניכרה התנגדות לו בתקופת כהונתו. אין המדובר כאן בניגודים חברתיים בין המעמדות השונים בתוך הקהלה, אלא בריב בין משפחה אחת לשניה. בעיני ההמון היה הפרנס המושיע, הנושא בעול מסי המדינה ופוטר את העניים מחלקם בהם, דבר המקנה לו את הזכות לשלוט. לא קרה כמעט אף מקרה אחד של התנגדות גלויה לשלטונן של המשפחות המיוחסות ורק לעתים רחוקות התלוננו עניים על עוות הדין. כנראה נרמזה תלונה כזו בפקודת הקיסר פרדיננד השני משנת 1629, שבה הוא מטיל על ראשי הקהל שלא לעשוק העניים בהערכת המס.

בפקודה הנזכרת משנת 1646 נקבע מספרם של ראשי הקהל קביעה סופית — ששה-עשר. הם יבָחרו על ידי בני הקהלה לפי שטה המפורטת בפקודה, למשך שנתים. את תוצאות הבחירה יש להגיש ל„אוברסטהופמרשלאמט" לשם אישור על ידי הקיסר. ראשי הקהל הם: חמשה פרנסים, המתחלפים חודש-חודש בראשות הקהל („פרנס החדש" או „ראש העדה") ושני מושבעים. חמשת

הפרנסים ושני המושבעים הם „שבעת טובי העיר" או מועצת הקהלה. נוסף להם יבחרו ששה דיינים ושלשה גזברים, ושבעת טובי העיר יהיו המחליטים בדבר ה„חזקה", היא זכות הישיבה בשכונת היהודים. להחלטותיהם, ניתן תוקף על ידי נשק החרם שבידם.

כאן יש להזכיר אחדים מפרנסי הקהילה, מן החשובים שבהם. כבר נזכר אברהם אטינגן בן מרדכי מודל הלוי, מכונה אברהם ריס. תחום פעולתו לא הצטמצם בוינה כל עיקר. הוא אביה של משפחת אטינגר המסועפת, משפחה של רבנים וחכמים, שהשתקעו בבוהמיה, מוריביה, גליציה ורוסיה (אליה התיחס, בין השאר, הבארון גינצבורג, העסקן הידוע בסוף המאה הי"ט ותחלת המאה העשרים ברוסיה). אברהם ריס היה חתנו של פייט מונק וכך נקשר באותה המשפחה הדגולה בקהלה הקודמת. שעל-ידי קשריה עם בית אטינגר חזרה להיות מראשי הקהלה המחודשת. כבוד התורה היה חביב עליו וכן היה מצוין בחבת ארץ הקודש. בממונו יסד בית מדרש בירושלים והיה מספק ללומדים בו את כל צרכם.

ר' זכריה בן ישכר הלוי הקים בגיטו בית-כנסת וישיבה שבה היו 24 בחורים שוקדים על לימוד התורה, והחזיק את שני המוסדות הללו על חשבונו. המלומד הנוצרי יוהן כריסטיאן ואגנזייל, שביקר כמה פעמים בשכונת היהודים וראה את בית הכנסת ואת הישיבה, תאר אותם בפני לשודט, רושם הרשומות המפורסם בדורו, והלה כתב בספרו „יודישה מרקוירדיגקייטן" על הישיבה כדברים האלה: „הישיבה הנ"ל בוינה נוסדה בעקר לשם למוד התלמוד. כי למוד זה מוזנח כל כך אצל היהודים, בפרט אצל היהודים האיטלקים, הספרדים והגרמנים, שיש סומכים לרבנות אנשים, אשר עברו אך על מסכת אחת ממסכתות הש"ס, מה שאין כן אצל יהודי פולין העוסקים בתורה בשקידה. כדי לתקן מצב זה, יסד ר' זכריה, כעשר שנים לפני הגרוש, בית כנסת חדש על חשבונו, ולמרבה התפארת הוסיף על בית הכנסת גם „חדר" ל-24 תלמידים שכל מחסורם עליו".

את מקומו בתור פרנס העדה ירש יוסף בנו. על ידי בתו, שנישאה לרב ר' אליעזר הלוי אטינגר מהולשויא, היה גם הוא לאחד מאבות הענף הגליצאי של משפחת אטינגר. גם משה בן יעקב הלוי הַלֵּר-וַלֵּרשטיין, המכונה משה פרנקל, עלה בסולם המדרגות של משרות הגיטו עד השלב העליון. תחלה היה גבאי צדקה, אחר—„מושבע" ולבסוף פרנס, בעת ובעונה אחת עם אהרן פרנקל אחיו, חתנו של ר' יום טוב ליפמן הַלֵּר, בעל „תוספות יום טוב" ורבה הראשון של קהלת וינה המחודשת. אין ספק שמשפחה זו, ובראש וראשונה יעקב קופל בן ירמיהו הלוי פרנקל אביה, קנתה לה את הזכויות הגדולות ביותר בק"ק וינה. בשעת יסוד הגיטו עדיין לא ישב קופל פרנקל בוינה. בפעם הראשונה נזכר שמו בתעודה משנת 1651. הוא ושלשת בניו: יצחק, ישראל וחנוך, הציל את בית-העלמין ב„רוסאו" בשעת גרוש היהודים מוינה, בשלם מכספם את הסך של 4.000 פלורין הנדרש על ידי

העיריה. הם גם שלמו 20.000 פלורין והחזירו לבית הקיסר את האבנים היקרות הממושכנות אצלם, כדי לספק כל תביעה פרטית מלווים יהודים. עוד לפני שבוצע הגרוש, נאסף קופל פרנקל אל עמיו והיה מן האחרונים שנקבר בבית העולם שהוא הצילו.

אהרן ברוד היה חבר מועצת הקהלה וראשה, ואף „גזבר ירושלים". בימים ההם נמצאה הקופה המרכזית לתמיכת עניי ארץ הקודש בוינה, כעדות „שי"א התקנות" (תקנות המדינה במוריביה). אחרון יזכר עוד יהודה פולק, שעליו הוטלה גביית הכספים, שאספו יהודי וינה – ביניהם משפחתו של קופל פרנקל, כנזכר לעיל – בזמן הגרוש, לפרעון החובות. לידיו הנאמנות נמסר גם רכושם של החברה קדישא ואגודות בעלי המלאכה היהודים, שיסייע בו לעניים בהגירתם.

אף על פי שהקיסר פרדינגד השני רדף את המינים הנוצרים בחימה שפוכה ולא נרתע מכל מעשי אכזריות, כדי לעקור את המינות מן השורש, לא נתקלנו במשך כל זמן קיום הגיטו בשום צעד המכוון לכפות על היהודים את המרת דתם בנצרות. רק בהחלטה אחת, משנת 1630, הובעה כונת הקיסר להכריח את יהודי וינה שישמעו דרשות קתוליות – והחלטה זו לא הוצאה אל הפעל. התכנית נדונה גם במכתבים אל החשמן קלֶזל, שראה ברומי, איך יהודים שומעים מאונס דרשות בכנסיות וכנראה יזם להנהיג זאת גם בוינה, ואל ראש הישועים בעיר זו. במכתבים אלה נדונו שאלת מקום הדרשות ומציאת דרשן מתאים: „לא זו בלבד שהמועמד צריך להיות דרשן מנוסה, עליו להיות גם בקי בלשון העברית עד כדי כך, שידע להסביר את המלים והניבים החשובים ביותר והקשים ביותר ולספק בזה לשומעיו היהודים ידועות מועילות והדרכה רצויה".

בדרך כלל היו היהודים חפשים לגמרי בשמירת מצוותיהם ובפולחנם. שתי המגמות של יהדות הגולה, הלמדנות השכלתנית והכוונה המעמיקה, יכלו להתפתח בישיבות וינה בלי מעצור. בק"ק וינה פעלו גאוני תורה, שהצטיינו בבקיאות ובחריפות כאחת וגם מקובלים, החותרים אל שרשי החיים ומבקשים לתקן את נשמתם, למען תהא לרצון לפני ה'.

על המחנה הראשון נמנה רבה הראשון של קהלת וינה המחודשת, הלא הוא ר' יום טוב ליפמן הלר (של"ט—תי"ד) בעל „תוספות יום טוב" על המשנה. הוא נולד בוַלֶרשטיין בבבריה, ובשל בקיאותו בכל חדרי התורה נתמנה בן י"ח שנה לדיין בק"ק פראג. בשנת 1624 הוזמן להיות אב-בית-דין בקהלת ניקלשפורג המהוללה. משם עבר בשנת 1625 לוינה וכאן לקח חלק בראש בקביעת סדריה של הקהלה הצעירה. הוא נמנה על אלה שתבעו התישבות משותפת בשטח מלוכד ודאג לבנין בית הכנסת הראשון והישיבה שלידו, ובכלל להקמת כל המוסדות הדרושים לקיום המצוות ולחיי קהלה מתוקנת, עד שהיה הגיטו, כדברי הרב ב„מגלת איבה" שחבר, „עיר מלאה תושיה וחכמה ועושר וכבוד". אולם מקץ שנתים לפעולתו נענה ר' יום טוב

ליפמן הלר להזמנה מפראג, שבה שימש ברבנות ראשונה, להיות בה אב-בית-דין וראש ישיבתה הנודעת לתהלה. הוא גם ישב ראש בועדה, שעליה הוטל לאסוף מס מלחמה של 40.000 ר"ט מכל קהלות בוהמיה (בזמן מלחמת שלושים השנה) והלשינו עליו, שנשא, כביכול, פנים לאמידים והטיח דברים כלפי הדת הנוצרית. כבול באזיקים הובל הרב לווינה ושם ניתן בבית הסוהר. לאחר חקירה ודרישה במשך ארבעים יום שוחרר לבסוף ממאסרו, בתנאי שישלם קנס של 10.000 פלורין ולא ישתמש עוד בכתב הרבנות שלו בקהלת פראג. הוא כיהן בקהלות קטנות בפולין, עד שנקרא בשנת 1644 לקראקא, להיות רבה של קהלה זו, עיר ואם בישראל, וראש ישיבתה המפוארה. ר' יום טוב ליפמן הלר נפטר בשנת תי"ד. מלבד „תוספות יום טוב" חבר עוד כמה ספרים בהלכה, סליחות על מצוקת ק"ק פראג בפרוץ מלחמת שלשים השנה (1618—1648) ועל גזרות ת"ח ואת „מגלת איבה" הנזכרת לעיל, שבה ספר את פרשת תפיסתו ושחרורו ואגב שמר לנו כמה ידיעות חשובות על חיי הקהלות בימיו.

במקומו נבחר לאב"ד בווינה הר"ר נתן ווידל בן שמואל לעמל מבני משפחת תאומים המיוחסת והתקיפה, שכך שבה ונטלה לידיה את ההנהגה הרוחנית של הקהילה. אחרי הר"ר נתן ווידל מילא את מקומו באופן ארעי ר' יהודה ליב מאור קטן, נכדו של ר' משה אהרן תאומים, גם הוא מבני אותה המשפחה. לפני בואו לווינה בשנת 1628 כיהן ר' נתן ווידל בוורמיישא גם שמואל פייבוש לעמלין בנו היה חכם מעמיק. הוא חבר את ספר „טיט היון" על גזרת חמילינצקי. אחרי מות ר' נתן ווידל בשנת ש"ץ שימש ברבנות הר"ר נתן פייטל המכונה פייט מאיר, אחיו של הפרנס ר' זכריה בֶּר. הר"ר נתן פייטל למד בישיבות פראג, קראקא ועוד, וקנה לו ידיעות רבות כל כך, שזכה בציון שעל קברו לתואר „הרב הגאון" (הוא נפטר ביום י"ב כסלו ת"ד, בהיותו בן ל"ד שנה). במקומו בא הר"ר אורי שרגא פייבוש. אין אנו יודעים כמה זמן שימש הר"ר פייבוש, אחד מגדולי אותו דור, ברבנות וינה. ידוע רק שהוא התעכב בשנת 1655 באופן שבהונגריה, בדרכו מוינה לארץ ישראל. בימי שהותו בעיר זו נתקבלה על ידו בקהלה הספרדית תקנה: „...ראה ראיתי שלא לקבל איזה רב. שיש לו בקהלה איזה קרובים וצדדים...". אחריו בא על כסא הרבנות הר"ר שבתי הורוביץ (ש"ן—ת"ך), שמילי דשמייא ומילי דעלמא כאחת היו נהירות לו, בנו ותלמידו של הר"ר ישעיה הורוביץ, בעל השל"ה („שני לוחות הברית"). לאחר שעלה אביו מפראג לארץ הקודש נבחר הר"ר שבתי לדרשן הקהלה ההיא. אחר כך הרביץ תורה בכמה מקהלות אשכנז, ובשנת 1658 קבע את דירתו בווינה, שבה עשה שנתים. בווינה רכז סביבו כמה אישים חשובים. הר"ר שבתי הורוביץ היה ממחנגדי הפלפול ולעומת זאת היה מגדולי הקבלה באשכנז ויצר שטה של מוסר סגפני. לספרו העקרי, הוא ס' „ווי העמודים", קרא בענוה בשם „הקדמה" לס' „השל"ה" של אביו.

רבה האחרון של קהלת ווינה בתקופתה זו היה הר"ר יעקב אליעזר (אשכנזי) תמרלש. מוצאו היה מוורמייישא. הוא היה מכובד על דורו ונחשב אחד מן הגדולים בתורת הסוד ואמרו עליו, כי דבריו עולים עד „גבהי השמים". לאחר שהיה כמה שנים ראש ישיבה בלובלין ובקאמיניץ, בא בשנת ת"ך לווינה, ובה בלה את שארית ימיו. נפטר בשנת תכ"ו.

זכותם של החכמים הללו היא, כי יהודי ווינה נתפכחו מהר מן ההזיה השבתאית שנתפשו לה, הם וכל תפוצות ישראל, בשנת תכ"ו, עם בשורת הגאולה על ידי שבתאי צבי. התסיסה הדתית-המסורתית, תוצאות התנועה השבתאית וסבלות המלחמות (מלחמת שלשים השנה ומלחמות התורכים) השפיעו גם על כמה נוצרים בווינה והכשירו אותם לכך, שתלו ביהודים את הקולר של כל פורענות הבאה על המדינה. כך מסתברים מאורעות אחדים, שבהם אפשר היה לחוש את השואה הממשמשת ובאה. במשך 45 שנה ידע הקיסר להעלות למעשה את המסים והארנונות, שהיהודים היו משלמים לו, מ-10.000 ל-30.000 פלורין ויותר לשנה. המלחמות גררו אחריהן משבר כלכלי ותמורות כלכליות וחברתיות. היהודים לא יכלו עוד לעמוד בהתחייבויותיהם במועדן. הוטלו עליהם דמי עונשים עצומים באשמת פגורים בתשלומים, כי אלה נחשבו תמיד פגורים בזדון. בשל דמי המכס הגבוהים הנגבים מן הסוחרים היהודים נשללה מהם כמעט האפשרות להתחרות בנוצרים; מקרים פליליים שונים עוד הגדילו את השנאה, שאזרחי ווינה שנאו את היהודים. פעם גרם אחד חיים מאנגלברג שבבוהמיה למעשי שוד ורצח. חיים זה גנב חפצים השייכים לכנסיה וכדי להמלט מעונש מוות המיר את דתו למראית עין. אדם בשם פרנץ פרדיננד אנגלברגר בא לווינה וזכה למשרה נכבדה בחצר הקיסר, אולם הוא נתפש, יחד עם שני יהודים, בנסיון לשדוד את אוצר הקיסר ושלשתם נידונו למיתה. לפני הוצאתו להורג הודה חיים שאך מן השפה ולחוץ הוא נוצרי, בקש להקבר בקבר ישראל והתחיל להתודות בקול רם כמנהג ישראל. מיד הופסק בצוע פסק הדין. המוני הנוצרים התנפלו על היהודים, שבאו לחזות בהמתת המשומד. יהודים אחדים נהרגו, אחרים נפצעו. ההמון והסטודנטים, הסתערו על שכונת היהודים, שדדו ורצחו. פעם אחרת גרם סטודנט לפרעות בתושבי הגיטו. כשנסה להתפרץ לשכונת היהודים, על אף התנגדות שומריה, התקהל המון רב והתוצאות היו מהומות חדשות. מקרה שלישי, שגדש את הסאה, היתה מציאת גויה של יהודיה נרצחת, אלאונורה שמה, נכדת פייט מונק, לפני חומת הגיטו, בקרבת שער העיר היהודית. אחדים מנכבדי היהודים נאסרו באשמת רצח, אולם זוכו כעבור זמן מה מחוסר הוכחות. גם מקרה זה שימש תואנה לנוצרים להתפרץ לשכונת היהודים ולבוז בו. ושוב מקרה: באחד במאי 1665 נמצאה בשוקת, בתוך הגיטו, גויתה של נוצריה, שהוטל בה מום, ומיד נפוצה השמועה, כי בעלה מכר אותה ליהודים, למען ישתמשו בדמה לצרכי דתם. העלילה גררה אחריה פרעות ושפיכות דמים, עד ששמה המיליציה קץ למהומה.

בינתים ירד ערכם של היהודים כמקור כספים לקיסר. ליאופולד הראשון (1657—1705) נשא לאשה נסיכה ספרדית, שנתחנכה על ברכי הקנאות הקתולית.

עירית וינה הביעה את נכונותה לפצות את הקיסר על אבדן הכנסותיו מהיהודים אם יגרש אותם מן הארץ. כל הדברים הללו השפיעו על ליאופולד וביום 26 ליוני 1669 הוציא שלש פקודות, שפרושן היה חיסול הגיטו וגרוש תושביו מגבולות המדינה. בפקודה הראשונה הודיע הקיסר לממשלת אוסטריה התחתית כי החליט לגרש את היהודים כולם מהארץ, כדי לשים קץ לתלונות הנוצרים עליהם. בפקודה השניה הוטל על השלטונות לערוך, תוך שבועים, רשימה מדויקת של נושי היהודים ובעלי החובות שלהם וחברי בית הדין של הקהלה נצטוו לערוך להבא את ישיבותיהם בלשון הגרמנית ובנוכחות עורך הדין הנוצרי גיאורג וינקלר. בפקודה השלישית נמסרה לקהלה רשימה של 1346 איש, ביניהם זקנים וחולים, נשים וטף, רובם ככולם מחוסרי אמצעים, ועליהם לפרוע את חובותיהם תוך 14 יום ולצאת את הארץ, רק ל-293 זקנים וחולים מבין הכלולים ברשימה, ניתנה אחר כך ארכה עד יום 29.8.1669. על האמידים הוטל לצאת מן העיר בראשית שנת 1670. הארכיהגמון קולוניטש מוינר-ניישטדט, קנאי לדת הקאתולית ושונא ישראל מובהק, חשש שמא יעלה בידי עשירי היהודים להטות את לב הקיסר לטובה ולבטל את גזרת הגרוש בעוד מועד, אך לוינה, דרש דרשה מלאה דבות ועלילות נגד היהודים ושם לאל את כל השתדלויותיהם. ביום 25 לדצמבר 1669 חזר וגזר הקיסר על היהודים לפרוע את חובותיהם, לגבות את המגיע להם ולצאת את העיר בחדשים הראשונים לשנת 1670. כדי להחיש את הגרוש, הציעה העיריה לקיסר, לקנות את כל הבתים בשכונת היהודים במחיר 110.000 פלורין, לשלם את מס היהודים השנתי בשעור של 10.000 פלורין ואף להגדילו עד כדי 14.000 פלורין. מאמציו של עמנואל טשירה די מאטו, נציגה של כריסטינה מלכת שוודיה בהאמבורג (יהודי מזרע האנוסים), היו ללא הועיל: ביום 26 ליולי 1670 יצאו היהודים את וינה שנית. שוב נתברר להם, כי בעלי השלטון אינם תמימי דעים אתם ש„להיות יהודי אינו פשע". לא הועילה גם טענתו של הרוזן יָרגֶר, נציב אוסטריה התחתית: „מה יהיה בסופו של דבר, אם אפשר לבטל במחי־יד זכויות שנקנו במחיר רב? מעשה כזה עשוי להסיר גם מלב הנוצרים כל אמון בממשלה". מצד שני נתגלה בשעת הגרוש באיזו מידה נפגם רגש הכבוד העצמי אצל כמה יהודים עשירים. אחד מהם ערך סעודת פרדה והזמין אליה אצילים ואורחים נכבדים, אף על פי שידע היטב, כי רוב הקרואים היו בתובעי הגרוש. ומה מקולקלות מדותיהם של המוזמנים, אם נענו להזמנה זו! הסבו עם היהודים כעם ידידים ואחר כך אמרו, כדברי אחד מהם: „הם מעדיפים לעלות על המוקד מלמוש מדתם כמלוא נימא. היטב חרה לי. קדושי השטן הללו עומדים ברשעתם ומקשיחים לבם; וקל להפוך עורו של כושי ולרחצו עד היותו לבן מלטהר שרצים יהודים אלו מטעותם".

כל הקרקעות, עם כל הבנינים הצבוריים והפרטיים שעליהם, עברו לרשותה של עיר וינה. בתי המגורים ובתי העסקים נמכרו לקונים פרטיים, במקרים רבים בהפסד, ואילו הבנינים הצבוריים הוסיפו לשמש את הציבור אלא ששונתה

תעודתם. כך נחנכה חגיגית ביום 18 לאוגוסט 1670 כנסיה קתולית בבנין בית הכנסת החדש ונקראה „כנסית ליאופולד" לכבוד הקיסר מגרש היהודים, ובשנת 1675 נהפך בית הכנסת הישן ל„כנסית מרגרטה". רק בית הקברות „ברוסאו" נשתמר עד ימינו—אות וזכרון של הגיטו השני.

מעבדות החסות לקראת חירות האמנציפציה

הצורה החוקית של קהלת וינה בפרשה הרביעית לתולדותיה שווה לצורה שהיתה לה בתקופה שבין הגיטו הראשון והשני. הלכה וגדלה הצריכה בכסף ובמותרות של השליט וגרוריו האצילים באותה המדה, בה הלכו ועלו צרכי חייהם המופרזים והמלחמות המתמידות באויבי חוץ ובויריבי פנים: מלחמה כושלת בצרפת, מרד באונגריה, ריב אחים, רעב ומחסור. ראינו שהסחיטות התמידיות והמוגברות של היהודים לא רק שלא הכניסו את הסכומים הדרושים למילוי דרישות אלו, אלא הן גרמו גם להחלשת כוחם הכלכלי עד כדי כך, שנראו כבר לאדוניהם כמיותרים וגורשו. הממשלה הפיצה קול-קורא אל „העמים האוסטריים", אך הוא היה כקול קורא במדבר ולא נשא כל פרי ועל המדינה רחפה סכנת כלייה. החיים הכלכליים בעיר ובכפר התרופפו אחר גרוש היהודים. בעקר סבל המסחר הסיטונאי והקמעוני, דבר שגרם לכך, שגם כוחם המשקי של האזרחים הנוצרים ורצונם הטוב התרפו יותר ויותר. נתגלה לעיני כולם, שהמתווך היחידי המתאים לגשור את הגשר בין המלוה לבין הלווה, היהודי, נעלם ועל כן שותק לגמרי הענף החשוב ביותר—עסק האשראי. כל הדברים האלה הביאו לידי כך, שלשכת החצר הציעה לפני הקיסר כבר ב-1673, שלש שנים לאחר הגרוש האיום, לבטל את איסור הישיבה על היהודים במדינה ובבירתה ולקבל את עזרתו של היהודי שמואל אופנהיימר, שהבטיח להמציא לממשלה גם את העזרה הדרושה מצד אחיו, בני ישראל. כדאי לציין, כמה ידעה לשכת-החצר להחליף חיש מהר את נמוקי הגרוש הקודמים לנמוקי היתר ישיבתם של היהודים, אם היתה מעונינת למשוך את הכסף לתוך צפרניה, כדי לגזוז את צמרו הדרוש לה כל כך. „התוצאות של גרוש היהודים היו תמיד ובכל מקום הפחתת האוכלוסיה של המדינה הידועה ונזקה החומרי", קבעה לשכת החצר במבוא לתזכירה, והמשיכה: „כבר מימי קדם האשימו תכופות את היהודים, שהם משתמשים בדמם של נוצרים ושמרעילים את הבארות, אבל אף פעם לא הובאה הוכחה לכך; הוכחו אמנם גנבות ורמאות, שנעשו על ידיהם, אבל זה היה לא בצדק, להטיל על כל האומה את האחריות בעד פשעי יחידים שלה; מלבד זה לא הופחת מספר הפושעים בוינה אחרי יציאתם מן העיר". לעומת זה „ירדו בלא כל ספק הכנסות המדינה בשל גרושם, לכל הפחות ב-40.000 פלורין לשנה". באנחה, שהיה כמעט אפשר לשמוע אותה, קבעה, ש„אין להכחיש, כי כל זמן שהיהודים עוד גרו בעיר ובכפר—צמר וארג ושומן וכמעט כל המצרכים

האחרים שנוצרו בארץ, ערכם היה גבוה יותר ושמשום כך זרם יותר כסף לתוכה ולכן היה באפשרותו וביכלתו של האדם הפשוט לשלם את מסיו. נוסף לזה סובלת אוכלוסית וינה הפסדים גדולים בשל הפחתה בשכר דירה, תצרוכת בשר, דגים ולחם וכדו'. כמו כן סובלים רוקחים, זגגים, נגרים, בנאים, חרשים וכו'. את תמורת הפחת אפשר להעריך בסכום של 500.000 פלורין". ברור, שלשכת החצר, מתוך כל ההרהורים ושקולי דעת אלה, מוכנה היתה לקבל את הצעתם של היהודים, שעליה המליצו גם המעמדות, כלומר תשלום של 300.000 פלורין מצד היהודים. היא נתנה, איפוא, לקיסר את „העצה המחוכמת", לשים לב „בקבלת יהודים לזה, שירשה לשוב לוינה רק ליהודים מיוחסים ולא לפחותי-ערך".

כאן המקום גם להוסיף מלים מספר על גורלם של היהודים, שגורשו בתשעה באב שנת 1670 מוינה. רבים מהם פוזרו בכל תפוצות הגולה. אבל בעוד שלחלק מהם עלה להגיע למרכזים גדולים ולחזור אחר זמן קצר לגדולתם הכלכלית והחברתית (בברלין, למשל), היו אחרים מאושרים, למצוא בערי שדה מקלט וחסות של איזה אדון שהוא. מספר משפחות נשאר בקרבת וינה, מוכן לקנות לו ישיבה בעיר בקרבנות כספיים ניכרים. אלה הם, שבאו במגע עם לשכת החצר. שיחותיהם והתיעצותיהם גרמו אפילו ב-1673 להסכם בין נציגי הממשלה לבינם, שלפיו: א) תחזור ליהודים האמידים במספר של 250 משפחות לכל היותר (במקום 500, שהיו מקודם), נגד התשלום של הסכום הנ"ל, זכות הישיבה בוינה; ב) ימָסר להם חלק בעיר ההוא, אשר שימש להם בתקופה הקודמת מקום מגורים; ג) ימָסר להם בתוך העיר העתיקה 50 חנויות שבהן יעסקו במסחר הסיטונאי. אבל הקיסר לא רצה להתגבר על התנגדותה של רעיתו ולא על נטיתו הוא נגד היהודים ולכן לא הוקם ההסכם. גם הצעת פשרה שנייה מ-1675, שלפיה על היהודים לשלם 10.000 פלורין לשנה; שמספר השבים יוקטן מאשר קודם; שה—300.000 פלורין ישלמו ב-4 שעורים שנתיים; שלהבא לא יהיה רשאי לגור בוינה אף יהודי אחד בלא תעודת זכות ושגם היהודים בערי השדה לא יהיו רשאים לקלוט אצלם יהודים זרים בלא הסכמתם של יהודי וינה — גם הצעה זו לא הוצאה לפועל.

וכך נגזרה על היהודים מלשוב לוינה ב„המונים" ולהקים קהלה מסודרת ומוכרת במשך של כמעט 200 שנה, אשר הצטיינו בהאבקותם הקשה ובהתאמצותם הנואשה, כדי להגיע למטרה ההיא, שפירושה: חיים סדירים ומובטחים. ובינתים הוכרחו להתפשר עם גורלם ולהסתפק בזה, שרק בידי אחדים עלה להשיג בשביל עצמם ובשביל בני משפחתם ומספר מסוים של פקידים ומשרתים זכות הישיבה לכל ימי חייו של אב המשפחה או של בעל הפריבילגיה. רבים לא הצליחו אפילו לכך, כי כרגיל נקבע תוקף הפריביליגיה רק ל-10 שנים ואפילו רק ל-5 שנים.

הפריבילגיות האלו לא איפשרו הקמת קהלה. הן לא נתנו להם אפילו יסוד לאותם המוסדות האדמיניסטרטיביים והדתיים, כגון בית כנסת, בית-חולים,

משרד רשמי וכ', שהיו יכולים לכל הפחות לעורר בלבם של היהודים את ה ר ג ש, שהם חיים בקהילה. רק כיוצא מן הכלל הורשו להם תפילות בצבור בביתו של אחד מראשי המשפחות, וגם במקרה זה נדרש שתערכנה „בשקט גמור ובלי שעוריה".

ראינו, איפוא, שרק ראשי משפחות כאלו קבלו פריבילגיות, אשר היו בעלי הון גדול או שהיה באפשרותם להמציא לממשלה בזמן המתאים את הכסף הדרוש לה. ברור, שבכל זאת לא ראתה הממשלה סבה לסטות מעקרונותיה, שמספר משפחות מיוחסות אלו יהיה קטן ככל האפשר ושכמו כן מספרם של עובדיהן ופקידיהן לא יעלה על השעור הקבוע מראש. רק בעל הפריבילגיון בלבד, לא בני משפחתו, היה רשאי לעסוק במקצועות וגם אלה היו בצומצמים: הוא היה נותן להם לעמוד בקשר עסקי—מסחרי או פינאנצי—אך ורק עם מוסדות ממשלתיים, עירוניים ומעמדיים. בעוד אשר תושבי הגיטו היו עד 1670 מורכבים בעיקר מחנונים וסוחרים זעירים והיוצא-מן-הכלל היה העוסק במסחר העולם דרך טריאסטה וערי איטליה האחרות לארצות המזרח, היה הסוחר הגדול הטפוס האפיני לישוב היהודי החדש בתקופה זו. לאחר תקופת המסחר הזעיר הגיע זמנה של בורגנות גדולה. היהודים היו מיסדי הבנקים הגדולים, ממציאי הכספים המרובים לצרכי המדינה והמלחמות, מספקי המצרכים לממשלה ולצבא, מוציאים סחורות ומביאים אותם בממדים גדולים. ענף כלכלי מיוחד שהתפתח קודם כל באוסטריה למקור ההכנסות החשוב ביותר שבמונרכיה האוסטרית ושהיה לדעתו של הכלכלן המובהק ונשיא הרפובליקה האוסטרית לאחר המלחמה העולמית הקודמת „מקצוע יהודי טהור"—היה יצור הרג'י של עבוד הטבק וצורות הספקתו לתושבים.

שטחי הכלכלה שמנינו זה עתה ושהיו פתוחים ליהודי וינה, מראים גם שעשרם בימים ההם היה לרוב על גבי הנייר, ז"א, שלא היה מבוסס ומחוזק על ידי בעלות בטוחה בסחורות, תכשיטים ונכסים דלא ניידי, כמו בתקופה הקודמת. מתברר שלא רבים מבין היהודים היו יכולים להצליח בתנאים אלה ולהגיע לרכוש גדול למדי, רק הודות לכשרונות מיוחדים של יחידי הסגולה ידעו להפיח לתוך הדומם הזה של נייר רוח חיים על ידי זה, שפתחו את כשרו של בעל החוב בתתם לו אמצעים חדשים ואיפשרו לנושים לחכות בסבלנות עד שמצבו של בעל החוב ישתפר. בדרך זו נשמרו שני הצדדים גם יחד ממשברים חמורים. אבל היהודים לא יכלו להגיע לסטטוס של יחידה אחידה חוקית ומוכרת, לאחדות בעלת מהות צבורית מסוימת. רק בעלי פריבילגיות אחדים הצליחו על ידי רכושם הממשי העצמאי, לעתים אפילו רק על ידי עשרם המדומה, לעלות למדרגה סוציאלית גבוהה כל-כך, שעוררה את קנאת הנוצרים. העלאה הזאת של אחדים מוכשרים באופן אבטומטי גרמה לידי כך, שאפיסת כוחם של רוב מעוטי-יכולת בלטה ביתר שאת ושהאוכלוסיה הנוצרית הביטה אליהם כאל חלק פאראזיטי של החברה.

ועוד דבר המבדיל את הפריבילגיות בין אחת לשניה: בזמן הגיטו השני בלַיאופולדשטט, התחשבו עם גידול האוכלוסיה היהודית ומסרו לה, אם גם

בתוך חומות הגטו, שטחים נוספים לשיכון; עכשיו הוסיפו להגבלות הזמן הגבלות המקום. פרוש הדבר: צפיפות היהודים במקום צר ומצומצם. לאמיתו של הדבר חיו היהודים גם בתקופה זו חיי גיטו, אבל לא נהנו מן הנציגות הרשמית כלפי חוץ וכלפי פנים, האפינית לגיטו ממש. התוצאה היתה, שהיהודים הצטופפו במספר קטן של בתים, בלא כל אפשרות, אפילו לאמידים שביניהם, לרכוש אחוזה קטנה ולהגיע לנוחיות מה בדירותיהם. בכל זאת לא יכלו דברים אלה לפקוח את עיניהם של היהודים, שיכירו שכל חייהם וקיומם תלויים על בלימה. הם הטעו עצמם אפילו, שמשורשים הם בחיי הכלל והשיאו עצמם לאופטימיות בלתי מוצדקת וחשבו, כי המותר לשני מנהיגיהם המופלגים, יותר גם להם בקרוב, דהיינו לרכוש להם נכסים דלא ניידי ולהחליף את זכות ישיבתם המוגבלת בישיבת קבע.

הימים ההם היו ימי הופעתה והתפתחותה של התנועה הרוחנית ההיא שהתרגלו לקרוא בשם „תקופת ההשכלה". אפשר היה להאמין, שדוקא תנועה זו שראתה בהאנושי את האחיד ואת המאחד שבפרוד החיים של בני אדם ושל עמים תשפיע השפעה טובה על המצב החברתי של היהודים. הלא היו הללו חלק האנושות, ואדרבה! התנועה, שהביאה לכל אדם ולכל עם אחר עליה ואושר, היתה הרת אסון ליהודים. כדי שתטיבו להבין את התוצאה הזאת, עלינו להדגיש, שהשכלה פרושה בראש וראשונה מלחמה גלויה בכח־אלים המעשי או המדומה של הדת ושל מנגנונה, של הכנסיה השלטת בחיי־אדם. והנה אף פעם לפני כן לא נתברר כל כך כמו עתה, שהדת היהודית היא בחיי היהודים האמצעי החשוב ביותר לקשר אותם ביניהם לבין עצמם קשר בר־קימא ולהבטיח להם כאומה קיום נצחי. והיות והיהודים היו אנשי הדת הטפוסיים, מן ההכרח היה כמעט, שמלחמה זו, שלא נעצרה בפני הדת העברית תחליש את כח ההתנגדות של היהודים כלפי גורלם בגולה. הלא היתה הסכנה, שבנפשם של אלה, אשר ממילא היו חלשים ברצונם יתמוטט חלילה גם בנין אמונתם וכמו מקודם כן גם עתה היה התלמוד בעיני הנוצרים מימי ההשכלה סוללה של עבדות וחושך, כאשר לפי דעתן של השכבות הרחבות הותה הכנסיה. היהודים, שהיו רגילים לראות בתלמוד, באוסף זה המכיל מחשבות עבריות מקוריות בנות הרבה מאות שנים, בחוקיו ובאגדותיו, בהשקפותיו ובדעותיו על העולם ומלואו, אמתות מוחלטות וסופיות— התחילו מפקפקים בהן לרגל הנסיונות המרובים של המלומדים הנוצריים להוכיח שאין התאמה בין דעות התלמוד לבין תוצאות המדע החדיש. אין להתעלם מן העובדה, שפרטי הנוהג והנמוס היו שונים מבתקופה הקודמת; ובסביבה המסודרת שעברה — השפה העברית לא התפתחה ואפילו לא יכלה להתפתח למכשיר־קשר מתאים בתוך הקהלה, לשון מדוברת. ידיעת השפה, כקשר בין יהודים לבין עצמם, היתה ענין רק למלומדים אחדים בלבד ואך בתוך כתלי ביתם. אלה שקדו בעקר על הסגנון, שעבר כבר במאה הי"ז את זמן פריחתו ובוינה שרר גם במאה הי"ח. בזמן ההוא התחילו מגמות ההתפתחות ההן של היהדות

הוינאית, שמצאו את שיאן וסיומן כאחת בימי התחלת הציונות המדינית המודרנית. האפיני ליהדות זו היא, שחדל כח יצירתה העצמאית ושעמדה בסכנה להפך לענף יבש בעץ החיים היהודי.

מנהיגי הקהל בתקופה זו לא היו עוד כמו בעבר נציגיו, שבאו מתוך שמנה וסלתה של האינטיליגנציה ומתוך חוגי האמידים גם יחד, אשר עליהם היה לשמור על האינטרסים, שהפקדו בידיהם, להגן על הזכויות הקיימות ולרכוש חדשות, רבנים מלאים וגדושים תורה וחכמה ושאר כלי קודש שדאגו לצרכי הפולחן הדתי ולחנוך הדור החדש. קהלת וינה לא היתה מקום תורה מקורית. הפרנסים לא היו עוד רק באי-כח של אנשים הנמצאים תמיד במצב של נתבעים, שצפויות להם בכל רגע הגבלות בתנאי-קיומם, שממילא היו כבר מצומצמים עד מאוד. תנאי-חייהם של שתדלנים אלה שוו בהחלט לאלה של המוגנים, וזה היה לטובת הכלל. הרי שליח צבור מתאים ביותר להפקידו, אם מלבד התכונות הדרושות לש"צ, הוא גם ירא שמים, טהור-לב ומטופל גם דאגות משלו ומתוך כך לבו פתוח לדאגות האדם היום יומיות, כי רק אז יוכל בעל תפלה כזה לעמוד ולשפוך תפילתו לפני בוראו ביתר התלהבות ולבביות ולעתור בעד שולחיו. וכך יכלו השתדלנים, אשר הופיעו בימים ההם תכופות למדי בפני השליטים, למלא את תפקידם ביעילות רבה יותר ולמנוע לא פעם גזירות שונות, כי מבשרם חזו את צרות אחיהם. הרי גם הם חסרו את רגש הבטחון העצמי, אשר כרגיל היה בא עם הצלחת המעשים ועם האמונה בכשרונותיהם של העושים, כי רגש השובע מונע מלהבין את הרעב.

במרוצת הימים התאמת גם אצל אילי ההון היהודים בוינה הכלל הישן, שבנגוד לסוחר זעיר שוררת בלבם של הסוחרים הגדולים אופטימיות מופרזת הנוטלת מהם אפילו את האפשרות לראות את הבאות. נוסף לזה דמו בנפשם הפרנסים בתקופה זו, בגלל המגע החזק שהיה קיים ביניהם לבין האצילים, שהיו גם למשתתפים בתרבות ובמחשבות אחרים וחזק אותם באמונם, שלא היה לו כל יסוד, שחייהם בטוחים כבר. הם הרגישו, שצרכי הקיום היהודיים מתנגשים בצרכי הקיום בסביבת הנוצרים. הם התחילו, איפוא, להדמות יותר ויותר בנמוסיהם לשכניהם. לבניהם ולבנותיהם נתנו שמות-גויים, ה„יודנדייטש" נעלם מפיהם ובד בבד גם ידיעת העברית, מתוך מחשבת-כזב, שיוכיחו בזה שחדלו להיות בני-גיטו והפכו לאזרחים כדין הנוצרים. אף על פי, שהרקע, ממנו בלטו חייהם היום יומיים, יכול היה לעורר בנפשם מצב-רוח רציני ומדאיג, היו אף-על-פי-כן עליזים ורודפי תענוגות. מי יתפלא, איפוא, אם יקרא בדו"ח אחד של „משרד-המדינה" משנת 1719 את הדברים הבאים: „החברות הגדולה והידידות המרובה בין היהודים והנוצרים הולכות וגדולות במדה כזו שהיהודים מתגנבים וחודרים אפילו בגלוי לתוך חדרי החדרים של דירות הנוצרים ומשתעשעים במשחקים בימי השבתות של הקיץ בגניהם, ולעומת זאת מבלים הנוצרים שעות בימי החגים של היהודים, בחתונותיהם ובברית מילה אצלם ומתענגים אפילו בהם". ומי לא יבין בשומעו, שהיהודי וולף

וֶרטהיימר, בנו הבכור של הרב ר' שמשון וורטהיימר, השתתף לעתים קרובות ביחד עם הנסיך איגיניוס מסַבוֹיָה ועם הציר האנגלי בציד־חיות. הסוחרים הגדולים ואנשי המעשה בעניני הקהל האלה, בעלי נסיונות מדור־דורות חשבו שבא כבר הזמן לצרף לקודש את החול. מיותר להדגיש, שמתוך חוג אנשים ממין זה, קמו אפילו אחדים, שהיו קשים להמונים כספחת ובעלי אגרוף אשר כפו על הכלל הרחב את רצונם ואת מרצם.

יהודי־החצר, טפוס, אשר הגיע דוקא בזמן ההוא בארצות אוסטריה וגרמניה לשיא פריחתו, עוררו בתוך המוני־העם הנוצרי, בגלל היותם הנאמנים האישיים של השליט, קנאה ושנאה, שהן כרגיל רגשות המשועבד ומדוכא כלפי כל אחד המתנשא על האחרים. שנאה זו כשלעצמה יסודה כבר בנגוד הנפשי של העם כלפי השלטון האבסולוטי, שעוזרו ותומכו החשוב ביותר, כביכול, היה יהודי־החצר. הרי כלל ישן, שהמוציא לפועל שָׂנוא יותר מאשר המחולל ומכיון שעצם השלטון האבסולוטי הוא העלאת המסים בשרירות, הרעת המטבעות ללא גבול, מסחר במשרות ללא בושה, נצול העובדים לאין שיעור—העמיסו את כל החטאים האלה על אנשי הכספים היהודיים כאשמים אישיים, מפני שהם הוציאו תחבולות אלה לפועל ולרוב היו הם אפילו המוציאים. ולכן הרימו האזרחים הנוצרים בוינה, בעיקר הסוחרים, את קולם והתרעמו לפני הקיסר על היהודים. תוכן התלונות היה בעצם: נושאי הזכויות המיוחדות עברו תכופות עבירות קשות על הנחותיהם המוגבלות, דבר שהביא להתפשטות רבה על חלק האוכלוסיה היהודית ולשליטה גמורה על המסחר, שפירושה, החנקת הנוצרים בחיי הכלכלה בכלל. ברור מיוחד יוצא מתלונת הסוחרים הוינאים, כי היא כוללת כמעט הכל, שעליו מבוססת הצלחתם של היהודים: הללו מוכרים במחירים זולים יותר, כי בשבילם אכילה, שתיה והלבשה דברים של מה בכך; היהודים הם נחוצים, כי הם עוזרים לכל אחד שהוא בדוחק כספי, מה שנוצרים אינם עושים לחבריהם; אין באפשרותם של הנוצרים לספק את כל המדינה בסחורות הדרושות; גירוש היהודים גרם תמיד ובכל המקומות להפחתת ההכנסות לצרכי המלחמות; ולבסוף: אפשר להכיר, ששונאי היהודים בזמן ההוא היו בעקר הסוחרים הזעירים והגילדות (החברות המקצועיות) של בעלי המלאכה.

התוצאות של תלונות אלו היו, כאז כן גם הפעם, חדוש איסורים ישנים והמצאת הגבלות חדשות. כך נאסר בשנת 1696 על שני יהודי־החצר הנכבדים ביותר, על שמואל אופנהיימר ושמשון וורטהיימר, להכניס לביתם יהודים זרים ולבעלי הפריבילגיות האחרים הוגבל השטח, שעליו היו רשאים לדור. נוסף לזה צווה הקיסר קרולוס הששי (1711—1740) לערוך חפושים מדויקים בכל דירה ודירה של היהודים ולפקח גם להבא על כל התושבים היהודים בוינה. הוא דרש, שכל אחד, שימָצא בעיר בלא רשות מפורשת מצד הממשלה, יֵאָסר. נגזר על היהודים, שלא להראות בימי השבתות והחגים הנוצריים לפני שעה עשר בבוקר ברחובות ובשנות 1718, 1721 ו-1723 פרסם „סדרי־יהודים", שהחמירו את מצבם של היהודים יותר ויותר.

הפקודה מ-1718 קבעה, שרק לראש המשפחה הזכות לישא אשה ושנשי פקידיו ועובדיו ובני-ביתם של הללו, כמו כן כל מכיריו וקרוביו של בעל הזכויות יגרשו. לאב יהודי בימים ההם לא היה רק לדאוג להכשיר את בניו לאיזה מקצוע שהוא; העומס הכבד ביותר, שהטילו עליו התנאיים החוקיים הקיימים, היה—להשיג לבן-משפחתו את רשות הישיבה במקום או בעיר אחרת. לשם זה היה צריך לנהל משא ומתן ארוך לא רק עם הרשויות הממשלתיות והמקומיות הכלליות, אלא גם להאבק קשה עם ראשי הקהלה בעצמה. הלא תושב חדש פירושו—מתחרה חדש, כי כמעט כולם עסקו באותו מקצוע. לפי הפקודה מ-1721 גורשו כל המשפחות של פקטור-החצר העליון ר' שמואל אופנהיימר, שהפריבילגיה שלו גמרה ב-2.6.1723. ולפי הפקודה מ-1723 הוגבל להבא מספר המשרתים לבני ביתו של כל בר-זכויות מיוחדות, הם היו מעתה קבועים לפי הגולגולות.

רשות השיפוט על היהודים בעלי פריבילגיות נמסרה ל„אוברסטהופ—מרשלאמט", מוסד ממשלתי. על היהודים הזרים—לממשלת אוסטריה התחתית. סדור המלבושים, שקיים פעם, הובא מחדש לתקפו המלא, שוב היה על היהודים לענוד את הסמל היהודי. נאסרה התפילה בצבור. שוב היו רק שתי משפחות, יוצאות מן הכלל, שבהן לא פגעו כל ההגבלות האלו: שמואל אופנהיימר ושמשון וורטהיימר.

כמו בימים הראשונים להוצרו של הגיטו הראשון בוינה הופיע ב-1330 על-יד המנהיג יצחק מאופנהים ראש החברה קדישא העתיקה ביותר משה וורטהים, כן גם בתקופה זו עלו על כל האחרים המיסד האמתי של עדה וינאית חדשה שמואל אופנהיימר ובן דודו שמשון וורטהיימר.

כבר מתן הרשות לראש המשפחה האחת, שמואל אופנהיימר, שהיה הראשון, שתפש אחרי גרוש היהודים בשנת 1670, עמדה איתנה על אדמת וינה, לא היה אז כרגיל. בו בזמן שלמשפחות המעטות האחרות, בנות יכולת גדולה, ניתנו הנחות מצומצמות יותר, מאשר בתקופה הקודמת, בא מתן הרשות לשמואל אופנהיימר להשתקע בוינה כתוצאה מן ההכרח בשביל המדינה, שהתגשמה מעצמה כביכול. בימי המצוקה הגדולה ביותר של ממשלת אוסטריה חציע אופנהיימר לקיסר את עזרתו. הוא הדגיש, שכל העיר וינה רוחשת לו אמון וכמו כן הערים האחרות והוא הבטיח להמציא לממשלה גם את העזרה הדרושה מצד אחיו בני ישראל. הוא הספיק למלא את האוצר הריק של הממשלה במסרו לה מליונים של פלורין וגם לספק את צרכיו של הצבא. „אלמלא היהודי אופנהיימר", הצהיר אז הנסיך איגיניוס מסבויה, „היו כל אוסטריה וגרמניה משועבדים לטורקיה". הרי עלה בידו של אופנהיימר ליצור ולפעול כיחיד, מה שמצליחים ליצור ולפעול בימינו אנו רק שורה של מוסדות כספיים גדולים, בעלי חבר-עובדים מסודר, שבראשם עומדים מנהלים בעלי כשרונות פיננסיים מצוינים.

לשם הערכתם הנכונה של מעשיו ומפעליו הכבירים של שמואל אופנהיימר, עלינו להקדים הערות כלליות אחדות: כידוע כלו המלחמות התמידיות את כל

האמצעים הכספיים של המדינה, עד כדי כך, שלא היה אף מוסד כלכלי אחד, או פרט אחד, אשר היה רוצה אפילו לתווך בין הממשלה והמלווה ועל-אחת-כמה וכמה למסור לרשות הממשלה עוד סכומים הדרושים מכספם הם. שוק כספי בין-לאומי לא קיים עוד בזמן ההוא. הוא לא היה גם אשרי, מפני שמשק-מסים מסודר או הכנסות רגילות אחרות של המדינה, אשר היו יכולים לשמש כעין ערבון, היו מושגים בלתי ידועים. אפילו שער המטבע לא היה אחיד ויציב לפי הרכבו החומרי. גם שוק-סחורות במובנו האמתי עדיין לא קיים. כל סוחר זעיר היה קובע את מחירי הסחורה מיום ליום, הכל לפי הביקוש. היה הביקוש ער יותר, עלה המחיר, ואם ירד הביקוש הוריד המוכר את המחיר. תנאים כלליים אלה, ששררו בשוקי הכסף והסחורות גרמו לכך, שכמעט כל המשפחות היהודיות האלה, הן פקטורי-החצר והן ספקי הצבא והמדינה, לא היו יכולים להתקיים זמן רב בנכסיהם ובעמדתם הסוציאלית. במות אדם זה, בעל הרעיונות המעולים והרחבים בשטחי הכלכלה, התמוטטה גם יצירתו הנפלאה. המלווים של הנפטר השתדלו תיכף לקבל את כספם חזרה. עד יום מותו הורגעו המלווים על-ידי הגורמים הנתנים, כגון הרבית הגבוהה והאמון בכשרונותיו של בעל החובות, להוציא אפילו מתחת לאדמה את הכספים הדרושים במקרים דחופים, אף-על-פי שידוע היה, שהמדינה אינה נמצאת במצב כלכלי וכספי טוב. אבל בו ברגע שבעל החוב מת, נהפך מצב רוח נרגע זה למהומה פנימית נרגשת. הלא אפילו בני-המשפחה של הנפטר לא יכלו להשיג את פרעון הכסף המגיע להם.

דוקא התנאים המתוארים המהווים את הרקע לפעולותיו של איש הפיננסים והכלכלה המובהק והמופלג ביותר ושל ספק הצבא החשוב ביותר, של שמואל אופנהיימר, מעמידים את מעשיו הגאוניים, את סגולותיו הנעלים ואת מפעליו הענקיים באור המבהיר והמזהיר ביותר. התוצאות של פעולתו הרבגונית היתה ביום מותו הון נטו של יותר ממיליון פלורין — אבל לעולם לא נכנס הון זה לקופת יורשיו.

אופנהיימר ידע למצוא את המקורות, שמהם שאב את החומר, כדי לספק את צרכי המדינה והצבא, שעמדו בתוך מלחמות קשות. תפקידו היה לא רק לחפש את הכסף הדרוש ואת המצרכים הנחוצים — הוא היה צריך לבדוק אפילו את תכנה והרכבה של המטבע ואת האיכות של המצרכים ולדעת את הגבולות השונים ואת גובה המכס של המדינות הקטנטנות, שמהן היתה המדינה הרומית מורכבת. עליו היה גם לסדר את העניינים ואת המשא ומתן עם פקידיו וסוכניו, עם הסוחרים והמתווכים, עם הלווים ונאמניהם. ברור, שעסקנים מרובים אלה, עוררו בלב אדם פשוט וצנוע זה, בעל נפש טהורה ונקי-הכפים, אף על פי שלא שקד הרבה בלמודים ובכרכישת תורה, את הרגש, שהוא אחד מן החלקים החשובים, אולי החלק החשוב ביותר שבמכונה ששמה מדינה.

פזר נתן לאביונים בלא הבדל, כליהודים כלנוצרים ויחסיו ההדוקים עם כל שכבות האוכלוסיה הנוצרית והיהודית והכנסותיו העצומות איפשרו לו לבוא

לעזרה לכל נצרך. אולם לשמחתו לא היה גבול, כשהיתה לו הזדמנות לתת ידו לאחיו בני ישראל הנרדפים בכל העולם ולהיות להם מליץ יושר לפני הקיסר.

כיהודי שומר מסורת היה לו לדבר מובן מאליו להפריש מעשר מהכנסותיו וכסוחר קפדני והגון רשם סכומים אלה ב„פנקס צדקה ומעשר" מיוחד. נוסף לזה עזר לקהלות רבות בימי מצוקתן וצרתן בהלוואות ותרומות; יסד במספר מקומות בתי כנסיות ובתי מדרשות; פדה אחרי נפילת המבצר בעיר אובן, כמו מבצרים אחרים בטורקיה לשעבר, שבויים יהודיים רבים ודאג להם. לא רק בחג הפסח דאג, „שכל דכפין יתי ויאכול", אלא תמיד היו שערי ארמונו פתוחים לכל אחד והיה כמעט רגיל, שיום יום ישבו על יד שולחנו 30 עד 40 אורחי-חוץ ואף לא נשאלו למעמדם ולדרגתם.

נאמר כבר, שאופנהיימר לא היה למדן. אף על פי כן ראה בלמדנות נכס יקר לכל יהודי וחפש את ההזדמנות להראות את יראת הכבוד שלו למלומדים. אפייני במיוחד יחס הערצתו לבן אחיו, דוד אופנהיימר, מי שהיה אחרי כן הרב הראשי בארצות בוהמיה ומורביה, חובב הספרים המפורסם, שספרייתו נשארה עד היום הזה תפארתה של ה„בודליאנה".

שמואל אופנהיימר נולד ב-21.6.1630 בהיידלברג שבגרמניה, נצר של משפחה נכבדה, שממנה יצאו פרנסים בעלי שם, וביניהם הידוע ביותר בשם „יוד זיס". גם למדנים מובהקים היו ביניהם. שני אחים היו לו, האחד משה אופנהיימר, פרנס קהלת היידלברג ואחרי חורבנה ע"י הצרפתים, מנהיג היהודים בפיורדה. והשני — אברהם אופנהיימר, אביו של ר' דוד אופנהיימר, הנזכר לעיל. אחותו שרה'לה היתה רעיתו של רב הקהלה במאנהיים, יצחק בן זוסמן ברי'לין, המכונה גם בריל. בתו של הלה, פרומט, היתה אחרי מותו של בעלה הראשון, נתן אופנהיימר, אשתו הראשונה של ר' שמשון וורטהיימר. אשתו של שמואל אופנהיימר, סַנדֶלה, היתה בתו של מנוח דה קרקסונה, ממשפחה פורטוגיזית, שהתחילה אחרי גרוש יהודי פורטוגל בנדודה בארצות מרכז אירופה.

כל ימי חייו היה שמואל אופנהיימר נוהג ביושר ובצדק. הוא סירב תמיד לקבל עליו תפקידים רשמיים בחיי היהודים. תוארו „אובר פאקטור" היה דומה לתוארים האחרים, בהם הוכתרו יהודים, כגון „סוכן הלשכה" (קַמֶראַגנט), „פקטור החצר" (הופפקטור), „שופט היהודים" (יודנריכטר), תואר יהודי בלבד, שתוכנו לא כלל שום בטוי של מעמד אזרחי-ממשלתי. ואם עמדת בנקאי החצר האלה היתה למעלה מעמדתם של בני ישראל אחרים, הרי בכבוד זה מונחת גם השפלתם. מתוך התואר „יהודי החצר" נשמעה פעם המלה המכבדת את נושאו „החצר", פעם השנואה לכולם „יהודי", אולם שתי מלים אלו היו בלי משים משולבות משרשרת אסוציאציות, שהטבעת האחרונה שלה משמעותה להיות נע ונד. בגופו הוא הרגיש אופנהיימר את אחד האסוציאציות האלה — את שנאת הצבור הנוצרי, כאשר בלי כל סבה רציונית התנפל ההמון בשצף קצף על ביתו, בזז ושרף כל מה שנמצא בו. ההמון הלך ורב ולא חת ולא זע גם כשהגיעה פלוגת

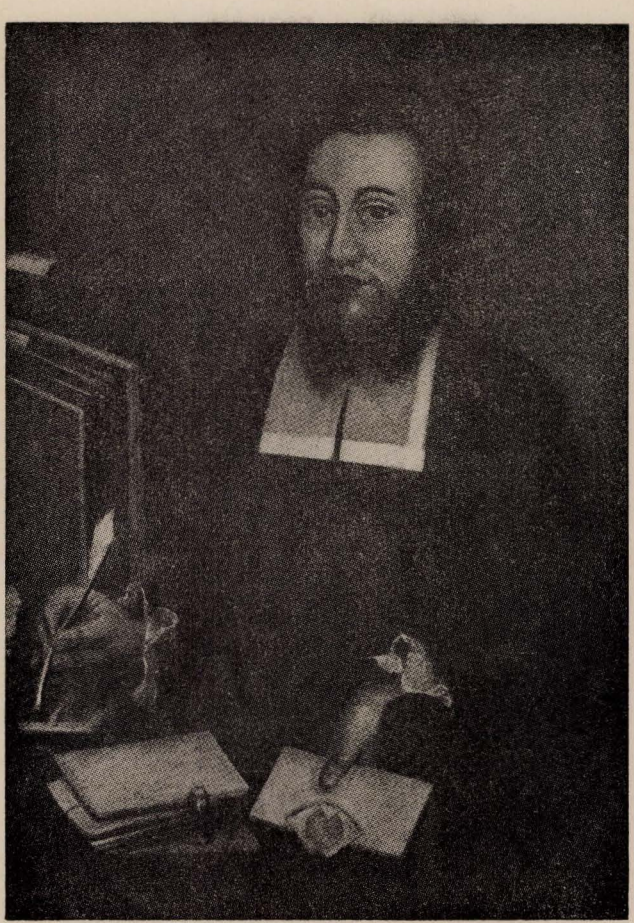
צבא, שנשלחה להגן על בעל-הבית, אשר התחבא בינתים במרתף.

שמואל אופנהיימר ידע והבין את זה ולכן דרש מבניו בצוואתו מ-8.12.1697, ש„יסתפקו רק לעטוק בעסקיהם, לשרת את הקיסר יראי השמים ולהושיט יד למיעציו, לפעול לפי היושר והצדק, באמונה ובנאמנות, וכך יחיו בשלום ובשלוה".

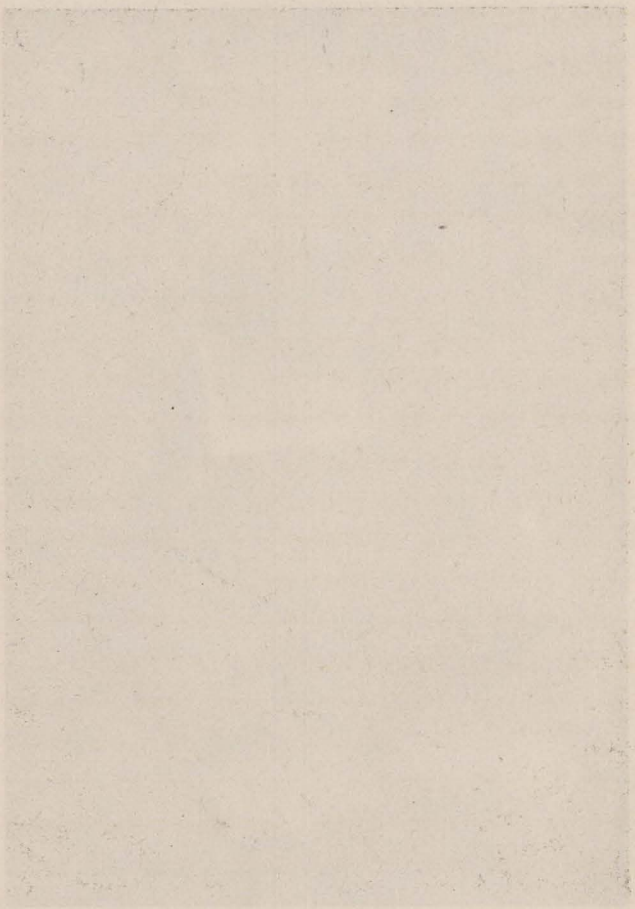
בו ברגע, שאישיות זו, שרק עליה היתה האמנה מבוססת, הלכה לעולמה, השתלטה מהומה גדולה על האנשים, שנתנו לו הלואות. הם דרשו בתוקף, שדרישותיהם הכספיות תמלאנה והביאו לידי כך, שכל הבנין הכלכלי נתמוטט. ומכיון שלשכת החצר לא פרעה את המחאותיה, פשט בית אופנהיימר את הרגל. רק עתה התערבה הממשלה, כי המלווים של שמואל אופנהיימר ראו בה את בעלת החובות האמתית וסרבו לבוא עם לשכת החצר לאיזה מו"מ שהוא, כל עוד שחובותיה לא יסודרו.

בהתחשב עם עמדה זו של הממשלה מתברר מאליו שבנו הבכור של הנפטר, ר' עמנואל אופנהיימר, אשר קבל עליו את הנהלת העסקים, עמל וטרח במיטב יכולתו לסדר, לפי צואתו של אביו, בכבוד את כל העניינים. אבל כל עמלו היה לשוא, כי הבנין התחיל להתמוטט. הוא מת צעיר לימים והשאיר לאמו תמר יוטה אופנהיימר את התפקיד להדריך את בני המשפחה הצעירים ביד חזקה ולנהל את עניני העסק ואת עניני הבית בחכמה ותבונה ולשמור עד כמה שאפשר, על זוהרו הקודם. היא הצליחה במובן ידוע, כי גם לה היה הכשרון והחוש הבריא, שבהם הצטיינו נשי היהודים בתקופות הקודמות ובזמן ההוא. לאשתו של עמנואל אופנהיימר, מרת שרה אופנהיימר, בתו של ר' יצחק ארינשטין, שהיה מנהל הפנקסים בעסקו של הר"ר שמשון ורטהיימר, היה להודות, שבנו היחיד, שנשא את שם אביו הזקן, שמואל אופנהיימר, קבל חנוך מצוין בהלכות החיים הכלליים והיהודיים, ושנשתרשה בלבו האהבה לתורה ולהשכלה והאהדה לספר הטוב והיפה. הוא למד בישיבות מפורסמות בגרמניה ובהולנד. הסמנים המרובים לאהבת הבורא ואהבת הבריאה שלו היו מוסדות ההוראה והצדקה הרבים, אשר יסד אותם ואשר התקיימו עד ימינו אנו.

אישיות, שלא היתה דוגמתה בדורות רבים לפניו ולא לאחריו, אשר זכתה לשני שולחנות גם יחד, לתורה ולגדולה, המכונה בפי בני דורו „מלך היהודים" — היה הר"ר שמשון ורטהיימר, בן אחותו של שמואל אופנהיימר. לא רבים היו כמוהו איש המעשה הממשי והמחשבה העיונית כאחת. הוא נולד ב-17 לינואר 1658 בוורמיזא לאביו ר' יוסף יוסעל וורטהיימר, אחד הפרנסים הנכבדים ואחד מתלמידי החכמים החריפים המעטים שבעיר מולדתו. ברור, שהלה השתדל כמיטב יכלתו לתת לבנו חנוך שטתי ויסודי בכל הלמודים המועילים ובכל המדות הטובות. הוא לא חסך לא כסף ולא טרחה ובלבד לרכוש לו את המלמדים הטובים ביותר ואיפשר לו לשאוב שנים רבות ממי המעינות של הישיבות המפורסמות בוורמיזא ובפרנקפורט ע"נ מאין. אף-על-פי שהוא נמנה כבר בעודו צעיר בשנים כפקטור-החצר של נסיכים קטנים

ווינה. ר׳ שמשון וורטהיימר

אחדים בארצות הרייך הגרמני בעבר, בכל זאת נענה להזמנתו של דודו שמואל אופנהיימר ועבר ב-1684 לוינה, ושימש במשך עשרים שנה מנהל משרדיו המסחריים. וזה משלשה טעמים: א) מפני שהוא שאף מאז ומתמיד לחיות חיים יציבים, הן מבחינת המקום והן מבחינת הפרנסה, ב) מפני שרצונו העז היה להתמסר לכל הפחות שעות אחדות ללמוד תורה וחכמה, ג) גופו הרך והחלש לא סבל יגיעות הנסיעות ועמל העסקים. הוא הסתפק בזה להיות מעתה ולאלה רק „הממונה של הפקטור הקיסרי אופנהיימר" (דֶס אופנהיימר קיסרליכן פקטורס בֶּשטֶלטֶר). שאופנהיימר ידע להעריך אל נכון את מחשבותיו הנבונות והפקחיות של שאר בשרו ואת אצילותו במגע ומשא עם אנשי השכבות הגבוהות והנמוכות כאחת, את ידיעותיו המעולות בעניני המסחר ואת תכונותיו הנפלאות בארגון הדברים, יחסיו הטובים לנאמני החצרות וגם את כספו המזומן—יוצא מגובה המשכורת, אשר שלם לפקיד זה: 36.000 פלורין לשנה, ו-12% רבית בעד פקדונותיו. באופן אינסטינקטיבי כמעט הרגיש אופנהיימר, שרק מזיגת סגולותיו הוא עם כשרונותיו של וורטהיימר תוכל להביא את עסקו לרמה דרושה. בו בזמן שאופנהיימר היה בעל אומץ לב והעזה, שעצם עסקיו היו לו לחנאי-חייו, היה וורטהיימר שוקל בדעתו ונר לרגליו היה העקרון: לשמור על הנרכש. בעוד שהדחיפה התמידית בלבו של אופנהיימר לעסקים שתבעו העזה לא נתנה לו להסתכל רגע קט אחרונית, מסר וורטהיימר לעצמו מפקידה לפקידה דו"ח קפדני על מצב כל העניינים. כך הלכה וגדלה חשיבותו של וורטהיימר בשטח הפיננסים. ולכן קבל על עצמו לשאת ולתת עם נציגי הממשלה והצבא ולשמש להם יועץ. אמרתו של הנסיך איגיניוס ש„היהודים בעלי זקן משתתפים בהכרעת המדיניות" התיחסה בעקר לוורטהיימר, ולא לאופנהיימר. נכין איפוא, שבכתב-הזכויות מ-24.12.1696 נתנו לו לוורטהיימר לא רק הזכות לישיבה בלא הפרעה והחופש לחיות לפי דת ודין של בני ישראל, כי אם הוכתר בתואר של רב מוסמך וראשי בכל ארצות הקיסרות, אולם הוא ראה בתואר זה לא רק ענין פורמלי, הלא הלם בתוך ד' אמות של דירתו המפוארת לא רק דופק החיים הכלכלים, שהגיעו למספרים של מיליונים, אלא גם הלמדנות תקעה בתוכן את אהלה. בנשיאותו התקיימו בביתו דיונים רבים בשאלות השנויות במחלוקת בדיני ממונות. מכאן נסעו הרבנים לכל הקהלות השונות בארץ, כדי לישב בשם הרב הראשי את הסכסוכים בין איש לרעהו ובין פרט לקהלה.

וכאשר התפטר, אחרי עשרים שנה בערך, ממשרתו הכלכלית בעסקו של אופנהיימר ופתח את הבנק שלו, נשאר וורטהיימר הבנקאי האציל, אשר לוה ברבית נמוכה מכספו למי שנתן לו ערבות שלימה ובטחון גמור. לעולם לא עסק בדבר אחר, אם גם מילא תפקידים עסקיים שונים לטובת הקיסר והאצילים לא על מנת לקבל פרס, תפקידים אשר דרשו זריזות מיוחדת ונסיונות מסוימים. ב-1799 הגיש בקשה לקיסר יוסף הראשון (1705—1711), שירשה לו למסור את הנהלת בית-עסקו לבנו הבכור, וולף וורטהיימר, אשר ממילא עסק בה

בשנים האחרונות. בבקשתו הדגיש ר' שמשון, כי „במשך כל 24 שנות היותו בוינה לא עסק אף פעם במסחר מצרכים נטורליים או דומים לאלה, אשר היו יכולים להביא יתרונות ורוחים יותר גדולים לבעל העסק, מאשר לממשלה" ושרק „בדרך זו היה יכול לשמור בנאמנות על עקרונותיו הוא". ב-1710 השתחרר אפילו כלפי פנים מפעילות עסקית ומסר הכל לידי בנו וולף. מן הרגע הזה התמסר אך ורק ללמודו ולעניני הרבנות. גם מלפנים היה ראש המעשים בעבודת העזרה לאחיו הנזקקים בה, לקהלות נדחקות. בעקר לקח חלק גדול במפעל הלאומי של פדיון הקרקעות בירושלים העתיקה. הוא התענין במהלך הענין על כל פרטיו ובהתפתחותו. מעשיו מעידים, כי לא לחנם זכה גם לתואר „נשיא ארץ ישראל" ו„רבן של ק"ק חברון וצפת". אפיני לדיקנותו הרבה, לקפדנותו הגדולה, אבל גם להכרתו העמוקה של הלך מחשבותם של תורמי-נדבות, — הוא אחד ממכתביו לעסקני ירושלים, שלא יבזבזו את הכספים הנגבים, כדי שלא „יתיאשו ידי הנודבים והנודרים בישראל מלתת עוד לכסף המובא".

ועוד דבר כדאי לציין: בשנת 1700 הדפיס פרופיסור איזנמנגר את ספרו „היהדות שנתגלתה, או איך היהודים מגדפים את הנצרות" (אנטדקטס יודנטום). הוא אסף ממקומות שונים—ביניהם מ-196 ספרים עבריים — את כל המאמרים והמלים הבודדות, היכולים לדעתו „להסיר את המסוה מעל פני היהדות". חבור זה, מלא זיופים ועלילות שקר, הרעיש והקהיל את היהודים בארצות אשכנז. כדי לעצור בעד הרעה הנשקפת להם, פנו היהודים אל ר' שמשון וורטהיימר, שיעורר את הקיסר על הסכנה המאיימת לחייהם בעקב כתב שטנה זה. הקיסר נענה לקובלנתו בחיוב והוציא פקודה להחרים את הספר.

שמענו כבר, שוולף וורטהיימר היה תמיד יד ימינו של אביו הנשיא ר' שמשון וורטהיימר, אשר מסר לו לעת זקנתו את הנהלת עסקיו וכעבור זמן השתחרר אפילו מכל פעולה עסקית. אבל וולף וורטהיימר לא עסק רק בכסף הירושה, אלא ידע בכשרונותיו הגדולים, בכח מרצו הרב ובשכלו החריף להוסיף להון העצום הקודם ולאמון הבלתי מוגבל, אשר עברו אליו מאביו, עוד סכומים ניכרים ולרכוש לו עמדה בחצר הקיסר דומה לעמדתו של שמואל אופנהיימר. בכל זאת לא הצליח למנוע קשיים רציניים במצבו הכלכלי, אשר עלולים היו ב-1733 להביא לפשיטת רגל ממש, כי אף על פי שבפנקסי העסק עמדו לזכותו יותר מ־7 ורבע מיליון פלורין נגד 4 ושלשת רבעי מליון פלורין חובות, זא שהונו עלה על הנייר ליותר משנים וחצי מליון פלורין, לא היה ביכולתו לפרוע את חובותיו, כי בעל החוב חעקרי שלו, הנסיך מבבריה, סרב לשלם לו את המגיע לו. הוא נאלץ איפוא לבלות כל ימי השנה במינכן ולבוא לידי הסכם עם הנסיך. הוא עבר אפילו לזמן מה לניקולשפורג עם בני משפחתו. הודות להתערבותו של הקיסר קרול הששי עלה בידו ליישב את הענינים הכספיים וליצור על ידי זה את היסודות, שעליהם בנו בניו ובנותיו את קנינם המשקי, הרוחני והחברתי. גם הוא שאף מתוך

עומק לבו להוריש להם את אהבת הבורא ואת אהבת הנברא. את הקשר עם ארץ ישראל קשר קשר יותר הדוק. לפדות את אחינו בני ישראל בעיר הקדושה מעול הצוררים המוסלמים העלה את הסכום, שאביו כבר תרם למטרה זו עד ל-22.000 פלורין. נציין כאן שבקהלת וינה התקיימה מאז ומתמיד אגודה לתמיכת העניים בארץ ישראל. לרשות הישיבה בקהלת ניקולשפורג מסר ספריה, שערכה היה 5000 פלורין ולישיבה בקהלת פרנקפורט דמאין — בערך של 8000 פלורין.

בנו השני של ר' שמשון, ר' יהודה ליב וורטהיימר, לא היה בר מזל, לא בעניני עסקים ולא ביחסיו לאחיו הגדול. הוא חשב את עצמו כמקופח והקשר ביניהם ניתק. גם הוא הפקיד בצואתו סכום של 7400 פלורין לטובת העניים ולסיוע לאנשי תורה ולמדנות, אף על פי שלא נשאר הרבה אחריו.

במותו של ר' שמשון היה בנו השלישי ר' יוסף יוסל וורטהיימר בן 8 שנים ולכן קבל עליו אחיו החורג וולף את האפיטרופסות והשתדל למלא את הצואה של אביהם. הלא צוה הלה ב-1717: „בני בחירי יוזל שי' בן זקונים הוא לי. זה הקטן גדול יהיה—יוסף דעת, יוסף לקח טוב ויתגדל בתורה ובחכמה ובמעש"ט איך פורחך פורת עלי עיין עליו כשיגיע ברצון השי"ת לעמוד על הפרק בתולה נישאת. הנני מזהיר ומצוה לקים דבר המ"ש ופוקד אופן אבות על בנים שלי שי' שלא יתנו עיניהם בממון או בנוי או בכבוד וגדולה, רק יזווגוהו דוקא לבת ת"ח מופלא בדורו ומיוחס שבישראל וכלה נאה במעשים וחסודה". בכונתו של ר' שמשון היה, איפוא, לתת לבן זקונים זה חנוך כזה, שיוכל להיות יורשו האמתי בשטח הלמדנות, כאשר בנו הבכור היה יורשו בשטח הכלכלה.

כנר לרגלי בני משפחתו שם ר' שמשון וורטהיימר את הרעיון שיהיה „להם לתועלת ולעזר לשדך את בניהם ואת בנותיהם לבני ובנות מיוחסים הגונים להם" וממשיך: „שלא יתלו עיניהם בבנות הארץ בשביל ממון או כבוד וגדולה". ולכן אין פלא, שהוא לקח לחתן לבתו חוה צעיר מלא וגדוש „בחכמה בתורה ובחסידות ופרישות קדושה", בן למשפחה מכובדת ובעל נמוסים נעלים את הר"ר הגאון יששכר בערוש בן הר"ר גבריאל מקראקוב, נין ונכד „לרבנו הגדול הגאון המפורסם מהור"ר העשיל, שהיה כסאו מוטלת בין גדולי ישראל ק"ק קראקא", נצר ממשפחת הר"ר ליווה בן בצלאל, המהר"ל מפראג. בשנת 1710, בהיותו בן 18, ישב כבר הר"ר יששכר בערוש אֶשְׁכֶּנֶז על כסא הוראה בקרמזיר ופרוסטיץ. ב-1717 היה רבה של קהלת מגנצא המפורסמת. אחרי פטירת אביו כיהן במקומו כרב ראשי במוריביה וב-1725, אחרי מותו של חותנו ר' שמשון, נמנה על ידי הממשלה כרב הראשי ורב מדינת אונגריה. פירוש התפקיד האחרון היה לעזור לממשלה, שהמסים יכנסו. על החתונה שלו מודיעה גליקל מהַמֶלן בזכרונותיה, שהיא היתה נהדרה מאוד ולא ראתה חתונה כזו בשום משפחה יהודית. אם גם הדמויות הנפלאות

והנשגבות של אביו ושל חותנו השפיעו במדה לא קטנה לידי כך, שהגיע למעמד כל כך חשוב בימים ההם, הרי בכל זאת תכונותיו הנעלות וסגולותיו המצוינות ומדותיו הצנועות וידיעותיו היסודיות, הם אשר הכשירו אותו גם למלא את תפקידיו מאין כמוהו. הוא שקד תמיד על התורה ועל העבודה ולכן שלט על כל מכמניה. הערותיו למסכת ברכות שהשאיר, מראות, שהתמסר באופן שיטתי לגמרא. דאגתו לדורות הבאים היתה עמוקה עד כדי כך, שפקד את החלק השמיני מכל רכושו, כלומר חמשים אלף פלורין, לקרן קיימת וששה רווחים ממנה ישמשו לכלכלת לומדי תורה ומלמדי תנוקות של בית רבן. במותו, ט' אדר תקי"ג (1753), כבן 62 שנה, השאיר שתי בנות ובן אחד נולד אחרי פטירתו וקבל לפי המקובל את השם בערוש. הר"ר יהונתן איבשיץ, בעל "אורים ותומים" ו"כרתי ופלתי", הספיד אותו ופרסם את ההספד בחוברת "קשת יהונתן".

מלבד האישים הנזכרים לעיל היו עוד משפחות אחדות, שבניהן נשאו עליהם עול הצבור היהודי בתקופה זו, דאגו לעניני הקהל, ספקו את צרכי הכלל השונים והיו לו לפה בפני הקיסר והשלטונות. נודע לתהלה ר' מרדכי בן וולף מרגליות־יפה, (המכונה בלועזית מרקס שלזינגר). אביו הזקן ר' מרדכי מרגליות־יפה, היה ראש העדה האחרון בגיטו השני עד הגרוש ב־1670. ר' מרדכי בן וולף בא בשנת 1716 לוינה וחי בחסותו של אביו. ומשום שהוא היה חוטר מגזע משפחה גדולה, אצילת היחס ורבת המעלות והזכויות, שיצאו למלחמה על אויבי היהדות ועמדו בפרץ לעמם, לכן היתה גם לו העסקנות לשם שמים אחת מהכונותיו הנשגבות המרובות. הוא נמנה גם בין תלמידי החכמים המעטים ברוכי־כשרונות מיוחדות, אשר "ידיו רב לו למשקל ולמטרה בשמעתא כאחד מן הראשונים", כפי שחקוק על מצבתו. על התלמיד המצוין הזה של הר"ר אברהם ברודא המפורסם כתב הר"ר יהונתן איבשיץ "הרבני השלם הנגיד מכלל יופי, מופלא בחכמה הוא היה ראש מדברים בחכמה ודעת". לעולם לא פסק מלהשתלם בעצמו, ותמיד הרחיב והעשיר את ידיעותיו ואת השכלתו. אפיני למחשבותיו הוא, מה שדרש בצואתו מראש העדה הספרדית־התורכית בוינה, אשר נקרא במובן מה המיסד של הקהלה הזאת, הבארון ד'אגוילאר, שהיה סנדק של בן זקונים שלו קאפל "שהוא עדין רך בשנים וכלי מוכשר לקבל עול תורה ויראת שמים, ואין ספק אם יהי' השגחה עליו, אילן רב יתעבד, ולהיות שאין יד זוגתי משגת לעשות לו כמשפט הבנים ויש לחוש שילך בטל ויצא מדרך הישר ח"ו". ר' יהודה אפרים, המכונה ליב בן חיים סג"ל סינצהיים, גם הוא אחד מספקי כסף ומצרכים שונים לצבא, ששלמו להם רעה תחת טובה ואשר בכל זאת נלחם לצדק וליושר. הוא בנה בעיר מולדתו וורמיזא את בית המדרש המפואר הנקרא ע"ש רש"י והחזיק אותו והטיל על אחיו ר' אברהם ועל בן אחיו ר' זלמן לדאוג לקיומו גם אחרי מותו. ולבסוף: גם ר' אברהם בן משה הלוי שפיץ רעבץ, שמשולחנו לא פסקו תלמידי חכמים, ראה בעסקנותו

תפקיד קדוש, פדה בממון הרבה שבויים משבזיי עיר אופן. הוא למד תורה בבחרותו ובזקנותו והיה מספיק מהונו לתושבי בתי מדרשות. אחיו היה הר"ר נפתלי הירש שפיץ, רבה של קהלת וורמיזא, שספרו הידוע „מלוא רצון" נדפס בעזרתו. כך נתן להר"ר אברהם הֵלֶן את האפשרות לפרסם את ספרו „זרע אברהם".

דמות מיוחדת במינה ודומה בהרבה לאישיותו של בן ארצו דון יוסף נשיא הן מבחינת תולדות ימי נעוריו והן מבחינת עמדתו הנבחרת בתוך עמו וסביבתו הנוצרית הָוָה ר' משה לופיז די פיראירא, בפי הגויים נקרא דיאגו בארון ד'אגוילאר. ברכושו הענקי השתמש לא רק לצרכיו האישיים, כי אם גם ובעקר לטובת הכלל היהודי, הספרדי והאשכנזי, ללא הבדל עדה ומעמד. עסקיו המסועפים, לרבות המצאותיו הוא, אשר הביא לאוסטריה, פרנסו במשך דורות שלמים משפחות יהודיות רבות והיו כך למקצוע יהודי טהור, וכלכלו במדה מכרעת את קופות המדינה. הגורם האחרון במיוחד היה יסוד השפעתו הגדולה על הקיסר קרול הששי ועל בתו הקיסרית מאריה תיריזיה ועל חשובי החצר שלהם. חשיבותו ועמדתו היוצאת מן הכלל בולטת מזה, שהוא היה הראשון בתולדות הקיסרות האוסטרית, הקתולית הקיצונית ונשאר היחידי במשך יותר מיובל שנים, אשר קבל בשנת 1726 מהקיסר ההבסבורגאי את התואר „בארון" ונתקבל בזה בתוך חוג האצילים הנוצרים, אף על פי, שגם לקיסר וגם לאצילים היה ידוע, כי בעל התואר היה עוד לפני שנים אחדות גם כן נוצרי ספרדי. מה שהרים את משה לופיז די פיראירא מעל כל היהודים האחרים בוינה וביניהם גם מעל הפרנסים והשתדלנים, לא היו כשרונותיו המובהקים ותכונותיו הנשגבות וגם לא הצלחתו הנפלאה בכל דרכי חייו הכלכליים והחברתיים, רק מפני שהיה עטוף סודיות ומסתורין. הלא היו קורות ימי נעוריו כמו גם תולדותיו בשנות העמידה מאז נעלם ביחד עם כל משפחתו מוינה, לוטות בערפל, דברים, אשר יצרו סביבו אוירת תעלומה. ספרו עליו, שבהיותו עוד נער נחטף על ידי קנאי הנוצרות בעיר מולדתו מדריד מבית הוריו — אנוסים יהודים בסתר — וחונך לעבודת הכנסיה הקתולית, להיות מפיץ ומטיף רעיונותיה, וכשעלה לדרגה של אינקויזיטור גדול, דן עלמה אחת, מבלי לדעת שהיא אחותו, למיתה. אם הצעירה — אמו, באה לבקש ממנו חנינה ובהזדמנות זו הכירה, שהשופט האכזרי בנה הוא. להציל את אחותו לא הספיק, אבל באותו הלילה נמלטו הוא ואמו דרך לונדון, לוינה, כי הקיסר האוסטרי, הבטיח לו בשעת בקורו בספרד למלא את כל בקשותיו ותהיינה אלה מה שתהיינה. וכמו שהופעתו בוינה ב-1723 היתה מסתורית, כן גם עזיבתו הפתאומית ב-1755 את שדה פעולתו הנרחבה והפוריה — הוא נעלם לאין אומר ואין דברים. יש אומרים שהגרו ללונדון או לאמשטרדם ויש אומרים שעבר לקושטא או לבודפשט. אגדות שונות נארגו סביב לבריחתו מוינה, שאחת מהן היא, שהאי-נקויזיטור, אשר בא אחריו, לא נח ולא שקט, עד ששמע על מקום מגוריו

והוא דרש ממאריה תיריזיה למסור לידיו את „הבוגד" בנצרות, כדי שיעמיד אותו בפני בית הדין.

מה שבטוח ולא ניתן לשום ספק הוא, שהאנוס משה לופיז די פירערא ברח בהתחלת שנות העשרים של המאה הי"ח, ביחד עם הוריו ובני משפחתו, מספרד לאמשטרדם, ששבו בעיר זו לברית אברהם אבינו ופנו אחר-כך לוינה ב־1723 וחיו פה חיי יהודים כמנהגי וכדיני ישראל. אביו אברהם בן אברהם אבינו ואמו שרה בת אברהם אבינו נקברו בבית העלמין הישן ברוסאו. ב־1724 הזמין ר' משה לופיז מלונדון את גיסו ר' יעקב בן יצחק ישורן אלברים הספרדי כעוזר בהנהלת עסקיו החדשים. הוא חכר בשנה ההיא מאוצר הממשלה את שווק ועבוד הטבק והוא ידע לארגן את הענינים באופן מופתי. מפעלו זה נשאר מקור ההכנסות העקרי של אוסטריה עד ימינו אנו וידוע לכולם בשם „הטבק-רג'י" או „הטבק מונופול האוסטרי". ב־1736 ערך בפעם הראשונה בביתו הוא, שנמצא בתוך העיר בין ארמונות האצילים הנוצרים, תפילות ברבים בנוסח ספרד, שבהן השתתפו סוחרים מתורקיה, גם הם רובם ככולם כמעט מגורשי־ספרד, אשר באו לוינה הודות לאישיותו המקסימה ורבת ההשפעה של ר' משה לופיז די פירערא. מן ה„מנין" הזה נוצר אחרי כן, כפי שנשמע עוד, הקהלה השניה, המיוחדת והמוכרת, ששמה היה „קהלה יהודית תורקית" ואשר נתקיימה עד חדשים אחדים לפני שחרורה של העיר וינה מהנאצים. ר' משה לופיז די פירערא היה גם האיש, אשר איפשר על ידי תרומתו של שלוש מאות אלף פלורין, שהקיסרית מאריה תירזיה תבנה את ארמונה המפואר המכונה „שֶׁנברונר־שלוס". כאנטישמית קיצונית לא סבלה הקיסרית שום יהודי בחצר ואם היתה נאלצת לשוחח עם בן-ישראל, אז הוקמה בינה לבין היהודי המבקר מחיצה. רק למשה לופיז היתה הזכות לבוא אליה לראיון בלא להודיע מקודם על בואו. נקל להבין, שבתנאים אלה עלה לפעמים בידו למנוע מראשם של אחיו היהודים גזירות, שעמדו לגזור עליהם. כך מנע את גרושם של יהודי מורביה וערים אחרות באוסטריה, בעקר בשנת 1744. רק כאשר ראה בסוף שנה זו, שגם עליו נאסר להופיע לפני הקסרית ושבקשתו לרחם על יהודי פראג נשארה בלא כל תוצאה, החליט לעזוב את עיר מקלטו, שחשב אותה כבר כעיר מפלט בטוחה.

הדבר הנפלא ביותר הוא, שארי זה בחבורת יהודי החצר, בעל שיעור קומה, הסתגל בכלל לסדרי החיים היהודים, למרות שהרקע הכללי שלהם נתהוה מתרבות אשכנז ומחנוך תלמודי הנהוג בארץ זו, המושפעים מהחסידות האשכנזית ותורת הסוד של הקבלה, שאליה נטה גם הוא ולא נשתומם, איפוא, כשנזכר שדוקא היהודי האשכנזי התורני מרקס שלזינגר מסר את הפקוח על חנוך בנו הצעיר לידי הספרדי אשר התגייר.

*

כמו בדורות הקודמים, כן גם בתקופה זו ציין את הצבור היהודי הנגוד הרגיל בין העשירים ובין החנונים ובעלי המלאכה. וינה היתה אז למרכז של

בעלי הון יהודיים. בעיר הבירה התישבו אילי האשראי שבמדינה והסוחרים הגדולים, שספקו לצבא הלוחם נשק, מזון ומדים. גם לבית הקיסר ספקו את צרכיו. בשעה שבמדינות אחרות היתה ניכרת ירידה במצבם הכלכלי של היהודים, גברה ועלתה באוסטריה השפעתם של אנשי הכסף על הנהלת משק המדינה. בו בזמן שהגיטו השני היווה גוף נפרד ונבדל בתוך העיר הנוצרית, מבלי שנהנו תושביו משויון חברתי ומבלי שהיו רשאים לרכוש קרקעית לצרכי הפרט והצבור, לא היה ליהודי וינה במאה הי"ח כל ארגון חוקי מוכר, ולא ניתן להם אפילו להקים את מוסדות החנוך והלמוד המסורתיים. העשירים שבהם יכלו לפתח את כשרונותיהם, שנתברכו בהם, ואחדים, מחונני המזל, אף רכשו להם השכלה חיצונית גבוהה, אלא שהם לא למדו באותן הישיבות, שבהן הורו חכמיהם ורבניהם. וינה לא היתה עוד מקום תורה שבו עסקו תלמידי-חכמים בהלכה. קהלה החסרה אותה האוירה של תלמודי תורה, של למוד ש"ס ופוסקים, שוב אין בכוחה לגדל רבנים ומורי הוראה. רבים מהעשירים קיימו אמנם בתי-כנסיות ובתי-מדרשות בבתיהם, ולעתים כיהנו בהם רבנים בעלי-כשרונות נעלים, שהצליחו לרכז בבתי-מדרש אלה את חייהם הדתיים והרוחניים. למעונות תורה וחכמה אלה היו באים גם רבנים, משולחים מארץ הקודש וסתם מגידים, כי כאן יכלו ליהנות מחסותם של רמי היחס, אבל „רבני בית" אלה ישבו ישיבת-קבע בקהלות אחרות, ומטעמים חוקיים היו באים לוינה רק למשך זמן קצר לשם מלוי תפקידים מסוימים, כגון הכנת ספרים לדפוס והדפסתם בתמיכת גבירי וינה, או על מנת לשמש דיינים בבית-הדין, לערוך צוואות לנכבדים, ליישב סכסוכים וכיו"ב. לא היתה לרבנים אלה האפשרות לרכז סביבם תלמידים אף ל„זמן" אחד, ללמדם ולחנך אותם.

נסתפק בהזכרת אחדים מהרבנים המפורסמים, שפעלו זמן מה בתקופה ההיא כ„רבני בית" של משפחות עשירות בוינה.

רב ומגיד בבית-מדרשו של הר"ר שמשון ורטהיימר היה הר"ר אברהם הלן בעל „זרע אברהם", בנו של הר"ר משה מגלוגא רבתי בעל „ידי משה". הר"ר אברהם הלן נמנה על גדולי הדרשנים בדורו, תשובותיו ופסקיו נתקבלו ללא ערעור. בשנות 1715—1717 שהו בבית המדרש הנזכר גם הר"ר יעקב אליעזר בראונשוויג, המכונה לזרוס שלמה או לזר קוניץ, וחתנו הר"ר מרדכי קמפנר, שהצטיין בידיעותיו העמוקות בתורה ובחכמה. אשתו של הר"ר מרדכי קמפנר, מרת שפרינצה, קבלה מאביה הר"ר יעקב אליעזר חנוך יסודי בתנ"ך ובתלמוד, אמרו עליה שהיתה „בקיאה בכל החסרות והיתרות והמסורות שבכל ספרי המקרא ולא הניחה משנה ואגדה, בש"ס בבלי וירושלמי". גם הר"ר בנימין וולף אהרן משידלוב „תקן תקנות ונקיטנא רשותא מריש גלותא, אדוננו הגאון הר"ר שמשון אב"ד מדינה".

רב בבית מדרשו של ר' וולף ורטהיימר, בנו בכורו של הר"ר שמשון, היה הר"ר יחיאל מיכל מגלוגא, בעל „נזר הקודש", אשר ישב בקהלת הלברשטט המהוללה בבית מדרשו של ר' ישכר לעהמן סג"ל (בֶּרֶנד להמן),

שתדלן מסור ונדבן ביד רחבה בקהלת ברלין, שנתחדשה ע"י מגורשי וינה.

רב ביתו של ר' יוסף שמשון ורטהימר ודרשן בחברא קדישא היה הר"ר שאול בן אהרן קמפנר. עם יסוד ה„חברא קדישא" בוינה בשנת 1763 „הוברר מאת כל בני החברה ה"י מרא דאתרא הישיש וזקן זה שקנה חכמה, הרב הגאון מוהר"ר שאול קמפנר, להגדיל תורה", וכך היה בדיעבד לכעין רב ראשי של הקהלה, באופן חוקי למחצה.

גם ר' בעריש אסכלס הצליח לרכוש לבית מדרשו אחד מיחידי הסגולה, את קרובו הר"ר יוסף בן אהרן למברגר, רבה של קהלת טריביטש, המכונה גם יוסף אהרן. הוא היה אחד הרבנים, שגבו עדויות בדינו של הר"ר ליב סטסובר כשנחשד בהשתייכות לתנועה השבתאית.

בין הרבנים שישבו ופסקו בבית מדרשה של משפחת אופנהיימר היה הרב הגאון ר' פנחס אילווא מברודו, אחד מנכדיו היה הד"ר ברנהרד אילווא, מתלמידי ה„חתם סופר" בפרשבורג.

גם בבית מדרשם של ר' ליב ור' אברהם סינצהים כיהנו שני תלמידי חכמים מובהקים: האחד הר"ר יוסף מפוזנה בעל „בית לחם יהודה", והשני הר"ר משה בן צבי הירש ליפשיץ בעל „תפארת צבי". הוא נתפרסם ע"י מכתבו להר"ר יהונתן אייבשיץ בריבו עם הר"ר יעקב עמדן.

*

כבר בשנת 1696 עברה הבעלות על בית־העלמין של הגיטו השני ברוסאו לידי ר' שמואל אופנהיימר, ושוב הובאו יהודי וינה למנוחתם בבית־הקברות הישן הזה. ר' שמואל אופנהיימר קנה מגרש רחב ליד בית העלמין ובנה בו הקדש ובית-חולים ליהודים. בזה הניח השתדלן המפורסם את היסוד לטפול בחולים עניים, אם גם כוונתו העקרית ביסוד שני המוסדות היתה להרחיק מן העיר הפנימית את העניים הבאים מערים אחרות. בית החולים היה קטן ולא היו בו אלא שש מטות לחולים. בראש המוסד עמד „מנהל בית החולים היהודי" ולצדו עבדו עוזריו, כלומר „אב בית החולים" ואשתו, אשר טפלו בחולים ו„עוזר לחובש". נתקבל רופא מיוחד, שמתפקידו היה, להופיע פעמים או שלש פעמים לשבוע בבית החולים מלבד במקרים דחופים. משכורתו היתה 150 פלורין לשנה. פרט להרופא, גרו עובדי האדמיניסטרציה בתוך בנין בית החולים. חולה בעל יכולת צריך היה לשלם שלשה פלורין לשבוע. תמורת זאת קבל את העזרה הדרושה לו, את התרופות ואת כלכלתו. את המאכלים ספקו שתי האכסניות היהודיות שבעיר. ההוצאות הכוללות של המוסד היו יותר מ־10.000 פלורין לשנה וכוסו ממסי הבשר ותשלומי החולים. הממשלה הרשתה להוסיף קודם חצי ואחר כך אחד וחצי קרויצר לכל ליטרא בשר כשר, שמחירה עלה על ידי כך מחמש וחצי לשבעה קרויצר. בין רופאי וינה הידועים ביותר יש להזכיר את הד"ר יוסף בן אברהם כוכב (שטערן), בפי הנכרים ד"ר יוסף סטלָה, נצר למשפחת רבנים ידועים מגרמניה, שהגרה בשנת 1499 אחרי גרוש היהודים מ-אולם לפיראָרָה; הר"ר אברהם כוכב, בן

לאותה משפחה, היה רב ומורה-הוראה בפיראריה. וֶנטורה פָּרֶנטי, מצאצאי משפחת אמו של הד"ר יוסף כוכב, היה „יהודי החצר" בעיר טריאסטי. בשנת 1707 הוכתר יוסף כוכב באוניברסיטה של פאדובה בתואר „דוקטור לפילוסופיה ולרפואה". באותה שנה פרסם שיר תהלה להד"ר טוביה בן משה הכהן בעל „מעשה טוביה". הוא חיבר גם ספר „תוצאות חיים", מעין מורה-דרך למלחמה בדבר. בשנת 1711 לווה את הציר הויניציאני בתור רופאו הפרטי לוינה ונשאר בה גם אחרי שחזר הלה למולדתו. בשנת 1714 קבל מאת הקיסר קרל הששי את הזכות לגור בכל אוסטריה התחתית, בוינה, בגוריצה ובטריאסטי, הואיל והוא היה חביב על שרי הנוצרים. הוא התמסר לכל דורש, כיהודי כנוצרי, כעשיר כעני, ובצדק אמרו עליו שהוא דאג „בפרט לעניים טרודים, אשר אין בהם כח לקרוא לרופאים, כי אפס כסף מכיסם, ובפרט מן הפרט במלכות אונגריה".

השני הוא הד"ר מנחם (עמנואל) בן חיים מַצָּרָטו, שהיה תחילה רופא בקהלת איזנשטט. משנת 1720 ואילך שימש רופא בבית החולים היהודי הנ"ל. גם שמואל משה מצרטו, בנו, היה רופא נודע. בשנות 1762—1772 עסק ברפואה בקהלת אוסטראה.

השלישי הוא הד"ר שמואל אופנהיימר, בנו של עמנואל אופנהיימר ונכדו של השתדלן המפורסם. גם הוא היה מלא ידיעות מקצועיות, אבל באפיו כבר ניכר הקרע, אשר התחיל אז להתגלות ברבים, בין אמונת האבות ובין התרבות ההשכלתנית של הדור.

*

צרות היהודים הלכו ורבו במחצית הראשונה של שלטון מריה תֶרֶזיה (1740 — 1780). היהודים סבלו מחגרת ידם של חיילים שודדים משני המחנות — האוסטרי והפרוסי — כאחד, לסחיטות ולקונטריבוציות נתוספו פקודות חמורות, שהוציאה הקסרית בשנת 1742 נגד קהלות מוריביה ובשנת 1744 נגד יהודי פראג, שפירושן היה גירוש היהודים וחרבן קהלותיהם. הפרנסים לא הצליחו למנוע בעד האסון. אפשר היה לראות את הנולד ולהבין, כי מגמה אנטישמית זו בחוגי הממשלה סופה להמיט שואה על כלל ישראל במדינה. גם בתחום האדמיניסטרציה היה ניכר שנוי לרעתם של יהודי מוריביה ובוהמיה, כתוצאה מדעתה של הקיסרית, אשר הכריזה בפה מלא, כי איננה „יודעת מגפה חמורה ומסוכנת יותר לשלום המדינה, מאשר האומה הזאת, המרוששת את הנוצרים האומללים על-ידי מעשי מרמה וע"י לקיחת נשך ותרבית. הם עושים מעשים, שהנם תועבה בעיני האדם הישר". אבל מכיון שהקיסרית התחילה להטפל ליהודי וינה רק לאחר גמר מלחמת הירושה, עת התכוונה לארגן מחדש את האדמיניסטרציה של המדינה, לא ראו תלמידי-החכמים ואנשי העסקים המפוכחים

בוינה את הנולד ולא הבינו, שגם עליהם יחול גורל זה, שנפל בחלקם של בני עמם בגלילות אחרים של המדינה. עד שהופרדו עניני המשפט מעניני האדמיניסטרציה בשנת 1749 הקפידה הקיסרית בשמירה על דבר אחד: פן תרבה האוכלסיה היהודית בוינה, אם ע"י הרבוי הטבעי, אם ע"י הגירה של יהודי הגלילות אל עיר הבירה. בימים הראשונים לספטמבר 1753 אסרה מריה תרזיה על היהודים לשמש רופאים, גרעים, בלנים, מלדות ורוקחים אפילו אצל אחיהם בני-ישראל; הנשואים והאלמנים נתחייבו לגדל את זקנם בשעור ניכר. המלצתו המרחיקה לכת של רופאה נאן סויטן, לצמצם את אפשרויות הפרנסה של היהודים בכמה שטחי כלכלה בלבד ולהקצות ליהודים רובעים כמקום מגוריהם, בוטלה מאליה, כי לא ניתנה לביצוע. בסוף ספטמבר 1753 הועמדו היהודים בעניינים פוליטיים תחת שפוטה של „הנציגות והקָמֶרה לאוסטריה התחתית" ובעניינים אדמיניסטרטיביים תחת מרותה של „ממשלת אוסטריה התחתית". אולם בשנת 1760 נמסר גורלם לידי חברי „מועצת המדינה", שמתפקידה היה בעיקר לשמור בקפדנות על כך, שבניהם של בעלי זכויות לא ישאו נשים בלי רשיון מיוחד ושלא תנשאנה בנותיהם מבלי לקבל רשות מפורשת לכך; שלא ייהנו בני זוג מיוחס מזכויותיהם המיוחדות של הוריהם אחרי מותם, ושאנשים חסרי זכויות מיוחדות לא ישלחו את ידם במסחר, לא בשמם הם ולא בשם שותף נסבל. על היהודים הוטלו מסים חדשים, כגון מס יציאה ומס ירושה גבוה, והוגדלו המסים הקיימים מן היין ומן הבשר, התשלומים המיוחדים בעד כל לויה וכל חתונה ובעד הקמת „מנינים". הכוונה היתה מצד אחד להגדיל את הכנסות המדינה ומאידך להשפיל את היהודים. נאסר עליהם המסחר בסחורות המובאות מחוץ למדינה, ולסחור בתוצרת המקומית ניתן להם רק בתנאי, שיקימו בתי חרושת ויעסיקו בהם אך ורק פועלים נוצרים. מטרתו העקרית של החוק משנת 1764 בדבר „סדר חדש של עניני היהודים" לא היתה להכביד במישרין על מצבם החמרי של בעלי „תעודות סבילות" וחסרי תעודות אלו, כי אם להרחיק את היהודים מאת העמדה הסוציאלית, שרכשו להם על אף כל הקשיים והמכשולים, ובעיקר למנוע את רבויים. לכן חויבו בראש וראשונה משפחות מסוימות, הנקובות בשמותיהן, לצאת את העיר; שוב נאסר באסור חמור על הנשארים לשאת נשים בלי אשור השלטונות; נקבע מספר המשרתים הזכרים בששה לכל היותר והתחייבותם לשרת ששה חדשים לפחות; גורשו כל הפקידים הנשואים עם כל קרוביהם פרט לאלה, שהיתה להם זכות מיוחדת להשאר בוינה; הוחמרו התנאים לקבלת דרכיה, הפקוח על היהודים והעונש הצפוי לעובר על החוק. אחדים מחברי מועצת המדינה רצו גם להפריד את בתי מגוריהם של היהודים מאלה של הנוצרים ולאסור על היהודים לדור מחוץ ל-„זלצ-גריס". בשנות 1766—1772 הוצע לחדש את הגיטו באיזור „הארזנל" וגם ב„ערד-התחתית", אבל דבר זה לא יצא לפועל, כי נזכרו בהבטחה שהבטיח בשעתו הקיסר ליאופולד הראשון לאזרחי וינה, כי לעולם לא יהיה ליהודים מקום משכן קבוע בוינה ולא ישובו עוד אל „הליאופולדשטט".

גם ההצעה לחייב את היהודים הנשואים והרווקים בענידת סרט צהוב על כובעם, בוטלה עקב התנגדותה של מועצת המדינה. שוב הוצע לאסור על היהודים את הבקור בבתי-קפה, במסעדות ובבתי שעשועים, בטענה „שהיהודים מבקרים בבתי קפה בעיר ובפרבריה, בגנים מסוימים ובאולמי-רקודים" ועושים שם מעשים אסורים. אולם מאמצים אלה היו לשוא. על אף הכל התגוררו בוינה יהודים רבים, עשו בה שנים רבות מבלי לקבל את הרשות לכך ומבלי להרשם אצל השלטונות. אחד השתמש באמתלה, שקרוב הוא לבעל „תעודת-סבילות" או פקידו או משרתו, ואחד—שנתין תורכי הוא, כי בחוזה השלום שנעשה בשנת 1718 בפַּסָרוביץ בין אוסטריה לתורכיה נכללו יתרונות מסויימים לטובת נתיני תורכיה, בעיקר היו אלה רשאים לסחור בכל מה שירצו ובכל מקום שירצו ללא הפרעה ומכשול. קשרי ידידות בין יהודים לנוצרים התקיימו גם להבא. בעלי „תעודות-סבילות" שהתעשרו צברו מותרות בבתיהם, ואחדים שהגיעו לעמדה מכובדת וחשובה בחיי הצבור, הלכו בנמוסי המדינה וסיגלו לעצמם את אורח החיים של הסביבה הנוצרית וכך פרצו את החומות הבלתי נראות שהקיפו אותם עד כה. כי אם גם לא הוקם גיטו, מכל מקום נאלצו 16 המשפחות מישראל—ש-279 נפש נמנו עליהן—לעקור את דירתן לבתים שנמסרו להן ברחוב זוננפֶלס, אלא שבמרוצת הזמן עלתה בידי רבים להיות „יוצאים מן הכלל הזה". לנתיני תורכיה נתוספו מהרה יהודי גוריצה וטריאסטי ואי-אלה נכבדים ובעלי זכויות מיוחדות. מיוחסים אלה נהנו ממותרות החיים דוגמת האצילים, הם היו מכסים את ראשם בפאה נכרית וחוגרים גם חרב על ירכם. בימים ההם התחילו כמה יהודים לשנות את לשונם בתעודותיהם ובפנקסיהם ואף בחיי יום-יום; הגרמנית דחקה את רגלי העברית והאידית, ששלטו עד כה שלטון מוחלט בחיי היהודים ואילו בפיהם של יהודי המזרח נשמעה השפה הספרדית (לאדינו). תושבי וינה, שירדו מנכסיהם—חזון נפרץ בימים ההם — וגם עניים, שבאו מחוץ לעיר התארחו בהקדש. הם ידעו להתחמק מעיני הפרנסים והמשטרה גם יחד. ההצגות הרגילות, שמהן נהנו כבר תושבי הגיטו השני ושעליהן מוסר לנו הרבה פרטים מעניינים הסופר הנוצרי יוהַן שודט, כגון „מכירת יוסף" ו„מעשה באחשורוש", הוסיפו לשעשע את העניים ואת התורניים. בשנת 1777 היו רשומות בוינה 25 משפחות בעלות „תעודות סבילות" ו-74 משפחות אחרות, ומספר הנפשות עלה ל-620.

בימי מריה תרזיה נעשו נסיונות לכבד את היהודים הבודדים והמפוזרים על פני הבירה לגוף אחד וליצור מסורת מקומית, למרות המניעות והמעצורים מצד השלטונות. הנסיון הראשון נעשה ע"י האשכנזים ולא הצליח. הנסיון השני לייסוד קהלה נעשה ב-1778 ע"י הספרדים, או כפי שהיו מכנים את עצמם „היהודים התורכים" וחפצם עלה בידם. לבסוף, בשנת 1763 חדשו „בחורי חמד דוינא" האשכנזים את נסיונם ויסדו „חברא קדישא", לכאורה רק לצרכי „הרוח השבה אל האלהים". החברא-קדישא באה במקום מוסד החבורה קדושה הקיימת והרופפת. „מיטיבי לכת נחמדים בחורים" — כך נאמר בתקנות החברה

— „אשר נאספו יחד חברים לקיים מצוות הורים ומורים, לקבוע עתים לתורה, לקבל פני רב ומורה". ואם המיסדים לא התכוונו לעסוק כל ימות החול בלמוד התורה וקבעו על כן ש„ראשית דבר למוד תורה ביום שבת קדש", הרי מתברר שעיקר שאיפתם היתה ליצור שוב חיים של צבור מסודר. מעתה התרכזו קמעא קמעא במסגרת החברא-קדישא כל חיי הקהל היהודי בווינה. היא השתלטה על מוסדות התורה והצדקה, ומהרה הפך מוסד זה למעין ארגון כללי, שבו לקחו חלק לא רבנים ו„כלי קדש" בלבד. נכבדי העדה ראו חובה קדושה לעצמם לקיים את כל התקנות החמורות, למען יזכו „להתחבר במחברת הקדש". עד כמה היתה חברה זו יקרה וחשובה בעיני היהודים בווינה, אפשר לראות מזה, שיהודים רבים הקדישו את בניהם בעודם עוללים לשאת בעול העבודות הקדושות והצבוריות. הלא הוטל על החברה לכלכל את כל עניני הקהלה, החל בדאגה למשכורת עבור „כלי הקדש" וכלה בהחזקת מוסדות התורה והצדקה. על ידי גבוש החיים הצבוריים, אם גם בצורה צנועה, הוכשרה הקרקע להתרקמות דמותה של קהלת ווינה, כפי שנתגלתה כעבור שנים רבות, במאה הי"ט.

חוזה השלום של פסרוביץ משנת 1718 העניק ליהודים נתיני תורכיה זכויות נרחבות מאלה, שמהן נהנו אחיהם האשכנזים. בשנת 1730 בערך נמצאו בווינה כמה יהודים ספרדים בעלי השפעה, שבאו לפי הזמנתו של משה לופיז די פירארא, או גם בלעדיה, מארצות הכבושות בידי התורכים: בולגריה, טרנסילבניה וסרביה, שכרו מחסנים ועסקו במסחר היבוא מארצות המזרח הקרוב, בעיקר ביבוא הטבק, והיצוא לשם. רק לחגים היו חוזרים אל בני משפחתם, שנשארו במדינת תורכיה. עוד בשנת 1761 לא שהו בווינה, לפי מפקד רשמי, אלא 17 ספרדים בלבד וביניהם רק אשה אחת עם בעלה. גברים אלה, שלא ישבו בווינה אלא ישיבת ארעי, התרכזו מסביב למשה לופיז די פירארא, שבקלות קבל בשנת בשנת 1736 את הרשות לערוך תפלה בצבור בכל יום בביתו. היות שהעסקים התפתחו, החליטו הספרדים להביא את בני משפחותיהם. כי, שלא כאשכנזים, הם היו חפשים בבחירת מקום מגוריהם ובתנועותיהם בעיר. הם בקשו תחילה להבטיח לעצמם מראש את מעמדם החוקי, כמו שנקבע בשנת 1736, כאשר קבלו בעזרתו של משה לופיז די פירארא את זכות ה„מנין". ובאמת, בפקודת הקיסרית מה-17 ביוני 1778 אושרו ופורטו סעיף סעיף כל אותם היחסים שהתפתחו מאז נוסד ה„מנין". לפי פקודה זו עומד בראש הקהלה פרנס, הנבחר למשך שנה, בנוכחותו של „הקומיסר הקיסרי" הממונה מטעם הרשות „לסדר את עניני „הכנסת-התורכית היהודית" סדור גמור ולשמור עליו". כל ספרדי, חוץ ממשרתיהם, יכול להבחר, אם הוא יודע קרוא וכתוב, ובמקרה שהנבחר יחסר ידיעות מלאות אלו — יש לצרף לו עוזר לשם הנהלת הפנקסים. הפרנס אחראי לכל ההכנסות וההוצאות והוא מחויב למסור דו"ח שנתי. אין הוא רשאי להוציא כספים בלי הסכמת ועד הקהלה. משכורתו של החזן נקבעה ל-3 וחצי פלורין לשבוע. הפקודה נכתבה גרמנית וצורפו אליה תרגומים בספרדית ובעברית. היא חתומה בידי „הקומיסר הקיסרי"

הראשון פרנץ אַדַמי. שמות הפרנסים הראשונים היו שלמה קפון וישראל חיים, הרב הראשון — ר' אהרן אבנר, שליח הצבור הראשון — ישראל משה, וחזן הראשון — אברהם רוסו. כדי לקיים את „החוקים הקיימים ואת המנהגים הנוצריים ולא להזיק בנמוסים הצבוריים", נמסרו לבני העדה בתים מסוימים בפרברי העיר ובאזור לנדשטראסה. רק עתה קבעו הספרדים את דירותיהם בוינה. הביאו את בני משפחתם ומשכו אחריהם עוד מספר רב של יהודים מרומניה, יון, אסיה הקטנה וביחוד מארץ־ישראל. חוץ מיוצאי רומניה, שהיו אשכנזים, היו חברי „העדה התורכית" רובם ככולם ספרדים, ושפתם היתה הספרדית (לאדינו). בית הכנסת שלהם, ב„אוֹבֶרָה דונאו-שטרַאסה" נשרף בשנת 1824, באותה שנה בה בנו האשכנזים את בית־הכנסת הראשון שלהם ב„זַיטנשטטן-גאסה", והוקם מחדש ב„גרוסה מוֹרן-גאסה" ושם נמצא עד שנחרב ע"י הנאצים ב-10 בנובמבר 1938. מהרה פיתחו הספרדים את חיי הקהלה על כל מוסדותיה הרגילים להוראה ולצדקה, עם שבועונים מיוחדים משלהם. הם שמרו על היותם גוף נפרד מקהלת האשכנזים ונאבקו קשות על כך, כאשר נדרשו בשנת 1890 להתאחד עם אלה. ורק בשנת 1909 הצליחו הספרדים לנצחון בהיאבקותם. חשיבותה המיוחדת של הקהלה „התורכית" היא בזה, שקשרו קשר הדוק את יהודי וינה ביהודי המזרח ובכלל ביהודי ארץ-ישראל, קשר המתבלט במפעלים מרובים, אשר חשובי וינה הקימו בארץ־ישראל, ובהשתתפותם הערה במפעלי זולתם. סמלי הוא הדבר, שהרב האחרון של הקהלה התורכית היה יליד ארץ-ישראל ותלמיד בית מדרשו של דוד ילין המנוח ושל הרב הראשי האוסטרי והציוני הנלהב פרופ' ד"ר צבי פרץ חיות ז"ל, הלא הוא הר"ר נסים עובדיה, מנהיג „אגוד הספרדים העולמי".

בשנת 1772 סופח לאוסטריה חלק גדול של ממלכת פולין, שטח מרובה באוכלוסיה בכלל ובאוכלוסיה יהודית בפרט. בשנת 1778 סופחה גם בוקובינה. הספוח של ארצות אלה הזרים דם יהודי חדש לשבט עברי נחלש. בו בזמן שחלק גדול מיהודי אוסטריה, בעיקר של יהודי וינה, התחיל כבר להשליך מאחורי גוו את ירושת אבותיו העשירה ואת מסורתם המיוחדת, הזניח את התפילות ואת הנשמה היהודית ורקב הטמיעה נתגלה בקרבו, היה אז הדור הישן והצעיר בגליציה סגור ומסוגר בתוך מסגרתו הרוחנית, שומר דת ומסורת, ומדקדק במצוה קלה כבחמורה. בלי התערבות יהודי ארצות אלה בתוך אחיהם בוינה, נשקפה ליהודי וינה סכנת כליה דתית ולאומית ועתידם היה למות מות התבוללות, מיתה רוחנית. על ידי ספוח גליציה, ארץ בעלת תרבות סלאבית צפונית-מזרחית ובעלת תרבות עברית מקורית, אופשרה מצד אחד התהוותו של הטפוס הוינאי בכלל ומצד שני—של הטפוס, שאפיו סַנגוִיני-פנטסטי, שנטייתו אמנותיות לשמה, אדם קל־דעת ונחמד לעתים קרובות, אשר אוהב את היצירה ושאינו שָם גבול לחמדת החיים שבו ואין מעבר ממועדי השמחה לצרות החול. הזרם התמידי של יהודי הארצות הנספחות לוינה מנע בעדם, בנגוד ליהודי ברלין, את התבוללותם השלימה, את גלי ההשתמדות הגבוהים

ואת התפוררותם לקהלות מרובות כמו בבודפשט. הוא גרם לכך, שעיר זו היתה למרכז העתונות העברית המהפכנית והלאומית ולמרכז תחיתו של עם ישראל ושפתו העתיקה, שמשם יצאו מבשרי הרעיון והחזון הציוני וגם מפיצי הספרות האידית החדשה. הספוח הביא גם להיאבקות מוזרה בין „מזרח" ו„מערב", שיסודותיה היו רוחניים ומושרשים ברקע התרבותי והמסורתי, ההיסטורי והסוציאלי השונה זה מזה. היאבקות שקבלה לעתים צורות מבישות ומזיקות לכלל-ישראל.

•

בארבעים שנות שלטונה של מריה תרזיה הוסיפה מנהיגות הצבור היהודי בוינה להיות בידי המשפחות של השנים הקודמות. כמו אז, כן גם עתה, עמד בראש כלם נכדו של ר' שמשון וורטהיימר, ר' דוד בן יוסף וורטהיימר, גם הוא היה בעל אופי מושלם. בימי חייו הארוכים (1738 — 1817) נשתנו השקפות העולם והשקפת היהדות תכלית שנוי. מצד אחד התחילה רוח חדשה נושבת מצרפת: הרצון להשתחרר מעול האצילים ומשלטון הכנסיה וגם מעולן של דעות מקובלות, כי קיים רק מה שמכיר „השכל הבריא", וכל דבר המתנגד למוסר הטבעי דינו לכליה; מאידך הוחלשה בקרב היהודים השפעתם של דיני התלמוד עקב מדיניותה של מריה תרזיה, אשר הרשתה ליהודי אוסטריה אפילו ללמוד באוניברסיטאות, בה בשעה שאסרה עליהם לפתוח „חדר" או „ישיבה". בכל זאת השתדל ר' דוד וורטהיימר להתאים את מסורת משפחתו— שהיא מסורתו של עם ישראל—לרוח הזמן. הוא היה בין היוזמים ליסוד החברא קדישא, ובמשך 54 שנים רצופות עמר בראשו של מוסד זה והפעילו. הוא היה גם בין מניחי היסוד לנציגות יהודית, כאשר הורכב בשנת 1791 מבין נכבדי הקהל מוסד המכונה „נציגי התושבים היהודים בוינה". הוא החליף מכתבים בשאלות היהדות עם מלומדים רבים ותמך במיטב יכלתו באבות הספרות העברית החדשה, אף על פי שדעתו לא היתה נוחה מתנועת ההשכלה נוסח ברלין. הוא חתם על התנ"ך של משה מנדלסון (1783) ועל ה„באור" (פראג 1789), על ס' חותם תכנית לר' אביגדור מגלוגא (וינה 1797) ועל ס' בן יקיר להירץ הומברג, על „שו"ת גאוני בתראי" (פראג 1816) ועוד. בס' אמרי שפר" העריך אותו הירץ הומברג במלים אלה: „ויהי דוד משכיל בכל דרכי התורה, ובחכמות ומדעות נתמלא רוחו אורה, ה"ה הרבני המפורסם מוהר"ר דוד ורטהימר".

טפוס אחר לגמרי היה בנו של הר"ר יששכר בעריש אשכלס, שנולד לאחר מות אביו וכנהוג נקרא על שמו. בעריש (בֶּרנהַרד) אשכלס הצעיר נתחנך באמשטרדם בבית אביו חורגו ר' יוסף בן נפתלי הירץ ניימרק, בכוונה „שיהיה פעם ממלא מקום אבותיו", לכן לא הסתפק מורו במסרו לו

ידיעות יסודיות ועמוקות בתורה הכתובה והמסורה, כי אם דאג גם לכך, שחניכו יקבל השכלה רחבה בתורת המסחר ובמדעים כלליים. חזר לוינה בשנת 1772 וקבל מקרוביו הדרכה מעשית בעניני העסקים. בראשית שנת 1780 היה כבר מוכשר לנהל את העסק שירש מאביו, והצליח לפתחו במדה רבה כל כך, שהקיסרים יוסף השני ופראנץ הראשון העניקו לו תוארי הצטיינות. בשנת 1797, ניתן לו תואר אציל ומלת „פון" נוספה על שמו. בשנת 1811 הוכתר בתואר „אביר", כאות תודה על פעולות מוצלחות שפעל בפריז ובהולנד לטובת הממשלה האוסטרית. בשנת 1822 זכה לתואר „פרייהר". בשנת 1812 יסד את קופת החסכון הידועה „וינר שפאר-קסה", ובשנת 1816 השתתף ביסוד ה„אוסטרייכישה נציונל-בנק" (הבנק האוסטרי הלאומי). ממנו יצא הבנק האוסטרי-הונגרי, הוא בנק המדינה, שטבע מטבעות והדפיס שטרי-כסף. בערוש אשכלס נתמנה לאחד ממנהלי הבנק הזה ואחר כך למנהלו הראשי. הוא ניהל גם יחד עם ארינשטיין שותפו, את הבנק הפרטי ע"ש „ארינשטין את אשכלס". בימי הקונגרס הוינאי היה ארמונו של הבארון אשכלס מקום-פגישה לגדולי העולם, ששהו אז בוינה. מלומדים, סופרים, אמנים, שרי הצבא, קברניטי מדינות, קרובים למלכות וגם נסיכים היו מבאי ביתו. ביניהם: וילהלם פון הומבולדט, פרידריך שלגל, החשמן גונסלו, הנסיך הרדנברג, טאלירנד, המרקיז ולינגטון ועוד. עליו אמרה פעם רחל לוין, אשתו של ורנהאגן ואן אנזה, כדברים הללו: „אני מחבבת את אשכלס עד מאד, כי הוא מלא וגדוש חכמה ותורה, הוא אוכל, שותק וצוחק בטעם, הוא מבטא רק את דעותיו הוא ותמיד הוא מקורי. הוא מענין ומענג אותי יותר מהאחרים, כי הוא שומר את מעלות אבות אבותיו ואת מדותיהם והוא עצמו מחונן בסגולות נשגבות". רק להטבת מצבם המדיני והחוקי של אחיו בני ישראל לא עשה מאומה, אעפ"י שהשפעתו בחוגי השלטון היתה גדולה. הוא נמנה אמנם על חברי החברא-קדישא וגם השתתף ברכישת אדמת ה„דמפינגר-הוף" ובבנין בית-הכנסת על המגרש ההוא, אבל פעולתו זו נעשתה על ידו רק על פי דרישת הממשלה. עוד בשנת 1782 התנגד לשמוש ברווחים מן הקרן הקימת שיסד אותה אביו בשעתו, לשם ייסוד „בית ספר נורמלי", באמרו כי כוונת אביו היתה לחנך רבנים בעלי ידיעות מסורתיות, אלא שמהרה הפך עצמו חסיד של תנועת ההשכלה, וההתנצרות של בנו יחידו דניס היתה עבורו דבר שאין לערער עליו.

מושרש ביהדות המסורתית, בעל השכלה תורנית וחלונית גם יחד, היה ר' אדם בן יצחק ארינשטיין. הוא ירש מאביו הון עצום ועמדה רמה והצליח להוסיף על שני נכסים אלה עוד כהנה וכהנה. אביו ר' יצחק ארינשטיין בא לוינה כפקיד במשרדו של ר' שמשון וורטהיימר, אלא שכעבור זמן מה קבל את זכות הישיבה בעיר והחל משנת 1730 הוא מופיע כ„הוף-פקטור" של „הקיסרית הרומית, האלמנה אמיליה". בכל התעודות שנשתמרו מאז, מדובר עליו כעל „הנדיב והשתדלן המפורסם". מבין בניו עלה למדרגה העליונה ביותר ר' אדם ארינשטיין, היהודי היחידי שהיה פטור מכל מס שהוא. הפקודות, שהובאו

לידיעתם של היהודים במודעות פומביות, נמסרו לו באופן אישי. הוא ידע היטב את חשיבות עצמו למשק המדינה ולכן העז לדרוש בשנת 1768 שחרור מההגבלות הקיימות לגבי היהודים, כגון צמצום זכות הישיבה בשטחים מסוימים של העיר בלבד. הוא איים שיעזוב את וינה, אם לא יורשה לדור בין הנוצרים ובבתיהם. עמדתו הברורה בעניני היהדות התבלטה במחאה הנמרצת שהגיש נגד יסוד „בית ספר הנורמלי" הנזכר לעיל. בכל זאת היה, שלא מדעת, המחוך החשוב ביותר בין רוח ההשכלה, שיצאה מברלין ובין וינה, שטרם נתגבש צביונה.

התקופה של שנוי ערכין.

עם עלותו של יוסף השני על כסא המלכות לא היתה תמונת הקיסרות האוסטרית שונה לא במבנה שלה ולא בתנאיה מזו של ימי הבינים: אותו השלטון הפאודלי הישן של בעלי האחוזות הגדולות עם אכריו-עבדיו הכבולים לקרקע, היא הוותה חברה, אשר המניע הרוחני שלה היתה הכנסיה, ששלטה על הכל שליטה מוחלטת. והמניע החמרי — מרכבת הדואר הרתומה לסוסים, שנסעה בכבישים גרועים ומופקרת לידי שודדי דרך. ערים ועיירות חולמות ובתוכן מקור הפרנסה העקרי מלאכה ואמנות, שבעליהן היו מאורגנים באגודות המקצועית בשם „גילדה" או „צונפט", אשר שמשו יותר את חוגי השפעתו של הקלרוס, ביחוד דרך „אגודות העוזרים והחניכים" (גזלן אונד לרינגספראיינה), מאשר מוסדות לפיתוח תרבותם וכלכלתם של החברים. וינה, עיר הבירה סגורה ומסוגרת בתוך חומותיה, מגדליה, צריחיה ותעלותיה, המונעים אפילו חדירת מחשבות ודעות של השכנים במערב; מבפנים סמטאות צרות ומחניקות משתי בחינות: מבחינת הגוף והנפש ומבחינת המקום והרוח; מחוסרות הן כל סדורים היגיניים; המשטרה הבולשת את כולם ואת הכול — האורגן האדמיניסטרטיבי החשוב ביותר, אשר הרס את כל חקוות האוכלוסיה המשועבדת להשתחרר מעול המדכאים — היא היא שהחניקה את הנצנים הרכים להתעוררות אנשי העמל ולהתנערותם.

ובאוירה זו ובסביבת שעבוד כזו גדל וחונך יורש העצר של מריה תרזיה, הלא הוא הקיסר יוסף השני. עליו השפיעו שני גורמים השפעה עמוקה: רעיונות קדמה, שמקום מוצאם נמצא בחצר הקורפירסט הגדול בברלין ושיסודם חנו בפילוסופיה החדשה של האנציקלופדיסטים מצד אחד ומצד שני התנגדותה הפנימית של אמו לעם ישראל על כל תופעותיו החצוניות והנפשיות. במחשבות שלמדו המערב המתקדם, כלומר שויון זכויות לכל אדם כחלק האנושות הכללית ופדות המשועבדים מענויי חייהם כדרך הנכונה ביותר להגדלת העושר העממי, ראה יוסף הצעיר כאמצעים מתאימים למדיניות לאומית במדינה רבת עמים ורבת לשונות וכצעדים חשובים גם להעביר את ארצותיו האגרריות לשלב מסוים של אינדוסטריאליזציה וגם להשביח את יבול החקלאות. גם לו היה

ברור, שתנאי קודם להצלחת שאיפותיו בשטחים אלה הוא הפצת אור ההשכלה בין שכבות האזרחים והאכרים, ומאמו למד השכחת כל העקרונות הנעלים החדישים והשתקת כל רגשות אנוש, אם המדובר ביהודים, השנואים והנמאסים עליו כמו על אמו, אשר הצהירה פעם באופן גלוי, שהיהודים הם אמנם אנשי מוסר ויושר, אבל בכל זאת הם לה למורת רוח ושנואים לנפשה. נבין איפוא שהקיסר יוסף השני (1780-1790) השתדל מתחילה לסגל לו ולארצו את הרוחניות המערבית, שמהותה נשארה בכל זאת כמעט זרה לו ולכל נתיניו, רק משום זה, שקווה לשחרר בדרך זו, אחת לתמיד, את עמו ומדינתו מבדידותם בין אומות התרבות האחרות ולהכניס אותם לתוכן. אבל בעת ובעונה אחת לא לתת לאומה „הבזויה" את חלקה בהשגים המתקדמים מתוך תקוה, שיעזבו את נמוסיהם ויתמזגו עם האחרים התמזגות שלמה. הוא לא העלים אפילו, שמטרתו הסופית היא לטשטש את צורתם הלאומית של היהודים. הוא הכריז, שמנתינת זכויות ליהודים „לא יוכל לצאת דבר מועיל ונאמן, אם חוקי היהודים ומנהגיהם, שמקצתם דברי תורת משה ומקצתם דברים שנשתבשו אחרי כן בפירושים, יהיו מקובלים ומאוחדים עם חוקי המדינה הנוהגים בזמן הזה". ולכן קבע ש„יכולים הם לשמור את מנהגיהם הדתיים, שאינם מתנגדים לחוקים הכלליים; ולענין שאר מנהגיהם יש לתת לכל אחד מהם לבחור לו אחת משתי אלה: או לעזוב את מנהגיו הדתיים, שאינם מתאימים לזמן ולחיים, או להסתלק מכל הזכויות של אזרח ממלכה, לשלם את תשלומי-האמיגרנטים ולצאת מן הארץ".

דוגמאות אחדות יעידו על כך, שהקיסר יוסף השני שנא אפילו את היהודים הדתיים שנאת מות: כשסופחה בשנת 1772 גליציה הפולנית לאוסטריה מסרה מריה תרזיה את כל הענין הזה לידיו של יוסף, עוזרה במלוכה, באופן כזה, שבימים הראשונים היה שלטון המדינה החדשה בידי יוסף. ברור, שמגמתו היתה גם כאן וכבר אז למשול בה ממשלת-יחיד ללא שום הגבלה על פי הנוסח האוסטרי, הנוגד לחרויות ולהסדרים חדשים הקיימים ברפובליקה הפולנית. מיד התחילו הקובלנות מכל צדי האוכלוסיה ובתוכן זעקות החמס של קהלות יהודיות על העול, שעשתה להן הבולשת, ועל נטל המסים הכבדים. הלא היה המספר העצום של היהודים, שחיו ועסקו בחלק פולין זה, כצנינים בעיני הפקידים החדשים ובעיניו של השליט החדש. וכבר ב־26 ליולי 1772 הציע יורש העצר לאמו, להוציא פקודה, שירחיקו את היהודים מאחדות מעמדותיהם ושיקחו מהם את הדואר, בתי המרזח ואת שאר מיני חכירות, כי כאמו חשב גם הוא, שהיהודים מביאים את האזרחים הנוצריים ובעיקר את האכרים לידי שכרות וחובות ושפושטים אחרי כן את עורם מעליהם. אם גם לא נתקבלה ההצעה, הרי בכל זאת מתבררת ממנה דעתו על היהודים, שהיתה קבועה לרעה, בה החזיק ביתר תוקף ועוז אחרי בקורו בגליציה בקיץ 1773. מטרת הבקורים היתה לסלק את המתחרים היהודים בכל שטחי הכלכלה. כדי לשים קץ לעמדה המונופוליסטית כמעט של יהודי ברודי, הושיב בעיר זו סוחרים

קתולים ופרוטסטנטים. נתן להם זכויות יתר והיה מוכן לעזור להם בסכומים במזומנים. הוא התכוון אפילו לקנות את העיר מבעליה, משפחת פוטוצקי. ליהודי לבוב צווה לעזוב את דירותיהם בבתי-נוצרים שבתוך העיר. פירוש הדבר, לגרש את היהודים מן החנויות, שנמצאו דוקא במרכז העיר, ודחה את בקשתם להאריך את המועד של שלשה ימים. על יהודי העירות נאסרה הנסיעה אל הירידים. משמעות הפקודה, להרוס את מקור פרנסתם העיקרי של יהודים אלה, כי הם מצאו את מחיתם בנסיעות משוק לשוק עם סחורותיהם. ולבסוף אסרו על היהודים את מסחר התבואות, מקצוע שהיה כמעט כולו בידי היהודים.

וכאשר עלה יוסף על כסא הקיסרות נתקלו תכניותיו ומגמותיו הכלליות בחוגי האזרחים והאצילים בקשיים מסוימים, אבל פעולותיו המכוונות כלפי היהודים נתקבלו מהללו, כמו מהפקידים, בשמחה וששון ובחפץ לב. הרי נושאי הרעיונות החדשים בשטחי המדיניות של הכלכלה והתרבות היו בעצם הדבר כמעט אך ורק הפקידים הממשלתיים הגבוהים, אשר ספגו אותם בלימודם של הקמֶרַליסטיקה באוניברסטאות, המקצוע שהובא עם תיקון האדמיניסטרציה כאמצעי להכשרת פקידים. וכיון שהם היו מסורים לאדונם הנערץ וחדורי רגשות של תועבה ובוז כלפי היהודים, לא היו להם טענות ומענות על כוונות הקיסר, שהיהודים לא יתקבלו כשוים בין שוים. להיפך, הם היו בעד שמירה קפדנית על ההגבלות הקיימות, ולכן הסכימו בלב שלם לדעתו של הקיסר המובאה בהצעותיו מ-13.5/1.10.1781 שאין „כלל וכלל להרשות ליהודים, שיתרבו בארצותנו או להכניסם לשטחים, שבהם עדיין אין סובלים אותם; ברצוני הוא אך ורק להפיק מהם במקומות שהם נסבלו עד עתה תועלת יתר". הפקידים הוסיפו למחשבה זו, שהשנויים צריכים להעשות „לאט לאט, צעד אחרי צעד. קודם כל יש להתגבר לא בחזקה על חששות היהודים הפשוטים, שאם יחיו כיחידים בין הנוצרים, לא יכלו למלא את מצוות הדת, אשר כוללות אפילו את המאכלים ואת המשקאות, ובזהירות רבה יש לדאוג לכך, שישחררו בעלי המלאכה והגילדות מן הבוז הנהוג כלפיהם, והלקוחות הנוצרים מהמשפט הקדום שלהם, כי בעלי מלאכה יהודיים מרמים אותם". לא העיזו הפקידים האלה, שנשאלו לדעתם, לבטא בפה מלא את מחשבותיהם על המעט מההתקדמות המכוונת בנוגע ליהודים. הם חוו את דעתם רק בתזכירים גנוזים ובפרוטוקול של ישיבות סגורות. מה שכן אפשר היה בפרוסיה, בעיקר בבירתה ברלין, לא התרחש באוסטריה של אז, שנוצרים כמו כריסטיאן וילהלם פון דוהם, בספרו „על הטבת עמדתם האזרחית של היהודים" או השגריר הפרוסי בחצר השולטן דוץ או הפרופסור להיסטוריה המפורסם יוהנס מילר, אשר דרשו לזכות את היהודים בזכויות וחובות שוות לאלה של הנוצרים, או כמו משה מנדלסזון, אשר הצהיר: „כובלים את ידינו ומתלוננים עלינו, שאיננו משתמשים בהן". אפייני למצב אשר קיים אז, היא התנהגותו של „אחד המרחיבים הנמרצים של התרבות באוסטריה, והמנצחים על רעיון ההתקדמות וחופש הרוח",

יוסף ריטר פון זוננפלס, בן בנו של ר' יחיאל מיכל חסיד, רבה של קהילת ברלין. אביו ליפמן עבר מברלין לניקלשפורג, התנצר שם ב-1735 יחד עם בניו—אשתו דחתה את הצעד הזה ונשארה יהודיה נאמנה לדת אבותיה—והיה ב-1745 לפרופיסור באוניברסיטה של וינה בקבלו את השם אלויס ריטר פון זוננפלס. השפעתו של יוסף פון זוננפלס על אנשי החצר הקיסרית היתה מרובה וכבירה. הודות לעמדתו זו עלה בידו לשנות הרבה דברים באוסטריה, כגון: להשיג את בטול הענויים (טורטורה) כאמצעי משפטי חוקי חשוב, להרים את קרן התיאטרון הגרמני, לפתח את תורת הפיננסים ואת המדע על המשטרה, להכשיר חבר פקידים ממשלתיים ועירוניים מובהקים על ידי יצורו של המקצוע החדש בשם „קאמרליסטיקה", ואחרון אחרון לעורר את הרעיונות, שנתבטאו ב„כתב הסבילות" מ־2 לינואר 1782. וכשם שלא הזכיר אחרי המרת דתו את אמו, כן לא עברה אף פעם על שפתיו המלה „יהודי", אם גם נודע לנו, שבסתר דרש „טוב" ליהודים ואמץ אחרים, כגון את ידידו נתן פריהר פון ארינשטין הנזכר כבר לעיל ואת הצעיר היהודי בעל כשרונות פרץ בר, הנקרא גם פטר בר, אשר שרת בביתו של ארינשטין זה כמחנך בני משפחתו, בעיקר כדי „להדריך את צאצאיו בידיעות לשון המדינה, את הכתב ואת החשבון ביחד עם למוד הדת והתורה".

את המסבות הכלליות, ששררו אז בתוך הצבור היהודי בוינה יכולים לסכם בסכום זה: צעירי ישראל התרחקו יותר ויותר מחיי המסורת העברית והקשר הרוחני עם העבר הקדום, בעל קנינים רוחניים מקוריים, התרופף. חסר היה להם כל מעוף מרומם, היוצא תמיד מרעיון נשגב, וכמו כן אופק רחב הניתן על ידי שאיפה להגשמת אידיאל. כל אחד מן הצעירים האלה ראה אך ורק את עצמו ואת שלו ונשא את נפשו לא להתחדשות רוחו, אלא לתועלתו החמרית בלבד; ברצונו של כל אחד היה רק להשיג זכויות-יחר פרטיות ולשמור עליהן ולהביא לזה, מה שהוא חשב לנכון וטוב לכלל היהודי, היינו להתקרבות לשולחן הנכרי. לא ניכרו סימני ההתחדשות הפנימית של היחיד ולא סימני תנועה המונית להשכלה. אף על פי שבימים ההם נמצאו כבר בוינה מספר הגון של סטודנטים יהודים אשר באו מארצות השכנות, ביחוד מפולין, למרכז זה של השתלמות בחכמות שונות, לא היה שום סימן וזכר לאיזו פעולה ממשית מקומית בכוון ההשכלה. ולכן אין פלא, שהצעירים הופתעו ע"י המתנה שנתנה להם הממשלה, וקבלו בשתי ידים את „כתב-הסבילות" של הקיסר יוסף השני. הם ראו בו את המפנה הרצוי והמקווה להכניס את היהודים לתוך החברה הכללית ולחדירתם לתוך התרבות המערבית. הלא נקבע בפטנט זה בפירוש, שעל הממשלה לדאוג לכך „שכל נתיני המדינה בלא הבדל לאום ודת, אם רק נתקבלו באחת ארצותיה ונסבלים הם שם, יהנו מעושר הצבורי אשר בכוונתנו להגדיל, ומהחירות החוקית ושלא ימצאו בדרכם הישרה למחיתם ולהגברת החרוציות הכללית שום עכוב". והחרויות החוקיות האלו: א) רשות היהודים, לשלוח את בניהם לבתי הספר הכלליים ה„נורמליים"

והריאליים, אם „חסר במקום בית-ספר גרמני מיוחד ליהודים", כדי שילמדו בהם לכל הפחות את הקריאה והכתיבה ואת החשבון, „ואם גם אין ליהודים בבירתנו בית־כנסת במובן הנכון", הרי בכל זאת מרשים אנו, להם, לפתוח לעצמם בתי-ספר נורמליים מיוחדים על חשבונם הם עם מורים בני-ישראל. על היהודים „לחפש למטרה זו שלשה צעירים מוכשרים ולשלחם להנהלת בתי-הספר הנורמליים, כדי שיקבלו פה חנוך מסודר". נתונה להם מחדש הזכות ללמוד בבתי-הספר הגבוהים ובאוניברסיטאות, אשר קבלו להלכה כבר ע"י הקיסרית מריה תרזיה. הזכות הזאת הורחבה ע"י האפשרות לרכוש להם את התואר דוקטור לרפואה, למשפטים ולפילוסופיה. ב) הורשו להיות צירים, פסלים ובעלי מקצועות חפשיים אחרים ולשלוח את ידם בכל מיני מלאכות, כמובן בהסכמת העיריה, אך שם „אומן מוסמך ואזרח" לא ינתן ליהודי. ז"א שהיהודים יכלו ללמוד אצל אומנים נוצרים כל מיני אמנות, ולא להשתייך לאגודה המקצועית המסוימת הנקראת „גילדה" או „צונפט". לרגל המלחמות הנמשכות הורע מצבם של בעלי המלאכה הנוצרים ומספרם ירד. הקיסר קרל הששי ובתו מריה תרזיה, נתנו לאומנים אקתוליים את הזכות להיות „אומנים מוסמכים", אבל לא אזרחיים, כי לא ניתן להם להיות חבר בגילדה. היהודים הושוו ע"י הפטנט לאומנים אקתולים אלה. ג) רשאים היו לעסוק בעסקי-מסחר גדולים וגם כחנונים. ד) הורשו להקים מפעלי תעשיה ומלאכה כבר מימי הקיסרית מריה תרזיה, עכשיו קבלו מחדש עדוד למעשים אלה. ה) נתנו להם את הזכות להלוות על נכסי דלא ניידי, אך אין להם רשות לקחת לעצמם את הנכסים האלה בחובותיהם. ו) קבלו את הרשות להעסיק לפי צרכם הם ובלי הגבלת המספר משרתים ועובדים. נקבע רק שאת העובדים היהודיים יש לאכסן בתוך דירתם של המעבידים ולשמור עליהם, שלא יסחרו בדברים, שנאסרו על היהודים הבלתי נסבלים, ושגם בני המשרתים לא יכלו להעסק בשום עסק. ז) בוטלה הפקודה, שעל היהודים לגור אך בבתים מסויימים. כמו כן בוטלו כל הדינים, אשר קבעו, שיהודי מבני מדינת אוסטריה אינו רשאי להשתקע בוינה, והרשו לאלה וליהודים בני ארצות אחרות להשתכן בוינה, אבל רק לראשונים על פי רשיון מיוחד מאת הממשלה ולאחרונים רק ברשיון הקיסר בלבד.

הזכויות וההנחות הנתנות ליהודים ב„כתב-הסבילות" היו, איפוא, שנויים מסוימים גרידא במצבם כפי, שנוצר בתחיקת מריה תרזיה משנת 1764. חומות הגיטו הבלתי נראות נשארו למעשה, כי שנויים אלה הוחלטו מצד אחד, כדי להוכיח לעולם התרבות, שגם אוסטריה שוחה עם הזרם החדש וכדי „להתאים את המדיניות הפנימית לחדושי הזמן ולתנאיו הקיימים", ומצד שני לעורר את רוחות היהודים. להצית את לבם ולהסעיר את כוח-רצונם ואת עוז־רוחם להשתתפות פעולה בכלכלת המדינה. תעודה זאת החשובה כל כך, להתפתחותם של חיי היהודים העתידים לבוא ולהתהוות אפיים וצביונם, כפי שהתבלטו במאה הי"ט, חוזרת ומדגישה במפורש, שהחוק החדש אינו מתכוון „להרחיב כלפי חוץ את גבולות הטולרנציה של יהודי וינה, אדרבה גם להבא תשאר

מסגרת הזכויות המשפחה, אשר קבלה אותן מאת ממשלת אוסטריה התחתית ובהקפן הניתן", התירו להם כל מה שדרש „האבסולוטיזם הנאור" מנושאו יוסף השני להושיע את „ישראל בפריקת עול היהדות הדתית ובאושר הדת הקתולית ולהפוך את היהודים לגרמנים בקלטם את תרבותם והתערבם בם להיות לגוף אחד ואחיד". ומתוך מגמה זו ולשם „שמירה על האמון של האחד כלפי השני" נאסר עליהם להשתמש „בשפה העברית ובעברית המעורבת בגרמנית המכונה הלשון היהודית, בדבור ובכתב. במקום השפות האלו על היהודים להשתמש בבתי המשפט ומחוץ להם בשפה המדוברת בגליל המסוים של המדינה". נאסר עליהם לנהל את פנקסיהם ולחבר את תעודותיהם באחת השפות היהודיות הנזכרות. בוטלו כל ההגבלות המעליבות והמשפילות, כגון הסמל היהודי, התלבושת המיוחדת, האיסור להופיע בימים הראשונים ובחגים נוצריים בשעות 10 עד 12 לפני הצהרים ברחובות, להכנס לתוך גנים צבוריים ולבקר את מקומות הטיול והשעשועים הכלליים. בכלל הושווה מעמדם למעמדם של הנוצרים, בפקדם עליהם בשנת 1788 להרשם בשמות משפחתיים קבועים ובשמות פרטיים גרמניים, ולהודיע לעירייה על כל מקרה של לידה, מות וחתונה. גם מס הכניסה לנוסעים (לַיבמאוט) נתבטל בחוק הזה.

חוג חוג ותגובתו הוא. החלק האחד של האוכלוסיה היהודית ראה בחוק רק את הצד החיובי. נעלם מעיניהם העבר המלא עינויים וצרות; דומה היה לו, כי עומדים להפתח שערי שמים הקורנים והרחבים של התרבות הכללית. והחלק השני, הדור הישן והקשור בתורה ובמסורה, הזהיר את אחיהם, שלא יבטחו בנדיבים, כי הם לא שכחו את טעמה של מתנה בת דו-משמעות הטמונה בהבטחות שליטים. בו בזמן שהחלק האחד חשב בתמימותו, שנגמרה התקופה בת אלפיים שנה כמעט של עבדות ושעבוד ושהגיע זמן חרות ופדות, של קביעות וקדמה, הרגיש החלק השני נגיעה בחייהם הפנימיים וכעין גזרת־שמד שעם ישראל לא יוכל חלילה לעמוד בה. פורסמו שירי שבח ופזמוני הלל על הקיסר הנאור, שבו תלו המשכילים, אפילו בתפוצות הגולה, תקוות, שיביא גם להם אור וחופש והבטיחו בחגיגיות להיות גרמנים אמתיים לפי נמוסיהם, מנהגיהם והרגשתם של אלה. והאדוקים, שחששו „כי האדם הפשוט בסכלותו יחליש חוט של חסד", אשר חרדו על קיום התורה והאמונה, נקראו לצום ולאבל.

היות ובין יהודי ברלין לבין יהודי וינה קיים רק יחס משפחתי ומכיון שבין מרכזה החשוב של ההשכלה לבין הבירה האוסטרית היה רק יחס יותר ביתי מאשר חברתי-כללי, נתברר מזה, שבירת אוסטריה לא העמידה מקרבה עוסקים פעילים בשדה ההשכלה. רק ביתו של נתן ארינשטיין, גיסם של ראשי העוסקים בחנועה זו דוד פרידלנדר ואַיזיק איציג, שמש כמתווך בין שתי הערים. נבין גם שהחבור ההשכלתי היחידי שהופיע בוינה, מחזה בשם „מערכות משפחתיות אחדות אחרי קראן את כתב הסבילות", שהוא גם המחזה הראשון בגרמנית הנכתב מיהודי, חובר על ידי בן המשפחה הנ"ל. הלא הוא הצעיר

בן 17 שנה, בעלום השם בנדיקט דוד אַרינהוף, נכדו של הגביר אדם איזיק ארנשטיין, שהעסיק אותו במחלקת הקורוספונדנציה של הבנק שלו. בנדיקט אַרינשטיין מרומם בספר זה את מעשה יוסף השני „היושב על כסא נשיא, החונן את כל העומדים תחת חסותו באושר שמימי כזה" ומתאר בו, איך אב יהודי מרשה לבנו לקחת את אהבתו הנוצרית לאשה.

ותהא עמדתנו אנו בנוגע ל„כתב הסבילות" מה שתהא, אחד הוא ברור ולֹא כל ספק, שפירושו מפנה גורלי מוחלט בתולדות היהודים בכלל ויהודי וינה בפרט. מיום הכרזתו התחיל שחרורם המצומצם והדכוי הרוחני, הכלכלי והפוליטי, אבל בד בבד גם סכון קיומה של יהדות המערב. כי הקשר החברתי בינם לבין עצמם של היהודים נתרפף ונצטמצם עם התידדות עם השכנים הנוצרים, עד כדי כך, שנשארה רק תודעה היסטורית של עדה דתית גרידא. קליטתם הגוברת והמלאה בתוך חיי הרוח והכלכלה של המדינה, בתוך גורלה הלאומי ועם היאבקויותיה החיצוניות, החלישה את מעמדם כיהודים יותר ויותר. כל אחד משני החוגים הנזכרים התאמץ להחזיק מעמד ולהגשים את מטרתו, כל אחד בדרכו הוא. הצעירים המתבוללים שאפו, ללא כל תוצאה חיובית, לקבל סטטוס חוקי של קהלה כדי לפעול לפי השקפותיהם ביתר יעילות. הגישו בקשות על בקשות, להרשות להם להתפלל ברבים בבית כנסת מוכר ולהקמת כל המוסדות הקשורים עם חיי קהילה מסודרת, כגון: רבנות, בית-דין וכו'. כל המאמצים האלה היו לשוא, כי הקיסר ופקידיו, נציגי „האומה של יועצי־החצר", כוונתם היתה לבטל גם את השלטון העצמי של הקהלות האחרות הקיימות. הם ידעו שאם מספר היהודים יגדל, הסכויים לטמיעתם המהירה יוקטנו, וההיתר להקים בית-כנסת ולמנות רב רשמי פירושו לחזק את המעמד התחוקתי של היהודים כחטיבה מיוחדת ולאחד אותם אפילו איחוד עז יותר. שאיפתה של הממשלה היתה „להביא לפילוג דתי וליצירת כתות שונות". משום כך בטלה את בתי-הדין של הרבנים לדיני ממונות ולכמה מעניני הדת ומסרה אותם למוסדות בית-הדין הכלליים.

הדור הישן בחר לו בדרך אחרת. הוא יצר לו צעד אחרי צעד, למרות האיסורים, אולי דוקא בעטיים, בעזרתם של היהודים הבלתי נסבלים ושל האורחים העוברים ושל הסוחרים בלי ישיבת-קבע בווינה—בית-כנסת, אשר היה אחר זמן מה בית-תפילה מרכזי. שכרו בחצר של הבית „לכוכב הלבן" שבשטֶרנגאסה, על יד הזֵיטנשטטן-גסה מהיום, חנות אחת, שנהפכה לבית תפלה. תקבל מושג על טיבו ועל מראו החצוני והפנימי, אם תקרא את הדברים, שנאמרו ב-22.10.1811 בהזדמנות של חתימת החוזה על קנית הבנין „דֶמפפינגר-הוף", שבמקומו נבנה אחר כך בית-הכנסת האשכנזי המפואר, ה„טֶמפל בזיטנשט-טן-גסה": „מתעוררים בלבנו פלצות וגועל-נפש, כשנכנסים לתוך החדר האפל, הרטוב ותת הקרקעי, אשר דומה יותר לתא בבית סוהר, מאשר למקום קדוש".

*

אף על פי שמריה תרזיה היתה קתולית קיצונית, הרי בכל זאת נשארה כמעט כל ימי חייה טולרנטית כלפי היהדות במובנה היא, כלומר אדישה. אפילו את השאיפה הפעילה להמרת הדת של היהודים דחתה. אדרבה, היא אסרה את ההתנצרות מאונס, בהצהירה את ההצהרה המגוחכת קצת, שלצעירים מן הגיל של 7 שנים והלאה יש כבר הכרה עצמאית, כדי להחליט לאיזו דת הם רוצים להשתייך. במשך ימי ממלכתה לא היו פרעות ביהודים. היא התנהגה באדישות אפילו כלפי האיסורים שגזרו קודמיה, כגון: האיסור שאסרו על ר' שמשון וורטהיימר להקים סוכה בביתו, או האיסור משנת 1718 שכלי זמר ינגנו בחתונות יהודיות, כדי לא להפריע לשכנים הנוצרים במנוחתם ולפגוע ברגשותיהם הדתיים, אם גם היא דרשה מהיהודים שלא יהיו ניכרים בהופעתם. היא התנגדה בכל תוקף לכל דרישות היהודים לחדש את הקהלה החוקית, ודוקא תחת ממלכתה נתארגנה הקהלה הספרדית בתנאים של אוטונומיה מוחלטת, לאחר שפרטי התישבותם בכלל נקבעו במשא ומתן קבוצי ולא אישי ב-14.2.1780, רשמה בידה היא על הרצאה בכתב של משרד החצר, שמותר למנות יהודים למשרות מדיניות, אבל עד כמה שאפשר רק במקרים נדירים.

גישתו של בנה-יורשה יוסף היתה אחרת לגמרי. אמנם שניהם היו אישיות נעלות ודמויות נשגבות, אשר הערכת היהדות שלהן שוה זו לזו. כמוה ובהתאם לרוח זמנם, הביט גם יוסף השני על היהודים כמזיקי המדינה. גם הוא התיחס לכלל היהודי כלחברה נסתרת במובן הידוע, אשר נוצרה בכוונה לרעתה של הממלכה. בכל זאת היו הבדלים רבים הן באפים הרוחני והנפשי והן במזגם המעשי והמחשבי. נר לרגליו של יוסף השני היו העקרונות הבאים: שלטון השכל בא לרשת את הרגש ולכן „מאז עליתי על כסא המלכות ונושא על ראשי את הנזר המפואר ביותר, שמתי את הפילוסופיה למחוקקת היחידה במדינתי". לעולם לא לעשות, לא במדיניות כלפי פנים ולא במדיניות כלפי חוץ, דבר רק למחציתו, אלא יש לצעוד על הררך, בה בחרו עד הסוף. במכתב לאמו הביע את דעתו על מדיניותה במלים אלו: „עליך לתת לכל פולחן ופולחן, ובלי שום הבדל, חרות שלמה, אם רק תחשיבי את נושאיו ואת חסידיו כנחוצים למדינתך, או עליך לגרש מכל ארצותיך את כל אלה, אשר אינם מאמינים באלהיך, או שאינם מקיימים את עבודת הבורא בצורות המקובלות ואת המצוות לעזרת רעהו". „לתת למושג סבילות את המובן של אדישות ותהא זו שמטעמים מסוימים יש לעבור על ענינים בלתי נעימים ואפילו מזיקים בשתיקה, סופו של הדבר, להרוס את יסודות המשטר הקיים, במקום להחזיקו". סיסמתו היתה תמיד שאסור לפעול מתוך רוח של רדיפה או של אדישות. „מדינה, בה אני מושל, מן ההכרח שתשלט לפי עקרונותי אני". ולעקרונות אלה נמנה גם ש„שמאל דוחה וימין מקרבת". והתוצאה היתה

לפי דבריו של הֶרמן בַּאהר הידוע, שכל איש וכל דבר היה בימים ההם מלאכותי.

הוא נסה על ידי חוקיו ופקודותיו להוציא את היהודים גם מבדידותם הבלתי מכוונת ומהתבדלותם המכוונת. לא מתוך אהבת ישראל, אלא כדי לעודד את בניו להשתחרר מסיגי היהדות ולהתערב עם העמים האחרים לגוף אחד, דבר באדיבות רבה אל פאנני ארינשטיין, בת לבנקאי העשיר והידוע דניאל איציג מברלין ואשתו של נתן ארינשטיין, בהפגשה בטיולו בשדרות וינה; גם הוא היה ממוקיריה של „הבארונית הצעירה", שאחרי כן היתה השפעתה כה עזה בספירות הדיפלומטיה שבוינה. בעין יפה ראה את היחסים הטובים שהתהוו בין חוג העשירים היהודים, שהיו אמנם חבורה קטנה אבל באמת כמעט בעלת זכויות גמורה, ובין המשפחות האצילות הנוצריות והפקידים הממשלתיים הגבוהים. נבין לכן, כיצד זה היה אפשרי, מה שמוסר לנו ה„דנציגר היסטורישה אונד גֶעֶרטה נויגקיטן" (ידיעות היסטוריות ומדעיות מדנציג) בשנת 1782: „לאה הנקראת אליאונורה אשכלת המצטינת על ידי יפיה ורוחה המשכילה, המכובדת בכל וינה, בתו של הרב הראשי במדינה ביהם בערוש אשכלס נאסרה בעקבות פטפוטי-החצר (מסירת סודות לפרידריך השני מפרוסיה), ביחד עם נאמן אחד של הקיסר יוסף השני, מזכיר הקבינט יוהן וֶנטין גיטֶר. וגורשה מן הארץ. גינטר שוחרר היות והיה חף מפשע". ומאותם הטעמים הטיל על היהודים את חובת העבודה בצבא. הוא חייב אותם לגיוס. בפקודת הממשלה של אוסטריה התחתית להנהלת המשטרה העליונה מ-11 ליוני 1789, אשר אושרה אחרי כן בפקודת-החצר מ-5 למאי 1790 הוטל על היהודים הנסבלים ועל בניהם, עד כמה שלא הוכרחו לעסוק בעסקיהם, לשרת בצבא. בפעם הראשונה נתקבלו אז יהודים בחיל ממלכה באירופה הנוצרית. החוגים השמרנים שבצבור היהודי ובצבור הנוצרי כאחד התנגדו בכל תוקף לפקודה זו, האריסטוקראציה הצבאית הרגישה בה עלבון למעמד הצבא וכדי להביא לבטול הפקודה השתמשו, אפילו, בנימוק ש„אין להטיל על היהודים לעבור על מצוות האכילה והשבת" וההמון היהודי „נזדעזע לרעיון, שצעיריו יובאו לתוך סביבה זרה, שרובה עוין אותם ושבה נשקפת להם סכנת בגידה בדתם ובעמם".

שנים היו הנמוקים, שהניעו את הקיסר יוסף השני להחליט על גיוס חובה של היהודים: „מוסרי" וכלכלי. את הראשון ציינה „מועצת המדינה" באחד מתזכיריה: „אין לך דבר נוח יותר, מאשר להיות בתנאי הסבילות הנתנים כעת ליהודי. הרי הם נהנים מכל היתרונות החברתיים הקימים, מכל מקורות הפרנסה האפשריים ומהחסות הרחבה מצד המדינה, מבלי לשאת בעול הקשה והמסוכן ביותר, אשר המדינה מטילה רק על תושביה הנוצריים, כלומר את העבודה בצבא בעל כורחם". והטעם השני — הכלכלי — היה מחסור בידים עובדות בחקלאות שבעיר ובכפר. כי „בהספקת מזונות אין היהודים באים בחשבון ורק בנוצרים יש צורך לשם זה". מצבם של יהודי וינה היה בנידון זה שונה לגמרי

ממצבם של יהודי הארצות האחרות שבתוך הקיסרות, כי יהודי וינה היו סוחרים גדולים בעלי חסות, שאסור היה להם להתאחד ולהוות קהלה. הם ומנהלי עסקיהם היו כמו הנוצרים מאותם החוגים, משוחררים מחובת הגיוס. ולכן צוה הקיסר שמתוך יהודי וינה יגויסו אך המיותרים שבין עובדי כל עסק.

ולבסוף נציין, שהקיסר הוציא לפועל את העקרון הנזכר של אמו, שיש למנות גם יהודים למשרות מדיניות, אם כי רק לעתים רחוקות. ב-1783 נתמנה על ידו סוחר הטבק העשיר, ישראל הָנִיג, לבעל המונופול על הטבק האוסטרי, אחת המשרות הגבוהות ביותר במדינה וקבל גם את התואר „יועץ הממשלה" (רֶגִירונגסרַט) וב-1789 הוענק לו תואר האצילות „אֶדלֶר פון הָניגסבֶּרג". ישראל הניג היה, איפוא, פקיד הממשלה והאציל היהודי הראשון (עם הזכות להוריש את התואר לבני-בניו) בתולדות אוסטריה ופתח בזה את שורת הפקידים הגבוהים והאצילים המרובים, שחיו אחרי-כן במדינה זו. ישראל הניג נמנה גם לאחר עליתו לגדולה על אותם העשירים המעטים שעשו את כל המאמצים לחנך את בניהם לתורה ולמעשים טובים. הוא נולד בשנת תפ"ד (1724) בקוטנפלן שבבוהמיה. אביו היה סַפָּק תבואות של הקיסרות מריה תרזיה במלחמה שפרצה אחרי עליתה על כסא-המלכות. הוא נתן לבניו ובעיקר לישראל הצעיר חנוך תורני. יותר משנתים היה תלמיד הישיבה המפורסמת בפראג. אחרי-כן חזר לעיר מולדתו ועזר לאביו בעסקיו. בגיל 18 לערך התחתן וחכר יחד עם אביו ואחיו משה את מונופול הטבק בעיר פראג. הודות ליושרו והגינותו נמסרה לו במלחמת שבע השנים אספקת מצרכים שונים, ב-1783/4 הוזמן על ידי מכתב-הקבינט להיכלו של הקיסר יוסף השני והלה הציע לו לקבל על עצמו את התפקיד להקים, במקום השיטה הקימת של חכירת הטבק, שיטה של מונופול אחיד בכל המדינה. ההצעה עשתה עליו רושם חזק עד שוותר על הרווחים העצומים, שהכניסה לו החכירה והיה ליוצר מפעל עצום זה במשק האוסטרי, שתמורתו קבל את אותות ההצטיינות הנזכרים לעיל. מיום ליום גברה השפעתו על אנשי החצר וגם על הקיסר עצמו ובה השתמש בכל הזדמנות לטובת היהודים. שד"ל מזכיר בביוגרפיה של משפחתו (נדפסה בלוח איזידור בוש. וינה 1847), שיצחק לוצאטו בעל „תולדות יצחק" קבל ב-1779, הודות לעזרתו הנמרצת של ישראל הניג, רשות מהקיסרית מריה תרזיה, שיהודי וֶנֶציה המגורשים יתיישבו בכפרי אוסטריה וגם בגוריצה. על הנהגותיו במצוות של ישראל הניג מעידות במיוחד שתי הדוגמאות הבאות: האחת, שאלה ששאל את בעל „הנודע ביהודה". רבי יחזקאל לנדא כותב בחלק „אורח חיים" שלו: „על דבר אשר שאלני הקצין ר' ישראל העניגסבערג אם יש מקום למצוא היתר שיעשה לעצמו חותם שיוכל לדפוס בו חתימתו ממש כמו שחותם בכתב ידו בכדי שבכל יום שבת, כשהוא יושב עם השרים הגדולים בַּאמט, שיוכל לצוות לנכרי, שיקבע דפוס החותם בכתבים שצריך הוא לחתום". ודוגמה שניה: ישראל הניג לא הרשה בחתונת בנו לודביג להקריא את הכתובה בגרמנית,

כפי שנהגו מאז נאסר על היהודים להשתמש בלשון העברית בתעודות רשמיות, ועמד על כך שיקריאוה בלשון הקודש. יהודה בן מרדכי הלוי הורוביץ, רופא בווילנה, מהלל אותו בס' „מגלת סדרים" כנדבן ביד רחבה. היו לו ששה בנים ובת אחת. מלבד בני משפחתו של בנו הבכור חנוך הניגסברג ושל אחותו הצעירה השתמדו כל בניו ובתו, וגם כל בני משפחות אחיו ואחיותיו. נכדה של אחותו הצעירה הוא המשורר בגרמנית לודביג אוגוסט פרנקל, שבא בשנת 1862 לארץ ישראל, בכדי ליסד בירושלים את בית הספר על שם למ"ל.

הודגש כבר, שמטרת כל החוקים בעניני היהודים בכלל ויהודי וינה בפרט, שפרסם הקיסר יוסף השני לא היתה לתת להם שוין זכויות. כונתם היתה בעיקר לשנות את מעמדם החיצוני, אפים, אורח חייהם והשקפת עולמם של היהודים, לתקנם כביכול בכדי להכשירם לקבלת הזכויות. אולם כל ההשתדלויות בכיוון זה נתקלו בקשיים עצומים ובעכובים מעכובים שונים. בעיקר במה שנוגע להקלות בהתישבות בעיר ולהגדלת מספר המקצועות המותרים. הדברים הביאו לידי קלקול המדות גם בתוך הקהל היהודי וגם בתוך חבר פקידי השלטונות. חלק מהיהודים הנסבלים הביטו בצרות עין על ריבוי אחיהם היושבים באיסור ובקשו מהממשלה לשים קץ ל„זרם הנכרים" הזה. ומצד שני, ניצלו אחדים מבעלי המלאכה הנוצרים את המצב הנואש של „הזרים" ומחוסרי־התעודות „כאילו היו אלה מין סחורה". יש שהנסבלים היו „רושמים אותם ברשימת משפחתם כמשרתים ומקבלים עבור זה סכומים עצומים". אחרים שלמו לבעלי המלאכה הנוצרים דמי־שוחד, כדי „שיוכיחו שהיהודים עובדים אצלם כחניכים או כעוזרים". להשיג זכות ישיבה או יציאה מוינה היה פירושו לעבור דרך שבעה מדורי הגיהנום של „לשכת המשטרה המיוחדת" שנועדה להשגיח על היהודים הבאים לעיר הבירה והיושבים בה. פקידי הלשכה הזאת, שנהפכה אחרי זמן מה ל„יודנאמט" הידוע לגנאי, לקחו שוחד מכל הצדדים ועשקו בלא רחמים את הנזקקים. „לשכת היהודים" שנוסדה לצרכי שעה וכנסיון, התקיימה יותר מחמשים שנה, עד המהפכה שבשנת 1848.

נבין איפוא, איך אפשר היה, שבמשך 100 השנים, מיום ששבו היהודים לוינה ובעקר במשך עשר שנות ממשלתו של הקיסר יוסף השני עלה, לפי דבריו של יועץ־המדינה פֶרְנִיצי, מספר היהודים ל־72 בתי אבות נסבלים, כלומר 550 נפש; ל־60 בתי אבות לערך, של אלה אשר קבלו את זכות הישיבה בקביעות מבלי לשלם דמי סבילה, כלומר 250 נפש ולמאות משפחות, שמספר נפשותיהן אינו ידוע, אשר באו „בכל מיני דרכים והודות לכל מיני אמצעים" העירה, הוא הוסיף „שדרישה כללית הובאה לפניו גם מצד הנסבלים וגם מצד רבים מבין הזרים הישרים והמכובדים ששהות ה„בלתי לגליים" תקשה באפן זה או אחר".

בשנים אלה נמצאו, איפוא, בוינה שני סוגים של יהודים: סוג אחד שחי מעמל כפיו והיוה את רוב התושבים היהודים בוינה, — אלה היו כמעט רובם ככולם יוצאי גליציה, בוקובינה ופולין הרוסית, עניים או לכל היותר סוחרים

זעירים—וסוג שני היו הנסבלים, אשר עברו מערי בוהמיה ומוריביה ומגרמניה, בנקאים וסוחרים סיטונאים, עשירים מדורות, שמעשי אבותיהם בידיהם, והללו היוו כעין כת מיוחדת ומתבודדת. כל המיוחסים האלה ראו את „הפולנים" כמיותרים ורצו להרחיקם או לכל הפחות להחזיקם במעמד נמוך, כפי שהדבר התבלט בשלט שעל המוסד לפקוח עליהם: „לשכה בשביל יהודים, נושאי-כסאות וצועניים" (אמט פיר יודן, זסלטרגר אונד ציגוינר). ודוקא מתוך חוג היהודים הזה יצאו אחר כך מבשרי החרות והקידמה, גדולי התורה והמדע, בעוד שעל הסוג השני יש לשאול את שאלתו של הגאון רבי נתן אדלר, אשר התאכסן פעם עם תלמידו הרב משה סופר אצל אנשיל אריגשטין, אביו של נתן אריגשטין, כשעברו את וינה בדרכם לפ"פ: „ואתה פקח עינך וראה אם יש עוד נין ונכד לר"נ אריגשטין בתוך בני ישראל". כבר אז גלוי היה הדרך והכיון של אנשי החוג הזה. הם התנגדו לכל מה שיכול היה להפריע לדעתם לשחרור הרוח ולהתפשטות התרבות המערבית; ומצד שני דחו החרדים לדתם את התרבות הזרה מתוך פחד, שזו תביא להתבוללות. ומתוך כך, יצאה תופעה מוזרה: תלמידי החכמים וההדיוטות המחזיקים בישן וחסידי הקידמה, כולם עשו כעין יד אחת וסרבו לקבל את דרישתו של הקיסר, ליסד בוינה בית-ספר נורמלי יהודי, כל צד מתוך הנמוק שלו. הצד האחד הזהיר שלא לסכן את קיום היהדות ע"י בית ספר חפשי שעלול לקלקל את המדות היהודיות הטובות; והצד השני טען, כי ליהודי וינה אין קהלה מופרת ולכן אי אפשר להם לגבות מסים וארנוניות לשם כסוי ההוצאות הדרושות להחזקת בית ספר; ילדי העניים לומדים ממילא בבתי-הספר הכלליים ואת ילדי האמידים מלמדים ומחנכים מורים פרטיים בבתי הוריהם.

בשנת 1784 הופיעה פקודה, שלפיה אסור היה להחזיק בתוך העיר בית-עלמין. היות והפרבר רוסאו סופח לעיר, בית הקברות שברובע זה לא יכול היה, איפוא, לשמש לקבורת המתים, אם גם נשאר בשלמותו. היהודים היו נאלצים לרכוש למטרה זו קרקע אחרת וקנו באותה שנה את השטח, שעליו נמצא עד היום בית העלמין הנקרא „ורינגר-פרידהוף".

בהזדמנות זו נתעוררה שאלת בית-החולים. הבנוי על יד בית העלמין ברוסאו. לא רק על תנאי הסדור הפנימי הלכו ורבו התלונות, אלא גם בנינו היה כל כך רעוע, שהשלטונות דרשו, שהיהודים יבנו אותו מחדש. העשירים והאמידים, מנהיגי היהודים בוינה מאז, היו ברובם בעלי מעונינים במוסד ששמש רק את העניים ולא רצו להשקיע מכספם אפילו את הסכום הקטן ביותר לתכלית זו. הם השתמשו באמתלאות שונות, כדי להשתחרר מחובתם. הם טענו, שהקרקע עם הבנין הם רכוש משפחת שמואל אופנהימר ושאין צורך בכלל בבית-חולים יהודי מיוחד, כי היהודים יכולים להתקבל בבית החולים הכללי, שנבנה אז. בני משפחת אופנהימר הצהירו, שהם אמנם בעלי הקרקע, אבל לא בעלי הבנין. לשכת החצר פסקה, שבעלי בית החולים יהיו „הישראלים מוינה" (עד כה היה

מדובר בכל התעודות הרשמיות רק על האום היהודי או סתם על יהודי וינה) ושעליהם להתחיל בלי היסוס בבניתו מחדש. הוצאות הבניה היו לפי הצעתו של המהנדס 20.000 פלורין. נשאלה השאלה, מי יחתום על החוזה אתו? המנהיגים סרבו לקבל עליהם את האחריות האישית. ולכן התלוננו שוב בתזכיר שהגישו לשלטונות ב-17.7.1784: „כידוע אין היהודים בעיר זו קהלה, שבראשה עומד איש מיוחד, ושעל ידו יעזרו פרנסים יהודים אחרים; אין לה אפילו רב רשמי, רק למשפחות אחדות יש בית-כנסת משלהן עם רב מיוחד. ולכן יקשה על היהודים, תושבי העיר, להחזיק את המוסד לפי דרישתה של הממשלה, ובעיקר משום כך, שמשעה שבוטל מס הגולגולת ליהודים זרים, זורמים אלה בהמונים לוינה ומשתכנים בפרבריה". שתים היו מסקנותיהם: או לבטל את הפקודה, או ליצור נציגות יהודית בעלת סמכויות מלאות, אשר תוכל לפעול בשם היהדות הוינאית, לקבל על עצמה תפקידים המחיבים את הקהל כולו, להוציא לפועל את פקודות השלטונות ולכפות על המסרבים והמפגרים במלוי חובתם. בכל אופן יש למנוע בעד זרם הזרים מלהכנס לתוך העיר. חקירות המשטרה הראו, שהבירה היתה „לא רק מרכז המונרכיה, היא יכולה להחשב גם כמרכז האומה היהודית המפוזרת בכל קצוי ארצות הירושה". וכהוכחה לכך הובאה רשימה של היהודים הזרים, שנכנסו במשך 8 חדשים. לפי רשימה זו היה מספר בתי האבות שנכנסו לעיר בתקופה זו 8536 ואם נוסיף את נשיהם וילדיהם, אחיהם ואחיותיהם, משרתיהם ונצרף את אלה, אשר הגיעו העירה דרך הדנובה, יצא שיותר מ-15000 יהודים ממקומות אחרים באו לוינה במשך של פחות משנה. רק כשליש האנשים האלה נרשם במשטרה. האחרים נשארו לעתים שנים רבות בעיר והשתמשו בתרוצים שונים ומשונים, כגון: „לגבות חובות או לשלם אותם, לסדר משפטים, לטפל בחולים טפול רפואי אצל הרופאים המפורסמים, יען כי הכניסו מפרעות על שכר דירה". על התמיה מפני מה לא עשתה המשטרה דבר נגדם—משיב יועץ-החצר הברון אֶגֶר, ידיד היהודים, כך: „אם קומיסר-היהודים אינו איש ישר, יש לו מאות הזדמנויות לענות את היהודים העניים, לענשם, להטיל עליהם קונטריבוציות, או להפך לעבור ביודעים על הפקודות ולא לשמור עליהן במתכון". על סמך הדברים האלה החליטה הממשלה להטיל על מוסדות הפקוח העוסקים בעניני היהודים את החובה לפעול ביתר קפדנות ובכל חומר הדין, ומנתה זמנית (1792) את העסקנים דוד וֶרטהים שלמה הרץ ואהרן לַדסדורף כנציגי היהדות הוינאית. שתפקידם יהיה אך ורק להעביר את קרקעות בית החולים אליהם כרכוש צבורי יהודי, לחתום בשם הכלל היהודי על החוזה עם הקבלן, לבנות את המוסד ולדאוג לאוסף הכספים הדרושים. בשנת 1793 נתמנו 3 „נציגים של ישראלי וינה" (פֶּרטֶר דֶר אישראֶליטן וינס). הודגש, שאין הללו עומדים מעל לנסבלים האחרים, שאסור להם להקרא „חברי ועדה", מה שמעורר את הרושם, כאילו היתה כאן קהלה רגילה, כי אם רק „נציגים", שיבחרו מדי שנה, אם כי נציג אחד יוכל להבחר פעמים אחדות. מספר הנציגים הוגדל לפי בקשתם של הנסבלים ב-1802 ל-5

חברים ונתמנו עוד 4 חברים כעוזרים לנציגים בעבודתם. בחירות הנציגים האלה הביאו להתפלגות בין הבוחרים הנסבלים לפני הוצאתן לפועל וליצירת סיעות בין הנבחרים עצמם. סיעות אלו נלחמו האחת בחברתה והפריעו זו לזו בעבודה. התלוננו אפילו בפני השלטונות על הזנחת החובה של נציג זה או אחר שאינו מופיע בישיבות ושיש אפילו מקרים שהללו שולחים את בניהם להשתתף במקומם בישיבות. הממשלה הוכרחה משום כך לקבוע שההשתתפות בנציגות היא תפקיד אישי שאין למסרו לאחרים ויש למלאותו בכנות ובמסירות, שהבחירות תתקימנה כל שנה באוקטובר וכי יש להודיע עליהן לממשלת אוסטריה התחתית עד 15 דצמבר, בכדי שהנבחרים יוכלו להתחיל באחד בינואר. בשנת 1816 נקבע, שמועד כהונתו של כל נציג יהיה מעתה 5 שנים במקום שנה. עוד בשנת 1793 הותר ליהודים לגבות מלבד מסים על הבשר הכשר גם מסים מכל נסבל לפי יכולתו: 12, 24, או 36 פלורין לשנה, להחזקת בית-החולים. שני מיני מסים אלה מהוים למעשה את המסים הישרים הראשונים שהונהגו בקהלת וינה באשור השלטונות מיום שגורשו מן הגיטו השני. בסוף 1795 (תקנ"ה) נגמר בנין בית החולים החדש ונתפרסם התקנון של הסדר הפנימי והשרותים הרפואיים. הרופא ועוזריו היו מחויבים לעבוד בכל יום וגם לבקר את החולים בבתיהם „בכל עת ובכל שעה, כאשר יקרא ולא ימאן ולאותם החולים המוטלים על ערש דוי בהקדש רחמנא לצלן". התקציב השנתי עלה ל-4000 פלורין בערך, פרט להוצאות כלכלתם של החולים ובעד תרופות מיוחדות וטפול מיוחד.

*

מותו של הקיסר יוסף השני ב-20 בפברואר 1790 שם קץ מהיר לתקוות המפורזות של המתקדמים ולחששות המדאיגים של השמרנים מכל המחנות, ועורר במקומם ספקות על העתיד. עד מהרה בוטלו כל השגי האבסולוטיזם הנאור, המצב החברתי והרוחני באוסטריה עדין לא היה כשר לכך. חסידי המשטר הישן וביניהם בעיקר ראשי הכנסיה הקתולית התלוננו בפני הקיסר החדש ליאופולד השני (1790-1792) על שיטותיו של אחיו—קודמו ובתוכן על שהעניק ליהודים את כתב הסבלנות. הם הדגישו את „הזלזול המכאיב בכבוד הפולחן הנוצרי" ואת הסכנה האיומה לכנסיה ולממלכה שעלולה לבוא בעקבות המהפכה הגדולה בצרפת (1789). הם דרשו לבטל את חוקי הסבלנות ולחזור אל הסטטוס הקודם של „עבדי-הקמרה". האנטישמיות המעשית והעיונית נתעוררה מחדש בין חוגי האוכלוסיה השונים. פורסמו מאמרים, מחזות, קריקטורות וחבורים מלאים וגדושים מלשינות שקר ועלילות כזב נגד היהודים. אפיניות למצב היו שתי המסקנות, שהסיקו מהתופעות האנטישמיות שנים מאישיה של וינה. האחד, הנסיך קרל יוסף דה ליגנה (de Ligne), מצביא מוכשר ומדינאי חרוץ, הטיל בתזכירו למרת גרוטהוס (1797) את כל האשמה על המצב העלוב של היהודים מבחינת המוסר והכלכלה על הנוצרים

עצמם, שמחובתם הקדושה להשיב את היהודים לארץ-ישראל ולעזור להם בהקמת המדינה היהודית העצמאית. והשני, יוסף רורר, פקיד ממשלתי גבוה, הצהיר, שאחרי מותו של הקיסר יוסף השני ולאחר כל ההשגים המתקדמים של התקופה „נתבררו יותר ויותר האמתות" הבאות: א) קליטת היהודים המידית והמקפת כאזרחים שוי־זכויות נדונה לכשלון גמור, ב) תביעת היהודים את הזכויות האזרחיות מותנית במילוי חובותיהם כלפי המדינה, לפיכך צריכה הממשלה לרכז את כל היהודים בארץ שנרכשה מקרוב, היא בוקובינה ולהקים שם מעין גיטו בו ישארו עד שישתחררו „ממדותיהם הרעות" ויהיו ראויים להיות אזרחים. הקיסר ליאופולד השני לא הטה אזנו לא להצעתו של הנסיך דה לִיגנה וגם לא לדברי המעלילים והמסיתים, להפך הוא נזף במכתבו מ-1791 הכתוב בעצם ידו לברון קולובְרט על בטויים מעליבים, שהשתמשו בהם פקידי הממשלה כשכתבו כי „הנסיונות למדו, שהיהודים לא מלאו לחלוטין את פקודתו של הקיסר יוסף השני, לשלוח ידם במלאכה מועילה ובאמנות ממש וליסד בתי־חרושת, כדי להיות שותפים מועילים בחיי האזרחים הכלליים; לאמתו של הדבר נשארו כולם סוחרי מצרכים וכספים, סוחרי תכשיטים ושטרות ומלוי ברבית גבוהה במדה של אנשי נשך רגילים". הקיסר התיר ליהודים אפילו להיות עורכי דין ולשאת את התואר „עורך-דין של החצר ושל בתי-המשפט" (הוף אונד גֶריכטס אדווקטן).

וגם בנו-יורשו של ליאופולד השני, הקיסר פרנץ הראשון (1792—1835) לא שנה במשך 43 שנות מלכותו את חוקי הסבלנות, אף על פי שהיה שונא כל תקון וחדוש ואפילו רוח השחרור, האחוה והקידמה, שנשבה מצרפת המהפכנית לא יכלה להזיזו ממקומו ומדעתו. את התקונים, שגם הוא בעצמו היה מודה בהם כדברים נחוצים, לא תקן. ליהודים הודיע אמנם פעמים רבות, שברצונו להטיב את מצבם ולמעשה נהג ברוב המקרים נגדם. האמנציפציה בוטלה, אף כי לא הוכרז על בטולה להלכה. מה שלא עלה בידיו לשנות היתה העובדה שבתריסר השנים האחרונות הפכו היהודים הנכנעים, המעונים והנרדפים ללוחמים אמיצים על במת הצבור. הם הגישו לקשכת החצר בקשה להפסיק בגבית „תשלומי הפתקה" (בוֹלֶטן טַקסה), שנגבו מאורחים יהודים בעד כל יום מישיבתם בוינה; שלא יהיה פקיד המשטרה נוכח בשעת חתונה יהודית מתוך חובה, ולהסיר מעל „משרד היהודים" את השלט: „ליהודים, לנושאי־כסאות ולצוענים". ההצעות נדחו בהנמקה, שהכקשות האלה אינן, לדעת השלטונות, אלא בטויים של „גאוה ומרי". רק לדבר אחד היו השלטונות מוכנים: ל„תקון האומה היהודית" ו„לטהר את תורתה מפרושי השקר של התלמוד והרבנים". אמנם לא על ידי צמצום הסבלנות, כי אם בזה שהיהודים בעצמם „יוציאו את גרעינה של תורת משה מתוך הקליפה התלמודית והרבנית", דבר שלו מסוגלים רק „המלומדים והוגי דעות ברוח הפילוסופיה", שכבר נראו בקרבם במספר רב. הקיסר עצמו הצהיר שלדעתו „הטבת הנמוסים והאופי של האומה הזאת תוכל לבוא רק מ„שיטת היהודים" המתוקנת, שעיבודה הוטל על מפקח בתי-

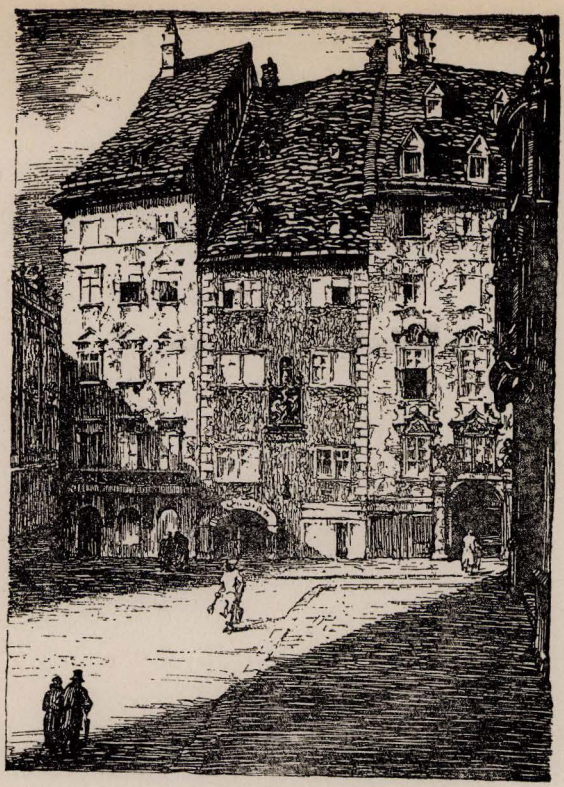
הספר הנורמליים היהודים בגליציה, על הומברג».

פֶּרץ בֶּר היה זמן רב בוינה המשכיל הלוחם היחידי בצעקנות, בעוז ובזלזול בהרגשת אחיו החרדים לדתם. בספרו „דת ישראל» (1809/10) נסה בר בפעם הראשונה למסור בגרמנית לבני-ישראל הצעירים את תורת האמונה והמצוות של היהודי בן דורו במובנו הוא. הוא לא הסתפק במה שעשו אז וגם אחרי-כן החוגים המיוחסים, ששפכו את חמתם על השפה המדוברת בוינה כמעט בפי כל אנשי השכבות הנמוכות ויוצאי מזרח אירופה. הוא העיז אפילו להוריד גם את ערך הלשון העברית, אשר היתה קדושה לכולם. „כאלו היתה השפה העברית, שאחד מאלף קונה לו בה ידיעה בינונית, כדי לשכוח אותה אחר כך בפנותו לעסקיו, העיקר של הדת ופנימיותיה»; לו היה כותב את ספרו בעברית היה מחטיא את מטרתו להסביר את תוכן ספרו „להלק רק של הנערים והנערות, שאינם לומדים—וכצדק—את שפת עבר».

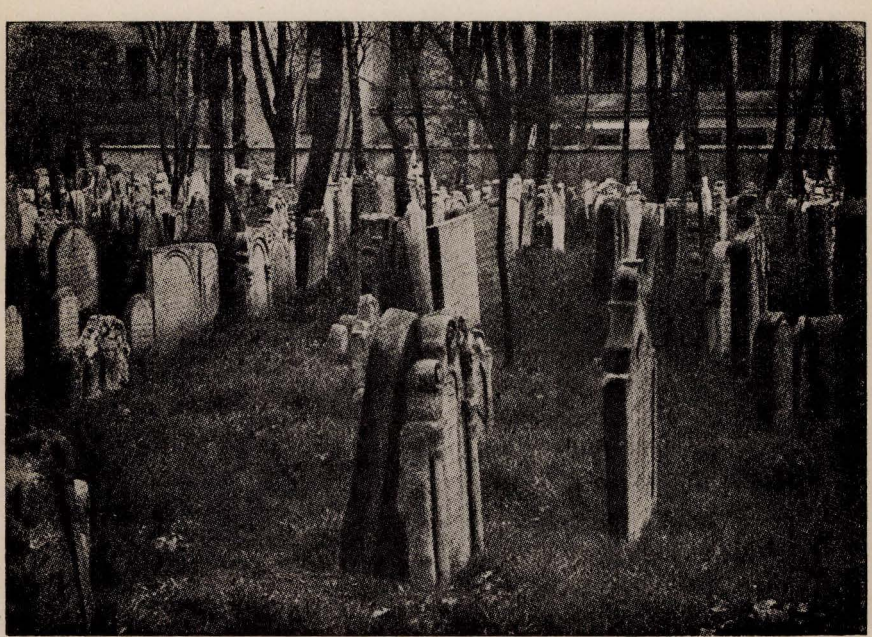
טפוס לגמרי אחר היה הירץ הומברג יהודי אוסטרי שחונך בישיבות המפורסמות: בפראג (של הנודע ביהודה), בפרשבורג, בגלוגא-רבתי, בברסלאו ובאחרות. את ידיעותיו הכלליות רכש לו בברלין, שם שימש תלמיד למשה מנדלסון. שלוש שנים היה מורם ומחנכם של בני מנדלסון. אחרי שניתן כתב הסבלנות באוסטריה בשנת 1782 חזר הומברג לארץ מולדתו והתיישב בוינה. לאחר זמן קצר נתמנה מנהל בית-הספר הנורמלי הראשון בטריאסטה, שסודר לפי הצעת המשורר נ"ה וויזל ב„דברי שלום ואמת» שלו, ואחר-כך למשגיח על רשת בתי הספר הנורמליים היהודיים בגליציה. יותר ממאה בתי-ספר כאלה נוסדו על ידו. הוא לא שם לב לדעתו של מורו-ידידו מנדלסון על תוצאות הסבלנות המפוקפקות במכתבו אליו מה-1 במרס 1784: „כל זמן שהשיטה המאוחדת מצויה במארב. נראית לי ערמת הטולרנציה מסוכנת יותר מרדיפה גלויה». הומברג נסה ב„אגרת» שלו לרבני ישראל ולפרנסי הקהלות, שכתב בעברית רהוטה, לשכנע את אלה, שברצונה של הממשלה רק „להטיב לבנינו ובני בנינו הבאים אחרינו להגדילם ולהסיר מהם חרפה ובוז». אולם יהודי גליציה הרגישו בחושם הטבעי והבריא את הסכנה האורבת ליהדותם, שינקה ישר ממקור התורה. אם כי הוא היה התקיף והמתקיף והם החלשים והמגינים, היה הוא היחיד, והם—הרבים ובמשך ההאבקויות הקשות שנמשכו שנים הפכו הנרדפים לרודפים. בקיצוניותו ובשנאתו העזרת לאחיו בגליציה, העיז הומברג אפילו להכריז בפומבי, ש„היהדות הקדומה המקורית היתה אמנם טובה», ושגם „ישו הנוצרי הודה בה, אך זו של עכשיו יש לנקותה מן החלאה». הוא יעץ לממשלה שלא תשים לב לצרכים הדתיים של היהודים, ותטיל חובה על הקהלות, לקבל מורים ולא רבנים, שתבטל את ה„חדרים» ועמם את הלמוד בעברית. קצוניותו זו גרמה להתמרמרות רבה ולהתמרדות בין כל יהודי גליציה, בלי הבדל מעמד ועדה, עד שפוטר מתפקידו. הוא עבר ב-1806 לוינה ושם השיג לאחר חמש שנים הרבה יותר מבשנים הרבות שחי בגליציה. גרמו לכך, כמובן, ההבדלים שבין יהודי מזרח אירופה ומערבה. על מצב החינוך בוינה באותם הימים יעיד

המכתב הבא: „כאן, שאין לנו קהלה רגילה, חסר בית ספר יהודי־צבורי לדת, ואפילו בית למוד נורמלי כמו אצל יהודים אחרים בהונגריה, בוהמיה ומורביה ומי שאין בכוחו להחזיק מורה־בית, שכלכלתו, אכסונו ושכרו עולים ליותר מ־1500 פלורין לשנה, עליו להסתפק בחנוך הלקוי וחסר התוצאות של אי־אלו אנשים, המלמדים את הילדים רק כמה שעות לשבוע בביתו הוא את השפה העברית ותולדות היהודים, את הדת והמוסר — והמלמדים האלה הם אנשים מחוסרי השכלה וידיעות כלליות. וגם מי שמחזיק מורה־בית מיוחד, אינו במצב טוב יותר, היות והלה בא מרחוק, לעתים קרובות אפילו מחוץ לארץ ונתקבל רק לפי המקרה, הרי שקורה תכופות, שלמחנך זה חסרים או נמוסים טובים, או ידיעות יסודיות או שיטות נכונות, והאב מתחרט—לעתים במאוחר — לא רק על ההוצאות, כי אם עוד יותר על הזמן שהפסיד ועל הדוגמה העלובה, אשר המחנך משמש לחניכו". והכותבים שואלים באנחה: „לאן יכול להוליך החוסר בלמודים מתאימים וחנוך מוזנח. אם לא לאי־דתיות, לאי משמעת ולקלקול המדות, דברים, שכמעט אינם ניתנים לתיקון? הסכויים עתידים להדאיג ולהעציב!"

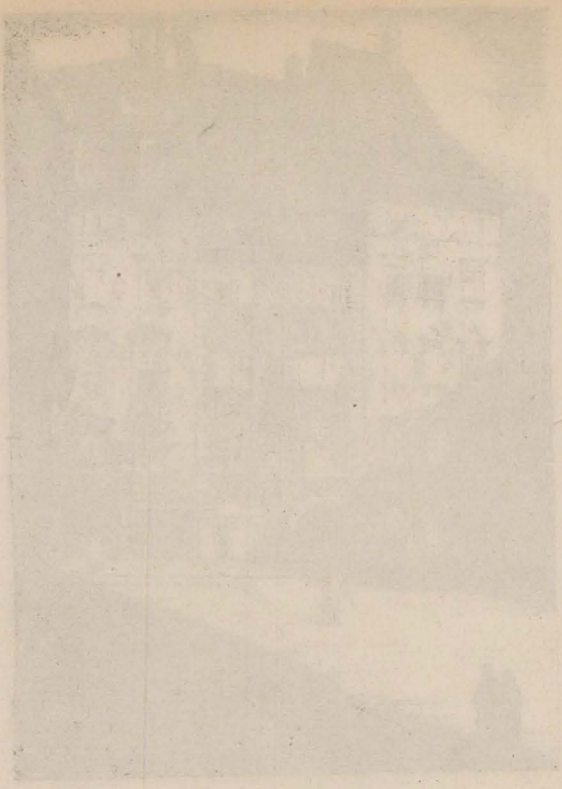
מתוך התזכיר הזה, שכתבוהו אבות משפחה נסבלים לנציגיהם מתבררים שני דברים: ראשית, שמצב החנוך היה עלוב ובעל רמה נמוכה מאד; ושנית, שמורי הבית עוררו בלבות תלמידיהם מרדנות כלפי הישן וחבה לחדש. נזכיר כאן כמה מאותם המורים: מאור אוברניק, יליד מחוז פוזנא, בא בשנת 1787 לווינה והיה מורה בביתו של דוד וורטהיימר, שנתמנה אחר כך מטעם הממשלה לאחד משלשת המפקחים על בית הספר החדש. אוברניק שרת משנת 1792 גם כמגיה בבית הדפוס של אנטון פון שמיד. הוא הצטין בכשרונותיו ובידיעה עמוקה בלשון העברית וספרותה. הוא היה העורך של „מנחה חדשה", התנ"ך עם תרגום גרמני ובאורים. אוברניק עצמו תרגם את ספרי יהושע, שופטים. שמואל א', מלכים ב', ישעיהו וירמיהו ובשנת תקנ"ד (1794) הוסיף הקדמה לחמשה חומשי תורה. טפוס אחר היה יואכים פרידלנדר, שבא ב־1788 מקניגסברג לווינה, ללמוד את תורת הרפואה. עיר מוצאו, שבה פעלו והגו אבות ההשכלה והוציאו את הירחון העברי המפורסם „המאסף", העיר, שבה הורה עמנואל קנט, השפיעה, כמו על כל מנהיגיה של תנועת ההשכלה, השפעה עצומה גם על פרידלנדר הצעיר ואין פלא שהיה מלא התלהבות לרעיונות המודרניים ואחד הפעילים ביותר בהפצתם. גם לאחר שגמר את חוק למודיו (1793) ועבר לברודי, עיר ההשכלה השניה לפי חשיבותה בגליציה, בה נתמנה למנהל בית־החולים היהודי שלה, המשיך להפיץ את רעיונות הקידמה ולהטיף להרחבת האופק התרבותי בקרב אחיו ופעל רבות להטבת תנאיי־הבריאות בברודי ובקרבתה. באותו זמן עבר בחור מלא וגדוש ידיעות בתורה ובחכמה מברודי לווינה, ופעל בכוון הפוך: הוא עורר את אהבת הלשון ואת רגשות המהפכה בלבות תלמידיו. זהו יצחק בן יהודה ליב סגל יעטסיש (jezes), מורה בביתו של העסקן והגביר אברהם גולדשטין. „במנחה חדשה"

ווינה. מגרש היהודים

ווינה. בית הקברות

השתתף גם רעו של מאיר אוברניק וחברו למקצוע כמגיה, שמואל דיטמולד. גם הוא בא ב-1793 לוינה, כדי להיות מורה בביתו של הנדבן והפרנס המפורסם יצחק וולף נאסוי, דוטמולד חבר ספר בשם „מורה דרך", שהוא באמת בחלקו הראשון כעין מדריך למורים בעניני החנוך הכללי ובו דרש בעיקר להכניס ריפורמה ב„חדר", ובחלקו השני הריהו ספר מקרא לילדים בעברית עם תרגום גרמני, כתוב באותיות עבריות. צעיר שני, אליעזר בן דוד, אף הוא היה מגרמניה, מברלין, בא ב-1793 לוינה כמורה למתמטיקה, פיסיקה ופילוסופיה וזכה הודות לידיעותיו היסודיות והמקיפות, להרצות באולמי האונברסיטה לפני קהל גדול, יהודי ולא-יהודי. הוא היה לצעירי וינה היהודים סמל של יהודי, שאינו מצמצם עצמו בד' אמות של רחוב היהודים, אלא שוקד ומתעמק להבין את הנעשה והנשמע בעולם ומשתדל להקנות לו ולאחיו חכמות חיצוניות. משה שמואל ניימן מנייטרא, הונגריה, ספג בישיבות של בעל „מחציח השקל" בבוסקוביץ שבמורביה ושל ה„נודע ביהודה" חבה עמוקה לשפת עמו הקדושה וקיבל שם חנוך מסורתי שלם, הוא היה ללמדן מובהק ולבקי בתלמוד ונושאי-כליו, ידע גם צרפתית ולטינית על בורין. כל המורים האלה היו משכילים, אשר לא הזניחו את המסורת ולא התרחקו ממנהגי ישראל אלא שאפו לתחית ישראל, שסימנה הראשון היתה התעוררות הלשון העברית לחיים חדשים. לרובם היה התנ"ך יסוד מוסד ולשון התנ"ך—לשון העתיד.

היה עוד גורם אחד, שהמריץ את פתיחת בית-הספר לדת: מלחמות נאפוליאון ב„ממלכה הרומית הקדושה". המלחמות האלה עלו ליהודי אוסטריה ובראש בראשונה ליהודי וינה בקרבנות גדולים בנפש וברכוש, כי היהודים התחרו ביניהם במתן תרומות כספיים למאמץ המלחמה ובהתנדבות לשרות בצבא. מבחינה כללית נחרבו שטחי התעסקותם של יהודי וינה על ידי זה, שנתוספו על עסקם העקרי עד אז, כלומר על העסק בכספים, גם עניני תעשיה ומסחר. מספר העשירים גדל ובד בבד גם מספר הנסבלים החדשים. היהודי הבינוני עסק במקצועות שונים, לפעמים בתריסר מסחרים בבת אחת, ובקשי רב עלה בידו להרויח את הדרוש למחיתו ולכלכלת בני-משפחתו. וגם צורות העסקים החיצוניות השתנו. השותפות היתה בתקופה זו שכיחה ביותר. העסק היה מורכב כרגיל משני שותפים ולעתים קרובות גם שלשה ואפילו יותר מזה. גם התפקידים היו מחולקים בין השותפים. האחד עסק בקנית הסחורות ונסע לשם כך למקומות שונים ואפילו לחוץ לארץ, והשני נשאר בבית לתור אחרי קונים. הופיע כבר הטפוס של שותף, אשר מסר את כל העבודה המעשית ואת כל המשא ומתן בידי השני, והשתתף רק בכספו וקבל אחרי גמר עסק מסוים או לאחר זמן ידוע חלק מהריוח. בימים ההם מוצאים בפעם הראשונה מכירות בהקפה כנגד שטר או אמון מצד המוכר לקונה.

הצעירים היהודים שאפו לרכוש להם אך ורק את הידיעות שנחשבו כנחוצות לעולם המעשה; נתעורר בהם הרצון לרכוש את הלשון הגרמנית במקום העברית והידיעות המעשיות לחיי יום יום, בכדי להגיע להשתתפות מלאה

בחיי הצבור היהודי ואף הכללי. שוב עמדה שאלת-בית-כנסת ראוי למעמד העשירים ובית-ספר מתאים להשקפות החדשות. ברור שבמסיבות ההן אי אפשר היה לו לבית הספר החדש שיהא טוב מבחינה חנוכית ומקצועית. התערבות הממשלה בענינים הפנימים של בית-הספר עוד הרעה לעשות. המומר המטיף פייט, שנשבע ב־1840 לאחר עלילת הדם בדמשק, מעל במת הכנסיה, כי זוהי עלילת שוא. נתמנה מפקח על דרכי הלמוד בבית־הספר החדש, „שלא יטה בדרך הפלפולים של הרבנים". נתנה הפקודה לנציגי היהודים שיצוו על מנהל המוסד להשפיע על הילדים שיכתבו ביום השבת. המנהל שלמה הֶרץ, נולד באחת מ„שבע הקהלות" המפורסמות שבבורגנלנד ותלמיד ישיבת מַטרסדורף, ועל ידו בנימין לנדסמן, יליד ניקולשבורג, אחד מהעסקנים המשכילים, שידע ללמוד. ושלט בלשון העברית—התאמצו להעלות את רמת המוסד ולהגביר את הרוח הדתית בו, אך התערבות הממשלה הפריעה בעדם.

לשכת החצר, ראתה בחרדה עמוקה, כי דעת הקהל היהודי בכלל וזו של חסידי ההשכלה בפרט, נתלהבה מרעיון השוויון האזרחי, שהתפשט בעקבות המהפכה הצרפתית. משום כך פנתה הממשלה להירץ הומברג באותה שנה, היא שנת יסוד הסנהדריון בפריז — מאורע שעשה רושם כביר על חוגי המשכילים — בהצעה לחבר ספר שימושי על המצוות שנתחייבו בהן היהודים בתקופת ההשכלה, בכדי לנטוע בלבותיהם „אהבה לחברה הנוצרית ואמון לממלכה האוסטרית". הומברג חיבר אז את ספרו „בני-ציון", שהנו תרגום ועבוד של ס' „אמרי שפר", ובא לשמש ספר חינוך דתי-מוסרי לנוער היהודי. תוכן הספר סובב על שלשה דברים: שנוי חיי היהודים לעשותם ראויים לקבלת זכויות, אהבת המולדת ואימון בממשלה. לדוגמה נראה כיצד מנסח הומברג את האמונה במשיח: „אנו מאמינים, כי ד' ישלח ראש משוח, אשר ילמד את עם ישראל, לראות אור ד', יתן לו עוז והתעצמות להתגבש על התאוות הרעות, יעורר לאחוה ואחדות ואהבת אדם כללית, ויקים מקדש, אשר בו יקראו כל העמים בשם ד". ירידתה העצומה של היהדות הוינאית, בעיקר זו של הנציגים והנסבלים האחרים מצד אחד, וידיעותיו התורניות והכלליות יחד עם קרבתו המשפחתית של הומברג לפרנסי וינה ולנכבדיה מצד שני — עשוהו לאישיות המכרעת ביותר בימים ההם.

הומברג הציע אז לנציגי היהודים ליסד בית ספר בעל אופי שונה מבתי הספר הנורמליים הקיימים—לרכישת יסודות הדת והמוסר היהודי — דבר שאותו דרשה הממשלה בתוקף עוד קודם לכן. כתוצאה מזה פנו בשנת 1810 אבות המשפחות הנ"ל למנהיגים היהודים בבקשה, להקים „מכון חנוכי צבורי למען הנוער העברי". והנמוקים היו: „מתוך אהבת אבות לבניהם מעלים ראשי המשפחות הישראליות שתי דרישות הנחוצות לטובת ילדיהם. כאנשים נאורים רואים הם את הכשרת הרוח והלב, חנוך דתי ומוסרי נכון, ומסירת ידיעות הדרושות לחיי אזרח, כנכסים נעלים ביותר" שבסופם יחנכו את הילדים להיות אזרחים נאמנים ומועילים בחברה.

•

הקו האפיני למדיניות בשנות ממשלתו של פרנץ הראשון הוא דו־פרצופיות כללית כלפי פנים וכלפי חוץ, וכמוהו גם ביחסים בין המדינה לבין היהודים. אבל יחס זה שרר גם בין היהודים לבין עצמם. המשורר המפורסם ביותר והקלסיקון האוסטרי גרילפַּרצֶר תאר בצבעים נכונים את דמותו של הקיסר. לדבריו החליט הקיסר מתוך צרות־העין וכובד המחשבה שלו להתנגד לכל חדוש במדינתו. הוא הגביר את לחץ המשטרה, במדה שכמוהו לא היה עדיין במשך תולדות האנושות. פיו הפיק תמיד דברי חמלה והשתתפות, אך מעשיו היו רחוקים מאד מלהיות מעשי חסד ורחמים. אותה שניות בלטה גם בחברה היהודית. מעל למשפחות המיוחסות רחפו, הודות להונן הגדול ולמגען הקרוב עם אצילי הסביבה, קרני זוהר מסוימים. הנסבלים והאצילים היהודים נהנו מכיבודים, שחלקו להם אנשי החצר ובראשם הקיסר עצמו. מספר נשים בעלות שאר רוח וחן, ביניהן במיוחד פַּני ארינשטין „למדו אפילו את האחרים, איך לחיות חיים של יופי ותרבות". עליה ועל אחותה צָצִילְיָה אָשְׁכֶּלֶס מוסרת המשטרה ב־26 בדצמבר 1812, היא שנת חנוכת בית הכנסת החדש בזַיטֶנשטטנגסה: „אצל ארינשטין היתה אתמול בפעם הראשונה חגיגת המולד לפי מנהג ברלין עם עצי־אשוח מקושטים נרות וממתקים. היו נוכחים קנצלֶר המדינה הַרדנבֶּרג והופמַן... וכל בני הבית הקרובים, המשומדים והמהולים. כל המוזמנים קבלו מתנות או מזכרות מעצי־האשוח". מעמדם של הגבירים האלה היה בנגוד גמור למעמדם של רוב התושבים היהודים. צרות ויסורים מתמידים לוו את אלה מיום הולדם עד שהובאו לקבורה. הם שמשו נושאי לעג לנוצרים מכל השכבות. ההתקרבות הסוציאלית של רמי המעלה היהודים לחוגים הנוצרים הגבוהים גרמה אפילו לידי כך, שמצב היהודים הפשוטים הורע, כי השתמשו בדבר, כאילו הללו אינם מוכשרים ומסוגלים לקבל זכויות. בתלמוד או בחלקו הגדול ראו את המכשול על דרך השכלתם. התחברותם של העשירים עם מושלי אוסטריה הרחיבה את תהום הנגודים בין שתי שכבות היהודים עוד יותר והשפילה דוקא בעיני העם את רעיון ההשכלה עצמו, שאליו שאפו הנסבלים.

באוירה כזו, מתוך שאיפה נואשת ותוחלת ממושכת לזכויות אזרח וגם מחמת הריקנות שבלב הנוער, התרבו המרות הדת, אם כי לא במדים עצומים כבברלין. הנסבלים האצילים החזיקו עדיין ביהדותם, אך בניהם ובני בניהם פנו עורף לעמם. השנוי שבא בהערכתם את נכסי התרבות הלאומית ונושאיה בולט במיוחד מהצנאות של הנסבלים בימים ההם. לא לתלמידי חכמים ולמוסדות תורה וצדקה יהודיים, לא לענייי־ישראל, יתומיו ואלמנותיו, חוליו ודווייו דאגו מחברי הצואות—כולן כתובות גרמנית—הם השתדלו עוד לפני מתן הזכויות האזרחיות לכל היהודים, להשוות את הנכרים ליהודים בתמיכותיהם ובנדבותיהם, וקבעו סכומים ניכרים, שיחולקו לנזקקים בלי הבדל גזע ודת. תופעה, אשר הכריחה אפילו את פַּני ארינשטין לבקש בצואתה את בתה הנריטה פירערה—ארינשטין שתלמד לבניה המומרים „יחס אנושי ליהודים". היא כתבה: „אל

תתני יתרון לשום אומה או דת בנדבותיך, אבל זכרי, כי היהודים העניים מוצאים עזרה רק אצל בני-דתם, בעוד שעניים נוצריים מוצאים תמיכה אצל שני העמים. צוי נא זאת גם לילדיך. המחונכים בדת הנוצרית, למען ישמעו לקול יהודי עני בדפקו על פתחם לעזרה". קלקול מדותיהם המוסריות בלט בהתנהגותם כלפי אחיהם בני-עמם מגרמניה, אשר נהגו כבר מימי כניסתו של נאפוליאן לערי מגוריהם מזכויות אזרח מלאות. העובדה, שזכויות אלה היו רק תעודות מקומיות ורדיפות היהודים ברוב הערים האלה, גרמו להם שישלחו נציגים לוינה, בה התקיים אז (1815) „הקונגרס הוינאי", להגן על הזכויות הקימות וגם לדרוש אותן כאזרחים המלאים את חובותיהם כלפי הממלכה. ב„ועד החמש" (חמש המדינות הגרמניות הגדולות היו מיוצגות בועד זה) היו רק הרדנבורג והומבולדט באמת בעד מתן זכויות אזרחיות לכל „מעמדות האומה" כלא הבדל גזע ודת. נציגי אוסטריה ומֶטרניך בראשם צדדו בזכויות השויון שעל גבי הנייר. שלשה האחרים דחו לחלוטין את הדרישה הזאת. העסקנים היהודים מפרנקפורט דמיין: יצחק גומפרכט ויעקב ברוך (אביו של לודביג בֶּרנה), שהיו לו עסקי כספים עם חצר-הקיסרות בוינה ועם מטרניך, וקרל אוגוסט בוכהולץ מהמבורג השתמשו, דוגמת הנציגים הנוצרים, בשוחד דברים וגם בשוחד כסף, כדי להשפיע על הקונגרס לטובת היהודים, אבל כל המאמצים היו לשוא. רק הקנצלר מטרניך שלח אחרי הפרעות בהמבורג לשגריר האוסטרי בעיר זו מכתב-מחאה ובו נאמר בין השאר: „רואה אני ביחוד חובה לעצמי להשתתף בגורלם של היהודים, שהרי בממלכת אוסטריה וגם בקצת מדינות גרמניה האחרות תופסות קהלות ישראל זה כבר מצב המתאים לדרישות אהבת הבריות, לצורך הזמן ולשיטת השלטון האפוטרופוסי, והרדיפות, שמשפחות אומה זו סובלות בחוץ לארץ ישפיעו לרעה על משפחות-ישראל החוסות בצל כתר אוסטריה והקשורות עם הללו בקשרי המסחר". ולכן פנו לבעלי הבנקים בוינה, „ארינשטין ואשכלס" והרץ לעזור להם בשאיפתם, אף על פי שידעו, שהללו יכלו להשפיע על הקנצלר להטבת מצב היהודים, אבל לא השתמשו עד כה בהשפעתם. זאת הפעם נענו הללו לבקשתם של נציגי יהודי גרמניה והגישו באפריל 1815 בקשה לקיסר פרנץ הראשון בשם „קהלות ישראל בוינה, בוהמיה ומוריביה". במבוא התזכיר הביעו את שמחתם, שיש להם „הזכות" לחיות בחסות שליט זה, ש„חכמתו ואהבתו לנתיניו נותנת להם את הבטחון, שבקשתם תתמלא". הם צטטו את הבטחתו של הקיסר, שנתן ליהודי בוהמיה ב-3.8.1797 בזה הנוסח: „היות וכונתנו היא מטעמי תועלתה של המדינה ותועלתם של היהודים לקרב את היהודים קמעה קמעה למצב של שויון-זכויות, כדי שהממשלה תוכל במרוצת הזמן לבטל את ההבדלים שבין היהודים והנוצרים בחוקים". הם הדגישו, שאת חנוך בניהם תקנו והם שואפים להסיר את הסייגים האחרונים החוצצים בינם לבין הנוצרים בחיים האזרחיים. והם הוסיפו, שאם הקונגרס הזה לא יספיק מחוסר זמן לפתור את שאלת השויון ליהודים

בכלל, הרי „היהודים הגרמנים שבאוסטריה" מצפים לשמוע מפי מלכם אותה „המלה הגדולה, אשר תתן להם אושר עולמים". במכתב למטרניך, שהיה מצורף לבקשה זו ואשר היה מלא דברי חנופה נאמר: „כלום זקוקה מלכות אוסטריה, שיזכירו לה מבחוץ בדבר תקנת מצב נתיניה?". הם המשיכו לקבל את פני השרים והגדולים, אבל לא הטריחו אותם בהגנה על „בני אמונתם העניים". סוף סוף נתקבלה בקונגרס ההחלטה בנוסח האוסטרי, שלפיה היה השוויון תלוי לא רק „בחובות שוות", כפי שדרשו הרדנברג והומבולדט, כי אם גם „בחוקים הקודמים". פירוש הדבר היה שאוסטריה השאירה לעצמה את הרשות להמשיך בשעבוד-ישראל עד שיכירו ב„הכשרתם האזרחית".

במצב כזה של פירוד נשארה גם פעולתם של הרבנים בעלי הכשרונות הגדולים ללא כל תוצאות. הללו עזבו את העיר בהזדמנות הראשונה, שניתנה להם, והחליפוה בקהלה אחרת. וזאת למרות מה שבין אותם הרבנים נמצאו כבר כאלה, שלמודים חילוניים לא היו זרים להם ונסו להכניס סדר למשנתם גם בתלמוד. נזכיר כאן שנים, שהיו המפורסמים ביותר. האחד, גיסו של הר"ר יחזקאל לאנדא בעל „הנודע ביהודה", הר"ר מיכל בן לעמעל הלוי, שהראשון כנהו „הגאון המהולל ברוב מהלל חכם הכולל", היה גם ידידו של ה„חתם סופר", אשר כבדו אף הוא בתואר „הגאון"; הוא היה דרשן בחסד עליון עד כדי כך, שהוזמן ב-19.6.1814 לבוא מאיזנשטט, מקום כהונתו מאז, לוינה להרצות לפני הקהל הוינאי בחגיגת נצחונו של הקיסר פרנץ הראשון על נאפוליון. כלפי חוץ היה הוא רק מטיף של „החברא קדישא". בנו משה פרסם לאחרי פטירתו, בשנת תק"פ ב„חוט המשולש בשערים" חלק מדרשותיו ותשובותיו על שאלות מעניינות. והשני, הרב הגדול והצדיק המפורסם מוהר"ר משה בן הגאון המפורסם מאיר פישלס רב"ד רבה דק"ק פראג. הוא הגבר, אשר הוקם על התורה והעבודה והורה צדק בעיר וינה, ושנים רבות שם אורח חיים יפלס". ר' משה פישלס או פישר שימש בתואר „משגיח על בשר כשר". עקב הטעמים החוקיים הידועים. מתוך אחת משאלותיו למדים אנו על הירידה האיומה וההתבוללות שפשתה בין יהודי וינה. אפילו השמות העבריים נשכחו אצל רבים. כרב, שעסק בגטין מוכרח היה פעם לפנות לר' מרדכי בנעט בשאלה, איך עליו להתנהג: „הלכה למעשה ע"ד הבא לגרש והיה שמו אשר המכונה אנשיל, ועתה נשתקע שמו ונקרא בכל עניניו אנטון או טאָנל, שהוא קצור שם אנטון, והאשה המתגרשת שמה ריזל ונקראת עכשיו טֶרעזניו, ושם אביה יהודה אריא המכונה זעלקי ויקרא עכשיו סימאָן, אבל לא נשתקעו שמם, איך לכתוב שמותיהם בגט?" הרב משה פישלס, מלבד שהיו לו ידיעות עמוקות ויסודיות בתורה ובמסורת על פרטיה ודקדוקיה, הצטיין גם בידיעת הלשון העברית ודקדוקה. הוא לא יכול לסבול את הירידה הרוחנית והשאיפות לשנות את פני היהדות ע"י הריפורמה ולכן עבר לאיזנשטדט, אף על פי ששנים רבות כיהן ברבנות וינה. בס' „די רַבִּינר וינס" מוסר גסטפריינד את תשובתו על השאלה שנשאל, מדוע הוא מתפטר מרבנותו:

„יען כי זאת היא „השאלה" הראשונה שנשאלתי בוינה". אין תאור שיהלום יותר את המצב התרבותי-הדתי של החוגים היהודיים השליטים בוינה בזמן ההוא, מפתגם זה. „לא לעני ולא לעשיר נשא פניו, הון ועושר נבזה בעיניו". ולכן לא ראה את מקומו בקהלה המתפוררת הזאת. נוסף לשני הרבנים האלה פעלו, בזמנם של הר"ר שמשון וורטהיימר ושמואל אופנהיימר, גם רבני בית, כגון הר"ר אברהם הירש פרנקפורטר, שכיהן מתקנ"ג עד תק"ס בביתו של הגביר התורני נץ גבריאל אופנהיימר (Uffenheimer) ומשנת תק"ס בתור „משגיח על כשרות הבשר", והר"ר שמואל טְרִיבִיטְשֶׁר אשר היה רב בארמונו של יועץ המדינה המפורסם ישראל פון הֶניגסבֶּרג.

בימים אלה שמשה וינה היהודית רק שער לארצות מזרח-אירופה בעיני ההשכלה; עדין לא יכלה להוציא מתוכה סופרים בעלי רמה מסוימת, כי גֶּר והומברג חברו ספרים, שהיו מבחינה תרבותית וספרותית פחותי ערך, אבל היא יכלה כבר לשמש כר נרחב להתעוררות ותסיסה, באמצעותם של אנשים מתאימים מבחוץ. אישיות דינמית ויוצרת כזו היה יהודה ליב בן זאב. הוא בא לוינה אחרי נדודים בפולין, הונגריה, מוריביה ובכמה מארצות גרמניה בשנת תקנ"ט והיה חלוץ ראשון של ההשכלה המערבית. חדור שאיפה כבושה ונמרצת לפעול ולעשות, ומוכשר למעשים ממשיים הודות לידיעותיו הרחבות, שרכש לו בנדודיו, היה בן זאב עד מהרה ל„כוכב מאיר בשנוי התקופות". יהודי בן מזרח אירופה זה השפיע על עיצוב הדמות של היהודי הוינאי השפעה לאין ערוך ועצום חלקו בהתהוותה של ההשכלה במזרח אירופה. נינו של ר' בנימין זאב, הדיין בפינטשוב, הנודע ברבים ביחוד ע"י ספרו „מסגרת השולחן" „שולחן-ערוך חושן משפט, נתחנך, כדרכם של הצעירים היהודים בארצות המזרח, על התורה והמסורת, למודים שבהם ראה „המערב הנאור" רק בזבוז כוח רוחני לבטלה. בנדודיו נפגש עם אנשים בעלי חכמה ומדע, שרבים מהם היו לו לידידים נאמנים. מהם קבל את הדעות המתקדמות ואת ההשקפות החדשות. הוא הקדיש את כל זמנו ומרצו לא רק ללמוד המדעים החילוניים ולשון הגרמנית, אלא התמיד ביחוד בלמוד הדקדוק העברי. עוד קודם שהשתקע בוינה יצא שמו כמחבר ספרים חשובים ומאמרים יסודיים ומקוריים, כגון: פרוש לס' אמונות ודעות לרב סעדיה גאון, מאמר „משלי מוסר" ב„המאסף", ס' „תלמוד לשון עברי" (תקנ"ו), בו הורה „יושר ההגיון, יושר המבטא ויושר הכתיבה", ספר שהקל במשך של קרוב למאה שנה את למוד הלשון העברית על רבבות תלמידים והקנם את דרכי המליצה באפן מדעי ומתוכן. בתקנ"ח פרסם תרגום של ס' „בן-סירא" לעברית וארמית והוסיף לו „ביאור". את פרנסתו מצא בן זאב בוינה כמגיה בבית הדפוס של יוסף הָרַשְׁנצקי. ואחר כך של אנטון פון שמידט. בוינה פרסם את הס' האפוקריפי „מגלת יהודית" בעברית ובגרמנית. עם ספר זה סים את תקופת חבוריו המדעיים ומאז ואילך התחיל בכתיבת ספרים חנוכיים מעשיים. בתקס"ב הוציא לאור את ס' „בית הספר" המיועד לאחיו בפולין ובתקס"ו מהדורה מיוחדת,

מותאמת לתנאי וינה. הנמקתו לשתי המהדורות האלה היתה, שאם יהודי פולין „העלו בתורה קמשונים וכסו פניה חרולים בהזיות סכסוכים ופלפולים", הנה באוסטריה ובגרמניה „לא נשאר מכל ההמון (מהתקופה המנדלסונית), כי אם ההתאמצות בלמוד שאר הלשונות, ושפת עברית כעוטיה על עדרי חבריה". בתקס"ה פרסם את ס' „מבוא אל מקראי קודש", שבגללו חשדוהו שד"ל ושי"ר כי „פורש רשת היה להטפת כפירה וסתירה", באשר השתמש בספר זה בשטת „בקורת המקרא" הפסולה. בין כל ספריו היה ספרו „אוצר השרשים" דבר גדול לשעתו. את השקפותיו בעניני דת הביע בספרו „יסודי הדת", שאותם ראה ככסיס לחיי היהודים בגולה. ספר זה הופיע אחרי מותו עם הקדמה של שלמה לויזוהן בשם „תפלה זכה". בהיותו חלש בגופו מעולם נתרופפה בריאותו עקב פעילותו הרבה והמיגעת והוא נפטר בשנת תקע"א (1811) בן ארבעים ושבע שנים.

פעילותם של בן זאב וקודמו רומַנילי השפיעה על מספר צעירים, שרכשו להם בימי נעוריהם ידיעות בשפע, כנהוג אצל היהודים ממזרח ודרום אירופה, להעביר את שדה פעולתם לוינה; שאיפת הממשלה בארצות אלה, שסופחו רק לפני שנים מועטות, היתה לכפות על היהודים את ההתבוללות ודוקא זו הגבירה בלבם את הרגש הלאומי והדתי. כי היה בהם עוד, לפי דברי הינה, הכוח „לגדל זקן, לצום, לשנוא ולסבול מתוך שנאה". ובמותם של הצעירים האלה נולדה התכנית. ליצור לעמם יסודות רוחניים חדשים ע"י זווג היהדות ההיסטורית עם המדע החדש ובדרך זו לאפשר לו להשתתף בחיי ההוה. ואם אמנם לחמו גם הצעירים האלה מלחמה לשויון זכויות, הרי הכוח המניע למאבק זה, יסודו לא היה ברעיון הליברלי המופשט, כמו במערב-אירופה, אלא ברצון העז להסתגן לתרבות האירופית מבלי לוותר על אפים הלאומי העצמי. הכשיר את הקרקע לעבודתם גם החוק, שאסר על מוכרי ספרים להביא לאוסטריה ספרים עברים מדפוסי חוץ לארץ. בוינה התפתח על ידי כך ענף תעשיתי חדש, שהפך את העיר למרכזו של סחר הספרים העברים לא רק בארצות הקיסרות האוסטרית, כי אם גם לסוחרי גליציה, פולין הרוסית ואפילו תורכיה וארצות אפריקה ואסיה. כדאי לציין, שהפירמה שְׁוֶינגר נשארה כמעט עד פלישתו של היטלר לוינה, מספקת הסדורים והמחזורים היחידה בעולם כולו. הגדולים ביותר בין בתי הדפוס, מלבד השנים שנזכרו כבר של הָרשנצקי ושמיד, היו זה של קוּרצבֶּק ושל גיאורג הולצינגר. נפתחה מחלקה מיוחדת להדפסת ספרים עברים ליד בית הדפוס הכללי של אנטון שטרויס, נזכיר כאן, שבית-הדפוס של אנטון פון שמיד תרם ב־1814 לקהלה את 133 הספרים העבריים, שהוציא עד אז לאור. ברשימה המיוחדת, אשר הדפיס בעברית והקדישה לקהלה נאמר, שהתרומה היא „כעין בטוי תודה לאומה הישראלית כולה, שבעזרתה עלה מדרגת מדפיס עוזר לבעל בית-הדפוס הראשון בחשיבותו שבאוסטריה". הספרים הועמדו לפי דרישת המנדב בבית-הכנסת שבדמפינגרהוף. בשנות 1819 — 1841 הוסיף שמיד את הספרים האחרים, שהופיעו אצלו, אלו

ועוד 50 ספרים יקרים, אשר תרם הרמן דוכס, אביו של הלמדן הידוע ליאופולד דוכס, הוו את האוסף הציבורי היחידי בוינה, ושמשו אחרי-כן יסוד לספריה המפורסמת של הקהלה, שמנתה 30.000 כרכים לערך ובה טפל בחיבה ובמסירות מיוחדת הד"ר בֶּרנהַרד נכשטין, ההיסטוריון הדגול של יהודי אוסטריה בכלל ויהודי וינה בפרט. מבין המגיהים הרבים, שפעלו בעיר זו, נזכיר אחדים: זאב דוב שיף, בן המקובל ישעיהו הילפרן בעל „מפעלות אלהים". שיף היה המתווך בין הר' יעקב אורנשטיין אב"ד בלבוב ובין שמיד בענין הדפסת הוצאה חדשה של הש"ס והוזמן ע"י האחרון לעבוד אצלו. הוא חבר את הס' „מנחת זכרון". ר' נחמן קרוכמל כתב עליו, שהוא „רבני מופלג, חכם שלם, כליל המעלות והמדות הנכבדות, ירא אלהים מרבים. אהוב לכל יודעיו, כבוד שמו יקר ומפואר". גם המגיה, שמשון בלוך הלוי היה נאמן ליהדות וקדשיה וחדור אהבה לעבר העברי הגדול. ידוע ספרו „שבילי עולם", שבו תאר את הארץ הקדושה. הוא תרגם לגרמנית את ספרו של מנשה בן ישראל „תשועת ישראל" (1814). בהקדמתו לתרגום זה אנו קוראים את המלים האלה: „נמצאים בעמנו השולחים בבלי דעת את ידם לאכול מפרי עץ הדעת, טרם שברו צמאונם ממקור מים חיים תורת ד', והיה לזרא באפם, כי יחליפו חוק, ישיתו בשמים פיהם לכחוש באלוה ממעל, גם שתות האושר יהרוסון ומוסדות המוסר ינתקו". המובהק והמוכשר בין כל המגיהים היה שלמה מוהר, הידוע לנו בשמו השאול שלמה לוזוהן. הוא היה „אדם שכולו שירה, כולו רגש, כולו לב. על אדמת וינה בא כשרונו לידי בטוי ונוצרו יצירותיו הספרותיות הנכבדות. סגולתו הלשונית ויפי הרגשתו הרכה, מעוף דמיונו ועמק רעיונו" בולטים בספרו „מליצת ישורון". הספר הזה כולל את תורת הספרות העברית. בתקע"ה פרסם את ספרו „מחקרי ארץ" מעין לקסיקון גיאוגרפי של כתבי הקודש על כל פרטיהם". האחרון בשורת המגיהים פרץ בן משה סמולנסקין עלה על כל קודמיו מבחינת אישיותו ושרותו את הרעיון. השפעתו על קביעת צביונם של יהודי וינה היתה הגדולה ביותר. אחרי שנות נדודים מבית הוריו בא סמולנסקין לישיבת שקלוב, משם אל חצר האדמו"ר ר' מנחם מנדל מליובויץ, ואחר כך דרך אודיסה, רומניה ופראג לוינה, להיות כאן המגיה של ש"ס בבלי, שנדפס בבית דפוסו של יעקב שלוסברג, בהשגחתו של הרב הוינאי ר' אליעזר הלוי הורביץ, שבו ראה סמולנסקין סמל-דמות ישראל סבא.

התחיה הספרותית של יהודי וינה הביאה בניגוד לזו שבגרמניה, שהיתה רק של המחשבה בלבד, גם את תחית הלשון הלאומית. הרי כל הנסיונות שנעשו בגרמניה להחיות את הלשון העברית ולעשותה מוכשרת ליצירה ספרותית חדשה לא הצליחו וכמעט כל הספרות המדעית במשך התקופה הזאת (תקע"ה-תר"ח)

* מהדורה חדשה של ספר זה עם מבוא מאת ג. קרסל ובסיוע „מוסד הרב קוק" הופיעה זה עתה בהוצאת „מחברות לספרות" בתל אביב.

נכתבה בלשון הגרמנית. לעומת זאת בוינה היו היהודים, אשר דבקו באמת בתרבות הגרמנית רק מעוט קטן, שאר האוכלוסים היהודים שמרו על ה„אידית" המדוברת ועל הלשון העברית ונתנו את ידם להתחדשות לשון הקודש. אחד המעשים החשובים בשטח זה היתה הוצאת שנתון מיוחד, שעסק בשאלות התרבות העברית ולשונה ותולדות ישראל, בשם: „בכורי העתים". ספר-שנה זה היה קטן ודל בכמותו ואיכותו. העורך הראשון שלו היה שלמה כוהן מֶזֶריטש שבפולין. עיקר עבודתו היה לבחור מבין מאמרי ה„מאסף" אחדים ולפרסם אותם מחדש. רק בשנות האחרונות להופעתו, כשהתחילו להשתתף בו המלומדים מבין המשכילים, כגון ישראל ארטר, ש. ד. לוצטו וש. י. רפפורט עלה ערכו. גם שלמה כוהן בא לוינה להיות מגיה בבית-דפוסו של שמיד. הוא פרסם בשנת תקצ"ד ספר בשם „קורא-הדורות", מעין היסטוריה יהודית, שזכה הודות לרעיונותיו וליסודותיו, למבוא של שי"ר. בשנת תקפ"ג עברה עריכתו של ספר-השנה הזה לידי משה לאנדאו ויהודה ייטֶלֶס, משכילים מפראג. בתקצ"ב נתחלף שוב העורך וגם שם השנתון. משנה זו היה שמואל ליב גולדשמיד מטרנופול העורך ושם הקיבץ הפך ל„כרם-חמד". גם עתה היו המאמרים בעקרם תעמולה בעד השכלה גרידא, אבל החל מתקצ"ו עד תרט"ז שמשו גם במה למחקרי היהדות. בשנת תר"ה התחיל מנדל שטֶרן להוציא גם כן קובץ בשם „ככבי-יצחק" לשם הפצת רעיונות ההשכלה בין יהודי מערב-אירופה. שטרן חבר בעברית ובגרמנית ספרי פיוט, כגון „תפארת התשבי" ו„השינה הנמכרת". אשר מצאו חן בעיני הקוראים. בעד זכויותיו המרובות בשטח הפצת ידיעות בלשון עברית קבל שטרן אות הצטינות מטעם „האקדימיה האוסטרית למדע ולאומנות" וגם חמיכה בכסף להחזקת „ככבי-יצחק".

שתי שאיפות שלטו בוינה: האחת, זו של המשכילים הצעירים הנזכרים שהתבטאה בהחיאת הלשון ותרבותה, והשניה, זו של האמידים, שהאמינו בהתבוללות לשם אחוד האנושות. שתי שאיפות אלו מצאו להן פה בספרות. מצד אחד: פרץ סמולנסקין, ראובן אשר ברוידס (אבי"ב), שיצר בעברית ואידית, ואהרון שמואל ליברמן (בן דרור); ומצד שני: לודביג אוגוסט פרנקל פון הוכוַרט, ליאופולד קומפֶרט ויעקב וסרמן.

האבקות רוחנית ולשונית זו נמשכה בוינה עד לימיה האחרונים של הקהלה היהודית בתוכה.

כל מה שהיה, היה ואיננו, כל מה שיהיה, עדיין אינו

לשמור על הקים ובשום מחיר ואופן לא להנהיג כל שנויים שהם — היתה סיסמתו של המושל האוטוקרטי פרנץ הראשון מיום שעלה על כסא המלוכה. שמירת הקים לא היתה בשבילו רק שמירה על הישן, אלא גם על מוסדות חדשים, שהונהגו מקרוב, אם רק קבלו תוקף חוקי. ואת המיחרס

היחידי בפני הרעיונות החדשים, שצצו מימי המהפכה הגדולה בצרפת, ראה הקיסר בחנוך מאונס של האוכלוסיה, שהוטל עליה לפעול לפי הסיסמה הישנה-נושנה: „למען אלהים, המלך והמולדת" בלא שאלות. מתוך עמדתו זו פנה אל המורים בארצו ואמר: „כל הסר למשמעתי חיב ללמד את אשר אצוה. מי שאינו יכול לעשות כך, או מי שבא לנטוע רעיונות חדשים, מוטב לו שיסתלק או אני עצמי אסלק אותו".

לממשל ריאקציוני שחור זה נמצא גם המבצע המתאים בראש הממשלה החדש, שנתמנה ב־1809 ושימש בתפקיד מכריע זה ארבעים שנה בערך— הנסיך קלֶמֶנס מֶטֶרניך. כשעבר הלה באותה שנה מארמון הצירות האוסטרית בפאריס לבלהויסֶפלץ בוינה נמצאה מולדתו כבר במצב של ירידה מגדולתה הקודמת. המדינה, שעמדה לפני כן בשורה הראשונה לחשיבות — ירדה מאד מבחינה כלכלית וחברתית ונשארה כמעט ללא מקורות כספיים. הקיסרות העתיקה נמצאה בין לילה מבודדת ומוקפת פרובינציות של נאפוליאון ובני בריתו. מדיניותו של מטרניך, כזו של מושלו, לא הסתפקה רק בדחיתם של רעיונות הקידמה והדרור, כי אם שאפה גם ללחום בהם בתקיפות ובאכזריות. ואחת הפעולות המועילות ביותר ראה הוא בהתנגדות להשכלת ההמונים והכשרתם. כך קיוה לגדור את ארצו בפני כל השפעות החוץ המזיקות. אין פלא, שעד מהרה כנו את מטרניך בשם „הנסיך של חצות" —(דֶר פִירסט פון מיטֶרנַכט). כי הוא לא האמין באמת באור. מטרניך, החסיד הגדול של סדרי החברה שלפני המהפכה הצרפתית, של הפיאודליות, שהגיעה אז לקצה, סבר ששקיעת הפיאודליות פרושה שקיעת העולם, ולכן שקד בכל כוחו לעכב את „השואה" עד כמה שאפשר. מטרת מדיניותו היתה לפי דבריו הוא, ש„הכל יהא קים, ששום דבר לא ישתנה". הפוליטיקה שלו אחרי הקונגרס הוינאי ב־1815 היתה להתנגד לכל כבושים ולשקוד על שלומה של אירופה ובזה גם על שלום מולדתו. והתוצאות מזה היתה, שיצר מצד אחד „מהפכות נגד הכוח המהפכני", ומצד שני טרח ויגע למנוע, שעקרון הלאומיות ינצח באירופה. מתוך הכרת העניינים ידע היטב, שתושבי בוהמיה קוו כי בקרוב יבוא הזמן לחדש את ממלכתם העצמית וכן חתרו ההונגרים בתמידות ובשטתיות לקראת רבנותם הישנה והאיטלקים מגלילות אוסטריה, שקבלו את מרותה רק באונס, הכינו ללא לאות ובהתמדה את המרד נגדה.

כל הדברים האלה גרמו לכך, שמ־1815 עד 1848, שנים רבות גם לאחר מותו של פרנץ הראשון, שרר באוסטריה מעין שקט, שממנו נהנו גם יהודי וינה. הזכרנו כבר, שבקונגרס הוינאי הוחלט לפי הצעתו של מטרניך, להטיל על כל הממשלות וביניהן גם על ממשלת אוסטריה, שתשארנה את מצב היהודים כמו שהיה עד שנת 1815, בתקפו בלא לשנותו לרעתם. היות ויהודי אוסטריה, כמו יהודי וינה, היו מחוסרי זכויות היה פרושה של ההחלטה: „קיום השעבוד וחזוקו". ממשלת אוסטריה קימה את מצוות הקונגרס בהנאה מיוחדת, כי יסודה היה לא רק בשנאת ישראל, אלא גם במשטר האבסולוטי המתואר

לעיל, שהעמיד את הדכוי ואת העריצות במקום השוון והחרות, התנהגותם של הגבירים האצילים הקילה על הפקידים את הוצאתן לפועל של הפקודות, באשר הללו נמנעו, בנגוד ליהודי גרמניה להלחם בגלוי בעד זכויותיהם והסתפקו כמקודם בבקשות נכנעות אל הקיסר או אל שלטונות המקום. כך פנו נציגי היהודים ב-16.2.1818 שוב אל הקיסר בבקשה, שיעבד אחרי הקירה מדויקת „חוק מקיף. בלי סתירות, שלפיו ינהגו הפקידים בעניני היהודים בכל המדינה" כי, „תשומת-לב מתוך צרות-עין, דעות קדומות והתרגשות מתוך שנאה מפירות תמיד את כונתם הנדיבה לטובת היהודים של המחוקקים". הדו"ח של הועדה, אשר הוגש ללשכת החצר ב-29.12.1818 קבע בין יתר הדברים, שאין צורך לשנות משהו במצב הקים, כי „מכיון שהיהודים מתחתנים בעודם צעירים לימים והיות והם רואים במספר גדול של ילדים אושר מיוחד, טבעי הדבר, שאם לא נעשה משהו נגדם באמצעות חוקים מסוימים ושמירה קפדנית עליהם, ילכו ויתרבו המוניהם בקצב מהיר יותר, מאשר האומות האחרות; ברור שבתנאים כאלה יולד אצלם לא רק דור חלש ובלתי מחאים ליגיע כפיים אלא ילכו ויצרו בתוכם עוני ודוחק". הודגש, ש„אצל הנוצרים בלם יצר המחיה את יצר ההתרבות". בעוד שאצל היהודים „מקדים האדם בנגוד לטבע את עסק הילודה להשכלה ולכושר המחיה". ומתוך פחד מפני רבוי היהודים בוינה נדחתה שוב בקשתם. את הרשות לישיבת-קבע קבל כמקודם רק מספר קטן של עשירים תמורת מס-סבלנות גבוה מאד. תנועת ההתישבות של הנסבלים נראית מהרשימות, שנערכו ע"י המשטרה מזמן לזמן. לפיהן היה מספרם בשנת 1823 רק 137 משפחות בנות 1370 נפש, הם הבנים והבנות, המשרתים ושארי הבשר. ב-1827 עלו ל-230 משפחות בנות 1256 נפש בלבד — כאן, איפוא, ירידה של 100 נפש לעומת המפקד הקודם וב-1834 ירד גם מספר המשפחות ל-207, שהן 1278 נפש. הסבה לכך היתה, שזכות ישיבתו של הנסבל נשארה בתקפה רק במשך חייו של מקבל הזכויות. אחרי מותו היו האלמנה והבנים אנוסים לעזוב את העיר, או להגיש בקשה לזכות ישיבה מחדש, או להשאר כמו אלפי אחיהם באופן בלתי חוקי. המשטרה ערכה תכופות חפושים אחרי הבלתי חוקיים האלה, פקידי „לשכת היהודים" פרצו לתוך דירות פרטיות ואכסניות וסחבו את יושבי הבתים המבוהלים, כדי לברר את זכות ישיבתם, אפילו על בתי מדרשות ועל דירות הנסבלים המיוחסים לא חסו בחפושים אלה.

באוירה מחנקת זו, שריח ימי הבינים לא פג ממנה, נשמעו קולות הפורעים ביהודים בערי גרמניה השונות. הפרופסור להיסטוריה באוניברסיטת ברלין ריס דרש בספרו „על דרישת היהודים לגבי זכות האזרחות הגרמנית" סמון חצוני של היהודים, את „עניבת-העם", הכתם הצהוב החביב והישן של ימי הבינים. הוא הציע לסרס את הגברים היהודים ולהכניס את הנשים היהודיות לבתי-בושת. חודשו הקריאות האנטישמיות: הֶפ, הֶפ, פגר יהודי! (הפ, הפ, יודה פֶרֶקה). בעיקר מצאה לה התעמולה לפרעות ביהודים קרקע נוח בפרנקפורט

דמאין, שבה עדיין לא פסק המאבק האדיר של העירונים והיהודים בשאלת השוויון. יהודים רבים התכוננו לצאת מעיר זו ומאלה שעזבוה התישבו אחדים, בעלי הון וכשרונות מצוינים, בוינה. כמעט כולם התעשרו ויורשיהם היו ברב המקרים למיליונרים. כמעט כולם הוכתרו בתעודות אצילות. כמה מהם סלקו את ידם לגמרי מעסקי הכספים, כי לא הרגישו את עצמם טוב כבורסאים בתוך חברת האצילים. אבל רובם ככולם היו עד מהרה לגורם החשוב ביותר בהתפתחותה הכלכלית של אוסטריה. הם היו הראשונים שפתחו את תעשית הצמר והסוכר ואחריהם באו האחרים. כך היו המשפחות שפרינגר וקניגסנרטר, רוטשילד וויקרסהים, הראשונים ליסד בתי-חרושת לסוכר, כותנה וצמר, ובתי אריגה וסריגה, ואחריהן באו ארינשטין ואשכלס, ורטהימשטין וטודסקו, הופמנסטל ואופנהיימר, קוליש וי. ש. וורטהיימר, אלה האחרונים יסדו גם בתי-חרושת לנייר ולמשי. הם כבשו כמעט את כל המסחר בתבואות ויצרו מכספם הם את הבורסה הוינאית לתבואות.

המשפחות החדשות מגרמניה הביאו אתן גם את רוח הריפורמה. בשטח זה נזכיר שני אנשים: האחד — חולמו ולוחמו העיוני של רעיון התקונים בדת ובתפילה: ליב הרצפלד, והשני מבצעו ומוציאו לפועל: מיכאל לזר בידרמן, מיוצאי חלציו של ר' שמעון בן מיכאל מפרשבורג. אביו הזקן של הינריך הינה מצד אמו. ליב הרצפלד, היה ממקצועו מנהל פנקסים בעסקו של משה הניג פון הניגסהוף, אחיו של ישראל הניג פון הניגסברג, ואחרי כן אצל מ. ל. בידרמן. לו הקדיש שלמה לויזוהן את ס' „מליצת ישרון" למנחת ידידות ומזכרת אהבה. הוא שימש גם מטעם הממשלה כ„צנזור קיסרי" לספרים עבריים. בנסיעותיו המרובות לערי גרמניה בעניני בעליו בידרמן, בא במגע עם מבשרי התקונים והמנהגים החדשים, בעיקר עם ישראל יעקבסון בברלין והיה למטיף רעיונותיו של יעקבסון. בידרמן בא בעודו צעיר בן 15 מפרשבורג לוינה, ללמוד מלאכת „פתוח חותם". ב-1792 קבל כבר את תעודת הסבלנות ואת הרשיון לעבוד במקצועו. הוא החליף את מלאכתו במסחר-תכשיטים, ובמשך מלחמות נאפוליאון היה לסוחר תבואות ושימש סַפָּק לצבא האוסטרי. בהונו העצום, שהרויח אז, יסד את הבנק שלו, שפעל רבות לטובת המדינה. ב-1806 נמנה לנציג הצבור היהודי, תפקיד שמלא במסירות ובתקיפות עד מותו ב-1843. הוא היה אומר: „אמנם יש לי בהצבעות רק קול אחד, אבל הוא מוכרח להכריע", ולהדגשת הדברים, היה דופק באגרופו או במקלו על השולחן. בידרמן וחבריו לדעה יצחק ליב הופמנסטל ויונה קניגסנרטר, שגם הם קבלו לאחר זמן מה את תואר האצילות, נגשו ב-1824 להקים היכל לתפלה דוגמת ההיכלות בגרמניה, במקום בית הכנסת הקים כבר בדמפינגרהוף. השלטונות לא רצו לתת את הרשיון להקמת הבנין החדש מתוך חשש, שמא „תכון עבודת ד' הישראלית החדשה ברב פאר והדר ועל במת-הדרשנים, הפתוחה לכל מלומד שהוא, יעלה אחד מהפילוסופים והפרשנים החדשים—ולבית-הכנסת ינהרו המוני העם יותר מלבתי תפלות הנוצרים", ובלב כמה קתולים

תתרופף האמונה. ראש המשטרה, הגְרף סֶדלניצקי אמר בתזכירו אל הקיסר: „רוח הזמן המכונה ליברליות, חדר כנראה לתוך חוגי היהודים העשירים שבעירנו. האנשים הללו המתגאים בעשרם ובתפארת בתיהם, אינם רוצים לעבוד את אלהים כמקודם בבית הכנסת, שהורשה להם לפני שנים אחדות, בצד בני אמונתם העניים האדוקים במנהגי-מורשת שלהם. רוצים הם להנהיג בוינה אותה ליטורגיה, שקצת היהודים בברלין ובהמבורג הנהיגו בקרב בני אמונתם, חללי ההשכלה, מתוך נטיה אחרי ההשקפות הפילוסופיות השולטות באוניברסיטאות שבגרמניה הצפונית בטעם הפרוטסטנטיות. עבודת ד' החדשה משונה הרבה ממצוות התלמוד הקדומות: הנשים אינם מתפללות במחיצה מיוחדת, הדרשות נאמרות מעל קתדרה ונגיגת עוגב מלוה את הזמרה. שנויים אלה, שרוח הדיאוזמוס הנפסד מסתתר בהם, מעוררות גועל נפש בלב היהודים החרדים, ויש לחוש לפרוד חדש בישראל". בידרמן, שעמד בתקיפות על שלו השתמש בעזרתו של פקיד המשטרה הגבוה דִי-אַ-רוֹצָה והערים על האיסור: בלילה אחד נתן פקודה להקים קורות מסביב לבנין הישן באמרו שהלה רעוע ונוטה לנפול, הוא שיחד עוד פקידים שאשרו את הדבר — ואז נתקבל הרשיון. ב-12.12.1825 התקיימה חנוכת הבית. הנציגים רצו להנהיג בו את הדרשה בגרמנית, את למודי המוסר במקום למודי הדת ותפלות רבות חדשות. גם רצו לבטל את התפלה העברית אבל נכשלו בכל משני טעמים: ראשית, בגלל הדרישה המפורשת של הממשלה בהתאם לתזכירו של סדלניצקי, ושנית מחמת התנגדותם הנמרצת והתקיפה של שני אנשים ובעלי השפעה גדולה: יצחק ליב הופמן פון הופמַנסטל וגן גבריאל אופנהיימר. לממשלה הוברר שלא כל היהודים הם רודפי חדושים, ולכן חייבה את הנציגים הרשמיים, שבסדור התקונים ישתתפו לא רק הפרנסים ובוחריהם הנסבלים, כי אם גם נציגי „דלת העם". להמוני העם שומרי המסורת שימש פה ושופר הרב רבי מרדכי בנעט, שפעל בכל לבו ומרצו נגד החותרים תחת שלמות היהדות. הוא הראה, שאם „תתרועע אבן אחת מפינת יקרת הדת פור התפוררה עד יסוד בה, ותתמוטט ותאבל חל וחומה". אחרים, כמובן, היו נימוקיהם של אופנהיימר והופמנסטל, אבל גם הם התמכרו, משנת 1806, שבה נבחרו כנציגים של יהודי וינה, לאחוד הצבור היהודי בוינה. הם וחבריהם יסדו ב-1821 את חברת „שוחרי הטוב", שמתפקידה היה לפעול דוגמת האגודה ל„תרבות וחכמת ישראל" בברלין, ובאותה שנה גם את האגודה „עוזר דלים", כדי למנוע את העניים מלחזור על הפתחים; ב-1833 את „קופת-התגמולים" לטובת פקידי הקהלה; בשנת 1840 את האגודה „לפיתוח המלאכה והחקלאות בין היהודים", ו„אגודת נשים" לעזרת עניים צנועיים ונשים במצוקתן; בשנת 1843 „המוסד לשמירת הילדים", שבו ערכו אחרי כן שעורים להשתלמות גננות וחובשות-ילדים; ב-1844 תרם זיגמונד פון וורטהיימשטין 7000 פלורין לבנית בית-נכים וחשוכי מרפא וב-1846 נוסדה „אגודה לטפול בחולים ולעזרתם של פקידי הסוחרים"; ב-1847 יסדה תֶריסיה מאיר-ניקרסהים את „הקרויצרפראין"

שמטרתו היתה לשלם בעד תלמידים עניים של בתי-ספר עממיים את שכר-הלמוד ואשר נהפך, לאחר שנקבע למוד-חובה, לקרן תמיכה בעד תלמידי בתי הספר התיכוניים. נזכור עוד קרן אחת, שנוצרה על יד בית-החולים היהודי, ושמשה לעזרת המבריאים, שעזבו את המוסד לאחר מחלה קשה. הופמנסטל ואופנהיימר שתפו פעולה עם בידרמן. אבל לא הזדהו עמו. הופמנסטל, שנולד בכפר בוהמי קטן להורים עניים, רגיל היה אצל היהדות המסורה, הכיר אותה במקורה וחבב אותה בכל נימי נפשו. הוא נתחנך על ברכי התורה והתלמוד בישיבה המפורסמת של הר"ר אברהם פולין בפראג. פעולתו ופעולת אופנהיימר, שאת קושיותיו הציע החתם-סופר בשמו לפני תלמידיו בבית-מדרשו, שונה היתה מזו של בידרמן, ואם גם הם חתמו על „ככבי-יצחק" ותמכו בהם, הרי עשו זאת מתוך תקוה נאמנה, כי מכאן תצא התעוררות להרמת הלשון והספרות העברית. ואם טרחו ויגעו ביחד עם בידרמן, להקים בית-תפלה נאה לעדת-ישראל בעיר הבירה האוסטרית, התכוונו להכניס במקום הרפורמה הצעקנית, שאליה שאף בידרמן, את המלה העברית.

בכל זאת יש להדגיש, שעל אף המאמצים הכבירים מכל הצדדים לא היה הדבר מתקיים, אלמלא כיהן כמטיף בהיכל החדש אחד השמרנים שבמטיפי הדור ההוא הר' יצחק נוח מַנהיימר ויחסו הידידותי אל רבי אליעזר הלוי הורוביץ, רבה של קהלת וינה.

רבי אליעזר הורוביץ נולד בשנת תק"ס לאביו ר' דוד יהושע הֶשיל הלוי הורוביץ, ששימש אז רב בְּפלוס שבבוריה. ר' אליעזר הורוביץ היה ארבע שנים אחד התלמידים המובהקים והחרוצים ביותר שבבית-מדרשו של בעל „החתם סופר". כמו כן למד מנעוריו גם למודי חול. בשנת תקפ"ח נתקבל כרב בקהלת היהודים בוינה, אם כי באופן רשמי, היה במשך עשרים שנה „רק משגיח על בשר כשר". את התואר הנכון והמתאים לידיעותיו ולתפקידיו קבל ר' אליעזר הורוביץ בשנת חר"ח, כאשר הופיע בראש משלחת יהודית לפני הקיסר פרדינגד הראשון (1835 — 1848) והלה טעה וקראו בשם „רב", וכך נשאר. הרב אליעזר הורוביץ, שהתורה היתה לו אור ויראתו קדמה לחכמתו, ראה את התהום שבין שתי שכבות היהודים ועמל הרבה להשכין שלום במחנהו. חכמתו עמדה לו להתידד עם המטיף הצעיר ר' יצחק נוח מנהיימר שהקסים את לב שומעיו בדרשותיו, ולמשוך אותו אל מחיצתו. שניהם עבדו שכם אחד לטובת העדה. השתדלויותיהם אצל הממשלה ואצל ראשי הקהלה היו תמיד לטובת אחיהם הנתונים בצרה בלא הבדל שכבה ומעמד. וכך עלה בידם להסיר מעל היהודים את חרפת ה„שבועה" ב„טביעה" מוקדמת, בעטיפת הטלית ובתקיעת השופר" והצליחו גם להשפיע על המתקדמים ועל רבים מהמתבוללים לחזור בם. כרם, על ידי שתוף פעולה זה ירד חינו של רבי אליעזר בעיני היהודים החרדים. רבו, ר' משה סופר, אשר היה תמיד נאמן לו באהבתו, החל מסתיר פניו ממנו על שלא נשמע לפקודתו. הפקודה היתה להשתדל אצל הממשלה, שתאסור על יהודי וינה לפתוח דלתות חנויותיהם

ביום השבת". ר' אליעזר הורוביץ לא נשמע לפקודה זו, כי חשש „פן יפרקו אלה היהודים מעליהם את כל עול יהדותם, בהודעם על דבר הלחץ, וזאת שנית, כי היה נזהר להורות לממשלת הזדון היתר של לחץ הדת".

לאחר יובל שנים שיבח הברון מוריץ קניגסורטר, בנו של יונה קניגסורטר, ממיסדי ההיכל, את המפעל הזה ואמר שהודות להשפעתו של הבית הזה זכאים היהודים יותר מתמיד לאמנציפציה. עוזר חשוב למנהימר שימש החזן שלמה זולצר. „שיר ציון" שלו, שבו השתחף בין האחרים גם הקומפיזיטור הוינאי המפורסם פרנץ שוברט, נפוץ מאוד בין החזנים. שנה לאחר פטירתו של מנהימר (תרכ"ו) כתב עליו הנס ליק, המבקר המוסיקלי המפורסם, בהתלהבות.

כנגד ההיכל ועוד קודם לבניתו הוקם ב„רחוב היהודים" ב„חצר־הַצָּן" בית תפלה „פולני", שבו התפללו לפי מנהגי פולין וגליציה. לבית הכנסת הזה היתה הנהלה מיוחדת, מורכבת מהגבאים שנבחרו מתוך המתפללים. לבקשתם של הגבאים הללו נענה בשנת תקצ"ו הרב אליעזר הלוי הורביץ ונתמנה כרב בית הכנסת הזה. הוא משך אליו ולמוסדו גם אנשים מתוך יהודי מערב־אירופה, דבר אשר הביא תכופות למריבות ביניהם לבין יוצאי מזרח־אירופה. הראשונים החליטו להקים בית תפלה מיוחד ברחוב „שְׁנַלְטֶרְנֶה", בבנין שקנו למטרה זו. היהודים „הפולניים" עברו לליאופולדשטט ויסדו כאן את בית־התפלה שלהם, לאחר שנחרב ה„צנהוף" ב„רחוב היהודים". הודות להרב הורוביץ נתחדש בוינה הלמוד בתורה, בשנת תקפ"ו נוסד „תלמוד תורה" ואח"כ גם „חברת ש"ס". על תלמידיו נמנו אַלְברט כהן, הבלשן הידוע והמרצה בבית־המדרש לרבנים שבפאריז, אשר ניהל את המפעל הפילַנטרופי של הברון רוטשילד ובקר כמה פעמים בא"י, ור' אברהם שמידל, שכיהן עשרות שנים כרב וכמטיף בבית הכנסת בְּפֶרדיננדשטרסה, שבמחוז השני, במקומו של ד"ר מוריץ גִּידֶמַן.

הרפורמה בבית־הכנסת החדש חידשה רק את הצד החיצוני בסדור התפילות מבלי לנגוע בעיקרי היהדות או במצוותיה. כל התפילה נאמרה בעברית רק הדרשות היו בגרמנית. התפילות הלאומיות ויעודי הגאולה לא הושמטו. רק הפיוטים נתקצרו. החיים המחודשים בקהלת וינה מצד אחד והמאורעות הסוערים בארצות המערב ובעיקר בצרפת מצד שני, הביאו לידי כך, שהיהודים בוינה חזרו וניסו להשיג את הסטטוס החוקי ולשנות את המצב הקיים. אף על פי שלמעשה היו מאות המשפחות הנסבלות לקהלה ממש, בעלת מוסדות דת וצדקה, עם פרנסים, גבאים וכלי־קדש הדרושים, הרי בכל זאת הרגישו מנהיגי הקהלה כעלבון, שאחד הרבנים היה אנוס להרשם כמורה וכמטיף, והשני כמשגיח על בשר כשר או כ„ממלח את הבשר". הם השתדלו לשים קץ לנוהג, של מתן שוחד לפקידים. „הנסבלים בלי סבילות", כלומר בחורי הישיבות, אשר עזבו את העיירות בגליציה ופולין, בבוהמיה ומוריה, קוו למצוא בוינה לא רק בסיס כלכלי רחב יותר, כי אם גם סביבה רוחנית מתקדמת יותר. האינטלק־טואליים היהודים שמספרם הלך וגדל, המורים והמגיהים, התלמידים בבתי־הספר

התיכוניים והסטודנטים באוניברסיטה, הסופרים והמשוררים, שאפו להשתחרר מכבליהם הפוליטיים. כל אלה מוכרחים היו להופיע במועדים קבועים ב„לשכת היהודים", הסטודנטים עם תעודות האוניברסיטה, שבהן אשרו מוריהם, שהם לומדים בשקידה ומתקדמים בידיעותיהם, כדי לקבל שחרור משרות בצבא. כל אלה שנתנסו בעוני הטיפו להפיכת המשטר אפילו בכוח. הם ציפו לתוצאות המרידות מימי יוני 1830, אשר מטרתן היתה לבטל את זכויותיהן המיוחדות של המשפחות המיוחסות, שכל אחד יערך רק לפי כשרונו ושכלו. הם חשבו, שהסדורים החברתיים שיבואו כתוצאה מהמרידות בארצות המערב, יהיו צודקים ומוסריים. הם האמינו כי במלחמות יולי 1830, בהן עמדו ימין ושמאל מאוחדים, נדחה הסכסוך הישן, שבין הפיאודליות ובין הבורגניות, מפני הסכסוך החמור יותר בין הבורגנות עתירת-הנכסים ובין הפרולטריון. רק באוגוסט 1830 נתברר להם, שלאמתו של דבר נצחו בהאבקויות אלה העשירים. האזרחים נצחו בעזרת הפרולטריון את השרידים האחרונים של הפיאודליות והגיע „תור הזהב של הבורגנות". אזרחים אלה הגנו על המדינות בפני ההתפרצויות של מחוסרי־הכל, שחתרו לסדורי-חברה חדשים ושמו לאל את שאיפת הפרולטריון וגם את תקוותיהם של ההמונים היהודיים בוינה, מטרניך ראה דוקא בפיאודליות הגוועת ובשקיעתה את קץ העולם התרבותי. השמרנות שבפיאודליות היתה בעיניו החסות האחרונה מפני השטף הפורץ והעולה, שימיט על אירופה חשכת ליל-עולמים. הוא האמין ש„המלכות היא הערובה האחרונה לקיום תרבותינו" ולכן דכא באכזריות כל תנועה קלה בכוון הקידמה והחידוש של המבנה הסוציאלי באוסטריה. אפילו את הבקשה של ידידיו מבין היהודים, של הנסבלים העשירים לא מלא מתוך נמוקי „משרד החצר" מאוקטובר 1833, אשר הכריז: „הישראלים כאן עומדים במגע מתמיד עם כל מעמדות התושבים שבבירה, ולא רק בחיים העסקיים. כי אם גם החברתיים; בידודם הקודם נפסק כמעט לגמרי מזמן רב. ביחוד גרמו לכך קשרי הנישואין בין המשפחות, שהמירו את דתן, לבין משפחות נוצריות אשר המשיכו ביחסיהן של הקרבות והחברות למשפחות היהודיות האחרות. אבל אין גם להכחיש, שהאמידות, מדת החיים וההתנהגות של הישראלים בעיר זו, הביאו להם את העמדה ההיא בתוך החברה האזרחית, אשר איפשרה להם להתקבל בחוגים רבים של החברה ובמוסדות הצדקה החשובים לעלות למדרגה הגבוהה ביותר". אבל „דוקא עיר הבירה מאפשרת למצוא אמצעי פרנסה שונים, המתאימים לתכונות היהודים במדה רחבה יותר, מאשר באיזה מקום אחר שהוא. זרם היהודים, אשר לרוב נמצאים עדיין במדרגה הנמוכה ביותר של השכלה, יוכל להשפיע לרעתם של התושבים הנוצרים, אשר כוללים דוקא כל כך הרבה פועלים פשוטים, משרתים, לעתים גם אנשים מחוסרי כל פרנסה, אשר מקצתם מרגישים את עצמם כמקופחים במחיתם עקב התחרות עזה מצד היהודים".

הקיסר פרנץ הראשון יעץ אפילו לפני מותו לבנו פרדיננד: „אל תזיז דבר מהיסודות של בנין המדינה; שלוט, אבל אל תשנה דבר! תאמין באמונה שלמה לאחי, ארצהרצוג לודביג, אשר עזר לי בעצותיו החשובות עד למאוד

בעסקי-המדינה המרובים. תתיעץ אתו בענינים חשובים... אל תחליט בענינים צבוריים ועל אנשים מסוימים החלטה סופית טרם שמעת את מטרניך". ובאמת פעל פרדיננד הראשון מיום עליתו על כסא המלכות בקפדנות לפי הוראות אביו. גם במצבם של יהודי וינה לא חל שנוי לטובתם. אדרבא, הסבילות נתנה עכשיו רק לאלה, אשר יכלו להוכיח את „מדותיהם התרומיות והשכלתם, את אמידותם ופעולתם לטובת המדינה". זכות הישיבה לא נתנה לבעליה את הרשות לשלוח את ידם במה שהם רוצים. כן אסור היה עליהם המסחר הקימעוני או בעלות בבתי-מרקחת. אסור היה על הרופאים היהודים לרפא נוצרים. אנשים, אשר הוכתרו בתואר „דוקטור למשפטים", לא יכלו לשמש עורכי-דין, כי לא נתקבלו בגלל יהדותם כחברי הקמרה המיוחדת.

המאורעות שאירעו בארצות השכנות בשנת 1830 היו לכוח מניע בדברי ימי האנושות, שאחריתה „דו הקרב גדול של ההמונים עם האריסטוקרטיה בעלת הרכוש". עולמו של מטרניך גסס עוד בימי חייו. שלטונו האבסולוטי ושלטון אדונו פרדיננד התקרב בצעדי-ענק לקצו. העמים בהמוניהם, אשר מטרניך אף פעם לא רצה להתחשב בהם, הפילו איש-מדינה תקיף זה מעל כסאו בו ברגע, שהם הרגישו את כוחם העצום. צדק הקיסר פרנץ הראשון בהצהירו, ש„בוינה נמצאים כל מיני אנשים ובעולם אינם חסרים השליחים והמסיתים, אשר נשלחים ע"י מנהיגי המהפכה, מביאים לתוך האנשים השקטים מהומה ואי-סדר, אשר משתמשים לשם כך באספסוף". אלמלא בעלי-המלאכה המדוכאים והמשועבדים, שהיוו את האלמנט הפועלי כמעט היחידי—הסטודנטים בעלי האידיאלים בעצמם לא היו יכולים להשיג שום הישג. קארל מארכס אשר שהה בוינה בשעת הסערה הגדולה מ־26.8 עד 6.9 1848 והתבונן בתשומת-לב מיוחדת במתרחש, קבע כבר אז, שהמרידות יסודן אינו בהשקפות הליברליות בלבד, הן נובעות בעיקר מהמבנה הסוציאלי הבלתי בריא של החברה. מעיר לעיר עברה עד מהרה אש-המהפכה והרסה את המפעל, לו הקדיש מטרניך ארבעים שנות פעולה מחוכמת כראש המיניסטרים.

במשך עשרים השנים, שקדמו למאורעות מרס 1848 עלו בוינה מפעלי-הארג בלבד ל־1243 בתי-חרושת גדולים, שמהם היו 93 הגדולים ביותר קנינם של יהודים נסבלים־אצילים. כמעט כל בתי-החרשת לניר, לכה, לסוכר, לחרסינה ולזכוכית, שהעסיקו אלפים פועלים ופקידים היו שייכים ליהודים. המסחר הגדול, האכספורט והאימפורט של הסחורות החיוניות, נמצא בידיהם. משרדיהם ומחסניהם של התעשינים והסוחרים היהודים נמצאו כמעט כולם במחוז הראשון של עיר-הבירה, וגם פה היו מרוכזים בשטח המוגבל ע"י הרחובות ויפלינגרשטרסה—וולציילה מצד אחד, וזלצגריס—פישהוף מהצד השני. כאשר בשנות 1812—1826 היה המסחר בתבואות ובתוצרת החקלאית האחרות משוחרר מהגבלותיו הקודמות, עסקו היהודים גם בדברים אלה כמתווכים בין היצרנים והלקוחות. הם קנו את הסחורה במקום והביאוה לבעלי-התעשיה או המלאכה. במסחר הקמעוני של תוצרת חקלאית לא עסקו היהודים. סוחרי התבואות יצרו להם במרכז

המסחרי הזה, במחוז השני, את „הבורסה לתבואות".

את הסוחרים היהודים הגדולים הללו הכיר קארל מארכס בהיותו בוינה ואותם תיאר במאמריו נגד באואר בכתבו: „מהו היסוד החילוני של היהדות? צרכי פרנסה, אהבת-בצע. מהו הפולחן החילוני של היהודי? התגרנות. מי הוא אלוהיהם החילוני? הכסף. היהודי הזה הגיע כבר לשויון בכוח עצמו: על ידי הכסף הגיע לשלטון". כמארכס, כן ראו גם הנוצרים, הפועלים ומחוסרי האמצעים רק את החוג הקטן של הנסבלים, את החבורה הקטנה של העשירים והמיוחסים היהודיים. לא את התוכן הרוחני והתרבותי של היהדות המסורתית והלאומית המתחדשת ראו הם, לא הדמות הישראלית האמתית עמדה לנגד עיניהם. הם ראו את רוטשילד ואשכלס, ארינשטין והופמנסטל, הרץ ולמל, בידרמן וקניגסנרטר. בימים ההם עוד לא היו בין יהודי וינה פקידים ממשלתיים או עירוניים, מורים בבתי הספר הצבוריים ובאוניברסיטה, אשר היו יכולים לעורר את קנאת הנוצרים המתחרים. אפילו בעתונות היומית והשבועית ובספרות היפה לא השתתפו אז במספר גדול. מלבד הסופרים והמשוררים: ל. א. פרנקל וקומפרט, באו רק מעטים לוינה, כגון שלמה מוזנטל, שמחזותיו הוצגו בתיאטרון הקיסרי בהצלחה רבה, ומוריץ הרטמן, אביו של ההסטוריון המובהק לודו הרטמן, ההומוריסטן מוריץ ספיר, אשר שימש דוגמא ל„ז'ורנאילה" כפי שהוגדרה על ידי קארל קראוס, ובֶטי פאולי, שאחד משיריה השפיע השפעה עזה על תיאודור הרצל. בין העיתונאים יש להזכיר את איגנץ קורנדה, הסופר הראשי, של העתון הספרותי הראדיקלי „דר טלגרף", את איזידור הלר, אחד מעמודי התוך של העתונות הוינאית, את מוריץ קוה וזיגמונד קוליש, ובראש בראשונה את הרמן ילינק, אחיו של המטיף ד"ר אהרן ילינק, שנפל כקרבן המהפכה בגלל מאמריו הקיצונים, את אדולף חיקיס או חיצים, בנו של הסוחר האמיד יוסף חיקיס מברודי, אשר לטריס קרא לו „המשוטט בעיונים ובגופו", אדולף חיקיס הסעיר במאמריו ובנאומיו המלהיבים את הפועלים להתקומם נגד המעבידים והאצילים. שלש פעמים בשבוע במשך הזמן מ-4.3 עד 13.8 1848 הופיע עתון מיוחד, אשר נועד „לשים לב לתנאים הסוציאליים של היהודים", וזהו ה„אסטר. קונסטיטוציונלה דייטשה צייטונג". כשם ששלמה לויזוהן פתח בשעתו את השער לליריקה העברית החדשה, שבלעדי „מליצת ישרון" ו„מחקרי-ארץ" שלו כמעט „לא יצוירו מרחיבי הגבולות וסוללי הדרך להתחדשות האומה ולהחיאת לשונה", שקמו בוינה ומחוצה לה, כך מובילים מאמריהם של ילינק וחיקיס ליצירותיו של אהרן ליברמן, לרעיונותיו הסוציאליסטיים העבריים ולהתמזגותם עם רעיונות הסוציאליזם הציוני, שעוררום בוינה בשנות התשעים של המאה הי"ט שאול רפאל לנדוי ונחמן סירקין, הראשון בירחונו „דר יודישה ארבייטר" והשני במאמריו, שהופיעו בירחון הסוציאליסטי „דויטשה וורטה". המאמרים בשם „שאלת היהודים ומדינת היהודים הסוציאליסטית" (1898), אשר מצאו את בטויים הארגוני ב„ברית העולמית הכללית של פועלי-ציון" באוסטריה.

הפקידים, הפועלים והאינטלקטואלים היהודים, אשר נדחקו עד הנה לתוך

השורות האחרונות של החברה האזרחית, נצבו גם הם בשורות הראשונות של לוחמי השוויון האזרחי והחיים החפשיים. בראש תהלוכות המהפכה, שהתקיימה ב-13 למרס 1848 ברחובות וינה, בה דרש העם במפגיע לבטל את שלטון היחיד, צעד בן לאומה היהודית, רופא צעיר, אשר הצליח לסלול לו דרך בין ההמונים הנסערים אל בנין „בית-המעמדות" (שטֶנדֶה־הויז) במלים: „פנו דרך לחרות", ולתת ביטוי נאמן לרגשותיהם של המדוכאים שסבלו תוך קוצר-רוח וחוסר מנוחה במשך מאות בשנים. דוקא היהודי פישהוף היה מסוגל לבטא את מרירות ההמונים ולהלהיבם למעשים מהפכניים, כי הוא זכר היטב את הענויים הנפשיים, שסבלו הוא ואחיו בני-ישראל, שלא היו רשאים לגור בעיר הבירה ולשלוח את ידם כמעט בשום מקצוע. הוא ידע לעודד את ההמונים בשעה שרוחם נפלה, בקראו. „מי שאין לו כיום אומץ לב, מקומו בחדר הילדים". הוא היה הראשון, אשר העיז לנאום נאום מדיני בפני קהל רב, מעשה הגבורה הראשון לאחר פרוץ המהפכה. אדולף—או כפי שקראו לו ביום הכנסו בבריתו של אברהם אבינו — אברהם פישהוף, נולד לאביו הסוחר העשיר יוסף פישהוף בעיר אופן. אביו יחס ערך רב להשכלה יסודית של בנו גם בלמודי חול וגם בלמודי קודש. ר' גבריאל זידפלד, משכיל ידוע, אשר קנה לו שם טוב כרופא וכמשורר בעברית, אביו של מאכס נורדוי, היה מורה בביתו. אברהם פישהוף רכש אהבה עמוקה ללשון העברית וידיעות מקיפות במקרא ובגמרא. ר' גבריאל נטע בלב תלמידו הצעיר את חזון החרות. עוד בגימנסיה בבודפשט היתה לפישהוף ההזדמנות להכיר בצורה מוחשית את עמדת היהודים בין העמים הסובבים אותם, את הזלזול בכבודם כבני־אדם ואת חוסר זכויותיהם. גם בבית ספרו היתה הפרדה בין יהודים ובין נוצרים ספסלים מיוחדים, עליהם ישב גם פישהוף. בכמה גאוה וגאון הגיב הוא על הסידור המביש הזה, יוצא ממקרה אחד, שקרה לו בימים ההם. תלמיד נוצרי אחד בכתתו, הגרף בָּלֶה וְנקהים, הטא בענין משמעת ובתור עונש היה עליו להחליף את מקומו עם פישהוף על ספסל היהודים. פישהוף סירב לקבל את ה„כבוד" הזה והצהיר בפה מלא, שלא יעזוב את חבריו העבריים וישאר על ספסלו והוסיף: „ישבו נא הגראפים במקומם, אנחנו היהודים נשאר יחד".

בצד המנהיג הזה צעדו הצעירים היהודים האחרים, הסטודנטים והסוחרים הזעירים, הפועלים בבתי-מלאכה והפקידים בבתי-חרושת ובבתי-עסק, המורים בבתי המיוחסים ויתר האינטליגנציה. מתוכם נפלו הקרבנות הראשונים. כדורי הצבא פגעו בפועל היהודי הֶרשמַן ובסטודנט הצעיר שפִּיצֶר מהפוליטכניון. אלה שמשו דוגמא לצעירי וינה היהודים וסללו את הדרך לתנועת התחיה של עם ישראל.

פישהוף וחברו במנהיגות המהפכה ד"ר יוסף גולדמרק, בן לחזן מפורסם באחת של שבע הקהלות שבבורגנלנד, לא שכחו את בני עמם. הם שמעו אמנם את האזהרה של ההיסטוריון הצ'כי המובהק פלצקי, שעל היהודים לדרוש שויון-זכיות רק צעד אחרי צעד, אחרת לא יוכלו להמנע מפרעות. הגיעו אליהם גם דבריו של המדינאי הפולני סמולקא, שהיהודים

ידרשו שוויון-זכויות בזהירות רבה, כדי שלא יעוררו את קנאת שכניהם הנוצרים ואת שנאתם. גם בעל ה„חתם סופר" הכריז, שאין לנו „להתאזרח בין הגויים. אנחנו כשבויים בין העמים ומחכים לעת בוא הגאולה, שנשוב לארץ-ישראל". וגם המטיף מַנהיימר הרים את קולו המזהיר, שעל היהודים לא להתבדל ממעשה השחרור הכללי: „ואמרתם מה לנו לעשות כעת לעצמנו? לא כלום! הכל בשביל העם והמולדת, כמו שעשיתם בימים האחרונים. אל תדרשו כלום לעצמנו, אל תזכירו דבר שוויון היהודים, אם האחרים לא ידרשו זאת בשבילנו! שום דרישות, שום בקשות או קבלנות מצדנו. קודם כל — זכות-האדם לחיות, לנשום, לדבר, זכות האזרח, זכות-השוויון של בן-חורין, ורק אחר כך היהודי. אל נא נתן פתחון פה, לבוא עלינו בטענה, שבכל מקום ובכל שעה אין אנו חושבים אלא על אודותנו! אל נא תעשו כלום בשביל עצמכם: יבוא יומנו!" בכל זאת חייב החוש המדיני הבריא לפישהוף ולגולדמרק, שיש לנצל את ההזדמנות הטובה הזאת והם השמיעו את קריאתם: „עתה, או לעולם לא!" סיסמה זו השפיעה על נציגי היהודים הרשמיים, לפרסם אגרת-בקשה לממשלה בדבר מתן שוויון ליהודים. המאורעות הוכיחו, שלא מנהיימר צדק. ב-28 לאפריל 1848 פרסמה הממשלה קונסטיטוציה ליברלית ובה נקבע שוויון אזרחי לבני כל הדתות. נתנה ליהודים הזכות לבחור ולהבחר לפרלמנט, בוטלו המסים היהודים המיוחדים המעליבים. ב-15 למאי 1848 הוכרחה הממשלה לקבוע את הבחירות על יסוד זכות-בחירה כללית. בראש המרידה הזאת עמדו שוב יהודים, חברי המוסדות המהפכניים. הלגיון הלאומי ולגיון הסטודנטים. גם כאן היה פישהוף המנהיג, שהחזיק את הסדר ואת המשמעת בחזיתות לוחמי המהפכה, אשר נבחר לאחר בריחת הקיסר לאינסברוק, לראש „ועד הבטחון הכללי". ברייכסראט המכונן, שנתכנס ביולי 1848 היו ששה צירים יהודים. ואף על פי שבהצעת הקונסטיטוציה, שעובדה על ידי ועדת תחוקה, נקבע שוויון אזרחי ומדיני מלא ליהודים, הרי בכל זאת היו הצירים היהודים נאלצים להגן עליה בשעה שהשאלות עמדו לדיון. ב-5 לאוקטבר 1848 דרש מנהיימר לבטל את מס-הסבילות, מכס-הבשר ומס-הנרות, שדלדלו את הקהלה. כאשר אחדים הציעו לדחות ענין זה לשנה או לכל הפחות לחצי שנה, אמר מנהיימר: „כל רב סבל היהודי במשך מאות בשנים, עברו עליו הרפתקאות גרועות יותר מהמס היהודי, עברה עליו שנאת-ישראל. ובודאי לא ייכלה, אם יוכרח לשלח עוד שנה את מס-הסבילות, אבל ההחלטה נחוצה לא ליהודים, אלא לכם. ואין אתם בני-חורין להתחמק משאלה זו: אם לקיים את המס המתנגד ליושר ולחוק ולאשרו בגושפנקא שלכם". בית הנבחרים החליט ברוב דעות של 243 נגד 20 לבטל את המסים המיוחדים, אבל למחרת „הישיבה היהודית" הזאת, ב-6 לאוקטובר 1848, פרצו מחדש בוינה מהומות בהיקף גדול, אשר הכריחו את הקיסר לעזוב את העיר ולעבור למוריביה, דבר אשר שימש מוצא למעשים קונטר מהפכניים: בתי-דין צבאיים ופסקי-דין של מות. לא רק ששמונה צעירים יהודים וביניהם המועמד לרבנות

ד"ר אדולף קולינסקי נפלו חלל. נאספו רבים וביניהם שני יהודים, אשר לא רצו להמלט על ידי בריחה לאמריקה, כגון ד"ר יוסף גולדמרק, אשר נדון למות בהעדרו, יוליוס בוש, העורך של „יאהר בוך פיר ישראליטן" בוינה והעורך של העתון היהידי הראשון באמריקה „דר יודישה הרולד". שני היהודים אשר סרבו לברוח, למרות שנתנה להם הזדמנות לכך, היו ד"ר אדולף פישהוף והרמן יליגק. פישהוף שוחרר כעבור תשעה חדשי מאסר והרמן יליגק, אשר שר כבר ב-1847 בחבורו על אוריאל ד'אקוסטה שיר ותהלה למורד, כתב לפני שהומת לפי גזירת בית-הדין: „ואף על פי כן לא ימיתו את דעותי, שנתפרסמו בדפוס". הפרלמנט עבר מוינה לקרמזיר שבמורביה, הקיסר פרדיננד התפטר ובן דודו הצעיר פראנץ יוסף הראשון (1848-1917) עלה על כסא המלוכה. טרם שהספיק בית הנבחרים המכונן לסיים את הדיונים על החוקים היסודיים, פיזר הקיסר החדש את הרייכסראט וב-4 למרס 1849, ביום הפורים, נתן לעמי אוסטריה במתנה תחוקה ליברלית, שבה הוכרז ש„הזכיות האזרחיות אינן תלויות בדת". היהודים חגגו את „מנות הפורים" האלה בשמחה ובצהלה וב-3 לאפריל ש. ז. הביאה משלחת הנציגים היהודים הצהרת-תודה לפראנץ יוסף הראשון. בתשובתו אמר הקיסר בין היתר: „נעים לי לשמוע את הבעת רגשי האמון בשם קהלת-ישראל בוינה". בפעם הראשונה הושמעה — מפי הקיסר המלה „קהלה" ככנויו הרשמי של הישוב היהודי בוינה. היהודים התחילו להכין תקנות מפורטות של הקהלה, שאיפה של מאתים שנה בערך. בהנהגתו של יוסף פון ורטהימר, מחברו של הספר החשוב „יהודי אוסטריה" השתדלו שיוחק מיד חוק, המשוה את זכויותיהם לאלה של שאר האזרחים ודרשו לבטל כל הפליה. הצד שכנגד, הממשלה והשכבות הגבוהות והאזרחים העשירים דרשו גם עתה כתנאי מוקדם לשויון מודרג לא רק תקונים פנימיים בחייהם של היהודים, כי אם גם זמן-מעבר ארוך, כדי לראות, אם יעמדו בנסיון. בינתים הוסרו מהיהודים כבלי עבדותם האחרונים, פסק הציד המגונה של המשטרה על היהודים מחוסרי זכות-ישיבה. נעלם המעמד היהודי המתפאר בתעודת-סבילות. נפתחו גם ליהודי וינה אפקים רחבים וסכויים מזהירים. מספר ניכר של יהודים עזבו את ערי-מגוריהם בגלילות הקיסרות השונות והשתקעו בוינה ובסביבתה, פתחו עסקים, יסדו בתי-חרושת ומלאכה חדשים, הרחיבו את שדה פעולתם הכלכלית, בנו בתים וקנו אחוזות בפרברי העיר.

עד מהרה נתברר, שעדיין לא היו תושבי אוסטריה ובירתה מוכשרים לחרות מלאה. פרצו מלחמות העמים במדינה זו, אשר המיטו עליה שואה, פוררו את כוחותיהם ועקבו בעד שחרורם. הובלט, שהחרות כשלעצמה אין ביכולתה לתת לעמים את המעלות והמידות הטובות, שהטבע מנע מהם. התאמתה העובדה, שהחירות היא אך ורק תנאי קודם להבראת העמים, לקיומם הבלתי מופרע ולהתפתחותם המלאה.

גם האוכלוסיה בוינה, שהורחקה משך מאות בשנים מחנוך נכון ומלמוד יסודי, נמצאה, כשהתרחשו המאורעות המהפכניים, מחוסרת כל הכשרה וידיעה

ובלי כל נסיון מעשי. ואם בכל זאת אין לך עיר אחרת, שבה התפתחה כל כך אהבת-הדרור מאשר וינה של ימי מרס 1848, הרי אין לך גם מקום אחר כוינה שבו הרגישו כל כך את הריאקציה שבאה אחר-כך.

תקופת העליה של קהלת וינה והחרבתה

אחת התוצאות החשובות ביותר, שנבעו מהחדושים המתקדמים שבוצעו בשנות 1848 ו-1849 היה רבוי התושבים, אשר הביא לשנויים גדולים בהרכבם הלאומי והמעמדי. בו בזמן, שהאריסטוקרטיה הפיאודלית, רובה ככולה גרמנית, אשר פשטה עד עתה את תפארת עושרה על עיר הבירה ואשר הוציאה כאן את כל כספה, ברחה למצודותיה, לארמונותיה ולאחוזותיה שבכפרי הגלילות, זרמו העירה אכרים ואזרחים, סוחרים זעירים ובעלי מלאכה, פקידים ופועלים ללא הבדל עם ודת. נוצרה כאן תערובת של אומות על תרבויותיהם הנבדלות, על לשונותיהם המיוחדות, אשר נקראה „עם וינה הפזיז". בוינה התערבו אומה באומה, אף על פי שכל אחת מהן לחמה בעד קיומה כיחידה ובעד התפתחותה הלאומית. התכונות המתנגדות שלהם הולידו תכונה חדשה מעורבת, בת פרצופים שונים. באוירה זו, שבה נקבצו גם יהודים מיהודים שונים מכל אפסי מדינות מלכותו של הקיסר, נשתנתה מהותם הנפשית והרוחנית של היהודים ובד בבד גם פני הקהלה, אשר נהנתה על יסוד תקנות שנת 1852 מזכות אוטונומיה הגונה, אבל רק בתורת קבוץ דתי. כמעט מהיום בו נבחר הגביר ליאופולד פון ורטהימשטין לנשיאה הראשון של הקהלה החוקית המוכרת, נמשכה בין היהודים ההאבקויות בין לוחמי ההתבוללות לבין מבשרי התחיה עד לנצחון הציונים על המתבוללים, עם בחירתם של ד"ר פרידמאן לנשיא הקהלה ושל המהנדס רוברט שטר יקר לממלא מקומו בשנת 1932. שניהם נהרגו באוקטובר 1944. עם גידולו של הישוב היהודי בנו יהודי וינה היכלי-תפלה חדשים. להיכל-התפלה בליאופולדשט הביאה הקהלה מטיף חדש, את הד"ר אהרן ווַלינַק, אליו נהרו כל המשכילים ומשכילים עבריים בתוכם, לבקש תורה מפיו. ווַלינק, אשר היה חוקר גדול של המדרש והקבלה, הוציא לאור כמה כתבי-יד של קדמונים במקורם, חבר ספר-חקירה בעל ערך רב „לתולדות הקבלה" ויסד את המכון „בית-המדרש", שבין מוריו היו אייזיק הירש וייס, בעל „דור דור ודורשיו" והחוקר הידוע מאיר פרידמן — איש שלום.

מאתים משפחות מבין יוצאי הונגריה, בעיקר מפרשבורג, התקוממו לילינק והשתדלו להבדל מעדתו. הם בנו לעצמם בית-כנסת מיוחד הידוע בשם „שיפשוהל", וכדי „לאסוף אליו כל אוהב תורה וכל חרד לדבר ד'" מינו לעצמם רב מיוחד, הלא הוא הר"ר שלמה זלמן סג"ל שְׁפִיצֶר, בנו של הדיין באלטאופן, ר' יעקב דוד שפיצר וחתנו של רבי משה סופר. את ידיעותיו בתורה ובחכמה רכש לו בישיבה המפורסמת של הגאון בהר"ש שיק. גם הוא יסד בית-מדרש „עץ-חיים". תחילה שימש ראש בית-הדין של הקהלה, אבל

בשנת תרל"ב "בקשו בעלי זרוע להוציא את הישן מפני החדש" ולכן עזב את משרתו זו וערך מערכה מול "מערכה, ושלף חרבו חרב פיפיות ללחום נגדם מלחמות ד' שערה". מערכה זו נמשכה גם לאחר פטירתו, בזמן כהנות יורשו רבי ישעיה פירסט.

רבוי האוכלוסיה היהודית במחוזות העיר השונים הביא לידי כך, שצצו זה על יד זה בתי-כנסיות ובתי-חפלה ושכל שבט ושבט מעיר זו או מישוב אחר, הן מתנגדים והן חסידים הקימו את ה"קלאז" או "השטיבל" שלו, ובכולם פינה ללמוד התורה. בכל אחד מהם מצא לו קן "כל מי שנפשו חשקה לשמוע בלמודים הן שמעתתא והן אגדתא ודברי-מוסר". גם חזנים ובעלי-תפלה מפוארים הלהיבו בהם את שומעיהם. די להזכיר את החזנים המפורסמים שור וגולדשטין, בלה גוטמן ודן פוכס. מבין הרבנים המרובים, שכיהנו בבתי-הכנסיות המחוזיים נציין רק אחדים: ר' יוסף שמואל בלוך. תלמידם של הרבנים רבי יוסף שאול נתנזון בלבוב ורבי עזריאל הילדסהימר באיזנשטט. משנת 1877 שימש במשרת הרבנות במחוז פלורידסדורף וכמורה ב"בית-המדרש". משפטו עם הפרופ' האנטישמי רוהלינג בשנת 1882, שבו הנחיל לרוהלינג מפלה גמורה, נתן לשמו פרסום רב. בשנות 1883—1885 ו-1891—1895 שימש ציר בעל אומץ-לב רב בפרלמנט האוסטרי. לשם מלחמה באנטישמיות הוציא שבועון "אסטריכישה ווכנשריפט" (1883—1921) ויזם את האגודה "אוניון אסטריכישר יודן", שנשיאה הראשון היה זיגמונד מאיר, העסקן הידוע בעירית וינה וההיסטוריון המפורסם של יהודי פרשבורג ויהודי וינה במאת השנים האחרונות. חתנו של ד"ר בלוך, הד"ר מאכס גרונוולד היה משנת 1903, במשך שלשים שנה בערך, רב במחוז פינפהאוז ולבסוף כיורשו של הרב שמידל במחוז השני. הוא פרסם מספר ספרים בעלי-ערך רב לפולקלור היהודי, לתולדות הקהלות במגדבורג, המבורג ווינה. יורשו של בלוך במשרת הרבנות שבפלורידסדורף היה ד"ר משה רוזנמן, המחבר של הביוגרפיות המצוינות של שני המטיפים הגדולים בוינה של מנהימר וילניק, ושל תולדות יהודי המחוז שבו כיהן. במחוז ורינג, בבית-הכנסת שברחוב שופנהאור, כיהן הרב דוד פויכטנגנג (1864—1935), בנו של רבי מאיר פויכטונג מניקלשבורג; מטיף מלהיב, פרסם ששה כרכים מדרשותיו. הוא חבר גם כמה ספרים על נושאים תנכיים ואשורולוגיים. על אף האיומים של נשיא הקהלה ד"ר אדולף שטרן לא נרתע מלהספיד את תיאודור הרצל באולם הגדול של "האגודה למוסיקה". הוא פעל הרבה כמנהיג ה"מזרחי" באוסטריה. נזכיר גם את הרב ד"ר שלמה פונק, אב בית דין של קהלת וינה, פרסם ספר בשני כרכים על תולדות היהודים בבבל, על תולדות התלמוד ועל "בבל ובבליה" בתוך האנציקלופדיה התלמודית "מונומנטה תל-מודיקה". בסוף נציין את פעילותו של הרב ד"ר ישראל טאגליכט אשר בא לוינה בשנת 1910 כדי להיות רב בפינפהאוז טורנרטמפל. ב-1930 עבר למחוז השני כיורשו של כסא הרבנות, שעליה כיהן ד"ר גרינוולד, ובשנת 1934 נתמנה ביחד עם הרב ד"ר פויכטונג לרבנים הראשיים של קהלת וינה. הוא נמנה לחבר ההיסטוריונים המובהקים, אשר הד"ר ווכשטין

ידע לרכז סביבו. הוא פרסם שני ספרים יסודיים לתולדות היהודים בווינה משנת 1670 עד 1848. תפקיד חשוב מילא בווינה הסופר והחוקר ד"ר אהרן קמינקא. הוא בא לשם בשנת 1901 כמזכיר הכללי של „האליאנס" בווינה. מרצה ב„בית-המדרש", יסד את „המכון ע"ש הרמב"ם", שבו הורו גם כן מלומדים מובהקים כגון הד"ר שלמה רובין.

על כולם עלה, הן מבחינת אישיותו והן מבחינת ידיעותיו והשפעתו העזה על חיי הקהלה, הר' ד"ר מוריץ גידמן, אשר הוכתר ב-1894 בתואר של רב-ראשי. ב-1867 הוזמן גידמן להיות רב בבית-הכנסת במחוז השני, כיורשו של ילינק, אשר עבר למחוז הראשון אחרי פטירתו של מנהימר. באופן זמני כיהן במקום הרב אליעזר הורביץ כאב בית הדין. שדה חקירותיו העיקרי היה תולדות התרבות והחינוך („התורה והחיים בארצות המערב בימי הבינים" ו„מקורות לתולדות ההשכלה וחינוך היהודי"). אולי תחת הרושם העצום של תעמולת האנטישמיים בהתחלת שנות התשעים של המאה הי"ט, אשר הביאה לידי כך, שהיהודים החלו לחוש, שהאנטישמיות המתפשטת מסכנת ממש את קיום היהדות, נתקבלה הצעת גידמן ונוסד ב-1893 „בית המדרש לרבנים", הראשון בממלכת אוסטריה. למנהל המוסד החדש נתמנה ד"ר אהרן שוורץ ועל המרצים נמנו דוד צבי מילר, הפרופסור למדעי קדם וללשונות המזרח באוניברסיטה הוינאית, שמואל קרויס, החוקר המובהק של חיי היהודים בארץ ישראל ובבל בתקופת התלמוד וד"ר אדולף ביכלר. החוקר של הסנהדרין הגדולה. התלמידים הראשונים, שבאו לשם היו כמעט כולם ילידי מדינות ממשלת אוסטריה. רק התלמידים שנולדו וחונכו בבוהמיה ומוריביה לא הביאו עמהם הרבה ידיעות ביהדות. לא כן התלמידים מגליציה. הם באו לכאן „ותלמודם בידם". בין אלה היו ששה תלמידי מופת, אשר „איש-איש מהם, כשהוא לעצמו, היה יכול למלאת סוג שלם של גאוני המחשבה". האחד והמפורסם ביותר צבי פרץ חיות, פרופסור לעברית באוניברסיטת פיורנצה, שנתמנה ב-1918 אחרי מותו של גידמן לרב ראשי בווינה. איש נעלה ודגול זה „לא היה רק רב בבית-הכנסת, לא רק רבם של העשירים, אלא רב ומנהיג במלוא מובנן של המלים בקהלת וינה, של יהדותה ושל יהדות אוסטריה בכלל, ואף הוא (כמו תיאודור הרצל) לא היה יכול לעמוד זמן רב במלחמתו הקשה והלך בלא עת". במשך תשע שנות כהונתו הוסיף למפעל החינוכי, הקים רשת שלמה של גני ילדים, בתי-ספר עממיים, בית-ספר תיכוני שמנהלו היה הפידגוג ד"ר אביגדור קלנר, שעורים לתלמידים, ששימשו בעיקר מוסדות להפצת השכלה עברית מקורית וידיעת השפה העברית. הוא יסד בית ספר למורי דת, פידגוגיון עברי, כדי להכשיר מורים לעברית בעלי-השכלה כללית ורחבה ובעלי ידיעות יסודיות בספרות העברית העתיקה והחדשה. מנהלו הראשון של בית הספר למורי דת היה הפרופ' ד"ר מוריץ רוזנפלד והמנהל הראשון של הפידגוגיון העברי היה הפרופ' נ. ה. טורטשינר.

השני, יהודה ליב לנדא, אשר ידע לחדור לתוך תוכו של התלמוד ונושאי

כליו, רבה הראשי של קהלת יוהניסבורג שבאפריקה הדרומית, השלישי משה שור, רבה הראשי של קהלת וורשה, הרביעי יהודה ברגמן, מרבני ברלין, החמישי מיכאל ברקוביץ, מחבר הספר על „בנין הבתים בפסוקים שבמזמורי תהלים", שנדפס על חשבון „האקדמיה הקיסרית למדעים" בוינה. הוא שמש מורו ומזכירו לעברית ולאידית של תיאודור הרצל. והששי ברנהרד(דוב) נכשטין, שקהלת וינה מסרה לו את העבודה להעתיק את הכתובות המטושטשות מעל המצבות שבבית־הקברות הישן בָּוַהַנסה וברבות הימים היה לאחד המומחים הגדולים בתולדות הקהלות והמשפחות.

*

ב-20 השנים לאחר ימי המרס 1848 נעשו נפלאות ממש. התחוקה משנת 1867, אשר נתקבלה אחרי האבקות קשה, והחוקים שבאו בעקבותיה, איפשרו את התפתחותם של תעשיה, מלאכה ומסחר סיטונאי. נבנו מסילות ברזל וסיגנות-קיטור. הוקמו מפעלי־בטוח ומפעלי-מכרות. נפתח דף חדש של הקפיטליזם המודרני: התחילה עלות הבורגנות; תרבויות־האומות המרובות התפתחו ולמרות כל החיכוכים קם והתנשא מעמד העובדים; הרעיון הסוציאלי הלך והתפשט ובו בזמן החלה גם תחוקת־העבודה המתקדמת ביזמתו של הד"ר ויקטור אדלר, מי שהיה בהמשך הזמן ליוצר התנועה הסוציאליסטית העצומה. תערוכת העולם, שהתקימה בשנת 1873 בוינה, הבליטה למבקריה הרבים עד כמה נשתנתה מן היסוד המדינה הגדולה הזאת וכיצד נשתנתה מהותה הפנימית. והחיצונית של וינה בעצמה. מספר תושביה עלה מרבע מיליון בשנת 1857 ל־3/4 מיליון נפש.

מבחינה פוליטית היו שנים אלה קודרות, פושרות ומלאות פקפוקים מפלגות האזרחים הלכו והתפוררו. בתוך השכבות הנמוכות התפשטה הסוציאל-דימוקרטיה. ההמון הרחב של הבורגנות הזעירה נמצא כצאן בלי רועה, המון ללא מנהיג ומורה־דרך, אכול ספקות ובקורת עצמית עד כדי לעג עצמי. והנה מופיע הד"ר קארל לוֶאגר על הבמה הפוליטית. ראשית פעולתו המדינית היתה הופעתו כסניגור הנאשם בעלילת-דם שבטיסא אֶסלָר (הונגריה), אחר-כך כמשתתף באופוזיציה למדיניות הליבֶּראלים בעירית וינה, אולם עד מהרה עבר למפלגתם של הללו ואחרי-כן לדימוקרטים ולבסוף הלל ושיבח את תורת פון שֶנֶרֶר, הראשון שנימק את האנטישמיות בנמוקים גזעיים, ושניידר, אשר הציע בריכסראט האוסטרי, להכריז על פרסים כספיים בעד כל יהודי שנהרג, לפי הנוהג המונגולי, לשלם לכל רוצח-יהודים „שוסגלד". כל החוגים חרדו מפני האמביציה הבוערת של לואגר. הוא תפס מהר, כי שאיפת הליבראלים להשכלה, פקחיותם של הדימוקרטים, התמרמרותם של חוגי העובדים והאידיאל הפאנגרמני של האריסטוקרטיה והאינטליגנציה, הם דברים שנשארו ללא הד בתוך החוגים של בעלי המלאכה והסוחרים הזעירים הנוצריים. לכן נצל את המרירות, שהצטברה בלב השכבות האלה, להפוך אותה לשנאת ישראל ע"י הפצת ידיעות

מוגזמות ובדיות על מספרם של יהודי וינה בכלל ועל חלקם הרב בחיי הכלכלה שלה, במדע, בצבא ובפקידות הצבורית והמדינית. הוא התחיל בתעמולה נגד היהודים במרץ ובפראות, בחוסר כל ריסון ובהעדר כל מצפון. הוא היה הראשון, אשר הכריז שהיהודים שואפים להשתלט על הבירה האוסטרית. היתה לו ללואגר זיקה לשכבות העם הנמוכות, הוא הרים על הנס את תכונותיהן: דלותן הרוחנית והחנקת כל שאיפה לתרבות ולהשכלה.

כך נוצרה בוינה מצד אחד האוירה הרוחנית, בה פרחו והתפתחו המדע והספרות, האמנות והמוסיקה ומאידך השתרשה בתקופה ההיא הצביעות המסוכנת, ממנה צמחה לבסוף התנועה הנאצית.

במסגרת חיים זו חי הקבוץ היהודי, שהיה אז שני בגדלו המספרי ובחשיבותו התרבותית אחרי הקבוץ היהודי בוורשה. היהודים, שישבו תחילה בערי השדה והכפרים, התרכזו לאט לאט בוינה, לאחר שהשתמשו בערי המחוז כתחנות מעבר. מישוב בעל 10.000 נפש בערך, אשר נמצא ב-1857 בוינה, נתהוה מרכז יהודי של 75.000 נפש בשנת 1880, אשר עלה מתקופה לתקופה באופן אבסולוטי, כלומר בשנת 1890 ל-120.000, בשנת 1900 ל-150.000 ובשנת 1910 ל-175.000 איש, אם גם יחסם המספרי לגידול האוכלוסיה הכללי ירד מ-10% בשנת 1890 ל-8.6% בשנת 1910. הודות להתפתחותם הכלכלית המיוחדת וכשרונותיהם הרוחניים הצליחו יהודי וינה להרים גם את קרנם הם וגם את קרן העמים האחרים. הם תרמו תרומה חשובה לפריחה הכלכלית של הבירה. הם יסדו מוסדות לממון התעשיה החדשה ויצרו מפעלים חדשים. הם אשר הביאו את התעשיה לאריגים למפנה חשוב. הם בנו את מסילות-הברזל הראשונות באוסטריה, מ. ו. מנדל היו הראשונים, אשר יסדו את התעשיה להלבשה והנהיגו את הייצור של בגדי גברים לפי גודל מסוים. בעקבות התפתחות כלכלית זו היו היהודים לנושאי האידיאולוגיה הבורגנית. חסרונות התקופה הרכושנית נתנו את אותותיהם בקרב היהודים עוד לפני שהשפיעו על חלקי הצבור של האחרים: חמרנות מופרזת, המוקירה ומעריכה אך ורק את ההנאות המדומות שבחיים, או השואפת לכל הפחות לבטחון, לנוחיות ושלוה; השכלה שטחית, היונקת מפרחי-הרוח של אחרים. כך הפך היהודי הוינאי למאסף, לאיש שהרגשותיו לקוחות תמיד מכלי שני; ליוצרו של סגנון חריף ונוצץ בעתונות ובספרות, אולם מחוסר כמעט כל מקוריות והתעמקות. הוא, נותק מירושתו ההיסטורית והועמד תוך אוירה לא-יהודית ללא קרקע עממית מזינה מתחת רגליו. רק שכבה קטנה ומלאת רעיונות חדישים של יהודי האליטה הרוחנית התמכרה בהתלהבות לזרמי-הזמן הסוציאליים והתרבותיים ונתנה בכל שטחי-היצירה כוחות פעולים העולים לאין ערוך על כוחותיה המספריים.

יהדות וינה שילמה ביוקר עבור הזכות לחיות חיי-אדם; הוא הקריבה חלק ניכר של אחיה. כיום ברור כי המעוט היהודי בוינה שגדל במספר ובחשיבות באופן פתאומי וסוער, שינה לא רק את סביבתו לטובה ולרעה אלא

קבל גם את ההשפעה מסביבתו זו. חלק אחד ראה את יסוד חייו ביעוד, להפיץ את רעיון ההומניות העברית בין הגויים ע"י פיזור היהודים בין העמים. רעיון זה היה מבוסס על ההנחה, כי על היהודים להוכיח, שאפשר לחיות כחטיבה מיוחדת, מבלי להיות עם היושב על אדמתו. חלק אחר ביקש למחות כל סימן לעדה יהודית מיוחדת. המרת־הדת ונשואי־התערובת שיוו לטמיעה אופי ביולוגי־משפחתי. היה עוד חלק, אשר חלם את חלום אחוות המין האנושי ולכן ראה בתנועה הסוציאליסטית ובסוציאליזם בכלל את הגורמים החשובים ביותר למלחמה באנטישמיות ולפתרונה של שאלת היהודים.

בין קבוצות אלה היתה קיימת האבקות תמידית, אשר מנעה בעד נושאי הערכים הגבוהים, האנושיים הכלליים והיהודיים, מלהצטרף למחנה אחד, הדוגל ברעיון הנשגב של תחית עם ישראל על אדמתו הוא ותחית רוח־ישראל בארצו האבקות, אשר הביאה לידי אבדן נכסים יקרים בחומר וברוח של יהדות וינה. הרכב רוחני זה של יהודי וינה מברר לנו את המלחמה, שלחם סמולנסקין וקבוצת הסטודנטים, אשר התרכזה סביבו: נתן בירנבאום, ראובן בירר, מ.ט. שְׁנֵירֶר, נימצוביץ, עוזר קוקש וי זַיְדֶנר. בימים ההם נתחדשה בגרמניה ההלכה, בעיקר בבית מדרשו של אויגן דיהרינג, לפלג את משפחות בני־אדם לגזעיהם, שלפיה נספחה אל השנאה הנושנה „שנאת עולם לעם עולם" גם משטמת הגזע. כשחדרה תורת השטנה החדשה הזאת גם לוינה וגם תלמידי האוניברסיטה הוינאית קבלוה, התעוררו מתי מספר בין התלמידים היהודים לכונן לעצמם חברת סטודנטים יהודית בשם „קדימה", שתעודתה היתה מלחמה בהחבולות, למוד עברית ותולדות־ישראל, השתתפות פעילה בתנועת ישוב א"י. מאגודה זו יצא אותו הגרעין, בו מצא את משענתו הרצל בייסדו את ההסתדרות הציונית העולמית על כל מוסדותיה, את העתון „די וולט". את הקונגרס הציוני, שבו נתן מזכירו הצעיר איזידור שליט את אות הפתיחה הראשון, את „אוצר ההתישבות היהודי" ו„הקרן הקימת לישראל", שמתכנה ומארגנה הראשון היה המהנדס יונה קֶרֶמֶנצקי, שהוזמן בשעתו להתקין את האור החשמלי ב„פסל החרות" שבנמל הנוי־יורקי. החושך שירד על אוסטריה משכיחה, שהוא היה יוצרה של התאורה החדישה בוינה. על כל חברי „קדימה" עלה נתן בירנבוים („מתתיהו אחר"), שנולד ברופשיץ שבגליציה והפך בהמשך הזמן למורה דרך, לאלפי יהודים. בירנבוים היה התועלמן הראשון של הרעיון הציוני בוינה, כשם שהיה הראשון שהטיף להשתתפות במדיניות הארצית כיהודים ושל הכרת האידיש כאחת השפות הלאומיות של היהודים. הוא איפשר את הפרסום של חקירותיו החשובות של הבלשן המפורסם ד"ר אלפרד לנדאו בשטח האידיש וסלל את הדרך לפעילותו הפוריה הבלשנית של דוב בר בורוכוב. הוא אשר עזר לפרסומם של הסופרים פינסקי וריזן וב„אידישה אבנדה" שלו כמו ברתולד פיבל בתרגומיו של מוריס רוזנפלד והוגו צוקרמן בתרגומיו של י. ל. פרץ וזיגפריד שמיץ בתרגומיו של שלום אש, הביאו לידי כך, שיצירותיהם של הסופרים האלה היו לחלק מהספרות היפה העולמית.

חברי-ה„קדימה" הכשירו את הקרקע לפעילותו של תיאודור הרצל, אשר פרץ פרצה רחבה בחומת ההתבוללות והרים את הדגל לעמו לנחותו ציונה. הוא שהיה עד אז אחד המטיפים לטמיעה, אחד העורכים החביבים של ה„נייאֶה פרייאֶה פרֶסֶה". אליהם הצטרפו אנשים בעלי כשרונות בשטחים שונים של הפוליטיקה, המדע והספרות. נציין את שלושת האחים מרמורֶק, ד"ר לֵיאון קֶלנֶר והינריך יורק—שטיינר, את מרטין בובר, אדולף ביהם, אשר כתב את הספר „תולדות התנועה הציונית על בסיס רעיונותיה השונים בהתפתחותם", שנשאר עד היום יחיד במינו; אֶגון מיכאל צוַיג, יוצר התכנית ל„כבוש הקהלה" וממשיכו הנאמן והמסור של קרמנצקי בעבודה למען ה„קרן הקימת לישראל", ד"ר יצחק שיפר, וד"ר פישל רוטנשטרייך, אשר פעלו רבות בענין הכלכלה היהודית בפולין להלכה ולמעשה; ד"ר ברתולד פיבל וד"ר אוטו אבֶּנס, שניהם משוררים בעלי כשרון; ד"ר חיים טרטַקובר, ממיסדי החלוץ העולמי, רוברט שטריקר, ציר בבית הנבחרים של הרפובליקה האוסטרית; ד"ר יעקב אֶהרליך וד"ר ליאופולד פלַשקס, אשר הראו כיצד לפעול כיהודים גאים במדיניות המוניציפלית; ד"ר הרמן קדיש וד"ר ישראל וולדמן, שני הלוחמים בעד זכויות שוות של מעוטים לאומיים; ד"ר, י. צ. קרנר ודי"ר פריץ להנר, מיסדי „הכוח".

סטיפן צוַיג מסיים בספר זכרונותיו „העולם מאתמול" את הפרק על אהבתם הנלהבת של היהודים למדינת אוסטריה ולבירתה במלים אלה: „הם הסתגלו בשלמות והיו מאושרים להיות מלאכי שרת לזוהר של וינה. הם הרגישו שבהיותם אוסטרים הם ממלאים יעוד לעולם, ולמען האמת יש לחזור ולומר, כי רובו ככולו של מה שאירופה ואמריקה מעריצים כיום כבטויה של תרבות אוסטרית חדשה וצעירה, בספרות, בתיאטרון, באמנויות ובאומנויות נוצר ע"י יהודי וינה, שהשיגו מצדם בגלוי זה את הביצוע האמנותי הגבוה ביותר על פעילותם הרוחנית במשך אלף שנה — מאות שנה מרץ שכלי נתמזגו כאן עם מסורת שנתרופפה קצת, פרנסוה, החיו אותה, גדלוה וחדשוה בכח רענן וע"י פקוח מתמיד". ובאמת מי לא שמע על הממציא אוטו מַרקוס (שרק שנים מעטות לפני בוא היטלר העמידו לזכרו פסל בגן הטכניון שבוינה). את היהודי הגדול והגאה יוסף פופר-לינקיוס, הממציא בכוח את האוירון, אשר היה גם איש המדע החברתי (גם את הפסל שלו הרחיקו הנאצים מתוך גן-העיריה). הרופאים היהודים הביאו מרפא למיליונים חולים. נזכיר פה רק את אביו ואת אחיו של הסופר ארתור שְׁנִיצלֶר, שניהם מנתחים מובהקים; את הפרופסורים פוליצר ועוזר, צוקרקנדל ואַיזֶלֶר, מַרבך ובֶנדיקט, הינריך נוימן, רופאו של מלך בריטניה, והַיֶק; החוקרים בעמקי-הנפש זיגמונד פרויד ואלפרד אדלר, מייסדי האסכולות בשם „פסיכואנליזה" ואינדיוידואל-פסיכולוגיה; ההוגים בתורת המשפטים הברון יוסף שי פון קורומלָה ושמואל גרינהוט, יוסף אונגֶר ופרנץ קלַין יצרו את החוקים המתקדמים. בשטח המדע החברתי הצטיינו תיאודור הֶרצקה ורודלף גולדשיד, הראשון ע"י בסוס היצור החקלאי על חברות שתופיות והשני אשר הטיל על בעלי הכלכלה בשורה הראשונה לחסוך בכוח-האדם העובד

ובשורה שניה רק הצהיר על האקונומיה בהון; זיגמונד גרינברג ואוטו באַוּאֶר, מכס אדלר ורודולף הילפרדינג. נציין את האדריכלים וילהלם שטיאַסני (מתכן החכנית הראשונה לבנין תל־אביב) ומכס פלַיישר; אוסקר מַרמוֹרֶק (ידידו הנאמן של הרצל) ויוסף פרַנק העשירו את הבירה בבנינים מפוארים; אוסקר סטיַנד יצר את התאורות המפורסמות להצגות מרובות של הבמאי מאכס ריַינהרד. מי אינו יודע את שמות השחקנים אדולף זוֶנטל וארנולד קורף, מאכס פַלֶנבֶּרג ופריץ קורטנֶר, ליה רוזן ואלישבע בֶּרגנר, את הזמרות לוסי מרסל וזֶלמה קורץ? מי ימנה את מספר הסופרים והמשוררים, אשר העמידו את הספרות האוסטרית על הדרגה העליונה? נזכיר רק ארבעה שהם שיא הספרות הגרמנית היפה: הוגו פון הופמַנסטל, ארתור שניצלר, ריכרד בר־הופמן ופרנץ וורפל, ולא נעבור על הרצל בעצמו ועל פליכס סַלטֶן, כשנים מבין גדולי הספרות שבוינה. ובשטח המוסיקה: גוסטב מַהלר וארנולד שֶנברג, קארל גולדמרק ואיגנאץ בריל, אריך וולפגנג קורנגולד ואוסקר שטרויס, אדמונד אַיזלֶר והוגו גרניכשטֶטן, ומבין הפילוסופים הגדולים נציין רק את: תיאודור גומפרץ ממשפחת גליקל פון המלן והיניריך הינה ווילהלם ירושלים.

ההאבקות בין הכוונים, המתבוללים והלאומיים, נמשכה בתוך הקהלה האחידה, שהיתה הודות לתחוקה הממשלתית הסופית משנת 1890 לנציגות האובליגטורית של יהודי וינה כלפי חוץ והכלי הארגוני כלפי פנים ולמרכז היהדות האוסטרית ותרבותה. נוסף על השרותים הדתיים קבלה הקהלה בהמשך הימים עוד תפקידים מרובים כגון הנהלת המַטריק לרשימות הלידות והמיתות, הנשואין והגטין, הדאגה לעזרה סוציאלית, לחנוך ולבריאות, לתרבות לנוער ולמבוגר. לשם מטרות אלה יצרה רשת מסועפת של מוסדות, כגון בית־חולים גדול ומרפאות, מטבחים לעם ולתלמידים, קיטנות קיץ וחורף לנוער, מעונות להבראה ולנופש, ארבעה מעונות־יתומים למופת, שמונה גני ילדים וארבעה בתי־ספר עממיים ותלמוד תורה, מכון לעורים בפקוחם של רופאים מפורסמים, מושבי־זקנים וחשוכי־מרפא, מעון לשוליות בבתי־מלאכה, קופות־הלואה וגמילות־חסדים, מוזיאון בעל נכסים חשובים, תיאטרונים תמידיים וזמניים באידית ובגרמנית. היא שמרה בקפדנות על כל העתיקות היהודיות הנמצאות בוינה ובמונרכיה ובעיקר על בתי־העלמין היהודיים. עתונות מסונפת בלשונות הארץ, האידית והעבריות ומוציאי ספרים על נושאים יהודיים שונים סיפקו את דרישותיהם של כל הכוונים להרחבת ידיעותיהם במדע היהודי והספרות העברית. אגודות וחברות שונות הפיצו את יצירות האמנים, הציירים והמוסיקאים היהודים של העבר וההווה.

גם כאשר נבחר לואגר, מנהיג המפלגה האנטישמית הראשונה בעולם, לראש העיריה בוינה, חשבו היהודים, שלא „נשתנה כלום בענינים הפרטיים ועלי (סטיפן צוויג, המעתיק) להודות, כי לא בבית־הספר ולא באוניברסיטה, וכן לא בעולם הספרות לא הרגשתי מעולם שום עושק קל או פגיעה בכבוד בתורת יהודי". בכל זאת היתה כבר „שנאת עם לעם, שולחן לשולחן, זקנה

כבר מדי יום ביומו מעל עתונים רבים שנאת יהודים בולטת, עד כדי כך, שאפילו בחברה הנוצרית הליברלית נשמעו דברים קשים על האופטימיות היהודית ועל אדישות היהודים במלחמה על זכויותיהם. ידידה ומעריצה של הרצל „הלוחמת הנלהבת במלחמות", ברתה פון זוטנר, אשר קבעה בצער רב כי „רודפי היהודים וגם הנרדפים עצמם נוהגים, כאלו היהודים הם כבר משוללי זכויות", הזהירה את היהודים. שמשחקם מסוכן הוא ביותר בכתבה, ש„סעיף בחוקה שאין משתמשים בו הופך בנקל לאות מתה, ומנהג קבוע רוכש לו במשך הזמן תוקף של חוק" ושלפי דעתה „שאיפתה הקיצונית של התנועה האנטישמית אינה אלא השמדת היהודים". אם גם לעת עתה „רק מעטים מעיזים להצטרף אליה בגלוי". רק הגנה עצמית של היהודים יש לה סכויים לבודד את האנטישמיות. גם בלבם של אחדים מבין היהודים התחילו לעלות רגשות חרדה. אלה הכירו, כי תושבי המונרכיה חיו במצב של הכרעות נדחות מפעם לפעם. אוטו באואר כתב אז דברים מפורשים: „מלחמת הלאומים באוסטריה והיחסים שבין אוסטריה להונגריה, מן ההכרח שיביאו להפיכה במבנה המדינה. אוסטריה תהיה לחבר של עמים עצמאיים או שתחדל להיות". הרוב חשב שעם מתן הזכות לבחירות כלליות שוות וסודיות נתמלאו ב-1907 דרישותיו, אבל הם לא ראו, שזכו בזה רק לדימוקרטיה בלתי ממשית ובלתי מעשית ושהיא הביאה אך ורק למדיניות רטורית. בשנת 1908, שנת חגיגת השישים לעלית פראנץ יוסף הראשון על כסא המלוכה עמדו על כך, שתקופה מזהירה בת 60 שנה עברה כבר ושמחו על הישגיה, אבל לא ידעו שהתקופה הישנה הסתיימה ושתקופה חדשה עדיין לא התחילה. החיים במדינה דמו, ליודעי דבר, למכונית אשר שמשותיה מכוסות אדים: יודעים אנו שבתוך המכונית הזאת נושמים בני-אדם, אולם את מראה-פניהם אין להכיר בברור. סיפוחם של בוסניה והרצוגובינה בעל כרחם של בעליהם הקודמים, מתנת הממשלה לקיסר הזקן ליובלו, היה הענן הקודר הראשון, אשר הופיע על שמי הקיסרות המודקנת. אליו הצטרפו אחרי זמן קצר עננים אחרים. עד הימים הגורליים של חודש יולי 1914 התבהרו השמים רק לרגעים מעטים. מצב נפש כזה של דמדומים, של משחק עועים, המבשרים סערה ופורענות, איימו על האזרחים במלחמה; צעקו „הורא" והדרישות לכבושים חדשים עוררום והחרידום. השאיפה למלחמה השתלטה לא רק על חוגי-השלטון והצבא, כי אם גם על האזרחים, שהיו עד כה רודפי שלום. אפילו הפועלים, הפרולטריון הגאה, שכח את עקרונות האידאל שלו. „אין לדעת, איך תפולנה קוביות הברזל, אולם בכל המסירות הלוהטת שבלבנו מקוים אנו כי תכרענה לנצחונו של הענין הקדוש אשר לעם הגרמני", כתב אז ה„ארבייטרצייטונג", העתון היומי הרשמי של הס"ד באוסטריה, במאמר ראשי בכותרת „יומה של גרמניה". יובל שנים של פעולת חנוך סוציאליסטי נמחק כהרף-עין.

* * *

על אף הנצחונות הצבאיים המהירים של מעצמות המרכז באוגוסט 1914 ובמחצית הראשונה של 1915, אשר שכרו את המוחות, גילו כבר חדשים אלה את גודל האסון, אשר הביאה המלחמה על כל הארצות הנלחמות זו בזו, ללא הבדל, אולם במיוחד על אוסטריה. ליהודי הקיסרות היתה המלחמה למקור של עוני ומצוקה יותר מאשר לשאר עמיה. כבר המאורעות הראשונים הפכום לפליטים. מלבד הקרבנות העצומים, אשר הקריבו יחד עם יתר האומות כחיילים בשדות-הקטל, היה עליהם עוד לטעום במדה רחבה יותר את גורל המגורשים, לסבול מעוני ומצוקה.

עם המפלה בשדות הקרב וכריתת ברית השלום, נשארה אוסטריה מדינה קטנה ובירתה וינה כראש מנופח וגדול לגוף קטן. מצב זה הפריע להתפתחות הבירה. היו נגודים כלכליים, מדיניים ורוחניים. הגלילות החקלאים, רובם ככולם, היו מעונינים למכור את תוצרותם במחירים הגבוהים ביותר, בו בזמן שתושבי וינה, בה היו מרוכזים כל מפעלי התעשיה הגדולים השונים, אשר הפיצו את תוצרתם בשוקי הבלקן, יכלו לקנות את תוצרות החקלאות מארצות אלה במחירים זולים. בו בזמן שב„מדינות הברית האוסטריות" שלטו הבורות והשמרנות הוותה וינה מרכז של התקדמות הן במדע ובתרבות והן בכלכלה. אנשי העבודה בוינה, רוב תושביה המכריע, הפכו את עיר הבירה וסביבתה למצודה אדומה סוציאליסטית, בו בזמן שתושבי המחוזות החקלאיים התהוו לגוש מגובש, בו שלטה הכנסיה הקאטולית, אשר חפשה ומצאה את בני-בריתה בפאשיזם האיטלקי אותו חיקו גדודי ה„היימוֶר האוסטרי", אשר היו עד מהרה לנאצים והצטרפו לגדודי הנאצים שבגרמניה. ההלואות הגדולות, אשר אוסטריה קבלה בעזרת חבר-הלאומים, איפשרו את ממון התעשיה והיבוא הדרוש. גידול כח-הקניה, אשר רכשה לה האוכלוסיה במדה הולכת וגדלה עם הכנסה שוב לתוך תהליך היצירה, הביא אפילו לידי כך, שלא רק ענפי התעשיה הקודמת הלכו וגדלו, אלא שגם תעשיות חדשות התפתחו. אבל תלותה של אוסטריה מבחינה מדינית באיטליה, ומבחינה כלכלית בגרמניה ומבחינה כספית ממעצמות המערב גרמה, שחלק המנהיגים של המפלגות הפוליטיות ראה את עתיד הרפובליקה האוסטרית בספוחה לגרמניה, וחלק שני במסירתה לקבוצת ארצות המשגיחות עליה. החלק האחרון פירק לפי דרישתן של ארצות אלה מפעל אחרי מפעל, וכך נעלמו המפעלים הגדולים בשטחי החברה, התרבות והמדיניות, אשר יצרה בעיקר תנועת הפועלים בערים ובכפרים. אפילו המאבק של הפועלים הסוציאליסטים בפברואר 1934 לא יכול היה למנוע את הכשלון. וינה, המרכז התעשיתי הגדול עם יותר משני מיליון תושבים, נשארה לא רק בלי עורף משקי, כי גם נעזבה ע"י חבר-הלאומים כשהיא נתונה בידי הבעלים הזרים של ההון הגדול. המשבר הפנימי גרם לחוסר-עבודה של יותר מ-3/4 מיליון נפש, אשר זרמו לשורות הנאצים, אשר הכשירו את

הקרקע, שממנה צמחה החל ב-25 ליולי 1934. יום רוצחו של דולפוס, בסתר ואחרי־כן מ־13 למרס 1938 בגלוי, האכזריות והפראות אשר עלה ליהדות אוסטריה ויהודי וינה ב־220.000 איש—80% ממספרם הכללי.

ס פ ר ו ת

א. ע ב ר י ת

ג י ד מ ן מ. ד"ר, ספר התורה והחיים, ג' כרכים ווארשא, תרנ"ו ותרנ"ח

ז כ ר ו נ ו ת ג ל י ק ל, תרגום מאת א. ז. רבינוביץ, תל־אביב, תרס"ט

ר י ב ק י נ ד י צ ח ק, צרור כתבים לקורות היהודים בא"י, רשימות ד, תל־אביב, תרפ"ו

ש י פ ר, י. ד"ר תולדות הכלכלה היהודית, 2 כרכים, תל־אביב, תרצ"ה,

ב. ל ו ע ז י ת

S. Baron, Die Judenfrage auf d. Wiener Kongress, Berlin 1920

S. Wittmayer Baron, The Jewish communiti, I, II, III, Philadelphia, 1942

Luding Bato, Die Juden in alten Wien, Wien 1926

Otto Bauer, Die östter. Revolution, Wien 1923

Joseph S. Bloch, Erinnerungen aus meinem Leben, 3 Bde, Wien 1922 f. f

Georg Caro, Sozial u. Wirtschaftsgeschichte der Juden, 2 Bde Leipzig 1908/1920.

Richard Charmatz, Adolf fischhof, Stuttgart-Betlin 1911

E. C. Conte Corti, Der Aufstieg d. Hauses Rottschild, 2 Bde 1927/28

Max Ermers, Viktor Adler, Wien 1932

Js. Gastfreund, Die Wiener Rabbinen, Wien 1879

N. M. Gelber, Aus zwei Jahrhunderten, Wien-Leipzig, 1924

N. M. Gelber, Aktenstücke zur Judenfrage auf d. Wr. Congress Wien 1920

N. M. Gelber, Contribution à l'histoire des Juifs espagnols à Vienne Paris, 1934

Rud, Geyer u, Leop. Sailer, Urkunden aus Wiener Grundbüchern Wien 1931

Leo Goldhammer, Die Juden Wiens, Wien-Leipzig, 1927

Arthur Goldmann, das Judenbuch des Scheffstrasse, Wien 1908

Max Grunwald, Samuel Oppenheimer und sein Kreis, Wien 1913

idem, Geschichte der Juden Wiens bis 1914, Wien 1914

idem, Geschichte der Juden in Wien von 1625—1740. Wien 1914

S. Husserl, Gründungsgeschichte des Stadttempels, Wien 1906

David Kaufmann, Samson Wertheimer, Wien 1880

idem, Die letzte vertreibung der Juden aus Wien, Wien 1889

Samuel Krauss, Die Wiener Geserah von J. 1421, Wien-Leipzig 1920

Ad. Landau und B. Wachstein, Jüd. Privatbriefe aus d. J. 1619, Wien 1911

Sigm. Mayer, Ein Jüd Kaufmann 1831—1911, Leipzig 1911
idem, Die Wiener Juden 1700—1900, Wien-Berlin 1918
Leop. Moses, Die Juden in Niederösterreich, Wien 1935
Atex. Pinthus, Studien über die bauliche Entwicklung der Judengassen, Berlin 1930
A. F. Pribram, Urkunden u. Akten z. Geschichte der Juden in Wien, 2 Bde, Wien 1918
M. Rosenfeld, H. P. Chajes, 2 Bde, Wien 1933
M. Rosenmann, J. N. Mannheimer, Wien-Berlin 1922
idem, Dr. Adolph Jellinek, Wien 1931
Hans Rotter u. Ad. Schmieger, Das Ghetto in der Wiener Leopoldstadt, Wein 1926
J. E. Scherer, Die Rechtsverhältnisse der Juden in den n. ö. Ländern, Leipzig 1901
M. Sch. Schleicher, Geschichte der Sephardim in Wien, Diss., Wien 1932
Otto H. Stowasser, Zur Geschichte der Wiener Geserah von J. 1421, Wien-Leipzig 1920
Ign. Schwarz, Geschichte der Jeden in Wien von ihrem ersten Auftreten bis 1625, Wien 1914
idem, Das Wiener Ghetto, Wien 1909
J. Taglicht, Nachlässe der Wiener Juden aus dem 17 u. 18 Jahrh., Wien 1917
Hans Tietze, Die Juden Wiens, Wien 1935
B. Wachstein, Die inschriften d. alten Judenfriedhofes in Wien, 2 Bde., Wien 1912/1917
idem, Die ersten Statuten des Bethauses in d. Inneren Stadt, Wien 1926
Wachstein-Taglicht-Kristianpoller, Die hebr. Publizistik in Wien, Wien 1930
(Joseph Wertheimer), Die Juden in Osterreich, Leipzig 1842
Gerson Wolf, Joseph wertheimer, Wien 1868
idem, Geschichte der Juden in Wien, 1876

צבי קארל

לבוב

תולדות היהודים שבה עד חלוקת פולין

העיר לבוב, או לֶמְבֶּרג, בלטינית ליאופוליס, נמצאת בגליציה או רוסיה האדומה (או פולין הקטנה, כמו שנקראה בימי ממשלת פולין לאחר תחיתה). כבר במאה העשירית התישבו יהודים ברוסיה האדומה. כזרים ויהודים מקושטא ואסיה הקטנה נעצו קנה בנסיכיות הרוסיות והיו מתווכי המסחר בין המזרח והמערב. הם עסקו ביחוד בסחר העבדים. ולדימיר I (הקדוש), שקבל את דת הנצרות האורטודוקסית (980) נדרש קודם לכן גם מן המושלמים וגם מן היהודים לקבל את דתם. בימי ולדימיר השני (מונומכוס) שליט הנסיכות הַלִיץ' (־גליציה) שפרש לאחר זמן את ממשלתו גם על קיוב, רננו אחר היהודים, שהסיתו אנשי רבים לקבל דתם ושסיגלו להם ענפי כלכלה של הנוצרים ובנו להם בתים בקרב הנוצרים. בערי רוסיה האדומה כולן ישבו יהודים, וזמן רב קודם שהתגוררו שם הגרמנים והפולנים ישבו היהודים גם בלבוב בקרב רוסים, ארמנים וטטרים.

יש אומרים, שליאופוליס (=עיר ליאו או עיר אריה) נוסדה ע"י ליאו או לֶב במאה השלש עשרה. אך דבר זה בלתי אפשרי, כי עוד בימי דניאל נסיך הליץ', אביו של אותו ליאו, היתה לבוב או ליאופוליס עיר מבצר עם נשק. ליאו שישב על כסא אביו עשה את לבוב לעיר בירתו וכבר אז היתה רבת אוכלוסין. הנסיכים הרוסים הצטיינו בסבלנות דתית. בלבוב חיו רוסים, ארמנים, יהודים, טטרים וסרצינים וכל חטיבה נהנתה מחופש הדת, בנתה לה בתי יראה בתוך העיר ובתי קברות סמוכים לעיר. בתקופה מוקדמת התישבו הקראים בעיר. בית התפלה היהודי הראשון, שלאחר זמן נבנה על מקומו בית הכנסת שבתוך העיר, היה של הקראים. בית־הקברות שלהם היה סמוך לבית העלמין היהודי הישן.

העיר לבוב משתרעת לרגלי הר, ששם בנו להם הנסיכים הרוסים מבצר, מקום שם הניח ליאו הנזכר—אחרי שהעביר את מקום מושבו מהליץ' ללבוב—את תכשיטי מלכותו ואוצרה. בחורף ישב בארמון התחתון, שנמצא אז במקום הפילהרמוניה שבבית סקרבֶּק של עכשיו. העיר עצמה השתרעה עד אמצע הרחוב הקרקובי של ימינו, במקום שחוצה אותו רחוב סקרבק. שם היה שער לסגור את העיר. מעבר לשער היה הפרבר הקרקובי, המקום שהיה נקרא

בפי היהודים „חוץ לעיר". יהודים ישבו בתוך העיר ומחוצה לה. אלה שבתוך העיר היו לדברי קָרוֹ (קרו: Geschichte d. Jud. in Lemberg עמ' 6) לראשונה קראים. היהודים שבתוך העיר נכנסו למסגרת שפוטו של הוויבודה (Palatinus Russiae), ובמקומו נחתכו המשפטים על ידי סגן וויבודה או פקיד אחר של הנסיך, בהשתתפותם של הזקנים שנבחרו מקרב היהודים. היהודים שמחוץ לעיר היו כפופים לשפוטו של אדון המבצר לפי חוקי רוסיה עם זכות הערעור לפני סגן הסְטָרוֹסְטָה או גרף הארמון. היהודים שבאו מן המזרח לא נבדלו משכניהם (מלבד בדת) במנהגיהם, בתלבשתם ובלשונם הרוסית. המסחר עם ארצות המזרח, עם מולדַבה, וָלַכְיָה ואסיא הקטנה, היה עסקם העיקרי, והביאם למצב של אמידות יחסית. מן הבתים, שהיו להם בלבוב, שלמו, דוגמת השכנים, מסים שנתיים. בכלל לא היו היהודים צפויים להגבלות. כי הנסיכים הרוסיים ראו בהם נתינים חרוצים, המביאים ברכה לארץ.

אחרי מות הנסיך הרוסי בולסלב מזור נתן קזימיר הגדול, מלך הפולנים, דעתו לכבוש את הארץ. באפריל 1340 יצא עם בני לויתו מקרקוב ואחרי שבועות מספר עמד לפני סולות לבוב. לאחר ששלח את בית הנזירים על שם יור הקדוש באש ואיים על כל העיר בשריפה פתחו לו התושבים את שערי העיר. קזימיר שדד את אוצר המבצר שעל ההר ושב על עקבו בלי לכבוש את העיר לזמן ממושך. אך כעבור זמן החליט לספח את ארצות בולסלב מזור לממלכתו. ביוני של אותה שנה הופיע שוב בלבוב, הושיב שם סטרוסטה אחד. אך בכל זאת נבצר ממנו לשלוט על הארצות הרוסיות בבטחה עד שנת 1349.

קזימיר התמכר בנערותו לתאותו הבלתי מרוסנת. אך כשישב על כסא מלכותו של אביו הביא קזימיר ברכה לכל נתיניו. הרבה דאג לאכרים עד שכינו אותו בשם מלך האכרים. את היהודים, שגורשו מגרמניה, קבל בסבר פנים יפות בארצו. הוא חשב להרים על ידי זה את קרן התעשיה בארץ ולהרבות את הכנסות המלך, ומשום כך השתדל לעשות הנחות שונות. הוא אשר הרחיב את מסגרת הזכיון של בולסלב—שהצטמצם בשעתו בפולין הגדולה בלבד—על כל ארצות פולין, שהיהודים היו פזורים בהן. המלך הוסיף לתקנה המכנסת את היהודים תחת שפוטו של הוויבודה, את האלטרנטיבה, שלפי דרישת היהודי התובע יש להעביר את דינו לשפוטו של המלך. אין היהודי חייב להזקק לבתי הדין של הכמרים. המוזמן לפניהם אינו חייב להענות, אלא הסטרוסטה או הוויבודה חייב להגן עליו, אלה האחרונים אינם רשאים לחייב אותו בשום תשלום חוץ מזה, שהוא נותן מתוך נדבת לבו. ומענין הנמוק, שהמלך נותן לחוק האחרון: „כי אנחנו שמרנו אותם (היהודים) בשבילנו אוצרנו". כעונש על רציחת יהודי, שלפי זכיונו של בולסלב יש להחרים את רכושו של הרוצח, קובע קזימיר מיתה. מרחץ העיר הוכרז כפתוח לכל, כיהודים כנוצרים, ואין על היהודים לשלם מחיר יותר רב. ליהודי ניתן חופש נסיעה והעברת חפציו ממקום למקום בתוך גבולות פולין. בענינים הפנימיים ניתנה ליהודים

אבטונומיה. המלך קובע עוד תקנות הגנה על הונם של היהודים; וטעמו של דבר, ש„היהודים בתור נתיני צריך שיהיה להם כסף מוכן לצרכי המלכות שלנו".

יש אומרים, שהיחס הטוב של קזימיר ליהודים היה פרי אהבתו ליהודיה. כי גם בשבתו על כסא מלכותו לא התגבר על תאות הבשרים שלו. מזכירים שתי נשים, שלבו הלך אחריהן, ושמשלו בו זו אחר זו. הראשונה היא רוקיצ'נה הצ'כית, והשניה אסתר'קה היהודיה. אסתר'קה היתה בת חייט מאופוטשנו, כלילת יופי, והשפעתה על המלך היתה חזקה מזו של האהובות האחרות. היא גרה בארמנות המלך בערים שונות וילדה לו שתי בנות, שנתחנכו על ברכי הדת היהודית, ושני בנים, שהוכנסו בחיק הכנסיה הנוצרית. ובכן הודות להשפעת אסתר'קה היה קזימיר, לדברי אחדים, מגן ומחסה ליהודים. ברם, מעירים על הטעות שבהשקפה זו, כי לשיא השפעתה הגיעה אסתר'קה רק בשנת 1356 ואילו כבר בשנת 1334 נתאשר זכיון בולסלב על ידי קזימיר.

לבוב נכבשה זמן רב אחרי האישור האמור. ומובן מאליו שהיחס ליהודים שם אחרי הכבוש לא נשתנה לרעתם. לדברי קרו, דחקו הרבניים החדשים שהתישבו בפולין בימי קזימיר את רגלי הקראים יותר ויותר. אותם המהגרים מגרמניה עמדו על מדרגה חרבותית גבוהה יותר. לשונם הגרמנית דחתה את לשון המדינה, שהיתה עד אז שגורה בפי היהודים יושבי הארץ מכבר. קזימיר נתן לתושבי לבוב זכיונות ולא הפלה את היהודים לרעה. היהודים שמחוץ לעיר לא הוכנסו במסגרת השפוט המגדבורגי שבעיר, שהושלט בעיר ע"י הגרמנים שהתישבו בה. הם (היהודים) היו כפופים לנציב המבצר והיתה להם זכות הערעור אצל הסטרוסטה כממלא מקום המלך ברוסיה. גם כשסדר קזימיר את המשפט הפלילי ומשפט הירושה בלבוב (1360) לא הפלה בין בני דת אחת לבני דת אחרת.

יורשו של קזימיר, לודויג מלך הונגריה, מסר את הנסיכות הרוסית הליץ' לקרובו ולדיסלב מאופולה, ולבוב נשבעה לו שבועת אמונים (1370). גם ולדיסלב חלק לעיר זכיונות בלי להגביל את זכויות אחד הלאומים שבעיר. הזכיון שקבל ולדיסלב ממלך הונגריה, שסוחרי לבוב יסחרו בפולין ובהונגריה בלא חובת תשלומי מכס, כלל יהודים ונוצרים. עמד להם מזלם ליהודי לבוב, שהמלך לודויג לא פירש את ממשלתו גם על לבוב, כי כידוע היה הוא רודף את היהודים. ב-1379 נקבע, שכל סוחרי הונגריה ופולניה הנוסעים עם סחורתם למזרח ולארץ הטטרים חייבים לעבור דרך לבוב ולהעמיד שם את סחורתם למכירה או לחליפין במשך ארבעה עשר יום. רק העודף שישאר אחרי זמן זה רשאים הם להוציא מן העיר לאחר שישלמו את המכס. וכך יש לנהוג בדרך חזרה. מזכות זו של העיר נהנו גם היהודים.

אחרי מות לודויג ירשה בתו יַדְוִיגָה את כסא המלכות הפולני. אך על רוסיה האדומה, ולבוב בכללה, משלה אז בתו השניה מריה, מלכת הונגריה. והנה

בשעה שבעלה של המלכה לא היה בביתו לזמן מה פרץ מרד ההגמונים ואלה לקחו את המלכה ואמה בשבי. הזרמנות זו ניצלה ידויגה אחותה, שהיתה נשואה ליַגילו, הנסיך הגדול של ליטה, וכבשה את גליציה ולבוב. בשעה שבעלה עשה בליטה, יצאה מקרקוב בלווית קבוצה מגדולי פולין וכבשה בלי התנגדות את ערי גליציה הפרזות. כשהגיעה לגרודק שלחה שליחים ללבוב בדרישת כניעה. התושבים נכנסו במשא ומתן עם המלכה, וסופו של דבר היה, שנכנסה לעיר והעניקה לתושביה דיפלום. שבו בא לידי בטוי שויון כל הלאומים והדתות. בו נתאשרו הזכיונות של קזימיר הגדול ושל לודויג, שהוענקו לעיר. באותה תעודה נאמר, שכל נזק אסור שיגרם לעיר. מכסים ומסים, שהוטלו עליה אחרי מות קזימיר הגדול, יבוטלו. כל תושבי העיר: רוסים, ארמנים, סרצינים ויהודים יחזיקו בזכיותיהם, שנהנו מהם עד עכשיו. אחרי שובו מליטה בִּקר יגילו את הארץ הנכבשת החדשה ואישר את הדיפלום של ידויגה (1387). מאז נשארה הארץ כחלק ממלכת פולין עד זמן חלוקתה.

בתקופה זו לא היה מספר היהודים בלבוב גדול בערך, וזה השפיע בודאי הרבה על היחס הטוב של השלטון כלפי היהודים. לרגלי חטיפת ילד בעת ההיא לא האשימו את היהודים בעבירה זו, כמו שהיה רגיל בזמן מאוחר, אלא את הטטרים. וכאשר נמצאו בשנת 1421 רווחות מטבעות מזויפות החליטה ועדת החקירה, שגם היהודים וגם הנוצרים חייבים להראות את המטבעות הנמצאות ברשותם. אותן שהוכרו מזויפות הותכו והמתכת נמסרה לבעליהן. כדי להעריך כראוי את היחס הזה ליהודים, כדאי להקביל מקרה דומה, שקרה במקום אחר בפולין בשנת 1407. אז נראו בפעם הראשונה בפולין מטבעות מזויפות ונחשד יהודי מקרקוב, פטר שמו, כמשתתף בזיוף. כעונש על מעשהו שמו כתר עשוי מטבעות מזויפות על ראשו והוליכוהו ברחובות העיר והכריזו לפניו את החטא שחטא ואחר כך דנוהו בשריפה. בארצות פולין נענה יגילו לדרישות שליחי הכנסיה והצר את צעדי היהודים ככל האפשר. ברם, בליטה ורוסיה האדומה נהנו היהודים מן הטובה שהשפיע התקנון של הנסיך הגדול ויטולד, התקנון הזה עוד הרחיק לכת בנקודותיו החיוביות מזכיונו של בולסלב מקליש.

קנאת הדת באה בלבוב לידי בטוי בתחילת המאה הט"ו אצל הפטריציים הגרמנים, שכמעט מהם בלבד הורכבה מועצת העיר השלטת. אחד מהם נקרא, במכתב שנערך ע"י העיר לבוב למלך ולדיסלב III, יוהאן הורג ישראל (יוהאן יודנשטֶר). הויקוח הראשון של המועצה, שהיה חדור שנאה ליהודים, הופיע בשנת 1412. בו נאסר על מַצרי מי־דבש לקנות מי דבש בלתי תוססים אצל היהודים, תוך איום בתשלום קנס. בתעודות מאותו זמן (1414) הוזכר בפעם הראשונה בית עלמין יהודי.

בימי ולדיסלב III, בנו של יגילו, שישב על כסאו אחריו, עלתה העיר לבוב והגיעה לידי שגשוג ידוע. הרחובות רוצפו באבנים, סודרו צנורות המים ותיעול, ובמגרשים ציבוריים ניטעו עצים. המלך קרב גם את היהודים. ברם תחת

ממשלתו של אחיו קזימיר IV בא מפנה לזמן מה במצבם. זמן קצר אחרי הכתרתו בשנת 1447 נפלה דליקה, שאכלה את רוב בתי העיר. בין התעודות שהיו למאכולת אש, היה גם זכיון היהודים של בולסלב מקליש. משלחת היהודים התיצבה לפני המלך בקרקוב בבקשה לאשר את התעודה האמורה על יסוד העתקות שנשארו. המלך נענה לבקשתה. חוץ מזה ביטל את כל ההגבלות, שאספת הכמרים בבזל הטילה על היהודים ואת כל האיסורים של הסינודות ונתן להם זכות של שפוט עצמי. בתי המשפט הרגילים לא יתערבו במשפטים פליליים בין יהודי ליהודי ובין יהודי לנוצרי, אלא הללו יחתכו על ידי הוויבודה ביחד עם יהודים. משפטים קלים נמסרו לזקני היהודים להכרעה. הרבנים קבלו זכות הטלת קנסות על המסרבים להשמע להזמנת בתי הדין. בצוע הפעולות הפורמליות של פסקי הדינים נמסר לידי ה„שקולניק" (חזן הכנסת) או פקיד המלך. הותר להטיל חרם רק בהסכמת הקהל.

הזכויות שנתן קזימיר IV ליהודים היו לצנינים בעיני שלוחי הכנסיה. זביגניב אולשניצקי, הגמון וקרדינל מקרקוב, לא נח ולא שקט עד שעלה בידו לעשות לאל את זכיות היהודים. אמנם, הוא עצמו היה אין אונים להביא את המלך לידי חלול הבטחתו, אך נעזר במאמציו על ידי הכומר אדיר-ההשפעה בזמנו, קפיסטרנו. זביגניב הזמין אותו לבוא לפולין ושם, אחרי מאמצים רבים ואחרי שנחלה פולין מפלה במלחמה, שקפיסטרנו ציין אותה כעונש על יחסו הטוב של המלך ליהודים, הצליח הכומר הזה להביא את המלך לידי בטול הזכיות, שנתן ליהודי פולין (1454). גם בגדי היהודים היו צריכים להיות שונים משל הנוצרים. שונאי היהום זביגניב וקפיסטרנו לא שמחו זמן רב בנצחונם, כי הראשון מת בשנת 1455 והשני בשנה שלאחריה, ואז החזיר קזימיר ליהודים את הזכיות שנלקחו מהם.

המאורעות שתיארנו לא שינו את מצב היהודים בלבוב בהרבה. היהודים שמחוץ לעיר היו כפופים לשפוטו של נציב המלך ברוסיה האדומה, במבצר שעל ההר. בעלי המלאכה שלהם לא שילמו מסים אלא למלך. על ידי כך, ראתה מועצת העיר את עצמה כמקופחת והמריבה שפרצה לרגל עובדה זו נגמרה בפשרה, שמחוץ לרצענים העושים עבודה רוסית פשוטה ואותם בעלי המלאכה היהודיים, שעובדים במקצועם מקדמת דנה, יהיו כפופים לשפוטו של המבצר שני צורפים, חייט אחד ושני רצענים. בעלי מלאכה אחרים, שיוכלו להביא נזק לאגודות בעלי המלאכה שבעיר, אין רשות לקבל. גם אין דרי חוץ לעיר רשאים לעסוק במכירת משקאות חריפים ובייצורם. הארמנים ולאומים אחרים, מלבד אלה שהתיישבו מחוץ לעיר משכבר, יהיו כפופים לשפוטה של העיר. רק היהודים שמחוץ לעיר לבדם משתייכים לשפוטו של המלך. הסטרוסטה לא ירשה לערוך ירידים שנתיים ושבועיים תחת המבצר.

באותה תקופה איימה על אירופה הנוצרית סכנת הטורקים. האפיפיור ניקולאוס V הכריז משום כך על מסע צלב נגד הטורקים. העמים ברובם לא נשמעו לקול הקורא. רק מתי מספר התאספו והתכוננו לצאת לקראת אויב

הנוצרים. בפולין התנדבו תושבים מעטים והתאחדו לגדוד לשם המטרה האמורה. כאשר בא חלק מהם לקרקוב התנפלו על היהודים ועשו שמות בבתיהם, גם הרגו אנשים ונשים. לבסוף התערבו בעלי צורה מבין הפולנים ושמו קץ לפרעות, והמלך קנס את העיריה, שהראתה אדישות בשעת הפרעות, בסכום כסף. חיילי הגדוד האמור התנפלו על היהודים גם בערים אחרות, לשם הרג ושוד. הם הגיעו עד לשערי לבוב ואיימו על העיר במכת חרב ואש אם לא תסגיר את היהודים לאלתר לידם. ברם העיריה דחתה את דרישתם האכזרית והצהירה, שהעיר מוכנה לגרשם ביד חזקה. עמדה זו הביאה את התוקפים לידי משא ומתן עם העיר ואחרי שקבלו כסף ומזונות — עזבוה.

באותו זמן גדל מספרם של יהודי לבוב לרגל הגירת פליטים מגרמניה, שהביאו עמהם את ידיעת התלמוד. על הבתים שהיו כבר בידי היהודים, נוספו עכשיו אחרים, שנרכשו על ידי קניה, ואנו שומעים גם על בית כנסת ובית מדרש. שמש בית הכנסת נקרא „שקולניק". בתעודות הרשמיות מכונים כך גם הרבנים המאוחרים. שטר המכר הראשון הידוע לנו על בית שנמכר ליהודי נעשה בשנת 1470. סוחר יוני, שפתח בית זונות סמוך לבית הכנסת גורש מן העיר יחד עם הזונות, וכספם ומתנותיהם שהוחרמו הועלו באש והבית נשאר כמעט ריק במשך מאה שנה. בשנת 1580 קנה איתו היהודי נחמן ממועצת העיר כדי להרסו ולהרחיב את המגרש על יד בית הכנסת שנבנה על ידו.

בשנת 1494, אחרי מות קזימיר IV, נפלה דליקה בלבוב, שאכלה את בתי העץ של היהודים וגם שני רחובות של פרבר העיר ומגדלים וחלקי מבצרים. לרגל האסון הזה נתן המלך יאן אולברכט הנחות לעיר. כל תושבי העיר שוחררו למשך עשר שנים, ובעלי הבתים למשך 15 שנים, מכל מסי המלך, וגם היהודים נהנו מזה. ברם, שלש שנים לאחר כך נאסר על ארמנים, רוסים ויהודים מן הפרבר הקרקובי, הכפופים לשפוטו של הארמון הגבוה והדקנט של יוחנן הקדוש, לעסוק במסחר היוצא בהפסד תושבי העיר. הגורם לכך היו שרי המסחר הגרמנים שבתוך העיר. בשנת 1498 פלש ההוספודר המולדבי סטיפן לרוסיה האדומה והביא אש ושוד בעקבותיו. בפרברי לבוב אחזה אש, אך העיר התגוננה כהוגן והאויב הוכרח להסוג. רק חודש אחר כך עלו על העיר הטטרים ואחריהם הטורקים. גם אלה וגם אלה לא הצליחו לכבוש את העיר. אבל פרברי העיר המאוכלסים בצפיפות על יהודיהם הרבים הושמדו כליל. גם בתוך העיר סבלו היהודים במיוחד בין שאר התושבים, כי הבתים הסמוכים לחומה, שרובם השתייכו ליהודים, פוצצו לצרכי התבצרות. עשר שנים לאחר השריפה הראשונה פרצה שוב דליקה בעיר, שבה נשרף גם רחוב היהודים.

המלך אלכסנדר, שישב על כסא יאן אולברכט נתן פקודה, שלא יניחו מכשולים ליהודי לבוב על דרכם במסחר ובתעשיה. פקודה זו נתנה לאחר שיהודי לבוב התלוננו בפני המלך על כך. קרו (בספרו הנ"ל עמ' 191) מוסיף, שהעובדה שהיהודים התלוננו בפני המלך מעידה. שהם הגיעו לעושר בימים ההם, כי בידים ריקות אי אפשר היה לראות את פני המלך.

זיגמונד I. שירש את כסא יאן אולברכט. הוציא פקודה אחרי בקורו בלבוב (1509), שאסור ליהודים למכור בשר ביריד השבועי, דבר שהותר לאחרים בעד תשלום ידוע לסטרוסטה. כאשר התרבו בפולין הפליטים היהודים מגרמניה ובוהמיה בתחלת המאה השש עשרה והתישבו גם בלבוב, הוציא המלך הנזכר (1514) פקודה לעשות ציד על היהודים הזרים שבלבוב ולהוציאם מתחומה. לרגלי העובדה, שחלק גדול מן הפליטים לא היה מחוסר אמצעים והרבה מהם הביאו עמהם הון גדול ובשום מקום בפולין ובליטא לא הונחו מכשולים על דרכם, חושד קרו ביהודי לבוב, שידם היתה בדבר: קשה היה להם לעמוד בהתחרות עם המהגרים במציאת מחיתם. בשנת 1521 השתדלה עירית לבוב ליצור אגודת ערים גדולות, כדי להשיג באיחוד זה את הגבלת מסחר היהודים. בקשר עם תעמולה זו הופיע כתב התגוננות, שבו דחו היהודים את כל הטענות הערוכות נגדם והוכיחו את התועלת שהם מביאים. במסחרם הם מכניסים כסף לארץ ואינם מוציאים אותו; על הסוחרים להמנע מחיי מותרות ולהסתפק בריוח קטן יותר. אם ימכרו בזול במדה כזו, שבה מוכרים היהודים ישיגו בודאי היקף מכירה בממדים יותר גדולים. כלפי אנשי הכנסיה נאמר בכתב האמור, שגם הדתות מתחלפות במשך הזמן ולפיכך אין להם לבני אדם לשנוא זה את זה בשביל אמונתם. להכריח את היהודים להמרת דתם פירושו להכריח אותם להחניף. על כל פנים אין היהודים כפופים לשלטון אחר אלא לזה של המלך ופקידיו, שהודות לחסותו באו אל הארץ. לא עברו ימים מועטים מזמן הופעת הכתב, והמלך ככל שוב מספר רב של היהודים המגורשים מבוהמיה לתוך ארצו. כותב העתים קובע, שהזמן הנדון הוא התחלה לאי-סבלנות ביחס לבעלי דתות נוצריות אחרות, שלא היתה קיימת עד הזמן ההוא בלבוב, ואין לתמוה אפוא אם שנאת הנוצרים כלפי היהודים היתה קיימת שם. כתוצאה מתלונת העיר לבוב הנוצרית החליטו בסיים בפיוטרקוב, שיהודי לבוב שבתוך העיר אסור להם למכור סחורות בבתיהם, ובכלל אין להם לסחור אלא בשעות עור, אריג ושוורים, ובהגבלות מסוימות. אך לאחר זמן קצר חלו שינויים בהגבלות אלו: כי בשנת 1527 נפלה דליקה בבית חרושת אחד, שבה עלתה כמעט כל העיר באש. העיר נבנתה שוב ובתי העיר, וביניהם גם בתי היהודים, שוחררו למשך שנות עשרים ממסים. בהזדמנות זו הוקלו קצת ההגבלות האסורות.

אשר ליהודי לבוב שמחוץ לעיר — הרי החלטת הסיים לא כללה אותם והם סחרו בכל מיני סחורות. אך תושבי העיר פנו אל המלך והשיגו פקודה, שלפיה מותר ליהודים האמורים לסחור שנה תמימה בכל מיני סחורות כדי למכור את מלאי סחורתם, ובשנה השניה רק באלו מיני סחורה, שסחרם מותר ליהודים שבתוך העיר, ואחר כך כל מסחר אסור להם. ברם אחרי עבור שתי השנים הרשתה מועצת העיר בעד תשלום 16 גולדין לחצי שנה לסחור באותם מיני הסחורות ובאותם התנאים, שהיהודים שבתוך העיר סחרו בהם. מצד אחר הראתה העיר את שנאתה ליהודים בהחלטה בשנת 1534, שלפיה נוצרי שיעמוד כסניגור לצדו של היהודי בסכסוך משפטי שבין יהודי ונוצרי, יהא מוחרם

ושוה לאלפי. בנוגע לשבועת העד נקבע, שהנוצרים הלטיניים נשבעים בבית המשפט, הארמנים והרוסים בכנסיות שלהם, אבל היהודי נשבע בצורה מיוחדת במינה. מעוטף בטלית ולבוש בקיטל היה עומד יחף על כסא ומקלל עצמו באלות נוראות, שתחולנה עליו אם העיד עדות שקר.

בכל זאת לא נמנעה מועצת העיר לעשות עסקי ריוח עם היהודים. כאשר קבלת העיר (1557) מאת המלך את הזכיון לייצר יין־שרף ולמכרו ויהודי הציע לקבל זכות זו בחכירה הסכימה המועצה לחכירה זו לשלש שנים בעד 80 גולדן לשנה. שם היהודי ישראל בן יונה. לרגלי חכירה זו נאסר על כל אזרח נוצרי למכור יין שרף, חוץ מאחד. יהודי אחר, משה נימיץ, קבל מאת המועצה מגרש סמוך לבית הכנסת לבניה ולשמוש כל ימי חייו בעד סכום מסוים. יהודי זה מקבל בחוזה שנעשה על עסק זה את התואר "Providus", ומכונה גם בשם אזרח לבובי. ערך הדבר יוכר, אם נזכור, שכל תארי כבוד שנתנו לאזרחים אחרים לא היה ליהודי חלק בהם; אותו כנו רק בשם המביש "infidelis", בלתי נאמן או בלתי מאמין. כשהמגרש הנדון שב לפי החוזה אחרי מות אותו נימיץ (תמורת תשלום מסוים ליורשיו) לידי בעליו הראשונים, היינו למועצה, נקרא היהודי בכתב הקבלה על הכסף שוב "infidelis".

יחס המלך זיגמונד הראשון ליהודים בפולין היה בכלל טוב. הוא היה זה שמינה את מיכאל איזופוביץ לראש לכל יהודי ליטא. הוא היה גובה מהם המסים בשביל המלך, ולו היתה גם זכות שפוטם והענשתם. אחרי זיגמונד I מלך בנו זיגמונד אבגוסט. הוא היה טוב ליהודים. עוד בשנת 1458, בשנה שישב על כסא מלכותו אישר בסיים פיוטריקוב את כל זכויות היהודים והקלותיהם, שהעניק להם קזימיר הגדול. בימיו רצה יהודי, שהחצר הוזקקה לשירותו, לבנות בית בלבוב, שצד אחד שלו היה מיועד להשתרע עד רחוב הרוסים, אבל המגרש ברחוב זה השתייך לאשת אזרח העיר, שלא רצתה למכרו בשום מחיר. אז צוה המלך לעירית לבוב להמציא ליהודי על כל פנים את מחצית המגרש והיהודי קיבל אותה המחצה.

אך בשנת 1571 נפלה דליקה בעיר, ורובע היהודים ועמו שליש העיר היה למאכולת אש. לא עברו ימים מועטים והבתים הנשרפים נבנו מחדש, והיהודים רכשו להם מגרשים חדשים לבניה. בראשונה רצו להניח מכשולים על דרכם כשנגשו לבניה, אבל המלך הכריע את הדבר לטובתם, ובהתחשבו בנזקיהם, שגרמה להם השריפה פטר אותם מתשלומי מסים. אפייני הוא לזמן ההוא, שהיהודי יצחק ואשתו דבורה קיבלו אז בחכירה מגרש, שדמי חכירתו נקבעו לגולדן אחד לשנה.

כשמת זיגמונד אבגוסט (1573), היה צורך להעמיד חיילים לשמירה עד שימלוך מלך חדש, ולבוב הוכרחה לשלם דמי שכירות של 50 חיילים. היהודים נתנו כמעט את החלק הרביעי מזה.

הנריק די ולוא הושב על כסא מלכותו בפולין הודות להשתדלותו של יהודי. לפי גרץ היה יהודי זה שלמה אשכנזי, נאמן ביתו של הויזיר הגדול

הטורקי, והוא, שהיה רופא המלך זיגמונד אבגוסט, השפיע עליו, שיכריע בבחירת המלך לטובתו של הנריק די ולוא. ברם נוסבוים הוכיח, שלא היה בפולין רופא־מלך בשם שלמה אשכנזי. בימי מלכותו של די ולוא גברה ידם של שליחי הכנסיה, שחתרה תחת יסודות חופש הדת ששרר בפולין עד הזמן ההוא. יחס המלך ליהודים היה שלילי, אבל לרותנים בלבוב העניק את חופש המסחר. אך מועצת העיר לא שמה לב לזה. להיהודים נשארו זכויותיהם והסוחרים הרוסים גורשו מן היריד השנתי בחזקת היד. לאשרם של היהודים לא ארכו ימי מלכותו של ולוא אלא חדשים אחדים, ואחרי הפסקה של יותר משנה עלה על כסא המלך סטיפן בַּטורי (1576).

בדרכו להכתרה בקרקוב סר לבובה, ושם קדמה האוכלוסיה את פניו בשמחה, ומיד אחרי הכתרתו אישר המלך ללאומים השונים שבלבוב את זכויותיהם. על היהודים הגן בפני עלילת הדם בשנת 1576 בפרסמו: כל עוד שהאשימו את היהודים, שהרגו את ילדי הנוצרים או שרכשו להם את לחם הקדוש למטרות חירוף וגידוף, הוכח תמיד ההפך מזה. משום כך הוא אוסר לטפול אשמות ממין זה על היהודים וקובע, שאם יהודי יענש עונש מיתה במשפט, שיערך על ענין כזה, יענש המאשים מדה כנגד מדה. העיריות אחראיות לכל הנזקים, שייעשו בבתי כנסיות ובתי קברות של היהודים וכיוצא באלה, וצפויות במקרים כאלה לענשים חמורים.

בשנת 1578 היה בטורי בלבוב ועשה שם דין ומשפט בפומבי בלי הכרת פנים. יהודי אחד הגיש את עצומותיו נגד הסטרוסטה לפני המלך וזה ניסה לסרב להשפט בפני השופט הזה. אך המלך לא נענה לדרישתו. לשם פקוח הושיב בטורי על יד מועצת לבוב חבר של 40 איש. את המועצה אפוא הוו מעתה הקונסולים, הדיינים ואותם ארבעים איש.

יחס המלך אל היהודים השפיע גם על יחס המועצה אליהם, כי עשתה בשנת 1581 חוזה חדש עם היהודים, שבו הורחבו זכיות המסחר שלהם. בעד תשלום 50 גולדן לשנה הותר ליהודי לבוב לסחור בסחורות, שהביא יהודי המוזמן לזה מטורקיה והניחן בלבוב ושהביאו לשם סוחרים טורקים למכירה. לעומת זה נאסר על היהודים לסחור בצרכי אוכל ומשתה ורפואה. אסור ליהודי מלבוב למכור ליהודי אחר מכאן סחורות טורקיות, אלא כל אחד צריך להביאן לעצמו משם, וסחורות אלו מותר למכרן בירידים השנתיים בלבד ורק בגזרים כמו שנתקבלו ובסיטונות ולא לפי ליטרה ואמה. מן היין הכשר מותר למכור 50 חביות לשנה תמורת תשלומי מס של 11/2 גולדן מחבית. הנשים היהודיות רשאיות למכור ברחוב בפומבי את אשר אפו וצלו ופלפלין, כרכום וקידה. מפירי החוזה יענשו בהחרמת הסחורה ובבטול החוזה.

חוזה זה נעשה רק עם יהודי לבוב שבתוך העיר. ברם גם היהודים שמחוץ לעיר התחילו לסחור בקנה מדה גדול. מועצת העיר הגישה למלך תלונה על הסטרוסטה וזה הכריע לטובתה, אבל היא לא יכלה להוציא את פסק הדין אל הפועל. בו בזמן בנה היהודי הפרנס יצחק בן נחמן יחד עם

בניו נחמן ומרדכי בית כנסת חדש על בית הכנסת הישן, שנקרא בית הכנסת של טורי־זהב. חמש שנים לאחר מכן רכש יצחק ואשתו כבלקה מגרש סמוך לבית הכנסת הזה. שבנם מרדכי ייחד אותו אחר כך להרחבת בית הכנסת. שני בניהם נחמן ומרדכי היו פרנסים בלבוב. מרדכי יסד שם ישיבות ללמוד התלמוד, נתן לראשיהם משכורת ותמך בהם. נדב בית בשביל בית חולים ויסד בית מלון לעוברי אורח, קופה לגמילות חסדים לעניים וקופה להכנסת כלה. צאצאי נחמן היו נשיאי ארץ הקודש, והם העבירו את הנדבות בשביל ארץ־ישראל למקום המיועד להם. מזמן קדום נהגו לשלוח את הנדבות האמורות מכל ארץ פולין לבובה לאיש נאמן, שנתנו לו התואר „נשיא ארץ הקודש", כדי שיעבירן לארץ ישראל. גם בקרב יהודי חוץ לעיר נבנה בית כנסת ונוסדו ישיבות. משערים, שעד שנת 1590 עמד רב אחד בראש שתי הקהלות שבתוך העיר ושמחוץ לעיר.

בשנת 1586 מת סטיפן בטורי. בתקופה שבין מלך למלך היה צורך להתגונן, ובהוצאות לחיילים השתתפו היהודים בחלק יותר גדול מן האחרים. המועצה אסרה עכשיו על היהודים את המסחר והיהודים הגישו תלונה על כך לבית משפט המלך בקרקוב, המלך החדש זיגמונד השלישי נתן אמנם חופש המסחר ליהודים כמו לשאר נתיניו, ואף על פי כן הכריע בית המשפט הנזכר לרעתם של יהודי לבוב, אך הודות להתערבות אנשים בעלי השפעה עשתה המועצה חוזה חדש עמהם (1592) לזמן של שמונה שנים.

בחוזה זה הורחבו זכיות היהודים ובפירוש הותנה, שרק היהודים שבתוך העיר יכולים ליהנות מזכיות החוזה ולא אלה שמחוץ לעיר. הוטל עליהם למסור את רשימת היהודים היושבים בתוך העיר בשבועה, שאין היא מזויפת. אסור להם לעשות שותפות עם היהודים שמחוץ לעיר ועם זרים אפילו נוצרים.

באותה שנה באו הישועיים שונאי ישראל לבובה ומאותה שעה היו היהודים צפויים לרדיפות בעיר, שעד הזמן ההוא לא הראו שם אותותיהן בצורה כזו, ולא היו ימים מועטים ומגפה איומה פרצה בעיר. בתחילת המאה השבע עשרה בא קץ לזמן החוזה, שעשו היהודים עם מועצת העיר. אך למרות המכשולים שתושבי העיר הניחו על דרכם, הצליחו לחדש את החוזה לשמונה שנים נוספות.

בשנת 1603 הגיעה לבובה ועדת המלך, שתפקידה היה למצוא מגרש לכנסיה ולבית אולפנא לישועיים. אחרי דין ודברים ממושכים קבע המלך, שינתן לתלמידי לויולה בית הכנסת החדש של היהודים וכמה בתי יהודים הסמוכים לו. כל המחאות והמאמצים של היהודים עלו בתוהו. זקני היהודים היכרחו למסור בסתיו 1604 את מפתחות בית הכנסת לישועיים. על ענין זה אנו קוראים אצל בלבן (שם עמ' 120) כדברים האלה:

יום לפני מסירת בית הכנסת צוה מרדכי אחי נחמן, פרנס יהודי לבוב, להוציא את כל אשר בו, וממחרת חכה לועדה, שתקבל ממנו את בית הכנסת. כשבאה הועדה עם הישועיים ואחרים לרחוב היהודים התקהלו רבים. היהודים

אמרו נואש, הנשים מרטו שערותיהן וכל הגיטו היהודי עטף אבל. רק מרדכי לבדו היה שקט ובלוית הזקנים והשמש ושני עדים הוליך את הועדה עם בני לויתה דרך מסדרון ביתו אל החצר. שם פתח את דלתי בית הכנסת והכניס את כולם. אחר כך הראה להם, שהדלתות החיצוניות נכנסות למסדרון בית השכן. אחרי זה דרש, שירשם, שלא התנגד בשום דבר לפקודת המלך. בינתים דחק ההמון ונכנס לבית הכנסת וברך את הישועיים לנצחונם. העם הדליק נרות של שעוה, ונכנס שמה בתהלוכה. עלו למקום, שעמד קודם ארון הקודש ובשירי כנסיה אמרו לקדש את המקום והודו לאל על נצחונם על היהודים. בקרב היהודים היתה חרדה, כאב ואנחה, שהלכו וגדלו בראותם את הצלב בראש הבית.

אחרי קבלת הבית חזרה הועדה והישועיים ובני לויתם הביתה. כשעברו את מסדרון בית מרדכי, עצר אותם והראה להם, שאין כניסה לבית הכנסת אלא דרך מסדרון זה, ואם כן הדבר תלוי ברצונו, אם ירצה להרשות להם לעבור דרך המסדרון ל„כנסיה החדשה" או לא. הציע אפוא לישועיים, שימכרו לו את בית הכנסת ויקנו להם מקום אחר המתאים יותר למטרתם. וכאשר לא רצו להסכים, הצהיר מרדכי, שהוא לא ירשה לישועיים לעבור לבית הכנסת דרך מסדרונו, כי זה לא הוזכר בפקודת המלך, ועל כן הוא אומר זאת, שלא יחשבו, שבמה שהרשה להם קודם לעבור, החזיקו בדרך לבית הכנסת. „גם עכשיו לא הייתי מרשה לעבור דרך מסדרוני, אלא מפני שאי אפשר לטוס אל בית הכנסת (היינו כדי לקבלו). ברם מכאן ואילך אעכב את כל אדם מלעבור כאן". הישועיים מחו תכף ומיד, אבל מרדכי לא שם לב לזה, לוה את הועדה מתוך קידה החוצה ונעל את השער. כאשר בא ביום השני ישועי אחד בכוונה להכנס לבית הכנסת, מצא את השער סגור ולמרות דפיקותיו לא נפתח.

אחרי התלבטויות שונות של שני הצדדים המתדיינים הגיע הדבר לידי פשרה: בית הכנסת ובתי היהודים הסמוכים נשארו בידי היהודים ומועצת העיר נתחייבה ליתן לישועיים בתים אחרים, והיהודים נתחייבו לשלם בעד אלה. כאשר עבר בית הכנסת לידם, נמסר להם רק בחור בית פרטי ואסור היה להם להשתמש בתור בית הכנסת. אך סוף סוף השיגו רשות גם לזה.

היהודים חגגו את נצחונם בבואם אל בית הכנסת „בקול רנה ותודה וירצו את אבניו ועפר ארצו לחכו בדמעות גיל וברכה לשוכן שמים". ולזכר הנס הזה כתב הגאון מו"ה יצחק הלוי אחי בעל טו"ז פיוט הנקרא בשם שיר גאולה והרב ר' מאיר מלובלין ובעל הסמ"ע תקנו לומר את השיר הזה מדי שנה בשנה בשבת שלאחר פורים בתפלת שחרית. השיר הזה עם פירוש מהמחבר כתוב על קלף באותיות אשוריות ונמצא עד הזמן האחרון בבית הכנסת האמור שעמד עד לפני המלחמה האחרונה (מה היה גורלו אינו ידוע עוד). בהשתדלות לבטול הגזרה השתתפה האשה החשובה רוזה אשתו של נחמן בן יצחק, שקראו לה „די גולדני רוזה" (רוזה בת זהב).

האגדה קושרת אופן מיתתה בהשתדלות זו. לפי אגדה אחת נרצחה לשם נקמה, לפי אחרת העלילו עליה ונתחייבה מיתה ונהרגה, ולפי השלישית התאבדה מפני שחללו או רצו לחלל את כבודה.

בנוגע לתאור האמור יש להעיר, שלדברי קרו ובובר לא נתחלל בית הכנסת על ידי הגוים, ולדברי הראשון נחשבה עובדה זו לנס.

*

היהודים נחשבו תמיד לפרה חולבת בכל מקום מושבם. יהודי לבוב היו משלמים זה כמה שנים למנהל בית הספר של העיר כמות מסוימת של תבלין, כדי שישמור את תלמידיו הפורעים מלהתגרות בהם וגם כסף נתנו בשביל התלמידים עצמם ולשומע ודוייהם. כשבאו הישועיים לעיר ופתחו בית אולפנא, היתה צפויה לבית הספר ירידה בהכנסותיו, ועל כן פנו ליהודים שיגדילו את מתנותיהם, והם נענו לדרישתם וקבלו בתור תמורה את ההבטחה שהפרחהים יחדלו מלהתגרות בהם בצורות שונות. וכן נשתחררו היהודים מן החובה שהיתה נוהגת עד הזמן ההוא לספק בגדים למנהל ולתלמידים לעריכת קומדיות. בו בזמן (1611) היה כבר בית דפוס עברי בלבוב על יד בית דפוס לטיני אחד, שנים רוסיים וארמני אחד. בו בפרק היו בלבוב גם צינורות שהיו מקלחים מים לבתים וגם היהודים נהנו מזה בעד תשלום מסוים.

אש פרצה בשנת 1619 בעיר ותאכל כמעט את כל רובע היהודים. גרוע מזה היה שפגע חדש בא לעיר עם התישבותם של הישועיים שם. בשנת 1619 התנפלו תלמידי בית אולפנא (שילרגילייף) על היהודים שמחוץ לעיר ושדדום. גרמו נזקים לבתים וחדרו לבית הכנסת ונבלו וגדפו וחללו את ספרי התורה. ההיסטוריון זימורוביץ מנמק מעשי נבלה אלה בטעם מוזר. והוא: שהיהודים הכניסו לתוך התלמוד בלי רשות את בדויות איזופוס. באותה שנה יצאה גם פקודה מאת המלך, שאסרה על היהודים להוציא מן הארץ מטבעות של זהב ושל כסף. בשנת 1623 אכלה אש את כל הפרבר הקרקובי, וגם בית הכנסת של היהודים עלה באש. פלישת הטטרים בשנת 1624 פגעה ביהודי לבוב שמחוץ לעיר, שהפולשים התנקשו בחייהם.

ולדיסלב IV, שישב בשנת 1633 על כסא זיגמונד III אביו, אישר את כל הזכויות ורשויות, שהעניקו המלכים הקודמים לנחיניהם. בשנת 1638 התנפלו שוב תלמידי בית אולפנא של הישועיים בפרבר העיר על שומרי היהודים בלילה. לגלגו עליהם ופצעום. אך אז הדפו אותם היהודים, חלקו להם מהלומות ולקחו בשבי אחדים מהם, והעמידום לדין בפני שופטי העיר. בשנת 1640 פרצה שוב אש בחוץ לעיר, שאכלה את כל הבתים וגם את בית הכנסת. ובשנת 1645 נפלה דליקה בתוך העיר ותאכל את כל הבתים מלבד בתי כנסיות אשר נשארו לפליטה.

במלחמת הקוזקים ובוגדן חמילניצקי בראשם עם הפולנים בשנת 1648 (שנת ת"ח) היתה עת צרה ותוכחה ליהודי פולין. שבה נהרגו כמה אלפי נפשות מישראל. אויב הפולנים הלך מנצחון אל נצחון וחילות הפולנים נגפו

לפניו ונפוצו. העיר לבוב באה במצור. תושבי העיר התגוננו ברוח גבורה והעלו את הפרברים באש, אשר בלהבותיה קפחו יהודים רבים את חייהם. האויב פנה אל העיר ודרש, שתסגיר לו את היהודים, איש ואשה וטף. אך ניתנה התשובה, שאין אנשי העיר יכולים להסגיר את היהודים משני טעמים: ראשית — אין הם שלהם, אלא שייכים למלך והם נתיני המדינה, ושנית—הם סובלים יחד עמהם כל מעמסה וכל תלאות הזמן „ומוכנים עמנו יחד וגם בשבילנו להקריב את חייהם". לבסוף נעשה חוזה בין העיר ובין חמילניצקי, שזה יקבל סכום מסוים ויעזוב את העיר. בין האנשים, שנשאו ונתנו עמו בענין זה היה גם היהודי שמעון שתדלן.

בשעת הסכנה לקחו את הכסף הדרוש לפיוס האויב מכל מקום שנמצא בלי שיטה ולא קנה מדה שוה. כשנפטרו מן האויב רצו לחלק את עומס החובה על כל בני העיר, ובשעת הדיון על שאלה זו נשמעה הדעה, שהאויב הרי לא דרש אלא הסגרת היהודים, ואם כן הסכום ששולם לו, היה רק כופר נפש היהודים, ואם כן הדין נותן, שכל כסף הפדיום יהיה רק משלהם. לבסוף הגיע הדבר לידי פשרה והוטל על היהודים לשלם לשעורין סך 84.000 גולדן. רדיפות היהודים על ידי חמילניצקי הביאו פליטים רבים לבובה, ועל יהודי המקום היה לדאוג גם למחיתם של אלה.

בשנת 1651 פרצה שוב המלחמה בין הקוזקים והפולנים ושוב כלה הצורר חמילניצקי את חמתו ביהודים. קהלות שלמות נמלטו מפניו לבובה. לבסוף התעוררו היהודים, ואלף צעירים יהודים התנדבו לצבא המלך יאן קזימיר, שמלך בפולין אחרי אחיו, ולפי השערה היו ביניהם הרבה לבוביים. על יד סוקל נלחמו ברוח גבורה ועזרו לנצחון על הצורר.

בשנת 1652 נגמר זמן החוזה, שנעשה בין היהודים והעיר, ובמשא ומתן על חדושו נולדו חילוקי דעות בין שני הצדדים. המלך צוה לחדשו ולאשרו ומזכיר המלך אישרו לאחר מכאן.

לאחרי שעזב האויב את העיר היה צורך לקומם את החומות ואת הסוללות שנחרבו, ותושבי העיר ללא הבדל נדרשו להשתתף בעבודה זו. אך היהודים בקשו את הוויבודה, שישחרר אותם מעבודה ביחד עם הנוצרים, וכשנמלאה בקשתם נרגזו הנוצרים על זה.

מענין הוא הסכסוך שפרץ בין היהודים ובין מועצת העיר. בזמן ההוא הוזמנו פרנסי היהודים לבית המועצה, כדי לאסור עליהם המסחר בעורות ספיין. אז קמו היהודים וענו להם בכעס: „אלהים יכה אתכם! אתם רוצים ספיין בשבילכם, לא תשתתפו בסעודה, את השטן אתם יכולים לאכול ולא ספיין" להעזה כזו לא היו רגילים אדוני המועצה. זה גרם לרבוי דברים ורב התקצפות, אבל לא לתוצאות רעות כלפי היהודים.

באותה שנה יצא חוק, שגם היהודים כדוגמת הנוצרים חייבים להשתתף בהגנת העיר ואת הנשק הנחוץ רשאים הם ליטול מבית נשק העיר.

*

בחוזה החדש, שעשו היהודים עם העיר בשנת 1654 מענינים תנאים

אחדים. יש ליהודים רשות לקנות כפי רצונם ולמכור סחורות בירידים זרים. בעסקים אלה אין להם רשות להכניס יותר מ-1500 גולדן (לגלגולת ?). אין להמלט מן החוק על ידי יסוד חברות מורכבות גם מאנשים מחוץ לעיר או יהודים מעירים זרות. אבל אם העסק דורש סכום גדול מן הנזכר מותר לשתף בו נוצרי. החנויות לא תפתחנה לפני פתיחת היריד ולא תשארנה פתוחות אחרי סגירתו. מזה יוצא, שהיהודים לא היו שומרים עד הזמן ההוא על הזמנים הקבועים בכיוון זה. זמן החוזה נקבע לשמונה שנים, ועל היהודים היה לשלם 4000 גולדן לשנה. סכום שיוחד לבצור העיר. היהודים גם התחייבו בחוזה זה לוותר על שתדלנות באמצעות מתנות אצל האדונים והאצילים הפולניים. גם הוכרחו להתחייב, שלא להשתמט משפוטה של העיר.

בינתיים שוב עלה חמילניצקי עם חילו על פולין, ובשנת 1655 עמד שוב לפני שערי לבוב. הוא צר על העיר במשך ארבעה שבועות ויותר. פרברי העיר היו לבזה ולמאכולת אש. במשא ומתן שניהל האויב עם העיר הוזכר שוב התנאי, שהיהודים יוסגרו עם נשיהם ובניהם ורכושם, מפני שמתיחסים לישו ולכל הנוצרים באיבה. אבל תשובת אנשי העיר היתה שוב זו שניתנה כבר, שפדיון נפש ישלמו, אבל את היהודים לא יסגירו. ולבסוף הסכים העריץ לקבל כופר של 60.000 גולדן. היהודים השתתפו בכופר הזה בשמונת אלפים חוץ ממטלטלין שונים שהוסיפו.

התשלומים הרבים שהוטלו פעם בפעם על היהודים העיקו עליהם מאד, והביאו אותם לידי השתמטות מסכומים ידועים ולידי סכסוכים משפטיים עם מנהיגי העיר. גברה על ידי זה גם המתיחות ביניהם ובין המנהיגים הנוצרים והיא באה לידי בטוי בתקנה, שיהודים לא ידורו בבתי נוצרים ולא נוצרים בבתי היהודים. בשנת 1658 יצא דבר מלכות, שהיהודים לא יעסקו במקצוע הרפואה, ובכלל רק אלה שקבלו היתר הרפוי מאת מכללה קתולית מותרים לעסוק במקצוע. בכל זאת מראות מצבות מאותה תקופה, שהשמות „שמחה דוקטור" ו„לוי רופא" חרותים עליהן, שלא בטלו הרופאים מבין היהודים.

למרות הסכסוכים השונים שהתקיימו בין היהודים והנוצרים בלבוב ולמרות רגשי האיבה שבאו לא אחת לידי בטוי כלפי היהודים—אפשר היה לחשוב את מצב היהודים בעיר בדרך כלל למשביע רצון.

השנה 1664 הראתה שאין מצבם בטוח ושחייהם תלואים להם תמיד מנגד.

כבר בשנת 1653 בא לידי התנגשות בין היהודים שמחוץ לעיר ובין תלמידי הישועיים. שבירת חלונות היהודים ובזיונות ועלבונות מצד הבריונים האמורים הביאו גם לידי תגרת ידים. היהודים שראו את עצמם ברע החליטו להתגונן בפני הצוררים ועלה בידם להשיג את הרשיון לזה. רכשו נשק והתאמנו בשמוש במכשירים האלה, והעמידו שוער על יד בית הכנסת שמחוץ לעיר שעליו היה לעמוד על המצפה יומם ולילה. זה הגדיל עוד יותר את כעסם של הבריונים. ב-3 למאי 1664 רצו הרותנים לערוך קבלת פנים לארכי הגמון שנבחר מחדש ומן הכפרים נהרו המונים לעיר. היהודים בדאגה וחרדה חכו

ליום הרה־סכנות הממשמש ובא ופנו לסטרוסטה, שיגן עליהם והוא שלח מן הארמון הגבוה פלוגת חיילים אל העיר, שהסכנה ריחפה עליה. היה זה ביום השבת והיהודים על אף היום הקדוש התאספו בהשכמה כארבע מאות איש לפני בית הכנסת וכלי זינם עליהם. הפלוגה נחלקה לשלשה גדודים תחת פיקודם של שלשה אנשים: לייזר, קוטשקי וטורטשין, שהועמדו במקומות שונים. המנוחה לא הושבתה עד אחרי הצהרים. אז נהרו מן העיר ומן הכפרים המונים המונים וביניהם שוליות של בעלי מלאכה ומשרתי האצילים, ובראותם את היהודים המצוידים בנשקם, שפכו עליהם את לעגם הפראי וקיתון של בזיונות בליווי יריית אבנים. היהודים התגוננו והכו את התוקפים. ההמון נפוץ, אבל התלמידים מיהרו לעזרתו מצויידים בנשק ועודדו את רוחו, ובכח גדול פי עשרה התנפלו על היהודים, שגם לדברי בעל הכרוניקה העוין את היהודים נלחמו בגבורה יתירה ובאומץ לב ופעמים הדפו את האויב; אבל לבסוף ניגפו, כאשר פלוגת חיילי הסטרוסטה בגדה בהם ושיתפה פעולה עם התוקפים. ההמון שהריח דם חדר אחר כך לתוך הבתים ושדד ובזז ורצח. על זקן ויונק לא חסה עינו. חכמים ואנשי צורה, תופשי ישיבה, קצינים וגבירים נפלו בידי המרצחים. את חמתם שפכו הפורעים גם על בית הכנסת. את ספרי התורה קרעו לגזרים וכל דבר המיטלטל נהרס ונשמד והש"ץ יוסף חיות שעמד בתפלה נהרג. באחד העמודים שבבית הכנסת שמחוץ לעיר אפשר לראות עד היום למעלה שחלק ממנו נשבר על ידי הפורעים בזמן ההוא. יותר ממאה נפשות נהרגו ויותר ממאתים נפצעו בפרעות ביום ההוא. המועצה ניסתה להרגיע את סערת הרוחות ושלחה את שמשיה לחוץ לעיר. אלה שבו אחרי זמן קצר מוכים ופצועים על ידי הפורעים. בעקבותם נסו פליטי היהודים אל אחיהם שבתוך העיר למצא שם מחסה. לבסוף נסגרו שערי העיר ונמנעו המרצחים להמשיך במלאכתם בתוך העיר. הרב ר' דוד בעל טו"ז שכל שני בנים, מרדכי ושלמה.

אך המצב בתוך העיר היה גם כן מסוכן. התלמידים לא פסקו מללעוג ליהודים ולאיים עליהם. המועצה לא העלימה עיניה ממצב הרוחות השורר ודרשה ממון מן היהודים, כדי לרכוש שומרים מזוינים להגנתם. ובאמת שכרו מאה רגליים מזוינים, שמהם ששים קבלו שכרם מקופת המועצה ולארבעים העניקו היהודים שכרם משלהם. היהודים לא הסתפקו בזה ופנו לשר הצבא פוטוצקי לעזרה וזה שלח שתי פלוגות פרשים תחת פקודו של טרנבסקי לבובה. הם קבלו הוראות, שלא יתאכסנו אצל היהודים אלא אצל הנוצרים בעיר ומחוץ לעיר. עובדה זו נוצלה על ידי התלמידים להסית את העם ביהודים כגורמים למעמסה הכבדה שהוטלה עליהם, ושוב חכו אלה בדאגה ליום 12 ליוני יום חג הנוצרים. המועצה מצדה עשתה הכל, כדי לקדם את פני הרעה, אבל לא מצאה תמיכה מצד האזרחים וארגוני בעלי המלאכה. באספה לפני היום הרה הסכנות השתדלה להשפיע עליהם, אבל פגשה באדישות גמורה. גם את הישועיים נסתה להניע, שישתמשו בהשפעתם למנוע את התלמידים ממעשי אלמות וקבלה גם הבטחות בכיוון המבוקש, אך לא היה בדעת הכמרים

לקיים את דברם. כאשר התכנסו התלמידים ב-12 ליוני אצל הדומיניקנים בעיר לתפלתם, שלחה מועצת העיר את שמשיה ועבדי העיר לרובע היהודים והגן עליהם. אבל חלק מאלה השמשים סרב להיענות לפקודה זו.

כאשר נגמרה התפלה בכנסית הדומיניקנים יצאו התלמידים ושוליות בעלי מלאכה ורבים מדלת העם והתנפלו על רובעי היהודים, רצחו ושדדו באין מעצור. כדי לעכב את השודדים מחוץ לעיר מלחדור העירה, נסגרו השערים על פי פקודת ראש העיר. אך זה מנע מן הפרשים שחנו מחוץ לעיר מלהכנס לעיר. האזרחים נקראו ע"י התוף להזדיין, משלחת נשלחה לארכיהגמון יאן טרנובסקי ולישועיים בבקשה להשתמש בהשפעתם להרגיע את הנוער הפרוע. בינתים פתח טרנבסקי מפקד הפרשים בכח את שערי העיר. אבל עם חדירתו לעיר נכנסו גם דרי פרבר הנוצרים. חוץ מזה הביאה חדירה-בכח זו לידי סכסוך בין המועצה וטרנבסקי, שכתוצאה ממנו עזבו האזרחים המזוינים את המקום. עכשיו התגברה התקפת הפורעים, השוד והרצח. טרנבסקי פקד אמנם על אנשיו להכות בפורעים וגם בתותח ירה בהם. אך לא עצר כח להכניע את הפורעים, ורק הלילה שם קץ לתעלולי ההמון. התוצאה היתה: כל בתי היהודים נהרסו, בתי הכנסיות חרבו ונתחללו, כל הכסף והמשכונות והתכשיטים נשדדו והעיקר 75 קרבנות באדם וביניהם רבנים, חכמים ופרנסים, ומאתים פצועים, שחלק מהם שבק חיים בימים הקרובים. מקורות יהודים מציינים את הזמן ח אייר עד כ סיון כזמן הרצח והשוד.

עוד לא אמרו התלמידים האכזרים די. באחד הלילות הבאים התקיפו שלשה מהם את היהודים המשוטטים בחוצות העיר בלי קורת גג לראשם. ברם מיד התערב המשמר האזרחי המזוין, נורו כמה יריות והתלמידים נתפסו ונמסרו לבית הדין של העיר. בשעת היריות נפל חלל אזרח העיר, סטונטל שמו, שחש לעזרה ליהודים בשעת צרתם. עוד נוצרים אחדים נפלו חללים בשעת הפרעות. אחרים הסתירו יהודים, שהצילו את נפשם מיד הצוררים. בסך הכל נפלו בתקופה הנזכרת בקרב היהודים יותר ממאתים איש והנזקים במטלטלים עלו למעלה משבע מאות אלף גולדן מלבד ההיזקות בבתים ודירות.

מעשים אלו עוררו רעש גדול בכל ארץ פולין. האשימו את המועצה, שלא מנעה את הפרעות. נערכה חקירה והוצא פסק דין שהמועצה חייבת לשלם קנס לקרובי הנהרגים ודמי צער לנפצעים. ואחדים מן המועצה נתחייבו במאסר וגם בתשלום כל הנזקים, שנגרמו על ידי הפרעות.

בשנת 1669 לאחר שהתפטר יאן קזימיר, נבחר מיכאל וישניובצקי, שאישר כל הזכיות והרשיונות של היהודים במדינה.

אז התקיפו הטורקים את פולין. הם דרשו ממנה ויתור על אוקרינה וכבשו את קמיניץ, והתכוננו לכבוש גם את לבוב. שר הצבא סוֹבִיֶסקי, שבא לבובה, מוכן היה להגן על העיר ברגלים ובפרשים במספר לא רב. חלק חשוב מגדי העיר עזבו אותה, ביניהם גם שני הרבנים, מתוך העיר ומחוץ לעיר. מן

האזרחים התגייסו 1000 איש, ביניהם גם יהודים. התגייסו גם ארבע מאות אכרים, שנמלטו העירה, מצויידים במכשירים שונים. כאמצעי הגנה שמשה שריפת הפרברים, שעל ידה הושמד רכוש יהודי. האויב דרש את כניעת העיר, וכאשר סרבה להכנע הותקפה ע"י יריות. לבסוף התפשרו, והטורקים הסכימו לקבל כופר, אבל הסכום שדרשו היה כל כך גבוה, שבשום אופן אי אפשר היה להשיגו מיד תושבי העיר. הוסכם אפוא להעמיד בני תערובות במספר 12 איש, ביניהם שני יהודים. רק אחרי שבע שנים שבו האחרונים בני התערובות לביתם.

כששבו הפליטים האצילים העירה דרשו פיצויים מן העיר בעד בתיהם וחצריהם שבפרברים שעלו באש, ודרישתם נתמלאה לרגל פסק דין, שהוציא בית המשפט. אבל נזקי היהודים בפרבר העיר לא שולמו.

בנוגע למסחר היהודים ידענו, שבשנת 1671 היו שני בתי מזיגה בעיר, אבל נחרבו במשך הזמן עד כדי כך, שראו מנהיגי העיר צורך לצמצמם. בשנת 1676 הותנתה רשות היהודי לסחור במדה מסוימת של רכושו או בקרקע בעל ערך ידוע. הסוחר בסחורות צרפתיות, איטלקיות ומזרחיות או באריגים היה מחויב להוכיח, שיש לו קרקע שערכו 5000 גולדן לכל הפחות. עשיית סחורה בדברים בעלי ערך יותר קטן היתה תלויה ברכוש של 3000 גולדן, למזיגת יינות מובחרים זרים היה צורך ברכוש של 6000 גולדן. למזיגת יינות ממין גרוע ומי דבש — רק של 3000 גולדן. מוגי שכר ויין שרף היו חייבים להוכיח שיש להם קרקע השוה 1500 גולדן. בו בפרק קנו יהודים הרבה נכסי דלא ניידי.

בשנת 1673 מת בלבוב המלך מיכאל ועל כסאו ישב יאן סוביסקי, שעוד בהיותו שר צבא התיחס באהדה ליהודים ובתור מלך דרש שלומם וטובתם.

עוד לפני עלותו של מלך זה על כסאו אירע לפי המסופר מאורע זה: יהודי אחד, גֶּר שמו, שהיה מכובד בעיני בני עמו, בצע יחד עם יהודים אחרים גניבות בלילות. בהשתמשו בתלבושת יהודית, פולנית או גרמנית ובדברו גם בשלש שפות אלו היה מתנפל על אנשים ששדדם והרגם. סוף סוף נתפס והודה באשמתו. הישועיים קוו, שימיר את דתו והכניסוהו לבית כלא בסט' דורותיא. אך הוא סרב לעזוב את דת אבותיו והיהודים השתדלו באמצעות כסף רב לשחררו, מה שלא עלה בידם. אך למצער השיגו, שיומת מיתה קלה, ראשו הותז לא כשהוא כורע אלא בהיותו יושב על השולחן ובלילה. לדברי המספר מצאו במרתפו 17 מתים. קרו מעיר שלא מצא זכר לאותו מאורע לא בארכיונים ולא במקורות אחרים ואפילו לא אצל שונא היהודים כודניצקי, רק יוספוביץ הוא שמוסר את הספור האמור. הוא היה קנוניקוס בכנסיה הקתדרלית.

יאן סוביסקי מת בשנת 1696. בעיר מולדתו זולקיב עזר ליהודים בבנית בית הכנסת שלהם, שסגנונו היה למופת לבנין בתי כנסיות אחרים.

בשנת 1703 קרה אסון בלבוב. מחסן אבק שרפה, שנמצא ברובע היהודים התפוצץ ושלשים וששה אנשים נפלו לקרבן האסון. כמה אנשים הוצאו חיים מתחת תלי חרבותיהם של כמה בתים. גם ר' יעקב יהושע מחבר

הס' „פני יהושע" ניצל בנס. אבל אשתו וילדו וחמותו אבדו.

בשנת 1704 היתה פולין במצב מלחמה עם השוודים, ואלה עלו על לבוב. כמו בכל פעם עלו גם עכשיו בראשונה הפרברים באש, והעדה היהודית בפרבר הקרקובי יצאה נקיה מנכסיה. בהגנה לקחו היהודים חלק באומץ לב. ברם אחרי זמן קצר נלכדה העיר. מסופר שלפני כבושה אמר מלך שוודיה לאנשיו: אם אפול חלל, הרגו כל אשר יש בו רוח חיים בעיר, ואם אכנס כמנצח אל העיר—הרי לכם שתי שעות שיותר לכם להרוג ולבוז. והמלך קיים את דברו. השוודים חדרו אל הבתים הרגו ושדדו כל מה שהשיגה ידם. לא עשו הפלגות: בתים פרטיים, צבוריים, כנסיות של נוצרים ובתי כנסיות של יהודים, בתי נזירים וישיבות, נוצרים ויהודים סבלו מחמת השוד שלהם, שפסק רק אחרי שתי שעות. אבל גורל היהודים היה גרוע משל שכניהם.

מיד אחרי כבוש העיר הטילו השוודים עונש על היהודים, מלבד העונש הכללי, שהוכרחו לספק בו את חלקם בסכום של 20 אלף טלר. מן העיר נדרשו 300 אלף טלר. אך עד ששולם כסף ענושים זה פרצה דליקה בעיר ותאכל את רחוב הסרבים ורחוב היהודים. מחסן הנשק העירוני ואוצרות התבואה העירונים. כאשר ניסו היהודים להשיג הנחה מכסף ענושים שלהם לרגל האסון, הקימו השוודים תליה ותלו פרנסים אחדים עליו בידיהם, והיהודים הוכרחו להביא לאויב את כל הסכום של 20 אלף טלר. עוד הוטלו עליהם 40 אלף, בסך הכל ששים אלף טלר (טלר אחד=7 גולדן ו-15 גרושן).

סבלות היהודים בלבוב בזמן ההוא היו לאֹ נשוא. פתחיה לידה, שחי והורה בעת ההיא בלבוב מתאונן בהקדמתו לספר של אביו שהוציא בשם „עיר דוד" על המצב הירוד של היהודים ועל תלאותיהם, שהוא עצמו ג"כ סבל מהן. משערים שהוא נמצא בין בני התערובות, שלקחו השוודים מלבוב. הסכסוך מאותו הזמן בין הרותנים ובין ראשי העיר הביאו לפי המסופר אחדים מהם בכעסם לידי קריאה: „מוטב היה לשלח באש את הכנסיה הרוסית ולישב על חרבותיה יהודים ואכרים, כי אלה הרי היו מביאים תועלת לעיר!"

יציאת השוודים מן העיר לא שמה עדיין קץ לסבלות העיר. במשך של כמעט שתי שנים הוכתה בחליים רעים ונאמנים, ולהטלת מסי מלחמה וכסף ענושים לא אמרו די. בשנות 1705-1711 היה עליה לשלם כמעט 309 אלף גולדן. בעול הכבד הזה נשאו רק האזרחים והיהודים. האצילים והכמרים השתמשו בפריבילגיות שלהם, כדי להפטר מתשלומים אלו. אחרי מלחמת השוודים נמצאו בלבוב בתים רבים ריקים מיושביהם. המוזגים שבין הנוצרים נתמעטו עד למחצית מספרם לפני המצור, לעומת זה גדל מספר המוזגים היהודיים בעיר, כיון שהמוזגים היהודיים שמחוץ לעיר נמלטו לתוכה כשעלו בתיהם באש בשעת המלחמה.

בשנת 1709 שלמה לבוב לסטניסלב לֶשצ'ינסקי, שהיה בברית עם השוודים, מאה וחמשים אלף טלר פרוסיים. אך למרות התלאות והצרות אשר מצאו את העיר גברה בה אי-סבלנות כלפי בני דתות אחרות. הפולנים גרשו את

המקוטים העשירים והחרוצים שהביאו ברכה לעיר. היחס לרותנים היה קשה ובלתי צודק, וביחוד היתה עין הפולנים צרה ביהודים החסכנים והמפוכחים. „שלם ישלמו!" — זאת היתה דר'שתם, אבל יחד עם זה הצרו את צעדיהם במאמציהם להרויח את פרנסתם. בתקופה שאנו עומדים בה אנו שומעים על תביעה משפטית נגד היהודים מצד העיר, שבירורה נמשך כמעט 40 שנה, הוצאו פסקי דין, שלפיהם נאסר על היהודים המסחר, והסחורות היו נתונות להחרמה, אך היהודים לא נפגעו על ידי פסקי דין אלו. שוחד ויחסים ידידותיים לאנשים שבצוע הפסקים היה בידם סִפלו את הוצאתם לפועל.

בשנת 1719 עשתה מגפה שמות בעיר. ובשנת 1722 נשתנה חוזה היהודים עם הישועיים, שהיה קיים ביניהם משנת 1611. במקום פלפלים וכרכום, שהיהודים היו משלמים לישועיים עד עכשיו, התחייבו מכאן ואילך להעניק להם לכל אחד מארבעת אידיהם הגדולים ארבעה שיבוטים או 3 ליטרות שמן מדנציג, שלש ליטרות קידה, רבע עגל מרבק וטלר אחד. ובשביל תלמידיהם — נוסף על המתנות הקודמות—לכל אחד מאידיהם סיר יין שרף וגרושים אחדים בכל רבע שנה. לכומר השומע וידוייהם ספקו מן הזמן ההוא והלאה ארבע חתיכות צלי לכל חג וחג. נתחדש המנהג הישן לכבד כל רקטור חדש בארבע צנצנות (של מהז). מסים אחרים, שהיו נוהגים, בשם יודאיקי, יודסה, כסף קופסא וכו' נתבטלו מעכשיו.

•

מאורעות, שאירעו בשנת 1718 בדרוהוביץ', ובשנת 1728 בלבוב, מזכירים את אפני הרדיפות האיומות בספרד. מעשה היה בדרוהוביץ' שהיתה שייכת להגמוניה של הארכיהגמון הלטיני בלבוב, ומשרתת נוצרית הביאה לבית גברתה היהודיה ילד מת והעידה, שלפי פקודת גברתה שחטה את ילדה כדי שכל העדה תשתמש בדמו. כאשר האשימו את כל העדה בביצוע הפשע באה היהודיה, אדל שמה, אשת אדם מכובד, והודתה שהיא עצמה שלא על דעת הקהילה צותה לשחוט את הילד. כאשר נדונה למיתה, התחרטה המשרתת על העלילה והודתה על האמת. אולם השופטים לא רצו לבטל את פסק דינם אלא אם תמיר היהודיה את דתה. האשה סירבה והוצאה להורג.

המאורע בלבוב היה ממין אחר. בזמן הזה חי בלבוב, חיים רייצים פרנס וראש ישיבה בשתי הקהלות, בן מ"א שנה, ואצלו תורה וגדולה במקום אחד, כי היה עשיר ונדיב ופזר מעותיו לעניים, ואחיו הצעיר יהושע רייצים, בן ל"א שנה, ג"כ גדול בתורה ומופלג מאד בחסידות, שישב כמה שנים בתענית. והנה בא העירה יהודי זר, שהמיר באיזה מקום את דתו והתחרט על פשעו וביקש שירשו לו לחזור לדת אבותיו ונשמעו לו. הדבר נשמע בחוגי הנוצרים, והאיש נאסר ונשאל מי הם אלה שהסיתו אותו לעזוב את הדת הנוצרית. תשובתו היתה, שאינו יודע שום איש מאנשי המקום. אבל הוא חושב, שאם יעבירו אותם לפניו יכיר את המסית. הכמרים והארכיהגמון האשימו בעוון הזה את האחים רייצים, כל הרבנים וראשי הישיבות והפרנסים כונסו למקום

ועברו לפני המשומד. כשראה את ר' חיים רייציש לא הראה שום סימנים כמו שמכיר אותו. באותה שעה קרא רייציש לארכיהגמון בשפה לטינית: ראית אדוני, איך האשימו אותנו ללא צדק. ברגע זה פנה אליו המשומד ואמר: „זהו! הכרתיו בקולו". מיד נאסרו שני האחים והושבו בבית כלא אפל, ואחר אחד ועשרים יום נחרץ משפטם למות ולשרפה ועל הגדול שבהם עוד נגזר שייקשר לזנב הסוס וייסחב בחוצות העיר לפני מותו. בערב חג השבועות בוצע פסק הדין. כבר שמונת ימים צמו, כדי למרק במעיהם את האוכל שקבלו בבית הסהר, ובאהבה מסרו נפשם על קדושת השם. בשעה שסחבו את ר' חיים בחוצות העיר התפלל תפלת מנחה וכשהעבירוהו לפני בית הקברות היהודי קרא: „הלואי שאקבר כאן!" אסור היה אז ליהודי להראות בחוצות העיר. כדי לקצר את העינויים נשא ונתן עם הסרדיוט, ובשכר של 35 אדומים השיג את החסד ששני הנדונים יידקרו. הגויות נחלקו אחר כך לארבעה חלקים ונשרפו באש. הקדושים נקברו בבית הקברות היהודי והוקמה להם מצבה משותפת. היהודים הצדיקו את הדין באמרם, שהיה כאן עונש על שהשיג ר' חיים את משרתו מן השררה בדמים ולמד גם שפה חילונית (תארתי את הפרטים על פי קרו Gesch. d. Jud. i. Lemberg עמ' 103 ואילך. אבל במקורות אין הענין ברור למדי, כי מצאנו בהם סתירות, שאין ליישבן).

מוסרים עוד על התנפלות הסטודנים (שילרגילייף) בשנות 1732 ו-1733. בזו האחרונה הראו היהודים התנגדות עזה, והתוקפים קבלו ענשם כראוי להם. מן הזמן ההוא הונח ליהודים.

לבוב נמצאה בעת ההיא במצב של התנוונות. הסוחרים הגרמנים העשירים עזבו את העיר או ירדו מנכסיהם. המעמד הבינוני האמיד עבר ובטל. הקרקעות בעיר ומחוצה לה היו נמצאים על הרוב בידי אצילים קטני ערך ואלה החכירו אותם ליהודים. החלאה והזוהמה. הבוץ והאשפה התרבו בעיר. בשנת 1735 יצאה פקודה מאת המלך אבגוסט השלישי שמלך אז בפולין, שיתחקו על שרשי התנוונות העיר לבוב ויתקנו את הבתים וחוצות העיר המנוונים. מענין הוא, שבזמן, שאנו עומדים בו, עומדים 300 בתים ריקים, שבעליהם עזבום מפני מעמסת המסים, והעיריה רשמה את זכויותיה עליהם.

*

אנו נמצאים עכשיו בתקופת התנועה הפרנקיסטית. במלחמה בשבתאות לקחה גם לבוב את חלקה. בקיץ 1722 הטילה אסיפת הרבנים, שהתקיימה בלבוב, חרם על כל הנוהים אחרי השבתאות, אם לא יפנו עורף לתורות הנפסדות ולא ישובו מדרכם הרעה. ובאמת רבים מאלה התנדו על חטאתם בפומבי וקבלו עליהם את הנזיפה ודרכי התשובה, שהוטלו עליהם. אבל אחרים לא סרו מדרכם והתמכרו לתולדותיהם· השבתאות, שהיתה שורש פורה ראש ולענה, הצמיחה את תנועת הפרנקיסטים, שקראו לעצמם „מתנגדי התלמוד" או „זוהריסטים". כת זו, שמצאה חסידיה דוקא בין הרבנים הפולנים, לא יכלה בגלל תורתה המוזרה ופריעת הדת והמוסר הנהוגים בה להחזיק מעמד בקרב היהודים והעמידה עצמה תחת חסותה של הכנסיה הנוצרית. ההגמון מקמיניץ

וסוכן הארכיהגמוניה הלבובית, ניקולאוס דמבובסקי, פרש בחפץ לב את כנפיו על כת זו ולאחר שערך ויכוח בין הפרנקיסטים ובין היהודים בקמיניץ (20 יוני 1757) השתמש בהאשמותיה שטפלה על התלמוד לשם החרמת טפסי התלמוד וטפסי ספרים תלמודיים בנוסח של גרמניה ואיטליה של ימי הבינים. גם בלבוב חפשו בבתים והחרימו טפסי התלמוד וקשרום לשם לעג בזנבי הסוסים וגררום בחוצות העיר. רק על התנ"ך והזוהר חסו שליחי התופת. בקמיניץ עלו על המוקד אלף טפסי התלמוד ויותר. בצוק העתים פנה ברוך יון, מתווכו של המיניסטר גרף ביהל, אל המיניסטר בתחנונים, שיעזור ליהודים, — אך לחנם. לפתע פתאום מת דמבובסקי בשבעה עשר לנובמבר 1751, ובאה הקלה ליהודים. ממלא מקומו בארכיהגמוניה הלבובית ורטיסלב לובינסקי הפסיק את הרדיפות נגד הספרים. בשאט נפש התיחס לרבנים הפרנקיסטים בבגדיהם הארוכים ויחס הצביעות שלהם אל הנצרות. התחילו רדיפות נגד הפרנקיסטים, שנאסרו וגורשו ממקומות מושבם. אז קראו את מנהיגם יעקב פרנק לבוא לעזרה לפולין. ששה מן החברה הצהירו לפני הארכיהגמון לובינסקי בשם כולם את נכונותם להתנצר בתנאים ידועים. ובהזדמנות זו האשימו את אחיהם היהודים, שמשתמשים בדם נוצרים. אך כשלא שמע להם לובינסקי ולא קבלם, פנו שנים מהם, יהודה ליב קריסה שהיה מקודם רב בנדבורנה, ושלמה שור מרוהטין במישרין אל המלך. קודם כל דרשו לערוך ויכוח בינם ובין היהודים. אך כל זמן שלובינסקי המשיך בתפקידו כארכיהגמון לבובי אי אפשר היה להוציא את שאיפתם לפועל. ברם כשנעשה לראש הכנסיה שבמדינה ולארכיהגמון בגניזן חל שינוי במצב. סוכן הארכיהגמוניה בלבוב התכונן בלי ידיעת ציר האפיפיור לערוך את הויכוח הנדון ותוך איום בעונש של אלף טלר הזמין את הרבנים שבחבל שליטתו להופיע בלבוב ב—16 ליוני 1759 ולקחת חלק בויכוח.

הדבר עורר את סקרנותם של אנשים וכרטיסי כניסה נמכרו כמו להצגה. בויכוח ישבו הכמרים עם מיקולסקי בראש כשופטים בפולמוס, אבל אין ספק ששומעי הויכוח לא קבלו שום משג ממנו. יען כי שני הצדדים לא דברו בשפה המובנת לשומעים. מן הפרנקיסטים באו עשרה אנשים. ביניהם אלה הנזכרים ועוד רב לשעבר בבוסק. בראש ארבעים איש ממתנגדיהם היהודים עמדו ר' חיים כהן רפפורט, בֶּר מיזלוביץ וישראל ממיז'בוז'. חשבו בראשונה, שזה האחרון היה ר' ישראל בעל שם טוב מיסד כת החסידים. אבל החקירות בזמן האחרון הראו את הטעות שבדבר (בלבן, בספר הזכרון לפוזננסקי עמ' 36). בין הטענות שעליהן התוכחו היתה גם ההאשמה, שלפי התלמוד יש צורך בדם הנוצרים ומי שמודה בתלמוד זקוק לו. הראיה שהמאשימים הביאו לדבריהם הוא נוטריקון לסימן דצ"ך עד"ש באח"ב, שפתרוהו כראשי תיבות ל„דם צריכים כולם על דרך שעשו באותו איש חכמים בירושלים". סוף דבר היה שמיקולסקי הצהיר שרפפורט וסיעתו נוצחו וההאשמה על דבר שמוש בדם נוצרים לא הופרכה. גם יעקב פרנק בא לבובה, כדי להיות נוכח בשעת הויכוח. ואחרי שנגמר התנצרו יותר מאלף פרנקיסטים. שלמה שור קבל בשעת ההמרה

את השם לוקס פרנצישק וולובסקי (תרגום של שור), אחיו הצעיר נתן נקרא מיכל וולובסקי, ורבים בין האצילים הפולנים בימינו, כגון דמבובסקי, זולינסקי, נימצביץ, ואחרים הם בני הפרנקיסטים, שהתנצרו אז בלבוב. פרנק עצמו המיר את דתו בורשא, ושושבינו היה המלך.

הויכוח התקיים בכנסיה הקתדרלית. הפגיעה ברגשות הדתיים של היהודים, שבאה בעקבות בקורו של הרב ר' חיים כהן וחבריו במקום הזה, הביאה ליצירת האגדה, שהויכוח לא התקיים. לפי שמתנגדם העיקרי של היהודים מת אור ליום הויכוח.

שונאי ישראל השיגו באותם הימים פקודת המלך נגד היהודים, שלפיה נתחייבו לשלם למועצת לבוב שלשים אלף גולדן, הוטל עליהם חרם והוטבע עליהם חותם של משוללי כל כבוד. ברם בעת ההיא אזלת יד המלך להוציא את פקודותיו אל הפועל. אויבי היהודים עשו מאמצים הרבה, כדי לגשם את תביעותיהם. אך עד שלא הגיע הדבר לידי הכרע בטל המשטר הפולני ובחלוקת פולין בשנת 1772 בא המשטר האוסטרי במקומו. בעת ההיא נמצא כל מסחר העיר לבוב בידי היהודים.

עסקי יהודי לבוב

עסקי יהודי לבוב היו:

א) הלואה ברבית לישראל ולנכרים על משכונות בנכסי דניידי ודלא ניידי ועל שטרי התחייבות. בין המשכונות היו לפעמים גם תשמישי הכנסיה. משכונות אלה נתקבלו לעתים בנגוד לחוקי הרשות. גם היהודים לוו כסף מן הנוצרים ונתנו להם משכונות.

ב) המסחר בדברים המותרים והאסורים.

ג) תווך.

ד) מלאכה שבוצעה על הרוב במטמוניות, מפני שבני אומנותו של היהודי, הנוצרים, עינם היתה צרה בזו של היהודי ודחקו את רגליו ממנה.

היו גם חוכרי מכס שונים בין היהודים וחוכרי קרקעות וגם בעלי קרקעות. החוכרים העסיקו לפעמים יהודים בתור עוזרים.

הרבנים שכהנו בלבוב עד חלוקת פולין

כנראה לא היהודים הרוסים ילידי הארץ ולא היהודים, שהגרו שמה מקושטא ואסיה הקטנה, הצטיינו בידיעת התורה וספרות ישראל. שפתם של היהודים הרבניים היתה זו של שכניהם הרוסים, ושל הקראים—השפה הטטרית. במקום שגרו יהודים רבים ביחד היה להם שליח צבור, שהיה גם מלמד דרדקי, אשר לא קבל משכורת קבועה, אלא התפרנס ממשלוח מנות שקבל בפורים וממתנות שמחת תורה ולקח חלקו בכל שמחה, כגון חתונה וכדומה. האנשים,

שהיה להם התפקיד האמור ושאר תפקידי צבור היו נקראים „משועבדים".

מניח היסוד ללמוד התלמוד בפולין היה ר' יעקב פולק, שהיה רב ומורה בקרקא קודם שנתמנה לרב בפראג. ר"י פולק, שנפטר בפראג, השאיר אחריו תלמידים רבים, שהעלו את למוד התלמוד לגובה, שלא הושג עד העת ההיא. הפליטים היהודים ממערב ומגרמניה—שהגיעו לפולין—הביאו עמהם ידיעה עמוקה בתלמוד וגם את השפה הגרמנית, שנעשתה במשך הזמן בתערובת של בטויים פולניים ועבריים לשפתם של יהודי פולין, ודחתה מפניה את שאר הלשונות שבפיהם. בזמן קצר בערך הועלתה ידיעת התלמוד בפולין למדרגתה של צרפת בימי התוספות. ר' שלום שכנא, תלמידו של ר' יעקב פולק, ר' שלמה לוריא (מהרש"ל) מצאצאי משפחה שהגרה מאלזס, ור' משה איסרלש (רמ"א) במאה השש עשרה, היו מצויינים בפולין בידיעותיהם התלמודיות. תלמידיהם נפוצו בכל הארץ.

בנוגע ללבוב—הרי לפי נוסח מצבה אחת שבעיר מת שם בשנת רס"ג מו"ה לוי בן מו"ה יעקב קיקניש מגזע יונה הנביא, אב"ד וריש מתיבתא שבלבוב. לדברי בעל כלילת יופי (דף ל"ז ב') נקרא רב זה „ר' לוי רופא".

רב של שתי הקהלות שבעיר ושמחוץ לעיר היה ר' קלמן מוורמיזא בן דורו של ר' שלום שכנא שגלה מגרמניה לפולין. הוא האיר עיני הגולה בפסקיו ובתשובותיו שהשיב לגדולי ישראל בדורו, ותשובה אחת ממנו נדפסה בשו"ת רמ"א משנת שי"ח. שמש בכהונתו מ"ב שנה כמנין „בלבוב" ומת שם בשנת ש"כ. בנוסח המצבה משבחים אותו ש„לרבוי ממון לא הי' חמדתו", כנראה יתרון שלא נמצא למכביר אפילו בין אנשי המעלה. חתנו היה ר' אליעזר בן מנוח, שגם תשובתו נמצאת בשו"ת רמ"א.

ר' אשר ב"ר יצחק הכהן היה אב"ד וראש ישיבה, עמד בראש חברה קדושה ובראש החברה „שומרים לבקר" והיה גזבר הקהלה והעמיד תלמידים הרבה. מת בשנת שמ"ב. בנו ר' יעקב קאפל היה אחיב רב מחוץ לעיר.

ר' יצחק איזיק ב"ר יחיאל הקדוש היה אב ב"ד בשתי הקהלות וראש ישיבה ונשיא (של א"י?). הוא חתם על התקנה בועד ד' ארצות משנת שמ"ז ביריד גרומניץ בלובלין, שלא ישתדל שום רב להשיג משרת הרבנות בכסף. תקנה שנתחזקה בשנת ש"נ. ר' יצחק מת בשנת שנ"ט.

ר' מאיר ב"ר גדליה (מהר"ם מלובלין). שהיה חתנו של ר' יצחק שפירא הכהן אב"ד ור"י בקרקא, שממנו קבל רוב תורתו. אחרי מות חותנו בשנת שמ"ב נתקבל ר' מאיר לאב"ד בקרקא בשנת שמ"ז. מתלמידיו הם בעל „מגיני שלמה" ובעל שו"ת „משאת בנימין". שנים אחדות לפני שנ"ט עבר בתור אב"ד לבובה וישב שם עד שנת שע"ג. בו בפרק אירע, שר' אברהם שרנציל, בעל „איתן האזרחי", עשה משתה לחתונת בנו והזמין גם את הרב. וכאשר שב זה לביתו ליוה אותו ר' אברהם שרנציל עד ביתו בלי שהרגיש הרב בזה. וכאשר העירתו אשתו על זה באמרה: מדוע אינך רואה מי הולך אחריך לכבדך? ענה: ולמה לא ליוה אותי גם רבו הרב בעל הסמ"ע? כלום

לא לכבוד יהיה זה לו? כשמוע ר' אברהם את הדברים האלה כעס על חילו? כבוד רבו, וכאשר עברו שבעת ימי המשתה, קרא את ראשי העדה לאסיפה וגם בא בדברים עם ראשי ועד ד' ארצות וישתדל בכל עוז להעביר את הגאון מהר"ם מרבנותו, ובעזרת השלטון עלה בידו להשיג את מטרתו. על פי פקודת השלטון הוכרח אפוא מהר"ם לעזוב העיר ביום ששי בשבת. בעת ההיא חזרו אחרי רב בלובלין ור' מאיר נתקבל שם לאב"ד, ונפטר שם בשנת שע"ו ועדיין לא מלאו לו ששים שנה. נודע בחידושיו על שיטות הש"ס ובשו"ת מהר"ם מלובלין. יש מפקפקים אם פעל בלבוב בתור אב"ד.

אחרי מהר"ם שימש כאב"ד בלבוב וכל פודוליה ר' יוסף קאזי. גם הוא כמו מהר"ם היה שם רב בימי בעל הסמ"ע. ויש השערה, שר' יוסף זה הוא חתנו של ר' שאול ואהל. מנוחתו כבוד בפוזן.

מן הזמן שאנו עומדים בו ועד שנת ת"מ היו בוחרים בשני רבנים, רב לכל אחת משתי הקהלות. מחוץ לעיר נתקבלו בזה אחר זה רבנים אלו:

ר' משה ב"ר מרדכי אשכנזי, ששמו נמצא בהסכמות שונות. כתב תשובה לבעל הסמ"ע, מת בשנת ש"פ (?). חתנו ר' שפטיל הורוביץ היה בנו של בעל של"ה.

אחריו ר' יעקב קאפיל ב"ר אשר הכהן. בשבתו בלבוב כאב"ד וראש ישיבה בא לידי סכסוך עם חכמים שבלבוב. ומעשה שהיה כך היה: כשנתקבל לרב בשנת ש"פ הלך בחודש אלול לבית הקברות לומר שם תחינות. בבואו שמה ראה הרבה אילנות נטועים שם וענפיהם סמוכים זה לזה ועליהם סוככים כסוכה ממש ומקצתם מאהילים על אילו קברים, ולכן אסור היה לדעתו לכהנים ליכנס תחת האילנות משום אוהל הטומאה. והנה ספרו לו, שר' יהושע פלק כ"ץ ז"ל, בעל הסמ"ע, היה הולך תחת ענפי אילנות אלו ולא עלה על לבו שום חשש. נגד עובדה זו טען הוא, שאפשר שבימי בעל הסמ"ע לא היו האילנות סוככים בעליהם עד כדי איסור. לשיטתו אסר על הכהנים שבקהלתו לשהות תחת אותם האילנות וגם לכנס דרך הפרוזדור, שגם הוא היה מכוסה עלים, ותקן בשבילם כניסה מיוחדת. מעשהו עורר פולמוס בין החכמים, ור' אברהם שרנציל כתב אליו תשובה בענין זה וכמוהו גם ר' אהרן אבא הלוי ב"ר יוחנן. גם הרב בעל תוספות יו"ט התערב בענין הנדון. תוצאות הפולמוס היו שכהני חוץ לעיר נשמעו לרבם ר' יעקב קאפיל וכהני תוך העיר לא שמו לב לדבריו.

על ר' יעקב קאפיל אומרים, שהיה מצאצאי מגורשי ספרד ושהיה לו ספר היחס, שבו הוא מתיחס על עזרא הכהן. מת בשנת ש"ן, רבנותו נמשכה י' שנים.

אחריו נבחר ר' מרדכי ב"ר צבי הירש אשכנזי, שנפטר בשנת שצ"ו.

הבא אחריו הוא ר' יהושע ב"ר יוסף, בעל מגיני שלמה ושו"ת פני

יהושע. נולד בווילנא ושמע תורה גם מפי מהר"ם מלובלין ור' יהושע פלק בעל הסמ"ע. היה אב"ד וראש ישיבה בטיקטין וכן נתקבל לאב"ד בעיר הורדנה ובעיר פשמישל ואח"כ היה אב"ד בלבוב מחוץ לעיר וראש ישיבה. והיה מחותנו של בעל "איתן האזרחי", ר' אברהם שרנציל. אחר כך נתקבל לראש ישיבה בקרקא כממלא מקום בעל "מגלה עמוקות", והיה זה עוד בחיי הב"ח, ואחרי פטירתו של זה מלא ר' יהושע את מקומו בכל עניני הרבנות. בשנת ת"ר נתקבל גם הרב בעל תוס' יו"ט לראש ישיבה בקרקא ועוד באותה שנה נתמנה שם לאב"ד והגליל, ור' יהושע נשאר שם כראש ישיבה. רבי יהושע היה עשיר ולא קבל משכורת מעדתו, וכל הכנסות הרבנות נמסרו לבעל תוס' יו"ט. מחניכי ישיבת ר' יהושע היו בעל הש"ך, בעל "עבודת הגרשוני" ובעל "עטרת זקנים". ר' יהושע נפטר בקרקא בשנת ת"ח. הספידוהו בעל "איתן האזרחי" ובעל "תפארת ישראל", בעל "פני יהושע" על הש"ס היה נכדו.

אחרי שנסע ר' יהושע מלבוב נתקבל כאב"ד מחוץ לעיר וכראש ישיבה ר' משולם ב"ר אברהם זלצבורג אשכנזי. הוא היה בעל השפעה רבה בועד של ד' ארצות. אחרי מותו בשנת ת"ה נסעה אשתו לקרקא מקום מגורי בתו ושם התפרנסה מעסקי הלואה ברבית.

אחריו בא ר' יוסף בן אליקום גוץ אב"ד מחוץ לעיר. מסופר, שמכרו מקום בבית הכנסת, כדי לפדות את בתו מבית האסורים ובעלה ברח מבית אסורים זה. רב זה מת בשנת תי"ב, והספידוהו בעל "איתן האזרחי" ובעל "תפארת ישראל".

הרב היותר מפורסם שבין רבני חוץ לעיר היה ר' דוד בן ר' שמואל הלוי, בעל טורי זהב. הוא נולד בעיר לודמיר באמצע המאה הרביעית. אבי זקנו היה ר' יצחק בצלאל"ש הנודע בספרי הפוסקים. רבו היה אחיו הר' יצחק הלוי, אבל קבל תורה גם מחכמים אחרים, ואף מפי ר' יואל סירקיש בעל הב"ח, אשר נתן לו את בתו רבקה לאשה. ר' דוד הציע את שאלותיו לפני אחיו הגדול מוהר"ר יצחק הלוי כתלמיד לפני רבו. פעם אחת חתם על שאלה "דוד הוא הקטן". על זה השיב לו אחיו: "דוד הוא הקטן בעיניו, וגדול הוא בכל עניניו, חסיד ועניו, ה"ה אדוני אחי חביבי, ידידי רדידי, צמידי חמודי וכו'". וכאשר נפרד מבית חותנו, כדי להרביץ תורה במקום שבחרו בו, הריץ שאלותיו לחותנו ובא במגע עם כמה גדולי הדור. הוא מספר: "ואני בילדותי הייתי דר בק"ק קראקא עם ביתי ובית מדרשי שהיה למעלה מבית הכנסת ונענשתי הרבה במיתת בנים ותליתי בזה". משם נתקבל לאב"ד וראש ישיבה בפאטליצ'ה הסמוכה לראווה וחי שם בדוחק יעוני. אח"כ עבר לפוזן ובמשך הזמן נבחר לאב"ד וראש ישיבה באוסטרה אשר בגליל ווהלין. בשנת ת"ח ות"ט כשברחו יהודים רבים ממקומותיהם מחמת ההריגות שהיו בפולין, היה גם ר' דוד בין הגולים והוכרח גם לחנות עם כל בני ביתו על פני השדה. הנדידות הביאו אותו למֶהרין, אבל לבסוף חזר לפולין ובא לבובה, ושם נתקבל לאב"ד וראש ישיבה מחוץ לעיר, זמן קצר אחרי פטירתו של ר' יוסף גוץ. מספרים,

שר׳ דוד נתקבל בתחילה בלבוב לראש-מנקר בימי רבנותו של ר׳ מאיר ז״ק, והנה נולדה פעם שאלה בבית המטבחיים בדבר כשרות הבשר ופסק ר׳ דוד שהבהמה היא כשרה, אבל שאר המנקרים דעתם היתה שהיא טרפה והלכו לקבול עליו בפני הרב ר׳ מאיר ז״ק, וזה שלח לקרוא לו וגער בו על שהכשיר את הטרפה, אך ר׳ דוד עמד על דעתו שהבהמה כשרה. ויקצוף עליו הרב וצוה להעמידו לתוך ה„קונה״, מקום שמסגירים שם את החוטאים, ועוברים ושבים מביטים בהם והם מתביישים. והנה בעת עמדו שם עבר לפניו אחד הנערים ותרנגולת שחוטה בידו וישאלהו ר׳ דוד על ענין התרנגולת ונודע לו שהנער שאל את הרב על דבר כשרותה וזה הטריפה. ויאמר לנער: שוב אל הרב ואמור לו בשמי, שהתרנגולת כשרה. הנער עשה כדבריו והרב חזר וחקר את הדבר וקבע שהדין עם ר׳ דוד. אז צוה לפתחו ממסגרו וכאשר בא אליו ושוחח עמו וראה שהוא „צנא מלא ספרא״ בקש סליחה על העלבון שגרם לו, והשתדל שימנו אותו לראש ב״ד ואחרי מותו של ר״מ ז״ק קבלו את ר׳ דוד לאב״ד וראש ישיבה. ר׳ דוד היה בשנת תכ״ד אחד מראשי הועד כשנועדו חכמי ד׳ ארצות בלובלין ביריד גרומניץ. לעת זקנתו מתה עליו אשתו ונשא את אשת גיסו. שנים מבניו נהרגו בשעת הפרעות בלבוב בשנת תכ״ד. השלישי ר׳ ישעיה, נשלח על ידי אביו יחד עם אחיו חורגו, ר׳ אריה ליב בעל שו״ת „שאגת אריה וקול שחל״, אל שבתי צבי לתהות על קנקנו ובחזירתם הביאו עמם אגרת שלומים ומנחה שמסר להם ש״צ בשביל אביהם. ר׳ דוד נפטר בשנת תכ״ז. נודע בספרו „טורי זהב״ על ארבעה חלקי ש״ע וגם „דברי דוד״ על התורה לבאר דברי רש״י.

אחרי בעל ט״ז נתמנה לאב״ד וראש ישיבה מחוץ לעיר ר׳ יהודה יודל ב״ר משה מלובלין. בשנת תל״ז היה הוא והר׳ צבי הירש שבתוך העיר בועד ירושלב בין חכמי ד׳ ארצות, ושניהם הסכימו על הדפסת נ״ך באמסטרדם עם תרגום גרמני. ר׳ יהודה יודל מת בשנת תנ״ז (?).

מן הרבנים שנתמנו בתוך העיר יש להזכיר:

ר׳ אליהו ב״ר אברהם קלמנקש, שנקרא גם בשם ר׳ אליהו מלובלין והיה אב״ד וראש ישיבה בלבוב. לפי נוסח מצבתו מת בשנת שצ״ו בשבת פרשת מצורע בשעת הדרשה וסיום הנוסח הוא: „ויקבר במקום קבר אביו ולא ידע איש את קבורתו עד היום הזה״. אם היה ר׳ אליהו רב בתוך העיר בלבד אינו ידוע. בנוסח המצבה כתוב סתם „ר״מ ואב״ד דק״ק לבוב״. בנו ר׳ אברהם קלמנקש היה אחד מב״ד הגדול בקרקא בימי בעל תוס׳ יו״ט.

ר׳ שלמה ב״ר יצחק אברהם הלוי, הנקרא גם ר׳ שלמה חריף, היה אב״ד וראש הישיבה בתוך העיר בזמן שהיה ר׳ יהושע בעל „מגיני שלמה״ רב מחוץ לעיר. הוא היה חתנו של ר׳ יוסף כ״ץ, גיסו של רמ״א ומחותנו של ר׳ אברהם שרנצל. בנו ר׳ יצחק היה חתנו של מהרש״א. מת בשנת שצ״ח. בנוסח מצבתו נתן לו גם התאר „ר״ג״.

ר׳ מאיר ב״ר אברהם ז״ק היה אב״ד וראש ישיבה בתוך העיר בזמן

שהיה ר' יוסף ב"ר אליקים געץ רב מחוץ לעיר. הוא מת בשנת תי"ד. אחד מבניו, אברהם, שנולד אחרי מות אחיו הגדול, נקרא על שמו.

ר' נפתלי הרץ ב"ר יהודה זעלקל מזי"א אשכנזי. נמנה אצל קרוביו הרבנים שבתוך העיר, אבל כבר הוכח שטעות היא, ור' נפתלי היה רק דיין בתוך העיר בזמן רבנותו של ר' יוסף ב"ר אליקום געץ.

ר' צבי הירש ב"ר זכריה מנדל קלוזנר היה אב"ד וראש ישיבה בתוך העיר בשעה שהיה ר' יהודה יודל בן מהר"ם מלובלין אב"ד מחוץ לעיר. היה תלמידם של בעל הב"ח ושל בעל „מגיני שלמה" ושל בעל „צמח צדק". עסק גם במסחר והיה עשיר. הוא ור' יהודה יודל היו גולים בשנת תל"ג מפחד מצור העיר. ר' צבי הירש נתן בשנת תל"א הסכמה על נ"ך בתרגום אשכנזי ואח"כ על תנ"ך בתרגום אשכנזי ביחד עם רבנים אחרים בשנת תל"ז בירוסלב, ולקח חלק בהתיעצויות של אספות החכמים בפינצ'ב, בלבוב, בלובלין וירוסלב. לאחר זמן נתקבל לרב בלובלין. בנו יהושע העשל היה פרנס בלבוב.

ר' משה חריף בן ר' ישראל ונקרא גם פינחס נתקבל לרב בלבוב אחרי שנסע מכאן ר' צבי הירש ב"ר זכריה מנדל. נולד בלבוב והיה אב"ד וראש ישיבה בלבוב בשתי הקהלות והגליל. ישב בראש כמה אספות של ד' ארצות. הניח כמה כתבים ומת בשנת תס"ב.

חתנו ר' נפתלי הירץ ב"ר ישראל אשכנזי מלא מקומו. הוא היה קודם אב"ד וראש ישיבה בקובל, ואח"כ נבחר לאב"ד וראש ישיבה במקום חותנו בלבוב והגליל. היה נקרא בשם רבי הירץ והובאו ממנו הרבה דברים בספרים שונים. מת בשנת תע"ב.

אחריו נבחר לרב בלבוב ר' יואל ב"ר יצחק אייזיק היילפרין. בתחילה היה אב"ד וראש ישיבה בלוצק ואח"כ בפינסק והגליל ואח"כ נקרא לאוסטרה ולבסוף נבחר לאב"ד וראש ישיבה בלבוב והגליל, ואז היה חותם כמה פעמים „חונה בק"ק אוסטרא ומצודתו פרוסה בק"ק לבוב והגליל". היה עם חכמי ד' ארצות בועד ירוסלב של שנת תנ"ב-תנ"ג. בשנת תנ"ח היה ראש הועד באסיפת הגאונים דגליל ווהלין בטירהאוויץ. ספק אם בא אחרי בחירתו ללבוב ובעל „כלילת יופי" סובר, שמת קודם שנכנס לתפקידו בלבוב.

אחריו נבחר ר' צבי הירש אשכנזי ב"ר יעקב („חכם צבי") לאב"ד וראש ישיבה בלבוב והגליל. עודנו באביב ימיו הלך עם אבותיו לעיר אופן וילמד תורה מפי אביו ומפי אבי אמו. משם הלך לשלוניקי להשתלם בידיעותיו, ובקושטה קבל את התואר „חכם". חזר לבית אביו והתחתן. בשנת תמ"ו כאשר באה העיר אופן במצור, נפגעה אשתו ובתו היחידה ומתו. אז ברח לסרייבו בבוסניה והיה שם לרב. וכשבאה במצור גם העיר הזאת וגם שמע, שאבותיו הלכו בשבי, עזב את עירו, ונדד לכמה מקומות ובא ברלינה, ושם נשא את שרה, אחותו של הרב ר' זאב וואלף מירלש, בן אב"ד של שלש הקהילות אה"ו, וילך אחריה לאלטונה עיר אבותיה. שם קבע לו ישיבה

עם תלמידים בבית המדרש הגדול. אחרי מות חותנו נקרא למלא מקומו. אך מפני שגם ר' משה מרוטנבורג שאף לאותה משרה, נעשתה פשרה ביניהם, ששניהם ישמשו ברבנות באלטונה לסירוגין של חצי שנה, ונמשך הדבר כך עד שנת תי"ע. או פרצה מריבה, וחכם צבי עזב את הרבנות והצטמצם בבית המדרש הגדול, ועוד באותה שנה קבל כתב רבנות מקהל אשכנזים שבאמשטרדם ועבר שמה עם כל בני ביתו. לא עברו ימים מועטים ומריבה פרצה בינו ובין חכמי הספרדים שבעיר, לרגל הופעת הספר „דברי נחמיה" של נחמיה חייא חיון, שהוא (חכם צבי) מצא בו דרשות של דופי. סופו של דבר היה, שעזב את העיר ועבר במקומות שונים עד שבא לארץ פולין ונבחר, כאמור, לאב"ד ור"י בלבוב. בהיותו בלבוב תקן תקנות, עשה דין באנשי זדון והעביר גם פרנס אחד, ר' זליג, ממשרתו, מפני שנתברר לו שגזל ממון הקהל ואכל שוד עניים. זה הלשין על הרב בפני השלטון. הקהלה חרדה ורגזה מפני חמת המושלים. ברם כשהופיע הרב לפניהם ודבר עמהם איטלקית, התיחסו אליו בכבוד. סוף הדבר היה, שנתנה לו רשות וכוח לדון כמעט דיני נפשות בקהלתו. אז נפלה אימתו על כל אנשי הבליעל. הוא לא נשא פני איש, ואפילו לא את פני מחותנו, שהודות להשתדלותו עלה על כסא הרבנות בלבוב. כשהיה לזה דין ודברים עם מישהו לפני הרב, קרע זה את שטרו, שהוציא על בעל דינו, בהכירו, שהשטר הוא פרוע. גם בסדר הלמוד עשה תקנות. אבל רק זמן קצר זכתה העיר ללכת לאורו, כי מת אחרי ארבע שנות כהונתו שכיהן שם. בנו ר' יעקב בא אח"כ לבובה והספידו.

אחריו נבחר ר' שמחה בן ר' נחמן כהן רפפורט, הרב מלובלין, לשמש ברבנות לבוב, אבל בדרך נסיעתו לבובה מת בשברשין בשנת תע"ז.

מזכירים גם את ר' משה חיים, שהיה אב"ד בלבוב והגליל.

בשנת תע"ז נתקבל ר' יעקב יהושע ב"ר צבי הירש, בעל „פני יהושע" על הש"ס, לאב"ד ולרי"י בלבוב והגליל. הוא נולד בקרקא בשנת ת"מ או אמ"ת והיה נכדו של בעל „מגיני שלמה". חותנו היה ר' שלמה סג"ל לנדא ראש ומנהיג בלבוב. ר' יהושע עבר לבובה וכאן נחמנה למשגיח על המלמדים ואח"כ לפרנס ומנהיג וקבע לו ישיבה בביתו. לרגלי התפוצצות של מחסן אבק שריפה איבד את אשתו וחמותו ואבי חמותו ובתו והוא עצמו ניצל בנס. אחר כך נשא את בת ר' ישכר בריש מלבוב, שילדה לו ארבעה בנים ושתי בנות. מלבוב נקרא לשמש ברבנות בטרלי ואחר כך בקריב, בליסקא ובשנת תע"ז בלבוב עצמה. בשנת ת"ץ נתקבל לאב"ד ור"י בברלין, ומצינו שחתם „ח"פ ברלין ומצודתו פרוסה לגליל לבוב". בשנת תצ"ד עבר למיץ לכהן כאן ברבנות. ממיץ נקרא לפרנקפורט לשמש כאב"ד ור"י, אבל גם שם לא מצא מנוח. מפני המריבות השונות שפרצו שם, עזב את העיר והיה נודד ממקום למקום. אשתו מתה עליו ונשא אשה אחרת, ונם זו מתה. חלק מעדת היהודים שבפרנקפורט החליט לבסוף לקרא לו לשוב שמה, אבל כאשר בא שמה, מנעוהו מתנגדיו מלדרוש בשבת הגדול, ויצא מן העיר סר וזעף. בשנת תקט"ז

הלך לעולמו בעיר אופיבך ונקבר בפרנקפורט. במחלוקת שבין ר' יעקב עמדן ור' יונתן איבשיץ לקח חלק לצד ר' יעקב עמדן.

לאחר שעזב בעל „פני יהושע" את לבוב נתמנה לאב"ד והגליל ר' חיים יהודה ליב הלוי איטינגא בר' אליעזר. אבל עוד בשנת תע"ט היה שם בית מדרשו קבוע והוא עמד בראשו. הרב ר' חיים כהן רפפורט היה גיסו ומחותנו. הוא נזכר פעם בתור אבד"ק יריטשוב ולבוב. אחיו ר' יוסף חיבר „עדות ביהוסף" על התורה (ר"ש בובר בספרו „אנשי שם" מביא ערכו בשם הנזכר, וחוץ מזה הוא מביא ערך ר' יהודה ליב ב"ר אליעזר סג"ל, שהיה דיין וריש מתיבתא בלבוב ושאחיו הוא ר' יוסף בעל „עדות ביהוסף", ואינו מזכיר שם שהיה לאחר זמן אב"ד. כנראה, שמתוך טעות חשב ששני אנשים שונים לפניו, ומשום כך אינו מזכיר בערך האחרון, ששמו של ר' יהודה ליב היה גם „חיים" וגם „איטינגא").

אחריו נבחר ר' אריה ליב ב"ר שאול לאב"ד בלבוב. הוא היה חתנו של חכם צבי ובמשך הזמן נתקבל לאב"ד ור"י ברישא והגליל. משם עבר לגלוגא לשמש שם כאב"ד ור"י. ולא עברו ימים מועטים ונתמנה גם לרב בלבוב. וכפי הנראה שימש בתור רב בשתי הקהלות גלוגא ולבוב בעונה אחת, כי מצינו, שהוא חותם „נאם אריה ליב חונה בק"ק גלוגא רבתי ומצודתי פרוסה לק"ק לבוב והגלילי". אחרי זמן קצר עזב את שתי הקהלות גם יחד ועבר בשנת ת"ק לאמסטרדם לשמש שם כאב"ד ור"י לעיר ולמדינה בעדת האשכנזים, במקום ר' אלעזר מקרקא שעלה לא"י באותה שנה. שם הקים את בית המדרש הגדול. במחלוקת שבין ר' יעקב עמדן ור' יהונתן עמד בצד ר' יעקב עמדן גיסו. מת באמשטרדם בשנת תקט"ו.

אחרי עזוב ר' אריה ליב את העיר נבחר לאב"ד בלבוב והגליל רבי חיים ב"ר שמחה כהן רפפורט. הוא היה בתחילה אב"ד בעיר זיטל, אח"כ בסלוצק בליטא, ובהיותו שם נתן הסכמה על „סדר הדורות" של ר' יחיאל היילפרין ומשם נתקבל לאב"ד בלבוב ושימש בכהונתו שלשים ואחת שנה. הוא התוכח, כמסופר למעלה, עם הפרנקיסטים בקחדרלה בלבוב, וזה היה בשנת תקי"ט. אליו פנה ר' יהונתן במחלוקתו על דבר הקמיעות ובקשו שיעמוד לימינו. הרב ר' חיים חתם גם על הכרוז שהכריזו בכו אייר תקט"ז בברודי ע"ד ש"צ. כתב „שו"ת רבינו חיים כהן" ומת בשנת תקל"א. ע"ד בנו רבי אריה ליב מסופר, שכאשר עמד מינוי ראש ישיבה על הפרק, רצו פרנסי העיר להעניק משרה זו לר' משה ב"ר צבי הירש מוזס, אבל הרב ר' חיים כהן השתדל שמשרה זו תמסר לבנו ר' אריה ליב, ופרצה מריבה בין המצדדים בזכות רפפורט ובין הנוהים אחרי מוזס. לבסוף השיג מוזס את המשרה. ברם לאחר שדרש ר' משה מוזס בשבת את דרשתו הראשונה, חלה ומת בטרם מלאו לו ארבעים שנה. ואז נבחר ר' אריה ליב תחתיו ושמש בכהונה זו שבע שנים, והלך לעולמו עוד בחיי אביו. לשם פיוס השיא ר' חיים כהן את נכדתו לר' אליהו מוזס, בנו של ר' משה מוזס המנוח, וגם שם עיניו על בית רבי

משה והשיא לבנו ר' מרדכי את נכדתו של ר' דוד אלטשולר בעל „מצודת דוד".

הרב האחרון, שנבחר בתקופת ממשלתם של הפולנים, היה ר' שלמה בן משה חר"ה. נולד בזמושטש, נשא את בת משה פרנס, שהיה אז ראש ומנהיג בליסה. אח"כ נתקבל לאב"ד ור"י בחלם. חבר ס' „מרכבת המשנה" על ס' ה„יד" להרמב"ם והוציאו לאור בהסכמת שבעה גאוני ארץ וביניהם ר' חיים כהן רפפורט שהיה מחותנו. חבר גם ס' „שלחן עצי שטים" על הלכות שבת וספר „שערי נעימה" על דקדוקי נגינות וטעמים, שנדפס עם הגהות משלמה מדובנה. מחלם נתקבל לרב הכולל בזמושטש והגליל, וכשמת ר' חיים כהן רפפורט, נתקבל במקומו לאב"ד ור"י בלבוב וכל הגליל. כאשר יצא ערעור על בעל „פרי מגדים" שסדר גט ויצא מכשול מתחת ידו, עמד ר' שלמה לימינו וכתב בתשובתו שיש לסמוך על היתרו. בלבוב ישב כשש שנים עד תקל"ז, אז עזב את העיר בכונה לעלות לארץ ישראל. בא לשלוניקי והדפיס שם מהדורא תנינא של ספרו „מרכבת המשנה" ומת שם (סביב לשנת תקמ"ה). ר' שלמה היה גם בעד ידיעות חילוניות רחבות.

החכמים המנויים להלן לא היו רבנים רשמיים בלבוב, אבל הרביצו תורה כאן והיה להם התואר ריש מתיבתא (ראש ישיבה):

1) ר' נפתלי הירץ ב"ר מנחם. כתב פירוש על מדרש רבה וחמש מגילות. מת בשנת שמ"ב.

2) ר' אליעזר ב"ר מנוח, חתנו של ר' קלמן וירמיזא. היה גם גבאי צדקה בבית הכנסת החדש בלבוב.

3) ר' בנימין ואלף אב"ד ברחמנוב ור"י בלבוב.

4) ר' חנוך הענדיל ב"ר שמריה, בן דודו של בעל הסמ"ע אשר אתו ביחד סידר את הגט הידוע בוינא. חבר ספר „מנוח הלבבות" על ספר „חובת הלבבות" וגם שו"ת. היו לו גם ידיעות חילוניות. בנוסח מצבתו נתנו לו התואר „ריש מתיבתא" ו„ריש גלותא". נפטר בשנת שע"א.

5) ר' יהושע פלק ב"ר אלכסנדר הכהן. מוצאו מגרמניה הדרומית ורבותיו הם הרמ"א ומהרשיל. נשא את בת ר' ישראל אידלש ב"ר יוסף פרנס מלבוב, ואחרי שהיה רב בכמה קהילות הרבין תורה בלבוב. חותנו נתן לו בית גדול ושם למד עם רבנים, שחותנו הספיק להם את פרנסתם. חי על חשבון חותנו בזמן שעסק בחבורו ספר „מאירת עינים" (סמ"ע) במשך עשרים וחמש שנה. השפעה רבה היתה לו בלבוב, אף על פי שלא היה שם אב"ד. הרבה פעל בועד ד' ארצות שהיה מנהל את ענייניו. חוץ מן הספר הנזכר על ש"ע כתב גם „דרישה ופרישה" על הטור. חדושי הלכות שלו נשרפו. ספריו נדפסו רק אחרי מותו על ידי בנו ר' יוסף בעל „כתונת פסים". ר' יהושע פלק ועמו בעל „מנוח הלבבות" היו מסדרי הגט בעיר וינא, שהסעיר אח"כ את כל גדולי הדור, ביניהם מהר"ם מלובלין, ר' מרדכי יפה ובעל „משאת בנימין", בועד בירוסלב תע"א הוכרעה השאלה לפי דעת ר' יהושע פלק. מתלמידיו היו בעל „מגיני שלמה" ובעל „איתן האזרחי". בשם אשתו בילא הובאו דינים

ע"י בנה אלכסנדר בהקדמתו לס' „דרישה ופרישה". בנוסח מצבתו נאמר: „עשה צדקות ונדיבות" „ותקן תקנות לדורו". ידועה היא התקנה, שהניח אבן בבית הקברות לסימן, שעד האבן ההיא מותר לכהנים לילך בבית הקברות. מת בשנת שע"ד. בימיו ישבו על כסא הרבנות בלבוב מהר"ם מלובלין ור' יוסף קאזי, ששמשו בכהונתם זה אחר זה.

6) ר' יקותיאל זלמן ב"ר חנוך. נפטר בשנת שצ"א.

7) ר' יעקב יוסף אברהם ב"ר יואל קצנעלנבוגין היה אב"ד בינאוב. ומסופר שבשעת אספת הפרנסים בלבוב הופיע ר' יעקב יוסף אצל הרב רבי משה חריף בלבוב בחול בכובע של שבת, זכות שהוענקה רק לרבני ערים גדולות. וכאשר רצה ר' יעקב יוסף להכנס, כדי לישא וליתן עם ר' משה בענין איסור והיתר. מנע אותו השוער מלהיכנס בגלל כובעו. וכשסוף סוף הגיע לשיחה עם ר' משה חריף, התפעל זה מדבריו עד כדי כך, שמסר לו את הרבנות בלבוב. בנוסח מצבתו ניתנו לו התארים ר"ג וריש מתיבתא ואב"ד והוזכר, שהוא מלא את התפקידים האלה שלש ועשרים שנה ומת בשנת שצ"ז. למרות נוסח המצבה מפקפק קרו אם היה קצנלבויגן אב-ב"ד.

8) ר' אברהם ב"ר עזריאל, גיסו של בעל „מגיני שלמה", ר"י בלבוב. נפטר בשנת ת"ה.

9) ר' דוד ב"ר מרדכי אשכנזי, שכיהן שם בזמן הרבנים ר' יוסף ב"ר אליקום געץ אב"ד מחוץ לעיר ור' מאיר ז"ק ב"ר אברהם אב"ד בתוך העיר. הוא היה דיין מצויין בפוזן בבית דינו של הרב ר' שבתי שפטיל ואב"ד במניסטרזיק ור"י ודיין הגדול בלבוב. נפטר בשנת ת"ה.

10) ר' ישעיה ב"ר יחיאל, ר"י ודיין הגדול בלבוב. נפטר בשנת ת"ח.

11) ר' משה ב"ר אליהו, ר"י. נפטר בשנת תי"ח.

12) ר' יצחק איש אוסטריב, ראש ב"ד ור"י ומורה צדק בלבוב. נפטר בשנת ת"ט. „תואר ראש הגולה" חרות על מצבתו.

13) ר' יהודה ליב ב"ר ישראל מקרקוב, ר"י. נפטר בשנת ת"ט.

14) ר' אהרן ב"ר פנחס, ר"י ודיין הגדול בלבוב. נפטר בשנת תי"א.

15) ר' מתתיהו ב"ר סיני, ר"י ודיין הגדול בלבוב. נפטר בשנת תי"א.

16) ר' אפרים ב"ר אליקום געץ, דיין הגדול המצוין ור"י. נפטר בשנת תכ"ה.

17) ר' משה. נפטר בשנת תכ"ה. משערים, ששם אביו לא נזכר, מפני שנאנס להמיר את דתו.

18) ר' שמשון ב"ר בייניש, ר"י ודיין הגדול בלבוב. נפ' בש' תכ"ח.

19) ר' משה ב"ר מאיר, שהיה בתחילה ר"י בלבוב ואח"כ אב"ד בפרשבורג, ושם מנוחת כבוד.

20) ר' חיים רייצים ב"ר יצחק הלוי, שהיה ר"י בשתי הקהלות. נהרג על קדוש השם בשנת תפ"ה. בזמנו שמשו בעל חדושי „פני יהושע" ור' יהודה ליב איטינגא כרבני העדה בזה אחר זה.

21) במשך הזמן נתקבל לר"י ר' מרדכי הלוי בן אחי רבי חיים, שהיה אב"ד בקמינקא, לראש ישיבה מחוץ לעיר ונפטר בשנת תצ"ח.

22) ר' אריה ליב כהן רפפורט היה ר"י בימי אביו רבי חיים כהן, כאמור למעלה.

23) אחרי מותו נתקבל לר"י ר' דוב-בר מרישא, והאריך ימים עד ימי כהונתו של האב"ד ר' מרדכי-זאב אבי בעל „ישועות יעקב" ושימש בכהונתו י"ד שנים. לפני בואו לבובה היה אב"ד בקהלות שונות ועל מצבתו חרות, שהיה גם אב"ד בלבוב (עיין „כלילת יופי" לר' נתן דמביצר ח"א ב„שער העיר", ששם הוא מוכיח, שקבלו אנשים תואר אב"ד לבוב, מבלי ששמשו כאן למעשה במשרה זו). לפי השערה מת בשנת תקל"ט והוא היה ר"י האחרון תחת ממשלת פולין. אם נרצה להזכיר כל ת"ח החשובים שבלבוב — אין אנו מספיקים, על כן נסתפק באלו שהבאנו.

יש עוד להזכיר, שמתחלת המאה הששית עד סופה, היו בלבוב שני מורי צדק, שנקראו בשם מגידים, אחד בתוך העיר ואחד מחוץ לעיר, וכל אחד מהם היה ראש ב"ד במקומו, כי שני בתי דינים היו קבועים בלבוב (בעיר ומחוץ לעיר) ושניהם היו כפופים לאב"ד.

כדאי להזכיר, שהתואר „מגיד מישרים" ו„מורה צדק" נפל בחלקו של ר' יוסף ב"ר מאיר תאומים בעל „פרי מגדים", שפעל בתפקידים האמורים בלבוב מחוץ לעיר, ונתקבל אחר כך לאב"ד וראש ישיבה בפרנקפורט על נהר אודר, ושם הלך למנוחת עולמים בשנת תקנ"ב.

המשטר בקרב יהודי לבוב

למשטר הקהלה היהודית היו שלש תעודות:

1) דתית וחנוכית.

2) שפוטית.

3) אדמיניסטרטיבית-כספית.

לפי זה היה המשטר הזה המכשיר המתווך בין ממשלת המדינה והאוכלוסיה היהודית. ממנו יצאו ההכרעות המשפטיות הנוגעות לחברי הקהלה, ובו נחתכו העניינים הדתיים והחנוכיים שלהם.

שתי הקהלות, שבתוך העיר ושמחוץ לעיר, כל אחד היה לה ועד שעמד בראשה ונקרא בשם „קהל". ועד זה נבחר בכל שנה, ומספר חבריו היו ארבעים בערך. בראש הועד עמדה הנהלה מורכבת מארבעה פרנסים או ראשים ושלשה טובים. שאר חברי הועד היוו מועצת הקהל. מבין הפרנסים (Seniores) היה אחד מסדר את עניני הועד במשך חודש אחד והיה נקרא „פרנס החודש". בגמר החודש נכנס פרנס שני לתפקידו וכך היו מתחלפים. הטובים שהיו חברי בית הדין נקראו boni viri או lawnicy, נציג הקהלה כלפי חוץ היה פרנס החודש (burmistrz kahalny), ובענינים בעלי חשיבות יתרה ייצגו שני פרנסים, וכיון

שתכופות פועלות שתי הקהלות שבלבוב יחד, — יש נציגות מורכבת משני פרנסים, אחד מתוך העיר ואחד מחוץ לעיר.

בן לויתו של הפרנס בסדור ענינים חיצוניים הוא השמש (szkolnik). עמו הוא נוסע אל חצר המלך. הוא נוכח בשעת תשלומי אובליגציות הקהלה, ובענינים פחותי ערך הוא המסדר כנציג הקהל. משנת 1730 הוא גם עורך-דין של הקהל ומכונה בשם plenipotens או syndicus. יש שהסינדיקוס הוא לא-יהודי. להזמנת פרנס החודש התכנסו הפרנסים לישיבה. זמן הישיבה היה בערב אחר התפילה. רק במקרים פתאומיים רשאי היה הפרנס לקרא לישיבה לזמן אחר.

רשאי היה פרנס החודש להזמין את כל אחד מקהלתו ע"י השמש, והמוזמן חייב היה להופיע מיד, כדי להמנע מקנס. לפרנס החודש נמסר גם הפקוח על בתי דינים.

כל ההוצאות זקוקות היו להסכמת פרנס החודש ולאישור ע"י חתימת ידו. בלי רצונו וידיעתו אסור היה לפרנס אחר לשלם משהו ואפילו להבטיח בשם הקהלה.

קופת הקהל, שבה הוטמנו גם ניירות של משרד הפרנסים היתה בבית אחד הפרנסים, ומפתח שלה היה ביד פרנס שני.

הפרנסים היו מפקחים על המחלקות השונות של הקהל. אלה היו: מחלקת הכספים, מחלקה סוציאלית, מחלקת בתי ספר, מחלקת ההסדר הציבורי, המחלקה לעניני הקהלות הכפופות ללבוב, מחלקת השפוט, ועוד.

המוציא אל הפועל את החלטת הקהל היה השמש-שליח בית דין (szkolnik, scholae minister).

השמש הוא בתחילה שומר בית הכנסת, מכבדו, מנקה הפמוטות וכו', גם קורא לתפלה, בהכותו בפטיש על שערי כל בית שלש פעמים. וֶטשטֶין ב„דברים עתיקים" מביא חוזה של שמשים בקרקוב, ששם הוזכרו כתפקידי השמש גם להכריז ביום ששי שיבשלו דגים, להזמין לסעודת נשואין, לקרוא לבני אדם להוריד את המת ממטתו ארצה, לטהר ולהלביש את המת, לעשות ארון למת, לקרוא ללוויה וכו'.

בבית הכנסת חייב השמש להשגיח, שכל אחד מהבאים ישב על מקומו, לשמור על כלי הקודש וליתן דין וחשבון אחר הפסח על הכנסות השנה שעברה. היו גם שמשים נמוכים, שהסיקו את התנור, שהביאו את קרש הטהרה וכו'.

השמש היה גם גובה את המסים והנדרים, וכבר הזכרנו, שהיה לבסוף גם עורך דין של הקהל. לא כל התפקידים שהזכרנו היו בידי שמש אחד, אבל כל אלה, שטפלו בשרותים האמורים נקראו בשם שמש (szkolnik).

החלטות הפרנסים היו נרשמות בפנקסים והוכרז עליהן בבית הכנסת בעל פה.

הפרנסים היו גם המתווכים בין הקהלה שלהם ובין ועד ד' ארצות. היו נוסעים לועדים ומביאים משם עמהם את ההחלטות. לפעמים נשלחו ההחלטות האלו לידי הפרנסים כדי להכניסן לפנקס ולהכריז עליהן בציבור.

בדומה מחליט שבדרך כלל הסדרים בקרקא, פוזן, ליסה וזולקיב היו דומים לסדרי לבוב ומשום כך במקום שלא נזכרו בפירוש סדרי לבוב, רשאים אנו ליחס לה בהיקש את הסדרים שבקרקא. ובכן: היו שם גבאים שהיו מפקחים על בתי הכנסת שבעיר (היו גבאים מיוחדים לבית הכנסת שבעיר ולזה שמחוץ לעיר). היו משכירים או מוכרים את המקומות למתפללים. הקונה מקום רשאי להורישו לבאים אחריו וגם למכרו לאחר, ורשאים היו בעלי חובות למשכנו ולמכרו לפרעון החוב. הגבאים היו מחלקים את העליות ומפקחים על ה„חברא קדישא", טפלו בחלוקת צדקה לעניים וקברי חנם, היו מפקחים על בתי תפלה פרטיים ובתי חולים, על נקיון במרחצאות ובמקוואות, ומטפלים ביולדות עניות ובהכנסת כלה וכו'. מהם קבלו מטהרי המתים והקברנים את שכר השבוע הקבוע, כי אסור היה לאלה לקבל נדבות בעד שרותם. בעד ההלויה והקבר נדרשו תשלומים ידועים, ומהם כוסו ההוצאות.

הגבאים השגיחו גם על השוחטים והמנקרים, ועל טריותו של הבשר.

גם הגבאים היו מתחלפים בכל חודש בתפקיד יושב ראש האחראי לבצוע ההחלטות, והתופש תפקיד זה נקרא בשם „גבאי החודש". במחצה השניה של המאה השבע עשרה היו הגבאים גם גובי מסי הקהל והוו את הועדה הכספית.

מלבד הגבאים היו גם נאמנים. אלה היו מפקחים על כשרות היין ושומרים, שלא ימכר יין יהודי חוצה לעיר בחביות או בחצאי חביות (הותר להם ליהודי לבוב להביא להם כמות מוגבלת של יין, והיה צורך לשמור שלא תתמעט הכמות שיהודי העיר זקוקים לה. כשנתבטלה במשך הזמן ההגבלה הנזכרת נתבטלה גם השמירה האמורה). הנאמנים היו מפקחים על יושר המדות והמשקלות ואיימו בפרסום בבית הכנסת את שם כל מי שנאשם בעבירה בכוון זה.

הקהלה הלבובית, בעיקר זו שבתוך העיר, הקפידה על זה שלא יתישב יהודי זר בעיר, כי הנהגת העיר הקפידה על כך, יען כי רק ליהודים יושבי העיר הקבועים ניתנה הרשות לסחור. משום כך היו מחויבים הנאמנים למסור בכל שנה את רשימת יהודי לבוב למועצת העיר ולהשבע על נכונותה. המארח יהודי זר זמן מרובה חייב היה להודיע לנאמנים, והם הודיעו את הדבר לפרנס החודש, כי רק בקבלת רשיון ממנו מותר היה להשכיר דירה ליהודי זר.

הנאמנים היוו גם כעין משטרה בפקחם על המשרתים והמשרתות.

על השקט בלילה בתוך העיר היה מפקח מטעם מועצת העיר, פקיד לילה, הנקרא burmistrz nocny, אבל מחוץ לעיר היו משוטטים שומרים (cepaki), שכירים מטעם הקהל. בקרקא נמסר גם הפקוח על השקט בלילה לנאמנים.

תפקיד אחר היה לשמאים. הם היוו ועדה לקביעת גובה המסים והתשלומים, שיוטלו על כל יהודי שבעיר. הקהלה היתה חייבת לשלם סכום כללי של מסים, והיא חלקה את חובת תשלום הסכום הזה בין חבריה. מספר השמאים בלבוב היה שלשה. כאמור היה השמש הולך מבית לבית לגבות המסים. מי שאיחר לשלם, הוכרז עליו בבית הכנסת, ואם זה לא הועיל הורחק מקחת חלק

בחיי בית הכנסת ואם עמד במרדו נקנס במאסר.

היתה מתמנית גם ועדה לפקוח על חיים מוסריים, למלחמה במותרות, לפקוח על החנוך וכו'.

הנה ה„קהל" במסגרת סמכותו, והועד לד' ארצות בשביל כל מדינת פולין, הטילו חובות בעניני המוסר, לשם מלחמה במותרות ולשם הרמת רוח היהדות וכיוצא באלה, ואת ההחלטות בכוונים אלה שלח הועד לכל „קהל" ו„קהל" ואלה היו מוסרים לועדה מיוחדת את הפקוח על בצוע ההחלטות הללו והחלטותיהם הם.

מענינות הן החלטות הועד לד' ארצות משנת 1607, שבראשן עמד ר' יהושע פלק בעל הסמ"ע. החלטות אלו נשלחו לכל הקהלות בפולין:

1) את הבשר צריכות למלוח נשים יהודיות ולא נוצריות.
2) יהודים ששותים בבתי מרזח של נוצרים לא יורשו לקחת חלק בחיי בית הכנסת.
3) אסור לנשים לילך (בחוצות העיר) בלילה בלי שמירה.
4) למשפחה יחידה אסור לגור בכפר.
5) אסור להשתמש בסדורים שנדפסו בבזל או במָהרין, כי הם משובשים.
6) חייבים לשמור את השבת בהקפדה יתירה.

במשך הזמן נוסף עוד פקיד או נאמן אחד על הממונים הנזכרים, שנבחר ע"י הפרנסים, ושעליו היה לפקח על כל ההכנסות. לו היו כפופים השמאים וגובי המסים ולו היו צריכים ליתן דין וחשבון מפעולותיהם. תחת ידו היו משכונות הקהלה, וגם פרנס החודש אסור לו ליגע בהם. ואין רשות להחליט לגבות מסים חדשים כל עוד לא נגבו הישנים וכל עוד לא ניתן על זה דין וחשבון לנאמן. אסור גם לגבות מס ממישהו, כל זמן שלא נגבו המסים מן הפרנסים. הפנקס צריך שיהיה פתוח לעיון בשביל כל אדם.

פרנס החודש חייב לשלם מסיו לנאמן וליתן דין וחשבון על כל הוצאה, שנעשתה בתוך החודש, ואם ההוצאה עולה על סכום ידוע, צריך הוא ליטול רשות עליה מראש מחבריו הפרנסים ומהנאמן. הנאמן רושם בפנקס ההכנסות וההוצאות ונותן בסוף השנה דין וחשבון בפני השלטון.

הנאמן מקבל תשלומין בעד עבודתו מקופת הקהל.

ועד הקהלה הלבובית המכונה „קהל" פרש מצודתו על כמה קהלות בערים אחרות שהיו כפופות לה. כמו קהלת זולקיב. יש שבאותן הערים לא עמד שום ועד בראש הקהלה ויש שהיה בהן ועד מיוחד בראש הקהלה או הקהל, שהיה כפוף לקהל הלבובי. הועד המטפל בעניני הקהלות הכפופות ללבוב נקרא „האלופים ראשי ומנהיגי המדינה ומנהיגי ק"ק לבוב". השם הזה מראה שהיו בועד הזה מנהיגי קהלת לבוב ובחוץ מאלה מנהיגי קהלות המדינה, אבל אלה היו גם כן אנשי לבוב.

החלטות הנציגות לערים הכפופות נרשמו בפנקס מיוחד, משם הועתקו לפנקסי אותן הקהלות.

מענינות הן קצת החלטות של קהלת זולקיב ביחס לקהלת לבוב:

1) לשום אדם אין רשות לקבוע ישיבתו בעיר בלי ידיעת הפרנסים והטובים וחמשה תושבים ידועים בעיר. הפרנסים והטובים שבז'ולקיב חייבים להודיע הדבר ל„קהל" הלבובי. אחראי לדבר הוא פרנס החודש וצפוי לעונש במקרה עבירה.

2) אסור לפרנסי ז'ולקיב להחליט ע"ד מסים חדשים כל עוד לא נתנו דין וחשבון הוגן ממגבית המסים שעברה. כך דורשים מנהיגי המדינה ומנהיגי ק"ק לבוב.

3) החלטה משנת 1626 קובעת בז'ולקיב רב עם בית דין, שיש לו סמכות לדון דיני ממונות בתביעות עד מאה זהובים פולניים ואוסרת על אנשי העיר לפנות בתביעות אלו לבתי דין שבלבוב. העוברים על תקנה זו צפויים לעונש של חמשים אדומים, שחציים יהא מיועד לבנין בית הכנסת בז'ולקיב.

הקהלות הכפופות ללבוב שילמו את מסיהם לשלטון על ידי ה„קהל" הלבובי.

סדר בחירות הקהל בלבוב, בעיר ומחוץ לעיר.

הבחירות מתקיימות בראשון לחול המועד של פסח, אם אין הפרעה לכך. זכות הבחירה ניתנת לכל מי ששלם את מסיו ל„קהל" בעד השנה שעברה (אפשר היה ליתן משכון לנאמן על החוב, ואז הוכשר החייב לבחירות). והוא הדין לזכות המועמדות. ביום הבחירות מתאספים חברי הקהל בבית הרב והוא מחייב אותם בחרם לבצע את הבחירות בכנות ולא מתוך פניה לאינטרסים פרטיים. הבחירות בוצעו ע"י הכנסת שמות הבוחרים לשלש קלפיות. מאלה הוציאו השמשים חמשה שמות של בוחרים. אלה באו בשבועה ובחרו את ה„קהל". אסור היה, שהבוחרים יהיו קרובים זה לזה עד דרגה ידועה. אם היו שנים קרובים הוצא אחד מחבר הבוחרים. את הבוחרים סגרו בחדר מיוחד ועד גמר הבחירות לא היתה רשות לשום אדם להכנס. בוחר שקבל שוחד מן הנבחר מיועד היה לעונש חרם ולאיבוד זכות לבחור ולהבחר במשך שש שנים. שמו נרשם בפנקס.

הבוחרים רשאים היו לבחור ל„קהל" שנים מביניהם, אם אלו כבר היו חברי ה„קהל" מקודם, אבל רק ברוב של ארבעה קולות.

קרובים בדרגה הראשונה אינם יכולים להבחר לועדה אחת.

הנבחרים היו: 4 פרנסים, 3 טובים ועוד שלשה. 12 דיינים לג' בתי דין ו-4 גבאים. הקהל בחר שלשה אנשים, שבחרו במפקחים ובנאמן.

את תוצאות הבחירות הודיעו ביום הראשון לאחר הפסח. בו ביום התאסף ה„קהל" הישן אצל הרב. ובחר באיש הבקי ביחסי קרבה בעיר, כדי לחקור את יחסי הקרבה בין הנבחרים מחדש. מתחילה היו הבחירות זקוקות לאישור ע"י הווַיבוֹדה, אבל אחר כך ויתר זה על זכות זו.

אחרי פסח נאספו אנשי ה„קהל" הישן והחדש אצל הרב או בבית

הכנסת, והחדשים באו בשבועה לקיים מצוות התורה ולשמור על זכויות הקהלה. אז קבלו את הפנקסים ואת המפתחות לקופה וכו', בחרו מביניהם את המחלקות והועדות והתחילו למלאות את תפקידיהם.

בנוגע ל„קהל" לעיירות הכפופות ללבוב או ל„קהל המדינה" סבור בלבן, שיהודי לבוב מתוך העיר ומחוץ לעיר בחרו — אלו מתוך העיר ואלו מחוץ לעיר — במספר שוה של בוחרים ואלה בחרו את ה„קהל" האמור. היו בו פרנסים, דיינים ורואי חשבון.

הרבנות

שתי הקהלות שבלבוב היו להן שני רבנים, שכל אחד היה ראש ב"ד שלו ונקרא „מורה צדק" או „מגיד מישרים" או בקצרה „מגיד". המגיד הוא זה המוציא לפועל ביחד עם הנאמן את ענין הבחירות, הוא היה מורה הקהלה. בידו הוא הכח להטיל חרם, אבל את משכורתו הוא מקבל מאת פרנסי הקהלה ואין לו רשות להטיל חרם על מי שהוא בלי הסכמתם.

הרבנים הנזכרים כפופים הם לרב הגליל. לו כפופים גם רבני קהלות העיירות הכפופות לקהלת לבוב. בית דינו כבית דין עליון מוסמך לבדוק פסקי דין של רבני הקהלות, הוא ג"כ המכריע האחרון בשאלות דתיות. אבל כיחס המגידים לפרנסיהם, כך יחס רב הגליל למנהיגי הגליל.

בסוף המאה השש עשרה מחולק תפקיד רב הגליל הלבובי בין שני רבנים. אחד ישב בתוך העיר וחתם „החונה בק"ק לבוב והגליל" והשני בתוך הקהלה שמחוץ לעיר וחתם „החונה בגליל לבוב". לרבנים אלה היתה מלבד הראשות על רבני העיירות שבגליל גם הסמכות של המגידים מלפנים, והמגידים לא היו אלא ראשי ב"ד ותכופות גם ראשי ישיבה. המצב הזה נמשך כמעט עד סוף המאה השבע עשרה, ואז אנו שומעים שוב על מציאות רב גליל אחד ורב קהלה אחד בלבוב.

במשך הזמן נולד הצורך לכתוב בפנקס את הזכיות והחובות של הרבנים. מן הסעיפים הללו יש להזכיר שמשכורת הרבנים גדולה משל המגידים.

הרבנים והמגידים מקבלים כל אחד דירה לו ולמשפחתו. בה מותר לו להכניס או אשת בן אחד או בעל בת אחת. הרב עצמו פטור מכל תשלומי המסים, בין של הקהלה ובין של השלטונות. קרובי הרב אינם רשאים לרכוש להם תפקידים בקהל או בבית הדין. הרבנים והמגידים חייבים לדרוש בבית הכנסת פעמים בשנה, בשבת שובה ובשבת הגדול. בעד דרשה זו מקבל רב הגליל שכר מן הגליל והמגיד מקהלתו.

הרבנים מקבלים דמי חתונות וגיטין. בדמי פסק דין חולק ראש בי"ד עם דייניו.

אסור לרב לקבל מתנות מחברי הקהלה.

סכסוכים בין ה„קהל" ובין חברי הקהלה הלבובית או אחרת ייושבו ע"י

הרבנים חנם. הרב אינו רשאי להתיר לאכול בשר משחיטת חוץ. הוצאת פסק דין על בית או מגרש מותנה בהוכחה, שבעל דין המעונין בו שלם דמי חזקה ל„קהל". צומצם מספר האנשים, שהותר לו לרב במשך השנה ליתן להם תאר הכבוד „חבר" ו„מורנו" (ארבעה תארי „חבר" ושני תארי „מורנו"). הראשון ניתן לנשואים לפחות שלש שנים והשני לנשואים לפחות שש שנים. במשך הזמן הוכרח מקבל התואר להוכיח בתחלה ששלם דמי קצבה ידועה, וכן אסור היה לרב לסדר קידושין אם לא שולמו דמי קצבה ידועה.

על פסק דין של הטלת חרם היה צריך הרב לחתום, ואז הוכרז בבית הכנסת על ידי השמש. שני ימים מקודם היה צורך להתרות במיועד לחרם. לא פעם הוכרח הרב להטיל חרם שלא ברצונו לפי דרישת הפרנסים. לפעמים היו מכריזים חרם סתם על מי שיעשה כך וכך. גם הממשלה הכריחה לפעמים להטלת חרם ברצותה להכריח את היהודים, שישלמו את הדמים שקצבה, ולמנוע השתמטות בערמה.

מנוי הרבנים נעשה בדרך זה: הפרנסים בוחרים מחוג משלמי המסים היוחר גבוהים כמה אנשים, שידם רב להם במקרא ובתלמוד, והם ברוב דעות בוחרים ברב. באופן זה בוחרים גם את החזנים והשוחטים והשמשים ורופאי הקהלה.

ממאורע אחד בשנת 1571, יוצא, שרב הגליל הלבובי נבחר גם ע"י יהודי לבוב וגם ע"י יהודי הגליל.

לבית הדין, בין זה שבתוך העיר ובין זה שמחוץ לעיר, נבחרו שנים עשר דיינים. נקבע, שלדיין אפשר למנות רק מי שהוא נשוי לכל הפחות עשר שנים. אותם שנים עשר דיינים נחלקו לשלש קבוצות של ארבעה אנשים כל אחת, שהיו מהוים ב"ד. ב"ד אחד דן על תביעות עד 20 זל"פ, אחד על תביעות שלמעלה מ-20 זל"פ עד מאה, ואחד על תביעות שלמעלה ממאה זל"פ. ב"ד זה טיפל גם בעניני גירושין וירושה.

למעשה לא שמרו בדיוק על הרכבי בתי דינים האלה. בפני ב"ד יהודי נרשמים מעשי מקח וממכר של נכסים דלא ניידי. הוא דן גם דיני חבלות. הדיין היה נקרא „דיין מצויין" וראש ב"ד „דיין גדול". אין לדיין משכורת קבועה. לבתי דינים יש סופר ושמש וגם פנקס הדיינים, ששם נרשמים בעברית סדורי ענינים משפטיים. בעד זכות השפוט שלמו היהודים לוויבודה סכום ידוע. בעד פעולות ב"ד התחייבו הצדדים לשלם סכומים מסוימים.

בית הקהלה היה בתחלה סמוך לבית הכנסת. אח"כ במקום אחר.

העונשים, שהעבריין היה צפוי להם מצד בית הדין, היו תשלומי כסף, חרם וגם מאסר. השמש היה גם שומר בית האסורים. היה גם עונש בצורת העמדה ב„קונה" לקלון בתוך אולם (פלוש) בית הכנסת כשכבלים על הצואר ועל הידים של הנענש.

דברים שבין נוצרי ויהודי, בזמן שהנוצרי היה התובע, דן עליהם בי"ד מטעם הוויבודה. בי"ד זה מורכב משופט בלתי־יהודי אציל ממונה על ידי

הוויבודה בהסכמת היהודים, סופר הממונה ע"י השופט בידיעת היהודים או ע"י היהודים באשורו של השופט, ושמש ממונה על ידי היהודים. בשעת הדיון נוכחים זקני היהודים. השופט מקבל דמים קצובים בעד פעולות שונות. הסופר אפשר היה שימלא את מקום השופט. הדיון מתקיים בבית הכנסת או בבית הקהלה בשני וחמישי. רק במשפטי סוחרים זרים הותר לדון גם ביום אחר מימות החול.

עדות נגד יהודי קיימת רק אם יש עד אחד יהודי ועד אחד נוצרי. בשעת השבועה צדיך שיהיה נוכח הצד השני שהשבועה באה לטובתו. ואם לא הופיע, נחשב כאילו השבועה התקיימה. לשון השבועה היתה פולנית.

על פסק־הדין היה אפשר לערער בפני הוויבודה.

אם יהודי תובע את הנוצרי — באה התביעה לפני ב"ד נוצרי בלי השתתפות היהודים בו.

גם המלך היה לו לפעמים תפקיד שופט, והיינו כשבא עם חצרו ללבוב או כשנדונו אנשים שרק המלך יש סמכות לשפטם. גם על פסקי דין של בה"ד הוויבודה אפשר לערער בפני המלך.

הוצאות משותפות של שתי הקהלות בלבוב:

1) תשלומים לוויבודה ולפקידיו בעד שפוטו ובעד זכות השפוט של היהודים.
2) מתנות חג לנוצרים וכיוצא באלה, ותשלומים מבתים שנקנו אצל נוצרים, שכבר שולמו על ידי בעליהם הקודמים.
3) דמי שכירות מבית הקברות,
4) דמי החזקת חצר המלך.

הקהלה בתוך העיר שילמה תשלום:

1) לבית ספר הכמרים,
2) בעד הזכות לסחור,
3) בעד יין כשר,
4) למשטרה העירונית.

גם הקהלה שמחוץ לעיר שלמה בעד הזכות לסחור ותשלומים אחרים. חוץ מתשלומים אלה משלמים היהודים מסי עקיפין, ובאמצעות הקהל מסי מדינה.

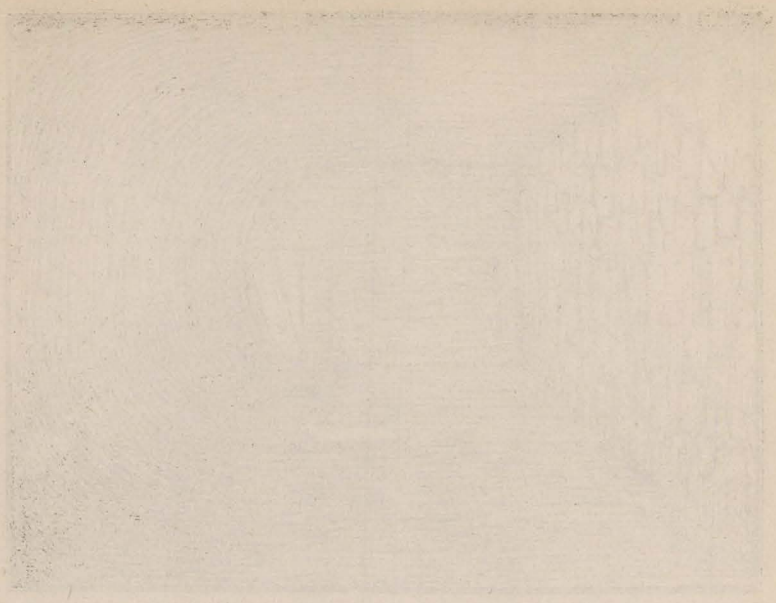
בלבוב ישב נשיא ארץ ישראל, שקבל את הנדבות מערי הסביבה לשם ארץ ישראל ושלחן למקום המיועד להן. את הכסף קבלו גבאים והם מסרוהו לנשיא.

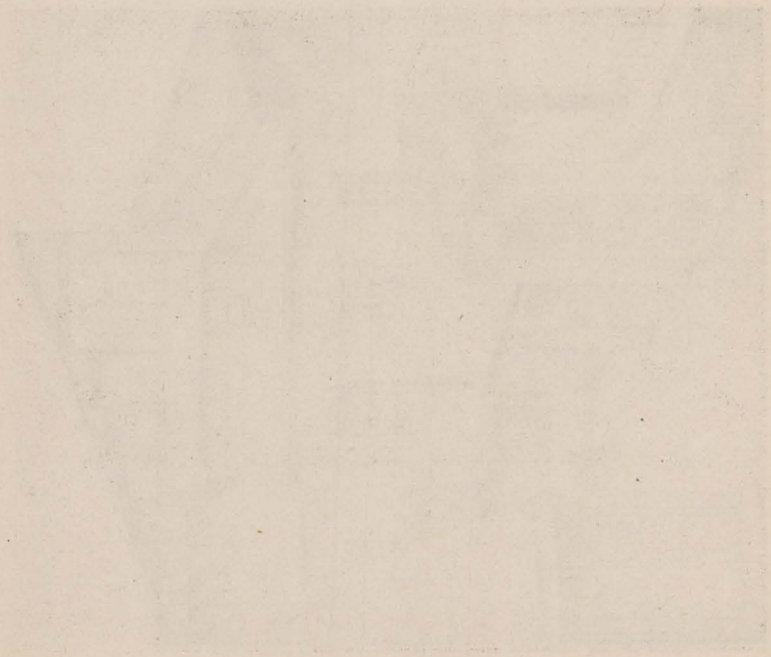
הכנסות הקהלה:

1) מס מכל אחד מחברי הקהלה במדה המתאמת להכנסותיו.
2) תשלומים מן השחיטה,
3) דמי חזקה ששילמו בעד זכות החזקת איזה דבר או רשיון לבצע דברים שונים.

תמונה מתוך ספר על ידי הנרי מייהו, 1865.

תמונה מתוך ספר על ידי הנרי מייהו, 1865.

קורות יהודי לבוב אחרי חלוקת פולין

כאשר נחלקה פולין ומדינת גליציה עברה לקיסרות האוסטרית עמדו בראש הממלכה האוסטרית מריה תרזיה ובנה יוסף השני. זה האחרון, איש משכיל וליברלי, רצה לזכות את העמים שהיו תחת ממשלתו בתיקונים שונים, שלא כל הנתינים היו מוכנים לקבלם. הרבה מתקוניו שפגעו במנהגים ובהשקפות שרוח הדת היתה חופפת עליהם נתקבלו בהתנגדות חמורה מצד העמים הנוצרים, שהיו כפופים לו. גם היהודים היושבים בגליציה התקוממו בחלקם הגדול לתיקונים, שהיו מכוונים לעקור מסורות, שנתקדשו במשך הזמן, כאשר נראה להלן.

לפי ההסדר היהודי של מריה תרזיה עומד בראש כל מחוז משרת המחוזות הגליציאים זקן המחוז הנבחר ע"י צירי הקהלות של אותו המחוז על ידי כך שמתוך הצירים האלה נבחרים שנים וראש המחוז הממשלתי (קריסהויפטמן) בוחר באחד מהם והוא זקן המחוז, ובחירתו טעונה אישור הגוברניום. בראש יהודי כל הארץ עומדת הנהלה יהודית המורכבת מ־6 זקני המחוז ו־6 זקני הארץ והיושב ראש הוא רב המדינה. רב המדינה נבחר ע"י זה שהזקנים הנזכרים מציעים שלשה אנשים לקיסרית והיא בוחרת באחד מהם. שלשת המועמדים הראשונים היו הרב יחזקאל לנדא מפראג, הרב צבי הירש מברלין והרב יהודה ליב ברנשטין מברודי, ונבחר הרב ברנשטין. ממלא מקומו נעשה הרב הלבובי ר' מרדכי זאב אורנשטין, אביו של בעל „ישועות יעקב", ומקום מושבו היה ברודי. הוא נבחר לרב בלבוב אחרי שעזב בעל „מרכבת המשנה" את לבוב. הוא היה גם מקובל. נפטר בשנת תקמ"ז. אחריו כיהן במשרת הרבנות ר' צבי הירש ראזניש, שנפטר בתקס"א. לסמכותו של רב המדינה היה שייך מנוי רבנים, שוחטים וחזנים בכל הארץ כנגד תשלום דמי מנוי. תשלומים קבל גם בעד הענקת התארים „חבר" ו„מורנו". ההנהלה שאמרנו טיפלה בעיקר בקביעת שיעור המסים, שנתחייבו יהודי הארץ לשלם, והטלתו על הקהלות, וכל קהלה הטילה את המסים על חבריה.

המסים ששלמו יהודי גליציה אחרי ספוחה לאוסטריה היו: מס הסבלנות, מס התעסוקה ומס הרכוש. חוץ מזה שלמו דמי הנשואין. השלטונות הכבידו את עול המס הזה עליהם בכוונה כדי להקשות עליהם את ביצוע הנישואין, כי רצו לעכב בעד רבוי היהודים בארץ. משום כך דרושה היתה קבלת רשיון לנשואין מאת השלטונות, והשגת רשיון זה היתה בתחלה תלויה, חוץ בהוכחת מקור פרנסתו של המבקש, גם בהוכחה שיש לו רכוש בעל ערך ידוע. הרבה אנשים שלא יכלו לשלם מס סבלנות גורשו מן הארץ, וכן גורשו אנשים שנשאו נשים בלי רשות השלטון. מס הסבלנות שהוטל על העניים שולם לפעמים ע"י יהודים אחרים.

מריה תרזיה אסרה על בעלי המלאכה היהודים לעבוד בשביל נוצרים במקום שיש בעלי מלאכה נוצרים. וכן נאסר ב־1776 על הכירורגים היהודים

לעסוק בריפוי לא־יהודים. בלבוב שימש באותו פרק־זמן בתפקיד „פיויקוס יהודי" שלמה בנימין פַּרְשל. שימשו שם גם כירורגים, שעסקו גם בגלוח. לאחד מהם בשם אברהם יצאו מוניטין כדוקטור ורופא עינים. הפקודה האמורה ופקודה משנת 1778 קבעו הגבלת מספר הכירורגים בלבוב לארבעה. בקשות שונות מצד היהודים הביאו להקלת גזרת הכירורגים במדת מה. ברם רק הקיסר יוסף השני בטל את הגבלת עבודת רופאים וכירורגים יהודים.

הקיסר יוסף אסר על היהודים לחכור קרקעות בזמן שהם עצמם לא יעבדום, לחכור כל חנות, מעשרות הכמרים, בית חרושת לשכר, בתי חרושת לעצי בנין ועוד. בעונה אחת יצא חוק לגיוס היהודים לעבודת הצבא. חוק זה נתקל ביחוד בהתנגדות מצד היהודים. רבים לא עמדו לבדיקה, אחרים ברחו ויש שאמרו בגלוי, שהם מוכנים לשלם קנס. הקיסר ליאופולד, שישב־על כסא יוסף אחריו, הסכים, שהיהודים יכולים להפטר ע"י ממון מעבודת הצבא. אך בשנת 1804, שוב נמסרו היהודים לצבא.

הקיסר יוסף ניסה גם לישב את יהודי גליציה על הקרקע. אבל משרתיו התייחסו גם בכוון זה בשנאה ליהודים. נתנו להם זיבורית שבקרקעות, הטילו עליהם מסים כבדים, ההלואות הדרושות להם ניתנו בצרות עין, ועל כן הנסיון לא הצליח.

יוסף השני הטיל על היהודים בגליציה גם את החובה לקבוע להם שמות משפחה.

בשנת 1789 הוכרזה בגליציה תעודת הסבלנות של הקיסר יוסף בנוגע ליהודים. בין השאר קובעת תעודה זו, שהיהודים ייסדו להם בתי ספר נמוכים ונורמליים או ראשיים שכל נער יהודי יהא חייב לבקר אותם. הרוצים להנשא יהיו חייבים להוכיח בתעודה, שגמרו את למודי בית הספר. בלבוב ובברודי היו חייבים לפתוח בית ספר ראשי. המורים הראשונים היו צריכים לבוא מערי המערב של הקיסרות הגרמנית, והדור הבא של המורים היה עתיד להתחנך בסמינריון שיפתח בלבוב לשם כך. האיש, שעליו היה לסדר את הדברים הללו, היה הירץ הומברג, יהודי מבוהמיה שלמד למודי קודש ולמודי חול ועמד בבחינות פומביות, והיה גם מחנך בנותיו של מנדלסון בברלין. באיש הזה בחרו השלטונות ומינו אותו למפקח על בתי ספר היהודים בגליציה. ברם בבואו לבובה לא השתדל הומברג להתחבב על הצבור היהודי, אלא להפך, מעשיו הרחיקוהו מהם. כאשר נדרש מצד השלטון לחוות דעתו על יהודי גליציה, טפל עליהם אשמות והצביע על מומיהם, והציע שהממשלה תבטל את הישיבות ותשאיר רק בית אולפנא אחד לתלמוד בפראג. את השפה העברית יש להוציא מן השמוש, ויש להנהיג צנזורה לספרים עבריים ולהוציא מהם את כל המאמרים הנוטעים שנאה בלב היהודים לדתות אחרות.

הומברג פתח בלבוב שני בתי ספר ראשיים, ואחרי ארבע שנים היו שם ארבעה כאלה. נוסף לזה נפתח בית ספר לילדות בלבוב. בבתי ספר אלה למדו את השפה הגרמנית והיו נקראים בתי ספר גרמניים־יהודיים.

המנהל הראשון של בית הספר בלבוב היה איסר מינדן. במשך הזמן נמסר תפקיד זה לשמעון הומברג.

חוץ מבתי ספר אלה נוסד בלבוב סמינריון לחנוך מורים, שמנהלו היה אהרן פרידנטאל. שהיה גם צנזור לספרים עבריים.

אעפ"י שהבקור בבתי ספר הראשים היה חובה על הנוער ונקבעו קנסות על הורי הילדים שסרבו לאפשר לילדיהם מילוי חובה זו, בכל זאת היה מספר המבקרים קטן. הגורם לזה היה מצד אחד חוסר האימון במורים, שפגעו ע"י התנהגותם ברגשות הדתיות של הצבור, ומאידך גרר אחריו הבקור בבתי הספר הזנחה בלמוד התלמוד, שההורים לא רצו להסכים לה. משום כך השתמשו בכל מיני אמתלאות, כדי לשחרר את בניהם מהחובה האמורה. אחדים השתמשו לשם כך בתעודת רופא. יש שדרשו שחרור בניהם מן הבקור מתוך נמוק שבדעתם לשלחם לכפר, כי פראות הילדים שדבקה בהם בבית הספר הגיעה לידי כך שאי אפשר לרסנם בבית.

השלטונות נקטו באמצעים שונים כדי להתגבר על מכשולים אלו, אבל כל מאמציהם עלו בתהו. סופו של דבר היה, שבתי ספר הגרמניים־היהודים בלבוב ובגליציה בכלל לא מלאו את, התפקיד שהוטל עליהם, ובשנת 1906 בוטלו על ידי צו ממשלתי יחד עם הסמינריון למורים. הומברג קבל משרת מפקח על בתי ספר בפראג עם התואר „יועץ לבתי ספר".

אחר כך הטילו על כל בחור ובחורה, שרצו לבוא בברית הנישואין, את החובה להבחן בידיעת הדת על פי הספר „בני ציון" של הומברג. הקושי להצליח בבחינה זו היה אחד הגורמים שהיהודים סידרו להם נישואין שלא מדעת השלטונות, ומשום כך לא יכלו אחר כך להכניס את שמות ילדיהם לרשימת הנולדים.

ידו של הומברג כבדה על יהודי גליציה בכלל ועל יהודי לבוב בפרט גם בכוון אחר. בשנת 1797 הכניס שלמה קופלר, יהודי מלבוב, הצעה לממשלה שיטילו מס על יהודי גליציה בעד הדלקת הנרות בשבת ויום טוב, בחנוכה ובחתונות. באותו זמן הציע קופלר יחד עם שותפו טוביה שטינסברג לממשלה תשלום דמי חכירת מס זה בגליציה המזרחית בסך 104409 זהובים לשנה. הקיסר פרנץ היסס זמן רב להנהיג מס זה שעלול היה להיות למעמסה על הדת היהודית. אך הומברג הרגיע את רוחו בהסבירו לו, כי דבר זה אינו מהוה פגיעה בדת. המס הונהג ובהזדמנות הוכח לאחר זמן, שהשותפים החוכרים התחייבו לשלם להומברג שני אחוזים מהכנסתם הנקיה. כדי לעורר את הצבור להרבות בנרות, שלפי רבוי מספרם הוגדל המס, נקבע, שזכות בחירת חברי ועד הקהלה ורבניה ומשגיחי בית החולים בלבוב ניתנת רק לאלה שמשלמים מס של שבעה נרות. על החוכרים מוטל היה ליתן את התעודות לבוחרים, על ידי זה נמסרה לידם ההכרעה מי שיבחר, כי כשרצו יצרו להם בוחרים בתעודות בלתי חוקיות, שזיכום בהן.

חוץ ממס הנרות שלמו היהודים בגליציה מס בשר כשר. גם מס זה

החכירה הממשלה ליהודים. אבל יש וניהלה עניני מס זה על חשבונה היא, ובלבוב נפתח משרד לגבית מס זה ופקידו היה פרנצישק קרטטר.

שני המסים היו למעמסה כבדה על היהודים, ביחוד על העניים שבהם ופעם בפעם ניסו על ידי בקשות להשתחרר מהם. רק שנת 1848 הביאה עמה שחרור מלא ממס הנרות ובמקצת גם ממס בשר כשר.

זה לעומת זה עשה האלהים. אם מצד אחד ראינו את ניצני ההשכלה בגליציה בראשית שלטונם של ההבסבורגים בארץ זו, התגברה שם מצד אחר בזמן ההוא גם התנועה החסידית. שתי התנועות מצאו אויב חזק ולוחם אמיץ ברב הלבובי, ר׳ יעקב משולם אורנשטין, מחבר הספר „ישועות יעקב״, שהיה בתחלה רב כוזלקיב ואחרי מות הרב צבי הירש ראזניש בשנת תקס״ה (1805) עבר לבובה. הוא נחשב בעיני החסידים למתנגד. ההגדה מספרת, שבסוף ימיו נפגש הרב אורנשטין עם האדמו״ר ר׳ ישראל מרוז׳ין, כשזה ביקר את הרב בביתו. הצדיק שאל את הרב: „במה מכסים את הגגות בלבוב?״ „בפחים״. — ענה לו הרב. ו„מפני מה בפחים״? — שאל האדמו״ר. „כדי להגן על הבתים מפני הבערה״ היתה תשובת הרב. „ומדוע אין מכסים אותם ברעפים?״ שאל הצדיק. הרב הפסיק את השיחה ששעממה אותו. אחר שנפטר ממנו הרוז׳יני הביע הרב את תמהונו, שאדם ריק מכל תורה יכול למשוך אחריו המונים ולתפוס עמדה כזאת! הצדיק ר׳ מאיר מפרמישלן רצה למצוא בדברי הרוז׳יני שבאותה שיחה סודות ורמזים. באותה תקופה התחילו האדמורי״ם בגליציה להטיף לתלמוד תורה. החסידים שנקטו בשיטה זו נקראו „חדשים״. בלבוב יסדו להם אלה מרכז בבית הכנסת. שנבנה עם קלויז על ידי רבי יעקב גלנצר ונקרא „חדשים שול״.

מלחמת תנופה נלחם הרב אורנשטין נגד מפיצי השכלה. שלמה יהודה רפפורט (שי״ר) אסף סביבו בלבוב בבית קטן ברחוב שפיטלנה את המשכילים קרוכמל, ארטר, מיזס, לטריס ואחרים. האנשים הללו טיפלו בבעיות רוחניות שהיו שונות לגמרי מן הנושאים שהיו ענין לתלמידי חכמים שבלבוב בזמן ההוא לענות בו; ומשום כך היו חשודים בעיני העם החרדי והרב מלבוב בראשו. המתיחות בין שתי הסיעות הללו הביאה לידי כך, שהרב הטיל חרם על רפפורט, ארטר, נטקס ופסטור. את כתב החרם מצאו מודבק על דלתות בית הכנסת. הסיעה שנפגעה על ידי זה תרגמה את החרם לגרמנית והגישה לשלטונות תלונה על הרב. בתוספת הערה שמימי הקיסר יוסף השני אסור להטיל חרמות באוסטריה. סוף סוף הוכרח הרב לבטל בפומבי את החרם בפני באי כח הממשלה. תוצאות החרם היו בכל זאת מכאיבות בשביל הנפגעים ממנו. לארטר שחי אז בלבוב על הכנסות משעורי הוראה, נשבר מטה לחמו והוכרח לעבור לברודי. רפפורט הרגיש את התוצאות האלה לאחר זמן כשהיה רב בטרנופול וסבל רדיפות מצד החרדים. רפפורט הגיב על רדיפות הרב מלבוב במאמרו „נחלת יהודה״ וערער בסטירה „מאזני משקל״. מיזס, מחבר הספרים „קנאת האמת״ ו„תוכחת הרבנים״ ערך מלחמה נגד החסידים והגיש

קובלנה לשלטונות על ועדי הקהלות, שמתוך קלות דעת הם נותנים רשיונות לחסידים לפתוח להם בתי תפלה (קלויזים), באשר אנשים אלו הם למכשול לכל המאמצים המכוונים להשכלת היהודים. מלשינות זו הביאה בעקבה התנפלות מצד השלטון על הקלויז של החסידים בדוקלה ולהעברת ספרי תורה משם לְיַסלו.

בשנת 1829 הוגשה בקשה לרשיון ליסוד „חברה להפיץ אומנויות יעילות שונות בקרב בני ישראל הגליצאים". בין מגישי בקשה זו היה חוץ מיוסף פרל מטרנופול גם ב. מרגליות, חבר בית הדין המסחרי בלבוב. הרשיון לא נתקבל, עד 1831. באותה שנה, 1829, הגיש מרקוס ברנשטין, יהודי מברודי שגר אז באודיסה, בקשה לשלטון, שירשו לו לפתוח בית-ספר מקצועי יהודי וסמינריון לרבנים בלבוב. לרגלי קשיים שונים והתנגדות מצד החרדים לא נפתח אותו בית ספר אלא אחרי עבור יותר משלשים שנה (1864), ויסוד הסמינריון בלבוב לא יצא אל הפועל בכלל. על שם ברנשטין קראו אחר כך רחוב אחד בלבוב, ושם בנו להם בעלי מלאכה בית נהדר שנקרא בשם „יד חרוצים".

אחרי מות הרב אורנשטין (1839) עבר שלטון הקהל בלבוב לידי המשכילים וה„מתקדמים". מפעולותיהם יש להזכיר פתיחת בית יתומים וגן ילדים בשנת 1843 ופתיחת בית ספר עממי בן ארבע כתות בשביל ילדים וילדות. באותו פרק ערכו להם ה„מתקדמים" בית תפלה מיוחד באולם פרטי והרב בהוהנעמס, אברהם כהן, הוזמן לבוא לבובה לקבל בו משרת רב ומטיף. בראש החרדים בלבוב עמדו אז ר' צבי הירש אורנשטין, נכדו של בעל „ישועות יעקב" ור' הירץ ברנשטין קרובו. אוהדם של אלה מבין ה„מתקדמים" היה מאיר מינץ.

כשבא אברהם כהן לבובה, הטיף בבית הכנסת הגדול שמחוץ לעיר בשפה הגרמנית, כשהוא לבוש מדים דוגמת הכמרים. דבר זה עורר את כעסם של החרדים והם פנו לשלטונות בדרישה לערוך בחירות חדשות לועד הקהלה, באמרם, שהבחירות האחרונות היו בלתי ליגליות, ולהעביר את אברהם כהן ממשרתו. הבקשות נדחו.

בינתים נבנה בית כנסת מיוחד ל„נאורים" (טֶמְפֶּל), כפי שספרו, לפי תכנית הקתדרלה הלבובית. האמצעים הכספיים לבנין הזה נאספו גם מידי לא יהודים, כמו: הארכידוכס פרדיננד קרל ואדם סַריוש זַמויסקי. בשעת חנוכת הבית היה נוכח שר הצבא המרשטיין, שכבד את המאורע גם בהעמדת גדודי פרשים לפני הבית.

גם בית הספר התחיל מתפתח. כהן, שהיה מנהלו וגם אחד המורים שם, חבר ספרים ללמוד הדת. בו בזמן נפתחו מועדונים להפצת השכלה בכמה ערי גליציה. בראש המועדון בלבוב, עמדו יעקב בודק, אברהם מוהר ורוזנשטיין.

בשנת 1847 היה כנוס נציגי הקהלות הגליציאיות היותר גדולות, והוחלט לפנות בבקשות לשלטונות להקלות שונות ליהודים. בין שולחי הבקשות היה

גם ועד הקהלה הלבובית, שבקש בין השאר בטול הגיטו.

באותה שנה רצתה הרשות לאסור את התלבושת היהודית בגליציה. שליחיה פנו אל ועד הקהלה בלבוב ואל רבה אברהם כהן, שיחוו דעתם על ענין זה. אלה עודדו את הרשות להוציא את מחשבתה אל הפועל. ברם החרדים, שנודע להם הדבר, הגישו בקשה לשלטון, שישאירום בתלבשתם הואיל והסוחרים והחייטים יש להם מלאי גדול של משי ואטלס וצפויים ע"י חוק כזה להפסד מרובה. בו בפרק דרשה הרשות מאת המשכיל מאיר מינץ, שהתיחס באהדה לחרדים, שיביע חוות דעתו על סבת המצב החמרי הירוד של היהודים, סבות „ירידת מוסרם" ונישואיהם האסורים וכיוצא באלה. מינץ נתן תשובה כהלכה. הוא אומר, שבכל הקלקולים אשמה הממשלה. היא סגרה בפני היהודים את הפקידות והגבילה זכויותיהם וסגרה אותם בגיטאות. על ידי זה שמה גם בפני הקידמה מחסום העוצר בעדה מלחדור לגיטו. כל התשובות מצד היהודים לא הביאו שינוי בחייהם בגליציה, וכאז כן עתה הכבידו השלטונות אכפם עליהם בגביית המסים המבישים המיוחדים להם ובהגבלת זכות הישיבה בלבוב. ברם כאשר החליטה הממשלה האוסטרית להושיב מורשון גליצאי, שנקרא לאספה לאפריל 1848, נתנה גם ליהודים את הזכות לשלוח שמה את ציריהם, ומלבוב נבחרו כצירים מאיר מיזס ונתן סוקול.

בו בזמן פרצה מהפכה בווינה, ואז גם הפולנים מגליציה הגישו את דרישותיהם לממשלה. ביניהן היתה גם הדרישה לשווי זכויות היהודים וביטול החוקים המיוחדים להם. נשלחה משלחת עם הדרישות האלה לווינה, שנספחו אליה גם יהודים ומתוך יהודי לבוב מ. ר. מיזס, ישעיה ליב הורוביץ והמטיף אברהם כהן. מתוך היהודים שבמשלחת נתקבל הרב מיזלש מקרקא לראיון אצל הקיסר פרדיננד. לא עברו ימים מועטים והוכרזה הקונסטיטוציה (בחודש אפריל 1848). הורשה לארגן משמר לאומי (פולני) בלבוב, ובו היה גדוד יהודי מיוחד שבראשו עמד עמנואל גל. המשמר היה כפוף למועצה לאומית, שלתוכה נכנסו היהודים אוסבלד מנקס ואברהם מיזס.

מאורעות אלה לא השפיעו על המלחמה שבין החרדים וה„מתקדמים", שנמשכה בתקפה ללא הפסקה. כהן, שנמסרה לו הנהלת עניני המטריקה וגילה בהם הרבה זיופים שנעשו ע"י קודמו אברהם קורקיס, נעשה מיום ליום יותר שנוא על החרדים. פטיציה עם המון חתימות, שאלה רצו להגיש נגד ועד הקהלה ואברהם כהן, החטיאה את המטרה מפני שהוחרמה. תוצאות הדבר היו, שההמון התנפל על בית מגוריו של כהן ונפץ את השמשות שבו, ורק המשמר האזרחי וצבא שחשו לעזרה הצילו את הנתקף מיד אויביו. כשראה כהן את עצמו ברע, רצה לעזוב את משרתו, אבל מצדדיו לא הניחוהו וחזקו את ידיו. סופו של דבר היה, שמי שהוא חדר לתוך מטבח דירתו ושם סם המות בתבשילו וכהן אכל וקיפח את חייו. חשדו שבין הקושרים עליו היו אורנשטין וברנשטין. אלה נאסרו, אבל שוחררו אחר זמן קצר. את כהן קברו בבית

הקברות הלבובי סמוך לקברו של בעל „ישועות יעקב" (1848).

בו בזמן נצלו חוכרי מסי בשר ונרות בערמה את הריב שבין החרדים ו„המתקדמים" לטובתם. הם ראו את התנגדות העם למסים אלו וחששו, שבקרוב יבוא היום ויושם להם קץ, על כן החליטו להגיש בקשה לשלטונות שיקיימו את המסים האלה ולשם מטרה זו גנבו מן גליונות החתימות הרבות, שפטיצית החרדים הנזכרת היתה מצוידת בהן, כמה עשרות גליונות, כדי לצרפם לבקשתם. הדבר נודע והיו מי שהאשימו את החרדים שהיו בעצה אחת עם החוכרים, והדבר עורר פולמוס ספרותי. הופיעה החוברת „עצה טובה" מצד מתנגדי החרדים ו„מפיר עצת רשעים" מצד החרדים, והריב עבר גם לטורי „הצנטרל-אורגן" בוינא.

הבחירות לפרלמנט האוסטרי בשנת 1848 ננמרו במפלה ליהודי לבוב, שלא נבחר מהם אף ציר אחד. באותה שנה ביולי גמרה הועדה העירונית לתקנון, שגם היהודים השתתפו בה, את עבודתה, והוחלט שמבין 100 אבות העיר יכולים להיות 15, ומבין 30 ממלאי-מקום—5 יהודים.

בימים ההם התחילו המשכילים משתמשים בפומבי בשפת האידיש. אברהם מוהר הוציא אז שבועון „למברגר יודישה צייטונג" והופיעו גם חוברות ועלונים, שבהם פנו המחברים אל העם באידיש.

הקונסטיטוציה של שנת 1849 זיכתה את יהודי אוסטריה בשווי זכיות. ובין תוצאות הזכיון הזה אנו רואים גם מינוי פרופיסורים יהודים באוניברסיטאות השונות באוסטריה. באוניברסיטה הלבובית, שמשו זמן מה כדוצנטים לשפות המזרח אפרים ישראל בליכר ואלעזר אליהו איגל, בן לבוב ותלמידו של שד"ל. הראשון הצטיין בידיעת הלשון הארמית; השני היה גם מורה דת בגימנסיה. שניהם עשו מאמצים להשיג את דרגת פרופיסור ולא עלה בידם, על כן עזבו בשנת 1854 את משרותיהם. בליכר נעשה רב באושבינצ'ים ואיגל מטיף בצ'רנוביץ. בו בזמן החלה שוב רוח הריאקציה לנשב באוסטריה. היהודים נדחו שוב לגיטאותיהם, שכבר התחילו לעזבם. הדבר הגיע לידי כך, שבשנת 1857 הוציאה הלבובית חוק האוסר על היהודים להשתמש במשרתים בלתי יהודים, חוק שלא נתבטל עד 1859.

למרות ההגבלות לא פסקו ה„מתקדמים" להפיץ השכלה בקרב היהודים בגליציה. נפתחים בתי ספר במקומות שונים. למנהל בית הספר באנדריכוב נתקבל איש לבוב ד"ר יוסף קובק. מוציא כתב העת „ישורון", שהיה אחר כך רב בהומברג (מת בלבוב 1913).

אחרי מות א. כהן שמש בלבוב ד"ר שטרנברג. בתור מנהל בית הספר וד"ר לבנטאל ואחריו ד"ר שואבאכר בתור מטיפים. בכהנת רב החרדים שימש אז ר' יוסף שאול נתנזון מברז'ן, בעל „שואל ומשיב", שחבר ביחד עם גיסו ס' „מפרשי הים". הוא היא איש מתון, ולא נתן אותותיו במלחמות החרדים עם המתקדמים שלא פסקה. יהודי גליציה נלחמו אז בעד שיווי זכיות. גברה ידם של עמי. אוסטריה שהשתחררו, ואלה התיחסו בצרות עין

לזכויות היהודים. ובבחירות לסיים הגליצאי הראשון בשנת 1861 לא רצו בתחלה לשתף את היהודים. אז התכנסו צירי קהלות גליציה ושלחו לוינה משלחת, שבה השתתפו צירי לבוב, והודות למאמציה קבלו היהודים את זכות הבחירה האקטיבית והפסיבית, ובבחירות השיגו שלשה מקומות ואחד מהם למרדכי דובס מלבוב.

בשעת הבחירות לפרלמנט האוסטרי בשנת 1873 שררה מתיחות בין היהודים והפולנים בגליציה, ואז התאחדו היהודים והרותנים לבחירות, ונבחרו ארבעה יהודים.

עוד בשנת 1869 נוסדה בלבוב האגודה „שומר ישראל" ע"י ה„מתקדמים" שנטו להתבוללות גרמנית והוציאו את הדו-שבועון „דר איזרעליט". החרדים מצדם יסדו את החברה „מחזיקי הדת", שבראשה עמד ר' שמעון סופר, הרב מקרקא, והוציאו גם בטאון בשם „מחזיקי הדת". החרדים עבדו חוקה, שמי שעובר על דיני „שלחן ערוך" לא תהיה לו הזכות להבחר לועד הקהלה. כדי לאשר חוקה זו כינסו אסיפת רבנים גדולים בלבוב בשנת 1882. ר' צבי הירש אורנשטין, שהיה אז רב בלבוב, לא הסכים לדרישות הקיצוניות של האספה, ועזב אותה טרם שנסגרה. החוקה שהוגשה לשלטונות נדחתה.

הדור הצעיר של „המתקדמים" בלבוב שאהד את ההתבוללות הפולנית התרכז גם כן בשנות השמונים בחברה Ojczyzna , שהוציאה עתון כדי להפיץ את הפטריוטיזם הפולני בין היהודים. לחברה זו השתייכו: לבנשטין, בנו של המטיף יששכר לבנשטין, טוביה אשכנזי ונוסיג. נוסיג זה שינה במשך הזמן את דעתו בנטותו לציונות וכתב „Pròba rozwiazania Kwestji Zydowskiei" תכנית מפורטת על ישוב א"י.

בימים ההם החל הרעיון הציוני לפעום בלב חלק הצעירים שנתחנכו על ברכי התורה וגם בתרבות המודרנית אחזה ידם. בשנת 1887 נוסדה אגודה ציונית בלבוב, הראשונה בגליציה, בשם „מקרא קדש". שהסבה אחר־כך את שמה ל„ציון". מבין הציונים הראשונים שבלבוב יש להזכיר את מרדכי ברוידה, שהיה אחר כך רב בלודז ומיסד בתי הספר היהודיים שלה; יהושע טהון, שהיה אח"כ רב לנאורים; מרדכי אהרנפריז, כיום רב בשטוקהולם; דוד נימרק. שהיה אח"כ פרופ' בסינסיניטי; שלמה שילר, שברח מרוסיה ובא לבובה והשתלם שם ולפני מותו היה מנהל הגימנסיה בירושלים; דוד מלץ, עו"ד לאחר זמן; אברהם קורקיס, שהיה פקיד בלשכת המסחר והתעשיה בלבוב; אדולף שטנד, ועוד. אחרי הופעת הרצל נוסדה בלבוב חברה ציונית של שומרי הדת בשם „דורשי שלום ציון", שהסבה אח"כ את שמה ל„תקות ציון". הציונים הלבוביים הוציאו בתחלה בטאון בשפה הפולנית בשם "Przyszlosc". (העורך היה ד"ר אברהם קורקיס) ולאחר זמן בשם "Wschód". באותו זמן הוציאו הטטודנטים כתב-עת „מוריה" בשפה הפולנית. כדי לבוא במגע עם העם הוציאו הציונים את העתון „טאגבלאט" בשפה האידית, שהפך אחר כך לעתון יומי, ומשה קלינמן, שבא בשעת מלחמת רוסיה

ויפן עם פלגים אחרים—ביניהם גם שופמן — לבובה, היה עורכו זמן מסוים. ציוני לבוב לא היו תמיד תמימי דעים עם הרצל. הם היו קרובים לשיטת אחד העם, ומצד אחר לא רצו להניח את ידם מישוב ארץ ישראל אף לפני השגת הטשרטר. בשדה הפוליטיקה הציונית הצטיינו ביחוד אדולף שטנד, דוד מלץ וגרשון ציפר (עורך דין). בלבוב חובר הכרוז הראשון של הצעירים הלאומיים: Jakim byc powinien program mlodziezy zydowskiej

חלק מן האינטליגנציה הלבובית נהה אחרי סיסמאות הסוציאליסטים. בין הפעילים שבהם הצטיין הרמן דיאמנד, בן עשיר, שנבחר לאחר זמן לפרלמנט האוסטרי. הסוציאליסטים היהודים הלכו בתחלה יד ביד עם חבריהם לדעה שבין הגוים. אח"כ נוסדה פרקציה יהודית (Z.F.S.). על הציונים היה ללחום מצד אחד עם היהודים הללו למשוך את הנוער לצדם, ומצד השני עם המתבוללים שהזדהו עם הפוליטיקה הפולנית, ומרכזם היה בועד הקהלה שבו התבלטו הפרנסים שמלקי הורוביץ וד"ר ביק, שהיה ציר בפרלמנט האוסטרי ולזרוס, שבנה בית חולים חדש וד"ר שף, עורך דין, שהרחיב את בית היתומים והגדיל את מספר חניכיו.

כשהועמדה בקרב הציונים על הפרק השאלה, אם יש לעסוק בפוליטיקה מקומית, החליטו ציוני אוסטריה וגליציה לפתור את השאלה בחיוב. בלבוב היה מיעוט של ציונים וד"ר אברהם קורקיס בראשם, שאמרו: כלך מדרך זו. בין המתנגדים היה השבועון „דר גוטער ברודר". שיצא ע"י מ. חרטינר בלבוב, וגם המיסדר האקדמי „גדעון", שנוסד על ידיו. האנשים האלה עסקו בעבודה ארץ ישראלית. הם הם שסדרו גם תערוכת עבודות „בצלאל" בלבוב.

כשהתקיימו בשנת 1907 בחירות לפרלמנט האוסטרי היו בלבוב שלשה מועמדים מבין היהודים: ד"ר מרדכי ברוידה כמועמד הציונים, שמלקי הורוביץ נציג הפוליטיקה היהודית-הפולנית, והרמן דיאמנד בתור נציג הסוציאליסטים. החרדים תמכו בהורוביץ, אבל נבחר דיאמנד. לעומת זה נבחר אז בברודי הציוני אדולף שטנד מלבוב. שהוא ביחד עם גאבל הלבובי ומהלר ושטרויכר מבוקובינה היוו בפרלמנט האוסטרי את הקלוב היהודי הראשון.

הנוער הציוני מחוגי האינטליגנציה יסד לו באותו בפרק זמן את החברה „אמונה", שבה התאמנו חבריה להשתמש בחרב בשעת הצורך.

גם בשדה התרבות היהודית הראו הציונים בלבוב פעולה נמרצה. בשנת 1893 יסדה חברת ציון אגודת „דוברי שפת עבר", שמן הפעילים שבהם יש להזכיר את רנצר, גרשום בדר ושילר. הדבור העברי היה הולך ורווח בקרב הנוער. בלבוב היו הראשונים בחוץ לארץ בקהלות אשכנזיות, שדברו עברית במבטא הספרדי. בתחלת המאה התשע עשרה נמצא שם מועדון דוברי עברית, שמבין חבריו נזכיר את המורה שוארץ, את אליעזר מאיר ליפשיץ, כיום מנהל בית מדרש למורים מזרחי בירושלים, רפאל סופרמן, מורה בגימנסיה הרצליה, ודבורה שפינר, אשתו של ר' בנימין. ע"י יסוד „טוינבהלה" (בית-תרבות) רצו הציונים להפיץ השכלה בקרב העם. בין הנושאים השונים שהורצו שם לעתים קבועים

באידיש, היו גם נושאים ממקצועות היהדות. מבין המרצים שם כדאי להזכיר את ד"ר מ. גייאר ואת ד"ר קורנגרין, מי שהיה השופט המחוזי בתל-אביב. בשנת 1908 בא י. ח. ברנר לבובה ומצא בה עבודה כמסדר בבית הדפוס שנפלד. בלבוב תרגם ברנר את הדרמה „הגיטו החדש" לאידיש.

בו בפרק נוסדה „הסתדרות בתי הספר לגליציה ובוקובינה" עם מרכז בלבוב, שבראשה עמד שלמה שילר עד עלותו לארץ ישראל. אחריו מלא את מקומו ד"ר קורנגרין הנזכר. במשך ימי פעולתו התכנס בלבוב „יום העברים" (נובמבר 1191), שהוכרז על ידי שלש הסתדרויות: הסתדרות כללית לתרבות העברית, מרכז לגליציה עם ד"ר יהושע טהון בראשו; הסתדרות בתי הספר העבריים בגליציה ובוקובינה עם ד"ר קורנגרין בראש; אגודת המורים העברים שמרכזה היה בברודי ונשיאה רפאל סופרמן. באספה היו נוכחים בשם ההנהלה הציונית ד"ר שמריהו לוין וקורט בלומנפלד. אחרי קורנגרין עמד בראש ההסתדרות האמורה ד"ר פרילין ואחריו ד"ר שריבר. הסתדרות זו יסדה „בית מדרש למורים" בלבוב, שהתנהל ברוח הדת. לימדו שם בין השאר ד"ר פריינד, שהיה אח"כ רב לנאורים בלוב, וד"ר טויבר שהיה אחר כך מנהל בית ספר למורי דת מיסודו של פוזננסקי בורשה, וד"ר שמעון שטיין מנהל ספרית הקהלה והאינג'יניר טישלר. בו בפרק חי בלבוב ד"ר זליגר, שהוציא את הבטאון „בת-קול" ברוח הדת. הוא עלה אח"כ לא"י וכאן מת.

בתקופה שאנו מדברים בה פעלו בלבוב גם ההיסטוריון בן־ציון והחוקר במדע המזרח ד"ר משה שור בתור מורי דת בבתי ספר של הממשלה, והאחרון השיג גם משרת דוצנט באוניברסיטה הלבובית.

הרב לנאורים ד"ר יחזקאל קרו, ששימש בכהונתו אחרי הרב יששכר לבנשטין, בתחילה לבדו ואח"כ בסיועו של הרב ד"ר גוטמן, יסד בו בפרק קלוב מדעי, שבין השאר לקחו בו חלק ד"ר טויבר, בלבן, הרב לנאורים ד"ר גוטמן, ד"ר פריינד ושטיין. קרו נעשה לנשיא הקלוב ושור סגנו.

בשנת 1914 פרצה מלחמת העולם הראשונה ולא עברו ימים מועטים ולבוב נכבשה ע"י הרוסים. בפוגרום, שנערך שם ע"י הכובשים בימים הראשונים, נפלו לקרבן י"ח נפשות מישראל. בין העסקנים שבאותו זמן הצטיין ד"ר הויזנר, שהיה מורה דת בגימנסיה ממשלתית, ובימי המלחמה, כשהרבנים לנאורים עזבו את העיר, שימש רב לנאורים. בתקופה זו יסדו יהודי רוסיה בלבוב ועד לעזרה, שד"ר דיאמנד, שהיה חבר הקהלה, עמד בראשו, ואחד מחביריו היה הויזנר. הועד קבל כספים שבהם היה לו לעזור גם ליהודי עיירות שבסביבה. הכסף נשלח ליסוד בתי מחסה ובתי תמחוי, ביחוד ליהודי פשמישל שגלו לבובה. נוסד בית חרושת לסיגריות. שיהודים התפרנסו עליו. הגברת ריכנשטין סידרה וניהלה בתי מחסה לילדים. כשיצאו הרוסים מלבוב לקחו עמם בני תערובת ובניהם את ד"ר דיאמנד ושמעון פלר וד"ר שליכר. בזמן הכבוש יצא בלבוב העתון „צירבונאיה רוס".

אחרי מלחמת העולם הראשונה נעשית גליציה חלק ממדינת פולין. אך

בגליציה המזרחית שגם לבוב נמנתה עליה, פרצה מלחמה בין הפולנים והאוקראינים בדבר הממשלה בעיר. היהודים, שמנהיגיהם העיקריים היו הציונים, החליטו, לנקוט עמדה ניטרלית לגבי המלחמה הזאת. בו בזמן אירגנו בלבוב משמר אזרחי יהודי, שעליו היה להגן על היהודים בעיר מפני התנפלויות שעלולות היו להתרחש בשעת חירום. הפולנים ראו ביחס הזה של היהודים איזה מין חוצפה וגם חשדו ביהודים – אולי בצדק – באהדה לאוקראינים. בו בזמן הוציא היהודי משה זַלְדמן את העתון „Lemberger Zeitung" בשפה הגרמנית, מה שהיה כנראה ג"כ לשֵׂכֶל בעיני הפולנים. וכשנכבשה לבוב ע"י הפולנים היתה פעולתם הראשונה לאסור את חברי המשמר האזרחי, ואח"כ חגגו את נצחונם על ידי פרעות והרג רב ושוד ברובע היהודים. נפתח אז כר נרחב לפעולה לועד העזרה, שהמשיך את קיומו גם אחרי שעזבו הרוסים את העיר. בו בפרק נוסד על יד הועד הזה ועד החרם, שתעודתו היתה להלחם באמצעות החרם במפקיעי שערים.

פרעות הפולנים שהזכרנו הבשילו בקרב יהודי לבוב אח ההכרה, שקשה יהיה לבניהם עכשו לארח לחברה בבית ספר עם בני פועלי און, ועל כן החליטו ליסד בית ספר מיוחד לעצמם. נוסדה אפוא אז החברה „אגודת בתי הספר העממי והתיכון בלבוב", שיסדה שתי גימנסיות לנערים. אחת קַפְּסית ואחת הומניסטית. וגימנסיה אחת לנערות, כולן בשפה הפולנית כשפת הוראה, לפי התכנית לבתי ספר ממשלתיים עם תכנית מיוחדת לעניני היהדות. חוץ מזה נוסדה לאחר זמן גימנסיה בעברית כשפת הוראה, מעורבת לנערים ונערות, שבמשך הזמן עלתה עד לשש מחלקות. נוסף על זה נפתח בית ספר עממי בעברית כשפת הוראה. ופדגוגיון עברי להשתלמות בידיעות היהדות בעיקר בשביל תלמידי האוניברסיטה הרוצים להיות מורים ללמודי היהדות. למדו שם תנ"ך, משנה (ולפעמים גם תלמוד). עברית, ספרות ימי הבינים וספרות חדשה. המנהל הראשון, שהיה גם אחד ממיסדי המוסד הזה, היה פרופ׳ משה שור, שהיה גם היושב ראש הראשון של ועד החברה הנזכרת (נבחר אח"כ לרב בורשה). לחבר המורים השתייכו הרבנים הלבוביים ד"ר גוטמן, ד"ר פריינד ולאחר זמן ד"ר לוין, ד"ר פירמן, פורמן ונפתלי זיגל. היושבים כיום בארץ ישראל, ואחרים. נוסדו גם בתי ספר מקצועיים, בית הספר על שם קורקיס לנערים ובית הספר של גברת קַפְּטן לנערות. מרכז למורים בגליציה היה המוסד „תרבות". גם סמינריון למורים נוסד אז, בתחלה בהנהלתו של ד"ר טויבר, ואח"כ בהנהלתו של רוטמן.

מנהלי הפוליטיקה היהודית לאחר המלחמה היו בלבוב הציונים ד"ר ליאון רייך, ד"ר רוזמרין, כעת קונסול פולני בתל־אביב, ד"ר שריבר, ד"ר רוטנשטריך ואחרים. הציונים הוציאו עתון יומי בשם "Chwila", שמטרתו היתה להגן על היהודים במדינה מפני אויביהם הגוים. הציונים החרדים יסדו בלבוב מרכז לחברי ה„מזרחי" בגליציה המזרחי. שם פעלו בין השאר: הרב ראובן מרגליות, ה. נגלברג (ז"ל), ש. ז. יעבץ, הרב האגר, היושבים כעת

בא"י, ד"ר הויזנר, שהיה קונסול פולני בא"י, ד"ר פדרבוש, פודהורצר, משה רייך ואליעזר קופרשטין ואחרים. המרכז יסד בלבוב בית ספר עממי דתי בשם „מציון תצא תורה" (מת"ת). „צעירי המזרחי" התאגדו לחטיבה מיוחדת. הציונים הסוציאליסטים התאחדו באגודה „התאחדות". בבחירות לסיים הפולני הראשון לאחר שנתאשרה הקונסטיטוציה (1921), כשהאוקראינים החרימו אותן, עלה בידי יהודי פולין לשלוח לסיים ולסינט יותר מארבעים ציר. מלבוב נבחרו כמעט כל מנהיגי הציונים מכל שלשת הזרמים שהזכרנו (מ„מזרחי" נבחרו: הויזנר ופדרבוש). בקלוב היהודי בסיים עלה ד"ר רייך מלבוב במשך הזמן לדרגת יושב ראש. צירי היהודים האלה היו בין בוחרי נשיא המדינה הראשון נרוטוביץ', ואחרי שנרצח זה—בין בוחרי הנשיא ויצ'יכובסקי. ויצ'יכובסקי ביקר פעם אחת בלבוב, ובנסעו במרכבו בחוצות העיר זרק עליו אוקראיני אחד פצצה, שאמנם החטיאה את המטרה אבל גרמה צרות רבות ליהודים. שונאי ישראל העידו בציר יהודי, שטייגר, שהוא היה המתנקש. שטייגר נאסר, וכיון שהשעה היתה שעת חירום שדינים פוליטיים נמסרו לבירור לבית דין מיוחד, היה כפשע בינו ובין המות. נס מן השמים היה, שבירור המשפט נמסר לבסוף לב"ד רגיל, ולפניו עלה בידי סנגוריו, שביניהם היה המתבולל ד"ר לבנשטין והציוני ד"ר רינגל, להוכיח את צדקת הנאשם, שיצא זכאי בדינו.

חוץ מן ה„התאחדות", שייצגה את הזרם השמאלי בין יהודי לבוב ייצגו את הזרם הזה גם „פועלי ציון", שלבסוף התאחדו עם אנשי „התאחדות". להם היה גם בטאון בשפה היהודית.

לקק"ל היתה נציגות בלבוב בשם דיריקטוריון, שבו השתתפו בעבודה נציגי כל הזרמים הציונים הנזכרים, והוא הדין למשרד קרן היסוד ולמשרד א"י, שהושבו שם. גם „אגודת ישראל" יסדה לה מרכז בלבוב. במלחמת הבחירות לועד הקהלה הצליחו להכנס לתוכו ציונים מזרמים שונים וגם מ„אגודת ישראל".

הנשים הציוניות והבלתי ציוניות התאגדו עוד זמן רב לפני מלחמת העולם הראשונה לפעולה ציונית וסוציאלית ב„חוג הנשים היהודיות". בחוג הזה ישבו ראש זו אחר זו: הגבירות רייכנשטין, מרים ציפר, רוזה מלצר ודינה קארל. שתי האחרונות היו צירות לקונגרסים ציוניים שונים, ומלצר גם צירה לסיים הפולני. כשהביאו אחרי מלחמת העולם והשחיטות בקרב היהודים ברוסיה את היתומים לבובה, מצאו חסות בחוג זה שיסד בשבילם בית יתומות.

עוד ימים רבים לפני המלחמה יצא בלבוב כתב־עת פולני בתוכן יהודי בשם „השחר" בשביל הנוער הבלתי מבוגר, שבפעולתו השתתפו בעיקר נשים. מבין המשתתפים יש להזכיר: דינה קארל, הילני זגל, דבורה שפינר ונלי בובר. בעבודה זו המשיכו גם אחרי המלחמה. „חוג הנשים היהודיות" יסד גם הוצאה בשם „אביב", שפרסמה בשפה הפולנית בשביל הנוער מחזות על רקע המקרא וסיפורים וביוגרפיות של אישים יהודיים. זמן מסוים היה גם לחוג האמור בעתון "Chwila", מדור מיוחד לנשים בשם „Glos Kobiet", שעורכיו היו

דינה קארל ובתיה פירמן. לחוג זה היתה זמן מה גם פנימיה להכשרת חלוצות. גם סניף ויצ"ו נוסד בלבוב.

בתקופה הציונית פסקה כמעט המלחמה בין החרדים והמתקדמים. רבים מן החרדים היו שולחים את בניהם ובנותיהם לבתי ספר הממשלתיים ואחרי שנפתחו הגימנסיות של „אגודת בתי הספר" וכו' – לגימנסיות אלה.

אחרי ר' יוסף שאול נתנזון ישבו על כסא הרבנות בלבוב: ר' צבי הירש אורנשטין, ר' יצחק אהרן איטנגא, ר' יצחק שמלקיש, מחבר הספר „בית יצחק". אחריו ר' אריה ליב ברוידה, אביו של ד"ר מרדכי ברוידה הנזכר. אלה היו אנשים מתונים וכולם שיתפו פעולה עם ועד הקהלה. ר' שלמה בובר הידוע כמו"ל מדרשים כמוסים יסד את ספרית הקהלה בלבוב, שלה מסר את כל ספריתו הפרטית העשירה, קצת בחייו וקצת בצוואתו. הספרן הראשון היה גרשום בַּדר והאחרון לפני המלחמה הנוכחית יהודה כהן.

הציונים לא פסקו מלשאוף להשיג את השלטון בועד הקהלה, ופעם אחת בבחירות לועד הקהלה נבחרה רשימת הציונים בכללה. אבל הצד שכנגד נעזר על ידי השלטון הפולני, שבטל את הבחירות, וימים רבים ניהל ממונה של הממשלה את עניני הקהלה, כשהוא נתמך ע"י וועדה של נציגי סיעות שונות וביניהן גם של סיעת הציונים, עד שלבסוף ישב ראש בועד הקהלה הציוני ד"ר ריגל.

בתקופה האוסטרית ובתקופה הפולנית הבאה אחריה נכנסו למועצת העיר לבוב גם יהודים. אבל לא יותר מחלק החמישי (המועצה היתה בת מאה חברים). בתקופה האחרונה היה גם יהודי אחד חבר הנשיאות (טוביה אשכנזי, שליכר. חיות). בזמן האחרון נכנסו גם ציונים למועצה ויסדו שם קלוב יהודי.

האנטישמיות, שהלכה הלוך וגדל בפולין, נתנה אותותיה באופן גס באונברסיטה בלבוב. שמספר המתלמדים היהודים הוגבל פעם בפעם יותר ויותר. התלמידים הנוצרים לא רצו לשבת אצל היהודים והוקצה מקום מיוחד באולמי ההרצאות ליהודים.

מן הראוי עוד להזכיר, שבלבוב היה גם תיאטרון יהודי, שאמנם לא עמד על הגובה הדרוש, אבל בכל זאת אפשר היה שם לראות הצגות בשפה היהודית בעלות תוכן היסטורי־יהודי. הציגו שם לדוגמה: „בר כוכבא", „בוסתנאי", „שולמית", „יהודה הלוי", „שמשון הגבור" ועוד. בין שירים אחרים שרו שם גם את שירי אברהם גולדפדן ושירי החזן המפורסם ברוך שור.

ברוך שור היה חזן בית הכנסת הגדול שבתוך העיר. בבית הכנסת הגדול שמחוץ לעיר שימשו גם כן חזנים מפורסמים, כמו: אהרן שלום שירמן, ברוך קינסטלר, זידל רובנר ווישה הרר.

בלבוב היו, חוץ מן המנינים והקלויזים, חמשה בתי כנסיות, שמתפללים בהם לפי נוסח אשכנז, וביהכ"ס בשם „חדשים" שנוסח ספרד שולט בו. היו גם שני בתי מדרשות (אחד בתוך העיר ואחד מחוץ לעיר), שבהם לומדים בקביעות בכל יום עשרה אנשים הנקראים „אנשי מעמד".

בלבוב פעלו זמן מה: ראובן אשר ברודס, אשר ברש, מרדכי בן יחזקאל וחנוך ילון.

גם סניף של „ברית עברית עולמית" היה שם, שבראשו עמד ד"ר גייאר. יהדות לבוב, לבה של גליציה, שבחייה השתקפו חיי היהדות העולמית לכל גילוייה ופרפוריה, נספתה. התקום עוד לתחיה?

ס פ ר ו ת

א. עברית

פינקס ב"ד הקה"ל, ענינים משנות 1617-1652 (כתב יד)

ג ב ר י א ל ס א ח א ס ט א ו ע ר: מצבת קדש

ש ל מ ה ב ו ב ר: אנשי שם, קרקא 1903

ב ן צ י ו ן כ"ץ: לקורות היהודים, ברלין 1897

ר' י ו ש ע פ ל ק ה כ ה ן: קונטרס הסמ"ע

ו ט ש ט י ן: מפנקסי הקה"ל בברסלוי

" דברים עתיקים, קרקא 1900

" משפחת ז"ק בחרמון שלג. בדר לבוב 1902/3

נ ת ן ד מ ב י צ ר: כלילת יופי, קרקא 1893

ה ר כ ב י: חדשים וגם ישנים

ר"י ע מ ד י ן: מגילת ספר

א ב ר ה ם כ ה נ א: תולדות בעל שם טוב

א. כ ו ר ך: בגולה ובמולדת

" „המגיד החדש" מקרקא

" „המצפה" מקרקא

א-נ ס ק י: חורבן היהודים בפולין, גליציה ובוקובינה

Juedisches Archiv 1915—1918

ב. לועזית

בכתב-יד

Akta Grodzkie lwowskie od r. 1571—1647.

Akta Ziemskie lwowskie
Akta radzieckie lwowskie
Akta lawnicze lwowskie
Ksiegi rachunkowe lwowskie

} מזמן הנזכר

Historya Collegii Soc. Jesu (z lat 1600—1613)

Akta grodzkie buseckie, tom 1—6

בדפוס

Akta grodzkie, tom X i XV

Pomniki dziejowe Lwowa (Alex. Czolowskiego) tom I, II, III (Lwów, 1892, 1896, 1905)

Josefa Bartlomieja Zimorowicza: Pisma do dziejów Lwowa, ed. Heck, Lwów, 1899.

Theiner: Annales Ecclesiastici, tom III

Wielewiecki: Dyaryusz domu sw. Barbary (Scriptores rerum polonicarum, tom II)

Pawinski: Zródla dziejowe, tom III

Lekszycki: Die altesten grosspolnischen Grodbücher.

Jablonowski: Polska XVI Wieku, Zródla dziejowe. Tom 7, czesc I. Ziemie ruskie. Rus czerwona.

Rembowski: Rokosz Zebrzydowskiego.

Berszadski: Rusko Jewrejskij Archiw. Tom I i II 1882r. Tom III Petersburg 1903.

Pirawski: Relativ status almae archidioeiesis leop. Lwów 1891.

Commendoni Jan Franciszek: Pamietniki o dawnej Polsce z czasów Zygmunta Augusta, wilno, 1851.

Gumplowicz Ludwik: Ustawodawstwo polskie wzgledem Zydów, Kraków 1867.

Czacki: O litewskich i polskich prawach, Kraków 1861.

Ulanowski: Materyaly do hist. ustawodawstwa synodalnego w Polsce w XVI wieku.

Gromnicki: Synody prowincyonalne, Kraków.

Lewin: Neue Materialien zur Geschichte der Vierländersynode, Frankfurt 1901.

עבודים

Zubrzycki: Kronika miasta Lwowa, Lwów 1844.

Ks. Chodyniecki: Historia miasta Lwowa.

Ks. Józefowicz: Kronika m. Lwowa 1634—1690, tlom. Piwockiego, Lwów 1854.

Lozinski wladyslaw: Patrycjat i mieszczanstwo lwowskie w XVI i XVII wieku, Lwów 1892.

Caro: Geschichte d. juden in Lemberg, Kraków 1894.

Czolowski: Poglad na organizacye i dzialalnosc dawnych wladz Lwowa. Lwów, odbitka (z ksiegi jubileuszowej).

Czolowski: Lwòw za ruskich czasow 1891 kw. hist.

Schorr: Organizacya Zydów w Polsce, Lwów 1899

Pazdro: Organizacya i praktyka sadów pod wojew. zyd Lwów—1903.

Graetz: Geschichte d. juden X.
Nusbaum: Dzieje Zydów V;: Zydzi w Polsce.
Berszadzki: Litowskie jewrei (1388–1569) Petersburg 1883.
Maciejowski: Zydzi w Polsce, na Rusi i Litwie, warszawa 1873.
Kutrzeba: Stanowisko prawne Zydów w Polsce w XV wieku.
" Handel Polski ze Wschodem w wiekach srednich.
Balaban: M. Przeglad literatury historyi Zydów w Polsce 1899 1908 (kwart. hist. 1903),
Balaban M.: Zydzi lwowscy na przelomie XVI i XVII wieku.
Perles: Johann III u. die juden.
Gumplowicz M.: Poczatki rel. zydowskiej w Polsce. Warszawa 1903.
(Anonum): Wyprawa zydowska na wojne 1606.
MojeckiPrzeclawks.: Zydowskie okrucienstwo, Kraków 1693.
Miczynski Seb.: Zwierciadlo korony polskiej, urazy ciezkie i utrapienia od Zydów. Kraków 1618.
Sieszkowski: jasne dowody o doktorach zydowskich.Kalisz 1623.
Brückner: Roznowiercy polscy. Warszawa 1905.
Rapaport Samuel dr.: Przyczynek do psychologii chasydyzmu. Lwów, Rocznik zydowski, 1906.
Zaleski: Jezuici w Polsce I i II,
Zaleski: Jezuici we Lwowie (Przeglad polski, Lwów 1880)
Balaban M.: Zjazd zydowski (Wschod, Lwów 1902)
Balaban M.: Szpital zydowski (" " ")
Balaban M.: Z zamierzchlych czasow (Wschod, Lwów, 1903)
Balaban M.: Herc Homberg i szkoly józefinskie dla Zydów w Galicji. (Rocznik zydowski 1906)
Kohn-Gotthilf: Abr, Kohn im Lichte d. Geschichtsforschung. Lwów, 1898
Jaworski Fr.: Zlota Róza (Tydzien. dod do Kurjera Lwowskiego 1902)
Czacki: Rozprawa o Zydach i Karaitach 1807
Lewin Louis: Geschichte d. juden in Lissa, Pinne 1904
Samuely Natan: alt Lemberg (Oesterr. Wochenschrift, 1902)
Schaechter: Die Chassidim. Berlin. jued. Verlag, 1904.
Bloch Philipp: Die Kabbala auf ihrem Hoehepunkte u. ihre Meister (Monatsschrift f. Gesch. u. Wiss. d. judent. 1905)
Stoeger: Darstellung d. gesetzlichen Verfassung d. galizischen judenschaft. Lwów 1833.
Friedlaender M. H.: Tiferet Israel. Bruenn 1878.
janecki: Erhielten die juden in Polen durch Taufe den Adelstand.
M. Balaman: Dzieje Zydów w Galicji i w Rzeczypospolitej krakowskiej.

שמואל הכהן וינגרטן

מונקאטש

בצפון־מזרחה של אונגריה הקודמת ובחלקה המזרחי של צ׳חוסלובקיה שלאחר כך, בין הרי הקַרְפַּטים המסמנים מעין גבול טבעי בין גליציה ורוס־הקרפטית, שוכנת העיר מונקאטש („דמתקריא מינקאטשוב, מתא דיתבא על נהר לאטארצא ועל מי בארת״ — נוסח הגט) ובתקופה הצ׳חוסלובקית: מוקאטשֶבו.

מצד עצמה לא נודעת כל חשיבות לעיר, ופרסומה בעולם הוא רק הודות לישוב העברי שחי בתוכה והיוה בה בתקופות האחרונות יותר ממחצית כל תושביה. גדולי התורה ששימשו בה כרבנים ודיינים, חבוריהם־ספריהם שנתקבלו בכל העולם היהודי ובאחרונה גם המפעלים הציוניים וביחוד בתי־הספר העבריים שהתקיימו בה, — הם הם שהפנו אליה את תשומת לב העולם היהודי וגם הלא־יהודי.

צעדי בראשית.

התישבותם של יהודים בעיר־מבצר זו מתחילה רק מסביב לשנות ת״ם — ת״ן (ראשית המחצית השניה למאה השבע עשרה למספרם). הכפרים והישובים מסביב למונקאטש וביחוד העיירה טשינידיוב (היא סנט־מיקלוש), היו מיושבים יהודים בודדים וגם קבוצים קטנים עוד מקודם. משם הסתננו ובאו לעיר מונקאטש כחוכרי מכירת המשקאות של בעלי האחוזות וגם כרוכלים.

לפי רשימה אחת של מנהל אחוזות ראקוצ׳י השני, במחוז בֶּרֶג, אשר מונקאטש היתה שייכת לו, היה במונקאטש בשנת ת״ט (1649) יהודי אחד והוא היה חוכר הקונצסיות. וכפי שיוצא ממסמך משנת תמ״ז, בו מודיעים ש„ביום 15 ליוני 1687 הביא היהודי אברהם ממונקאטש מינים שונים של אריגים מחוץ־לארץ וביום 20 ליולי הביא היהודי מארקו משם סחורות אחרות״, נראה שבעשרות השנים גדל מספר היהודים בעיר. לידי קבוץ ניכר לא הגיעו אמנם ורק אחרי תבוסת מרד ראקוצ׳י השני נגד האבסולוטיזים של ליאופולד הראשון בשנת תע״א (1711), כאשר החרים הקיסר המנצח את נכסי ראקוצ׳י המורד והעבירם במתנה לבישוף מפיורדא לותאר פראנץ שיהנבורן, — שעברה אחריו בירושה לבית הגראפים שיהנבורן, עד החוקה האגררית במדינת צ׳חוסלובקיה, — אנו נפגשים במונקאטש בקבוץ יהודי קבוע יותר.

במקורות פרנסותיהם לא בא כל שנוי. כמו בתקופת ראקוצ׳י כן גם אחרי חלופי הגברא בבעלות־האחוזות, היו הם החוכרים של המונופולין למכירת

משקאות, הזכויות למכירת בשר, שריפת יי"ש, טחינת תבואה וגם מכירת נרות וסבון.

בשנת תק"ח מונה הקבוץ היהודי במונקאטש חמשה בתי־אב של 25 נפשות. ביניהם שו"ב בשם הרשקו דוידוביץ. לרגלי איזו סיבה יורד מספר בתי־האב בשנים הבאות ולפי הרשימה משנת תקי"ד (1754) מונים היהודים שם רק שלשה בתי־אב.

התנודה הזאת גרמה שלא יכלו להקבע בעיר קבע של ממש, ולפיכך בבוא החגים, עבר הקבוץ שבמונקאטש וביחוד הגברים שבו, לישוב טשינידיוב הסמוך, במקום שהיהודים ישבו בקבוץ יותר קבוע.

לאט לאט נאחזו בעיר וגם מספרם הלך וגדל. כבר בשנת תק"כ (1760) נגבה מיהודי מונקאטש מס בית־כנסת, ובשנת תקכ"ח הם חושבים אף לבנות בית כנסת ופונים לשם השגת הרשיון להנהלת האחוזות של הגראף שיהנבורן. במכתב מיום 17 ליוני 1768 מתנה הגראף את מתן הרשיון לבנין בית הכנסת בתנאי, שיהודי מונקאטש ישתדלו בין היהודים בגליציה שיהגרו משם לאחוזות הגראף.

לפי מסמך אחד שבארכיון הנהלת האחוזות של הגראף שיהנבורן משנת תקכ"ט (1769), פנתה הנהלת הנכסים לגראף שיכריע הוא, איפה יבנו את בית הכנסת. אם במונקאטש העיר, שקבוץ היהודים גדל בה ועלה כבר על זה שבטשינידיוב, או ישמרו על ותיקותה של טשינידיוב ויבנו שם. כנראה לא בא הדבר לידי הכרעה ובית הכנסת הקבוע במונקאטש נרכש רק כעבור עשר שנים, כאשר החכיר נוצרי אחד בשם פאול פֶרֶקש את ביתו לשלושים שנה במחיר 30 פלורין לשנה למטרה זו.

עם הקדשת מקום קבוע לתפילה מתחילה במונקאטש גם תקופה של קהילה. דואגים לחינוך הבנים, ואחד המלמדים אשר שמו נשמר לנו היה הרב ר' ברוך אבי בעל התניא, שמתוך איזו סבה בלתי ידועה עזב את מקומו ובא למונקאטש, ומשם עבר לעיר הסמוכה סָאש ושם גם מנוחתו כבוד (נפטר בתקנ"ב). בתקופה זו ממנים גם רב אב"ד וביד"צ על ידו, וקהילת מונקאטש נעשית למקום פגישה לסוחרים היהודים, ביחוד סוחרי־יין הבאים מגליציה הסמוכה ומחלקי אונגריה האחרים. ר' דוב־בר מבולחוב מציין פעמים אחדות בזכרונותיו את מונקאטש, אלא שאין הוא מתעכב כלל על תושביה היהודיים.

בשאלות ותשובות „כתר כהונה" (מאת הרב ר' יצחק אברהם אב"ד דק"ק סטבניץ סי' סג) אנו מוצאים עדות בקשר עם שאלות עגונה, שנגבתה בשנת תקמ"ד ע"י „כבוד הרב הגדול מוה"ר יהודה ליב אב"ד דק"ק מונקאטש וביד"ץ". ואמנם זהו המקור היחידי במסמך מאותו זמן המזכיר את הרב הזה, שהיה הרב הראשון לקהלת מונקאטש. הוא נפטר בשנת תקמ"ט.

מוצאם של יהודי מונקאטש היה ברובו הגדול מגליציה. לרגל חלוקת פולין (1772) וגם לרגלי סבות אחרות, עזבו רבים מיהודי גליציה את מקומות מושבותיהם והיגרו למדינת אונגריה. על פי רוב התיישבו המהגרים האלה בגבולות הארץ, בקהילות הראשונות שפגשו בדרכם. הקהילות נתחזקו ע"י הגירה

זאת וכעבור שנים אחדות כבר עוסקת הנהלת האחוזות להרבות את הכנסותיה מהגירה זאת ומטילה מס מיוחד על המהגרים.

משלוח ידם של המהגרים, ובכלל של רוב היהודים במונקאטש, היה המסחר. אבל אנו מוצאים ביניהם גם עובדי אדמה ומגדלי-בהמות וגם בעלי מלאכה. גובה מס-הסבלנות שנגבה מהיהודים נקבע לא רק לפי מספר הנפשות, אלא גם על יסוד מספר בהמותיהם של בתי-האב וגם לפי שטחי השדות הזרועים על ידיהם. כבר בראשית התישבותם של היהודים בסביבת מונקאטש מודיעה רשימה אחת של מס-הסבלנות משנת ת"פ (1720), שהחוכר היהודי בטשינידיוב שלם מס סבלנות גם בעד 48 שוורים. ברשימה אחת משנת תקי"ד (1754) נזכרים בעלי מלאכה אחדים, וברשימה משנת תקי"ח (1758) נזכרים על יד שני בעלי חנויות גם מנגנים בכלי זמר. ברשימת מס הסבלנות משנת תקל"ח (1778) נוסף מקצוע חדש בין בעלי מלאכה היהודים, והרשימה מציינת שכורך-הספרים היהודי ברקו עובד גם בשביל צרכי העיריה.

קהילת מונקאטש בראש קהלות המחוז.

בשנת תק"ן נתקבל הרב רבי אברהם גוטסמן לרב אב"ד של הקהלה. הרב הזה היה גדול בתורה „בקי וחריף" ועמד בקשרי מכתבים הלכתיים עם גדולי דורו. הוא הריץ שאלות ותשובות לרבי מאיר ברבי אב"ד בפרשבורג, וכן לבעל „נודע ביהודה" (שו"ת נו"ב תנינא סי' קמד), וקשרים הלכתיים אמיצים קשרו אותו ביחוד עם מחותנו הרב רבי ירמיה ממאטרסדורף, אשר בחבורו „מודעה רבא" על ספר „מודעה ואונס" (לר' חיים שבתי שלוניקי) הוקצה מקום גם לתשובת־שאלה ממנו. ר' צבי רוזאניש אב"ד דק"ק לבוב מתעכב בהסכמתו על החבור הזה במיוחד על תשובת־שאלה זו במלים אלו: „— — — הרב הגדול המפורסם מוהר"ר אברהם אב"ד דק"ק מונקאטש עשה חבור לטהור בשו"ת שלו אשר היה לו פ"פ עם הרבנים המובהקים הנ"ל (רבי ירמיה ובנו רבי יואב) ויושר אמריו נאמרו בדעת ובמועצות".

הוא היה גם עסקן צבורי וכח מארגן בקהילת מונקאטש ו„השאיר שמו לברכה בכמה תקונים וחבורות קדושות אשר ידו יסדה" (מנוסח המצבה). הוא גם דאג לספוקם של הצרכים הדתיים של הקהלות האחרות במחוז בֶּרֶג שנמנו על רבנותו.

על קשרי התחבורה בזמנים הללו מגלה לנו אחת ההחלטות של אספת באי כח הקהילות במחוז בֶּרֶג בשנת תקנ"א.

האספה התקיימה בערב ראש חודש אדר־ראשון בקשר עם הספקת אתרוגים לחג הסוכות הבא. וזה לשון ההחלטה:

„יום דלמטה נעשה ברצון נפשנו שהרב מוה"ר אברהם דגליל שליט"א מחויב ליתן בכל מקום שיהי' מנין קבוע א' אתרוג בכל קאמידאט שלנו ומחויבים אנחנו ליתן להה"ג עבור כל אתרוג ארבעה זהב רייניש וחצי הן שיהי' מצוי לקנות אתרוג במקום אחר בזול או ביוקר מסך

הנ"ל אעפ"כ מחויבים לקבל מהה"ג את האתרוג בכל מקום שיהי' מנין, בסך הנ"ל.

ה' ערב ר"ח אדר הראשון תקנ"א פה עיר בערעגסאס".

אחד מדייני הקהילה בזמן ההוא היה, כפי שהרב רבי אברהם מזכיר אותו, "הרב המופלג החריף מוה"ר יהודה כ"ץ". הוא הגאון בעל "קונטרס־הספקות ו„תרומת־הכרי" שהיה אח"כ אב"ד במרמורש סיגט.

קהילת מונקאטש מקבלת בתקופה זו צורה מסודרת. דיוני הקהלה והחלטותיה נרשמים בספר פרוטוקולים. ברובם כתובים הפרוטוקולים עברית, אבל ישנם כאלה שמעורבים בהם בטויים וגם פסוקים שלמים באידיש.

הקהילה היא אמנם מקומית, בשביל עניני יהודי מונקאטש בלבד, אבל סמכותה של הרבנות היא מחוזית, מקיפה את כל הקהילות שבמחוז בֶּרֶג. גם ראש־הקהל של קהילת מונקאטש נושא שני כתרים. הוא משמש גם כראש־הקהל של הקומידאט (המחוז). ממילא גם סמכותה של קהילת מונקאטש יותר רחבה. היא משמשת כעין מרכז הקהילות השייכות לרבנותה ולראשות קהילתה. היא קוראה לישיבות את באי כח הקהילות, וראש־הקהל שלה הוא היושב בראש, המוציא והמביא בכל עניני היהודים שבמחוז, ובספר הפרוטוקלים של קהילת מונקאטש נרשמים גם העניינים הנוגעים לכל יהודי המחוז. רוב העניינים העולים על שולחן הקהילה הם בהערכת מס־הסבלנות. מקודם החכירו השלטונות גם את גבייתו של מס־הסבלנות לחוכר יהודי, שעשה בהערכה וגביה כאדם העושה בתוך שלו. עם סידורה של הקהילה עברה סמכות זו אליה. לפי גובה מס הסבלנות שהוטל על כלל היהודים תושבי מונקאטש והמחוז, מסדרת הקהילה את ההערכה האישית. היא גובה את המס ומוסרת אותו לשלטונות, והיא גם אחראית לסכום הכללי של המס.

יחס השלטונות אל היהודים נקבע כמובן מתוך האינטרסים, אבל הם משתדלים להתנהג ביושר כלפי היהודים. בשנת תקס"ה (1805) סתמו השלטונות, מפאת איזו סיבה, באר שבה השתמש גם בית הרב, והקהילה היהודית מקבלת פצויים בגלל זה.

הרב רבי אברהם גוטסמן נפטר בשנת תקע"ד ועוד בחייו, בערך בשנת תקס"ז, כשבע שנים לפני פטירתו, אנו מוצאים כבר בתשובות החתם־סופר (חיו"ד קמח, מיום ד' ער"ח חנוכה תקס"ח) תשובה ערוכה לרב חדש „להרב המאה"ג המופלא ומופלג הותיק מלא עתיק כקש"ת מהו' צבי אביגדור נ"י אב"ד ור"מ דק"ק מונקאטש ואגפיה" (הרב י. י. גרינוואלד בספרו „קורות התורה והאמונה בהונגריה" — בודפסט תרפ"א — ע' 26, כותב: „שהרבנית בעיר מונקאטש ה"ה אשת הרב ר' אברהם גוטסמן — — עזבה את דת ישראל ובעלה הרב מוכרח היה אחר המעשה הזה להסיר מעליו אדרת הרבנות". אין הוא נותן אמנם כל מקור לדברים אלה ואני לא מצאתי שום אסמכתא לזה. בילדותי הכרתי עוד מנכדיו של הרב הנ"ל ומעולם לא שמעתי במונקאטש על כך).

הרב רבי צבי אביגדור אשכנזי נמנה על ידידיו של החתם־סופר

ועמד אתו בחליפת מכתבים הלכותית. משאלותיו ותשובות החתם־סופר אליו (כעשר תשובות בתשובות החת"ס מופנות אליו). אנו למדים שהרב הזה היה לא רק שואל כענין, אלא גם משיב כהלכה לרבנים שבסביבתו.

הוא היה נכדו של רבי יצחק אשכנזי אב"ד בחודורוב, שהיה אחר כך מגיד מישרים ומורה צדק בקהלת לבוב, מחבר ספר „טהרות הקודש", חדושים על מסכתות זבחים ומנחות (ח"א לבוב תקנ"ב וח"ב לבוב תרמ"ד). כבר בילדותו הצטיין בכשרונות נעלים ואביו זקנו מזכירו בהקדמת ספרו: „והאי מר ינוקא נכדי המופלא ושנון כב' צבי אביגדור". בח"ב של הספר „טהרות הקודש" על מנחות נדפסו גם הגהותיו של ר' צבי אביגדור.

קשריו עם החתם־סופר כבר בשנת תקס"ח (החת"ס בא לפרשבורג בתקס"ז) נבעו כנראה מתוך תווכו של בן מונקאטש, תלמיד החתם סופר, הרב רבי יוסף זלמן אסטרייכר. באחת התשובות (חאו"ח יב) משתף החתם־סופר גם את תלמידו זה בתשובתו אל הרב ואחר התוארים, לרב האב"ד, הוא מוסיף: „וחד דעימיה האי מרבנן תלמידי המופלא החריף בעל פיפיות כש"ת מו"ה יוסף זלמן".

רבי יוסף זלמן לא שמש כרב בפועל. כפי שנראה להלן היה הוא אחד מראשי הקהילה במונקאטש.

בתקופה זו בוטל האיסור על רכישת נכסי דלא ניידי ליהודים ומשנת תק"פ (1829) קנתה הקהילה מגרש לשם הקמת בית כנסת. האספה הכללית, אשר נקראה לאשר את הקניה החליטה „שחזקת קהילה" יקבל רק אותו יהודי מבין תושבי מונקאטש, שישתתף בהוצאות קניית המגרש וגם יתרום כפי יכלתו להוצאות הבניה" (במקור: „נור דער וועלד בעל בית געמאנט ווערדען").

רבי צבי אביגדור נפטר בשנת תקפ"ד.

כח בי"ד יפה. מוסדות ותקנות.

בשנת תקפ"ה נבחר לרב אב"ד הרב רבי צבי אלימלך שפירא. הפורטוקול המאשר את הבחירה אומר:

„היום יום א' פרשת ראה שנת תקפ"ה לפ"ק המלכנו עלינו למלך מאן מלכי רבנן ה"ה הרב הגאון הגדול אב"ד דק"ק ריבניטש מו"ה צבי אלימלך נ"י להיות לנו לרב ומורה צדק לכל עדת בני ישראל החונים פה קהלת קודש

הפרוטוקולים מספר על מקרה שכזה, שבו נהג רבי צבי אלימלך בכל חומר הדין כלפי עבריין. וכך היה המקרה: אחד מתושבי עיר סמוכה, הטעה את בית הדין לסדר לו קידושין עם אשת איש. כשנודע הדבר הושם העבריין בכלא. את מסירת הגט סידרו בפומביות רבה ול„טקס" מסירת־הגט הביאו את העבריין „אסור באזיקים".

באחד מפסקי הדין בחתימתו של הרב רבי צבי אלימלך אנו קוראים:

„... ובאים לא יקיים ח"ו הנ"ל, אז רשות ביד הבי"ד לכופו בתוקף משפטי הקאמיטאט, בכח האדונים של הקאמיטאט, בתוקף סעקווסטראציאן (עקול) כל הונו ורכושו, עד שיקיים כל הנ"ל. כל זה נעשה בתורת מעשה בי"ד שאין אחריו כלום.

ל"ח למב"י (כ"ג אייר) תקפחי"ת נאום צבי אלימלך האב"ד דק"ק הנ"ל והגלי[ל]".

מוסדות מספר וכן תקנות אחדות במונקאטש מתיחסים ליזמתו של הרב רבי צבי אלימלך. לציון מיוחד ראויה החברה „תמכין דאורייתא" מיסודו. חברה זו שמה לה למטרה לשלם שכר למוד בעד בני עניים, והיא נוסדה ע"י הרב בשם זה, אחרי שהחברה תלמוד-תורה מן השנים הקודמות פסקה לפעול. הוא גם חיבר את תקנותיה שנדפסו פעמים אחדות (באחרונה: קלוז' תרפ"ו) ושימשו דוגמה לתקנות תלמודי-תורה גם בגליציה (ראה „מאזנים לתורה" לר' משה תאומים).

בשנת תקפ"ז הושג רשיון לסדור ערובין בעיר והם נקבעו על פי הוראותיו של הרב רבי צבי אלימלך.

בשנת תקפ"ח פרץ סכסוך בין חברי ועד הקהילה בקשר למספר ראשי הקהילה וטובי העיר. צד אחד דרש להגדיל את מספר הנבחרים ביחס לגידולה של האוכלוסיה וצד שני רצה להשאיר את מספר ראשי הקהילה בלי שינוי. כנראה, פנו שני הצדדים לשלטונות ולפי הפורטוקול צוה מושל המחוז (ויצע-געשפאן) לקרוא לאספה כללית „ולפי פקודח המושל הוזמנו כל בני הקהילה כדי שרוב דעות יכריע בדבר". „ועפ"י חוות דעתם של הראשים ועיקרי הקהילה (במקור: „עיקורי הקהלה" הוחלט, שיבחרו רק שני ראשי קהילה ושני טובים".

על מיעוט בעלי זכות בחירה מוכיח הדבר, שכתוצאה מן הבחירות נבחרו: „האדון שמואל טויב לראש־קהל ראשון במספר הקולות היותר גדול, היינו ב-27 קול---„והרבני ר' יוסף זלמן אסטרייכר ב-16 קול, לראש קהל משנה".

הרב רבי צבי אלימלך היה הרב הראשון במונקאטש שהיה שייך לתנועה החסידית והיה גם אחד מצדיקיה. היו אמנם במונקאטש חסידים, אבל גדולה היתה גם ההתנגדות, ביחוד בין בני הגליל. בזמן הראשון ראה עוד רבי צבי אלימלך את מונקאטש כ„קריה קדישא, — — קריה עליזה כמעט אין כמוה בכל המדינה הלזו לשם ולתהלה. בה צפרים יקננו ובתוכה ישכנו יראי ד' — — — מבקשי תורה ויראת שמים וגם המגודלים בנעוריהם עודם באבם חפצים להתקרב

אל התורה, כי קרבת אלקים יחפצון וכו'" (תקנות חמכין דאורייתא). אמנם חיש מהר שינה את דעתו עליהם. כנראה בא בהתנגשות עם המתנגדים שראו בפעילותו נטיה להעדפת החסידים והתקוממו נגד זה. באחד ממכתביו לרבי יחזקאל פאנעט (מראה יחזקאל סי' עט) מתלונן רבי צבי אלימלך „על קשיות עורף של בני הגליל — — כי סרבים וסלונים הם ואינם שומעים לקול מורה". וכל זה גרם שכעבור שנים מועטות לכהונתו בקהילת מונקאטש עזב בשנת תקפ"ט את מונקאטש וחזר לגליציה בהבחרו לרב בדינוב. היא נפטר בשנת תר"א בדינוב ושם מנוחתו כבוד.

רבי צבי אלימלך היה רב גאון וצדיק וספריו שהשאיר אחריו: מעין גנים, אגרא דפרקא, דרך פקודיך, בני יששכר, אגרא דכלה וכו' וכו' מפורסמים בכל תפוצות ישראל.

מחברי בית דינו ידועים רבי ליבוש קאליש ורבי צבי הירש. זה האחרון היה מתלמידיו של הגה"ק מלובלין וה„עטרת צבי" ובהקדמת ספר לקוטי תורה והש"ס (סדר דברים) הוא נזכר לשבח.

הרב רבי עזריאל גרין שנתקבל אחריו, גם הוא היה בן גליציה. הוא התנהג כמנהג החסידים ונחשב על צדיקיהם. נוסח התפלה בכל בתי התפלה שבעיר היה נוסח אשכנז, וההעברה לנוסח האר"י היתה בשנת תקצ"ב ומתיחסת להשתדלותו של הרב הנ"ל.

הוא היה גדול בתורה, „סיני ועוקר הרים" (מנוסח המצבה) ורק כעשר שנים שימש ברבנות מונקאטש. נפטר בשנת תר"א. השאיר חבור כתב יד על התורה דרוש ובדפוס רק הסכמה אחת על ספר „פרי קודש הלולים".

אחר פטירתו נתקבל לרב אב"ד, הרב רבי אפרים פישל הורביץ. אביו היה הרב רבי יוקל אב"ד בבולחוב, אחיו של הצדיק רבי נפתלי מרופשיץ וגיסו של האב"ד בסטרי רבי ענזיל צוזמיר בעל שו"ת מהרי"א ענזיל. רבי אפרים פישל כיהן ברבנות מונקאטש עד שנת פטירתו שנת תרכ"א.

בתקופה זו התפתחה הקהילה. רבתה האוכלוסיה וגם התבצרה בחיזוק פנימי. היא התחילה לדאוג להרחבת המוסדות הקיימים ולשיפורם וגם להקים מוסדות חדשים. עוד בשנת תקמ"ו החליטה הקהילה להקים בית חולים יהודי. אבל משום מה נתעכב ביצוע ההחלטה ורק בשנת תר"ה, בראשית כהונתו של רבי אפרים פישל, חונך בית לחולים בפתיחה חגיגית. מונו רופאים יהודים, ולפי הפרוטוקול הוטל על הרופאים שיטפלו באמונה בחולים וגם נדרשה מהם התנהגות דתית. באחד הרופאים הד"ר אברהם פיקלר מצאה הקהלה את מבוקשה. הוא היה תלמיד חכם וחרד לדבר ה' ושימש רבות בשנים כמוהל יחיד בקהילה ובסביבתה.

בשנה זו מינו גם חזן קבוע לבית הכנסת ומלבד השובי"ם הקבועים מכבר, מינו שוחט נוסף במיוחד לשחיטת עופות.

בשנת תרי"א מסתדרת הנהלת המטריקה היהודית, שהתנהלה על ידי הקהלה עד שנת תרנ"ה (1895), כשביטלה הממשלה רישומים חדשים

במטריקה היהודית ופתחה בשביל רישומים אלה מטריקה כללית, ממשלתית.

התקופה הסוערת של שנת תר"ח (1848), היא שנת מלחמת החרות של האונגרים נגד אוסטריה, השאירה את יהודי מונקאטש בלי זעזועים. עוד לא התגבשו חילוקי־הדעות בין שואפי הריפורמה ושומרי המסורת באונגריה עד כדי פירוד גם באינטרסים כלל־יהודיים, ונציגי קהילת מונקאטש, רבי פייבל פריד ור' יוסף קרא, משתתפים בועידה הכל ארצית של היהודים באונגריה, אשר נקראה בשנה ההיא בקשר עם מס־הסבלנות. בועידה זו (הפרוטוקול נתפרסם ב־M.Zs.Cz משנת 1909) דנו גם בעניינים יהודיים אחרים, והוכנסה גם הצעה לתמוך בסכומי כסף מסוימים באגודה להפצת השפה האונגרית מיסודו של אדוארד איינהורן, אגודה ששמשה אח"כ כגרעין לריפורמה הדתית באונגריה, והצעה זו נתקבלה בלי התנגדות מצד נציגי מונקאטש.

יחידים בודדים נסחבו אמנם גם במונקאטש עם זרם התקופה והרשימות על המתנדבים לצבא המגן האונגרי מכילות גם שמות מבין יהודי מונקאטש, אבל לידי תנועה בעלת היקף לא הגיעו הדברים.

הרבנים בדורות הקודמים פנו בשאלותיהם ההלכותיות לגדולי התורה שבמערב. רבי אברהם גוטסמן עומד בחליפת מכתבים עם ה„נודע ביהודה" בפראג ועם רבי מאיר ברבי בפרשבורג; רבי צבי אביגדור פונה בקביעות לחתם סופר וגם רבי צבי אלימלך מוצא ידיד, לפניו מתנה דאגותיו, באונגריה עצמה, את רבי יחזקאל פאנעט הרב הראשי בזיבנבירגן. נטייתו ההלכותית של רבי אפרים פישל, כוונה כלפי גדולי גליציה. אמנם עצם העובדה שבסטרי, לא רחוק ביותר ממונקאטש, נמצא רבי ענזיל צוזמיר, אחד מגדולי התורה בדור ההוא והוא גם דודו אחי אמו, מספיקה בהחלט לנמק את הדבר. אבל גרמו לכך גם סיבות אחרות. רבי אפרים פישל בא למונקאטש כשנה אחרי פטירתו של גדול המשיבים באונגריה. בעל החתם סופר, ועדיין לא נתבלטה שם אישיות אחרת כממלאת מקומו בשטח זה. בכלל היו שנים אלה, שעת חירום באונגריה. דרכיה היו משובשות בגייסות והקשר ממונקאטש לגליציה היה נוח יותר.

כשמונה עשרה שנה ניהל רבי אפרים פישל את הרבנות במונקאטש ונפטר בעצם להט הסערות בתוך יהדות אונגריה, אשר כשלב ראשון הביא את פסק־הדין של מיהאלוביץ נגד כל שנוי קל שבקלים בסדרי בית הכנסת, ולבסוף את קונגרס היהודים בפשט, בו נקרעה יהדות אונגריה לקרעים, שלעולם לא נתאחו

בין חבריו בית דינו ידועים לשם: ר' משה פרנקל שהיה מקודם אב"ד בעיר קאסאן והיה ראב"ד במונקאטש, רבי שמואל צבי ווייס חתנו של רבי צבי הירש הנזכר לעיל (ואבותיהם של הרבנים רבי יוסף מאיר וויס מספינקא (בעל „אמרי יוסף") ורבי אהרן וויס שהיה אחרי שנים ראב"ד במונקאטש רבי משולם דוב קאליש והרבי אברהם החשקוביץ בעל „ברכת אברהם" על התורה (מונקאטש תרס"א).

כל הרבנים האלה חתומים על פסק דין מיהאלוביץ.
בתקופה זו כיהן עוד כדומ"ץ רבי שאול פרהרוי.

אורינטציה לפרשבורג. הקמת בית דפוס.

כשבע שנים אחרי פטירתו של רבי אפרים פישל נשארה קהילת מונקאטש בלי רב ואב"ד. את עניני הרבנות נהלו חברי הבי"ד ובראשם הראב"ד ר' משה פריד. ואם כי חברי הבי"ד כולם היו גדולי תורה ובדעתם התחשבו גם מחוץ לקהילת מונקאטש, לא באו בחשבון לתפקיד אב"ד. הקהילה לא יכלה עוד לבחור לרב בן גליציה, כפי שנהגה עד עתה. כדי לשמור על הקיים וביחוד לשם עמידה על המשמר בימים יבואו, היתה הקהילה צריכה לרב „שיתמצא" בבעיות יהודי אונגריה ולפיכך קבלה האוריינטציה, בחפושי רב מתאים, כוון למערב, לאותם חלקי אונגריה שבהם עמדו בעיות אלה על הפרק יום יום והרבנים בקהילות אלה התמחו בהן. כך עלתה בשנת תרכ"ו הצעה לבחור ברבה של פרשבורג, הגאון בעל „כתב-סופר", לרב אב"ד במונקאטש. הצעה זו נתמכה גם ע"י חוג רבנים קנאים באונגריה. רבי עקיבא יוסף שלזינגר קבל על עצמו את התווך בנידון זה והוא נסע במיוחד לשם כך לפרשבורג „בשליחות אליו בעצת הגדולים, למען — — — ילך לרבנות למונקאטש — — — וקהילת מונקאטש התחייבה — — — ליתן בכתב רבנות כל התחייבות כאשר יבקש וכמו שנתנה פרשבורג" („שמרו משפט" לר' ע"י שלזינגר). הצעה זו לא נתגשמה, אבל בשנת תרכ"ז נתקבל רב אחר, בן פרשבורג, לרב-אב"ד, הוא הרב רבי חיים סופר שהיה אז אב"ד בסנט-פטר.

רבי חיים סופר היה מתלמידיו החשובים של החתם-סופר ושמו הטוב כגדול בתורה ויראה הלך לפניו. ספרו „פלס חיים" (חידושי סוגיות במסכת גטין) נדפס עוד בשנת תרי"ד (בוינה) וגם ספרו „מחנה חיים" (שאלות ותשובות להלכה ולמעשה) נדפס בחלקו כבר בשנת תרכ"ב (בפרשבורג) וספרים אלה היו מפורסמים בין הלומדים. הוא היה גם קנאי והשתתף באספת מיהאלוביץ ובא על החתום על פסק הדין הידוע, וברוח זו התחיל גם לנהל את רבנותו במונקאטש. כבר בשנים הראשונות לבואו למונקאטש קרה ש„שני רופאים יהודים חללו שתי שבתות בפרהסיה, — — הלכו ב„ציגארען" (סיגריות) דולקים בפיהם לפני בתי כנסיות ובתי מדרשות לעיני כל רואיהם". בליל שני של [illegible]

ולנאץ ד', לבזות הדת ולהשפיל אמונתי, אם לא נחתי נפשי תחת נפשו".

בגלל דרשה זאת פרסמו נגדו דברי שחץ בעתונות וגם „במשפט" לפני שרי הקומיטאט (מחוז) איימו עליו הוא לא נרתע לאחוריו. „אחכה ליום ההוא — כותב הוא — בעזרת ד' לדבר לפני שרים ואקוה שלא אבוש אם אשמור סקודתו לנצור עדתו שלא יחל הנגף היא המינות לבוא אל בתיהם".

עבודתו למען חיזוק הדת חרגה ממסגרת רבנותו במונקאטש. הוא השתתף באספת רבנים חרדים והיה אחד מעמודי התוך של ארגון „שומרי הדת". הוא גם ייצג את מונקאטש וכל מחוז ברג בקונגרס היהודים בפֶּסט והיה אחד מדַבְּרי האגף האורטודוכסי בקונגרס.

ובכל זאת, למרות קנאותו הקיצונית בעניני תורה ודת היו דווקא החסידים במונקאטש ממתנגדיו. הם לא יכלו להשלים עם דרכי חייו הלא-חסידיים. שלא כדרך הרבנים-האדמו"רים, שקדמו לו במונקאטש. סעד הוא סעודותיו בשבתות וימים טובים ביחד עם אשתו הרבנית ומתוך כך נמנע מחסידי העיר להשתתף ב„שולחן" (על אודות זה „הלשינו" עליו חסידי זידיטשוב לפני רבם. ולמרות שהלה, הרב הצדיק רבי יצחק אייזק, נזף בהם וצווה לחסידיו להתיחס לרבי חיים בדרך ארץ „כי שר התורה הוא", לא השפיעו הדברים בהרבה). ועוד זאת: גבאי חברת „תמכין דאורייתא" פירשו כמה מן הסעיפים בתקנות החברה, בהסתמכם על מיסד החברה רבי צבי אלימלך שפירא, פירושים „חסידיים". כך לא הזדקקו לבני עניים שהוריהם הלכו קצוצי פאה וזקן אפילו בלי השחתת תער, והואיל שלדעתו היה בזה משום גזירה שאין רבים מהצבור יכולים לעמוד בה, יסד הוא חברה מקבילה בשם „חברת תלמוד תורה" בשביל בני עניים שאינם חסידים. בשבתות לא הלך למקוה. דברים בלתי-חסידיים כאלה הרגיזו את החסידים והקימו אותם נגדו ובאמצעים להקניט ולהכעיס את הרב לא היו ברורים ביותר.

הדבר גרם צער ועגמת נפש לרבי חיים וכאשר נתארגנה בפֶּסט הקהילה האורטודוכסית והוא הוזמן לכהן בה כרבה הראשון, נענה להזמנה ובשנת תר"ם עזב את מונקאטש ועבר לפסט.

*

דרשתו נגד הרופאים מחללי השבת (בשם: „מה העבודה הזאת לכם") נדפסה בעיר אונגוואר הסמוכה למונקאטש בשנת תרכ"ט. במונקאטש לא היה עוד בית דפוס בשנה ההיא. ואם כי כבר בשנת תקכ"ח הוצעה ליהודי מונקאטש ע"י הבישוף לותהר שיהנבורן מפיורדאן, שנעשה אז לבעל האחוזות במונקאטש, תכנית לייסוד בית דפוס עברי כדוגמת בית הדפוס שבפיורדא,—לא יצאה התכנית לפועל והדפוס הראשון במונקאטש נוסד ע"י ר' פנחס בלייער בשנת תרל"א בערך; עד כמה שיכולתי לברר היה הספר העברי הראשון שיצא במונקאטש, הספר „תהלה לדוד" על התורה, מאת הרב יהודה דוד רוטנברג בשנת תרל"ב. בתרל"ג יצא הספר „שבילי דוד", חידושים והגהות על ד"ח הש"ע חלק או"ח להרב רבי דוד ליב זילברשטיין אב"ד טערבש. בשנת תרל"ו יצאו מבית דפוס זה שלושה ספרים:

אילת השחר, פירוש על מגילת אסתר. מהרב זאב וואלף טענבוים אב"ד ורפלט.

גבול בני נפתלי, ל"ו דרושים והספדים, מהרב נפתלי סופר אב"ד פ. ניידורף.

צרור החיים, חידושי סוגיות בפלפול עצום ורב, מהרב שמעלקא קליין אב"ד בסעלש.

*

בבית דינו שימשו כדיינים מורי צדק, מלבד הרבנים שקדמו לו כחברי הביד"צ, גם: הרב רבי דוד הכהן זלצר, ששימש כשלושים שנה בדיינות. נפטר בשנת תרס"ח ונדפס ממנו ספר „דברי דוד" עה"ת (סואלאווע תר"ע), ורבי יצחק אייזיק ווייס, מקודם אב"ד בסוואלאווע, שנתקבל כראב"ד במונקאטש על פי המלצתו של רבי חיים סופר בשנת עזבו את מונקאטש. רבי חיים דאג גם לכך שקהילת מונקאטש לא תשאר בלי מורה מובהק ואת רבי יצחק אייזיק האב"ד בסוואלאווע מצא ראוי לכך.

הוא כיהן כראב"ד במונקאטש כחמש עשרה שנה, עד פטירתו בשנת תרנ"ד.

ספריו נדפסו אחרי פטירתו והם: „בית יצחק", חידושים על מסכת מגלה (מונקאטש תרנ"ד); תולדות יצחק, על החורה (ח"א מונקאטש תרס"ג, ח"ב מרמרוש־סיגט תרס"ד); דברי יצחק, אגדה וחסידות עם הגהות הגאון מהרש"ם אב"ד ברעזאן (מונקאטש תרס"ו).

שוב אוריינטציה לגליציה. התגברות החסידות.

בהיפנות משרת הרבנות גברה יד החסידים וכך נבחר שוב אחד מבני גליציה משושלת צדיקים, הוא הרב רבי שלמה שפירא, נכדו של הרב רבי צבי אלימלך, ששימש בזמנו שנים אחדות ברבנות זו.

רבי שלמה היה רב אב"ד בסטריזשוב ועלה על כסא הרבנות במונקאטש בשנת תרמ"ב ושימש ברבנות זו עשר שנים. מאורעות חשובים לא אירעו בתקופה זו. הוא השתדל לחזק את המוסדות הקיימים וביחוד את אלה שאביו־זקנו יסדם. כך אשר מחדש את תקנות „תמכין דאורייתא". הוא היה בעל קול ערב ומטיב נגן ומרחוק באו לשמוע אל הרנה ואל התפילה שבבית מדרשו. מלבד היותו מקובל היה גם גדול בתורה בנגלה ותשובותיו בהלכה נדפסו בחלקן בספר שו"ת „צבי תפארת" של בנו, רבי צבי שפירא, שמילא את מקומו אחרי פטירת אביו בשנת תרנ"ג.

מזמן הזה עוברת הרבנות במונקאטש בירושה לשושלת שפירא. מקודם לבנו ואחריו לנכדו רבי חיים אליעזר שפירא.

בתי ספר, חדרים, מחלוקות.

בתקופת הרב רבי צבי שפירא היתה כבר יד ממשלת אונגריה תקיפה,

מה שאחרה ממשלה זו עשרות שנים רצתה להשיג במשך שנים מועטות. היא התחילה לשקוד על האונגריזציה בקרב בני המיעוטים בכל האמצעים ובמאמצים מרובים. היהודים, כמיעוט מפוזר בכל המדינה וביחוד בין המיעוטים האחרים נבחרו לשמש כלי שרת בידי הממשלה לשאיפותיה.

כצעד ראשון הנהיגה חובת ביקור בבית ספר הונגארי החל מגיל שש, וכדי להמריץ את למוד השפה האונגרית רשמה במפקדים השונים כאנאלפא-ביתים את כל אלה שלא ידעו קרוא וכתוב בשפה האונגרית, אף כי ידעו קרוא וכתוב בשפות אחרות (עברית, אידיש ואפילו רוסית).

גם מהרב היהודי דרשו ידיעת השפה האונגרית בכתב ולשון, וכהוכחה על ידיעה זו נקבע צֶנו של תעודה על עמידה בבחינות של ארבע הכתות הנמוכות, לפחות, של בית ספר תיכוני.

רבי צבי שפירא לא רק שלא הסכים לציית לדרישת הממשלה בנוגע לעצמו, אלא גם השתדל להשפיע על חסידיו בני הקהלה שגם הם לא יצייתו ולא ישלחו את בניהם לבית הספר.

מתוך כך היה נאלץ לוותר על הכרת הממשלה בו כרב רשמי, דבר שמנע בעדו גם לדרוש בבית הכנסת מעל הבימה הרשמית של הרב דמתא, וגם משכורתו מהקהלה — כפרס־חסד לתלמיד־חכם שולמה לו, ולא כמשכורת לרב הקהלה.

כאשר הונהג החוק על חובת ביקור בבית ספר והיה חשש של „ויתערבו בגויים", חילולי שבת ויום-טוב, הזדרזו רבות מקהילות אונגריה ויסדו על יד הקהילות בתי ספר יהודיים. באלה נלמדה אמנם כל התכנית של הממשלה, אבל על ידי מורים יהודים ובלי ביקור בשבתות. את הטיפוסים האלה של בתי הספר חשב רבי צבי שפירא למסוכנים יותר מבתי הספר של הממשלה. אלה הרי פותחים מרצון את דלתותיהם להחדרת ההשכלה. גם במורים היהודים לא נתן אימון רב.

בראשונה עוד הצליחו שידוליו אצל החסידים ורבים השתדלו בכל מיני תחבולות למנוע מבניהם את הביקור בבית ספר, אבל כאשר גדלו הקנסות על השתמטות מבית הספר, השלימו בעל כרחם עם בית הספר הממשלתי.

גם שלטונות החינוך המקומיים — כנראה על יסוד רמיזה מלמעלה — עשו ויתורים והנחות ליהודי מונקאטש בסדרם את תכנית הלימודים בבתי הספר בעיר, באופן שאיפשרה את שחרורם של ילדי מונקאטש היהודים מביקור בשבתות וימים טובים.

חובת הביקור בבית הספר היתה גם לפני הצהרים וגם בשעות שלאחר [illegible] שבת. הרב הזעיק את ראשי הקהלה [illegible] הצליחו להשיג אצל [illegible] בערבי שבתות בימי החורף, כשעה לפני הדלקת הנרות.

בתי האולפנא, ה„חדרים", היו פרטיים. מלמד לא נבחר ולא נתמנה. [illegible] אלא

במלמדות, שידלו הורים אחדים לשלוח אליו את בניהם ונעשה למלמד.

מלמדי תשב"ר וגם מלמדי גפ"ת שבעיר היו עניים מרודים. דירותיהם הספיקו בקושי לצרכי בית דירה בשביל משפחותיהם, ובכל זאת היה גם „החדר" בדירה זו. לפי החוק היו בתי אולפנא אלה אסורים, אלא שהשלטונות העלימו עין ולא התעניינו בכך. מסביב לשנת תר"ע נתמנה רופא יהודי כרופא העיר והלה התחיל לרדוף את ה„חדרים" ומלמדיהם באף ובחימה ממש. טענתו בגלוי היתה ש„החדרים" אינם מתאימים לדרישה הסניטרית של החוק.

אחרי דיונים מרובים הבטיחה הקהילה לשלטונות לבנות בנין מתאים לחוקי ההיגיאנה בשביל ה„חדרים" והצליחה בהבטחתה זאת לקבל ארכה לזמן מה להמשכת הלימודים במצב הקיים. הקהילה גם נגשה לקיים את הבטחתה וערכה תקנות לחברת „תלמוד תורה" כמנהלת ומסדרת את ענייני החדרים, אבל כבר בשלב ראשון זה נחגלו חלוקי דעות עמוקים בין ועד הקהלה ובין הרב.

בתקופה זו הגיעה ההתבוללות בין יהודי אונגריה לשיאה. השפה האונגרית חדרה כשפת הבית גם לבתי החסידים וחששו של הרב לשנויים „ברוח הזמן" גם במבצר היהדות, בלימוד תשב"ר, התבטא בדרישה להכניס בתקנות סעיף מיוחד המבטיח לכל רב דמתא בזמנו את ההכרעה בבחירת המלמדים.

ועד הקהלה היה מורכב בזמן ההוא משני סוגים. היו ביניהם חברים שנתפסו כבר לתהליך האונגריזציה וקרצו עין גם לניאולוגיה; ומצד שני היו בועד הקהלה חסידים, ברובם חסידי-בלז. אלה כמו אלה התנגדו לדרישת הרב, אם כי מבחינות שונות. ראש הקהלה מר אהרן ישעיה ריינברגר היה יהודי שומר מצוה, אבל יחד עם זה חשב את עצמו לבן הלאום האונגרי, טפוס של „אורטודוקס"-מתבולל, שנצמד לתרבות האונגרית ובה ראה חזות הכל (גם בתקופה הצ'חוסלובקית שמר אמונים להכרתו המאדיארית וגם היה נציגה של מפלגת „הלאום-האונגרי" בעיריית מונקאטש. בזמן שבעיריה זו ישבו כתריסר יהודים בתור נציגים של העם היהודי). עיקר חשדו של הרב היה באמת נעוץ בהתנהגותו והתרברבותו של ראש-הקהלה הזה, והתנגדותה של הקהילה לדרישתו חיזקה את חששותיו והדבר בא עד משבר.

חסידי בלז שבועד הקהילה סבבו את הענין שפנו להכרעה בשאלה זו לרבם האדמו"ר מבלז. במונקאטש נודע שגם הוא הכריע נגד דרישת הרב (בהכרעה זאת יש לראות גם את ה„פוטר-מים" של המחלוקת מונקאטש-בלז שהכתה גלים כה סוערים אחרי שנים אחדות).

בחודש ניסן תרע"ג פנה „אקרו"ט מונקאטש" בכרוז, בשם „מסירת מודעה והיא התנצלות מאת מנהלי הקהילה לשאלת „החדרים". במסירת מודעה זו מפרסמת הקהילה את ההלטתה לבנות בתים מתאימים להשכנת ה„חדרים" ו„למען הסיר מעלינו כל חשד ופקפוק אשר יוציאו עלינו מחרחרי ריב הרוצים להבאיש ריחינו בעיני ההמון כי ח"ו במרמה נעשה", היא מרשה לעצמה

להתבטא כלפי הרב: „— — ופתאום הגיע לידינו כתב איסור מהרב הגאון ובית דינו שאסור לנו לקנות גם לשכור חדרים — — — אתה קורא נכבד תן לב אם לא דברי הנביא נתקיים בנו: עמי מאשריך מתעים!".

מאז היו החיכוכים בין הקהילה והרב עומדים על הפרק באופן קבוע. הרב ראה בהערכתו של האדמו"ר מבלז נגד דעתו התערבות בסמכותו של הרב מרא דאתרא והתבטא נגדו בבטויים קשים. חסידי בלז שבמונקאטש תבעו את עלבון רבם, וכך התלקחה אש המחלוקת ואחזה את בית ישראל שבמונקאטש, וגם הסעירה את הרוחות בכל מדינת אונגריה.

בתוך סערת סכסוכים אלה הגישו על הרב רבי חיים אלעזר שפירא, בנו של הרב האב"ד, ששימש אז כרב מופר ע"י הממשלה בקהלת טשינידיוב (סנט-מיקלוש) הסמוכה למונקאטש, שבחינותיו מארבע הכתות של בית ספר תיכוני „אינן בסדר". הממשלה הטתה אוזן לדבר וגזרה גזירה עליו ועל כל הרבנים באונגריה שנבחנו באותו בית ספר (בית הספר לאזרחים מיסודה של הקהילה היהודית בעיר ניטרה), להבחן מחדש בפני ועדה ממשלתית, וגם שללה מבית הספר את זכותו הפומבית. עשרות רבנים ברחבי אונגריה נפגעו מתוך כך, והשעוריה במדינה היתה גדולה.

כולל מונקאטש ושאר מוסדות.

מפעל חשוב הוקם בזמן כהונתו של רבי צבי שפירא והוא יסודו של כולל מונקאטש ועשרה הגלילות. יהודי מונקאטש וגלילותיה שלחו את „שקלי הקודש", תרומותיהם לקופות רמבע"ן לכוללי גליציה וביחוד לכולל למברג. כבר בשנת תרכ"ט התאוננו ראשי קהילת מונקאטש במכתב (חתום: סנדר קרא ראש הקהל, יוסף זרח סג"ל, אלעזר קאליש, מנדל וואלף קרא, יצחק פרידמן, ליב פוכס, מאיר זלצברג) לנשיא כולל למברג, הגאון ר' יצחק אהרן אטינגר האב"ד בפשמישל, שעניי מונקאטש בא"י מקופחים ומבקשים להשוות אותם בחלוקה, לעניי גליציה. המה טוענים: „למה יבצר מאנשי גלילותינו — — הלא ידוע לנו חשבון הסכום הנשלח מגלילותינו וחשבון הנפשות היושבות בארצנו הקדושה" וגם מאיימים „שגם אנחנו נהיה מוכרחים לעקל המעות א"י פה"ק אצל הגבאים".

כנראה השתוו ונתפשרו באותו זמן, עד שבשנת תרס"ח נפרדו והתחילו להתארגן ככולל מיוחד ועצמאי. נשיאי כוללי גליציה — דרוהוביץ', ויז'ניץ — שההתפלגות פגעה בהם, תבעו את מארגני כולל מונקאטש לדין, עד שלבסוף הוסכם להתדיין בזבל"ב וזבל"ב ופסק הדין בחתימת הבורר המכריע הגאון רבי מרדכי ליב וינקלר ממאד יצא בל' למב"י תרס"ט. עפ"י פסק דין זה „כולל מונקאטש ועשרה הגלילות — שנתחברו אליו — הוא בחזקתו כשאר הכוללים ואסור לשום כולל להסיג גבולו בכל הענינים הנוגעים לכולל בארץ הקדושה ובחוץ-לארץ". לנשיא הכולל נבחר האב"ד במונקאטש ר' צבי שפירא.

למשנים: רבי משה בן עמרם גרינוואלד האב"ד בחוסט, רבי פינחס חיים קליין האב"ד בסָ"ש ורבי אהרן ווייס האב"ד בבנדיקוביץ.

בימי כהונתו של רבי צבי שפירא יש לציין במיוחד את אחד מנשיאי הקהילה מר דוב ווייס, שהקדיש הרבה מרץ בעבודת הקהלה: ערך תכניות לשיפור מוסדותיה ולהרמת קרנה. במקום בית המדרש שנשרף נבנה בהנהלתו בית מדרש חדש רחב ידים, שהכיל כארבע מאות מקומות ישיבה. הוא בנה את שוק האיטליזים של הקהלה, באופן שכל האיטליזים ומכירת בשר כשר רוכזו לחצר אחת נסגרת וההשגחה עליהם היתה מעולה ויחד עם זה נוחה וקלה. ביזמתו החלה הקהילה לבנות מקוה טהרה שלישי מסודר כבית מרחץ מודרני. ואמנם גמר בנינו ומסירתו לקהל היה כבר בימי נשיאות של ראש הקהילה מצד החסידים ר' יחזקאל הויזמן.

רבי צבי שפירא היה אחד הרבנים המובהקים בדורו. ספרו „דרכי תשובה" על שולחן-ערוך יורה-דעה נתקבל כספר שימושי למורי הוראה בכל תפוצות ישראל. בין שאר חיבוריו מפורסמים: ספר „באר לחי רואי" על תיקוני הזוהר וספר שאלות ותשובות „צבי תפארת".

בזמנו שמשו כדיינים מורי צדק: רבי שמעון גרינפלד, שנתמנה בשנת תרנ"ה. הוא היה תופס ישיבה והשתדל להנחיל לתלמידיו דרך לימוד בסברה ישרה. בשנת תרס"ח נבחר לרב אב"ד בסָמיהאל (סנט-מיהאלי). יחד אתו בשנת תרנ"ה נתמנה לדיין מורה צדק רבי משה שפיצר, רב חריף ושנון והיה אחד הדיינים המבוקשים במשפט זבל"א בכל אונגריה. בשנת תרס"ז נתמנה לדיין ומורה צדק ר' שמואל זנויל כהנא. הוא היה מקודם איש המסחר, בעל בית הדפוס והוצאת הספרים „כהן את פריד" (בדפוסו יצא לאור במשך שנים גם הירחון התורני המפורסם „וילקט יוסף"). ר' שמואל זנויל כהנא היה תופס ישיבה ובפרוץ המלחמה בתרע"ד השתדל הרבה לטובת הפליטים, רבנים ותלמידי חכמים. נפטר בשנת תרע"ה ונדפס ממנו ספר „זכרון שמואל" בעניני ברירה.

בתקופה זו שימש עוד כמגיד מישרים בבית הכנסת הגדול רבי חיים ויטריאל. מקודם היה דומ"ץ בקהילת מישקולץ.

בזמן הזה היו אנשי מסחר אחדים מפורסמים כתלמידי חכמים: רבי לייביש ברודי, בעל בית מסחר לכובעים, שהתיחס למשפחת בעל קצור שולחן ערוך, רבי שלמה גנצפריד, ורבי יוסף זרח סג"ל הורביץ, חתנו של ר' יוסף זלמן אסטרייכר, שהשאיר עזבון גדול לקהלת מונקאטש: חצר בנויה בתים עם מספר דירות, בהם יגורו — על פי צוואתו — תלמידי חכמים בחינם, ושנים מהם גם יקבלו את פרנסתם מעזבון זה.

רבי צבי שפירא נפטר ביום ב' של חג הסכות שנת תרע"ג וכממלא מקומו נבחר בנו יחידו רבי חיים אלעזר שפירא.

מלחמת העולם הראשונה

אחרי חג הסוכות, כעבור ימי אבל-השבעה של ר' חיים אלעזר, סודרה ע"י

הקהילה מסירת כתב הרבנות לרב החדש, מתוך פרסום רב, תהלוכת-לפידים והתלהבות גדולה.

בראשית כהונתו השלימו אתו גם חסידי בֶּלְז והיו מבאי „שולחנו" הקבועים. אבל יהדות מונקאטש לא יכלה לשמוח זמן רב על ימי השלוה והשקט. בחודש אב תרע"ד פרצה המלחמה, מלחמת העולם הראשונה. הוכרז על גיוס כללי וצחצוחי חרבות מלאו את האויר. הסיבוב הראשון הזה בהאבקות האיתנים לשליטה בעולם הוציא גם את יהדות מונקאטש ממסלולה הרגיל. כעיר היושבת על הספר קרוב לגליציה, היתה בין הערים הראשונות שזרם הפליטים מבוקובינה ומגליציה המזרחית נהר אליה. עוד שעשעו עצמם יהודי מונקאטש בתקוה שגורל יהודי גליציה לא ישיג אותם, וחיש מהר נתברר שהרוסים הדרו לקרפטים וזורמים בכחות כבירים דרך מבואותיהם ומתקרבים גם למונקאטש.

עד למונקאטש לא הגיעו, אבל היא נמצאה זמן מה כמטחווי תותחים מהצבא הרוסי. רבים מיהודי מונקאטש נמלטו לפנים המדינה, וכך שתו במקצת גם יהודי מונקאטש מקובעת כוס התרעלה של יהודי גליציה.

ברובם הגדול צייתו יהודי מונקאטש לפקודת הגיוס, אף כי השתדלו באופנים שונים להשתחרר באופן חוקי מחובה זו. היו גם משתמטים מ„חובה" זו ואלה הסתתרו בעזרות הנשים של בתי המדרש, במרתפים. „טמיר ונעלם" קראו להם וכל ימי המלחמה חיו חיי פחד ואימה.

רבים מיהודי מונקאטש התעשרו במלחמה עושר רב. מהם שהצליחו בסחר-המלחמה ובשוק השחור. צברו הון, קנו בתים וכרמים ובכל זאת מאורח חייהם החסידי לא סטו.

השתתפותם של עשירי מלחמה אלה בעניני צבור היתה מעטה. המלחמה עצמה וסחר המלחמה קלקלו את המדות, הקהו את רגשי הרחמנות ופתחו רגשים אנוכיים מופרזים. באופן מאורגן ע"י הקהילה כמעט שלא נעשה כלום בשדה העזרה לפליטים.

ברם מה שלא עשתה הקהילה עשו יחידים לפי מיטב יכלתם.

ר' נתן פיירשטיין, בעל האחוזות בסביבת מונקאטש (הוא היה גר בבנדיקוביץ הסמוכה לעיר), סִפֵּק לפני חג הפסח כמויות גדולות תפוחי אדמה חינם להנזקקים לכך. ר' שלמה וויס מרוסויגוף (פרוור של מונקאטש) הקדיש בביתו חדרים אחדים ללינת לילה בשביל עניים עוברים, והוא ובני ביתו שקדו על נקיון החדרים והמטות, עבודה שעשאוה מתוך תום לב וכדבר המובן מאליו. ר' בֶּריש טייכמן קנה לעצמו שם טוב בהארחת עניים בשבתות וימים טובים. בחזרו מבית המדרש, שבו התפלל, אסף את כל העניים שלא הכינו צרכי סעודה, האכילם והאריחם בעין יפה. „בית אוכל" כזה לעניים היה בשנים קודמות גם בביתו של רבי יחזקאל כהנא, מבני בניו של בעל „קונטרס הספקות". רבות עשה גם הדיין רבי שמואל זנויל כהנא, גם הוא מבני בניו של בעל „קונטרס הספקות".

היחס ליהודים. השתדלויותיו של הרב.

היחסים בין היהודים לבין יתר תושבי העיר היו עד כמה שהדבר היה גלוי לעינים, — תקינים. התפרצויות אנטישמיות לא חסרו, כמובן, אבל המשטר הליברלי ששרר במדינה באותם הימים הכריח גם את שונאי ישראל המובהקים להנמיך את קולם.

עד כמה שסחר העיר ומרכולתה היו בידי היהודים, היה בולט ביותר בשבתות וימים טובים. כל חנויות העיר ברחובות הראשיים היו סגורות על מסגר. בתי הכנסת ובתי המדרש הגדולים והקטנים היו מלאים מתפללים, ובגמר התפלות, ואלפי היהודים מלובשים בגדי שבת חסידיים מלאו את הרחובות, נדמה היה שכל העיר—עיר יהודית היא.

היהודים היוו בעיר למעלה ממחצית התושבים (13-14 אלף נפש), ועם כחם ומשקלם הפוליטי התחשב גם בעל האחוזות שבמונקאטש והמחוז, הגראף שיהנבורן. וכהכרת טובה בעד לויאליותם של היהודים אליו בשעת מועמדותו לצירות בפרלמנט האונגרי במונקאטש, כאשר כל יהודי העיר — ובחוכם גם עסקני מפלגות פוליטיות מתנגדות למפלגתו של הגראף — הצביעו בעדו, השתדל להיות מליץ יושר ופרקליט לעניני היהודים כפי שאלה הוצעו לפניו ע"י הרב דמתא, רבי חיים אלעזר שפירא.

בתוך ימי המלחמה והסגר הואלוטה לחוץ-לארץ, הצליח הרב, כנשיא כולל מונקאטש, להשיג רשיון בעזרת הגראף שיהנבורן, כדי לשלוח סכום הגון לא"י (כותב טורים אלה ליוה את הרב בסידור הדברים במיניסטריון). כפי שנודע אח"כ נעצר כסף זה ע"י הממשלה האונגרית למרות הרשיון שניתן ולא נשלח לתעודתו.

השתדלותו של הרב לשחרר את הכספים ולשלחם לתעודתם לא"י הגיעה עד לחצר המלכות. בהמלצת הגראף שיהנבורן נתקבל הרב בוינה כבר בתחנת הרכבת כאורחו הפרטי של הנסיך הוהנלוהה, אחד משרי חצר המלכות. אבל גם כאן לא האירה ההצלחה את דרכו. כאובד עצות פנה לבסוף לרוטשילד הוינאי—הוא הוצג לפני רוטשילד טלפונית ע"י משרד הנסיך הוהנלוהה. הלה, אף שלא היה ציוני, יעץ לו לתרום את הכסף לקהק"ל. בכלל היה הרב אישיות מוכרת כגדול בתורה והרבנים בני דורו ואף הקשישים ממנו התיחסו אליו ביראת-הכבוד. בועד הרבנים של המרכז האורטודוכסי תפס עמדה חשובה ודעתו היתה דעה מכרעת בכל דיוניו. מתוך כך, וכנראה בהשפעת הגראף שיהנבורן, הופנתה אליו תשומת לב גם מצד חוגי הממשלה, ובערוב המלחמה — ובחוגים הדיפלומטיים היו כבר ידועות החלטות בנות הברית המנצחות, על חלוקת אונגריה — כשנוסדה „הליגה להגנת אינטגרליותה של אונגריה", ושלשה נשיאים נתמנו לליגה זו בראשות הפירסט פרימאס החשמן מאסחרגום, נתמנה כחבר הנשיאות גם הרב ממונקאטש. סבר זה גרם אח"כ ליחס של חשד אליו ואל פעולותיו, מצד הצ'חים, כאשר טופחה מונקאטש למדינת צ'חוסלובקיה.

חלופי משטר.

אחרי הכרזת אונגריה לרפובליקה בתקופתו הקצרה של הגראף קארולי בא הקומוניזם, תקופתו של בלה קון, ויהדות מונקאטש התחילה להרגיש את הגלות בכל תמרוריה. התמורות והחליפות במשטרים „אזיל סומקא ואתי חיורא, אזיל חיורא ואתי סומקא" שתקו כל אפשרות של חיי צבור וגם על חיי הפרט רחפה סכנה תמידית. אלה סחבו למאסר ולמחנה-ריכוז את ה„בורז'ואים" ואלה את ה„פרולטרים", והיחסים הפרטיים: קנאה ושנאה ומחלוקת, מלאו תפקיד חשוב בסיוגם של היהודים לשני סוגים אלה.

בינתיים התקרבו הצ'חים עד לעיר אונגוואר מצד אחד, — והרומנים עד לעיר ברגסאס מצד שני, ועיר מונקאטש נשארה ללא שייכות לשום צד.

לוחמי-החזית היהודים שחזרו מהמלחמה התארגנו למשמר אזרחי והם היוו בחדשי המעבר האלה את שומרי הסדר בעיר.

בחודש שבט בשנת תרע"ט נתגלו באופק „פרטנדנטים" חדשים על מונקאטש וסביבתה, — חיילות האוקראינים של פטליורא.

צבא פטליורא זה, בא למונקאטש לכבשה ולהעמיד את הצ'חים לפני עובדה קיימת. הם טענו, שחבל רותיניה (הוא רוס-הקרפטית שלאחר כך) הובטחה לאוקראינה ולהם גם דין בר מיצרא על מדינה זו מתוך קרבת-שפה וגזע.

פליטי גליציה שנמלטו מפורעי הקוזאקים האוקראיניים מגליציה המזרחית ספרו דברים מסמרים שערות ראש על מעשי האכזריות של האוקראינים, ואימה ופחד אחזו את יהודי העיר. אבל מהר התאוששו. ראשי המשמר האזרחי יצאו לקבל את פני החיילות הבאים והצליחו לבוא להסכם עם מפקדי החיילות. לפי הסכם זה נשארו חיילות האוקראינים מחוץ לעיר, בתחנת הרכבת, ורק לצורך קניות מזון יכנסו חיילים בודדים לתוך העיר. אבל בלי נשק.

כשבוע ימים קיימו האוקראינים את ההסכם. בערב שבת אחד (9. ליאנואר) הרגישו משקיפים שחילות האוקראינים זורמים לתוך העיר, שנים-שנים במלוא נשקם. המשמר האזרחי הוזעק. כל החיילים שבעיר נתפסו והוחזרו לתחנת הרכבת ותחת לחץ של מכונות יריה ותותחים קלים שהוצאו מהקסרקטינים הוכרחו כל האוקראינים להכנס לקרונות הרכבת שעמדו בתחנה ואחרי שנסגרו מבחוץ הוסעו ע"י נהג קטר יהודי והוחזרו כולם ללאוואטשנה שבגליציה.

נהג-הקטר היהודי, מר יואל פריילך, נתפס אחרי זמן על ידיהם ונידון למות, אמנם הצליח להתחמק מהם, והוא נמצא בארץ-ישראל כמפקח סניטרי בשרות ועד הדר הכרמל בחיפה.

אחרי הפוגרום בפרוסקורוב הודיעו האוקראינים שהיה בזה משום פעולת נקמה מצדם על מעשה יהודי מונקאטש („יודישע מארגענפאסט", וויען, כ"ד אדר ראשון תרע"ט).

בינתים התקרבו למונקאטש גם צבאות הרומנים וגם הצ'חים ושניהם

כבשוה. הרומנים—את חלק המזרחי של העיר והצ'חים את חלקה המערבי. המצב נעשה ללא נשוא. מרחוב לרחוב ובמקומות מסוימים גם מחצר לחצר היו צריכים להצטייד בתעודות ובפספורטים. ואף כי אנשי השוק השחור מצאו גם במצב זה מקום להתגדר בו, והתחילו להבריח סחורות מבוהמיה לרומניה וחזרה—נפגע כלל הישוב היהודי פגעים קשים ממצב זה וביחוד סבלו היהודים דרי „כבוש" הרומנים, ששדדו וחמסו כל יהודי עובר דרך.

סוף סוף באו שני ה„כובשים" לידי הסכם. הרומנים יצאו את העיר והצ'חים נעשו „בעלי הבתים" במונקאטש וכל מדינת רוס-הקרפטית סופחה לצ'חוסלובקיה.

הציונות במונקאטש.

עוד בתרע"ב נוסדה במונקאטש האגודה הציונית הראשונה. מיסדה היה מר אהרן ויינגרטן. מעטים וצעירים היו שהתארגנו באגודה, וגם אלה עזבוה אחרי שהרב דמתא, רבי צבי שפירא, הזמינם אליו אחד אחד ואסר עליהם להיות ציונים. ואמנם מה שלא הצליח בידם בתרע"ב עלה בידי צעירים אחרים בתרע"ח, בגמר המלחמה.

ההתעוררות הציונית סבלה גם היא מחלופי-המשטר. ביחוד תחת משטר הקומוניזם שותקה הפעולה. כאשר סופחה רוס-הקרפטית לצ'חוסלובקיה התחילה עבודה ציונית שיטתית. רבים מנכבדי העיר נתנו את ידם לציונות, אבל בעיקר היה הנוער, שנרכש בכל לבו לתנועת התחיה.

כבר בראשית צעדיה התחילה האגודה לפעול באופן מעשי. שעורים לעברית היחה ההתחלה, השלב הראשון, ובית ספר עברי כבר בא אחריו כדבר המובן מעצמו.

בזמן ההוא נוסדה גם אגודת מזרחי. חבריה הראשונים היו ברובם, צעירים חובשי בית המדרש וכך התחילה הציונות לחדור לבית המדרש ולבתי החסידים.

הרב ובית דינו הוציאו אמנם איסור על בית הספר, אבל החטיאו את המטרה. הבעיה לאיזה בית ספר לשלוח את הבנים והבנות לא קיבלה את פחרונה ע"י איסור סתם בלי להראות על בית ספר מתאים אחר. והמצב סייע בהרבה. הממשלה הצ'חוסלובקית הביטה בעין רעה על חיזוקו של המיעוט האונגרי ע"י יהודים, ואילו גם רצו יהודים לשלוח את בניהם לבתי ספר האונגרים דאג החוק לכך ויהודים לא נתקבלו לשם. לבית הספר הרותיני שנוסד עם המשטר הצ'חוסלובקי, לא הגו היהודים חיבה יתרה. רמתו הנמוכה וגם המחלוקת על שפת ההוראה — רוסית, אוקריינית או רותינית מקומית — גרמו לכך, שאף ממקורביו של הרב לא שעו אל האיסור והעדיפו את בית הספר העברי על בתי הספר האחרים. בית הספר העברי התפתח מדי שנה בשנה, והיה במשך הזמן לבית הספר היחידי ליהודי העיר.

הצורך להמשכת החינוך בשפת הוראה עברית וברוח יהודי הביא ליסוד

הגימנסיה העברית. בשנת תרפ"ד הונחה אבן הפנה לבנין עצמי רחב ידים בשביל הגימנסיה ששיכן בתוכו גם את בית ספר העממי.

ביום הנחת אבן הפינה לבנין הגימנסיה היה הנואם הראשי הרב נתן נתניהו (מיליקובסקי), המטיף הלאומי המפורסם מירושלים, שעשה אז ברוס-הקרפטית בשליחות קרן-היסוד.

ממונקאטש יצאה התעמולה הציונית לכל ערי רוס-הקפרטית וגם את היזמה ליסוד בתי ספר עבריים ביתר ערי המדינה, ציוני מונקאטש חוללוה. וכדוגמת בית הספר העברי במונקאטש נוסדו עוד בתי ספר עבריים בחוסט, ואלובה, ברגסאס, סבליוש (סָלָש), טורון, ביצ'קוב ויאסינה וגם בבירת המדינה אוז'הודוד (אונגוואר).

בראש בתי הספר עמדה ההסתדרות לבתי הספר העבריים ברוס-הקרפטית, ומרכזה היה במונקאטש.

בתי הספר העבריים השפיעו השפעה עצומה על כל התנועה הציונית ברפובליקה הצ'חוסלובקית ונעשו לגולת הכותרת של הפעולה הציונית בה.

מדי שנה בשנה סדרו ציוני צ'חוסלובקיה קייטנות ללמוד השפה העברית. הקייטנות סודרו ברוס-הקרפטית ומטרתן היתה לימוד עברית בסביבה ששפה זו נעשתה בה לשפה מתהלכת.

בשנת תרצ"ב הוציאה הגימנסיה את מחזורה הראשון ובוגרי הגמנסיה נפוצו בכל הרפובליקה כסטודנטים באוניברסטאות וכמורים לשפה העברית, ועזרו הרבה להפצתה של השפה העברית בין הנוער הציוני בכל צ'חוסלובקיה.

בהשפעת בתי הספר נעשתה השפה העברית גם לשפת האגודות הציוניות, וביחוד הצטיינה בדבר הזה אגודת המזרחי במונקאטש. אשר כל חבריה ידעו את השפה. גם נציגי המדינה הצ'חוסלובקית בבואם למונקאטש נתקבלו ע"י המשלחות היהודיות בנאומי־ברכה עבריים, והממשלה החחשבה בדבר וכשערכה היא חגיגות-מדינה פומביות (28 לאוקטובר 1924), העמידה בין נואמי החגיגות נציגים של המיעוט היהודי שדברו עברית.

עם התפשטותה של השפה העברית התגברה גם תנועת העליה לארץ ישראל. כמחציתם של תלמידי בתי הספר נמצאים בארץ, והודות להשפעה זו הקיפה תנועת העליה גם שכבות אחרות של האוכלוסיה שעלו והתישבו בארץ.

מנהלה הראשון של הגימנסיה, עד סיפוחה של מונקאטש לאונגריה על פי פסק-דינו של היטלר, היה ד"ר חיים קוגל הנמצא בארץ ומכהן כיושב ראש מועצת חולון. אחרי עזבו את מונקאטש נתמנה אינג' אליהו רובין כמנהל הגימנסיה, שהמשיכה את קיומה מתוך מאבק קשה גם בתקופת האונגרים.

לרגל התעמולה הציונית נתעורר הצורך בעתון ציוני באידיש. השפה המדוברת בפי יהודי העיירות ברוס-הקרפטית. כנסיון ראשון נעשה שותפות עם ה„ווינער מארגענפאסט", שאחת לשבוע הדפיס גליונות מיוחדים עם חומר שנשלח ממונקאטש בשביל רוס-הקרפטית. הנסיון הוכיח שיש צורך בעתון מקומי, וכך נוסד השבועון „יודישע שטימע" שגליונו הראשון יצא בט"ו באלול

תרפ"ט. כעורכו של העתון נרשם ד"ר זאב שטרנבך, אחד הציונים הותיקים במונקאטש, הנמצא בארץ ישראל. עוד שני שבועונים באידיש יצאו במונקאטש. „יודישעס פאלקס-בלאט", שעורכו היה מר אלכסנדר זאובר, כעת עורכו של „עתון מיוחד" בתל אביב, ו„יודישע צייטונג" בעריכת מר צבי אלימלך קאליש. הראשון היה נוטה לציונות וכנקודה עיקרית בפרוגרמה שלו היתה ההתנגדות לרב. מסביבו התרכזו אפוא כל מתנגדי הרב: חסידי בז. וויז'ניץ עוד. ה„יודישע צייטונג" היה באופן רשמי האורגן של „חצר הרב" וממילא מתנגד לציונות.

כקוריוז יצויין, שהעורך המעשי של השבועון הציוני „יודישע שטימע", מר ליב קאנר, היה יחד עם זה העורך-המסגנן של השבועון „יודישע צייטונג" האנטי ציוני, כמובן בלא השפעה על תוכן העתון.

יצא עוד במונקאטש עתון היתולי מדי שבוע בשבוע „דער הומאריסט", קנינו הפרטי של „בדחן" העיר מר אשר זליג ווייס.

מפעולות הציונים ונציגיהם בעיר (ביניהם סגן ראש העיריה העו"ד דיר אלכסנדר שפיגל) יש לציין קריאת שמות עבריים לשנים מרחובותיה. רחוב ששמו היה מקודם „רחוב לטוריצה", על שם הנהר שבקרבת העיר והיה מיושב כמעט רק יהודים ובו ובסביבתו נתרכזו מוסדות הקהלה, נקרא באופן רשמי „רחוב יהודה הלוי". בהשתדלות חסידי הרב שונה אח"כ ל„רחוב דרכי תשובה". רחוב שני נשא את שמו של גדול משוררי התחיה בתקופתנו ונקרא „רחוב חיים נחמן ביאליק".

כבר לבחירות הראשונות של הפרלמנט הצ'חוסלובקי נוסדה מפלגה יהודית מיוחדת. מטרתה של מפלגה זו היתה כפולה. מצד אחד היה צורך במפלגה מיוחדת כדי להרחיק את היהודים מלהשתתף בריב המיעוטים המתבלט ביותר בשעת בחירות, וממבט זה היתה המפלגה היהודית מסגרת של ניטרליזציה. אבל היא היתה צריכה ע"י שליחת נציגים לפרלמנט לשמש גם באות הכח הפוליטית של יהדות צ'חוסלובקיה. מפלגה זו קבלה את תמיכתה הגדולה ביותר במונקאטש וברוס-הקארפטית בכלל.

בסלובקיה התנגד לה המרכז האורטודוכסי שעדיין התפלפל אם מהוים היהודים לאום או לא, ובעיקר חשש מרכז זה שנציגי המפלגה היהודית יצרו את צעדיו הוא. בבוהמיה ומוריביה הוו עוד המתבוללים כה גדול. בן ליגה החליפו מהבוללים אלה את „לאומיותם" הגרמנית שנשבעו לה באוסטריה והתהפכו לצ'חים („צ'חו-יודען") וגרמו מעצורים וקשיים למפלגה היהודית. ברוס-הקרפטית לא התקיימו כל הפרובלימות האלה. הלאומיות היהודית היתה טבעית. גם הרב ממונקאטש רשם במפקד שקדם לבחירות את שייכותו הלאומית ללאום היהודי (ביחס למה שהיה בין חוגי הרבנים האורטודוכסים בסלובקיה היה בזה משום רבותא) ורק הוסיף: „מתנגד לציונות".

כובד הבחירות לפרלמנט מטעם המפלגה היהודית היה אפוא ברוס-הקרפטית. כאן היוו היהודים מיעוט מספיק כדי להשיג מנדט וממילא התרכזה

אפוא פעולת התעמולה החזקה ביותר בחבל זה.

ברור היה שיהודי רוס־קרפטי לא יצביע על שום מפלגת־לאום לא־יהודית. וידעו על זה גם אנשי המרכז האורתודוכסי בפרשבורג, וכאשר החליטו להכשיל את המפלגה היהודית בכל מחיר לא היתה להם דרך אחרת, מאשר „לביים" מפלגה יהודית נגדית ובעל כרחם להודות בפרינציפ של סֶפַּרַטיזם יהודי. מפלגה זו הצליחה לאסוף כשמונת אלפים קול ולהכשיל עי"כ את המפלגה היהודית בת 20 אלף הקול.

הרב רבי חיים אלעזר שפירא התיחס למפלגה היהודית ביחס של ניטרליות־אוהדת. יתכן שגרמו לכך פעולותיה הנאמנות של המועצה הלאומית היהודית בפראג בשדה הצלת נפשות, אשר במקרה כזה כתב הרב למועצה זו: „הלואי שיהי' חלקי עמכם". גם המועמד לסינט של המפלגה היהודית ברוס־קרפטית, הרב ד"ר חיים ברודי, רבה הראשי של עיר הבירה פראג, היה יליד רוס־הקרפטית, והיה ידוע לתלמיד חכם וירא ה' וממנו גם קיוה הרב לתמיכה בפעולותיו הפוליטיות להקמת מרכז אורתודוכסי מיוחד לרוס־הקרפטית. הרב ברודי גם ביקר לרגל בואו לתעמולת הבחירות אצל הרב דמתא והוא גם קבלהו בסבר פנים יפות.

המפלגה היהודית נכשלה בבחירות אלה. היא הצליחה להעביר שני נציגים רק בבחירות השניות, כאשר נתאחדה עם המיעוט הפולני אחוד טכני גרידה להשגת מנדטים. שני הנציגים הראשונים היו הד"ר ל. זינגר, ראש המועצה הלאומית, וד"ר י. רייז, עו"ד בברטיסלבה. ובבחירות בפעם שלישית היו נציגי המפלגה היהודית הד"ר אנג' גולדשטיין (שגם מלא את מקום הד"ר זינגר אחרי מותו — הוא נמצא בארץ) והד"ר חיים קוגל מנהל הגימנסיה במונקאטש.

חברות ומוסדות.

הרבה חברות ומוסדות־צבור בשטח הכלכלה והתרבות היו משותפים ליהודים וללא־יהודים. וברור שבעיר אשר למעלה ממחצית תושביה יהודים הם, ביזמת היהודים הוקמו ובכספם נתקיימו. התרומה שיהודי מונקאטש תרמו בשטח זה היתה גדולה למדי (כעובדה מעניינת יזכר, שהראינוע הראשון הוקם והתנהל ע"י יהודי חסיד ממקורביו של הרב ובליל שבתות וימים־טובים היה סגור).

סקירתנו תצטמצם אמנם רק בחברות ומוסדות ש„הורתם ולידתם בקדושה היתה": ע"י יהודים נוסדו ובשביל יהודים פעלו, ואלה היו:

מוסדות לתורה

א) חברת „מחזיקי תורה". נהלה את האדמיניסטרציה של תלמוד התורה ובכלל כל עניני לימוד תשב"ר בעיר. בנין למוסד זה נבנה מכספי העזבון

של רבי משה פוקס.

ב) חברת „תמכין דאורייתא". מיסודו של רבי צבי אלימלך שפירא, שילמה שכר לימוד בעד בני עניים חסידים.

ג) חברת „תלמוד תורה". מיסודו של רבי חיים סופר, נוסדה לשם המטרה הנ"ל בשביל בני עניים שאינם חסידים.

ד) ברכה מיוחדת קבעה לעצמה חברת „תפארת בחורים". רוב חבריה היו פקידים, עוזרים בבתי מסחר. ערב ערב ובשבתות וחגים אחרי הצהרים, התאספו בחבורה ושמעו שעורים מפי רב מובהק. עשרות שנים היה רבם רבי חיים ליב מרץ.

ה) חברת תנ"ך. חברה זו שמה לה למטרה לחזור כל שבוע על פרשת השבוע בהנהלת רב. חבריה ושומעי לקחה היו סוחרים זעירים ובעלי מלאכה, אנשים טרודים כל היום בעסקי פרנסתם.

ו) לסוג זה של לימוד תורה והפצתה יש למנות את החברות לקנין ותיקון ספרים. כאלה היו כמעט בכל בית מדרש, והגדולה שבהן היתה החברה שבבית המדרש הגדול. היא יחסה את תקנותיה לרבי צבי אלימלך שפירא. רשימת הספרים של חברה זו, הכילה כשלשת אלפים ספרים. שניה לה היתה החברה שבבית המדרש הקטן (ביהמ"ד של רבי יוסף זרח). בין ספריה היו הרבה יקרי מציאות.

ז) סוג מיוחד של חברה היתה חברת „לוקטי שמות" (היא נקראת בפי יהודי מונקאטש בראשי תיבותיה: חברת ק"ש). מטרת החברה היתה להשגיח שלא יתגלגלו באשפתות החצרות וברחובות העיר גליונות־ספרים, „שמות". עובדי החברה, יהודים עניים, חזרו כל היום עם שקיהם ולקטו את „השמות" לגניזה ועפ"י השקים המלאים שהביאו, קבלו את שכרם.

ח) חברות המשניות. לעילוי נשמת חבריהן שנפטרו למדו חברי החברות האלה ערב ערב אחרי תפלת ערבית פרק משניות. חברות שכאלה התקיימו בכל בית תפלה קבוע. הגדולות שבהן היו: אחת בבית־הכנסת הגדול ושתים בבית־המדרש הגדול.

ט) אם נוסיף לכאן את הישיבה „דרכי־תשובה" מיסודו של רבי חיים אלעזר שפירא ואת בתי המדרש שבעיר (כחמשה עשר היו), בהם ישבו כל היום ובשעות קבועות, יחידים וחבורות ולמדו גפ"ת וכן דרשות המגידים בשבתות אחה"צ (בביהמ"ד הגדול – רבי משה כהנא, ובביה"כ הגדול – רבי בנציון ווייס) נקבל תמונה נאמנה על השקידה התורנית של יהדות מונקאטש.

חברות לצדקה

חברה קדישא. התנהלה כמוסד עצמאי מקביל לקהלה.

חברת צדקה וחסד. מטרתה היתה לתמוך בעניים צנועים. נוסדה בשנת תרמ"ג.

חברת פועלי צדק. לשם מטרה כנ"ל, באופן מיוחד לתמיכת בעלי מלאכה נזקקים לכך. נוסדה בתרמ"ד.

חברת גמילות חסדים. מטרתה היתה לתת הלואות בלי רבית על משכנות, ביחוד לבעלי מלאכה ולסוחרים זעירים. נוסדה בשנת תר"ן.

חברת בקור חולים. כשמה כך היתה מטרתה. לבקר חולים עניים ולעזור להם בתרופות וברופאים.

חברת הכנסת כלה. לשם הושטת עזרה ותמיכה לכלות עניות בצרכי החתונה.

בשדה הצדקה פעלו עוד שתי חברות נשים. אחת החזיקה את המטבח העממי היהודי והשניה דאגה ליולדות עניות.

לציון מיוחד ראויים המוסדות מיסודו של הג'וינט. אלה היו:

הבנק הקואופרטיבי היהודי וקופת הגמ"ח שעל ידו. מנהלו מר יצחק דייטש, נמצא בארץ כמנהל קופת הגמ"ח של עולי צ'חוסלובקיה.

עזרה ליתומות עם בנין מפואר.

בית חינוך למלאכה לבנות עניים.

הוצאת הספרים והדפוס „נקודה", אשר מנהלה היה נשיא המזרחי בצ'חוסלובקיה מר משה גולדשטין (גם הוא נמצא בארץ). בהוצאה זו יצא ירחון ציוני בשפה הגרמנית „יודישע רעוויי".

קנאות, פירוד הקהלה, דיינים, אדמורי"ם.

יותר מדי קטן היה שדה הפעולה של הרב רבי חיים אלעזר שפירא בקהלת מונקאטש לבדה. הוא היה בעל מרץ כביר ולא פיזר את מרצו במלחמה נגד הופעות שניות במעלה. תמיד השתדל לכוון את חצי קשתו בגורמים הראשיים.

אחת ממטרות מלחמותיו היתה „הסתדרות ישוב א"י", שנוסדה באונגריה אחרי המלחמה הקודמת, בשנת תרע"ח. לדעתו היתה חברה זו ציונית יותר מדי. פרסם כרוזים נגדה, בו הוא מאשים אותם שהמה: „כופרים באמונת ביאת הגואל צדק" וכמו: „שעל המזרחיים כבר הורו זקנים, רבותינו ואבותינו גדולי וצדיקי המדינה זי"ע — — כי אסור להתחבר עמהם — — הישוביסטען בכלל זה". הוא גייס נגד חברה זו חבל רבנים והצליח להביא רבנים שמקודם נתנו את ידם לה, שיחזרו בהם.

דעתו היתה, שאסור בכלל לעשות משהו לטובת ישוב ארץ ישראל ע"י פעולות בני אדם. עבודת התישבות בארץ ישראל והעזרה לה פוגמת באמונת המשיח. מתוך השקפה זו שפך גם בטויי זעם נגד הרבנים שסיימו את דרשותיהם בסוף מלחמת העולם הקודמת בתפלה לשלום. צריכים להתפלל רק לגאולה שלמה.

כאשר התחילה גם „אגודת ישראל" להתארגן במדינה ופירסמה

חוזרים וכרוזים, פרסם גם נגדה כרוז, בו הוא מסביר שהוא מתנגד לאגודת ישראל לרגל החלטותיה בועידתה בצירין (תרע"ט) לטובת ישוב ארץ ישראל, וכן מפאת החלטותיה בקשר עם חינוך והשכלה. במלחמתו נגד „אגודת ישראל" יצא גם לורשה. רצה להווכח אם נכונה הידיעה (שהוכחשה ע"י הרבי מגור) שבמתיבתא לומדים גם למודי חול. ביקור זה במתיבתא ובגור, גרם לאיסור על „אגודת ישראל" מצדו ומצד חבל רבנים שברוס הקרפטית וגליציה. זהו האיסור המפורסם נגד אגודת ישראל של אספת הרבנים בטשאָפּ.

מרובת מרירות היתה מלחמתו נגד מרכז האורתודוכסים שבפרשבורג. בשום אופן לא היה יכול להשלים עם העובדה שבראש מרכז זה עמדו רבנים שבאונגריה הקודמת לא מלאו תפקידים בועד הרבנים של המרכז האורתודוכסי שם. הוא התיחס אליהם בחשד וכנגד סגן נשיאו של מרכז זה, הרב שמעון הירשלר ממודרן, גם נתפרסם כרוז ע"י עושי רצונו, שבהוסד מרכז המזרחי בבודפסט בשנת תרע"ח, השתדל להמנות למזכיר המרכז הזה. הוא ארגן בעזרת ידידיו וחסידיו ברוס־הקרפטית מרכז אורתודוכסי מיוחד לקהילות רוס הקרפטית. בנדון זה נתקל אמנם בקשיים פוליטיים. הצ'חים הביטו בעין רעה על כל שאיפה דֶזֶנטרַליסטית. וביחוד שבאותו זמן עצמו התחילה גם התנועה האוטונומיסטית של הרותינים, אשר ראשיה קרצו עין לאונגריה. נדמה היה לצ'חים, שהרב ממונקאטש, שהיה חבר הנשיאות לליגה לשמירת גבולותיה הישנים של אונגריה, תורם במרכזו האורתודוכסי המיוחד לרוס הקרפטית תרומה לתנועת האוטונומיסטים הרותינים.

האדמו"ר מבלז, הצדיק רבי ישכר דב רוקח, שבמשך ימי המלחמה העולמית התגורר בעירה האונגרית ראצפערט (אוי־פעהר־טו), אשר לשם נמלט מגליציה בראשית המלחמה, נאלץ בשנת תר"פ להמלט גם משם לרגל השתלטות שלטון הקומוניסטים באונגריה. ולאחר שמונקאטש סופחה לצ'חוסלובקיה, מצאו חסידי בלז שבמונקאטש אפשרות להביא את רבם למונקאטש. הדבר לא הפיק את רצון הרב ממונקאטש וקשר מלחמה עזה נגד שבתו של אדמו"ר־צדיק זה בעיר רבנותו.

מלחמתו נגד הרבי מבלז, היתה מלחמת אינטרסים. מלחמה של „שטח מחיה" חסידית. „אין אני והוא יכולין לדור בעיר אחת" (מתוך מכתבו להנהלת הקהלה, ספר העדות והמשפטים ע' י). בבחינות רבות היתה מחלוקת זו תוצאה מסיבות קודמות, מעין קציר של קמה אשר גרעיניה נזרעו עוד בחיי אביו, בעל „דרכי תשובה".

במחלוקת בלז-מונקאטש לא חס צד אחד על כבודו של הצד השני. שני הצדדים נהלו את המלחמה מתוך זלזולים ובטויים מלעיבים. חוברות פלסטר: „מעשי רב". „מגיד מראשית", „ספר העדות והמשפטים", יצאו זו אחרי זו חדשים לבקרים. וכאשר עזב האדמו"ר מבלז את מונקאטש וחזר לגליציה — וכבוד גדול עשו לו יהודי העיר בצאתו מדירתו לרכבת — החריפה המחלוקת עוד יותר.

לפי החוק אי אפשר היה ליסד קהלה חרדית מקבילה בעיר אחת. יסדו אפוא חסידי בלז ביחד עם חסידי ויז'ניץ קהלה „רפורמית" על פי שמה. מינו מורה הוראה (רבי שלמה גרינפלד) ושו"ב ובדבר זה הפסידו את המערכה. כמעט כל רבני הסביבה וגם רבני אונגריה הזדרזו ואסרו קהלה זו.

בית דינו של הרב היה בית הדין הגדול היותר בכל המדינה. מלבד הרבנים הדיינים, ששימשו עוד כרבנים בימי אביו, היה הראב"ד רבי אהרן וויס אחד מגדולי התורה המובהקים (מקודם היה אב"ד בבנדיקוביץ). היה חובב ציון ובשנת תרמ"ט גם ביקר בא"י. נדפס ממנו ספר עה"ת „מדרש אהרן". (מונקאטש תרצ"ג).

רבי דוד שליסל (מקודם דומ"ץ בזבורוב שבסלובקיה) מחבר הספר „אמרי דוד" על תרי"ג מצוות (ווייצן תרס"ה).

רבי מאיר וואלף הכהן זאלצר, רבי מנהם וויס, רבי חיים שרייבר, ר' נטע שלמה שליסל (בנו של רבי דוד הנ"ל), שספרו הראשון „נטע שעשועים" (פלפולים בשיטות הש"ס) הופיע עוד בימי בחרותו (מונקאטש תרפ"ה).

מלבד הרב הצדיק רבי ישכר דוב רוקח מבלז קבעו דירתם במונקאטש בזמן המלחמה, ונשארו בה גם לאחריה, הרבנים הצדיקים: רבי ישכר דוב אייכנשטיין, האדמו"ר מזידיטשוב, ובניו האדמורי"ם רבי מנשה (שהיה ראב"ד בעיר רישא) ורבי משה; רבי יצחק אייזיק וויס, האדמו"ר מספינקא; רבי פינחס רוקח האדמו"ר מדולינא. והיו במונקאטש גם רביים מקומיים: רבי מאיר ריין (שעלה ארצה ונפטר בירושלים) ורבי ישראל הלפרין.

בין תלמידי החכמים שבמונקאטש ידוע לשם: רבי חיים דוב גראס, שהיה מקודם דומ"ץ בפטרובה. הוא פתח במונקאטש חנות מכולת שאשתו נהלה אותה. הוא עצמו שם לילות כימים על התורה. היה מפורסם כזכרן מפליא וביבליוגרף מובהק.

בשנים האחרונות

שנים אחדות נמשך מצב של מחלוקת בעיר, שעלה גם בכסף רב לשני הצדדים. בשנת תרצ"ג נלאו שני הצדדים והתפשרו. הקהלה הנפרדת חוסלה. הושכן שלום בעיר ושני הצדדים היו יכולים להתמסר לתקנתה של העיר בלי מעצורים.

ואמנם זמן רב לא שמחו יהודי מונקאטש לשלום קהלתם. הרב בעל המרץ הכביר נחלש, נפל למטה, חלה את חליו, שממנו לא קם ובשנת תרצ"ז נפטר.

לרב העיר נבחר חתנו רבי ברוך רבינוביץ, והוא גם היה הרב האחרון במונקאטש.

מזמן זה הודרכה מנוחת יהודי מונקאטש מפאת המאורעות המדיניים שרדפו זה את זה כסרט ראינוע.

לאחר פסק הדין הוינאי של היטלר סופחה שוב מונקאטש לאונגריה. ויהודי מונקאטש. שהתרגלו במשטר הצ'חוסלובקי לזקיפת הקומה. נכנסו תחת החוקים המגבילים של אונגריה.

האונגרים התחילו תיכף לכניסתם ברדיפות נגד היהודים. בראשונה הוציאו גזירת גירוש גגד היהודים שקבלו את התאזרחותם בתקופה הצ'חוסלובקית. משפחות רבות נפגעו ע"י גירושים אלה. אח"כ הרחיבו את הרדיפות גם על יתר היהודים. וגם היהודים שעזרו לאונגרים בתקופה הצ'חוסלובקית לא נחנו יום יום וגזירתו החדשה. רוב היהודים נושלו מפרנסותיהם הקבועות וכך הוכשרה הקרקע לאותו יום בלהות שבא עם חדירת הגרמנים לאונגריה.

יהודי מונקאטש וכל הסביבה נכלאו בגיטו ובמחנה ריכוז שמחוץ לעיר ומכאן נשלחו בחודש ניסן תש"ד ל„כיוון בלתי ידוע".

ספרות

א. עברית

תקנות חמכין דאורייתא.
„מעשה רב";
„מגיד מראשית" (מונקאטש תרפ"ד).
ספר העדות והמשפטים (לבוב תרפ"ז);
„כתבי קודש" (מונקאטש תרפ"ח).
שם הגדולים מארץ הגר וביחוד הגהותיו של הרב ר' חיים דב גרוס.
שו"ת „טירת כסף", ויצן, תרפ"א, (נוסח הגט בע' קעט).
יקותיאל יהודה גרינוואלד: סוויזט יאר אידיש לעבן אין אונגארן, ניו-יורק, 1945.
פרוטוקולים, חוזרי קהלה וכרוזים שונים הנמצאים תחת ידי.

ב. לועזית

Lehocky Tivadar: Munkács város monográfiája.
Sas Andor: Szabadalmas Munkács város, levéltéra, 1375—1850. Munkács, 1927.
" " : "Jüdisches Archiv" מאמר בהמשכים ב- Wien Nr. 1—2, 3—4, 5—7.
Magyar Zsido Szemle, Budapest ,1909 182, 286, 318 עמודים ; 1928 ,386 ע'
Magyar Rabbik, nagy-Szombat, 1905 Nr. 1 ; 1906 Nr. 9 ; 1909 Nr. 3—4.
Weingarten Samuel: Munkács száz évvel ezelött. (Zsidó családi és kereskedelmi Naptár, uzhorod, 1924)